DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13755

Działoszyce Memorial Book

Sefer yizkor shel ḳehilat Dzyaloshits ṿeha-sevivah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

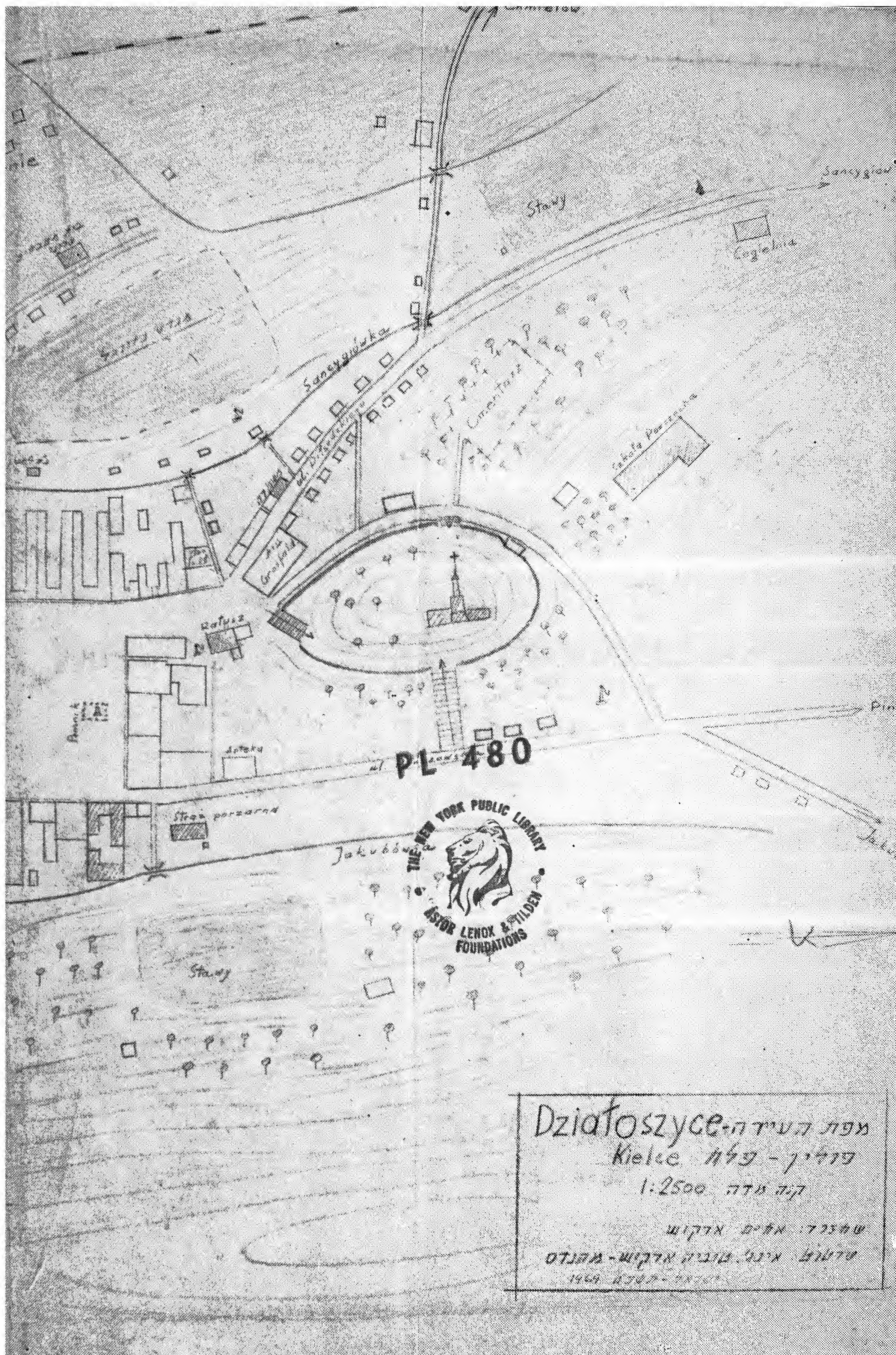

Original publication data

TITLE	Sefer yizkor shel kehilat Dzyaloshits veha-sevivah.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : ha-Menorah, 1973.
DESCRIPT	423, 44 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Działoszyce.
	Działoszyce (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Działoszyce.
ADD'L TITLE	Yizkor book of the Jewish community in Dzialoszyce and surroundings

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

PL 480
THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX & TILDEN FOUNDATIONS

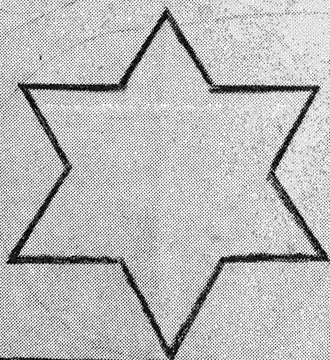
Provided by the Library of Congress
Public Law 480 Program

Linia kolejowa

Stacja kolejowa

Dziekanowice

Skład apteczny

בית העלמין

73-950245

ספר יזכור
של קהילת דזיאלושיץ והסביבה

ספר יזכור

של קהילת דזיאלושיץ והסביבה

הוצאת „המנורה" תל־אביב
תשל"ג — 1973

PL 480

כל הזכויות שמורות

הוצאת „המנורה״, רח׳ זנגביל 24, תל־אביב
נדפס בישראל תשל״ג

הוצא ע״י ועד יוצאי דזיאלושיץ, סקאַלבמיז׳, קאַזימיז׳,
בסיוע ארגון יוצאי דזיאלושיץ בארצות הברית

דפוס בן־נון, ת״א

פתח דבר

„אחד מעיר ושניים ממשפחה"! אולם כלפי עירנו אף אימרה מאקאברית זו לא נתקיימה. כאשר שככה השואה ושרידיה התפקדו ברחבי אירופה, והנה משפחות לא מרובות, יחידים ובודדים, נותרו לפליטה. ממרבית המשפחות, גם אחד לא ניצל; פשוט הושמד כל הענף בלי להותיר שריד ופליט.

ספק אם סבר מאן דהוא לאחר השואה, כי על חרבותיה של דזיאלושיץ היהודית ניתן לחדש חיים קהילתיים. אם חזרו אודים מוצלים יחידים לתחומי העיר, בחדשים הראשונים לאחר סיום המלחמה, הרי הגיעו לשם בכוחותיהם האחרונים תוך אשליה שמא ניצל עוד מישהו מיקיריהם ובני ביתם — וכאן עשוי להיות מקום המיפגש הטבעי. אלא שהאוכלוסיה הפולנית, האנטישמית, לא יכלה לשאת את הרעיון כי יש אולי בדעתם של אותם יחידים לעשות ישיבתם בעיר ממושכת יותר, — עד אשר ישובו לאיתנם; הם, הפולנים, גמרו אומר, כי אף יהודי בודד לא יבוא בשערי העיר. בפוגרום, השלימו הפולנים מלאכתם של הגרמנים ומי שהגרזן והרובה לא פגעו בו, נמלט כל עוד נפשו בו באישון לילה. שבורים, רצוצים וחולים, התפזרו השרידים היחידים לכל עבר כאשר מדי ערב עולה מחדש הבעיה, היכן למצוא אבן לשימה למראשותיו ללינת לילה.

והעיר דזיאלושיץ נותרה ללא יהודים — והפעם לתמיד!

*

חלפו ימי דור שלם ומעלה. מרביתנו, אשר הודות למקרה ניצלנו מהשאול הנאצי, התקבצנו כאן במדינת ישראל, ובמסגרת התחיה הלאומית בנינו בתינו, הקמנו משפחות והולדנו ילדים אחרים התפזרו לארבע כנפות תבל, ככל שהיתה להם נקודת היאחזות אצל קרוב וגואל מעבר לים, אשר עזר להם להגר ולתקוע יתד במדינה זרה. ואם מעטים נותרנו לאחר שהחרב הנאצית עשתה בנו שמות, הרי גם ההתפתחות הביאולוגית עשתה את שלה, ובדרך כל חי הלכו מבני עירנו. באזכרות השנתיות שאנו מקיימים כאן כדי לבכות את קדושינו, מעלים אנו, מדי שנה, זכרם של בני עירנו שהלכו לעולמם באותה שנה.

ולמרבה הצער, אין הם מעטים. וכאשר יעבור דור זה — הדור שנולד, גדל, חונך וחי בעיר דזיאלושיץ — עשויה חלילה להיכרת מהזכרון קהילה קדושה זו כשם שנכרתה מרבית אוכלוסיתה היהודית.

ילדינו נולדו כאן ולא ינקו עם חלב אמם את מסורת העיירה היהודית בגולה. הם לא רק מתקשים לבטא נכונה שמה של העיר בה חיו אבותיהם, — אלא קיימת אצלם אף נטיה מסויימת לדחות מעצמם אותם מנהגים, אותה מסורת, אותם מקורות מהם ינקו הוריהם. זו, במידה רבה, תופעה טבעית של מלחמת תרבויות בין אבות ובנים בנסיבות רגילות; לא כל שכן, לנוכח התמורות שחלו בעם ישראל במולדתו. ולא שונה הדבר אצל ילדיהם של אלה מבני עירנו, שנתחנכו בארצות הפזורה, שם ההתבוללות מרחיקה את הדור הצעיר עוד יותר ממסורת הוריהם.

יתכן ועירנו דזיאלושיץ לא היתה שונה בהרבה ממאות ואלפי קהילות יהודיות במזרח אירופה. אמת ונכון, כי הרבה מן האופי המיוחד של העיירה היהודית היה משותף למרבית הישובים האלה: אותם דפוסי חיים, אותם מוסדות קהילתיים, אותן פרנסות ואף אותו עוני. בכל אחת העיירות מצאת את האגודות המקובלות של ביקור חולים, הכנסת כלה, גמילות חסדים וכדומה. בית המדרש, השטיבלך והישיבות היו שונים לכל היותר בחיצוניותם; תוכנם והרוח בהם זהים היו — ולעתים, אף ניגון התפילה והלימוד מחצר אחת של הרבי באו.

אולם אין סיבה לחפש את המיוחד בעירנו דזיאלושיץ, כדי להצדיק העלאת פרקי זכרונות והווי בספר „יזכור" זה. גם אם דומה עירנו בכל לקהילות רבות; ואף אם אין בידינו לפארה ולרוממה ולשיר שירי תהילה לגדולתה המיוחדת, — עירנו היא, שהיתה ואיננה עוד! מאות בשנים שקקו בה חיים יהודיים תוססים, כאשר דור אחד מעביר לבא אחריו את שלהבת המסורת היהודית, תוך כמיהה לגאולה ופדות. מלבדנו, איש לא יוכל לספר עוד על תלמידי־חכמיה ורבניה; על יהודי יום־יום, אשר ששה ימים בשבוע התרוצצו בין הכפריים וביום ו' אצו לביתם לקבל ביראת קדושה פני שבת המלכה; על סבליה, שיום תמים עמדו בשוק ולחשו ק"נ פרקי תהילים תוך ציפיה (לעתים לשוא) לפדיון מחצית הזהוב מפריקת ארגז על מנת לקנות כיכר לחם; על בחורי הישיבה ששעו לילות כימים בתלמודם, ואף יומם לא נקצב להם תמיד אצל בעלי הבתים.

ומי מלבדנו יזכור את ימי השואה האיומים, כשעל אף הסבל והדיכוי הבלתי אנושיים לא נחלשה האמונה ולא פסקה התקוה, אף ברגעים כשבני העיר הובלו אל הבלתי נודע, אל הדרך ששיבה ממנה אין. מרבית בני עירנו הקדושים והמעונים, אף לקבר ישראל לא הובאו

ומקום קבורתם לא נודע. בית העלמין העתיק נחרב כליל על ידי שכנינו הפולנים, לבל ישאר זכר ושריד לדזיאלושיץ היהודית. ואנו, אף מצוות עליה לקבר־אבות אין בידינו לקיים.

✡

גם אם למראית עין חיים אנו, שארית הפליטה, את חיינו המחודשים — קשורים אנו בנימת נפשנו ופנים לבנו בכל אשר יקר לנו מילדותנו ועברנו. **ולמען לא תישכח עיר ואם בישראל, למען הקים יד ושם לקהילה קדושה ולמעוניה — נועדו פרקי „יזכור" אלה.**

למרבה האסון והצער, מתי מעט אנו. ומפאת החרבתה של העיר היהודית עד יסודותיה והשמדת כל הקשור עם הקהילה היהודית, — חסרים גם מקורות וחומר שעל פיהם, אילו היו בנמצא, ניתן היה לשרטט דמותה של הקהילה בהיקפה המלא. לא נותר על כן אלא להסתפק בפרקי זכרון והווי, כפי שנרשמו והועלו על ידי אלה שמצאו לטוב להעלותם על הכתב.

יבואו על הברכה החברים, ובמיוחד מר דב בייסקי, אשר ראו לעצמם חובה קדושה לעמול להנצחת קהילתנו, טרחו ולא שקטו עד שהגשימו מטרתם.

מ. ב.

העיר דזיאלושיץ ויושביה
עד למלחמת העולם הראשונה

ראשית הישוב דזיאלושיץ

לפני הרבה דורות, כששטחיה העצומים של ארץ פולין, שהיו נתונים תחת שלטון מלכי פולין הראשונים, היו מכוסים יערות עד וחורשות עבותות, המלאים חיות טרף למיניהן; באותם הימים, היה גם האיזור, שבו יושבת דזיאלושיץ של היום, מכוסה כולו עצים ויער. בסבכי היערות העבותים האלה היו האבירים בעלי השם, ולעתים קרובות גם המלך בכבודו ובעצמו עם הפמליה שלו, עורכים ציד על חיות הבר המסוכנות. ורווח המינהג, שבאותם המקומות שנועדו לציד, היה האביר מיישב כמה וכמה מצמיתיו בצריפים עשויים קורות עץ לא מעובדים, שמתפקידם היה למצוא את מרבצי החיות. לרוב נבחרו מקומות היישוב על גדות נחל קטן, ששימשו לאותם אבירים־ציידים גם אתרי מנוחה. מקום מנוחה נוח כזה היתה השפלה, שהשתרעה בין שני נחלים קטנים. ואשר התחברו בהגיעם למישור המכוסה כרים ואפרים, ונפלו לנהר גדול יותר, נהר הנידזיצה.

על חופי נחלים קטנים אלה, הושיב לפני כתשע מאות שנה בעל הקרקעות והנחלאות של אותם הימים, את משמר היערות שלו. במרוצת השנים פרו ורבו המתיישבים הראשונים האלה, בנו בקתות והקימו ישוב של קבע, שכינוהו בשם זלשיצה. כלומר בשולי היער.

מכיוון שזלשיצה שכנה ליד דרך המלך הראשית, שהובילה מקראקוב דרך פרושוביץ, סקלבמירז' לישוב ששמו ווישליצה, רבו המתיישבים במקום, וכבר במאה ה־12 נהפך הישוב הארעי לכפר אצילים גדול יותר. בראשית המאה ה־13, הקים ההגמון של קראקוב, איבו אודרובונז, שנודע כבונה כנסיות נוצריות רבות בהגמוניה שלו גם בזלשיצה כנסייה בנוייה אבן על שם המשולש הקדוש. במשך הזמן החליף המקום את בעליו כמה וכמה פעמים, עד שהיה לנחלה למשפחת האבירים לבית דזיאלוש, ממנה נחלה גם את שמה מאז ועד היום, — דזיאלושיץ.

לבעלי דזיאלושיץ באותם הימים שימשו לדוגמה נציגי המלכות, ששאבו הכנסות מרובות מן הכפרים והערים המלכותיים, וגם הם הרשו למהגרים שבאו מחלקי ארץ אחרים, להתיישב במקום. בימי המלך קזימיר הגדול, שמלך בשנים 1334—1367, ניתן רשיון להתיישבות בעיר גם ליהודים, שנודעו עוד מימי יסוד הממלכה הפולנית כסוחרים נודדים. מצבה הגיאוגרפי הנוח של דזיאלושיץ, גרם לפיתוח מסחר ענף עם הערים המלכותיות השכנות: סקלבמירז', פרושוביץ, ווישליצה. וכן סייעה לכך הקלת עול השיעבוד והמסים על תושבי המקום מצד בעליו, בניגוד לערים המלכותיות. הודות לכך נהפכה דזיאלושיץ בתקופה קצרה לעיר, שרוב תושביה יהודים, שעסקו במסחר ובמלאכה. המיעוט הנוצרי, עסק בהקלאות וגם בענפי מלאכה מיוחדים כמו: החבתנות, הקדרות וחרושת העץ.

עתה, כשהתייצב מיבנה האוכלוסיה בעיר, התחילו בעלי דזיאלושיץ להשתדל אצל המלך, שיעניק זכויות עירוניות לדזיאלושיץ.

לפי מיסמכים עירוניים עתיקים מסתבר, שהזכיון הראשון, המעלה את דזי־אלושיץ לדרגת עיר, ניתן ביום 23 ביולי, 1409. הוא ניתן על ידי המלך ולדיסלב יגללו בכינוס, שנתקיים בעיר קורצין החדשה, לבעל המקום, מיכל בוגומילוב. זכיון זה אושר לאחר מכן, על ידי המלך, זיגמונט ה־1, בשנת 1520, לדרישת בעל העיר, בשם אוסטרורוג. המלך הרשה לו לגבות מס־גשר, בסכום שני אובולים (מטבע של אותם הימים). אישור נוסף ניתן על ידי המלך מיכל קוריבוט, בשנה הראשונה למלכותו וכן על ידי המלך הפולני האחרון, סטניסלב אוגוסט פוניאטובסקי, בשנת 1786. האישור ניתן לבעל העיר, פיוטר אוזרובסקי, ומאז הוגדל מספר הירידים הגדולים, משישה לשנים־עשר בשנה וכן נקבעו ימי שוק שבועיים. מיסמך ישן, שנמצא בארכיון העיריה, משנת 1820, כולל תיאור היסטורי של העיר דזיאלושיץ, פרי עטו של ראש־העיריה, שבו מסופר עניין הזכיונות, שהוענקו לעיר ואשר הוזכרו לעיל. ראש העיר, קובע ש„זכיונות אלה כולם עלו באש ורק הזכיון, שהוענק על ידי המלך מיכל קוריבוט ב־15 בספטמבר, 1706, לבעל העיר ין שצ׳נסני סטרודומסקי, על סמך זכיונות קודמים הידועים למלך, נמצא בעינו, ברשות העיר. נוסף לכך יש להם לאיגודים המקצועיים של בעלי־המלאכה (צכים), זכיונות מיוחדים משלהם, שהוענקו בשנה הראשונה למולכו של אותו מלך, והם משמשים עדות לזכויות המיוחדות שניתנו לעיר...״

גורלו של מיסמך רשמי זה היה כגורל קודמיו ; סופו, שאבד לאחר מכן, דבר, שמקבל את אישורו בהודעתו של הממונה המחוזי בעיר מייכוב, שימנסקי, שהוכנסה לפרוטוקול הערעור, מיום ה־16 במרס, 1822. וזו לשונה : „העיר דזיאלושיץ, השוכנת בגליל קראקוב, פלך קיילצה, סובלת מהזנחה, כיוון שבעליה דואג לשלמותן ולהגדלתן של הכנסותיו בלבד, ומסרב לוותר עליהן, ולו במקצת, לטובת העיר. אדרבה, בקפדנות ולעתים גם בלחץ על תושבי העיר, הוא מוצא כל פעם מקורות חדשים להכנסות... הזכיונות שהוענקו לעיר בעבר, במקורם, אין לעיר, הואיל ואלה נמצאו ברשות הבעלים ולא הוחזרו לעיר או הושמדו בדליקות המרובות בזו אחר זו״.

העיר דזיאלושיץ חתמה על מיסמכיה מ־1553 בחותמת עגולה עם סמל העיר באמצע, המתאר אריה מזנק מאחורי חומה וסביבו כתובת בלשון הלטינית : „סיגיל אופידי דזיאלושיצה״. אולם על מסמכים משנת 1775, שנשתמרו במוזיאון הלאומי בקראקוב, החותמת היא בעלת צורה סגלגלה ונוספו לצידי הסמל המקורי שבאמצע החותמת, שני אריות שלובים בתקשיט המסתיים בחבצלת הבורבונים. בחותמת זהה, עם תוספת בלשון הפולנית „מועצת העיריה דזיאלושיץ״, נחתמו כל המיסמכים העירוניים החל משנת 1917 עד ל־30 בספטמבר, 1939.

תמורות מרובות לטובה ולרעה, עברו על דזיאלושיץ, בימי תולדותיה הארוכים וכן בתקופה המאוחרת יותר. את שנות הכיבוש הרוסי ניתן לכלול בשם „התקופה הטובה״. האוכלוסיה היהודית של העיירה הגיעה ל־75 אחוזים מכלל

האוכלוסיה. היא התעשרה מהר ממסחר ועסקים נרחבים. אחר כך במשך מלחמת העולם הראשונה ועידן העצמאות של פולין עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, רכשו היהודים עשירי המקום את הקרקעות מבעלי האחוזות הפולנים, שפשטו את הרגל. ימים רעים באו עם ראשית מלחמת העולם השנייה, בשנת 1939, כשהשמידו הגרמנים יותר מעשרת אלפים יהודים ואת בתי מגוריהם הרסו ברובם. מאוכלוסיתה של דזיאלושיץ, שמנתה יותר משנים עשר אלף נפש, נשארו פחות מאלפיים תושבים פולנים, שאינם עשירים.

להלן האירועים החשובים יותר בתולדות העיר דזיאלושיץ:

1) הדליקות הגדולות בעיר היו בשנים: 1668, 1732, 1846 ו־1902, שבהן נהפכו למאכולת אש כמעט כל בנייני המגורים של העיר, שהיו בנויים ברובם מעץ.

2) שהייתו של ראש־האומה, טדיאוש קושצ׳יושקו, במשך יום תמים, בעיר. זה היה בשנת 1794, בעת שצעד בראש צבא המתקוממים הפולנים למערכה בשדות רצלביץ.

3) 1907, השנה שבה הרשה השלטון הרוסי הכובש לארגן בעיר את מכבי־האש המתנדבים;

4) הפגנות הדמים של האוכלוסיה הפולנית של העיר והסביבה נגד צבאות אוסטריה וגרמניה, שבחוזה, המכונה חוזה־בריסק, ביצעו שליטי המדינות האלה את חלוקתה הרביעית של פולין. הם סיפחו את הגלילות הפולניים: פודלסייה, חלם ולבוב, למדינה החדשה שנוצרה, מדינת אוקראינה. בהפגנות אלה נהרגו מכדורי הקלגסים האוסטריים שלושה אנשים וחמישה נפצעו.

5) ב־15 באוקטובר 1922, נגלה הלוט מן האנדרטה של טדיאוש קושצ׳יושקו, שהועמדה בכיכר השוק. האנדרטה הוקמה על ידי החוג המקומי של תומכי החינוך הפולני, בכספי מגבית שנערכה בין תושבי העיר. הסיר את הלוט, אחד בשם ווינרסקי, מוותיקי המרד הפולני של שנת 1863.

6) יריית אבן הפינה לבניין הגדול של בית־הספר, שהתקיימה ביום 21 ביוני, 1930. הבנייה מומנה בכספי העיר. בגלל המשבר הכלכלי, שהקיף את כל המדינה, הופסקה הבנייה באמצע והבית הושלם רק בשנת 1957. במבנה החדש שוכנו שני בתי ספר, בני שבע כיתות כל אחד, ובית ספר תיכון כללי.

7) השטפון הגדול, שהציף את העיר ב־22 במאי 1936. היה שבר ענן בשעת סופה, שהשתוללה בשעה 6 לפנות ערב, שהביא לגאות מים בנחלים החוצים את העיר. המים הציפו כשני שלישים של העיר והגיעו עד לגובה הגגות של בתים בעלי קומה אחת. בין הנחשולים הגועשים צפו גויות בני אדם ופגרי בהמות וחיות, עמודי טלפון ועצים עקורים רבים וכן כלי־בית וחלקי בניינים, שהתמוטטו כבנייני קלפים ונגרפו בפרץ המים האדירים. בשטפון נגרפו עם מפלי המים המתפרצים יותר מעשרה אנשים, בהם שישה תושבי דזיאלושיץ. 28 בתי מגורים נהרסו ונזוקו קשה כ־130 בניינים. לעיר הגיעה ועדת שרים ובראשה שר הסעד, מריאן קושצ׳יאלקובסקי, מושל גליל קיילצה, דזיאדוש, מושל־מחוז פינטשוב, קרול וויניארש, בלווית פמלייה גדולה של נציגי העיתונות הפולנית.

8) הגורל הקשה, שפגע בעיר בימי מלחמת העולם השניה. אותו זמן הפציצו מטוסים גרמניים את דזיאלושיץ, שלוש פעמים. ב־3 בספטמבר, 1939, ב־5 באוגוסט, 1944; ב־19 בינואר, 1945. במשך כל תקופת המלחמה, הציקו קשות שלטונות הכיבוש הגרמנים לתושבי העיר, ערכו חטיפות פתע ברחובות ושלחו את החטופים לעבודות כפייה בגרמניה או לחפירת תעלות־מגן. הם תפסו בני־ערובה, שנמצאו תחת איום מתמיד להיות מוצאים כל רגע להורג ביריה, גירשו עשרות תושבים למחנה הריכוז, והשתמשו באמצעי דיכוי אחרים. האסון הגדול והמכריע ביותר, שהביא לירידתה של העיר, היתה ההשמדה ההמונית של האוכלוסיה היהודית בשנת 1942. מעשרת אלפים התושבים היהודים נורו ונרצחו במקום כארבעת אלפים נפש והשאר גורש למחנות־ההשמדה. אחרי החיסול ההמוני של האוכלוסיה היהודית נהרסו גם בתי המגורים. הניהול הגרוע של המשק העירוני אחרי המלחמה וכן גורמים אחרים הביאו גם הם להתרוששותה המוחלטת של העיר.

שלטון האימים הגרמני לא היה בכוחו לדכא את הרגש הפטריוטי האציל, שהקיף את התושבים הפולנים במקום. חלק ניכר של הנוער הפולני בדזיאלושיץ, השתייך למחתרת הארגונים הלוחמים בכובש. ב־25 ביולי, 1944, פרץ מרד מזויין, שהקיף את דזיאלושיץ, סקלבמירז׳, קזימיר ופרושוביץ. בהתקוממות זו הוציא הנוער מפעולה משמר גדול של הז׳נדרמריה הגרמנית בדזיאלושיץ. כן היו כמה תיגרות מזויינות עם כוחות האויב. כל אחד מן המיבצעים האלה נגד הכובש הגרמני ראוי לתיאור מפורט יותר.

העיר ויושביה

העיר דזיאלושיץ שוכנת בשפלה המוקפת הרים מסביב. העיר על אדמותיה החקלאיות משתרעת על שטח של 200 הקטאר, ללא שינוי מאז יסוד העיר. את העיר חוצים שני נחלים קטנים: סנציגניובקה ויקובובקה, שלפנים קראו להם — דזירונזשנו. בקצווי העיר, בצד הדרומי, מתחברים הנהלים האלו ונשפכים במרחק קילומטר מכאן לנהר נידזיצה.

בעתות המלוכה, השתייכה דזיאלושיץ לגליל קראקוב, מחוז מייכוב, ואחרי חלוקת פולין וסיפוח החלק הזה לכיבוש הרוסי, חובר השטח למחוז פינטשוב. בתקופת מלחמת העולם השניה שוב נמצאת דזיאלושיץ בגבולות מחוז מייכוב, אך מיום 1 בינואר, 1956, חיברו את העיר למחוז החדש שנוצר, — מחוז קאזי׳־מירז׳ ויילקי.

בשנת 1820, מנתה העיר 1692 תושבים, מהם 420 נוצרים ו־1256 יהודים. הנוצרים עסקו בחקלאות ומלאכה, והאוכלוסיה היהודית רובה עסקה במסחר ומיעוטה במלאכה. מאה שנה יותר מאוחר, הגיע לפי הסקר מיום 30 בספטמבר, 1921, המספר הכללי של האוכלוסין בדזיאלושיץ ל־6765 נפש, מהם, נוצרים רק 1127 נפש. יחס זה של האוכלוסיה הנוצרית והאוכלוסיה היהודית נשאר שריר וקיים עד לחיסולה הגמור של יהדות דזיאלושיץ, בשנת 1943.

בני העיר, שהיתה לפנים משועבדת לנסיכים ולבעלי האחוזות, רכשו, במשך השנים, שדות, גנים, מגרשים ובניינים, ששימשו להם מקומות מגורים, ונאלצו לשלם מיסים כבדים לבעלי האחוזות. מכפר קטן, התרחבה העיר עד שהגיעה בשנת 1820, ל־118 בתים. רק 18 בתים היו בנויים אבן ולבנים.

אחרי מאה שנה, בשנת 1921, היו בדזיאלושיץ 494 בתי מגורים, שכללו 1313 דירות. בשנת 1928, הגיע מספר הבתים ל־510, בהם 75% בנויים לבנים ואבן. בכיכר השוק וברחובותיה הסמוכים היו גם בתים בני שתי קומות ויותר.

באמצע המאה הקודמת רוצפו באבן הכבישים וכמה מרחובות העיר. כעת קיימים אחד־עשר רחובות בעיר וכיכר השוק. כולם סלולים ומרוצפים.

בתוך העיר עובר כביש בינעירוני שנסלל בשנת 1937, המחבר את קיילץ, דרך פינטשוב, דזיאלושיץ, סקלבמירז׳, קושיץ, עם קראקוב. משנת 1957, כוסה הכביש בשכבת אספלט.

בשנת 1916, בנו האוסטרים הכובשים, מסילת־ברזל צרה (קולייקה) המוליכה מחרשניצה, דרך מייכוב, דזיאלושיץ, סקלבמירז׳, קזימירז׳ וילקי עד לקוצמיז׳וב.

בשנת 1955 הורחבה המסילה הזאת, אולם עדיין לא הגיעה לרוחב הנורמלי של מסילות הברזל בפולין. כך שימשה הקולייקה ושירות האוטובוסים אמצעי תחבורה טוב לנוסעים ולמשאות גם יחד.

כעת נמצאים בדזיאלושיץ מוסדות ומשרדים דלקמן: משרד הנשיאות של המועצה הלאומית העירונית; מפעל דואר לטלקומוניקציה; תחנת רכבת; 2 בתי ספר יסודיים; בית ספר תיכון כללי; בית ילד ממשלתי; מכבי אש מתנדבים; קופה קואופרטיבית; מוסד כנסייתי; מפקדת משמר אזרחי; בית מרקחת; תחנת בריאות ובה 2 רופאים ואחיות; מכון של מרפא שיניים; תחנה וטרינרית; תחנת עזרה ראשונה; קולנוע קבוע; בית חרושת לאבקת חלב; קואופרטיב מחוזי לעזרת איכרים; קואופרטיב עבודה לנכים; קואופרטיב לעבודות חרסינה; מחלבה קואופרטיבית וגם מפעל משותף למוצרי בשר.

אסיפות עם גדולות, מסיבות ומשחקים ומפעלי תרבות שונים, מתקיימים באולמות מתאימים בבית הילד, בבניין מכבי אש, בבתי הספר וכו׳.

כאחד ההישגים בארכיטקטורה בדזיאלושיץ נחשבת הכנסייה הגדולה. מעל גגות הבתים הגבוהים בעיר מתרומם אל על, הבניין הבנוי לתפארת בסיגנון הגותי. הכנסייה הוקמה במאה השלוש־עשרה על ידי ההגמון מקראקוב, איבו אודרובונז. החומות הגבוהות המקיפות את בית הקברות הכנסייתי משוות לה חזות של ארמון עתיק יומין מתקופת ימי הביניים.

בשנת 1897, הוסיפו בצד המערבי של הכנסייה, מגדל וצריח של ארבע קומות. מלמעלה, מוקף המגדל בגזוזטרה, המכוסה בכיפת גג כגולה נהדרת.

תמצית הקונטרס בלשון הפולנית, שיצא בשנת 1958, בשם „50 שנות עבודה של הכבאים המתנדבים בדזיאלושיץ״.

ישראל דב סקורה

היתה עיר וראו איננה עוד...

חושבני, שאין להאריך את הדיבור על השתלשלות שם המקום לפני היותו לעיר מ„זלשיה" ל„דזיאלושיצה". יש לנו הסבר מניח את הדעת בעניין זה במחברת הכומר, „דזיאלושיצה בעבר ובהווה".

שמעתי מר' משה דוד פומרנץ הי"ד ומר' מנדל פרידמן, שהיה הרבה שנים פרנס הקהילה, שנמצא ברשות הנהלת הקהילה ספר בשם „פינקס הקהילה". בספר רשומים כל האירועים החשובים שקרו בעיר בכלל ואצל היהודים בפרט, כגון, הקמת בניני הקהילה, בית־הכנסת, בית־המדרש, בית המרחץ, גידור בית העלמין וכו'. לצערי, לא ראיתי מימי את הפינקס הזה שיכול היה, אולי, לפתור חלקית את בעיית ה„גיל" של הקהילה. אפילו נלך בדרכם של ארכיאולוגים ונרצה לקבוע את זמן יסוד קהילתנו על פי מצבות עתיקות, לא יקרב אותנו הדבר לתוצאה חיובית, משום שבארכיאולוגיה אין חשיבות רבה לחמישים או אפילו למאה שנה, מה שאין כן לגבינו, כשמדובר בתקופה, שמקיפה בסך הכל, שלוש מאות שנה. חוץ מזה היה ידוע לכל, שהקהילה היתה קיימת זרבה שנים, בלי שיהיה לה בית קברות משלה. את המתים היו מובילים מדזיאלושיץ לקשונזה (קשוינז) (ייתכן שבגלל זה קראו הדזיאלושיצאים לאנשי קשונזה — קשוינזער מתים). ראיה לכך יכולה לשמש קהילת סקלבמירז הקרובה לעירנו שהיו לה רב, שוחט, בית מדרש והרבה שנים הביאו את מתיהם לקבורה בדזיאלושיץ. משום שלא היה לה בית־עלמין משלה.

לפני כחמישים שנה, הקשבתי פעם לשיחת זקנים ואלה אמרו, שדזיאלושיץ קיימת כבר שלוש מאות שנה. כמובן שהמדובר היה בדזיאלושיץ היהודית. אבל אין ליחס לשיחה כזו חשיבות רבה. כמה פעמים ערכתי סיורים של שעות ארוכות בין המצבות בכלל ובעיקר בין המצבות שבאיזור, שקראו לו בית העלמין הישן, ואשר נמצא על יד הכניסה. אם זכרוני אינו מטעני, היו שם כמה מצבות שנשאו האריכים של תע... ותצ... וכל המאה של ת"ק ואילך. היתה שם מצבה אחת שאמרו עליה שהתאריך החקוק עליה הוא ת"כ. לא קיבלתי דעה זו, מפני שהאותיות עליה היו שחוקות ואי אפשר היה לקבוע בודאות את התאריך.

(כאשר שירתתי בצבא הפולני בקראקוב, התקיימה פעם הצגה מיוחדת לחיילים בשם „קושצ'יושקו ליד רצלוביץ". בהצגה זו הראו איך תפסו מרגל, מובן מאליו שהיה זה יהודי זקן עבדקן, שהביאו אותו לקושצ'יושקו לחקירה. „מנין לך,

שהמוסקאלים מתקרבים ?" שאלו שאול קושצ׳יושקו ו,,המרגל" ענה : ,,סיפר זאת יאנקל מדזיאלושיץ").

הבאתי את הסיפור להוכיח, שדזיאלושיץ היהודית היתה ידועה בסביבה גם בין הגויים.

בכלל, ניתן להניח, שקהילת דזיאלושיץ התקיימה מיום היווסדה עד חורבנה, ביום כ"א אלול תש"ב, מאתים ושישים עד שלוש־מאות שנה בערך.

עיירתי היקרה

עירי, עיירתי דזיאלושיץ, ברטט קדושה, בדחילו ורחימו, אני שב אליך. אליך, כאשר היית פעם, דזיאלושיץ, השוקקת חיים, מלאה חדוה וגיל. אהבתי אותך בכל נימי נפשי ואם לפעמים עזבתי אותך לזמן קצר או ארוך, מייד נתמלאתי געגועים אליך. אצלך את אור העולם בפעם הראשונה ראיתי, אויר העולם בפעם הראשונה נשמתי. הוי, כמה יפה היית, אפילו בעצבותך! כן, היו בך, לפעמים, גם ימים עגומים ואף על פי כן לא סר חינך ויפייך ממך. בימי נדודי, כאשר הייתי בנכר, בערים אחרות, רק אליך היתה תשוקתי. הכיסופים כירסמו בי. על כל צעד ושעל, רואה אני בעיני רוחי ומחשבותי, את השבתות והחגים בכנפיך. ביום ו׳ בצהרים, כבר הרגישו את הנשמה היתירה, הצפירה הארוכה שהושמעה מבית המרחץ, היתה האקדמה לסימפוניה ששמה, שבת מלכתא. התעוררות דלעילא שלטה על הכל. ,,זה לא מוקדם כלל" זירזו השכנות אשה את חברתה. ,,כבר צופרים לבית המרחץ ולי יש עוד לעשות כל כך הרבה", התלוננו מתוך התרפקות בעלות הבית, ומייד ראיתי יהודים החוזרים מבית המרחץ וזקניהם רטובים נוטפי מים, אדומי פנים מן ה,,זיעה", המזדרזים ללכת הביתה. הרי השבת לא רק לאכילה ניתנה. צריך להחליף בגדים וללבוש בגדי שבת, לומר ,,מילה יהודית", שיר השירים, ולקרוא בפרשת השבוע שניים מקרא ואחד תרגום. לפתע, נשמעה קריאת השמש דמתא : הדלקת נרות ! (ליכט צינדן) והרחובות נתמלאו יהודים לבושי שבת, שהלכו עם ילדיהם, שסידורי תפילה בידיהם לבית התפילה. בין כולם, נראה יהודי אחד נושא פטיש ומסמרים הממהר לשוב הביתה, זה היה יהודי שבדק אם העירובין בסדר, שלא ייכשלו, חס ושלום, בחילול שבת על ידי נשיאת כל משא שאסור לשאת בשבת אם העירובין אינם תקינים. היו מקרים, שהשמשים בבתי התפילה היו מפסיקים את התפילה באמצע, משמיעים דפיקה בשולחן האלמימר והכריזו : ,,בידיעת הרב, אסור לשאת כל משא (מ׳טאר נישט טראָגן)". מייד עלתה קרנם של הקטנים, שרק להם מותר היה לקחת את הטליתות והסידורים הביתה.

בכל החלונות נוצצו הנרות ; בין־רגע הפכה כל אשה פשוטה לאֵשת מלך, שבת מלכתא. כל האוויר היה מלא נוגה ואור וריח ניחוח של מאכלי שבת מילא את הבית. נסתיימה תפילת קבלת שבת. האבות חזרו הביתה. ניגון שלום עליכם נשמע מכל עבר. עכשיו בא הקידוש על כוס היין. כולם קמו ממקומותיהם לשמוע וגם ללגום מן הכוס. בין מנה למנה הושמעו הזמירות בהשתתפות האב עם הבנים וכך זה היה בכל החגים, חגי ישראל. חג, חג, ויופיו שלו.

פסח

כבר כמה שבועות לפני פרוס חג החרות, חג המצות, אפשר היה להכיר, שמשהו בלתי צפוי, עשוי להתרחש. החייטים, הסנדלרים, הכובענים, החנוונים ויותר מכולם, האופים, קרנו מרוב התרגשות. הללו התכוננו לעונת החג, המתקרבת בפסיעות מהירות. שמח הלב, כאשר עברת על יד מאפיה והרחת את ריח המצות הטריות ושמעת את רעש וצחוק הפועלים שגלגלו במערוכי עץ את המצות על הקרשים המהוקצעים והנקיים ו„הנאמן" המיוחד, שהסתובב ומחשש חמץ השגיח, שלא תדבק, חס וחלילה, חתיכת בצק גם למערוך וגם לקרש, שמרדדים עליו את המצה.

שבוע ימים ואפילו יותר, לא ראית איש או אשה, נער ונערה הולכים סתם, ברחוב, כבשאר ימות השנה. כולם הלכו בצעדים זריזים שסלים ריקים בידיהם לצרכי קנייה, וסלים מלאים וחבילות כבדות שונות אחרי הקנייה. לעמוד ולשוחח שיחת סתם, — לא בא בחשבון. אפילו מפי הנשים הדברניות ביותר, ניתן לשמוע רק משפט בנוסח אחד: — אוי ואבוי לראשי! שיש לי כל כך הרבה לעשות ולא עשיתי שום דבר...

וטכס ליל הסדר! ספר שלם ראוי להקדיש לכך! קדושת החג היתה נסוכה על פני כולם. הכל קרנו משמחה ושביעת רצון, במיוחד הילדים. הללו נראו מאושרים ביותר. הם נהנו מכל פרט ופרט שנתגלה לעיניהם: מלבישת הקיטל של האבא, מזיגת היין, שאלת ה„קושיות", אמירת ההגדה והמאכלים הערבים. איזו סיעמפוניה של שמחה ואושר! וככה בכל שאר החגים הנהדרים. חג, חג ושפע מינהגיו. קצר המצע מלתאר כל זאת. רבים ושונים צצים ועולים הזכרונות. המו מעי לכם, יהודי דזיאלושיץ, ללא הבדל של מעמד, עניים ועשירים. בנות ישראל, היקרות והצנועות, שחכמינו כשמנו שבחכן, אמרו בין השאר, שבישניות אתן. הדבר ניתן להכיר כאשר באו לדבר בכן נכבדות.

הזכרתי רק בקצרה מכל המתרחש בקרבי בהעלותי את זכרך, את דזיאלושיץ של מעלה. כן, „של מעלה"! כי מה לי ולדזיאלושיץ של מטה, עכשיו?

את „דזיאלושיץ של מטה" ראיתי, בפעם האחרונה, בקיץ, 1946. נסעתי לעיירה עם עוד כמה אנשים במכונית משא, בעניני מסחר. עצרנו באמצע כיכר השוק (אין מיטן מארק) ונזכרתי. ואת הדבר שנזכרתי בו, אני רוצה לספר מפני שהיה קשור ב„תקיעת כף", שנכפתה עלי.

היה זה אור ליום ד', כ"א אלול, תש"ב. דזיאלושיץ כבר היתה מוקפת קלגסים גרמנים ועוזריהם המשטרה הפולנית. מכל הצדדים נשמעו הדי היריות ואנשי המשטרה היהודית, סיפרו בלשון „מקצועית": — ישנם כבר קרבנות. הלכתי לבית אמי לדעת מה נשמע. שם בחצר, פגשתי את חותני, ר' מנדל זוננפלד הי"ד, שבא לחפש אחרי ולהתיעץ איך להתחבא. באו עוד כמה אנשים. כולם ניגשו אלי ושאלו לחדשות. פתאום, יצא מן הבית אחד השכנים ובידו בקבוק משקה וכוסיות, היה זה, ר' לייביש פטאשניק הי"ד. בקול נירגש קרא ר' לייביש לכולנו: — רבותי נשתה לחיים, כולם שתו. אני ביודעי היטב את המצב, לא רציתי לשתות. אבל

ר׳ לייביש לא הירפה ממני, תחב את הכוסית בכוח לידי השמאלית ונטל בידו את השניה, הימנית ואמר: דע, ישראל בר, אני לוקח ממך עכשיו ,תקיעת כף׳. אתה אדם צעיר ותחזיק מעמד. אתה מוכרח להבטיח לי, שתבוא לקברי ותבשר לי „היטלער האָט איינגענומען אַ שוואַרצן סוף״ (נחל סוף שחור). כמובן, שנזפתי בו באמרי, שכיהודי אדוק, חייב הוא לחיות בבטחון. הזכרתי לו את המימרא: אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם, אל יתיאש מן הרחמים. — כן, כן, ענה לי והמשיך להחזיק את ידי, עד שסוף־סוף הבטחתי לו מה שחפץ...

בעומדי על ידי המכונית, נזכרתי כמו כן, שר׳ לייביש זה, שהיה חשוך בנים, אמר כמה פעמים בשיחה אתי, שהוא היה רוצה שהוא ואשתו, שלפי דעתו „היתה לא יוצלחית״, ולא תדע איך להסתדר בלעדיו, ימותו שניהם ביום אחד. ובעניין זה דווקא נתקבלה תפילתו. שניהם נירצחו ביחד עם עוד 1645 קדושי עירנו, ביום כ״א אלול, תש״ב (סיפר לי אחד מאנשי האו. דה. שהיה נוכח במקום כשבא אחד מבכירי הגיסטאפו ונתן פקודה להפסיק את ה„אקציה״. הדין וחשבון שקיבל מידי עושי המלאכה היה: שחוסלו 1645 „יחידות״.

עזבתי את מכונית המשא והלכתי ברגל לשטח הבורות (דאלעס). ניגשתי למקום הקבר ההמוני, שכבר כוסה דשא. הכרתי את המקום. היה זה קבר גדול, שלושים מטר אורכו, ובו נקברו כשמונה מאות נירצחים, ואמרתי: לייביש בן זאת וזאת, איש קדוש וטהור כזוהר הרקיע מזהיר! באתי היום, לקיים את הבטחתי שנתתי לך בתקיעת־כף, והנני מודיע לך, שהיטלר הארכי־רוצח של כל הזמנים ועוזריו הובסו ונחלו „סוף שחור״. לאחר אמירת מילים אלה הרגשתי מאוד מאוד ברע. נדמה היה לי, שלא פי פלט את המילים, אלא שמעתין מן הצד, כאילו מישהו אחר אמרן. לבי פעם כפטיש ובאוזני שמעתי רעש. צמרמורת עברה בי וחשבתי שאתמוטט. התחרטתי שלא אמרתי לחברי, לאן אני הולך. כאשר חזרתי הכירו שמשהו קרה וחשבו שהתנפלו עלי שודדים. לא סיפרתי להם. אמרתי להם רק זאת, שסתם אני מרגיש לא בטוב.

באותו רגע התחלתי להבין, שבעצם ישנן שתי ערים ששמן, דזיאלושיץ, אחת של מעלה, שנשארה חרותה בזכרוני ובלבי ולה אתגעגע עד נשימתי האחרונה והשניה דזיאלושיץ של מטה, שכולנו שנולדנו בה בוחלים בה עכשיו ושתהיה ארורה יחד עם הטמאים שבה, שעמדו מנגד ושמחו לאידנו כאשר נירצחו בניה, בוניה ומיסדיה. תבושי ותכלמי עיר הנידחת, שכסית את דמם של בנינו ובנותינו הקדושים והזכים! ישפוך אלוהים את חמתו וזעמו עליך עד השמדך מתחת השמים!

היתה קהילה קדושה דזיאלושיץ, עיר ואם בישראל, ואיננה עוד.

בית הכנסת „עדת ישראל״

על הזמן, שבו התחילו לבנות את בית הכנסת חסר תאריך מדוייק. סיפרו, שבניית היסוד והחומות ארכה כמה שנים. על החומה מצד מערב, למעלה, מתחת

לגג, היה* „פרט", באותיות דפוס גדולות, משוקעות, „תדיר", שמסמן את שנת תרי"ד (1854), כלומר השנה בו נגמרה בנית החומות. מהצד השני של הבנין, בצד מזרח, באותו המקום למעלה היה חלון עגול שנקבעו בו שמשות מגן דוד באמצע, בכל גודל החלון. קצת למעלה ממנו היתה אבן, שעליה היה כתוב, באותיות בולטות: בית הכנסת עדת ישראל.

שמעתי הרבה פעמים מפי זקנים, איך נער וזקן עבדו בהתנדבות כעוזרים לבנאים המומחים, שהובאו מן החוץ. ייתכן, שמקראקא הסמוכה.

התקרה נעשתה על ידי חרש־עצים אומן, שלפני גישתו לעבודה עשה תחילה דגם של תקרה בזעיר אנפין. סיפרו, שכאשר הראה את התבנית לאדריכל, היא מצאה חן בעיניו עד כדי כך, שנשק לו על מצחו. ובאמת היתה זו מלאכת מחשבת. התקרה, מראה כעין השמים והוכנסו בה עשרות אלפי קילוגרמים בולי עץ וקרשים. היא נראית כתלויה על בלימה. מצד דרום, על הקרשים הראשונים של התקרה, נמצא שלט פח ועליו כתוב באותיות גדולות למדי: „מעשה ידי להתפאר, אשר חנני ד' לבנות את בית ה', קלונימוס קלמן זילברשטין מחנצ'ין לפרט, גבורת ה' ". פרט זה מראה שעבודת התקרה נגמרה בשנת תרט"ז — 1856.

הצביעה והציורים נעשו חלקם על הקרשים וחלקם על שלטים של פח. הרקע כולו היה עשוי צבע תכלת, ועליו זרועים כוכבים בצבע זהב. בחלק העליון מסביב, היו שתים עשרה תמונות ועליהן סמלי מזלות, לפי חדשי הלוח העברי: לניסן, מזל טלה; לאייר, מזל שור; לסיון, מזל תאומים וכו'. כל זה על הקרשים. מלמטה שתים עשרה תמונות נפלאות, מצויירות על פח, המסמלות שנים עשר שבטי ישראל על דגליהם, לפי סדר ברכות יעקב אבינו, שבפרשת „ויחי", שלוש, שלוש תמונות לכל עבר ומתחת לכל תמונה, לכל שבט, ברכתו של כל שבט, כגון: לראובן „ראובן בכורי אתה כוחי וראשית אוני"; לשמעון „שמעון ולוי אחים כלי חמד מכורותיהם" וכו'. מסביב לכל תמונה צויירו, בשלל צבעים, פרחים נהדרים, שלאחר מאה שנה נראו עוד טריים כאילו זה עתה נקטפו מן הגן.

בארבע פינות האולם למעלה, בתחילת התקרה, היו ארבעה ציורים בתבנית גדולה. תמונה, בכל פינה. בפינת דרום־מזרח, דמות צבי; בפינת מזרח־צפון, דמות אריה. בפינת צפון־מערב דמות נמר; ובפינת מערב־דרום דמות נשר. מתחת לכל דמות ניתנה האימרה בלשון המקורית, כתובה בפרקי אבות. אבל יש לקרוא את האימרות לפי הסדר של המשנה. ליד הכותל המזרחי יש לעמוד עם הפנים לכניסה, להסתכל כלפי למעלה ולהתחיל בקריאה מצד פינת צפון־מערב, שם היה הנמר ולהמשיך שמאלה: הווה עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגבור כארי; למטה, מתחת לאמרה, „הווה עז כנמר", היה כתוב באותיות עבריות לא גדולות, „דיזע געמעלדע האט געמאכט הילחין" (ציורים אלה עשה הילחין). זה ניתן לקריאה רק בשעה שעמדו מן הצד השני של האכסדרה, ב„עזרת הנשים". סיפרו, שפעם

* משתמש אני במלה „היה", כיוון שחרף קיומו של הבנין, בית הכנסת עצמו כבר חדל להתקיים.

אחת, בשנות השמונים של המאה שעברה, בא איש זקן, שנשען על משענתו, ניכנס לפרוזדור בית הכנסת, הסתכל כלפי מעלה והתחיל לבכות. אמר האיש בגרמנית: — הוי, כמה זה יפה עוד. זרק פנימה מטבע של עשר קופיקות והלך לו. האיש הזה היה חילחין הצייר.

על ארון הקודש, שהיה פאר בית הכנסת כולו אין לי, לצערי, שום נתונים ביחס לאומן או האומנים, שתיכננו את העבודה רבת האנפין וכן איני יודע מתי נעשה הדבר. שוחחתי פעם עם שמואל צוסנק, יליד עירנו, סוחר ומבין גדול בדברי אמנות ועתיקות והוא אמר לי: — ארון הקודש בבית הכנסת בדזיאלושיץ הוא מלאכת מחשבת עדינה ויקרת ערך והמבצעים ידעו מה זאת אמנות. זאת אמר גם ביחס לכמה מציורי התקרה.

מעל המשקוף שעל יד הכניסה, היה אולם. בפנים האולם, היה שלט של אבן ובו נקבו שמות „הקומיטטין", שטיפלו ועסקו בהקמת „המקדש המעט". מופי־עים שם כשנים עשר שמות, שרק כמה מהם זכורים לי: שנים בשם מושקובסקי, ר' דוד ודובינסקי, פשיבורסקי ונדמה לי שגם, רוזנדובסקי...

הבימה, שהיתה מיועדת לקריאה בתורה, לדרשות בשבתות ובחגים, להכרזות שונות בעניני הקהילה, על נשואין, שעומדים להתקיים וכל מיני הודעות מטעם הממשלה, היתה, כמו ברוב בתי הכנסת האורטודוכסיים בפולין, באמצע האולם. היא היתה בגובה של תשעים סנטימטר ולה שתי עליות במדרגות, אחת מצד צפון והשניה מצד דרום. בכל ליל שבת, קיבל הש"ץ את השבת על הבמה והתפלל עד תפילת „ברכו". יתר התפילה עבר לפני התיבה שליד ימין, לפני ארון הקודש. ואם הזדמן חזן אורח, בין בשבת בין ביום חול, השמיע את קולו מעל הבמה.

בין כל התקנות, שתיקנו מייסדי בית הכנסת היתה תקנה, שב„מנין" הראשון, בין בשבת בין בחול, יש להתפלל לפי נוסח אשכנז ולא לפי נוסח ספרד, שהיה שונה מזה של ה„אשכנזים". ובעיקר, שמו מתפללי בית הכנסת את הדגש, שלא לומר „ויצמח פורקני" בקדיש שאומרים לפני התפילה, באמצע התפילה ואחרי התפילה. לא פעם קרה, שהעובר לפני התיבה טעה, או שלא ידע על האיסור ואמר „ויצמח פורקני". היתה פורצת שערוריה במקום והמתפללים צעקו והיכו ב„עמודים" והתפילה הופסקה לזמן מה. היא נגמרה לאחר מכן על ידי אחר. ראיה מכאן כמה עזה היתה המלחמה, שהיתה נטושה בזמן ההוא, בקרב היהודים בארצות מזרח אירופה, בין החסידים והמתנגדים. היא לא פסחה גם על דזיאלושיץ. והואיל ופשוטי העם עמדו על פי רוב לצידם של המתנגדים. הגיעו הדברים לידי כך, שאלה שראו את עצמם בחזקת בני־אדם, „יותר טובים", ראו במתפללי בית הכנסת אנשים נחותי דרגה ופחיתות כבוד היתה להתפלל אתם ביחד, אף על פי שלא נמנעו מלתרום כסף לעת מצוא, לבית־הכנסת.

על ה„נספח" לבית הכנסת, מצד דרום, שהיה קרוא בשם „בית־הכנסת של נשים" (דאָס ווייבער שוהלכל) אין להרחיב את הדיבור. היה זה בנין שהיתה בו קומת קרקע בלבד ונבנה כמקום תפילה לנשים. היה זה אולם עם ספסלים, שנקבעו בו ארבעה חלונות לתוך האולם הגדול. כדי שיוכלו לשמוע את החזן. בכניסה

לבנין, מעל למשקוף נראתה אבן שהיה חרות עליה: פרט תרל״ט. זאת אומרת, ש„נספח״ זה נבנה עשרים וארבע שנים אחרי שנסתיימה בנייתו של הבנין הגדול.

את בית הכנסת, „עדת ישראל״, ראיתי בפעם האחרונה, בקיץ, 1947. הבמה נעלמה לגמרי, מארון הקודש המפואר נשארה רק חתיכת עץ אחת תלויה על הקיר. האולם כולו, נהפך למחסן של פחמים, מלט וחומרי בניין. הכניסה אליו הורחבה שיוכלו סוסים, רתומים לעגלות, להיכנס! אבל התיקרה נשארה בכל הדרה.

חברות

היו בעירנו חברות שונות. חברה, חברה, ושם שלה ותפקידה. המניעים ליסוד כל „חברה״ הם־הם, כידוע, הנטיה האנושית הטבעית לחיות חיים בצוותא. נוסף לכך, פועל גם הרגש שהתפתח במיוחד אצל היהודים, הידועים כעם של רחמנים בני רחמנים. בסבלותם הרבה והארוכה למדו להיות לעזר כנגד אחיהם...

להלן החברות, שהתקיימו בדזיאלושיץ: „ביקור חולים״, „לינת הצדק״, „מנחם אבלים״, „נר תמיד״, „שומרי אמוני ישראל״, „קנין ספרים״ ו„חברה קדישא״. אמנם אין לי נתונים מפורטים ותאריכים על יסודן של כל החברות שמניתי כאן, אולם ידוע לי היטב על קיומה, פעילותה, משימתה ותפקידה של כל חברה לחוד. כאן עלי לציין שלא היו בדזיאלושיץ כדוגמת ערים אחרות חברות בשם „הכנסת כלה״ ו„נושאי מיטה״. ומעורר הדבר פלא, שבמשך כל שנות קיומה של עיר יהודית זו, לא נמצא יוזם ליסוד חברה כזו, אף על פי שגם בשטח מצוות אלה, לא היו יהודי דזיאלושיץ יוצאי דופן, הם קיימו מצוות אלו כהלכה. אבל עד ליסוד חברות מיוחדות, בשמות אלה, לא הגיעו.

לכל חברה היו גבאים משלה, שנבחרו בקלפי, פעם בשנה, בחול המועד פסח או בסוכות. רק מעטים מחבריהם ידעו על התקנות והסעיפים, המפורטים בפינקס החברה, שנכתבו על ידי יודע ספר. בפינקס זה סופר גם מי היה הוגה הרעיון ליסוד החברה ושמו נחתם לזכרון הדורות הבאים באסיפה הכללית הראשונה.

העיקר, שמשך את אנשי החברה וקשרם יחד היתה, כמובן, הכמיהה לחיות בצוותא. ודבר זה בא לידי ביטוי באסיפה השנתית, שהיתה מלווה בשתיית „לחיים״. מספר ה„קידושים״, שהתקיימו היו בהתאם לתפקיד החברה ומותאם לפרשת השבוע, לדוגמה: ה„קידוש״ של חברת „ביקור חולים״ התקיים בשבת, פרשת „ויחי״, בה מסופר על יוסף שבא לבקר את יעקב אביו (ויוגד ליוסף אביך חולה). החברה „מנחם אבלים״, ערכה את הקידוש בשבת, פרשת „אחרי מות״; „נר תמיד״ בשבת, „בהעלותך״; „חברת תהילים״ ביום שני של חג השבועות, שהוא, לפי המסורת, יום הזכרון של דוד המלך; וה„חברא קדישא״ בימי החג שנערכות בהם הזכרות נשמות, היינו, בשמיני עצרת, באחרון של פסח וביום שני של חג השבועות.

השם של כל חברה וחברה העיד על תפקידה; כל חבר בחברת „תהילים״ ידע, שבהיכנסו לחברה מוטלת עליו החובה לומר תמיד תהילים, בין שהוא ביחידות ובין ב„מנין״. לפי המסורת מצילה אמירת תהילים מכל נגע ורע. סופר על עיר אחת, שנשרפה כולה ובא הרב דמתא וסיפר לאנשיו שבחלומו ראה איש אחד,

שנפטר לפני זמן מה והלה סיפר לו, שכל זמן שהיה חי, היה חוזר פעמיים בכל יום על כל חמשת ספרי תהילים ובזה הגן על העיר...

תהילים אמרו, אמירת שיגרה, בשבתות בבית הכנסת ב„מנין״, בבוקר לפני פסוקי דזימרא ותפילת שהרית ואחר הצהרים, לפני תפילת מנחה. גם באמצע השבוע, אם היה בעיר איזה שהוא חולה אנוש, או אשה המקשה לילד, פנו לגבאי ההברה, וזה „אירגן״ מיד מנין חברים לומר תהילים. ה„קידוש״ שערכה החברה נערך, כאמור לעיל, ביום שני של שבועות ובשבתות שבהם גומרים לקרוא בחומש מחמשת חומשי התורה, כיוון, שלאחר אמירת כל ספר תהילים, שמספרם כידוע, חמישה אומרים „יהי רצון״ ובו נאמר: בזכות ספר ראשון שבתהילים, שהוא כנגד ספר בראשית, וכו׳...

„שומרי אמונים״, מאין נילקח השם הזה ולאיזו פעולה התכוונו אנשי חברה זו לא ידעתי אם לפי הנאמר בספר שמואל ב׳ (כ׳ י״ט) „אנכי שלומי אמוני ישראל״ או מספר ישעיהו (כ״ו ב׳) „שומר אמונים״. גם כאן היו החברים מפשוטי העם, מתפללי בית הכנסת. הם עצמם פירשו את המילים „שומרי אמוני ישראל״ (כך היה השם המלא של החברה), שחברי החברה חייבים לדאוג שלא יחסר מנין מתפללים בבוקר ובערב בבית הכנסת ובעיקר בימים הקרים ביותר בחורף, ושלא ישוחחו וידברו בשעת התפילה והקריאה בתורה, וגם לענות „אמן״ במקום שצריך. היו כאלה, שהבינו „שומרי אמוני״ במובן, לשמור ולענות אמן...

ביקור חולים

חברה הומניטרית, שהיתה מאוד פופולרית בקרב האוכלוסיה ואף על פי, שמטרתה העיקרית היתה, לבקר וללון אצל חולים ללא יוצא מן הכלל, אם עשירים או עניים, הרי למעשה, תשומת הלב היתה מופנית בעיקר לחולים עניים. אנשי החברה דאגו לשלוח אליהם חובש (פעלדשער) או רופא ולקנות תרופה. היה לחברה הסכם עם בית המרקחת שבעיר שלפי פתק מן הגבאי ניתנה התרופה לכל שבא לקחתה. הסכמים כאלה היו גם עם חנויות מסויימות וחלבנים.

לחברה זו השתייכו כל השכבות ואיש לא מנע (כמובן, מי שהיה ביכולתו) מלתרום ולתמוך בה. וכמעט בכל בית, היתה תלוייה ליד קופסת „מאיר בעל הנס״, גם קופסת „ביקור חולים״, שהיה כתוב עליה: „עבור חולי עירנו״.

מנחם אבלים

גם זו חברה הומניטרית, אבל פעילותה היתה מוגבלת לדאוג לאבלים עניים בלבד (העשירים לא היו זקוקים לה) וכן לקרוא לאנשים שיתפללו בבוקר ובערב בבית האבל, ובעיקר הרבתה לתמוך במשפחה האבלה בזמן „השבעה״, שלא תרעב ללחם. עד היום קשה לי להבין, מדוע השתייכו לחברה זו, רק חייטים. כדאי להעיר שהיו הרבה אנשים, שהיו חברים בכל החברות כמעט בעת ובעונה אחת.

נר תמיד

חברה קטנה בלתי פופולרית, שחבריה היו אופים או בני אופים, ששמרו על

המסורת של אבותיהם האופים. יעודה כחברה, היה להמציא „דלק" למאור לנברשת, שהיתה תלוייה בצד ימין לכניסה לבית הכנסת. כנראה שאת השם „נר תמיד", לקחו להם החברים בשל עבודתם על יד פתיליות הנפט, שהאירו את תנור האפיה תמיד. בשנים שלאחרי מלחמת העולם הראשונה, הפסיקה החברה להתקיים...

קנין ספרים

לא היתה זאת חברה במובן המקובל. לא היו בה חברים ולא התקיימו אסיפות חברים. הדבר היחיד שנודע ברבים על פעולות חברה זו היה שמפקידה לפקידה חזרו שני בחורי בית המדרש על בתי המתפללים או האמידים ואספו תרומות כסף לקנות ספרים ובעיקר, ספרי תלמוד לשימוש הלומדים בבית המדרש. פתק ה„קבלה" היה חתום בחותמת: „חברת קנין ספרים"...

לינת הצדק

היות שהחברה נוסדה בזמן מגפת האבעבועות, אקדיש לה כמה מילים בפרק „בין שתי מלחמות העולם".

חברא קדישא

אם כל אחת מן החברות שנזכרו לעיל, פעלה לפי תקנות, במסגרתה שלה, הרי ביחס לחברא קדישא, ברצוני להרחיב מעט את הדיבור על פעולתה הענפה והמגוונת.

בהתאם לתקנותיה היתה חברה זו צריכה למלא את חובתה רק כלפי הנפטרים. חבריה היו חייבים לדאוג לעריכת ה„טהרה" ולאחר מכן להבאת המתים לקבר ישראל לפי דיני ישראל. אבל היא לא הסתפקה בזה בלבד. יש לזכור, שהמדובר הוא בתקופה, שבה לא היתה עוד קהילה מאורגנת, עם תקציבים, פקידים ועובדים במשכורת. החברא קדישא לפני קיום ועדי קהילה דמוקראטיים, היתה מורכבת ממתנדבים בלבד, שראו בפעילותם עבודת קודש ומצוה גדולה. למדנו בבריתא: ואלו הדברים שהאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לעולם הבא... ולוויית המת. משום כך קראו לחברה זו גם בשם, „חברה גמילות חסד של אמת..."

לא קל היה להתקבל כחבר בחברא קדישא. היו תקנות מחמירות וסעיפים מסעיפים שונים בהן וגם התחייבויות אישיות. ראשית כל, כל מועמד חייב להיות אמיץ לב, יודע ספר, ירא שמים ובעל התנהגות טובה. בשלוש השנים הראשונות של חברותו היה נקרא בשם „מלודש". שמעתי מפי ר' משה דוד פומרנץ, אחד מהעסקנים המובהקים של החברא קדישא, שהשם „מלודש" נילקח מן המילה הפולנית „מלודי", כלומר צעיר. במשך תקופה זו ניטל עליו למלא תפקידים פשוטים שונים כגון, לקרוא לאסיפות, לגבות כסף מנדבנים, לדאוג לאולמות לצרכי אסיפות, לאסוף דברי אוכל ושתיה ל„קידוש", שנערך מספר פעמים בשנה וכו'. אחרי תקופה זו הותר לו לעמוד ו„לעזור", ל„בעלי מתעסקים" בטהרת הנפטרים. אז היו הגבאים עומדים על כך אם הוא מתאים לתפקיד. ורק לאחר שנמצא כשר לכך, נירשם

כחבר בעל זכות הצבעה באסיפת בחירת הגבאים, בט"ו בשבט או בערב פסח...

חוץ מתפקידה העיקרי בענין „לוויית המת", מילאה החברא קדישא תפקידים חשובים נוספים בחיי הקהילה. ובמקרים רבים חשיבות תועלתה שהביאה לחיים עלתה על זו שהביאה למתים. כאמור, המדובר כאן על תקופה קדומה, כשלא היתה עוד קהילה מאורגנת, עם תקציבים ומשלמי מיסים וכל ההוצאות וההכנסות הקהיל־תיות בוצעו באמצעות רשימות, שנעשו על ידי ראשי הקהילה ואם קרה שמישהו לא רצה לציית לקהילה, או לא רצה להשתתף במגביות כגון, מעות חטין לפני פסח, קניית דברי הלבשה לילדי עניים לפני בוא החורף, היה מספיק לומר לאותו סרבן, שיודיעו עליו לחברא קדישא ומייד חזר למוטב. ואם בכל זאת לא נכנע לאיום הזה, מייד קיבל הזמנה לבוא לישיבת חברא קדישא בצירוף אזהרה, שאם לא יבוא לישיבה, „יירשם בפינקס החברא". ואותו איש כבר ידע במה קשור האיום, ש„יירשם בפינקס החברא".

„פינקס חברא קדישא" זה, היה שוט הפחד והאימה על העשירים הקמצנים. הם ידעו, שאם לא יתנו מרצונם הטוב מה שדורשים מהם וירשמו בפינקס, יבוא יום שישלמו כפל כפליים. ואם לא הם עצמם ישלמו יבואו יורשיהם אחריהם, ישלמו טבין ותקילין. ואם מי שהוא מיורשיהם „יקדים" אותם? במקרים כאלה לא יכלו השלטונות להתערב. הם יכלו לפנות לחברא קדישא ולאלצה ליתן מקום קבורה (או כפי שקראו לזה „קרקע") לנפטר בבית העלמין, אבל לא לקבוע באיזה מקום בבית הקברות ייחפר הקבר. גם את הקברן לחפור את הקבר לא היתה החברא חייבת לספק. סיפרו שפעם אחת, כאשר מת עשיר קמצן דרשה החברא מן היורשים סכום גדול בעד הקרקע. הם כמובן סירבו לשלם ופנו לשלטונות. ואחרי שהיה מונח שלושה ימים, הביאו הבנים צו מקצין המחוז לחברא קדישא. הם היו מוכנים בעצמם לחפור את „הקרקע". החברא הקצתה להם מקום בסוף בית העלמין, על יד הגדר. לכך לא הסכימו בגלל הבושה, נכנעו ושילמו את מלוא הסכום שהושת עליהם.

כאמור, היתה החברא קדישא, לפי התנאים דאז, מוסד חיוני מאוד בחיי הציבור. לא לחינם אמרו, שהחברא קדישא עושה לפעמים בשביל החיים יותר מאשר בשביל המתים. הזכרתי למעלה, הזמנות לבוררויות. הרבה מאד בוררויות התקיימו בחברא ובענין זה היתה החברה, מעין „בית משפט גבוה לצדק". היו מקרים שיהודי, או על ידי הזנחה או מחוסר אמצעים, הפסיד בערכאות וגם בבית דין רבני, אבל הכל ידעו שהאיש הזה צודק ונעשה לו עוול. בדלית ברירה פנה האיש לחברא קדישא ותבע בוררות. לא קרה שמישהו ימרה את החלטת החברא. וזאת משום שאת פסק הבוררות הוציאה רק אחרי חקירה ודרישה בענין בעזרת מומחים בדבר.

לאחר שהוקמה הקהילה הדמוקראטית, ירדה קרנה של החברא קדישא בעירנו. פרצו גם מריבות בין החברא ובין ראש הקהילה יצחק (איטשע) רובין, שיסד והקים חברא קדישא „משלו". ונתקיימו בעיר שתי חברות מתחרות. ואמנם לאחר שעזב איטשע רובין, התחסלה החברא שלו ונשארה בעיר רק חברא אחת. אבל, בשל תנאי החיים החדשים, חדלה החברא קדישא להיות מה שהיתה לפנים.

שלמה גרטלר

מקורות הפרנסה של יהודי דזיאלושיץ

אדמתה של דזיאלושיץ וסביבתה הקרובה והרחוקה, ידועה כאדמה פורייה ביותר. היא שימשה מאז ומתמיד כאסם תבואה עשיר וסיפקה כל מיני תבואות, ירקות ופירות, כגון: חיטה, שיפון, שעורה ושיבולת שועל, לפת, ביצים, חמאה, עופות־בית, עגלות לבשר ובהמות לגידול, ביחוד חזירים, בצל, שום, מלפפונים ועוד.

האיזור הכפרי של דזיאלושיץ שימש מקור פרנסה בטוח ליהודי דזיאלושיץ — הסוחרים, החנוונים, בעלי המלאכה והרוכלים המחזרים על הכפרים וקונים את יבולם.

הסביבה היתה מאוכלסת כפרים רבים ואחוזות. רוב יושבי הכפרים היו איכרים זעירים שעיבדו חלקות אדמה קטנות ובעלי אחוזות קטנות ובינוניות, בשטח 200—300 דונם ולא יותר מזה. כל הסחר־מכר של תנובת האדמה התנהל באמ־צעות סוחריה ורוכליה של דזיאלושיץ. בעלי האחוזות הגדולות, שהשתרעו על שטחים של 400 - 600 דונם ויותר, היו מוכרים את תנובת משקיהם לסוחרים סיטונאים בערים הגדולות.

האוכלוסיה היהודית של דזיאלושיץ היתה בדומה לתושבי הכפר מחולקת לשכבות. היו בה רוכלים מחזרים על הכפר, שקנו את יבול שדותיו של האיכר, במישרין מאת בעליו; סרסורים ומתווכים וכן סוחרים בינוניים, שהיו קונים את התוצרת החקלאית מאת בעלי האחוזות הבינוניות וסוחרים גדולים, סיטונאים, שעיסוקם היה לסחור עם בעלי האחוזות הגדולות ולקנות את תנובת משקם החקלאי המגוון.

חזקה על כל כפר או על כל קבוצת כפרים שכנים, שהיו קשורים בסוחרים הקבועים שלהם, שהיו מסיירים בכפרים האלה והכפריים היו משווקים, באמצעותם, את מוצריהם השונים. הסוחרים הללו נקראו בשם „הולכי כפר" (או ביידיש: „דאָרפס־גייער").

בעיירה היו כמה מאות רוכלים המחזרים על בתי האיכרים מן הסוג שהזכרתי, שפרנסתם היתה על הסחר הזעיר בתוצרת החקלאית.

לכל בעל אחוזה מכובד היה סרסור משלו, שהיה כרגיל יהודי, שסידר את כל ענייניו השוטפים של ה„פריץ" ועסק, בעיקר, בשיווק יבול האחוזה.

פעמיים בשבוע נתקיימו בדזיאלושיץ ימי שוק (בימים ג׳ וערב שבת). כפריים

מכל הסביבה היו רגילים לבוא לירידים אלה והיו מביאים בעגלותיהם את התוצרת למכירה.

כ־100—120 חנויות ובעלי דוכנים היו בשוק וכולם היו מתפרנסים מבאי הירידים בכבוד. כל יום שוק הכניס פדיון למחצית השבוע לפחות.

הכפר סיפק בדרך כלל תנובת אדמה לסוגיה — שעועית, גבינה, חמאה וכל מיני ירקות. הכפריים היו קונים את מצרכיהם, כגון נפט, מלח, דברי לבוש, מגפים, מגלים וחרמשים, אבני משחזת, אבזרי ברזל וכדומה.

מן המספר לעיל מוכח, שבערך 300—400 משפחות יהודיות, היתה פרנסתן על הסחר־מכר בתוצרת החקלאית מן הכפרים שבסביבה.

המוצרים החקלאיים שנקנו, שימשו רק בחלקם, לאספקת האוכלוסיה המקומית. העודפים נשלחו לאזורים אחרים, ששם היה הביקוש אחריהם גדול, הן משום שהיו מאוכלסים בצפיפות רבה והן מפני שאדמתם היתה דלה ובלתי פורייה. אזורים אלה, שלשם נשלחה התוצרת החקלאית מדזיאלושיץ והסביבה היו: סוסנוביץ, בנדין, דומברובה, זווירצ׳ה, האיזורים של מכרות הפחם.

דזיאלושיץ היתה מרוחקת מן הקו הראשי של מסילת הברזל חרשניצה — ינדז׳יוב.

הקנייה וההובלה של התוצרת החקלאית העסיקה ופירנסה כ־50—60 משפחות, שראשיהן עסקו בעגלונות. הם היו יוצאים בכלי רכבם, כל יום מדזיאלושיץ לעיירה חרשניצה או לעיירה יינדז׳יוב, מובילים בדרכם לשם את התוצרת ומביאים חזרה מוצרי תעשייה שונים, כמו פחם, מוצרי ברזל, אריגים, מלח, נפט ושאר מוצרים לשימוש ביתי, שהיה להם ביקוש בדזיאלושיץ והסביבה.

חלק מן התוצרת החקלאית המקומית עובד עיבוד תעשייתי במקום.

בדזיאלושיץ פעלו שני מפעלים להפקת שמן. החומר הגלמי לכך שימש יבול הלפת שהופק ממנו שמן וכוספה. אלה הוחזרו לכפרים השונים כמוצרים מוגמרים. שמן למאכל ולתאורה וכוספה למאכל לבהמות הבית.

מתעשייה ומסחר התפרנסו כמה עשרות משפחות.

עוד דבר: דזיאלושיץ שכנה באיזור הגבול של ארץ גליציה שהשתייכה לקיסרות האוסטרית־הונגרית. הגבול היווה גם הוא מקור פרנסה לכמה עשרות משפחות של גונבי גבולות ומבריחי מכס.

היו נוהגים להוביל מטעני סחורה שבאה מן העיר קראקוב לעבר רוסיה, שהעבירוה בגניבה דרך הגבול ה„שחור" או הגבול ה„ירוק". סחורה זו כללה בעיקר, נוצות בנות יענה ואלמוגים אמתיים ומלאכותיים. ביחס לאלמוגים ה„שחו־רים", הלך והתפתח מקצוע מיוחד והוא, — חריזת האלמוגים למחרוזות. כמחצית מנשי העיר וילדיה עסקו בחריזת האלמוגים האלה.

מאוסטריה היו נוהגים להבריח כל מיני אלמוגים טבעיים ומלאכותיים, כשהם ארוזים, בלתי מחורזים בארגזים. בדזיאלושיץ היו עוסקים בחריזתם בהתאם לצרכי השוק הרוסי הגדול.

כמה עשרות משפחות עסקו במימכר האלמוגים ברוסיה הגדולה והגיעו עד

למקומות המרוחקים ביותר. הסוכנים הנוסעים התרכזו בעיקר בערי אוקראינה, אבל היו מהם שהגיעו אף לסיביר.

הם היו עוזבים את דזיאלושיץ בימים שלאחר חג הפסח. הם עשו ברוסיה שנה תמימה ולליל סדר של פסח היו חוזרים לביתם ולמשפחתם. במשך השנה היו יוצאים משלוחי האלמוגים לפי המען המוסכם והמוען היה משלם את מחיר האלמוגים בשעת קבלת המשלוח. אבל, כאמור לעיל, התפרנסו כמעט מחצית נשות העיר וילדיה מחריזת האלמוגים במשך כל ימי השנה.

סביבות דזיאלושיץ היו ברוכות במים רבים, שזרמו בנהרות ונחלים. דבר זה הביא להקמת טחנות מרובות של קמח וגריסין. בעיר עצמה פעלו שתי טחנות קמח גדולות ובסביבות העיר, עוד כ־5—6 טחנות אחרות.

כל הטחנות האלה נוהלו על ידי יהודים, או נחכרו על ידי יהודים.

משפחת גרטלר ז״ל

מדי שבוע בשבוע היו יוצאים משלוחי קמח גדולים, של כמה מאות טונות, אל דומברובה וסוסנוביץ. כל זה נוסף לקמח שצרכה העיר עצמה וכל הסביבה. כל העיסוק בקמח היה בידי יהודים, כמובן.

כמה עשרות משפחות תושבי העיר דזיאלושיץ והסביבה היו קשורים, בעבודת

אדמה. בין בעלי האחוזות נודעו המשפחות: שווימר, לזנובסקי, אובשיאנה; ובין החקלאים, שלהם שטחי קרקע קטנים יותר, משפחות שנטל, שפירא ועוד.

שני בנקים התקיימו בעיר, שמימנו את כל מסחר העיירה. הם היו קשורים עם בנקים אחרים, שהיו בערים ואשר נמצאו בקשרי מסחר עם דזיאלושיץ.

עשרות סדנות של בעלי מלאכה, חייטים וסנדלרים, פעלו בתוך העיר. הם סיפקו מצרכי לבוש ותנעולת לחנויות ולבתי עסק בערים הגדולות והקטנות במרחבי פולין. כן עסקו כמה סדנות בייצור רתמות, אפסרים, אוכפים ומושכות לצרכי ייצוא.

גם בית חרושת למוצרי עולש, שהיה שייך כמובן ליהודי, היה בגבול העיר, סמוך ללאבנדז׳. ממנו התפרנסו גם כן כמה משפחות, שעסקו בייצור העולש, באספקת החומר ובמכירת המוצר המוגמר.

כאלה היו מקורות הפרנסה של האוכלוסיה היהודית בדזיאלושיץ בפרוס מלחמת העולם הראשונה.

את הדברים המתוארים לעיל אמנם לא ראיתי במו עיני, אך הם ידועים לי היטב על ידי עמידה בקשר מתמיד עם דזיאלושיץ דרך העיר חרשניצה, ששימשה, בקו הרכבת הרחב שלה, שער לעולם הרחב.

ישראל זרחי

בית סבתא שחרב

האירוסין

עריסתה של משפחת סבתא, עמדה בעיירה פולנית דלה ונידחת, השעונה על נהר דלוח ושפל־זרם. באביב, עם הפשרת השלגים, משעוצמים פלגי המים בגבעות, מתגבר הנחל במעט ונושא מימיו ביתר זריזות, אך בשאר ימות השנה הוא מתנהל בעצלתיים, כמי ששעתו פנויה וכוחו רפוי. כדי לשאוב את מימי הנחל, היו בני העיירה יוצאים בדלייהם אל מחוץ לתחום הישוב, וזוכים במים, שעדיין לא נזדהמו במי־השופכין. בתי העיירה רעועים היו כולם, יסודם שוקע מעט, בנדבכיהם אוחז הרקב, טיח קירותיהם נופל ובגגותיהם עולים עשבים. פעמים, שלשונות העזים מלחכות מן העשב, המבצבץ בין רעפי העץ, וקטני העיירה רודפים אז אחריהן, בהימה שפוכה.

פרנסתם של יהודי העיירה לא היתה מצויה להם ברווחה ומשלא יכלו להתפרנס זה מזה, פשטו בשדות הנרחבים שבסביבה, סרים אל חצרות פריצים ואל גדרות־אכרים, קונים כור תבואה ומוכרים כפתור נוצץ או סליל חוטים; זוכים פעמים בעגל מרבק רך ושמן, או מביאים לעיירה תריסר ביצים טריות, שהלקוח מזומן תמיד לתת את מחירן בעין יפה.

וכשם שנהר נוהר ומהלך מימיו, כך בית ובית ודרכי פרנסתו; עסקו של בית סבתא במסחר של עורות היה. אביה של סבתא היה קונה סחורתו אצל פושטי העורות, מוסרה לבורסקי שבעיר ואחר מביאה לביתו — עורות טובים ומותקנים המפיצים ריח חריף ומגרה, ומוכר סחורתו, למיניה, לסוחרים ולסנדלרים שבסביבה.

סבתי — הבת הצעירה, היתה בבית. בתענית אסתר נולדה להוריה וקראו לתינוקת, אסתר. גדלה הנערה, בלא עין הרע; מראה נאה, פניה עגולים ורעננים כשל תפוח ועיניה צלולות כמי־בדולח; אין דבר שאותן עיניים אינן מבינות. לא הגיעה עדיין הנערה לפרקה וכבר התחיל האב מדבר בה; היתה האם גוערת בו:

— צר לך המקום בשביל הילדה בביתנו, שאתה רוצה לגרשה? הרי תינוקת היא עדיין!

האב היה מפטיר דברים לזקנו ופוזל לעבר הבת, רוצה לומר: יודע אב נפש בתו...

לא ארכו הימים ור׳ שמעון זאב, אבי הנערה, נסע אל הרבי לחג השבועות, כדרכו מדי שנה. אמר לו לרבי את כל לבו, שבתו, אסתר׳ל שתחיה, עוד מעט ותגיע לפרקה וכל עוד יכול האב לטרוח במצות הכנסת כלה עליו לדאוג לשידוך.

נגעה ידו הרפה של הרבי ביד חסידו ואמר:

— ברוך מזווג זיווגים...

אותו זמן הגיעו אל הרבי חסידים הרבה; מרחוק ומקרוב באו, לחזות את פני רבם ולחמם את נשמתם לאורו. היה ביניהם גם ר׳ ישראל זרח, בעל־נכסים ומשביר לגדודי הצאר, בכבודו ובעצמו; הוא היה יהודי שזקנו נאה, מהלך בקומה זקופה, נכנס ויוצא אצל שרים לרצונו; ביתו היה מלא כל ברכה וטוב. הוא עצמו ותרן בממונו היה ומעביר על מידותיו. היה אותו חסיד מביא אתו, מדי פעם, אל הרבי, את יונה נכדו, נער ביישן ונכנע, שבקרבו אל הרבי היו עיניו נפקחות בפליאה ולבו מכה כפטישים. בא ר׳ ישראל זרח אל הרבי וגילה לו את כל לבו, שגדול רצונו למצוא עוד בחייו זיווג נאה לנכדו, שכן ר׳ אליהו גבריאל, הוא אביו של הנער, יהודי חלוש הוא ואין לילד אפוטרופוס מלבד זקנו. ולא שמן טוב יבקש אלא שם טוב, בת ישראל כשרה וחסודה.

מצמץ הרבי בעיניו ואמר:

— ברוך מזווג זיווגים...

משעמדו החסידים לפרוש במוצאי־שבת מחצר הרבי, נקראו אליו פתאום השנים, ר׳ שמעון זאב ור׳ ישראל זרח, ולא יצאה שעה ובכל הבית הוכרז על האירוסים של הבחור החתן יונה בן ר׳ אליהו גבריאל, בן ר׳ ישראל זרח עם הכלה החסודה, הנערה אסתר, בתו של ר׳ שמעון זאב!

אותו לילה ליל שמחה היה בכל חצר הצדיק, מי שכבר רתם סוסיו — התירם ומי שנטל מקלו ותרמילו — הניחם; ור׳ ישראל זרח מנצח על השמחה ומראה את כל כוחו ועשרו; מרתפי היין הורקו, ואין כל התנורות שבעיירה מספיקים לאפות את כל שפעת הדובשנים והחלות הריחניות, ושליחים מיוחדים יצאו דחופים אל עיירות סמוכות למלא אחר החסר.

אחד שלא נטל חלק בכל אותה שמחה ולא טבל שפתיו ביין, אלא עמד בצדי החדרים, מבוהל ונרעד, עיניו פקוחות לרווחה, כמי שאינו מבין בשל מה נתעה אל עדת הצוהלים הזאת — זה היה יונה, הנער הבחור החתן...

כך חגגו בצהלה את האירוסין עד שנתפרדה לפנות בוקר החבילה, והחסידים התחילו חוזרים למקומותיהם. גם ר׳ שמעון זאב, אבי הכלה, יצא לבסוף לדרך ומשהגיע אחר חצות לביתו שמח וטוב לב, העיר את בתו משנתה וקרא:

— מזל טוב, אסתר׳ל, מזל טוב, כבר נתארשת, ברוך השם, כבר נתארשת, בתי...

החתונה

לימי הסוכות בא החתן הבחור יונה — והוא אז כבן ארבע עשרה — לבקר את משפחת הכלה, היא הבתולה, אסתר; בלוית מלמדו בא הנער והתגורר אתו אצל דיין העיירה, כדי שלא יהא שרוי עם כלתו תחת גג אחד, והיה מהלך לבית הכנסת בלוית מחותנו ר׳ שמעון זאב, שהשתבח בו בחתן כבאתרוג מהודר ונדיר.

חברותיה של הכלה היו מקניטות את הנערה ושואלות:
— נו, אסתר׳ל, ואת החתן שלך כבר ראית?
והיא משיבה בשלוה משוכה על לב פועם:
— מה לי למהר לראותו, בין כך וכך סופו שיהא בעלי...

ואף־על־פי־כן נתנה עצמה להסחף בהרפתקה וכיתר חברותיה עברה, פעם, בריצה על פני בית הדין, שנתגורר בו האורח ואף הציצה מבעד לשמשה. אלא שלא ראתה כי אם איזו דמות של נער קטן כפוף על דף הגמרא; לא אמרה די וארבה לו לפנות בוקר על חוף הנחל, שעה שהיה הולך אל בית הכנסת לתפילת שחרית; ומשראתה את הנער צועד מתונות בין אביה והמלמד, ניתרה ממקומה וברחה על נפשה; כל אותו יום לא יצאה מפתח ביתה ולא השמיעה דבר מפיה; אפילו לדברי קינתור של חברותיה לא מצאה מענה.

לאחר שנקבע יום הנשואין, חזר הבחור לביתו; אלא, שקיטרג השטן וצל כבד שנפרש על בית הכלה, דחה את מועד השמחה. ר׳ שמעון זאב, אבי הנערה, נאסף אל עמו בלא עת ואם הכלה נטלה על שכמה עול פרנסת הבית; בין כך ובין כך יום החתונה נדחה משנה לשנה, עד שנתערבו בני המשפחה ואמרו, שאין עוד לדחות את הנשואין, שעל אף קומתה הזעירה של הנערה כבר הגיעה לפרקה ויש להשיאה, לכל הדעות. נענתה האלמנה להפצרות המשפחה ומועד החתונה נקבע.

באו המחותנים לעיירה; אבי החתן, לבוש קפוטת־משי מברקת ואם החתן, לבושה שביס רקום לתפארת; בא הסב ר׳ ישראל זרח, המספק לצבאותיו של הצאר, לבוש קפוטה של בד נדיר שחור־עמום, סדוקה מאחוריה, נעול נעלי עור רך, המשמיעות חריקה אגב הילוך. באו דודים ודודות לבושי חג וילדים, שכובעים עגולים ושחורים מבהיקים להם בחידושם על ראשיהם. באה הכבודה הגדולה ושוב קנו להם האורהים שביתה בבית הדיין.

באה האלמנה להקביל פניהם של המחותנים ומשראתה את החתן, בחור שזקנו כבר מתחיל צומח, קומתו גדלה ואפו כבר מקבל כפיפתו — הפטירה להם שלום בקול חלוש, חזרה בריצה אל ביתה, המחכה כולו לקבלת פני האורחים, ופתחה ביבבה:
— יהודים, החליפו לי את החתן!...

תמהו הקרובים והמסובים בבית הכלה והביטו זה בעיני זה: מהי סחה, המחותנת! אך היא בשלה:
— האם משום שאני אלמנה אפשר כך להתעלל בי? מפני שאין אביה של הכלה בחיים, שיוכל לתבוע עלבונה? כלום זהו הנער הקטן והענוג, יפה־העיניים ורך־הפנים, שבעלי ר׳ שמעון־זאב, נוחו עדן, יעד לה בשעתו לאסתר׳ל בתו לחתן?... לא יקום הדבר ולא יהיה! האין מי שיריב ריב יתומה? אני לא אתן את בתי לחופה!...

קמה מהומה; כולם דיברו והתוכחו; זה אומר, שכבר קרו דברים כגון אלה ומעשה לבן הארמי יוכיח, וזה אומר, שאמנם מיד לבואו לא נראה לו הבחור

החתן, אלא משום דרכי שלום החריש... רבתה המהומה עד שחמומי הראש נתיגעו מעט ובעלי ישוב הדעת הרימו קולם; אמרו אלה:

— הבה נשאל פיהם של אנשים, שהכירו את החתן בבואו לעיירה לפני שנים!

נאותה אם הכלה בתנאי, שישאלו את פי אחותה הזקנה בריינדל שתחיה, שרק בדעתה תתן אמון, באין אבי הכלה עוד בחיים...

משהתחילו יורדים גשמים, קמה הדודה בריינדל, נעלה מגפיה הכבדים, נטלה משקפיה אתה והתכוננה לדרך. קמה גם מגדה, המשרתת הגויה שהיתה כאחת מבנות המשפחה, שמחה בשמחותיה ודואבת לצרותיה. נטלה פנס של עץ כבד, נתנה בו נר דלוק, שהלילה רד בינתיים, ונתלוותה על דרכה של הדודה בריינדל. נכנסה המשלחת לבית הדיין, הרכיבה הדודה בריינדל משקפיה, נטלה את פנס העץ מידי מגדה הגויה, הרימתו אל מול פניו של החתן, סובבה את הבחור המשתאה לכאן ולכאן, בדקה קולו ומששה עורו; ומשחזרה לבית הכלה חרצה משפטה לפני הנאספים המהכים בקוצר נשימה, ואמרה בקול שקול ובטוח:

— לא! אין זה אותו בחור מלפני שנים — אכן החלף הוחלף החתן!

פרצה שוב המחותנת ביבבה:

— כלום לא אמרתי בתחילה, כלום לא הכרתי מיד? סומא יבחין בליל חושך! האם משום שאני אלמנה מותר לשפוך דמי?

ובבית הדיין רבתה בינתיים המבוכה בקרב משפחת החתן. המחותנים חיכו עד בוש שיקראום לחופה ואין קורא. לא הבינו האורחים פשר הדחיה ולא ידעו טעם הביקורים המשונים של הקרובים מצד הכלה. עבר הערב; השמחה הושבתה ופניהם של האורחים נפלו.

משארכה השעה, נפלה הברה ברחוב ואף לאוזני המחותנים הגיעה, ועד מהרה הקיפה את כל העיירה והרתיחה כמרקחה; לא היתה נפש חיה, מתינוק בעריסה ועד לזקן בטל, שלא גלגלה באותו מעשה מופלא: חתנה של אסתר׳ל, בתו של ר׳ שמעון זאב, נוחו עדן, הוחלף לה בחתן אחר!

ומשנתגלתה הסיבה ברבים, נתערבו בדבר טובי העיר ורב הקהילה בראשם, והתחילו מישבים את הטעות. ר׳ ישראל זרח נשבע, שאין לו כלל מצד בנו ר׳ אליהו גבריאל נכד מגודל מלבד יונה הבחור החתן והוא הוא, שלנגד עיניהם והיאך זה יטענו, שהוחלף להם החתן? ואת המחותנת הביאו לבית הדין והתחילו מפייסים אותה ומשדלים את לבה בדברים מתוקים מדבש:

— מה היא סחה, המחותנת הכבודה, הרי אשה נבונה היא, שתחיה; טעות היא בידה; הרי החתן האמיתי לנגד עיניה, יונה שיחיה ולא אחר. חלילה וחס! אלא שגדל הנער בינתיים, בלי עין הרע, ולבש צורת מגודל! כלום מה טעם יראו להחליף לה למחותנת את חתן בתה. מה טעם? ומי חכמה כמחותנת ותבין שטעות בידה, טעות ותו לא...

אף באו מתושבי העיירה והעידו, שמכירים הם בחתן את החתן האמיתי של אסתר׳ל, זה ששהה כאן לפני שנים...

לאט, לאט, קמה מעט אמונה בלב האשה האלמנה ואחר חצות נתנה סוף סוף הסכמתה לחופה.

פתחו בשמחה שנתאחרה; המנגנים התחילו מושכים בניגוניהם והמשוררים בשיריהם, הטבחים בישלו והמגישים התקינו השולחנות לסעודה.

והחתן לוקח אחר כבוד והובא לבית הכלה ואחריו נוהה כל פמלית האורחים.

משהובאה הכלה לחתימת הכתובה, גיחך מישהו ממלווי־החתן:

— הזאת הכלה? בודאי לא תדע לחתום, הריהי קטנה כזית... נתנה בו הנערה עיניה ואמרה:

— אסימון הוא גדול ושל נחושת ודינר קטן ושל זהב...

טרחו בהשגת העט והדיו; נתנה להם הכלה לטרוח כחפצם ומשהשיגו לה הנוצה מתוך פקפוק, דחתה את ידיהם ואמרה:

— יש לי כלים משלי, איני צריכה לשלכם...

ולתמהון המסובים שילשלה ידה לכליה והוציאה נוצה ארוכה ומפוארת ובקבוק קטן של נוזלים שחורים; פתחה את פי הבקבוק, טבלה הנוצה בנוזל וחתמה שמה, באותיות גדולות ומאירות, כמחרוזת פנינים...

זהרו עיני האם בגאווה נסתרת ואף עיני המחותנים הוארו. והחתן להט כולו באודם הבושה וכבש את פניו במגילה שעל השולחן.

היתה זאת חתונה סוערת, שכמותה לא ידעה העיירה זה עידן, וזכרה לא נמחה מקרבה שנים על שנים...

שבילי־פרנסה

חלפו שנים; ילדים וילדות נולדו לזוג הצעיר, אך הדחקות לא סרה מעל מזוזת ביתם. שני בתי ההורים, שאמידים היו בשעתם, נתרופף מעמדם. כאן בשל פטירת האב וכאן בשל פטירת הסב; שוב לא היה המסחר בעורות פורח כמקודם והנכסים שהשאיר ר׳ ישראל זרח, בירושתו, אף הם נתמקמקו במרוצת השנים והיו האברך יונה וזוגתו אסתר, צריכים למסור נפשם על פרנסת ביתם, כשאר יהודי העיירה. ומשרבו הילדים — גדל העוני; עד שנאלץ האב הצעיר להניח תלמודו ולעסוק בעסקי פרנסה. שבילי המסחר לא היו נהירים לו ביותר ועשה שותפות עם אחד פיקח וערום, שכל חלקו בשותפות זו — חכמת הפרקמטיה, כביכול. והיה זה נותן את הכסף וזה נוטל הריוות — ולא עלתה השותפות יפה...

נתערב כאן בענין, אחיה של סבתא אסתר, ר׳ משה, הקרוי משחית, שלא יכול לראות בעוול שנעשה לגיסו התם ולהחריש. יהודי זה נמשך לו כינויו מימי בחרותו, שאז סר מדרך הישר, היה פרוץ במשחק קלפים יומם וליל וגרם למשפחה כולה, צער רב וחרפה ולאמו שברון לב. פעמים, שהיה מביא אתו עם בוקר ארגז מלא דברי־חפץ, שחבריו היו ממשכנים אצלו באין להם כסף, לשלם לו הפסדם במשחק. היתה אמו מיסרת אותו בדברים קשים כדרבנות ואף נועלת בלילות את דלת ביתה בפניו; אך הוא מצא לו דרך לטפס על פני הגג הנמוך והיה חודר אל הבית מעלייתו. עליו, על משה משחית, אף סיפרו, שניהל אהבה

עם ריבה אחת ואחר כך, משהשיאוה לאחר, אף כתב ספר על אהבתו זו והיה כתב־ידו עובר מיד אל יד, וקראו בו בצנעה רופא העיירה ורוקחה וגם כותב הבקשות לבתי המשפט שבמחוז. ידי זהב היו לו למשה משחית וידע שבע מלאכות, אחת דקה מחברתה; אף צייר פעם מנורה וכתב על קניה את כל מגילת אסתר באותיות זעירות, שאין העין הגלויה תופסתן. אותו משה משחית, ששמו היה לדראון בסביבה כולה, — שינה טעמו משהשיאוהו לבסוף לנערה כשרה; ומשיצא מתחת לחופה גידל זקנו, עיגל כרסו, זנח עסקי קלפים והוללות, התחיל עוסק במסחר ואף קובע עתים לתורה; עושה צדקות וגמילות חסדים, ולא יצאו שנים ורכש לו שם של יהודי ישר ונקי־כפיים, ששכלו חריף ונסיונו רב בהליכות עולם, עד שהיו באים להתדיין אצלו בעסקי כספים ובעניני ריב ומדון...

אותו משה, משראה שעניני גיסו יגעים, אמר לו פעם בזה הלשון:

— יונה גיסי, דומה עלי שמן השמים לא יעדו לך להיות סוחר ועד מתי תהיה מצטער? ואפילו קבלת יסורים ממידת צדיקים היא, שיסורים ממרקים עוונותיו של אדם, אין זה נוהג שיהא אדם רודף אחר הצער. שיש דרכים הרבה לעבוד את הבורא באמונה ואתה בעל לאשה ואב לילדים קטנים.

נתן בו האברך עיניים עצובות מאוד ואמר:

— ומה אעשה שלא אצטער? לבי עדי, שאין לי עוד כוח לשאת יסורי... אלא מה אעשה, אתייאש?

השיב לו גיסו:

— חלילה לך מלהתייאש, כלום לכך כוונתי? אני עצמי, היו ימים בבחרותי, שאף אני לא ידעתי היאך אתיר עצמי מן הסבך שהסתבכתי בו, ואין הדבר סוד; אלא שיש להתעורר ולעשות מעשה; ברוך השם שבעזרתו עזבתי חטאות־נעורים והגעתי למעמד שהגעתי; מה אני כך, אתה לא כל שכן?

— ומה אעשה ולא עשיתי?

— קום ולך לך מכאן; משנה מקום משנה מזל; חפש דבר, שמשכורתך תהא לך קצובה ולא תהא נזקק לפרקמטיה; שפרקמטיה פעם שכרה רב ופעם שכרה מועט ויש בריות שבשבילם, שכרה של פרקמטיה תמיד מועט...

מרט האברך זקנו בהתרגשות ועיניו בערו:

— ולאן אלך?

מיד אמר משה משחית:

— עלי תהא דאגתך ובלבד שתתן הסכמתך לדבר!

— כשם שאהוב עלי ביתי, בכל לבי אני נותן לך הסכמתי!

תקעו זה לזה כפיהם ולא דיברו עוד בענין.

לא יצא חודש ונמצא לו ליונה האברך מקום פרנסה מעבר לתחום העיירה, משבישר לו גיסו ליונה על המציאה אמר זה לזוגתו:

— אני אלך תחילה; אפשר קשה הוא המקום לבריות ולמה נתייסר שנינו?

ענתה לו זוגתו:

— באשר תלך אלך; איני טובה ממך ואפשר אוכל להיות לך שם לעזר.

כך עשו הכנותיהם לנסיעה; העמיסו מטלטליהם על עגלה; הושיבו בין הצרורות את ילדיהם; אחר לקחו פרידה מבני הבית כולם ויצאו לדרך. מגדה, המשרתת הגויה, עוד הלכה כיברת ארץ בצדי העגלה, בודקת קשרי החבלים המחזיקים בצרורות וגוערת בילדים שלא יבכו ולא יהיו לטורח על אמם, ובהתרחק העגלה מן הבית מתמלאות עיניה היפות של אסתר׳ל דמעות חמות והן זולגות לה על לחייה בלא הפוגות. זו לה פעם ראשונה שהיא עוזבת את בית אבותיה, הבית הקטן והשחוח, שתוכו רצוף אור לטיף וחמים, בית העץ הישן, העומד על הנחל שפל־הזרם.

ומקץ נסיעה של יום הגיעו אל מקום מחיתם החדש. זו היתה טחנת קמח שעמדה בעמק מדושא, על נחל עז ואיתן, שמימיו הגורפים סובבים את גלגל המכונה. לא היה סימן לישוב בסמוך לטחנה אלא בית מגורים אחד ואפילו מנין של יהודים לא היה בסביבה כולה, הטחנה היתה שייכת לפריץ, בעל נכסים שבסביבה, שהחכרוה יהודים; מסרו החוכרים לזקני מקום עבודה בטחנה כגזבר וכמזכיר, כטוחן וכמשמש בכל שאר עסקי הטחנה.

כך התחילו חייהם החדשים של זקני, בעודם צעירים, יונה האברך וזוגתו אסתר...

צער גידול בנים

כאן, בביתם החדש שאצל הטחנה, נתגלו כל חין ערכה ונועם סגולותיה של אסתר׳ל, האשה הצעירה. כל צרכי בעליה ידעה לכלכל בתבונה וכל חידודיו השכילה ליישר. הוא, שלא היה מצוי אצל הבריות, כילכל לפתע את כל ענייניו, ידע אימתי עליו להיות קשה כארז ואימתי רך כקנה, — אך לא היתה זאת אלא אשתו שתמכה בו בתבונתה, היא שהיתה לו לסעד בכל דרכיו.

ואף שלא עיטרוהו בזהובים, את שכיר היום החדש, לא היה לחמו חסר ומזגו הרך, ישרו ותום לבו, עשוהו לנוח ואהוב על כל אדם.

ומשׁשככו מעט דאגות הפרנסה נתעוררו דאגות אחרות. יהודים לא נמצאו בסביבה, אלא אחד בכפר ושניים במחוז והבן הבכור, הוא הנער שמעון זאב, לא יכול היה לילך לתלמוד תורה; ואף שכבר ידע לקרוא לשון הקודש, התחיל שוכח בכפר את תלמודו. והיאך יכלו הוריו לשאת, שיהא הנער בטל מתורה? ואילו בשביל הנער היה הכפר החדש חמדה יקרה, מין מציאה, שבאה לו בהיסח הדעת. כרי דשא ומעינות־מים צוננים ונחל עז יגרף, שלא כמימיו המעופשים של נחל עיירתו, — כלום מן הדברים הקלים הם כל אלה? והיה הנער מקפץ כתיש, רוחץ בנחל ומשזיף עורו, — ממש כילדי האכרים שבכפר הסמוך, ודמו של אביו נקפא בעורקיו בראותו את בכורו; כלום יהא זה הולך וגדל גס־רוח ועבה־עור, כאחד מבני עם־הארץ. חס וחלילה! בלילות היה נועץ באשתו ומסיח לפניה את צרתו: מילא, יתר ילדיו עודם קטנים כתולעים, אך שמעון זאב מה יהא עליו?...

פעם עם בוקר נטל חופשה מעבודתו בטחנה, רתם סוס לעגלה והחזיר את בכורו לעיירת המולדת, אל הסבתא, דינה, אמה של אסתר׳ל אשתו; ילמד־נא הנער בעיירה של יהודים ואל יראה אביו בבטלתו, — נתפש למעשיהם של בני הכפר...

בתחילה, היתה התמורה חביבה על הנער; לחיות אצל סבתו, בלא שתהא עליו עינם הקפדנית של ההורים, לילך לחדרו של ר׳ קלמן, המכונה כלונס, ולקבל דמי כיס מדי שבוע, — מה יתר יבקש וחסר לו?

בעיקר יקרו לו אותם דמי־הכיס; פרוטה זו הקצובה לא היה כמותה למתיקות ולנועם. ומה לא היה יכול לקנות בה? רוצה, — קונה כעכים המורתחים במים לפני שהם נאפים; רוצה, — קונה אגס נוטף יין שאין מידה לגדלו; אך אהובה מכל היא הקניה בחנות בשמים של מנדלי זוטא. בחבורה היו נערי החדר פושטים אל החנות, דחוקים בחדר הצר, האפל למחצה, המלא ריחות גן־עדן; שולחים ידיהם בפירות הנדירים, המששים בתיבת הצימוקים ובדבלת התאנים; אלא שעיקר חפצם אינו אלא בחרוב הנוצץ, המושך במראהו הנדיר והמגרה בריחו הדק המלטף את הנחיריים. מיד עומדים על מקחו, תוך כדי בירור מדוקדק של הפרי המופלא, שואלים אם אינו מתולע ואם אמנם שמן הוא די צרכו, ומשעומדים כבר לשלשל פרוטתם לקופתו של מנדלי זוטא, העשויה עץ ורצופה רקיעי־פח, שואל עוד הנער שמעון, שאלה אחרונה, הצריכה לקבוע את הקניה:

— והאומנם הם באמת מארץ־ישראל, — החרובים הללו?

כאן קופצת פתאום לאה השחורה, אשתו של מנדלי זוטא המרשעת, ונותנת על הנערים קולה העשוי להמית חיים ולהחיות מתים:

— ראו נא את אלה, של ארץ־ישראל הם רוצים בשביל אסימון מחוק, — צאו מכאן פרחחים, פן אטול מקל, פן אטול!...

והם נטרחים מהחנות בלא שעשו קנייתם, בעוד הפרוטה בכיסם וריח מופלא של חרוב משוך בקצות אצבעותיהם...

כך עבר זמן־מה עד שהתחיל הנער בועט בסדר החיים החדש. סבתא דינה נתגלתה פתאום כאשה קשת־עורף, המחמירה את מהלכיה עם הנכד וקופצת את ידה בלא סיבה. ועל מה יצא הקצף? על דמי הכיס דוקא! פתאום שינתה טעמה, פסקה לשלם לו לנער את הפרוטה הקצובה וטענה:

— מה לך פרוטת־הכיס, פתי? רוצה אתה לקנות אגס, — הא לך אגס! רוצה אתה לקנות אגוזים, — הא לך אגוזים! הראה־לי חנות אחת שתקבל בה, בעד פרוטת נחושת, אגס גדול או כף אגוזים כזו, שאני נותנת לך... אפשר מנדלי זוטא יתן לך כגון אלה, מה?

אך הנער לא ויתר והיה מיבב:

— אינך מבינה, סבתא, אינך מבינה כלום. כל הילדים מקבלים פרוטה לדמי־כיס ומה טעם לקבל במקומה אגוזים?

וסבתו בשלה: יגיד־נא, מה יבקש בעד פרוטתו ותתן לו, — אך פרוטה במזומנים לא יקבל!

התחיל הנער זוכר פתאום את הוריו ואת שדות הדשא שבכפר, את הטחנה ואת הנחל הנושא גלים עזים ולבו נתפש לגעגועים גדולים. עכשיו, משהיה בא האב לעיירה לרגל עסקיו, לא היתה ידו של הנער משה מידו של האב; היה אביו לוקחו אתו אל אשר הלך ואף משלשל לו בסתר פרוטה לדמי־כיס — למען לא תדע סבתא דינה, ואחר נפרד ממנו בצער ובלב לחוץ, על שעליו להשאיר את הילד בנכר.

והנער התחיל מתרשל בתלמודו. לא נשא עוד קלמן כלונס, מלמדו, חן לפניו. התחיל משתמט מן החדר וסגן המלמד היה רודף אחריו על פני סמטאות, ופעמים אף על הגגות הנמוכים של הבתים ואונס את הנער לבוא אל החדר. הדוד משה משחית, משתדל להשפיע עליו מרוחו, — ללא הועיל. סבתו פונה אל מצפונו, מספרת לו על אבותיו המפוארים בתורה ובחכמה, משדלת ומאיימת כאחת, — ללא הצלחה. משראתה שאין הדברים משפיעים על נכדה, ניגשה למעשים. אשה תקיפה היתה סבתא דינה והחליטה לשבור עקשנותו של הנער. פעם בבוא הסגן לפניה לבשר לה הבשורה הטובה, שנכדה שמעון זאב שוב לא בא אל תלמודו, שכרה סבל שיחפשנו ויקשור את הנער על גבו ויובילהו אל החדר, כשם שנושאים שק תבואה על כתפיים. קצבה לו לסבל את שכרו שישולם לו לאחר שיבצע המעשה.

שעה ארוכה יצאה עד שנמצא הנער. נתפש ונקשר, כמצווה על ידי סבתא, והובא כפות כעגל מרבק אל החדר, כשהוא צורח בקולי קולות ואנשים מתקהלים סביבם ומלווים את הסבל על דרכו. עשה הסבל את מלאכתו באמונה ובא אל הסבתא ליטול שכרו. עוד זו משלשלת ידה לכיס סינרה וכבר עומד הנער על ידיהם, שכבר הספיק לברוח מן החדר. והוא בוכה בקול גדול.

הניחה הסבתא את הפרוטות בכיסה ונתנה על הסבל את קולה בתרעומת:

— מה, בעד מה אשלם לך, — הריהו כאן!

השיב הסבל:

— אני מה איכפת לי, — כלום עסקי הוא? שכרת אותי להוביל סחורה ממקום למקום. — והובלתי. עכשיו תני לי שכר שקצבת לי.

אך האשה סרבה: — כל עוד לא ישוב הנער אל חדרו, — לא תתן לסבל אפילו פרוטה אחת.

משא־ומתן זה נשא חן בעיני הנער והוא היה פוסק לשעה קלה מבכיתו, כדי להאזין לריב. לבסוף נתפשרה האשה עם הסבל ונתנה לו מחצית שכרו.

אך זה היה יומו האחרון של הנער בעיירה. למחרת מסרוהו לאכר, שהביא בעגלתו קמח מן הטחנה, ובשובו לביתו, הושיבו את התכשיט בעגלה הריקה, כשלבו נבהל מפחד הפגישה עם הוריו; לא כך תיאר לו הנער את שובו לבית הוריו שבכפר.

יום עצוב היה בשוב הנער אל הוריו; רוחם נשברה בראותם את ילדם מוחזר על ידי סבתו אל הכפר. והנער, כאילו רוח אחרת היתה בו פתאום, התחנן שיחזירוהו לעיירה; הוא נשבע, שיהא מעתה שוקד על תלמודו ולא יגרום עוד

צער להוריו. אך לעיירה כבר לא הוחזר. ממשכרתם הדלה הפרישו הוריו סכום כסף נוסף להחזקת מלמד בכפר הנידח...

אורח מקרוב בא

פעם אחת, בא ברכבת הערבית וירד לו על רציף התחנה איש צעיר, שמראהו מוזר. את פניו הצעירים, פני נער כמעט, מקשט זקנקן בהיר ורך כשל משי; כובע גדול ורחב שוליים חבוש לראשו; ועל גבו תלויה לו כתפיה שחורה ורחבה, המתבדרת ברוח אגב הליכה. מנעליו של הזר שחוקות, כמעט שאין הסוליה חוצצת בין הקרקע וכף הרגל ולעקבים אין כבר זכר. מזודה קלה נושא אתו הצעיר ובצעד בוטח, כמו שנהירים לו כל שבילי המקום, פונה לו אל בית סבתא, פותח את הדלת ויושב במתינות אל שולחן האוכל הגדול והנרחב. אותה שעה לא היה אדם בחדר־האוכל ורק אחר שעה קלה, נכנסה הילדה הקטנה ונרתעה משהבחינה באדם זר ומוזר, מסב אל השולחן; מיהרה וקראה לאביה; סבא כבר היתה אותה שעה ראייתו לקוייה ומשנכנס לחדר לא הכיר את הזר אלא ברכו לשלום, על דרך הנימוס; האורח הושיט לסבא את ידו ולא אמר דבר. חש הסבא את עצמו ברע, אינו יודע במה לפתוח שיחתו עם הזר ואינו מעיז לשאול לחפצו, שאין זו מידת הכנסת אורחים לשאול על פתח הבית: — מה אתה מבקש כאן. נענה לו איפוא סבא בראשו לזר ויצא וקרא לסבתא.

נכנסה הסבתא אל חדר האוכל ותמיהה בעיניה, שכבר שמעה על האורח המשונה; ניגשה אליו ומשהביטה לו ישר בעיניו קראה בקול:

— הרי זה שלמה, כל הרוחות הרעים על ראשי שונאי, כלום יצאת מדעתך, כלום יצאת... מה אתה מושך על עצמך בגדי פורים ביום חול. מה?!

נתרחב חיוך על פניו של האורח: נפל על צווארי אמו ונשקה. מיד נצטופפו בני הבית ונתנו קולם בצחוק אדיר; הילדה הקטנה לא הכירה כבר את אחיה וגעתה בבכי; סבא גיחך מטוב־לב; אך סבתא הרעימה קולה:

— מיד תלך אל הספר, זלדקן שכמותך! וגם תשליך מעליך את בגדי־הכומר, רחמנא ליצלן! לשם כך שלחו אותך אחיך אל העיר, מה?

ביקש הדוד שלמה להסביר לסבתא בכל לשון של הסבר, שאין הוא יכול להפרד מן הכתפיה השחורה, ומזקנו שעלה לו בחדשים רבים של טיפוח, — לא כל שכן... ולאחיו טרח להסביר שלא ענין של פרכוס הם לו הזקן והבגדים, אלא שהם לו כמין אמונה, כביכול... ומה לו אמונה זו? — גיחכו האחים הגדולים. הפכו פניו של הבחור רציניים והשיב להם:

— אם לא תגחכו אגלה לכם...

נשבעו לו בזקנו ונענה להם בנימת מסתורין, כמי שמגלה סוד יקר וכמוס שבלב:

— אנארכיזם... — אמר בלחש, כאילו ביטא את השם המפורש — ואני נושא בלבב תכנית עצומה לתרגם את קרופוטקין ללשון הקודש...

קמה המולה וצחוק והבל דברים; הביטו בו כאילו נתבלבלה עליו דעתו.

מיהו זה קרופוטקין, שאת משנתו הוא רוצה לתרגם, — נכדו של הרבי מקוצק, זכר צדיק לברכה? לא כך? אלא מאי? משמע איפוא ששלמה שלנו, בנם של ר׳ יונה ואסתר׳ל הוא אנארכיסט? נאחזו במתניהם וצחקו כל עוד כוחם אתם.

נעלב האורח ואמר:

— כלום לא אמרתי שתצחקו; והרי הבטחתם...

נשתתקו מעט והוא התחיל מסביר להם הלכות רכוש וקנין, שלטון ומיגורו, אהבה ונישואין, — כל התורה כולה על רגל אחת. טרח להסביר להם מחלוקת העשירים והעניים ועמל להביאם לכלל דעה שאין חרפה בעוני, — עד שניחר גרונו.

נכמרו רחמי סבתא על בנה ופסקה קצרות:

— אמנם אין חרפה בעוני אך כלום כבוד בו? ובדבר אותו זקן, הניחו לו, בני, לנער; מחר ילך לספר וישים לו קץ ועכשיו בוא למטבח ותאכל כופתאות של בשר, — אלה הכופתאות שאהבת, ואפשר אנארכיסטים אסורים בהנאה מכופ־תאות של בשר?

נשתפכה האהבה על פניה של סבתא והלכה ונאחזה בכל בני הבית. שככה סערת הדברים ונעזבה, כולם נכנסו עם האורח אל המטבח הגדול והמרווח וישבו אתו לסעודה; המסובים בולעים את הכופתאות שמטבחה של סבתא נשתבח בהן ומביטים בזקנו הדק והמטופח של האורח, אך שוב אינם צוחקים, אלא מגחכים מטוב־לב ובדיחות הדעת.

עשה הנער זמן־מה בבית; את הכתפיה הסיר מעליו וקיפלה ביראת כבוד דתית והניחה במזודתו הקטנה; את נעליו הבלויות תיקן לו חיים־בר, סנדלר המשפחה, והעלה עליהן עקבים חדשים; רק לזקנקנו לא יכלה אפילו סבתא והוא נתנדנד על סנטרו כמקודם.

בבית סבתא שירתה זושקה מבנות הגויים, שבכפר הסמוך לתחנת־הרכבת, ישוב דל שעשר בקתותיו שקועות באדמה וגגותיהן עשויות קש משחיר. העיני והמחסור שליטים בכפר הנידח: והיו הגברים באים אל התחנה ועובדים בפריקה או בטעינה של קרונות אצל בית סבא או במחסני ר׳ מרדכי. ובנות הכפר הולכות ונשכרות בבתי היהודים ביום ויש מהן שנשארות אצל צעירי התחנה בלילה. פעמים שהן שבות אל הכפר כשבטניהן תפוחות והן נמקות בבקתה עד שתוכלנה שוב להיות נשכרות בכאן או בכאן.

זושקה זאת, שטרחה אצל בית־סבתא, בריאת בשר היתה, שרצפת העץ היתה נאנחת תחת צעדיה וכלי הזכוכית במזווה מתרעדים ומשמיעים זמזום דק אגב הילוכה. בשטפה רצפות הבית היתה מפשילה שולי שמלתה בחגורת מתניה — ונותנת קצה ימין במותן שמאל וקצה שמאל במותן ימין ושוקיה המלאות והחזקות, שזופות השמש, גוחנות אז מתחת לכסות הבד הפשוט, שידי האכרים עצמם התקינוהו.

רינגו אחריה, אחרי נערת הכפר, שאף־על־פי שהיא עובדת אצל אסתר׳ל אין דרכה תמה; ומשבא בעל הכתפיה מן העיר והרחיב דיבורו על חופש שבחוק

וחופש שבאהבה נתחזקו הלשונות הרעות. וכשהוציא האורח את הכתפיה מן המזוודה, שהגיעה שעתו לשוב לקראקא העיר ובטנה של זושקה התחילה בינתים תופחת, אמרו הולכי־רכיל: כלום לא אמרנו? המתינו רק מעט ותראו שיוולד לה בן לזושקה עם כתפיה על גבו...

זקני תמימים היו מדי שיטו אוזן לדברי הרכילות, ואפשר שהשמועות המחודדות לא גונבו כלל לאזנם, אולם משהלך גופה הזקוף של זושקה ונתעגל, לקחה אליה סבתא דברי מוסר בלשון קשה ונמרצת: למה שרכה דרכיה, כלום היתה חסרה לחם בבית? ועתה תלך לה באשר תלך, שאין היא יכולה להחזיק בביתה נערה מופקרת!

בכתה הצעירה לפניה וטענה: — מה אשמה בה ודמיה הצעירים רותחים ומשוועים לגבר; והם, הגברים, מתנצחים זה בזה, — כולם רוצים לזכות בה. התחננה שתשאיר אותה הפאני בביתה, שאין לה בכפר אפילו פונט בולבוסין להחיות בה את נפשה, ומי יקחנה עכשיו לעבודה?...

הקשיחה סבתא את לבה ושילחה את הנערה מביתה.

אך לא יצא יום והיא מלאה סל עם מזונות: שקיק של קמח ובקבוק שומן־אווזים ובשר ושלחה כל זה בידי בתה הצעירה.

— טלי את הסל, — אמרה — והובילהו לזושקה אל הכפר, שחולה היא. ובלבד שלא תכנסי אתה בשיחה, יקירה, שמחלתה מדבקת. רק תניחי לה את הסל על פתח הבקתה ושובי במהרה הביתה.

כך שמר לב־הזהב של סבתא על משלוח המזונות לזושקה כל ימי הריונה; ובימי הלידה אף בישלה לה מרק של פרגיות, כשפיה רוטן בלא הרף על הנערה פורצת המוסר...

אם נולד לה לזושקה בן, שכתפיה היתה תלויה לו על גבו ואם לאו, — לא נודע; רק זאת ידעתי, שמאז הלידה היתה באה תמיד אל סבתה ועבדה בכביסת לבנים, אף שלא פעם היתה עוד נעלמת בכפרה, כשבטנה היתה צבה ושוב חוזרת לתחנה, חיוורת פנים ותשושת־כוח.

שיבה לבית האבות

משכה הדרך בהר ובגיא, ביערות סבוכים ועל גשרים הרוסים למחצה, עד שהגיעה העגלה הכושלת לשערי עיירתה של סבתא, תש כוחה של הסוסה הזקנה והיא התנשאה בכבדות ובצער, שכבר נתייגעה מאוד; הנוסעים כמעט שפרחה רוחם ולא נשאר בקרבם אלא כוח חיות מועט והיו מתאנחים וגונחים בחולשת דעתם. התינוקות היו בוכים ולא היה במה להשתיקם; המזונות כלו מכליהם של הנוסעים ורק התקווה הטובה פרנסתם. העגלון המשופם קילל וחירף את הסוסה ואת הנוסעים ואף על עצמו לא חס והיה יורק בכעס ובחימה. רק סבתא היתה שקטה להפליא וכשקרבה העגלה למחוז העיירה, היתה קוראה בשם כל שביל מוכר וכל שדה וגבעה שרגליה הצעירות דרכו בהם בנעוריה.

הנה הגיעו לנחל; הסוס שיקע ראשו בצמא והתחיל מלקק בקול; העגלון

ירד ממושבו והתירו ממתגו. אחר שכילה הסוס שתייתו חצו את הנחל, כשהמים משקשקים בינות לגלגלים. עתה נכנסו לעמק הקטן, שבין שפת הנהר ולבין בית הקברות של הגויים, שעציו הגבוהים רשרשו ברוח. עמק זה היה מקום יריד־השנה, שבימי צעירותה של סבתא, היה נערך ברוב שמחה ורעש. כל קטני העיירה היו מתכנסים כאן בשעת היריד, שוחקים במשחקים המרובים, רוכבים על סוסי־עץ צבעוניים, קונים בפרוטה עפיפונים וצפרי־נייר, סוכריות אדומות על מקל, מיני מרקחת ומי פירות מתוקים. גם בעלה, בעודנו צעיר, אהב לבוא לכאן ולהתערב בהמולת היריד ובצהלת הקהל; גם ילדיה, כקטנים כגדולים, לא זזו מעמק היריד כל ימי השמחה; ורק אלה הנכדים הקטנים שאיתה כבר לא ידעו את המקום.

לבסוף נראה עשן מיתמר ועולה מבתי העיירה הנמוכים. העינים הכלות נתלו בענן השקוף המתנשא ורועד באויר; ריח של תבשילים דמה לעלות באפם, חמימות של בית כאילו יצאה להקביל פניהם; עוד מעט, עוד מעט ויגיעו. אך מה צפוי להם לעת זאת בעיירה היהודית הנידחת?

ירדו הנוסעים מן העגלה, להקל מעט מעולה של הסוסה הזקנה, וכך הלכו לאיטם ברגל וקרבו אל הבתים הראשונים של היישוב.

משהגיעו לסימטאות הראשונות של העיירה, נתגלתה מיד לעיניהם המהומה שבמקום, מאות פליטים מרחוק ומקרוב, מאזורים שכבר נגעה בהם הסכנה וממחוזות שעוד מעט ותגיע לשם, באו במהומתם הגדולה לחפש להם מפלט בעיירה הנידחת; קווה קיוו: אפשר נישכחה העיירה בשעת המבוכה והנה באו ונפגשו כאן פליטים לרוב. משפחות על זקניהם וטפם חנו ברחובות, שעונים על צרורותיהם מאין מקום מחסה בבתים. קבוצות, קבוצות, קנו להם שביתה בצדי הסמטאות ובמגרשים הריקים שבין בית לבית, המלאים רמץ ושיירי בנינים שקועים; העיירה המתה מרוב עם.

אך עיקר המחנה לא נגלה לעיני הבאים אלא בכיכר, במיגרש שבין האטליזים ובית הכנסת הישן, שלצדו נוהר נחל המנוחות של העיירה. נחלצה העגלה ופילסה לה דרך בקושי בין המוני הבריות והצרורות והגיעה לקצה המחנה. הפליטים חנו כאן מעגלות־מעגלות; ילדים נמנמו בזרועות הוריהם. בכיים חנוק בגרונם; זקנים ישבו והתווכחו והנשים טרחו בהשגת מזונות, או שישבו ותלו עיניים של יאוש במרחק המבשר רעות.

והנה נישאה המולה מוגברת מעבר לבית הכנסת; אנשים הצטופפו שם סביב יהודי קטן־קומה, צנום וכחוש, ששערותיו סתורות, פאותיו מתנועעות בקצב מטורף, כובעו השחור שמוט לו לאחריו וכל לבושו מבולבל, קרוע ובלוא, כאילו נחלץ ממהומה גדולה. העגלה נעצרה, כי המוני אנשים סתמו בפניה את המעבר ונוסעיה תלו עיניהם במצטופפים. היהודי המוזר עלה על גל של אבנים והרעיש את הלבבות בדבריו. הוא נענע בידיו לכאן ולכאן, עיניו התלקחו באש זרה והוא הטיח דברים קודחים וצורבים, שכאילו נתלקחו בגרונו והוא מוציאם ומטיחם על ראשי השומעים.

— עם קדוש, עם מעונה, במה ארחמך, במה אנחמך וממי אתבע עלבונך? ומתי יצא הקצף, — בימים הנוראים והקדושים? כך גמלת לעמך ישראל, כך גמלת לו?! את דמו שפכת, את כבודו חללת, עד מתי, עד מתי? בית שרוף שרפת, עם הרוג הרגת! קהלות קדושות החרבת, שסועות, עקודות. לית דין ולית דיין.

מיד הסבירו לבאים פשר דבר, שלא היה אדם בעיירה, בין מתושביה ובין מפליטיה, שלא ידעו את האיש. זה היה יהודי אדוק בדת, מורה־הוראה בעיירה, נזהר במצוה קלה כבחמורה, נצר למשפחה כשרה, שסבתא הכירתה יפה בנעוריה. היה אותו יהודי מדיר עצמו מכל הנאה ומבכה את חורבן המקדש. בשבת, לא היה מדבר עם בני ביתו ומשקיעת השמש של ערב שבת ועד לצאת הכוכבים שבמוצאיה, לא היה מוציא הגה מפיו, פרט לתפלה ולתשובה. יהודי תמים, שרוחו נלהבת והוא מוכן לקדש את שם אלהיו ברבים. ומשנתרגשה הפורענות והחריבה משכנות ישראל שבסמוך לאשכנז, ויד השטן פרושה היתה על המדינה כולה, להשמיד, להרוג ולאבד, נתהפך עליו לבו מרוב צער, והיה הולך ומטיח דברים כלפי מעלה, מפר חוקות שבת בפרהסיה, מקהיל קהילות וגועש וקודה כאחוז בלהות.

שוב זזה העגלה והיתה מפלסת לה נתיב בין הצרורות והאנשים, אך דבריו של היהודי עוד רדפו אחרי הנוסעים והחרידו אזניהם:

— אוי לה לספינה שאין לה קברניט ואוי לה לספינה, שאתה קברניטה, — כך אתה תובע דמם של נרדפים מן הרודפים?...

והשומעים נדים בראשם ומושכים כתפיהם ברחמים רבים:

— ירחם אותו השם יתברך, ירחם אותו השם יתברך. מרוב צער ויסורים נתבלבלה עליו דעתו של היהודי הכשר, יהודי כשר וטהור; יסלח לו השם עוונו...

ומשנחלצו מן הככר כבר נראה מעבר לרחוב בית האבות הקטן; עלוב נראה מתמיד וצנוע, שקוע מעט יותר בקרקע וטפחותיו כושלות, אך צלו הרחוק של העבר מושך עליו חוט של חן ואהבה והגעגועים עליו גדולים כגעגועים על ילדות רחוקה. הבית הדל והשחוח היה עכשיו לבאים כמשגב שאינו מצוי, — גישומו של חלום ארוך; האהוב שבבתים, היקר שבבתים.

בתפלה עמוקה עמדו הבאים לפני הבית ועיניהם נתכסו ערפל, כשנעצרה העגלה מול דלתו; רגלי סבתא מעדו פתאום והיה הכרח לתמוך בה ולהכניסה פנימה, כמעט על כפים.

ובבית קמה תנועה רבה והמולה של שמחה; כבר מקודם נאספו לכאן בניה של סבתא, רדופי אימת השונא. משעזבו הגברים את מרכזי המיכרות והתעשיה, בימים ראשונים לשואה, אמר להם לבם לבוא בצל בית־האבות, שבעיירת המולדת ואף שהלכו בדרכים שונות, נתקבצו כאן בלא שנדברו על כך מראש. עכשיו באו עוד הנשים וילדיהם וסבתא עצמה בתוכם. כלום לא היתה זאת שמחה רבה באסון המר והגדול?

משהגיעה סבתא אל הבית, עזבוה הכוחות ומיד היתה צריכה לעלות על

מטה; רגליה היו צבות וכל גופה כואב. עכשיו לא היו צריכים הנודדים, שצלה יהא פרוש עליהם; עכשיו תוכל לנוח מעט, האשה הקטנה והזקנה, האם היהודיה האמיצה, שכבר כינסה בביתה את שארית נידחיה, עכשיו תוכל לנוח...

ומשחרדו לקראתה הילדים וניסו להקל על סבלה, היתה פוטרת אותם בגניחה קלה: — אין דבר ילדים, אין דבר; אל תדאגו לי, יקירי. שום דבר אינו חסר לי; והרי אני שוב בבית, שוב בבית כמו לפני שנים, שנים רבות... אל תדאגו לי; האם אני נערה צעירה? הרי עוד מעט ותמלאנה לי שמונים... איני מבקשת מן ההשגחה, אלא שתתן לי להשלים את השמונים, רק להשלים את השמונים...

תוהו ובוהו

לא ארכה השמחה בבית הישן, שמיד נתרגשה ביד אימה גדולה. מכונות הפלדה של האויב הלכו והתקדמו, הלכו והידקו את העניבה על צווארה של המדינה כולה והיהודים היו למרמס ולקלון בכל מקומות הכיבוש; אוירונים חגו על פני כל הארץ, — לא היה מפניהם מנוס. אף בשמי העיירה כבר התחילו רועשים; מיד פסקו להעלות בבתים אור בלילות מפחד האוירונים. אך השמש לא חשכה והמחבלים היו עושים מעשיהם לאור היום. ובינתיים היו השמועות קורעות את הלב; כבר היתה ורשה נתונה במצור; גדודי פרשים גדולים של צבא המגן ניגפו לפני הטנקים: מעשי גבורה ויאוש נמסרו מפה לפה. איך התקיפו חיילים פולנים ויהודים בחרבות שלופות רקיעי פלדה של טנקים ונשחקו הנועזים ונפלו כמו חול על ים... חצי־האי הֶאֶל, מצודת הפולנים על הים נכנע. ומשנכנס האויב למקום, אחר ההרעשות האכזריות, נדהמו חייליו מעצמת הגבורה של המגינים, שלא מצאו עוד במצודה גבר תופש נשק, — כולם היו בנופלים או בפצועים, ששעתם האחרונה קרבה, קומץ בני אדם שעייפה נפשם למות...

יום אחד נזדעזע עולם העיירה כולו מקול נפץ אדיר ונורא. הבתים הרעועים נחרבו ובחזקים יותר רעדו הקירות וכל השמשות נופצו. כבר חשבו כולם שבא הקץ, — אך הקולות לא נשנו. מיד נתחוור, שהופצץ צומת דרכים עלוב שבסמוך לעיירה, שאין אפילו עגלה יכולה לעבור בו חלקות. משפחת פליטים, שחנתה בקרבת המקום, נשמדה כולה על זקניה וילדיה, — אי־אפשר היה אפילו להביא את שאריתם לקבר ישראל. קמה מהומת־מות. שוב התחילו הפליטים לנוס, אך כלום היה אי־שם מקום מבטחים? אט אט נרגעו הלבבות והבהלה הגדולה שככה.

אך שום התקפה ממרומים, לא יכלה להפיח מורא איום בלב, כשמועה על גדודי גרמנים הקרבים. הרבה מן הפליטים התחילו שוב לנדוד, אבן שישבו עליה היום, לא ישבו עליה בלילה. נתרוקנה העיירה מפליטיה הראשונים ומיד נתפש מקומם על־ידי פליטים חדשים. גדודים שניגפו לפני האויב ופוזרו, התחילו ממלאים את בתי העיירה במנוסתם וטירונים, שלא הגיעו לגיוסם, תעו כנשמות איבדות. משפחות שסועות היו נודדות במהומה הגדולה; בעל מחפש אשתו, או הורים מיואשים, שאבדו להם ילדיהם במבוכה.

ומשקרבה מגפת השונא, התחילו הגברים מבין התושבים, שעדיין לא ברחו, עוזבים את מקומותיהם ונדים לפנים המדינה, שעוד עמדה על נפשה. אף הגברים של בית סבתא החליטו להתרחק מן הסכנה ושוב התחילו נוטלים פרידה מבני משפחתם, זו הפעם השניה בימי זוועה אלה, והם לוקחים אתם את בניהם המגודלים. ראשון בהולכים היה הדוד שלמה עם בכורו, נשק לאשתו ולסבתא ולכל בני הבית ויצא; הדוד חנא לווהו מעט על דרכו; אך פתאום נטל אף ממנו פרידה, כי ידיד היה לו בין הפולנים, סגנו של ראש המועצה, ורצה לברכו לשלום, בטרם יעזוב את העיירה. נכנס אצלו וברכו; תפשו הפולני בזרועו וקרא:

— פניה סלומון, פניה סלומון, יקירי; כל הלילה אני נלחם בדעתי: ללכת או לא ללכת. המשפחה מחזיקה בי ואינה נותנת. אך אני, — לא אוכל לראות את צלו של צלב הקרס נופל על אדמתנו הקדושה, בשום פנים לא אוכל, לא אוכל... טוב לי המות ממראה זה. עכשיו אני יודע: אתך אלך, אתך אלך; המתן רק מעט. המתן, ידיד.

סובבוהו בני משפחתו ונתנו קולם ביבבה, אך הוא לא שעה אליהם ורק אל שלמה פנה:

— ידידי, אהובי, המתן־נא. יחד נלך, יחד נברח באסוננו. כלום לא גורל אחד לנו? חורבן מקדשכם בשעתו כחורבננו האיום עכשיו... ובשל מה כל זה ועל מה? בוא ואגיד לך: בשל שנאתנו אליכם... איך נהגנו בכם? לא בשנאה? לא בקנאה? לא בחמת רצח?! עכשיו בא יום השילומים; כגורל היהודים, כגורל היהודים. אדמתנו הפולנית האהובה, הנשאפת, היחידה — מרמס לשוואבים, מרמס לשוואבים...

הוא נפל על צווארו של הדוד שלמה וכתפיו נרעדו לו מבכי.

מבעד לחלון נישאה קינתו של היהודי הגוץ, הבוכה על חורבן עם ישראל; כאן התייפח הפולני על חורבן עמו שלו, ואילו הדוד שלמה נפשו בכתה במסתרים על אבדן שניהם...

לא יצא שבוע מאז בריחתם של הגברים מן העיירה וכבר גדודי הגרמנים באו בשעריה. תחילה הופיעו רכובים על אופנועים, אחריהם פלוגת טנקים ואחריה שפעת חילותיהם; להקות אוירונים סוככו עליהם מן האויר, אך לא היה להם על מה להגן, — כבר נשברה רוחם של המגינים ואיש לא העיז עוד לקום נגד האויב.

אימת מות נפלה על בני העיירה ופליטיה. הם נסתגרו בבתיהם, בחורים ובחורות, לחוצים ומחוצים עד טשטוש החושים, — אין איש מעז להוציא ראשו לאויר העולם.

אך משארכו הימים והרעב התחיל מציק להם מאוד, התחילו הנועזים מוציאים עצמם מן המחבוא ונותנים צוארם בעול הכובש האכזר ונפשם לשמצה ולקלון. הד צעדו של חייל גרמני מפורזל, שליחו של שטן המחבלים, מפיל אימה על יהודי העיירה ולבם מתפלץ למראהו.

בתחילה ניסו בני הבית להעלים מפני סבתא החולה את דבר ביאם של

הגרמנים לעיירה; שכן לא היתה יורדת ממשכבה. אך בלא שהוגד לה דבר, שאלה מיד:

— האם הם אכזריים כמנהיגם? כלום אין להם ניצוץ של נשמה? הרי גם הם השאירו נשים וילדים בבתיהם, — ואין להם אלהים בלבם?...

בני הבית החרישו.

רק השתלטו הגרמנים במקום והנה קם אספסוף פולני, נהוג בידי קומץ פורעים מושבעים, והתחילו בוזזים ושודדים רכושם הזעום של היהודים, מכים ופוצעים ושוברים זכוכית החלונות. מוסתים ומולהבים באו בעגלות מן הכפרים הסמוכים והעמיסו עליהן מן הבזה והשוד; צעקות נשאו בסמטאות, גרזינים הלמו בדלתות נעולות של הנויות ואין ממחה. הגרמנים התירו דמם של היהודים ורכושם, — מתנת פיוס לעם, שמולדתו נדרסה וחשוכי הנפש קפצו על המציאה בחמת זעמם והשתוללו כחיות רעות.

לבסוף שמו הכובשים קץ למהומות ובעצמם ניגשו לפעולותיהם. בית הכנסת הישן הפך לאורוות סוסיהם. יהודים ישישים נתפשו לעבודה כסייסים; רבים מן הצעירים נאסרו, — לא ידע איש את מקומם. חוקים מיוחדים נתפרסמו, שהוציאו את היהודים מכלל בני־אדם. אסור היה להם לצאת אחר שקיעת החמה והמעז לעבור על האיסור, — דמו בראשו; נאסר עליהם להלך במדרכות; הם נצטוו להצדיע בפני כל קלגס גרמני ולפנות לו את הדרך. המגע בין פולנים ויהודים נאסר איסור חמור; החרמות הרכוש החלו; וכך היה המעשה: באחד הלילות השתוללו חיילי הגרמנים, שתו לשכרה ושרו שירים וקולם מקפיא את הדם בעורקי היהודים. משנתבסמו כהלכה התחילו מנופפים באקדוחים זה לעומת זה, עד שנפלה פתאום יריה ואחד החיילים נפצע בזרועו. מיד יצא קול, שהיהודים המשוקצים פגעו בחייל גרמני ואף נמצאו מבני הפולנים, שאישרו את המעשה בעדותם. נקראו פני העיירה אל המושל הצבאי ולא נודע מה שעוללו להם; ורק משיצאו מלפני המושל, מושפלים עד עפר ורמוסים כתולעים, בישרו לקהל היהודים שהפעם יסולח להם ורק כופר נפשם יוטל עליהם; אך פעם שניה כי יקרה דבר, — לבנה על לבנה לא תשאר בעיירה ונפש יהודית אחת לא תנצל...

הקנס שהוטל על הקהלה היה כה עצום, שספק אם בכלל אפשר היה לגבותו מן הישוב הדל שבעיירה. התחילו באוסף כספים ותכשיטים ומזונות והכל הובא כופר לשלטון האויב. אך כלום היה בזה די, כדי להשביע את תאותם של המושלים החדשים ולשכך את חמתם? לא חלף יום בלא פגע ונפשם של היהודים תלויה להם מנגד.

הנחמה היחידה שעוד שרדה, — אפשר יצליחו החילות הנלחמים במזרח המדינה ויכריעו את האויב ויהדפו את גדודיו מגבולם. כל הולם הלב נתון היה לתקוה הגדולה, שהאירה ככוכב רחוק.

לפתע פשטה שמועה מדהימה, שחילות רוסיה פשטו על גבולה המזרחי של פולין. השמחה בעם השבוי בידי האויב היתה עצומה, כבר חיכו להתנגשות האיתנים שבין רוסים וגרמנים, התקוה נתלקחה אף בלבות המיואשים וכבר

חיכו הכל, שהשונא יידחק במהרה מן הארץ; והנה נודע ברבים שבהסכם עם השונא נעשה הדבר וחלקה הבלתי נכבש של פולין, שרק עתה התכונן לעמוד על נפשו, נפל בידי חילות הרוסים. אחרוני הלוחמים לחירות פוזרו; וארשה נפלה; הכיבוש נשלם בכאן ובכאן; חילות צלב הקרס לחצו ידיהם של חילות הכוכב האדום, על גופה השסוע של פולין הקרועה והמתבוססת בדמה...

ומשפחת סבתא נקרעה אף היא ובותרה. נתקעו הגברים באזור שנטלה רוסיה והנשים והטף נשארו בצפרני הגרמנים; לא נודע דבר על גורל הבורחים; לא באו מהם שמועות; אין יודעים לאן הגיעו ואין יודעים אם בכלל הגיעו; מסך כבד, שחור, כיסה הכל...

שקיעה

החורף ירד על העיירה, על משכנות ישראל הקודרים; שלג לבן כיסה את השדות ואף הלבין מעט את גגות הבתים המשחירים ואת אבני הרחובות המשובשים. הנהר קפא; תחילה נתכסה בלוח דק של קרח ומתחתו עוד קלחו מימיו בזרמם האיטי. עד שקפאה בו הטיפה האחרונה ונכנע אף הוא, — קפא ועמד מזרום.

פעם, ביום כפור וצינה, נפתחת הדלת בבית סבתא ואשה זקנה נכנסה וברכה את המסובים לשלום. מטפחת צמר גדולה כיסתה את כל ראשה, כדרך נשי הכפר; היא באה נשענת על מקל עבה, בודקת בו כל פסיעה ופסיעה.

משראתה הישישה שאין חרדים לקראתה, פתחה פיה ואמרה:

— מה אתכם, כבר אינכם מכירים את מגדה הזקנה? לשוא עמלה המסכנה, לשוא טרחה כל ימיה בשביל הבית, — כבר נשכחה מן הלב...

עכשיו שהתירה מעט את קשורי־מטפחתה זעו כולם, שהכירו מיד את מגדה, המשרתת מימים קדומים; חרדו לקראתה והושיבוה על כסא.

משהחליפה נשימתה ושמטה מטפחתה על ערפה, אמרה:

— שמעתי, — אסתר׳ל באה לעיירה ואני לא ראיתיה. ואף שלא הייתי כאן שנים מיד קמתי ובאתי מן הכפר לראות את הנערה.

הכניסו את הישישה לסבתא, שנשתיירה תמיד בשביל המשרתת הישישה הנערה הקטנה מן הבית העתיק. נפלה הגויה על מיטת סבתא ויבבה:

— יונתי, לבי, חולה את, חולה? והרי אינך כלל זקנה, נשמתי... מתי היה יום חתונתך, לא תמול שלשום? והמעשה בחתן שנתחלף את זוכרת? כבר מת, שמעתי, נוחו עדן; הכל אני זוכרת, הכל, ומתי קרה כל זה, לא תמול־שלשום? יונתי, לבבי היקר, רק היום נודע לי שאת כאן וכחץ מקשת באתי, על רגלי הזקנות באתי...

חיבקה את צווארי סבתא והעתירה עליה נשיקות חמות. עיני סבתא להטו באור רחוק, חם ונרגש. לשוא ניסו בני הבית להרחיק את מגדה הישישה ממיטת החולה; סבתא מיחתה וביקשה במבט עיניה היוקד להשאיר עוד את האורחת אצלה. ומגדה ממלמלת בלי הרף:

— עכשיו שבאתי ליונתי, ללבתי, כלום במהרה אלך? וקצת מזונות הבאתי

אתי בשביל נשמתי; בימים אלה, כשבני הבליעל שולטים במדינה. מי יודע אם אינה חסרה דבר ?...

ותוך כדי דיבור היא שולה מנבכי בגדיה הגסים, ספל מלא חמאה ותריסר ביצים גדולות ומניחה את המזונות בשולי המיטה. ואחר השתתקה, ישבה על המיטה ונטלה את ידיה החיוורות של סבתא ולחצתן. וכך ישבו שתי הנשים הזקנות, שרידי ימים רחוקים, אחוזות ידים ומחרישות...

אולם סבתא לא היתה צריכה עוד למזונות, שמגדה הישישה הביאה איתה. היא הלכה ושקעה, פתיל חייה דועך יותר ויותר ורק עיניה עוד שומרות בעמקיהן ברק חלוש של חיים.

כל דאגתה נתונה היתה לבניה הפזורים בשדות רחוקים ותועים בשבילים זרים; אפשר הם רעבים ללחם ואפשר הם נתונים בידי אויב אכזר. באחד הלילות ביקשה שיקרב אל מיטתה אחד מנכדיה הקטנים. משהביאוהו, נתנה לו סבתא כוס של כסף מעשה מחשבת, מן התכשיטים המעטים שניצלו במנוסה ובשוד וגנחה:

— לכשתגדל, יקיר, ותבוא לארץ־ישראל, תתן הכוס לישראל זרח ותגיד לו שזו כוס־שבת של סבא ז״ל.

והיא נשקה לילד שלא הבין את דבריה, חזרה ושכבה על הכרים.

הגיע פורים, — יום הולדת השמונים של סבתא. הזמן לא היה יפה לשמחה; האויב חולש על הגוף ורומס בגסות את הנפש; המשפחה שסועה ומבותרת וסבתא עצמה, — נר דועך, כבית ישראל כולו. ואף־על־פי־כן התעתדו לציין את היום מכל הימים. אלא שתוך קריאת המגילה בחדר האפל למחצה, שתקרתו נמוכה ושוקעת, חלש פתאום לבה של סבתא ולא הבינה עוד את הנעשה סביבה.

למחרת דעכה עוד יותר נשמתה הפשוטה והתמה, — נשמת אם יהודיה יקרה.

רוחות קמו ועטפו את נפש אם הבנים, רוחות בית האבות הישן, שחזרה לסיים בו את מעגל חייה. דמויות קמו לתחיה מחופי ילדות בהירים ומתהום העצבות הגדולה והתחילו מרחפות לנגד עיניה; אך מה שלחשו לה לאשה הזקנה בשעת חייה האחרונה, — הלב לפה לא גילה...

(פרקי הווי שהתרחשו בעיר דזיאלושיץ; מתוך ספרו של ישראל זרחי: „בית סבתא שחרב״.)

מ. רפאלי

חובה להיזכר

יום השנה

מדי שנה, מיפגש שרידים.
בצוותא לשבת ולספוד
על קהילות דזיאלושיץ,
סקלבמירז שאינן עוד.

מדי שנה אראך סביב
לי, עירי, כה אוהב.
מכל דבר לא נותר
שם אושרי היה, כואב.

בין סימטאותיה והגשרים
אשר מתחתיהם התפתלו נחלים
ומהנחל „מים שלנו" בקודש, שאבתי.
בקודש, לתוך הנחל, פירור־„תשליך" זרקתי.

פלגך — למשיב נפש ולהרוות צמאון.
אך עתה, מימיך גועשים דלוהים כלאחר שיטפון.
לבקרך נכספתי ומה חבל
לא אראך עוד, מאוד חבל.

בדרך הטבע שוכחים דברים, שהם נחלת העבר הרחוק והזמן עושה את שלו. לקראת יום האזכרה שלנו, שחל ימים ספורים לפני ראש השנה, הבה ניזכר ונלקט אפילו פירורי זכרונות מהווי עיירתנו, על ימיה האפורים של חיי יום־יום, של כל השנה, ועל ימיה הגדולים.

עירנו היתה עשירה בטיפוסי־אנשיה, יוצאי כל השכבות והמעמדות לסוגיהם. הפעם ננסה להעלות מתהום הנשיה דמויות של בעלי תפילה ומתפללים, בימי ראש השנה ויום הכיפורים, שהיו ואינן עוד. בעל התפילה, שבו ידובר, היה

מתפלל כל ימות השנה בשטיבל של חסידי טריסק, אבל מדי שנה בימים הנוראים היה עובר לפני התיבה בבית־המדרש בלווית בניו ונכדיו. הם עמדו משני צידיו של מעקה המדרגות המוליכות לארון הקודש. מראהו של בעל־התפילה היה כשל כוהן גדול בדמותו הזקופה, ובזקנו הלבן היורד על פי מידותיו, שעטר את פניו. הוא היה שוטח את תפילותיו הלוהטות בנעימה מקובלת, לפני קונו, כ„זקן ורגיל״. כשהיה פורש את כפיו כלפי מעלה ומרים קולו, בשעת תפילת ה„עבודה״ של יום הכיפור, היתה דממה בקהל הרב שבבית המדרש. ומתוך הדממה הרקיעה ועלתה הנגינה הנצחית של „הכוהנים והעם העומדים בעזרה״, רווה כיסופים לגאולה ומלכות... והדי קולותיו של הש״ץ מתגלגלים ומתמזגים עם מנגינות מלוויו.

בצד, שחוח כולו, עומד אחד המתפללים ודמעות נושרות מבין ריסיו ומתגלגלות על פניו. ושפתיו דובבות: „אנא, השם, כפר־נא״. הוא שוכח את מצוקותיו ומסיח דעתו מטרדותיו הפרטיות. הוא שרוי בצום ובתפילה ביום הקדוש והנורא, יום הדין.

כאלה היו המתפללים ובעלי התפילה בעירנו הי״ד. בטוחני, שחלק מחברינו הכירו אותם. הלא הם: הבעל תפילה, ר׳ חיים ישעיהו כ״ץ ז״ל, חסיד וישר דרך, המתפלל, ר׳ זלמן מאיר החייט ז״ל, עניו וירא אלוקים. היו עוד בעלי תפילות טובים בעירנו שהיו מקובלים ורצויים לכל, כגון ר׳ אברהם לב סולרע ז״ל, שנודע ברבים בקולו הערב. מהדהד באזני קול הסליחות הראשונות שלו בבית־המדרש, שעה שהשמיע את „אל הורית לנו לומר שלוש עשרה״; ר׳ אברהם יצחק זאיונץ ז״ל, בעל קורא מופלא שעבר גם לפני התיבה; ר׳ משה דוד פומרנץ ז״ל, שעבר לפני התיבה בשטיבל של חסידי חנטשין, וגם ר׳ אבא׳לה גרנאַדה „בעל המוסף״ ובעל „חזקה״ אצל הרבי מחנטשין; ועוד ועוד. ובדרך כלל, לדזיאלושיץ יצא שם טוב ביחס לטיב בעלי תפילות שלה, בסביבה הקרובה והרחוקה.

וכשאני מעביר נגד עיני את כל מה שהיה בעירנו הקטנה ונעלם, „כחלום יעוף״, קשה לי להסתגל למחשבה, שכל העושר האנושי הזה אינו קיים עוד.

יום בשנה

מדי שנה אראך סביבי
לי, עיר כה אוהב.
מכל עושרה דבר לא נותר.

מקום שם אשרי הילך
בין סימטאותיך הצרות והגשרים
אשר תחתיהן התפתלו נחלים.

לבקרך ניכספתי זה הרבה שנים,
לא אראך עד סוף הימים.

מדי שנה, מיפגש שרידים
בצוותא, לזכור ולספוד
לקהילת דזיאלושיץ, שאיננה עוד.

כשאני מעלה עתה זכרונות מעיירתי היקרה, שביליתי בה את ימי ילדותי: כשהנני חושב ומהרהר על העיירה הקטנה הזו, של „מלך־אביון־גיטער״, פורצת מלבי אנחה גדולה, על שאינה קיימת עוד ועלתה על המוקד, יחד עם אנשיה הטובים.

חלמתי פעם לבקר בה, לראות את בני משפחתי הענפה וגם יתר אנשי עירנו וכן להשתטח על קברי אבות, קבר אמי ע״ה, שנפטרה בדמי ימיה (אגב, היא היתה מורה לבנות ולימדה רוסית ויידיש), והנה בא האסון כחתף ולא זכיתי לבקר בה. דלו שפתי מלהביע את רחשי ליבי ולהעלות זכרונות מן העבר. עירנו היתה עיר מיוחדת במינה, ואפשר היה, בצדק, לכנותה בשם „עיר ואם״, בין יתר העיירות בסביבתה. היא חיתה חיים יהודיים ממש, „געלעבט אין ידישקייט״. רק עכשיו יש בידי להעריכה כראוי. שכן צעיר הייתי לימים כשעליתי ארצה. זה היה בתחילת שנות העשרים ועדיין לא היה לי כל נסיון בחיים להעריך במידה נכונה את העיר ואת אנשיה היקרים. בה נתרכז גיוון עשיר של טיפוסים רבים ושונים, עשירים, אנשי המעמד הבינוני, אנשים עמלים, רבנים, דיינים, מלמדים. בעלי מלאכות, חנוונים ועושים במלאכה רבה ושונה. החיים היו שלווים, טבעיים, בלי בהלה ורחוקים משאון הכרך. זו היתה עיירה, שהיה בה מיזוג מופלא של תורה והשכלה וגם הציונות תפסה בה מקום נכבד בשעתו. זוכרני, בין היתר. שבין העיתונים שהגיעו לעירנו, היה גם העיתון העברי הראשון, „הצפירה״. שנחום סוקולוב היה עורכו. זה היה בערך בשנת 1910. גם כתבי־עת עבריים אחרים היו מגיעים לעתים קבועות. השפה העברית לא היתה זרה לנוער היהודי בעירנו, ביחוד לבחורי בית־המדרש.

זוכר אני שבשעת שיעור בגמרא מצאו אצל אחד מבחורי בית המדרש מתחת לגמרא את „הצפירה״. אחד מאבות העיר הקים שערוריה. אם זכרוני אינו מטעני, זה היה ישראל חיים שאיעס. מכאן ראייה, שהציונות וההשכלה קנו להן שביתה בעירנו.

כן אזכור עוד את ימי מלחמת העולם הראשונה ואחריה, כשנתבשרנו על הכרזת בלפור ועל ההסכם בסן־רמו. איזה התעוררות ספונטאנית ושמחה כללית באו אל העיר על כל שכבותיה. כל בני העיר התאספו יחד בבית־המדרש והיו נאומים סוערים מטעם „המזרחי״ והציונים. נאמו: הירשל מור, הרצל כרמיול. יצחק קולאטאץ, דער הויכער יעקל ואחרים. המהומה היתה רבה, קראו לאסיפה הזאת „א פארזאמלונג פאר גאולת הארץ״. האסיפה הייתה ערה, אנשים מכל המעמדות תרמו כסף, ומי שידו לא השיגה, הביא כלי זהב שונים. רבים הורידו את תכשיטיהם מעליהם. נוסדה אז ועדה שאספה את כל הרכוש והעבירתו לורשה, למרכז הציוני, או למקום אחר. פרט זה איני זוכר בדיוק.

נוסדה גם ועדה לקניית קרקעות בארץ ישראל. נדמה היה אז, שכל תושבי העיירה רוצים לנסוע לארץ הקודש. ובאמת, אחרי כמה שנות ישיבתי בארץ פגשתי כאן משלחת של יהודי דזיאלושיץ. זה היה בשנות העשרים המאוחרות כשבאו לתור את הארץ ולקנות נחלאות בשביל אנשי האירגון הציוני. במשלחת היו בין היתר: אביש גרנטמן, מור ואחרים. הם נסעו ולא ידוע לי מה העלו בידם.

אחרי הכרזת בלפור, התאגדו והתארגנו תושבי עירנו במפלגות שונות, המזרחי, המזרחי הצעיר, הציונים הכלליים ואפילו בצעירי אגודת ישראל. היתה תסיסה כללית למען גאולת הארץ, וכמובן שהתחילה פעולה נרחבת בשטח התרבותי והחברתי. והפעולות האלה היו פוריות. התוצאה היתה, שהנוער החל להתכונן לעלייה לארץ ישראל. בין החלוצים הראשונים, שעלו ארצה בחודש מאי, בשנת 1920, הייתי גם אני. באנו ישר מדזיאלושיץ לארץ. אז לא היו זקוקים עוד לסרטיפיקאטים, חוץ מאשר לאשרה וכשבאנו הנה, לא היה מאומה חוץ ממחלות. ולמרבה הפליאה מצאתי כאן שני בני דזיאלושיץ שבאו עוד לפני. אחד שמו היה יעקובוביץ והשני היה בנו של מלמד בעירנו. השניים אינם בחיים עוד.

זהו פרק אחד בציונותה של עירנו דזיאלושיץ היקרה.

חיי העיר

כעת אתעכב בקצרה בתיאור החיים היהודיים הפשוטים ומוסדותיהם: הקהילה, הרבנות, השחיטה וכיוצא בהם. הכל זכור לי רק במעורפל, כיוון שבשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה ואז הייתי רק בן 13. נתייתמתי אז מאמי ע״ה ונדדתי לאולקוש, קיפעץ, משום שהיו לי שם קרובי משפחה. בדבר אחד אני נזכר עתה, בעת כתיבתי, יש לזה שייכות לנוער הציוני דאז. זה היה בשנת 1910 או 1911, כשהאירגונים הציוניים החליטו לערוך אזכרה לבנימין זאב הרצל, בבית־הכנסת הגדול. הרב דמתא היה אז, כך נדמה לי, הרב סטאשבסקי הי״ד, והוא לא הירשה לערוך אז את טכס האזכרה בבית־הכנסת. קמה מהומה ולבסוף קיבלו הציונים את מפתחות בית הכנסת, מאהרלע שמש והאזכרה נתקיימה.

כאמור, זכרוני נתרופף, אבל מה שנשאר חרות אצלי בזכרוני הוא ההווי היהודי בעיירה. כמעט כל בית היה מיבצר ל,,אידישקייט״. הנני זוכר את השטיבלך למיניהם ואת בית הכנסת הגבוה המפואר והמצוייר באמנות מפליאה. אגב, לסבי שלי, היה בבית הכנסת הזה ,,א שטאט״ (מקום קבוע לישיבה). זוכר אני את בית המדרש, שהמה תמיד מרוב מתפללים ולומדי תורה. הפסקה קצרה היתה בו רק לשעות הצהרים.

ממראות עירנו אחרי הצהרים בקיץ, בזמני, כמובן: היו נוהגים לצאת קצת ,,שפאצירן״ (לטייל) ולהתבשם מריח השדות. היו כאלה, שהלכו עד לסטארע־ז׳יקע ועד לכמעלעווער לאנקעס. בין המטיילים נראו גם בחורי בית המדרש לבושים געהאַקטע ייבעצלעך. היה גם נוער מסוג אחר, נוער מתקדם, שנתפס

לקצת השכלה ושלקחו איתם „ביכלעך" של י. ל. פרץ וסופרים אחרים ואפילו משל מופסן, הצרפתי. גם אמהות עם ילדיהן הקטנים נראו ברחובות. הם יצאו לקנות להם אייערבייגל ומצה'לעך טריות. אני מדגיש את השמות השונים דווקא ביידיש, מפני שכל זה נחקק בזכרוני כך. ולפנות ערב, כמובן, למנחה — כל העמלים, בעלי המלאכה והסוחרים שעמדו בשוק, עם ה„שטעקעלעך" שלהם התפנו והלכו להתפלל מנחה־מעריב ולשמוע דרשה, אם במקרה הזדמן לעיר בעל דרשן. ביום חמישי אחר הצהרים התחילו לשוב הביתה האנשים, בהם אבי הי"ד שמצאו את פרנסתם בכפרי הסביבה הרחוקה או הקרובה. היו חוזרים גם מן השוק בסקלבמירז, סוחרי בהמות, נוצות, עורות ועוד. ועקרות הבית התכוננו לקראת השבת. זה היה בימי חול. לקראת השבת, ביום השישי בצהרים נעשתה ההכנה לשבת רצינית מאד, הכל נעשה במלוא הקצב. עקרות הבית מבשלות ואופות לכבוד שבת. בערב שבת בשעה אחת נשמעה צפירת הצופר, סימן שהגיעה השעה להתכונן ללכת לבית המרחץ. מי לא הלך ל'מקווה? נדמה לי שאיש מן העיר לא נעדר. ביחוד לא נעדרו מבית־הזיעה. היהודים התרחצו, הזיעו ונראו באמת, כ„עדר שגלש מהרי גלעד". הכל נעשה לכבוד שבת. הנהירה לבתי התפילה בערב שבת בין־השמשות היתה מרהיבה עין. זקנים וצעירים הלכו בצוותא. מי שלא ראה את ליל שבת בדזיאלושיץ לא ראה מראה מרהיב מימיו.

על כל אחד, בלי הבדל בין עשיר ודל, ניכרת היתה הקדושה והמנוחה של יום השבת, הכל היה זוהר, הקידוש והזמירות בקעו מכל בית וחצר. חסידים הלכו בליל שבת אחרי האוכל, „צום טיש" של איזה רבי, שבא להתארח בעירנו. הלכו לשמוע דברי תורה מפיו. הלכו גם לרבי המקומי, הרבי אפשטיין הי"ד, בנו של הרבי מניישטאדט, נכדו של „דער גוטער ייד" וחתנו של הרבי מקומארנו זצ"ל. בעירנו, היתה החסידות מפותחת מאוד, היו נוסעים לרביים ואילו הרביים ביקרו גם בדזיאלושיץ לעיתים קרובות. הרבי ר' מאטעלע, ר' נחומ'צע, ר' משה לייב'לע ר' יעקב לייב'עלע, אלה היו אדמו"רים משושלת טריסק. מהם התאכסנו גם אצל סבי, יואל קלאטביץ ז"ל. זוכרני, שהרבי מפיטרשעוו וגם מחנטשין ביקרו אצל סבי. אבי היה גם הוא חסיד חנטשין ובעודי נער נסעתי יחד אתם אליהם.

עד כאן פרק בחסידות.

בוקר של שבת

ביום שבת בבוקר. איני חושב שהיה עוד מקום בו השבת הורגשה כמו אצלנו, איזה שלווה ומנוחה ריחפו על העיר. השוק, הרחובות והסימטאות היו ריקים, נמשכה רק הנהירה לבית הכנסת. אפשר היה לראות רק את הסטרוזי׳ים, מטאטאים את המדרכות ולא יותר. היה שקט מוחלט. ואחרי התפילה נתגלתה שוב אותה התמונה: קידוש, סעודה, זמירות וכיו"ב. ושינה בשבת, הלא היא תענוג! גם על כך הקפידו. אחרי שקמו מן השינה יש שהלכו לביקור משפחתי או יצאו לטיול. ברם הרבה מאוד הלכו לבית המדרש ללמוד „פרק" (פרקי אבות)

או לשמוע דרשה. אחרי כן, כמובן, „שלוש סעודות", ושוב זמירות, תפילות מעריב, הדלקת נר הבדלה. החיים עברו בניחותא מקודש לחול, לעבודה ולעמל.

ע י י ר ת י

גלים זדוניים עברו עליך.
ערגתי לראותך מאוד.
באכזריות נעקרת משרשיך
ולא אזכה לראותך עוד.

ממעיינותיך הרווית אדם
מים רבים סובבוך
שנהפכו לנחלי דם.

גנזך נטמן לעד.
חולל בית כנסת ומדרש
אהה, אלוהים, אל תחריש,
בית הקברות חולל בידי הנאצים ימ"ש.

הרחק שם מצבת אמי
נהרס ונחרש ולשאייה הושב.
אמא, חרפתך אזכורה.

בית העלמין מדורי דורות
מצבות שחוחות בצלע האלון,
שוכני עפר, גדולי מאורות,
נעקרו בידי צר, גדול האסון.

שור אלי בצרתי,
נותץ ונחרב
ה„אוהל" של ר' יוסי,
יתגדל ויתקדש.

לדמותו של סבי ר' יעקב רפאלוביץ ז"ל

רצוני להעלות זכרונות נעימים מימי נעורי על סבי ר' יעקב רפאלוביץ. אמנם פסעתי לצדו דרך לא ארוכה, אבל נשארו עמי זכרונות, מהתנהגותו הכשרה והישרה. כמה זכרונות של זכות מתעוררים בליבי בהעלותי את דמותו. אינני יכול לשכוח את הסיפוק, שגרמה לי נסיעה עמו לרבי מחנטשין והחוויות של שבה זו עדיין לא נשכחו ממני. זוכר אני גם את דזיאלושיץ, מלפני חמישים שנה

ומעלה, את יהודיה הזקנים, החריפים והבקיאים והחזקים באמונתם. התפללו למדו, קיוו וחיו חיים צנועים. היו אצלם תורה, קדושת השבת ושמחת חג ומוע־דים. בין אלה היו מעורבים חיי סבי ז״ל. בוקר בוקר היה ממשכימי קום לבית המדרש ולפני התפילה עיין בפרק משניות או תהילים. הוא שלח את בניו ללמוד בישיבות גור ורדזימין. השיא את בנותיו למשפחות מכובדות. מצבו הכלכלי היה מבוסס למדי, הוא עסק במסחר תבואה עם הפריצים בסביבה הקרובה והרחוקה והיה אהוב בין חוגי הסוחרים בעירנו. יהא זכרו ברוך.

חלילה לי להחסיר דברי שבח המגיעים לסבתא שרה׳לע. היא היתה עוזרת נאמנה לסבא, וצנועה בהליכות חייה. היא הגיעה לזקנה מופלגת, אבל ידי הנאצים ימ״ש השיגוה וגורלה כגורל כל יהודי דזיאלושיץ הי״ד.

לזכרה של מאשה רוזנבלום לבית קולאטאץ

כי אפנה את מחשבתי ואצלול אל העבר הרחוק רחוק שחלף, תעמוד מול עיני כחיה הנסיעה הגורלית שלי, שעשיתי בעגלה, בדרכי חתחתים מסוכנות, מן הבית לסוסנוביץ ומשם לגבול, בדרך לארץ ישראל.

זה היה בסוף מלחמת העולם הראשונה, בימי האביב הבהירים. אז עלה בחשבתה לאמור לי דבר צלול ונבון, בהחלטיות ובבטחון. היא אמרה זאת בהא לישנא: „מאטיל! אתה לא תלך לצבא הפולני! נמצא איזו שהיא דרך לצאת מדזיאלושיץ וגם אישור, לעבור את תחנת הביקורת של הדרכונים, ויהי מה!״

וכך היה; היא היתה יוזמת נסיעתי בדרכון ובלבוש בחורה. עזבנו את העיר בעגלתו של ר׳ לייב׳לע פטשניק, אם זכרוני אינו מטעני. בדרך לבנדין־סוסנוביץ, כדי לעבור את הגבול ליד קטוביץ. היא ליוותה אותי, יחד עם הסבתא מרידה קולאטאץ ז״ל. כמובן, שהדרך והתחפושת היו מסוכנות בשביל שלושתנו. וכך הגענו ב״ה למקום המיועד, לגבול פולין וגרמניה.

מתוך ערפילי העבר, מתבהר לפני זכר פרידתנו האחרונה. דודתי אמרה לי בזו הלשון: „אל תתחרט אף פעם, שאתה מתרחק מעמנו. הכל יהיה לטובתך. והלואי שנתראה פעם״. אגלי דמעות עמדו בעיניה מרוב התרגשות וכאילו רצתה לפרוק את מועקתה והוסיפה ואמרה בחיוך מעושה: — „הלא אתה נוסע לארץ ישראל, ובעוד זמן נצטרף גם אנו אליך״. היא נשאה את נפשה מאז ומתמיד לארץ ישראל. אבל לאחר שנישאה נבצר ממנה להגשים את חלומה. יש ואדם חולם חלומותיו על חיים יפים ובא הגורל והופך את הקערה על פיה. כזה היה גורלך, דודה יקרה.

כשאני מעלה את דמותה לפני, זו הדמות שהיתה קורנת מבעד עיניה היפות, שכל פגעי הזמן והגורל לא הסירוה מפניה. היא קיוותה והאמינה באור השופע ממקור עליון וזכתה לשמוע ממני כיצד הסתדרתי בארץ. אבל לא לראותני. בעצם ימי הפריחה והעלומים ניתק פתיל חייה.

זה זמן רב חשבתי לגמול לך חסד של אמת ולא עלה בידי. עתה אנציח שמך בספר הקדוש של עירנו דזיאלושיץ. יהיה זכרך ברוך.

יוסף וברוך בלאט

ראשית תקופת ההשכלה בעיר

(מזכרונותינו)

בכרכי אירופה, וגם בפולין, חדרה ההשכלה לבתי היהודים עוד במאה ה־19, אולם אל העיר דזיאלושיץ, ששכנה בפינה נידחת, מנותקת מן העולם הגדול, ללא אמצעי תחבורה, ללא קשרי כבישים ומסילות אפילו לישובים שמסביב, הגיעו מזמנה רק הדים קלושים. שינוי־ערכין שחל אצל היהודים בעולם הגדול נגע רק ביחידי סגולה, שהצליחו לצאת מהתחום הצר של עיירתנו וזכו להציץ בתמורה שנתהוותה ברחוב היהודי.

בשנת 1911, כשלוש שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, חדרו ניצני השכלה ראשונים גם לעיירתנו. כמה בחורים חובשי בית־המדרש, שהיו שקועים ימים ולילות, בלימודי ש"ס ופוסקים, התחילו להציץ, בסתר, גם בספרים עברים חילוניים של מאפו, ליליינבלום, פינסקר, שד"ל, סמולנסקין וכדומה. לאחר שהציצו אחז בהם בולמוס ההשכלה ושאיפה להרחיב את אופקי הנוער צמא הדעת. הציונות היתה אז בראשיתה ומטבעה היתה חלק בלתי נפרד של הנחלה התרבותית. הם ביקשו להחדיר את הרעיון הציוני, הרעיון של שיחרור העם מגלותו בת האלפיים ולהפכו לעם עצמאי היושב על אדמתו, בציון. על קבוצת הבחורים האלה נמנו: אברהמ'צע פרידמן, אהרון בלאט, יצחק טננוורצל, סלט, משה שקלארצ'יק. הם גם היו הפעילים בארגון חוגים. ישיבות החוגים התקיימו בביתנו, כיוון שאבא, ר' אברהם משה בלאט, נמצא לרגל מסחרו לעתים תכופות מחוץ לעיר ולא היה מי שיפריע לקיים את הפעולות בדירתנו הגדולה. נוסף לפעולה התרבותית החלו גם באיסוף כספים למען קרן קיימת לישראל, הקרן ששמה לה למטרה לגאול את אדמת ארץ ישראל מידי כובשיה. חברי הקבוצה הזאת, שהזכרנו לעיל, העמידו קערות בין יתר קערות הצדקה בבתי התפילה שבעיר בימי פגרא, בערבי יום־כיפור והושענא־רבא ואספו תרומות כסף גם עבור קק"ל.

בפעולת החוגים להפצת תרבות והשכלה בין בני הנוער הורגש הצורך להיעזר בספרים שונים. כך צץ הרעיון להקים ספריה שתרכוש ספרים בשטחי המדע, ההיסטוריה, הבלטריסטיקה ולהשאילם לבני הנוער שעיניהם זה עכשיו נפקחו, ושתו בצמא את דברי הסופרים בכל שטח שהוא. לפעולה התקינה של הספריה נבחר ועד, באותה צורה, שבחרו גבאים באחת מן החברות המרובות בעיר. העמידו על השולחן קערה גדולה, כעין קלפי, שמו בתוך הקערה את שמות

המועמדים לוועד ואני הצעיר, ברוך בלאט, הוצאתי את הפתקים. כך נבחר הוועד הראשון של הספריה.

למרות שבני הדור הישן, אנשי החסידים שטיבלאך, התנגדו לפעולות הצעי־רים בספריה, בחוגים ובאיסוף כספים לקק״ל, הללו לא נרתעו והמשיכו את פעולותיהם בהצלחה גדולה.

אך בינתיים פרצה, בשנת 1914, מלחמת העולם הראשונה, שהכניסה את רוב מדינות אירופה למערבולת ולא פסחה גם על מדינת פולין הכבושה ביד־השלטון הרוסי הצאריסטי. רוב הנוער הסתתר במקומות מחבוא שונים, חלק מהם גוייס לצבא ופעולתם של חוגי מפיצי ההשכלה נפסקה. הרצון הקיבוצי לעשות למען ההשכלה והציונות נבלם; נותר רק הרצון העז של הפרט לשמור על שלמות המשפחה בימים הטרופים.

בשנת 1918 נסתיימה המלחמה. פולין הפכה להיות עצמאית, באירופה המשוחררת קמו הרבה מדינות עצמאיות חדשות. בשם בריטניה הגדולה הכריז לורד בלפור, עוד ב־2 בנובמבר 1917, את הצהרתו ההיסטורית על יצירת בית־לאומי לעם היהודי הנרדף. שמחה גדולה הקיפה את יהדות העולם וגם בפולין הורגשו שמחה וששון. כשהגיעה הבשורה לדזיאלושיץ הפיץ אותה ברבים הרב מקוטנא, י. י. טרונק, ממנהיגי „המזרחי״, שבא לעיירתנו והכריז באסיפת עם בבית הכנסת על עקבתא דמשיחא ועל אתחלתא דגאולה.

מיד לאחר מכן נוצרה מסגרת אירגונית להסתדרות הציונית בעיר ובה היו פעילים החברים: יצחק קולוטץ, יוסף בלאט, דוד סקורה, פסח שטרנברג, הרשלקוביץ, אלתר ספוקויני, משה גרוסוולד, ודובינסקי.

הפעולות התרחבו, נוצרו תנועות נוער ציוניות מכל הגוונים, הוקמו אגודות מקצועיות לפועלים. כל אלה היו תוצאותיה הישירות של פעולת הפצת ההשכלה הראשונה, שהחלה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה.

מסחר ומלאכה

החיים הכלכליים של היהודים בעיר היו בדרך כלל יציבים. מצד אחד, היו כמה עשירים מופלגים, סוחרים גדולים, גם בעלי אחוזות גדולות ומשקים חקלאיים בינוניים כגון: המשפחות שיינטל, שווימר, שפירא ומושקובסקי: מצד שני היו הרבה בעלי מלאכה זעירים, שהתפרנסו בכבוד מיגיע כפיהם. פושטי יד מקומיים אף פעם לא היו בעיר. אם נראו פעם קבצנים מחזרים על הפתחים, היו אלה נוודים שבאו העירה ממקומות אחרים.

היהודים העשירים היו מקימים בתי תפילה ומניינים בבתיהם הפרטיים. ההמונים הרחבים, הסוחרים הזעירים ובעלי המלאכה השונים, התפללו בבית המדרש ובבית הכנסת. החסידים שהשתייכו לאדמו״רים שונים, התפללו איש איש ב„שטיבל״ החסידי שלו.

בית אבא

אבא, ר׳ אברהם משה בלאט, עסק במסחר ובייצוא מחרוזות אלמוגים והיה

נוסע לארצות שונות באירופה לייבא משם חומר גלם הדרוש לייצור וגם לשווק את התוצרת הגמורה. יהודים רבים מהעיר היו מתפרנסים מן התעשייה הזעירה המיוחדת במינה זו. אחינו אהרון, הבכור לבית אבא, היה מארגן את הייצור של המחרוזות, העסיק הרבה נשים ונערות בהשחלת האלמוגים ואחר כך היה שולח את התוצרת המוגמרת לארצות חוץ. את חומר הגלם היו מביאים מצ׳כיה ולאחר מכן גם מצ׳נסטוכוב שבפולין.

ה„שטיבל" מגרודזיסק

בשבת סליחות הראשון התפללו ב„שטיבל" מגרודזיסק כמאתיים מתפללים. זכורני, סמוך ל„שטיבל" היה גר אופה שמכר בחצות, לפני התחלתה של תפילת הסליחות, כעכים חמים וטריים. ואנחנו הצעירים מה עשינו? הורדנו את האבנטים מן הגלימות הארוכות שלבשנו, השחלנו את הכעכים על האבנטים וכך צעדנו בכיוון לבית התפילה עליזים ומתרוננים. הפרחחים הרבים שהזדנבו מאחורינו היו מוציאים בצפיפות שנתהוותה, כדי ריצה, את הכעכים מן האבנטים ואכלום, עד שנשארנו רק עם האבנטים הריקים ביד.

גבאי ה„שטיבל", ר׳ אהריש, ערך את ההכנות לתפילת הסליחות, הדליק הרבה נרות וכיבד את ר׳ אלתר יעקב, להיות לנו לשליח ציבור. הוא היה מחונן בקול ערב והיה שופך את תחינתו לריבונו של עולם בשמו ובשם העדה כולה. אחרי פטירתו, המשיך בתפילותיו ר׳ אלתר פטשניק. תפילתו היתה נעימה מאוד למרות שבדיבור רגיל היה כבד פה.

אחרי התפילה נערכה סעודה כיד המלך, עם משקאות חריפים, עם בשר מכל המינים, אווזים, תרנגולים וכדומה... ומי שלא השתתף בסעודה זו לא ראה שמחה מימיו.

סיפורו של ברוך בלאט

בשנת 1912, התקינו בטחנת קמח של ודובינסקי, מנוע מיוחד לייצור חשמל לתאורה בעיר. החשמל חובר לבתי עשירים בודדים בעיר. גם לבית הכנסת הגיע אור החשמל. הגביר הגדול, קרל רייספלד, תרם ונדב נברשת גדולה שהוברגה לתיקרת בית הכנסת. אותו זמן נעשה גם בדק בית כללי לאתר התפילה. שיפצו, טייחו וצבעו מחדש את הקירות עם התיקרה בציורים אמנותיים מרהיבי עין. בגמר כל העבודות האלו סודרה חנוכת הבית בצירוף חגיגה עממית גדולה

לחגיגה הוזמן החזן הגדול וזמר האופרה מלבוב, יליד עירנו, איגנצי מאן, שהופיע בקונצרט של שירי חזנות. כל העיר, אנשים, נשים וטף, באו לראות ולשמוע את בן־עירם בגדלותו, בקולו הנעים והחזק אשר הדיו נשמעו למרחקים. חוויה גדולה היתה זאת לכל התושבים היהודים שבעירנו, שהכירו את הזמר בהיותו עוד ילד קטן ומיסכן שנתייתם.

סיפורו של יוסף בלאט

בשנת 1922, בחודש שבט, ירד שלג כבד שכמוהו לא היה עוד. השלג כיסה

את כל המיבנים הקטנים ואת הדרכים, בגובה של מטר וחצי ויותר. אני, שהייתי כבר מאורש, הייתי צריך לקבל את הסנדקאות בברית מילה, שערך גיסי, לבנו שנולד בחרשניצה. הקור היה חזק מאוד ולהגיע לחרשניצה מדזיאלושיץ, מרחק של 30 קילומטר, היה כמעט דבר בלתי אפשרי. לא יכולתי לוותר על הכבוד הזה, משום שלפי מינהגי אבותינו חייב החתן לשמש סנדק לרך הנימול של קרובי הכלה.

הקור התגבר בינתיים, כמעט שלא היה נראה איש בשטח המושלג מסביב. אף על פי כן יצאתי לרחוב וחיפשתי אפשרות לצאת לדרך. הראות היתה לקוייה ואני גורר את רגלי בקושי בשלג העמוק. פתאום ראיתי לפני את העשיר המופלג שבעיר, את ר׳ יהושע סרברני, והיות שחיבבני מאז ומתמיד והיה רגיל לצבטני בלחיי, שאלני לפשר עצבוני והליכתי המוזרה במזג האוויר הארור. סיפרתי לו את העניין וסיימתי, שעוד הלילה אני נאלץ להגיע לחרשניצה.

והנה פנה אלי בזו הלשון: — אל תתעצב, חביבי; הנה מצאת אותי ותהיה לך אפשרות לנסוע. לא האמנתי לדבריו. חשבתי בלבי, איזה משוגע יוציא סוסים לגיהנום המושלג הזה. אולם ר׳ יהושע סרברני, שהרגיש בספקותי, פנה אלי בטון פסקני לאמר: — בוא לכיכר השוק בשעה שתיים אחר הצהריים ותיסע בהצלחה.

בשעה היעודה יצאתי ואני רואה לפני עגלת־חורף רתומה לזוג סוסים הדומים לאריות. על דוכן העגלה ישב עגלון, גוי משופם ושערות שפמו וגם גבות עיניו היו מכוסות שלג. הוא הזמינני לעלות, הגיש לי פרוות צמר ומגפי לבד ארוכים. התעטפתי בפרווה, נעלתי את מגפי הלבד שהגיעו עד למעלה משוקי ואז נתברר לי מתוך דבריו של הגוי, כי בשעה 12 בחצות, הוא חייב להגיע לרכבת הבאה מחרשניצה.

סרברני שלח איפוא את העגלה להביאו מן התחנה במייכוב לדזיאלושיץ. כך נקרתה לי הזדמנות בלתי חוזרת לנסיעה.

יצאנו; מסביבנו לא היה כל סימן של דרך. רק שלג ושלג. עמודי הטלפון כוסו עד מחצית גבהם. העגלון לא הצליח לרסן את הסוסים. הם דהרו כרצונם ורק אחרי 11 שעות של נסיעה, הגענו מאוחר מאוד בלילה למייכוב.

לביתו של סבי, ר׳ יעקב יצחק בלאס, לא ניגשתי בגלל השעה המאוחרת. פניתי לאכסניה של ר׳ דוד בינס׳ס, שאורות בקעו ממנה והאירו את החשכה ברחוב החרשניצאי. העגלון גמע כמה כוסות יי״ש וסעד את לבו בחתיכת נקניק. גם אני לא טמנתי את ידי בצלחת, ואחרי שעה קלה של מנוחה זזנו שוב ותוך ארבע שעות הגענו לחרשניצה.

כל הקהל שהתאסף לחוג את טקס ברית־המילה, הסתכל בנו כבמטורפים. אני עצמי התגאיתי במיבצע הנועז. לעבור דרך מסוכנת, מושלגת כולה, ללא סימון כלשהו, בקור של 40 מעלות, ובלבד לשמש סנדק, זה לא היה דבר של מה־בכך.

חוה כרמיאל (רוזנפרוכט)

היה היתה עיירה...

דזיאלושיץ היתה בראשית המאה הזאת, עד למלחמת העולם הראשונה, עיירה קטנה עם אוכלוסיה יהודית גדולה, ומעטים היו תושביה הנוצרים.

בין היהודים התבלטו כמה עשירים, כמו המשפחות מושקובסקי, פשבורסקי, רייספלד, שפירא, שיינטל ועוד...

משה שיינטל היה בעל כמה אחוזות בכפרים. אחת מהן היתה בושקוב רבא והשניה — בושקוב זוטא. אדמה בשטח של מאות הקטרים השתייכו אליו ולו סוסים ובהמות־עבודה לרוב לעבודה בשדה. גם טחנת קמח היתה שלו ואיכרי הסביבה נהגו לטחון בה את החיטה והשיפון. למשה שיינטל היו שני בנים, אהריש ושמואל, שהמשיכו בדרך אביהם אך היו קמצנים גדולים ואהבו להתבודד לנפשם. הם לא התיידדו עם בני־העיר וחיו את חייהם מבלי להיות מעורבים בחיי הקהילה היהודית ופעולתה.

זמן קצר אחר סיום מלחמת העולם הראשונה שוטטה בסביבה קבוצת שודדים, בראשותו של קוזין, שודד ידוע, שהטיל מורא ופחד על עשירי העיר. אלתר שיינטל נרצח באחת מפעולות השוד שלהם.

בזמן המלחמה לא הגיע הצבא הרוסי לדזיאלושיץ; הוא נעצר בסביבות פינטשוב ובוסק. העיר נכבשה והוחזקה בידי האוסטרים והם התייחסו אלינו יחס הוגן. בעיניהם היתה חצר ביתנו חצר של משק כפרי והיו אומרים: — התבן המתגולל בחצר יש לו ריח של טבק. ואמנם לפעמים היו מייבשים את הקש וגלגלו ממנו סיגריות לצורך עישון.

לאבי ר׳ שלמה רוזנפרוכט, שהיה מכונה בפי כל, שלמה לרר, היה בית־ספר. בבית־ספרו היה מלמד תנ״ך, עברית, טבע, חשבון ועוד... אבי היה לומד מעצמו, לא גמר שום בית ספר, לא נמוך ולא גבוה. כל ידיעותיו שאב מספרים שלמד מהם בעצמו. הוא ידע שש שפות שונות והדיקדוק שלהן על בוריו.

היהודים בדזיאלושיץ עסקו במסחר מגוון ביותר: באריגים, חרוזים, תבואות, צרכי מכולת, קמח וביצים. רובם היו מסובבים בכפרים, מוכרים לאיכרים מוצרים שונים וקונים אצלם תבואות, עופות, ביצים, עורות ומכל הבא ליד.

מחוץ לזה נמצאו בעיירה בעלי־מלאכה שונים: סנדלרים, חייטים, נגרים, עגלונים ועוד. בין העגלונים היו כאלה שנהגו להבריח סחורות לקראקוב ולהביא משם פעם בשבוע כל מיני סחורות, שהיו מבוקשות אצלנו. אני זוכרת גם שלושה אופים שאפו לחם, חלות ולפני פסח גם מצות. שמותיהם: נחמן האופה, משה האופה ויודא האופה.

היו גם חייטים וסנדלרים, שעבדו בשביל האיכרים בסביבה והאיכרים היו

נותנים להם תמורת עבודתם מיבול השדה, מוצרי חלב, עופות וביצים.

מבין סוחרי החרוזים אני זוכרת את המשפחות: שלומוביץ ובלט. הם היו מביאים את החומר הגלמי מחוץ לארץ והיו מעסיקים עובדים, ביחוד נשים ונערות, להשחלת החרוזים במחרוזות.

היו מספרים על שריפות גדולות שפרצו בעיירה: השריפה הראשונה הזכורה לי היתה בדזיאלושיץ באמצע המאה התשע־עשרה ואני שמעתי עליה רבות מהורי. השריפה השניה פרצה בשנת 1906. הדליקה החלה אצל נחמן האופה ונשרפה כמעט מחצית העיירה, כיוון שרוב הבתים היו בנויים מעץ. הדליקה נעצרה על יד ביתו של אהריש שיינטל. רק חלק מהרחוב הקראקובאי נשאר שלם. השריפה השלישית פרצה בשנות מלחמת העולם הראשונה, ולאחרי השריפה הזאת פרצה מגיפת טיפוס שהפילה הרבה חללים.

עתה ברצוני לתאר את ראשית תקופת ההשכלה בדזיאלושיץ. אבי שלמה רוזנפרוכט ז״ל, למד ב„חדרים״, כמקובל. כשהתבגר קצת והוראת המלמדים לא השביעה את רצונו המשיך ללמוד בבית־המדרש ושם שקד על לימוד הגמרא והפוסקים בחברת שאר בני־תורה עד ימי התונתו. אולם בהסתר, באין רואים, הציץ גם בספרים חיצוניים, וכך העשיר את ידיעותיו במדע ובשפות אחרות, נוסף על השפה העברית, שידע על בוריה.

אותו זמן קרא גם בעיתונים שונים והיה מנוי קבוע על עיתון „הצפירה״ שהופיע בורשה, בעריכתו של חיים זליג סלונימסקי.

בכפר דזיקנוביצה התגורר בעל־האחוזה רפאל הרץ שפירא ולו היה בן בשם יהושע ובת בשם דבושה. אבי היה מלמד אותם עברית, וגם לימודים יהודיים אחרים, כמו, תורה ומשניות. בכפר בושקוב היה מלמד אותם הלימודים לבני משפחת שיינטל. וכך חדרה ההשכלה להרבה בתים בעיר ובסביבה. ההרגלים ואורח חייהם של היהודים מן הדור העבר, נתיישנו במקצת. משהו מן ההתקדמות וההשכלה בעולם החלו לחדור לאט לאט, גם לעיירות הנידחות, בפולין. אבי ז״ל, הפיץ את רעיון ההשכלה בין ידידיו והיתה לו השפעה עצומה על המשפחות, לסקר, מרין, רוטנברג, קשנסקי ואלתר פרופסורסקי.

לבסוף ברצוני להזכיר את פעולתם של חוגים דראמטיים, שפעלו בזמנים שונים ובהרכב שונה. בדרך כלל הופיעו בעיירה להקות שחקנים מהחוץ, אך לפעמים שיתפו גם את בני עירנו בהצגותיהם, בתפקידים שונים. ביחוד היה פעיל בשטח זה דוד סקורה, שהתמחה בענייני הבמה יותר מאחרים, עד שבתקופה מאוחרת יותר, הצליח לארגן חוג דראמטי על טהרת השתתפותם של בני־עירנו. אני זוכרת כמה הצגות שהעלה החוג, כמו: „דאס ידישע הערץ״, „די ידישע נשמה״, „דוד׳ס פידעלע״, „שולמית״. ההצגות התקיימו באולם מכבי־אש, ביידיש, ורבים מיהודי העיר חזו בהן.

אלה הם הדברים שהצלחתי לדלות מזכרוני על החיים היהודיים בעיירתנו דזיאלושיץ, שרבים מבנותיה ובניה, ובתוכם בני משפחתי, ניספו בשואה הגדולה מידי הצוררים הנאצים.

ישראל דב סקורה

מפי זקנים

בהיותי עוד ילד, שמעתי מפי זקנים, סיפורים שונים על גדולתו של המאַרגרף ווילופולסקי מכרובוז׳. איזה עשיר היה ואיזה אוהב יהודים היה, שהיו לו מאה אחוזות (Sto Majątków). הוא מכר, במיוחד, אחת מהן, שלא יגידו אנשים, שיש לו מאה אחוזות, אלא תשעים ותשע, כיוון שכך זה צנוע יותר ונשמע יותר יפה. הוא שנא את הגויים. וכאשר מת בחוץ־לארץ והביאו את עצמותיו דרך דזיאלושיץ לקברי אבותיו בכרובוז׳, לא הלכו עם הארון לכנסיה, אלא העמידו אותו על־יד בית־הכנסת והחזן המפורסם ר׳ מאיר זגלשמיד, — שעשירי העיר: הפשבורסקים, מושקובסקי, כז׳אַנדובסקי ועוד, הביאוהו במיוחד מקראקוב, לטקס „חגיגי״ זה, — אמר פרקי תהילים, תפילת „יזכור״, אל מלא רחמים וקדיש.

ועוד סיפרו, שה„פריצים״, בני המאַרגרביה, הודו ליהודים בפומבי בעד הכבוד שחלקו לנפטר...

אחר כמה שנים, בהיותי כבן עשרים, נזדמן לי פעם להיות בספרייתו של הנפח ולאַדיסלאב ווז׳ניאַקובסקי. היה לו, לגוי זה, שהיה אדם אינטליגנטי, ספרייה עשירה ובה ספרים יקרי־ערך. תוך כדי דיפדוף בספרים, מצאתי ספר עבה אחד, שהיה אוסף של כתב־עת, שיצא לאור בוורשה, בתהילת שנות השמונים של המאה שעברה. מצאתי שם כתבה מדזיאלושיץ, על המאורע שהזכרתי לעיל. הכתבה אישרה מה ששמעתי מפי אלה שנכחו ב„טקס״, אבל קצת בצורה אחרת, יותר מובנת.

וזה הסיפור: כמה שנים לפני פרוץ מרד ינואר 1863, בשנת 1861, נודע לשלטונות הרוסיים על התסיסה וההתכוננות למרד של הפולנים. הם ניסו למנעו בדרכים שונות, ואחת מהן היתה, למנות את המאַרגרף ווילופולסקי למושל על פולין הקונגרסאית. אלכסנדר ווילופולסקי היה ידוע כפטריוט פולני, פוליטיקאי מתון ואוהב שלום, וגם התנגד למרד, משום שידע, שהמרד יכול להביא רק הרס וחורבן על ארצו. אבל חמומי מוח של אותם הימים ראו בו בוגד.

מינויו של ווילופולסקי לא הביא תמיכה לצאר אלכסנדר השני, שגם הוא היה איש מתון, יוצא דופן מכל הצארים. המרד פרץ, והמאַרגרף ברח לשוויצריה ושם מת. וכאשר משפחתו, בהתאם לצוואתו, הביאה את עצמותיו לקבר אבותיו, לכרובוז׳, איש מבין הפולנים לא בא להלווייה, רק חלק מצומצם של האצולה ובני המשפחה.

כאשר תהלוכת ההלווייה עברה דרך העיר דזיאלושיץ, לא צילצלו הפעמונים וכומר קתולי נמנע להופיע. רק על־יד בית־הכנסת התעכבה ההלווייה ושם ספד הד״ר שטיירמאק למת. המילים הראשונות שאמר היו מירמיהו כ״ב ו׳: „אל תבכו למת ואל תנודו לו, בכו בכו להולך״... ואחרי זה באה תפילת החזן, דבר המתאים לסיפורי הנוכחים.

העיירה מ׳היאנקלובקה — מבט מבית העלמין

אנדרטת קושצ׳יושקו — דוכני רוכלים בכיכר השוק

משרדי העיריה, באופק — הכנסייה

מבט על העיירה מגבעת ווזניאָקובסקי

כיכר השוק בימי חול

משפחת גרטלר ז"ל

בין שתי מלחמות־עולם

אברהם לאנגער

דזשאַלאָשיץ און אירע ייִדן

געבוירן בין איך אין בענדין, און געקומען קיין דזשאַלאָשיץ, אין יאָר 1915, אין דער צייט פֿון ערשטן וועלט־קריג. כ׳געדענק, ווען כ׳בין אָנגעקומען, איז דאָס שטעטל געווען גאַנץ פּרימיטיוו, די בלאָטעס זענען געווען טיפֿע, אַז מ׳האָט אַריינגעשטעקט אַ פֿוס איז דער שטיוול געבליבן שטעקן, אַזוי פֿעט איז געווען דער באָדן. דאָס שטעטל איז דאַן געווען אָקופּירט דורך די עסטרייכער און די מאַכט־אָרגאַנען האָבן באַשלאָסן צו מאַכן אַ קליינע קאָלייקע. ס׳איז געלייגט געוואָרן אַ גלייזע אין די גאַסן, און מ׳האָט געפֿירט שטיינער מיט זאַמד אין וואַגאָנען געצויגן דורך פֿערד. אין יאָר 1917 האָט מען פֿאַרענדיקט די קאָלייקע, וועלכע איז געגאַנגען אויף דער ליניע — מיעכאָוו־דזשאַלאָשיץ. ביי דער ערשטער נסיעה, ווען ס׳איז אָנגעקומען דער לאָקאָמאָטיוו פֿון מיעכאָוו, און ער האָט געגעבן דעם ערשטן פֿייף, איז זיך צוזאַמענגעלאָפֿן דאָס גאַנצע שטעטל און די מענטשן האָבן זיך זייער געפֿריידט. איינער האָט געזאָגט צום צווייטן: „זע נאָר זע, עס גייט אָן פֿערד, עס גייט אַ רויך און עס פֿייפֿט״. ס׳זענען אַדורך עטלעכע מאָנאַטן, און מ׳האָט אָנגעפֿאַנגען צו פֿאָרן מיט די קאָלייקע. מ׳איז נישט געפֿאָרן בלויז מכוח געשעפֿטן, נאָר אויס נייגעריקייט צו זען, ווי אַזוי ס׳פֿאָרט זיך אויף אַ באַן אָן פֿערד. מענטשן האָבן דערציילט נאָך אַזאַ נסיעה, אַז ס׳איז אַ מחיה, עס גליטשט זיך און ס׳הוידעט זיך. פּשוט, דאָס זענען געווען מענטשן, וואָס האָבן אין זייער לעבן נישט געזען, און נישט געפֿאָרן אויף אַ באַן. די עסטרייכער האָבן אויך געמאַכט אַ כאָדניק פֿון ברעטער, איבער דער גאַנצער לענג פֿון דער קראָקעווער גאַס און דאָס שטעטל האָט אַ ביסל אויפֿגעלעבט. דער כאָדניק האָט זיך געצויגן ביז צו דער קאָלייקע־באַן. אַזוי אַרום, האָבן זיך אויך געמאַכט פּרנסות פֿאַר עטלעכע ייִדן. זיי האָבן אויפֿגעבויט נעבן דער סטאַציע — סקלאַדעס פֿון קוילן (ביז דעמאָלס זענען אין שטעטל נישט געווען קיין קוילן). דערביי האָבן די בעלי־עגלות געהאַט פּרנסה, זיי האָבן צוגעפֿירט די קוילן פֿון די סקלאַדעס אין די הייזער.

די געוויינלעכע פּרנסות פֿון די ייִדן אינעם שטעטל, אין יענער צייט, פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה: אַ האַלב שטעטל האָט געלעבט פֿון דאָרפֿס־גייערײַ. ייִדן זענען אַרומגעגאַנגען איבער די דערפֿער און געהאַנדלט מיט די פּויערן, געקויפֿט ביי זיי תבואה, שפּייז, מילכוואַרג, און פֿאַרקויפֿט זיי אַלץ וואָס זיי האָבן באַדאַרפֿט. אין דער קריג, האָט דאָס אַלעס אויפֿגעהערט, און די דאָרפֿס־גייער

זענען געוואָרן שמוקלערס; בייטאָג זענען זיי געגאַנגען אויף די וועגן און גע־האַנדלט מיט פאַרשידענע שפּייזן, מעל קאַשע, וואָס זיי האָבן געטראָגן אין פּעקלעך אויף די פּלייצעס, און ביינאַכט זענען זיי צוריקגעקומען מיט טאַבאַק און נאָך אַרטיקלען. אַ גאַנצע נאַכט זענען זיי געגאַנגען צופוס פון קראָקע.

נאָכהער האָבן זיי געמאַכט פּאַפּיראָסן. אין פיל שטובן האָט מען פאַרקויפט סיגאַרעטן. ס'האָבן זיך אויך געעפנט עטלעכע פאַבריקלעך פון בראָנפן און פון זייף. מ'האָט צעטראָגן דעם זייף און דעם בראָנפן איבער די דערפער. ס'גאַנצע שטעטל האָט פון דעם געלעבט. די יוגנט האָט אפילו פאַרקויפט סיגאַרעטן אין בית־המדרש.

געווען אויך אין שטעטל בחורים, „גבורים". עטלעכע דערוואַקסענע בחורים, וואָס האָבן געשמוגלט גאַנצע וועגענער מיט סחורה קיין קראָקע, און דאָס, נאָר ביינאַכט. אַמאָל בין איך מיטגעפאָרן מיט זיי, ווייל כ'האָב געדאַרפט עפּעס קויפן אין קראָקע. איך געדענק, ס'איז געווען 2 ביינאַכט, מיר זענען אָנגעקומען קיין קאָצמיזשאָוו נעבן דער גרענעץ. איינער איז אַראָפּ פון וואָגן, אונטערקויפן דעם זשאַנדאַר. זיי האָבן זיך שטענדיק אַזוי געפירט. דאָסמאָל זענען געווען דריי וועגענער פול מיט סחורה; ס'האָט באַטראָפן אַ סך געלט. אָבער די זשאַנדאַרן האָבן דאָסמאָל נישט געוואָלט נעמען קיין לאַפּוווקע. ס'איז דאַן געווען אַ שנײַ און אַ שטאַרקע פראָסט. ווען דער מענטש איז צוריקגעקומען און דערציילט, דאָס די זשאַנדאַרן ווילן נישט נעמען קיין געלט, האָבן זיי צווישן זיך באַשלאָסן, דאָס מען מוז אַדורך מיט געוואַלט. די בחורים זענען אַראָפּ פון וואָגן, צוגעבונדן די זשאַנדאַרן מיט שטריק צו די ביימער, אַוועקגענומען דאָס געווער, און דאַן אַדורכ־געפאָרן די גרענעץ מיט די וועגענער סחורה.

דאָס זענען די נעמען פון די גבורים: אַלטער קראַנץ, יענקל פינק, בערל שקאָלניק, עוזר זיידמאַן און יהושע יוריסטאַ, וועלכען מען האָט גערופן „דער קרימער שיע". זיי האָבן געהאַט נאָך אייניקע שותפים: די ברידער פּאָפּער, ברידער יוריסטאַ, ברידער באַדזינאָווסקי, און די ברידער גזשעש. דאָס זענען געווען די שטאַרקע. זיי האָבן געהאַנדלט גרויס, גוט פאַרדינט, און גלייכ־צייטיק געהאָלפן פיל אָרעמע יידן.

אין דער געגנט זענען געווען עטלעכע קנייפּעס, ווו „די העלדן" האָבן זיך אויפגעהאַלטן. ס'איז געווען אַ פרוי, וועלכע מ'האָט גערופן, רייזל קראָווע, זי האָט געהאַלטן אַ קנייפּע, ווו די חברה האָבן ביי איר גוט געגעסן, און אויך זיך גוט געוויילט. זיי זענען אויך שטענדיק געזעסן אין דער צוקערניע פון שלמה גלייט. זיי האָבן אָבער אויך נישט פאַרגעסן אָן די הונגעריקע — זיי פלעגן פיל געלט צעטיילן פאַר די אָרעמע לייט. ס'איז געווען אין יענער צייט אַ זשאַנדאַר, אַ געשמדטער ייד, מיטן נאָמען שמעדאַל. די יידן האָבן ביינאַכט געמאַכט בראָנפן און סיגאַרעטן און דער שמעדאַל האָט זיי פיל צרות אָנגעטאָן. וואָס האָבן אונדזערע „יינגלעך" געטאָן? איינמאָל ביינאַכט, האָבן זיי אים געפּאַקט, אים אָנגעטאָן אַ זאַק איבערן קאָפּ, און אים־גוט צעהאַקט די ביינער. צומאָרגנס אין דער פרי איז

ער געקומען און האָט שלום געמאַכט מיט די „גבורים". זיי האָבן אים אַריינ־גענומען אין די קנייפּעס, און איז געוואָרן מיט אַלע אַ גוטער ברודער.

מיר האָבן אין דזשאַלאָשיץ געהאַט שטאַרקע פעסטע בחורים, וואָס האָבן נישט קיין מורא געהאַט פאַר די גויים. ווי נאָר זיי האָבן דערהערט, אַז ערגעץ ווו טשעפּעט מען אַ ייד, זענען זיי שוין געשטאַנען אויף דער וואַך. אַז די זשאַנדאַרן האָבן וועלכן ייד צוגענומען אַ פּעקל מיט געשמוגלטע סחורה. האָבן עס די „חברה" צוריקגעבראַכט אָן אַ געלט.

ס'איז כדאי צו דערמאָנען די הילף פון אַמעריקאַנער „דזשאָינט" אין יענער צייט. זיין טעטיקייט האָט ער געפירט אין אַ קליין הייזל, וועלכעס איז געשטאַנען צווישן דער שול און דער מקוה. מ'האָט עס גערופן די לוויזאַרניע. דאָרט האָט מען פאַרטיילט אַלע נויטבאַדערפטיקע עסנוואַרג און קליידער. דאָרט האָט מען אויך געמאַכט ריינקייט־דיזנפעקציעס. דער אָנפירער פון די „דזשאָינט"־אַקציעס, איז געווען אַ צוגערייזטער פון בענדין, ווייסלער, מיינער אַ געוועזענער שכן.

אויך די יידישע גמינע האָט זיך געפונען אין דער לוויזאַרניע. אין די מלחמה־יאָרן זענען געווען אין דזשאַלאָשיץ פיל פּליטים, האָבן זיי זיך באַזעצט אין הויז פון דער גמינע, און אין דער ווייבער־שול. די שטאָט איז געווען איבערפולט מיט מענטשן. מיר האָבן געלעבט מיט די פּליכטלינגע זייער גוט, קעגנזייטיק זיך געהאָלפן.

*

איך וויל דאָ דערמאָנען מיין פעטער, וואָלף קאַזמיר; איך האָב ביי אים געאַרבעט אַלס פריזירער. דאָס האָט פּאַסירט אין יאָר 1918, בעת דער אַנטשטייונג פון פּוילן. אין אַ זונטיק פרי, קומען אַריין יענקל סקאָפּיצקי מיט זיין זינדל, הלל, זיך שערן. כ'האָב אָפּגעשוירן הללן און ער איז אַוועק אין מאַרק אַריין. דאַן האָב איך געשוירן דעם פעטער, און ער איז אויך אַוועק. זענען צו אים צוגעקומען צוויי האַלערטשיקעס און צוגענומען דעם גאָלדענעם זייגער, און דערנאָך אים אָפּגעשוירן די באָרד. דערזעענדיק דאָס, בין איך געלאָפן דערציילן הללן. ער איז שנעל געקומען און האָט זיי געטראָפן אין די קראָקעווער גאַס, אויף דער בריק פון זוואַ־לינסקי. ער האָט זיי אָנגענומען — איינעם אין דער רעכטער האַנט, דעם צווייטן אין דער לינקער האַנט, און האָט זיי ביידע אַזוי צוזאַמענגעקלאַפּט, אַז די גאַנצע בריק איז פול געוואָרן מיט זייער בלוט. נאָכדעם האָט ער זיי אַריינגעוואָרפן אין טייך. הלל איז דאַמאָלס אַלט געווען 18 יאָר. ער איז געווען זייער אַנשטענדיק, קיינעם נישט געטשעפּעט. נאָר אַלע גויים האָבן פאַר אים געציטערט.

מיין פעטער וואָלף, איז געווען זייער אַ לייטישער מענטש. ער האָט געהיילט פון פאַרשידענע צרות און קראַנקהייטן, צווישן זיי אויך ווענערישע קרענק, פאַרכעס און קרעץ. ער פלעגט שטעלן געהאַקטע באַנקעס, פּיאַווקעס. אויסגע־לענקטע גלידער, האָט ער צוריק צוזאַמענגעשטעלט. ס'זענען שטענדיק ביי אים

געווען מיידלעך און ייִנגלעך פון אַנדערע שטעט, וואָס ער האָט זיי געהיילט און אויך געשוירן.

ער האָט אין זיין שטוב מכניס אורחים געווען. קבצנים פון דער גאַנצער סביבה האָבן ביי אים גענעכטיקט.

דער פעטער וואָלף איז געווען אַ ניקאָלייעוושקער סאָלדאַט. דערפאַר האָט ער געקראָגן אַ רענטע פון 200 זלאָטעס אַ מאָנאַט. קיין קינדער האָט ער מיט זיין ווייב נישט געהאַט. זיי האָבן אויפגעצויגן מיין שוועסטער פון 8 יאָר אָן, ביז זיי האָבן זי חתונה געמאַכט. מיין שוואָגער, פסח גלייט, האָט נאָר געטאָן מעשים טובים. ער איז געווען דער גרינדער פון די חברות ביקור־חולים און מנחם־אבלים.

איך האָב אויסגעהאַלטן מיין מוטער מיט צוויי שוועסטער. כ׳האָב מיר גע־דונגען אַ שטיבל ביי משה אהרן סלאָוונער, און דאָרט האָב איך געאַרבעט אַלס פריזיער. דאָס גאַנצע שטעטל איז געקומען צו מיר זיך שערן. און אַזוי ווי די פאַרדינסטן זענען געווען גוטע, האָב איך געקויפט אַ שטיקל באָדן, בכדי אויפ־צובויען אַ הויז. דערנאָך האָט מען מיר פאַרווערט צו אַרבעטן צוליב סאַניטאַרע טעמים. האָב איך געמאַכט שותפות מיט אשר מאַשנבערג, און דורך דער צייט, בערך 5 יאָר, אויפגעבויט מיין הויז.

*

אין יאָר 1918, ווען פוילן א־ז אַנטשטאַנען, האָט מען געטיילט געווער אין דער לויזאַרניע, ביי דער שול. זענען אויך ייִדן געקומען נעמען געווער. די שקצים האָבן דאָן גענומען נאָכיאָגן די ייִדן וואָס האָבן געהאַלטן געווער, און דערשאָסן זלמן צודזינאָווסקין, אינעם געסל פון דער מיל, איבערן טייכל.

דאָס יאָר איז געווען אַ זעלטן שלעכט יאָר. ס׳האָט געפּאַנעוועט אַ טיפוס־עפּידעמיע. דער פייערלעשער־זאַל איז פול געווען מיט קראַנקע, — פיל מענטשן זענען דאַמאָלס אויסגעשטאָרבן פון דער מגפה, און די גבאים האָבן אָנגעווענדט פאַרשידענע סגולות, כדי איינצושטילן די געפאַר פאַר דער גאַנצער שטאָט.

ס׳איז ווערט צו דערמאָנען דאָס צוזאַמענלעבן פון די מענטשן אין דזשאַלאָ־שיץ; ביי אַ שמחה, האָבן זיך אַלע געפריידט, און טאָמער, חלילה, איז געווען אַ טרויער, האָבן אַלע מיטגעפילט. אַז ס׳איז פאָרגעקומען אַ חתונה אין שטעטל, און מ׳האָט געפירט די חתן־כלה צו דער חופה מיט מוזיק, איז דאָס גאַנצע שטעטל מיטגעגאַנגען מיט געזאַנג און טענץ ביז צו דער שול, און אַלע האָבן זיך געפריידט אַזוי ווי אויף אַן אייגענער שמחה. איך געדענק אויך: מ׳האָט געפירט אַ ספר־תורה אין שול, איז געווען אַכט טעג יום־טוב. אַז מ׳האָט געדאַרפט שרייבן אותיות אין דער ספר־תורה, האָט מען זיך אָנגעטאָן אין שבתדיקע מלבושים. פאַר מיינע צייטן, האָט מען געפירט צוויי ספרי־תורה; איין ספר האָט געפירט ר׳ הערשל דראָביאָזש, דער לעדער־סוחר, אַ טייערער ייִד, און אַ גרויסער בעל־צדקה. יעדן ווינטער האָט ער געטיילט גאַנצע וועגענער מיט האָלץ פאַר אָרעמע מענטשן. דאָס צווייטע ספר האָבן געפירט די גאַרבערס. ייִדן האָבן זיך פאַרשטעלט און

געריטן אויף פערד. די ספרים האָט מען געפירט אונטער אַ חופּה מיט מוזיק און טענץ.

ס׳דערמאָנט זיך מיר אָן אומגעווײנלעכע געשיכטע: ערב שבועות אין יאָר 1919, בין איך געגאַנגען אָפּשערן דעם רב, הרב סטאַשעווסקי זצ״ל. ס׳איז געווען 6 אַזייגער אין דער פרי, ווען כ׳בין אַדורכגעגאַנגען דאָס הויז פונעם שוחט, משה בנימין, איז פונעם טויער אַרויסגעפלאָסן אַ טייך מיט בלוט. ווייזט זיך אַרויס, אַז דעם שוחטס אײדעם איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. ער האָט זיך געשאָכטן מיט אַ חלף. דאָס גאַנצע שטעטל האָט געטרויערט, דער שבועות איז שוין קיין יום־טוב נישט געווען, נאָר אַ טרויער האָט אַלעמען אַרומגענומען. די סיבה פון זעלבסטמאָרד איז געווען: דער שווער האָט אים געלערנט שחיטה און ער, די אײדעלע נשמה, האָט עס נישט געקענט פאַרטראָגן. אַ טאָג פריער האָט ער געשאָכטן אַ ציג, האָט זי אַזוי געווײנט, אַז דאָס האַרץ האָט אים געווייטיקט. ער האָט בשום אופן נישט געוואָלט זײן קיין שוחט, און דערפאַר האָט ער זיך דאָס לעבן גענומען.

כ׳מוז נאָכאַמאָל באַטאָנען, אַז ס׳איז געווען אַ שמחה אין שטאָט, האָבן זיך אַלע געפרייט, און אַז ס׳איז געווען אַ טרויער, האָט דאָס גאַנצע שטעטל מיט־געטרויערט. יידיש דזשאַלאָשיץ איז געווען ווי איין משפחה, איינער געבונדן מיטן צווייטן.

אין דזשאַלאָשיץ האָט עקזיסטירט אַ חברה ביקור־חולים און מנחם־אבלים. די מיטגלידער פון ביקור־חולים, האָבן געהאַט די אויפגאַבע צו באַזוכן קראַנקע און טיילמאָל אויך נעכטיקן ביי זיי. די מיטגלידער פון דער חברה מנחם־אבלים האָבן געדאַרפט, נאָך אַ געשטאָרבענעם, גיין צו דער משפחה מנחם אָבל זיין, און דאַוונען דאָרט די גאַנצע „שבעה״־טעג.

די גרינדער פון קאָמיטעט פון די חברה׳ס, נאָך בעת דעם ערשטן וועלט־קריג זענען געווען: פּרעזעס, אשר מאָשנבערג ז״ל; קאָמיטעט־מיטגלידער: הערשל סקורא ז״ל, בנציון בייסקי ז״ל, יוסף קאַמעלגאַרטן ז״ל, זיסקינד יאַקובאָוויטש ז״ל, בנימין פינטשעווסקי ז״ל, מאַליך קוזמע ז״ל, יאַסקע בראַטקעוויטש ז״ל, חנא עדעליסט ז״ל.

*

אין יאָר 1936, איז געווען אין דזשאַלאָשיץ אַן איבערשווענונג, פון אַ וואָלקן־ברוך. אין אַ שבת נאָכמיטאָג, האָט אָנגעהויבן צו רעגענען לאַנגזאַם, דערנאָך שטאַרקער און שטאַרקער. פיל מענטשן זענען דאַן געווען אין שול און אין בית־המדרש, און האָבן שוין נישט געקענט גיין אַהיים. ס׳האָט אַזוי געגעגנט ביז 3 אַזייגער פאַרטאָגס, וואָס האָט גורם געווען גרויסע שאָדנס. אַכט טעג האָבן מענטשן נישט געקענט קומען אין שטאָט. פיל הייזער זענען אַוועקגעשווומען מיטן שטאַרקן רעגן־שטראָם. אַסך מענטשן, מיין מומע, דעם פעטער וואָלפס ווייב, איז דאַמאָלס דערטרונקען געוואָרן.

די פוילישע רעגירונג האָט זיך פאַראינטערעסירט און האָט געהאָלפן מיט

הלוואות צוריק אויפצובויען די הייזער, וועלכע זענען באַשעדיקט געוואָרן. ס׳זענען געקומען פון וואַרשע — דער אינערן מיניסטער און דער אַגראַר־מיניסטער. נאָכן אָפּשאַצן די שאָדנס, האָבן זיי געגעבן דירעקטיוון די געהעריקע אַמטן, צו געבן די ריכטיקע הילף.

*

איך וויל דאָ דערמאָנען אונדזער וויצע בירגערמייסטער, איטשעלע רובין. אַ שיינער און עלעגאַנטער מענטש, און גלייכצייטיק אַ גערער חסיד. ער פלעגט גיין אין גאַס מיט אַ שטעקן מיט א זילבערנעם הענטל. ביי זיין צימער אין מאַגיסטראַט, איז געהאַנגען אַ מזוזה. ער האָט געזאָגט צו די יידן, אַז זיי זאָלן נישט מורא האָבן פאַר די גויים, פאַר די כלבים, און נישט אויסטאָן דאָס היטל ביים באַטרעטן די שוועל פון מאַגיסטראַט.

איטשע רובין איז געווען מיינער אַ קליענט; כ׳פלעג קומען צו אים אין שטוב, יעדע וואָך און אים שערן. אין זיין דירה זענען שטענדיק געווען פיל מענטשן, וועלכע זענען צו אים געקומען נאָך עצות, נאָך טובות. ווען אַ ייד האָט זיך פאַר אים באַקלאָגט, אַז מ׳נעמט ביי אים צו הויכע שטייערן, האָט ער גוטמוטיק גלייך דערליידיקט, און געפרעגט: וויפיל ווילסטו צאָלן?

איך האָב אין מיין לעבן באַגעגנט פיל טויזנטער מענטשן, נאָר אויף אַזאַ האַרציקן מענטש ווי איטשע רובין, האָב איך זיך קיינמאָל נישט אָנגעטראָפן.

אין יענער צייט זענען אַרויס סאַניטאַרע פאַרשריפטן אויף קלאָזעטן און מיסט־קאַסטנס. וואָס האָט געטאָן איטשע רובין? ער האָט געלאָזט שטעלן קלאָזעטן און קאַסטנס ביי די אָרעמעלייט, און געלט האָט ער גענומען ביי די רייכע.

איך האָב איינמאָל זיך פאַרקלאָגט פאַר אים, אַז די פּאָליציי לאָזט מיך נישט לעבן. קאָנקורענטן — פריזיערס, האָבן פאַר קנאה, זיי געשיקט מיר אָנטאָן צרות. ווייל איך האָב געאַרבעט מיט פיר מענטשן. האָט ער מיר געראָטן, אַז איך זאָל אָנזאַמלען דאָס געלט, וואָס כ׳דאַרף צאָלן פאַר די ראַפּאָרטן, בערך אַ 30 זלאָטעס און אין אַ פּאָר טעג אַרום, וועט ער מיך מיטנעמען אין דער סטאַראָסטווע, קיין פּינטשעוו, וועלן מיר אַלעס דערלידיקן. און אַזוי איז אויך געווען; איטשעלע רובין האָט באַשטעלט אַ פּאַדוואָדע פון מאַגיסטראַט (אַ וואָגן מיט פערד) און מיך מעטגענומען קיין פּינטשעוו. אינמיטן וועג איז דער שאָסיי געווען פאַרמאַכט מיט אַ שלאַבאַן, און מ׳האָט געדאַרפט פאָרן מיט אַ הינטערוועג. ער האָט אָבער זיך פאַרעקשנט — ער מוז דאָ אַדורכפאָרן, און ער זאָגט צום דראָגאָווע, ער זאָל עפענען דעם שלאַבאַן. נאָר דער גוי האָט נישט געוואָלט עפענען, איז איטשעלע אַראָפּ פון וואָגן, אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער, אויסגעשאָסן אין דער לופט און דאָביי אַ זאָג געטאָן:

"Chamie, nie widzisz kto jedzie? Burmistrz miasta Działoszyc"

(כאַם, דו זעסט נישט ווער ס׳פאָרט, דער בירגערמייסטער פון דזשאַלאָשיץ). באַלד האָט ער געעפנט און מיר זענען ווייטער געפאָרן.

אָנגעקומען קיין פינטשעוו, זענען מיר גלייך אַוועק צו דער סטאַדאָסטווע. ער האָט מיך פאַרגעשטעלט און דערציילט די גאַנצע געשיכטע. דער סטאַראָסטע האָט גערופן דעם רעפערענט קאַרני, און באַפוילן מיר צוריקצוגעבן דאָס גאַנצע געלט. ער האָט אויך באַלד טעלעפאַניש זיך געוואַנדן צום פאָליציי־קאָמענדאַנט קיין דזשאַלאָשיץ, אַז מ'זאָל מיך מער נישט טשעפּען. פון דאַמאָלס אָן זענען די פּאָליציאַנטן פון שטאָט געוואָרן מיט מיר גוטע ברידער, און אויך מיינע קליענטן.

איך קען נישט פאַרגעסן די גוטהאַרציקייט פון איטשע רובין, וואָס האָט זיך נישט גרויס געהאַלטן, און אַלעמען פאַרטיידיקט.

אין מאַגיסטראַט האָבן מיר געהאַט 4 יידישע ראַטמענער: אשר מאַשנבערג, הערשל סקורא, בנציון בייסקי און אהרן רעטמאַן. זיי האָבן פאַרטיידיקט די יידישע אינטערעסן און געשטאַנען אויף דער וואַך, מ'זאָל די יידישע איינוווינער נישט טאָן קיין עוולות.

✶

ס'האָט אויך עקזיסטירט אַ גמילות־חסדים קאַסע, וועלכע האָט געגעבן אָנ־פּראָצענטיקע הלוואות.

געהאַט אויך אייגענע יידישע פייערלעשער: לייבעלע פּטאַשניק, מאיר קאַמפּאַט, יאָסקע בראַטקעוויץ, האַרצקע ציאַסנעק, ישראל יהודה פּראַסאַ, ישראל יעקב וואַסערמאַן. ווען ס'האָט ערגעץ אויסגעבראָכן אַ שרפה, פלעגט וואַסערמאַן טראָמביען מיט אַ הילכיקן טראָמפּייט. אַז מ'האָט אים געפרעגט ווו ס'ברענט? האָט ער געענטפערט: „דאָס איז מיין זאַך".

חיים שווימער

פון דער אלטער היים

באַנדיטן ראַבירן די שטאָט.

עס שאַפט זיך אַ יידישע זעלבסטשוץ.

ס'איז געווען אין יאָר 1918; עטלעכע וואָכן נאָך פוילנס באַפרייונג, האָבן זיך אָרגאַניזירט אין קיעלצער וואָיעוואָדסטווע באַנדעס, וועלכע זענען באַפאַלן פּריצים אין זייערע גיטער, ראַבירט מענטשן אויף די וועגן, און טיילמאָל זיי אויך אַוועקגעהרגעט. פיל מענטשן זענען געוואָרן קרבנות פון די באַנדעס, סיי יידן און סיי גויים. אין אונדזער סביבה האָט מען אפילו געקענט די אָנפירערס פון די רויבער. נאָר די געפערלעכסטע באַנדע איז געווען די פונעם באַנדיט קאָזון. וועגן אים האָט מען דערציילט פאַרשידענע לעגענדעס. איינער האָט דערציילט: אַז ער איז אַ טאָטע פון אָרעמע; ער נעמט פון רייכע, און צעטיילט עס צווישן די אָרעמע; אַ צווייטער האָט דערציילט: ער איז ממש אַ טראַנספאָרמאַטאָר — אַ מענטש מיט זיבן פּנימער. מען קאָן אים נישט כאַפּן, ווייל ער פאַרענדערט זיין אויסערליכקייט אין משך פון מינוטן, און צוליב דעם האָט די פּאָליציי דערשאָסן אַ שפּאָר ביסל מענטשן. ווו נאָר זיי האָבן דערזען אַ פאַרדעכטיקן, האָבן זיי צו אים געשאָסן, נישט וועלנדיק זיך צענויפטרעפן מיטן לעבעדיקן קאָזון.

קאָזון דאַקעגן, האָט זיך אָנגענומען זייער קריוודע, און אַוועקגעשאָסן אין אַ קורצער צייט אַ שיין ביסל פּאָליציאַנטן.

עס איז געווען אַ האַרבסט־קילער אָוונט, די געשעפטן זענען שוין געווען געשלאָסן. דאָ און דאָרט איז נאָך אָפן געווען אַ רעסטאָראַן, אַ מאַסאַרניע. די גאַסן־לאָמפּן האָבן געברענט מיט אַ שוואַך ליכט ווי אין אַ קליין שטעטל. די גאַסן זענען געווען פּוסט, זעלטן מ'האָט געזען דורכגיין אַ מענטש. מיט אַמאָל הערט זיך אַ גערויש, און אַזוי ווי פון אונטער דער ערד קומען אָן עטלעכע וועגענער מיט באַנדיטן. זיי מאַכן אָן אומקרייז אינעם מאַרק און עפענען אַ שיסעריי פון די וועגענער, אַז ס'האָט פאַרהילכט דאָס גאַנצע שטעטל. ס'איז געוואָרן אַ שרעקלעכע פּאַניק. די ווייניקע מענטשן וואָס זענען נאָך געווען אין גאַס, זענען זיך צעלאָפן, און געזוכט, ערגעץ וווּ, אַ שוץ.

די וועגענער האָבן זיך געשטעלט אין מיטן מאַרק. די באַנדיטן זענען אַראָפּ־געשפּרונגען. און איינער פון זיי האָט אויסגעשריגן אויפן קול: ,Biedni ludzie, schdzcie sie!" (אָרעמע מענטשן, קומט זיך צוזאַמען). אויף דער איינלאַדונג, זענען אַרויס אַלע פּוילישע סטרוזשעס, קצבים, אונטערוועלטניקעס, מעסער־שטעכער און זענען מיטגעגאַנגען מיט דער באַנדע ראַבירן.

שמעון קאַלאַטאַטש איז געווען דער ערשטער, וועמען זיי האָבן באַרויבט. נאַנצע וועגענער מיט סחורות האָבן זיי פון דאָרט אַרויסגענומען. דערנאָך האָבן זיי זיך געלאָזט צו אַלע רייכע יידן, צעראַבירט די געשעפן, די דירות, דאָס אַלץ, אין משך פון עטלעכע שעה.

איך בין געשטאַנען אין הויז פון מענדל פרידמאַן, אַ ביסל ווייטער זענען אַרויסגעלאָפן פונעם געסל עטלעכע מענטשן מיט אַ געשריי: „באַנדיטן! מערדער!" זיי האָבן געמיינט, דאָס מיט זייער געשריי וועלן זיי אָפּשרעקן קאַזונען. אַלס ענטפער, האָבן די באַנדיטן געעפנט אַ שיסעריי. די מענטשן זענען זיך גלייך צעלאָפן. באַלד איז געפאַלן אַ קרבן, אַ וואַסער־טרעגעריןָ, וועלכע איז געשטאַנען אפשר, אַ מעטער ווייט פון מיר. זי האָט אפילו נישט באַוויזן אַ קרעכץ צו טאָן. די קויל האָט איר געטראָפן אין קאָפּ.

ווען איך בין אַהיים געגאַנגען דריי אַ זייגער ביינאַכט האָב איך געזען אַ מאַסע צעראַבירטע געשעפטן. אינעם געשעפט פון די ברידער צוקערמאַן איז אַלץ געווען אויסגעליידיקט. נאָר רעשטלעך פון ווערטפולע סחורות האָבן זיך געוואַל־גערט אין די גאַס.

צומאָרגנס, האָט די פּאָליציי, וועלכע האָט זיך ערשט נישט לאַנג אָרגאַניזירט (איבערהויפּט האָט זי נישט פיל ווערט געהאַט, ווייל יעדן טאָג האָבן זיך די פּאָליציאַנטן געגנזייטיק אויסגעשאָסן, נישט קענענדיק זיך באַגיין מיט געווער), צוזאַמען מיט די שטעטלדיקע יידן, געזוכט די צעראַבירטע סחורות. אָבער מ'האָט קוים עפּעס געפונען.

באַלד נאָכן איבערפאַל, האָט זיך געגרינדעט אַ יידישע זעלבסטשוץ, וועלכע האָט געקריגן אַ פּאָר ביקסן. גייענדיק מיט די ביקסן, וואָס זיי האָבן נאָר וואָס באַקומען און נאָך נישט באַוויזן צו לאָדענען, האָבן פּאָליאַקן אויף זיי געשאָסן און שווער פאַרוווּנדעט זלמן צודזינאָווסקי, וועלכער איז צוויי וואָכן געלעגן אין אַ קראָקעווער שפּיטאָל און דערנאָך געשטאָרבן.

און אַזוי האָט זיך געגרינדעט, און גלייכצייטיק אויפגעלעזט, דער יידישער זעלבסטשוץ אין דזשאַלאָשיץ, וועלכער האָט עקזיסטירט נאָר מינוטן. אין אַ צייט שפּעטער ווען די פּאָליציי איז שוין געווען בעסער אָרגאַניזירט, האָבן זיי באַקעמפט די באַנדעס.

קאַזון, דער אָנפירער איז דערהרגעט געוואָרן. מען האָט דערציילט, אַז ער איז פאַרוווּנדעט געוואָרן אין ראַדאָם, און אַ יידישער דאָקטאָר, וועלכער האָט אים באַהאַנדלט, האָט אים איבערגעגעבן דער פּאָליציי. אַ צווייטער האָט דערציילט, אַז אַ פּאָליציאַנט האָט אים דערשאָסן אויף דער סקאַרזשיסקער באַן־סטאַציע, שיסנ־דיק צו אים דורךביידע טאַשן פונעם שינעל מיט צוויי רעוואָלווערן.

אַזוי האָבן זיך געענדיקט צוויי לעגענדעס, די לעגענדע פון דעם יידישן זעלבסטשוץ אין דזשאַלאָשיץ, וועלכע האָט געקאָסט פיל קרבנות, און די לעגענדע פונעם באַנדיט קאַזון, וועלכער האָט אַנגעוואָרפן אַ מורא אויף דער אַרומיקער באַפעלקערונג בכלל און אויף די יידן בפרט.

דוד שלומי

אי יהודי בים של גויים

דזיאלושיץ, עיירה בפלך קילצה, בין שתי מלחמות עולם. עיירה ככל העיירות. לא רבנים מפורסמים, לא עשירים מופלגים, לא מנהיגים בעלי שם. אוכלוסיה יהודית המחפשת פרנסה ודואגת לקיום בכבוד של המשפחה.

ומציאת פרנסה אינה דבר קל; יהודי העיר התפרנסו בעיקר ממסחר ומלאכה, והיו מצפים שתושבי הכפרים בסביבה יבואו ויקנו סחורותיהם, כל ששת ימי השבוע ובמיוחד בימי ג׳, יום ה„יריד" בעיר.

רבים היו קמים ביום ב׳, בהשכמת הבוקר, אורזים חבילות סחורותיהם ויוצאים, בעגלות, לירידים שבערים הסמוכות. ביום ה׳ בערב, היו חוזרים לבתיהם, להכין מלאי סחורות חדש לשבוע הבא ולבלות את סוף השבוע בקרב משפחותיהם.

עמדו יהודים על סף חנויותיהם וחיכו לקונים; בינתיים קיימו שיחות עם שכניהם החנוונים, שאף הם היו פנויים רוב שעות היום.

היו גם יהודים סיטונאים (בענפי האריג, עורות מעובדים ועוד); הללו נהגו למכור בסופי השבוע סחורותיהם לקמעונאים ולבעלי הדוכנים, לחייטים ולסנדלרים. בשאר הימים, לאחר שחידשו את מלאי סחורתם שהביאו מורשה, מקראקוב או מלודז׳, היו נפגשים בכיכר השוק, או במדרכות שמסביב, ומחליפים דברים על הנעשה בעולם המסחר, על עול המיסים המעיק וכן על הנעשה בזירה המדינית, הפנימית והחיצונית.

ואילו בעלי המלאכה היו רתוקים לעבודתם: חייטים, סנדלרים, שענים, צורפים, כובענים, כורכי ספרים, אופים, פחחים, מסגרים, ספרים ועוד — לא היו חסרים תעסוקה. עקרות בית לא הזדרזו לקנות חפצים חדשים אלא אם כן אי־אפשר היה עוד לתקנם. כאמור, בעלי המלאכה לא חסרו תעסוקה, אלא שפרנסתם היתה בדוחק.

היו בעיר גם מפעלי־תעשיה זעירים: מפעלי בורסקאות, שלבעליהם שכונה מיוחדת לעבודה ולמגורים גם יחד; תעשיית נעלים, שתוצרתה נמכרה, בעיקר, בערי שלזיה העילית; תעשיית סבון, גרביים, שמן וכדומה.

כאמור, עיר ככל הערים במדינת פולין; אף על פי כן, היה שוני בולט בין עיר זו לבין שאר הערים בסביבה: דזיאלושיץ היתה עיר שרובה (85%) יהודים, ולהם היו שייכים כמעט כל הבתים, בתי־המסחר והמלאכה, התעשיה הזעירה, בכיכר השוק וברחובות העיר. הנוצרים המעטים התגוררו בקצווי העיירה ועסקו במשלחי־יד שונים, או שימשו כפקידים בשירותי העיר והמדינה.

כמובן, השליטה בעיר היתה בידי הפולנים; ראשות העיר (במועצת העיריה היו יהודים במספר ניכר וסגן ראש־העיר היה יהודי), המשטרה, הדואר והרכבת, בתי־הספר וכדומה (במכבי האש המתנדבים היו יהודים רבים). אך בחיי היום־יום של העיר לא היה רישומם רב.

היה זה איפוא אי יהודי בים של גויים; תושביו של אי זה היו חפשיים בחייהם הפנימיים ומקבלים עליהם עול מלכות בענינים הנתונים למרות השלטון, שלטונה של פולין שקמה לתחייה מקץ מלחמת העולם הראשונה.

יהודי דזיאלושיץ היו רובם אדוקים בדתם וחלקם שומרי מסורת. רק זעיר פה וזעיר שם נראו סימנים של פריקת עול מצוות, בעיקר בקרב הדור הצעיר שהושפע מן המציאות הלא־יהודית ברחבי הארץ, או מלימודים ומקריאת ספרים על עולם ומלואו.

מלחמת אמונות ודעות

לאחר סיפוק דאגות הפרנסה (אם במעט ואם בהרבה; הכל, בהתאם ליכולת ולאפשרויות) היו היהודים בדזיאלושיץ — כבשאר הערים והעיירות במדינת פולין — חופשים לנהל בינם לבין עצמם את מלחמתם על אמונות ודעות.

הצדדים ל„מלחמה" זו היו החסידים והציונים (שאר המפלגות היהודיות, שנתברכה בהן פולין בין שתי מלחמות עולם, לא היו קיימות בעיר; למשל, פועלי ציון ימין או שמאל, בונד והקומוניסטים). היה בעיר צעיר יהודי, קומוניסט נלהב. הוא נמלט לברית המועצות, ולפי השמועה נספה שם באחד ה„טיהורים"; השני היה, משה הירש רוזנפרוכט, ששירת בצבא הפולני בעת המלחמה עם הצבא האדום ונפל בשבי הסובייטי. כאשר חזר, לפתע, לפולין ולעיירת מולדתו, בשנות העשרים הראשונות, נודע, שהוא קומוניסט מושבע. אולם הקומוניזם שלו לא היה מזיק ביותר. הוא התבטא בוויכוח עם עקרות־בית, שעה שבא לתקן את מכשירי החשמל בדירותיהן (היה עובד תחנת החשמל המקומית, מפעל של יהודים), ובימי חג ומועד כאשר התפלל בבית־הכנסת, ללא טלית, סמוך לשער הכניסה.

היו שני סוגים של יהודים אדוקים בעיר: יהודים יראי שמים ומקיימי תרי"ג מצוות שהשכימו עם שחר לבית־המדרש, או ל„שטיבל" של רבם ועסקו בלימוד התורה בכל שעה פנוייה שנזדמנה להם; והיו אדוקים בעלי תפיסה מדינית בולטת, ששמו להם מטרה להילחם בציונים בשל פעולתם בהפצת תרבות חילונית ושאיפתם להקים מדינה עברית בארץ־ישראל עוד לפני ביאת המשיח; אלה היו, ברובם, חסידים של הרבי מגור וחברים ב„אגודת ישראל".

מתנגדיהם הפוליטיים היו, כאמור, הציונים ואנשי „המזרחי".

הציונים, אלה היו, ברובם, בחורים ובחורות צעירים לימים (ולא כל כך צעירים), שהקימו את סניף ההסתדרות הציונית בעיר מיד לאחר הצהרת בלפור (שלמה גרטלר, יצחק קולאטאץ', הרצל כרמל, יוסף אלטר, דוד טארגובניק, יוסף טאומן, ישראל בר סקורה ואחרים).

היה לציונים מועדון, בקומה ב׳ של בית ה„תלמוד תורה״ (במקום זה נמצאה גם הספריה הציבורית) ובו התקיימו אסיפות הסברה, בהשתתפות שליחים מן המרכז, וכן אסיפות לבירור בעיות אקטואליות בתנועה הציונית ובעולם היהודי.

היו גם אירועים ומיבצעים מיוחדים, שנערכו על ידי ההסתדרות הציונית במשך השנה: אזכרה להרצל בכ׳ בתמוז, בבית הכנסת; הצבת „קערות״ בבתי־התפילה בערבי יום כיפור, לאיסוף תרומות למען הקרן הקיימת; אירגון „ימי סרט״ ברחובות העיר, אף הן למען הקק״ל; עריכת „באזארים״, נשפים וכן הצגות תיאטרון על ידי חובבים. וכמובן, הרקה חודשית של קופסאות הקרן הקיימת בבתי התושבים היהודיים.

היתה גם מכירת „שקלים״ ובחירת צירים לקונגרס הציוני, כאשר המאבק בעירנו היה בין ההסתדרות הציונית (ציונים כלליים) והמזרחי.

חברי „המזרחי״ היו סוג אחר של אנשים: בעלי בתים מכובדים, בעלי רקע דתי או מסורתי, שמקום מיפגשם היה בבית־התפילה שלהם. בראשית שנות העשרים (בימי העליה הרביעית), שוגרה מטעם המזרחי משלחת לארץ־ישראל (חבריה: הירשל מוהר ואבא גראנאטמאן) במטרה לרכוש קרקעות להתישבות אנשי דזיאלושיץ. כפי שסופר לאחר מכן בעיר, הם רכשו אדמות בסביבות עפולה. רכישה זו נסתיימה בלא כלום; כי לא שולמה יתרת החוב לבעלי הקרקעות (ראשי „המזרחי״ היו פסח שטרנברג, בנדט מאירצ׳יק, הירשל מוהר הנזכר ואחרים).

היו גם צעירי מזרחי; בחורים שקיימו אורח חיים מסורתי, וכן גם אברכים שנכנסו לא מזמן לחופה, שהיו להוטים אחר הזן טוב וגם אהבו בעצמם להנעים קול, אם בפרקי חזנות ואם בשירי ציון. אלה נהגו להתקהל בבית תפילתם, בערבי חג ומועד, ולתת קולם בשיר. כמובן, גם ה„מזג״ לא חסר בהזדמנויות אלו...

ברוב ימות השנה היתה קיימת מעין שביתת־נשק בין שני המחנות בעיירה, החסידים והציונים. ה„מלחמה״ התלקחה עקב מאורעות מיוחדים: התנגדות החסידים לקיום אזכרה להרצל בבית־הכנסת; מערכות בחירות לסיים ולסנאט הפולני או לוועד הקהילה, שבהן הופיעו אגודת ישראל וההסתדרות הציונית ברשימות נפרדות, וכדומה מאורעות.

התמודדות גדולה בין הצדדים נערכה מסביב למועדון הציוני. כאמור, נמצא מועדון זה בקומה ב׳ של בית התלמוד־תורה. בקומה א׳ של הבנין השתכנו, בשבתות, „שטיבלך״ של חסידים. אלה לא ראו בעין טובה את כניסתם ויציאתם של בחורים ובחורות למועדון, וכן הפריעה להם השירה המעורבת שבקעה מהמועדון. על רקע זה פרצו ויכוחים בין שני הצדדים, שהגיעו לעתים גם למכות. ברבות השנים, עייפו החסידים מן הוויכוח וסופו שדעך.

באחת ממערכות הבחירות לסיים הפולני הופיע באסיפה בעיר ד״ר משה קליינבוים (משה סנה ז״ל) מטעם הרשימה הציונית. הוא התקיף את רשימת אגודת ישראל והאשימה בשיתוף פעולה עם הממשלה. הנואם הכריז בפתוס, כי האיצ׳י־מאירים (כינוי לחברי „אגודת ישראל״, שמרובים היו ביניהם נושאי שם זה לזכרו של הרב יצחק מאיר אלטר, אבי „שושלת״ האדמו״רים מגור, מחבר

הספר חידושי הרי"ם) „פשטו את הרגל" ואין לתת בהם עוד אמון. שמעה זאת אשתו של איצ'י מאיר ואגה, סוחר אריגים עשיר, והתרעמה: „כה רבים הם פושטי הרגל בעיר, והוא נטפל דווקא לבעלי..."

הדור הצעיר עולה על הבמה

בשנות העשרים המאוחרות, החל הדור הצעיר להתבלט בפעילות הציבורית בעיר. אמנם, אגודת צופים יהודיים הוקמה עוד בשנות העשרים הראשונות, מיד עם גמר מלחמת העולם הראשונה. עמדו בראשה, משה הירש רוזנפרוכט ויהושע ודובינסקי. אך היא לא עסקה בפעילות ציבורית והסתפקה בצופיות (סקאוטינג) לשמה. אגודה זו לא האריכה ימים.

בשנת 1927, הוקמה על ידי אחדים מתלמידי בית־הספר העברי „יבנה" אגודת „הפינה העברית", שמטרתה — טיפוח הלשון העברית כלשון חיה ומדוברת.

תנועת הנוער בדזיאלושיץ יצאה למרחב עם הקמת סניף של „השומר הלאומי" בעיר, בשנת 1928. היתה זו תנועת צופים ציונית ולאומית; להבדיל מ„השומר הצעיר", שהתחיל להתגבש בעת ההיא כתנועת נוער סוציאליסטית ומרכסיסטית.

„השומר הלאומי" גייס את חבריו מקרב תלמידי בית־הספר העברי ובית־הספר היסודי הממלכתי בעיר. הוקמו בו „קבוצות" ו„גדודים", בהתאם לגיל, כנהוג בתנועת צופים. מייסדיו היו: משה שווייצר, משה צוקרמן, משה ודובינסקי, יוסף ברנדס ז"ל, נתן שטרנפינקל, אהרון ודובינסקי ז"ל, כותב טורים אלה ואחרים. לאחר זמן, עמדו בראשו במשך שנים רבות: זאב שטרנפינקל, יוסף שולימוביץ ז"ל, דב בייסקי ועוד.

ה„קן" התמקם בחדר הראשון של המועדון הציוני. אחת מפעולותיו הראשונות היתה — הקמת מקהלה. לשם כך נתקבל מנצח „קבוע", דב (ברלה) גורצקי, שלימד שירים עבריים ישנים ואף חדשים. (אגב, באחת השנים הראשונות לקיום „השומר הלאומי" בעיר, ביקר בה, במקרה, איש מרכזי של „השומר הצעיר". הוא ביקש להופיע באסיפת חברי „השומר הלאומי", ומבוקשו ניתן לו. האורח סיפר על הנעשה בארץ־ישראל וכן גם על מגמות תנועתו. הוא גם לימד את הנאספים שירים עבריים חדשים. הופעתו היתה כה משכנעת, שראשי „השומר הלאומי" במקום החליטו... להצטרף לתנועת „השומר הצעיר"; להפתעתם ולרוגזם של המנהיגים הציוניים בעיר. נשלח מכתב רשמי להנהגה הראשית של „השומר הצעיר" בבקשת הצטרפות, שאושרה כמובן, ואף נתקבלו ממנה חוזרים והוראות. אף נתקיימה פגישה משותפת עם קן „השומר הצעיר" של העיר פינצ'וב הסמוכה, במחצית הדרך בין שתי הערים. לאחר חודשים מספר, התחרטו ראשי הקן על מעשם הנחפז וחזרו לצור מחצבתם).

היו אלה ימי שפל לתנועה הציונית במקום. רבים מפעיליה עזבו את העיר בחיפוש אחר פרנסה בערים הגדולות של פולין, ויתרם עייפו מקיום פעילות ציונית קבועה וסדירה.

את החלל הריק שנתהווה מילאו, במידה רבה, חברי „השומר הלאומי". הם

עסקו בריכוז הפעילות למען הקרן הקיימת, הפצת שקלים וכדומה. רק הנהלת הספריה הציבורית נשארה בידי אנשי התנועה הציונית.

פעילות רבה הוכיח „הנוער הציוני" במערכת הבחירות לסיים ולסנאט, בשנת 1932. היה זה בימי שלטונו של המארשל פילסודסקי וממשלת ה„פולקוֹבניקים".

ביזמת הממשלה הוקם „גוש בלתי מפלגתי לשיתוף פעולה עם הממשלה" (ב.ב.ו.ר.) והופעל לחץ רב על המפלגות היהודיות שישתלבו בו. אגודת ישראל הצטרפה לגוש, ואילו הציונים סירבו.

ההכנות לבחירות עמדו בסימן של התערבות בלתי פוסקת של המשטרה. חומר ההסברה וכן פתקי־ההצבעה, שנשלחו ממטה הבחירות של הרשימה הציונית בוורשה, לא הגיעו משום מה לעיר.

הציונים הוותיקים בדזיאלושיץ גילו סימני היסוס לנוכח לחץ המשטרה. ביזמת „הנוער הציוני" הוקם מטה בחירות מורכב מאנשים צעירים; הודפס חומר הסברה בבית הדפוס המקומי; צויירו ביד פלאקאטים ונעשתה תעמולה גלוייה למען הרשימה הציונית.

זכורה לי אסיפה פומבית, באותה מערכת בחירות, באולם מכבי אש, ביזמת הרשימה הממשלתית. נאם בה רב העיר, הרב מרדכי סטאשבסקי ז"ל. הוא פנה לנאספים, כולם יהודים, בבקשה להצביע למען מפלגת השלטון, הואיל ויש לבקש את שלומה של מלכות.

היו הפרעות באסיפה זו; והתוצאה: רובה של האוכלוסיה הצביע, כבשנים קודמות, למען רשימת המועמדים הציונית.

גידול האנטישמיות בפולין בראשית שנות העשרים וחוסר סיכויים לנוער למצוא תעסוקה בארץ זו, וכן חידוש מתן רשיונות עליה לארץ־ישראל בשנים אלה, הגבירו את היסודות החלוציים בקרב הדור היהודי הצעיר. בערים רבות של פולין הוקמו נקודות־הכשרה של תנועות הנוער הציוניות במטרה להתכונן ולהסתגל לחיי עבודה לקראת העליה הנכספת לארץ־ישראל.

באותו פרק זמן נתקיימו בדזיאלושיץ שתי נקודות הכשרה, אחת של „הנוער הציוני", בדזיאקאנוביצה, אחוזתה של משפחת שפירא הציונית. היתה זו הכשרה חקלאית וחבריה שבאו מערים שונות בפולין, עבדו בשדות האחוזה יחד עם הפועלים הפולניים. נקודת ההכשרה השניה היתה של תנועת „גורדוניה", וחבריה — אף הם לא מצעירי המקום — עשו עבודות שונות בעיר, כפי שהיה נהוג בשנים ההן בנקודות הכשרה עירוניות.

בשנת 1933, יצאו להכשרה ראשי „הנוער הציוני", יוסף ברנדס ז"ל, משה ודובינסקי, כותב טורים אלה, בלה בורשטין ונחה ברנר. לאחר מכן, יצאו להכשרה גם חברים מתנועות נוער אחרות, שהיו קיימות במקום.

במרוצת השנים הוקמו בעיר, כבמקומות אחרים, סניפים של השומר הצעיר, גורדוניה, בית"ר והחלוץ הכלל־ציוני.

היתה קיימת במקום קבוצת כדורגל יהודית („הגיבור"), ששיחקה בהצלחה נגד קבוצות פולניות של העיר והסביבה.

הווי ואורח חיים

החיים בעיירה עמדו, כאמור, בסימן המאבק על הקיום; נבחלקם, בסימן מלחמת האמונות והדעות (בעיקר בין אבות ובנים). אך בצד כל אלה היו חיי יום־יום ערים ותוססים, רוויים אורח־חיים דתי ונהגי מסורת, שגם הצעירים והחופשים בדעותיהם התחממו לאורם.

היו, בראש וראשונה, חגי ישראל שהתכונה לקראתם נמשכה שבועות רבים. לפני החגים התקבצו ושבו לעיר בני המשפחות, שנתפזרו בכל רחבי פולין.

היו חתונות בעיר, שהשתתפו בהן רוב תושבי העיר (וסתם תושבי העיר בדזיאלושיץ פירושם, יהודים). החתונות התקיימו לרוב בימי ששי אחרי הצהרים ואת החופה העמידו ברחבה שבין בית־הכנסת ובית־המדרש. את החתן ואת הכלה הוליכו (כמובן, בנפרד) ברחובות העיר בליווי מנגינות יהודיות מסורתיות של תזמורת משפחת לוקאי (היתה זו משפחה של פחחים ומסגרים, שכל אחד מבניה ניגן בכלי אחר; הם היו מופיעים בכל החתונות בעיר, וכן גם בנשפי הדור הצעיר ובהצגות תיאטרון של חובבים ושל להקות מקצועיות, שנזדמנו לעיר).

מפאת תשישותו של חזן בית־הכנסת, מר יהושע שפיוואק, היה מנחה את הטקס וקורא את הברכות זאב הבלן („אדיר אדירנו, סימן טוב ומזל טוב...").

בערבי החורף המושלגים היה „מגיד" בא לעיירה. לאחר תפילת „מעריב" בבית־המדרש, היה עולה על הבמה ומשמיע דרשתו. תוכנה, מאמרי חז"ל, משלים עממיים וסיפורי מעשיות, שבאו להוכיח שסופו של רשע — גיהנום. הוא תיאר, בצבעים קודרים, את העונשים הצפויים לחוטאים בגיהנום, כאילו חזר זה עתה מסיור במקום איום זה.

היו יהודים נהנים מהמשלים ומסיפורי המעשיות ונאנחים מחשש חטאים.

עם תום הדרשה, נעמד „המגיד" ליד שער היציאה של בית־המדרש וצופה לנדבותיהם של המתפללים (בביתו בנות „בוגרות", שיש להשיאן).

היה זה תענוג לגברים בלבד; תענוג משותף לגברים ולנשים היה בואו של חזן לעיירה, לתפילת שבת, בבית־הכנסת. באותה שבת היו המתפללים בשאר בתי התפילה ו„השטיבלעך" למיניהם מזדרזים לסיים את תפילתם וממהרים לבית־הכנסת, להאזין לסלסול קולו של החזן־האורח. היו מקרים, והחזן היה נער שהפליא בקולו. (סיפרו על אשה אחת שלחשה לרעותה, בגמר תפילתו של חזן־נער: מענטשן האָבן קינדער, איך האָב שטיינער...).

לעיתים קרובות היה רבי בא לעיר, לבלות בה ימים מספר בקרב חסידיו ונאמניו ולהעניק להם מברכתו. הוא היה מתגורר בדירת אחד מחסידיו (לרוב, יהודי עשיר), שפונתה כליל מיושביה (הרבי מטריסק היה מתאכסן בביתו של אברהם מאירצ'יק ז"ל) והיה משיב שלום למאות מבקריו, חסידים וסתם יהודים, שבאו לבקש על פרנסה ועל נשואי בנות.

בליל שבת היה הרבי עורך „שולחן" בבית־המדרש, שהתמלא מפה לפה חסידים וסתם סקרנים. לאחר ה„קידוש" ובמרוצת הסעודה, היה שמשו של הרבי נעמד על אחד השולחנות הערוכים וזורק לתוך הקהל הצפוף שיירי מאכלים,

שקיבלו את ברכתו של הרבי. הקהל, ובעיקר בני הדור הצעיר, היו נאבקים כדי לזכות בשיריים אלה מפיו של הרבי.

לדזיאלושיץ היה גם רבי משלה, הרבי אליעזר הלוי אפשטיין ז"ל, שהתגורר בבית מרווח, שכלל, כמובן, בית־מדרש. אשתו הרבנית, היתה בתו של הרבי מקומרגה, שהיה ידוע כ„בעל מופת" ברחבי גליציה. היו לרבי חסידים במקום, ובעיקר בכפרים הסמוכים.

הווי זה היה משותף, כידוע, לערים ולעיירות בפולין ובמזרח אירופה בראשית המאה. אולם בדזיאלושיץ היה גלוי בגלל אופיה היהודי של העיר.

ביום השישי אחר הצהרים, ירדו השקט והשלווה על העיר; החנויות ננעלו על מנעול ובריח, הדוכנים בכיכר השוק פורקו ובעלי־המלאכה הניחו מידם את כלי עבודתם. פה ושם נראו יהודים אצים לבית־המרחץ, כשחבילת בגדים נקיים מתחת לבית שחיים, והם מלווים כמה ילדים.

מאוחר יותר, לפנות ערב, החל מצעדם המתון של מתפללים לבתי־התפילה השונים, ורחבת בית־הכנסת ובית־המדרש המתה מילדים, שעסקו במשחקים שונים בעת שאבותיהם קיבלו את השבת.

בשבת בבוקר היו רחובות העיר ריקים ושוממים, הואיל והתושבים אחרו לקום. רק בבית־הכנסת החלה התפילה בשעה מוקדמת, ואילו בבית־המדרש ובשאר בתי־התפילה נתקיימה התפילה בשעות שלפני הצהרים.

בבוקרה של שבת, נראו ברחובות העיר ילדים, שמיהרו למאפיות להוציא משם קומקומים מהבילים של תה וקפה, שהושמו שם בערב שבת. היו שהביאו קומקומים של מים חמים מבית־המרחץ תמורת תלוש מיוחד, שנקנה ביום השישי.

לפנות ערב, לקראת צאת השבת, נתמלאו רחובות העיר המוני מטיילים, אם בני משפחה שהלכו לביקורים משפחתיים, ואם בני נוער, מקושטים בבגדי שבת, שבאו לפגוש את חבריהם וידידיהם.

כמובן שהיתה בעיר גם חברא־קדישא, שנשאה אופי של מיסדר. ראשיה היו נבחרים בקלפי אחת לשנה, ביום הושענא־רבא באחד החדרים שבבנין בית־הכנסת. הגבאי הנבחר (לרוב, אחד מעשירי העיר) היה עורך סעודה ביום שמחת תורה לאנשי החברא.

ב„ימים הנוראים" היה הקברן, איציקל — כפי שהיה מכונה בחיבה — סובב על הפתחים, לאסוף קצת מזומנים לקראת החורף ותלאותיו. עקרות־בית קיבלוהו בכבוד רב והיו תוקעות לידו נדבה הגונה, מלבד דברי אוכל ומשקה (ליצני העיר נהגו לחקור אותו בהזדמנות מסוג זה: „אמור לנו, איציקל, איך עומס העבודה בבית הקברות?" על כך היה איציקל משיב: „חלש, חלש מאוד באחרונה").

אורח החיים המסורתי שלט במלואו בדזיאלושיץ; וכאמור, נהנו ממנו גם הדור הצעיר ו„האפיקורסים" למיניהם.

אך היה גם צד שני למטבע: במרוצת השנים צמח והתפתח בעיירה גם הווי חילוני ולו סיפוקים משלו, תענוגות ובילויים.

הבילוי הראשי במקום היה טיול הלוך ושוב ברחובות העיר, בעיקר בכיכר

השוק (או כיכר קושצ׳יושקו), במדרכה שהובילה לבית החרושת ללבנים, מחוץ לעיר. כל ערב — להוציא, כמובן, ימי גשם וסערות, נתמלאה מדרכה זו המוני נוער ובני הדור הצעיר. כאן התקיימו פגישות של בנים ובנות וכאן ניפגשו חברי תנועות הנוער לאחר האסיפות במועדוניהם.

היתה חנות לממתקים ולעוגות של האחיות כרמיזל, ששימשה אף היא מקום מיפגש לדור הצעיר (היא היתה פתוחה גם בשבתות, אך לא קיבלו כסף ביום זה, אלא שילמו לאחר מכן).

קולנוע לא היה בעיר; היה בראשית שנות העשרים ונסגר. נראה, שלא נשא רווחים.

מפעם לפעם הגיעה לעיר להקת תיאטרון יהודי, מאלה שנדדו על פני ערי פולין ועיירותיה. הלהקה היתה שוהה בעיר כמה שבועות והתארחה במלונו של אברהם רייזפלד (על אותו בעל מלון היו ליצני העיר מספרים, כי לעיתים קרובות היה אומר לאשתו: יקירתי, הערב יהיו אורחים נכבדים מאוד במלוננו, נא להכין איפוא דגים טובים והרבה בשר טעים. לעת צהרים היה שב הביתה ונאנח: נראה שהאורחים כבר לא יבואו; הבה נגמור אנו בעצמנו את הדגים והבשר שהכנת, לפני שהם מתקלקלים...). הלהקה האורחת הציגה כל ערב מחזה אחר ממיטב הריפרטואר היהודי באותם הימים, ותושבי העיר באו בהמוניהם לחזות בהצגות (להוציא, כמובן, את האדוקים).

והיו, כאמור לעיל, גם הצגות תיאטרון של להקות חובבים מקומיות, שהורכבו מחדש לקראת כל הצגה. מייסד הלהקות והבמאי היה יעקב לשמן, מורה לשיעורים פרטיים, שראה בכך מטרת חייו. השחקנים באו מקרב חברי ההסתדרות הציונית ותנועות הנוער.

והיו נשפים שנתיים, שבחרו במלכות־יופי, ובאזארים למען הקרן הקיימת, שהעסיקו נשים פעילות במשך חדשים רבים.

גורם תרבותי ראשון במעלה היתה הספריה הציבורית, שכללה אלפי ספרים באידיש ובעברית, בפולנית ובגרמנית. רבים היו הקוראים של ספרים אלה, בעיקר בני נוער.

את הקשר עם החוץ קיימה רכבת בעלת מסילה צרה, שהובילה עד לעיר השכנה, מייכוב, ומשם, ברכבת רגילה, הלאה, לערים הראשיות של המדינה. במחצית שנות השלושים נפתח שירות אוטובוסים לפינצ׳וב, עיר המחוז. עד אז נתקיים הקשר בין שתי הערים באמצעות עגלות. העגלון, שמו היה חיים־אהרון, דמות ידועה בעיר. מקום בעגלה, צריך היה להזמין מראש.

העיירה היתה, כאמור, כמעט כולה יהודית. מעט הנוצרים התגוררו בקצווי העיר. הקשרים בין שני חלקי האוכלוסיה היו רופפים. רק באגודת מכבי־אש מתנדבים פעלו, בצוותא, נוצרים ויהודים. מפקדיה היו כולם פולנים, אולם בועד הציבורי שלה היו כמה יהודים. גזבר האגודה היה במשך שנים רבות טוביה מרין, אחד מנכבדי התושבים היהודיים.

כאשר פרצה שריפה בעיר, היה החצוצרן, יהודי בשם יענקל, עובר בחוצות

העיר ומכנס את מכבי האש על ידי תקיעות בחצוצרה (כאשר היו שואלים אותו: יענקל, איה מקום הדליקה, היה עונה: זהו ענין שלי!).

בימי א׳ בשבוע „כבשו״ את העיר המוני איכרים מן הסביבה, שבאו להתפלל בכנסייה הקאתולית (ילדי העיר היהודים היו בטוחים, שכל מוצאי־שבת, בעת ברכת ה„הבדלה״, שוקעת הכנסייה בקרקע כדי סנטימטר אחד. לוודא דבר זה, היו עושים סימן בגיר בחומת הגדר של הכנסייה, סמוך לקרקע. מדי פעם היו באים לבדוק, אם הקו המסומן עודנו נראה או נמצא באותו חלק שכבר שקע...). אחר הצהריים עזבו הכפריים את העיר, ששבה להיות קריה יהודית כרגיל.

שקט לפני הסערה

בקיץ של שנת 1938, באתי לביקור בדזיאלושיץ מארץ־ישראל, בה הייתי מאז 1934.

היותה זו שנה קשה במדיניות העולמית: היטלר שלט בגרמניה ועסק ברדיפת תושביה היהודיים ובאיום על מדינות אירופה; בספרד התנהלה מלחמת־אזרחים עקובה מדם, כשגרמניה ואיטליה תומכות בצבא המתמרד בממשלת הריפובליקה, ומתנדבים מארצות דימוקראטיות ומברית־המועצות באים לעזרת השלטון הדימו־קראטי; בארץ־ישראל נמשכו המאורעות והתקפות של כנופיות ערביות על ישובים עבריים.

בפולין שלטה מפלגת הסנציה, שדיכאה את המפלגות הדימוקראטיות ולא טרחה למנוע פרעות ביהודים, שאורגנו על־ידי מפלגת האנדקים הלאומנית.

העיירה היתה רחוקה מכל האירועים האלה, ורק הדים מעטים מהם הגיעו אליה.

העיר התרוקנה מנוער מתבגר ומאנשים צעירים, שהלכו לחפש עבודה ופרנסה בערים הגדולות ובעיקר, בערי שלזיה העליונה.

ההסתדרות הציונית היתה נתונה בתרדמה עמוקה. גם תנועות הנוער הציוניות לא הראו פעילות רבה; אולי בגלל צימצום העליה. היתה בעת ההיא בפולין תנועה של עליה „בלתי־ליגלית״, אולם שימעה לא הגיע כנראה לעיר.

האווירה הרגועה הופסקה לכמה שבועות, עם העלאת תביעתה של פולין לשלטון ריבוני על איזור ספר של צ׳כוסלובקיה, שהיתה נתונה להסתה ולהשמצה פרועה מצד גרמניה הנאצית. היה חשש למלחמה בין פולין וצ׳כיה. אולם הצ׳כים ויתרו, וצבא פולני ניכנס, ברוב רעש והמולה, לעיר צ׳שין הצ׳כית.

הרוחות נרגעו — והעיר חזרה לשלוותה.

היה זה שקט לפני הסערה, שהביאה מוות וכליון ליהדות פולין ובתוכה גם קהילת דזיאלושיץ, אי יהודי בתוך ים של גויים.

חברי החלוץ הכלל ציוני

בית״ר בדזיאלושיץ

חברי בית"ר במדיהם

יום סרט ל,,קרן קימת לישראל" (1927)

למזל טוב!

אנחנו הגבאים מהחברה **מנחם אבלים** מפה, מעתירים
מאת החתן היקר כמר יהודה ליב נ"י
לס"ע לדבר מצוה הזו להקריב מנחת שי ראשית בכורו לתת
כפי מסת נדבת ידו ורצונו הטוב להחברה **מנחם אבלים**
או צדק לפניו יהלך ובזכות מעשי הצדקה הזאת וזוגו יעלה יפה
כרב טוב לאורך ימים.

הגבאים

קאסירער

יום א' פרשה ... שנת תרפ"... לפ"ק פה דויאלאשיץ

קבלת תרומה לחברת „מנחם אבלים"

קבוצת צעירים ב„הנוער הציוני"

יוסף חריף (אָסטרי)

דזשאַלאָשיצער יידן ווי איך געדענק זיי

אין דזשאַלאָשיץ בין איך קיינמאָל נישט געוועזן און דאָך זע איך זי, די שטאָט פאַר מיינע אויגן. ראשית, איז ערגעץ אין אַ דאָקומענט מיינעם פאַרשריבן אַז איך בין אַ דזשאַלאָשיצער, הגם געבוירן בין איך גאָר אין דאָרף פּיאָטרקאָוויצע, אין מיעכאָווער קרייז. מילא, וואָס עס האָט אַלץ געקאָנט פּאַסירן אין יענע צייטן, געוויס איז געווען עפּעס אַ כוונה דערביי.

מיין היים האָט געהאַט גאָר אַ גרויסע קרובהשאַפט מיט דער דאָזיקער וואָרצל־דיקער יידישער שטאָט. מיין טאַטע, ר׳ ישראל וואָלף ז״ל, איז געווען אַ סאָמע־ראָדנער דזשאַלאָשיצער, און דער זיידע, ר׳ משה בער ז״ל, האָט קיינמאָל די שטאָט דזשאַלאָשיץ נישט פאַרלאָזן. אויך מיין מאַמע, חנה רחל הי״ד, האָט געהאַט אַ נאָענטע שייכות צו דזשאַלאָשיץ, צוליב דער מומע יענטל הי״ד, מיין מאַמעס עלטסטע שוועסטער, די פרוי פון ר׳ אברהם וודאָווינסקי ז״ל, דער אייגנטימער פון דער מיל און עלעקטראָווניע. אָט די נאָענטע קרובים האָבן אונדז שטאַרק געבונדן מיט דער שטאָט, און די דזשאַלאָשיצער זענען אויך געווען אָפטע געסט ביי אונדז אין דאָרף.

פון די וואָס איך געדענק אָמבעסטן און האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון, זענען געווען די דאָרפסלויפער. כמעט יעדע וואָך זענען זיי געקומען צו אונדז, מיט זעק פאַרבונדענע איבער דער פּלייצע. זיי האָבן געוואַנדערט איבער די דערפער, איינגעהאַנדלט וואָס עס האָט זיך געמאַכט: פעלעכלעך פון קראָליקעס און פון האָזן, פעדערן, וואַקס, אַ מאָל פלעגט גאָט צושיקן אַ מציאה — אַ פוקס, און אין אַ נאָווינע — אַ זילבערנעם פוקס, אָדער אַ קונע (אַזאַ מין רויב חיה), אַ טכויער. ווינטער־צייט האָבן די זעלטענע חיות געהאַט אַ גאָר גרויסן ווערט, מחמת זייערע פעל זענען געווען פאַרהאַרטעוועט פון פראָסט און שניי, נישט אויסגעקראָכן און געהאַט אַ שיינעם גלאַנץ. אויך בהמישע פעל, שווער־וואָגיקע, האָבן זיי געקויפט און מיטגעשלעפּט מיט זיך. שווער געהאָרעוועט און פאַרשוואַרצט געוואָרן, אָפּגעיאָגט זיך מיט סענקעוואָטע שטעקנס פון די הינט, וואָס פלעגן זיי מקבל פנים זיין מיט אַ בילעריי, ווען זיי האָבן זיך נאָר באַוויזן אין דאָרף.

ביי אונדז, ביי דער איינציקער יידישער משפחה אין דאָרף, האָבן זיי אָפּגערוט, אָפּגעגעסן אַ וואַרעמען מאָלצייט, איבערגענעכטיקט אויף פונאַנדער־געשפּרייטע בינטלעך שטרוי, איבערגעצויגן מיט ליילעכער און צוגעדעקט מיט

בעטגעוואַנט און מיט פעלצן. אויסגערוט די ביינער צו אַ מאָרגנדיקן טאָג, צו נייער האָרעוואַניע.

פאַרנאַכט, ווען זיי האָבן נאָר די שוועל איבערגעטרעטן, האָבן זיי זיך אָוועקגעשטעלט מיטן פנים צו מזרח — צו ירושלים, און מיט האָרץ געדאַוונט.

גאָר באַזונדער האָבן זיך פאַרנעסטיקט אין מיין זכרון די ווינטערדיקע אָוונטן, חנוכה־צייט: אַ קנאַקנדיקער פראָסט, דער אויוון אַ צעפלאַמטער, נאָך מעריב. דער הייסער „והוא רחום״ קלינגט נאָך אין שטוב. דער עולם שניידט איבער קאָרטאָפל אויף די העלפט, בויערן אויס לעכלעך, שטעקן אין זיי אַריין ליכטלעך, צינדן חנוכה־ליכט, אַ פייערלעכקייט שפרייט זיך אויס איבער דער שטוב, די פנימער צעלויכטן: מען מאַכט אַ שהחיינו איבער די אַמאָליקע נסים, און פאַר די איבערגעלעבטע נסימדיקע יאָרן „בימים ההם״.

מען האָט זיך געוואַשן צו אַ געשמאַקן אָוונט־ברויט, קאַרטאָפל־זופּ פאַררייִשט מיט מעל און גריוון — פון נאָר־וואָס אויסגעלאָזטן געגזנעם שמאַלץ, אויף דעם קומענדיקן פסח — פאַרביסן מיט לונג־און־לעבער, וואָס דער טאַטע פלעגט ברענגען פון סלאַמניק לכבוד חנוכה און לכבוד די געסט. אברהמעלע, דער יינגסטער צווישן עולם, אַ שווייגנדיקער, האָט געהאָלפן שיילן קאַרטאָפלעס, און אַ צעפרידענער שמייכל איז געווען אויסגעשפרייט אויף זיין פנים. אַ געשמאַקער ריח פון פסחדיקן שמאַלץ האָט זיך צעגאָסן איבער דער שטוב, צוליב די לאַטקעס וואָס מען האָט דערלאַנגט צום טיש. עולם האָט געזופּט הייסע טיי, צוגעביסן מיט האַרטן צוקער און גענומען זיך שפּילן אַ „קוויטל״.

אָט, אין די דאָזיקע געשטאַלטן פלעג איך זיך איינקוקן, און זיי שטייען ווי לעבעדיקע עד היום פאַר מיינע אויגן. נאָך היינט פאַרטראַכט איך זיך איבער זייער גורל, ווי אַזוי האָבן זיי געשלעפּט די גרויסע שווערע זעק איבער די פּלייצעס — טעג, וואָכן און יאָרן; אַ סך פון זיי שוין עלטערע מענטשן. אין אַ באַזונדער זעקעלע פון גראָבן ווייסן לייוונט, האָבן זיי געהאַלטן אַ היימיש דזשאַלאַשיצער ברויטל, אַ פּאָר ציבעלעס.

און אָט טויכן זיי אויף אין מיין זכרון. איינער פון זיי, ר׳ משה שמואל, אַ פעסט געבויטער ייד, אַ בלאָנדע באָרד האָט איינגערעמט זיין פנים, געווען אַ ווייצלער. קאַרטאָפל־זופּ פלעגט ער אָנרופן „אַ ביסל שיטערס״. אַן אויסגעהונגערטער פון אַ גאַנצן טאָג, האָט ער צו דער הייסער זופּ צוגעגעסן אַ פענעץ נאָך אַ פענעץ ברויט. מיין מאַמע פלעגט מוסיף זיין מיט דער פולער האַנט פון זידיקן געשמאַקן מאכל. אָפּגעגעסן און געבענטשט ברכת המזון, האָט ער פאַרדרייט אַ מאַכאָרקע פּאַפּיראָסל, און אַ פריילעכער אַרויסגעלאָזט דעם רויך דורך דער נאָז.

עס פלעגט טרעפן, אַז מיין טאַטע האָט זיך מיט אים אַדורכגעשמועסט וועגן זיין געשטאָרבענעם ברודער, אַ מעשה וואָס דער טאַטע האָט געהאַט דערפון אַ סך עגמת־נפש. און מעשה שהיה —ביים זיידן משה בער, איז געשטאָרבן אַ פּיצל קינד, אַ יינגעלע. ווייזט אויס, אַז מען האָט פאַרגעסן אים אויסצומעלדן. און ווען עס איז געקומען די צייט פון פריזיוו, האָט פּאַניע געפּאָדערט, אַז ער דער מת

זאָל זיך צושטעלן. ער האָט חושד געווען, אַז ער איז אַוועק „מעבר־לים״, און געפּאָדערט דריי הונדערט רובל קנס. היות ביים זיידן איז נישט געווען וואָס צו נעמען, האָט מען זיך גענומען צו אונדזער קלייט — דער טאַטע איז געווען דער בכור אין דער משפּחה, אַזוי איז דאָס אויסגעקומען לויט די צאַרישע געזעצן. גאַנץ אָפט פלעגט מען קומען מאַכן אַ „זאַיעגטשע״ אויף דעם קנס.

ווען די עקזעקוטאָרן האָבן זיך נאָר באַוויזן אין דאָרף, האָבן מיר געמוזט אויפרוימען די בעסערע, טייערערע, סחורות, ביז דעם טאַטנס קרוב, ר׳ שמעון קאַלאַטאַטש ז״ל, האָט זיך אַריינגעמישט, זייענדיק אַ קרוב למלכות, און פאַר אַ מתן בסתר אָפּגערופן די גזירה.

משה שמואלס זון, גרשון, האָט געהאַט אַ לייכטערע פּרנסה; ער האָט געהאַט אַ פערד און וועגעלע און אויפגעקויפט אַלט אייזן. אויך ער איז געווען ביי אונדז אַ בן־בית.

יענקל שוויענטי, האָט געהאַט פאַררויטלטע באַקן, ווי אָפּגעבריטע פון פראָסט. אַ רונדע גרויע באָרד, אויף איין ברעם — אַ פלעק, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ לאַטקעלע, ער האָט אויסגעזען ווי אַ הייליקער, שטענדיק מיט אַ פריילעכן פּנים. זיין פּנים פלעגט זיך ענדערן, לויט זיין שטימונג. ווען ער פלעגט רעדן מיט הארץ, האָט זיך אין זיין געזונטן אויג באַוויזן אַ טרער. גויים האָבן אים שטאַרק בכבוד געהאַלטן, אויך צוליב זיין גוטער פּוילישער שפּראַך.

אַ גאָר פרומער און גאַטספּאַרכטיקער מענטש, איז געווען ר׳ ישראל לייב אַסטרי, דעם טאַטנס אַ שוועסטער־קינד, אַ ייד אַ למדן. זעלטן ווען עס האָט זיך באַוויזן אַ שמייכל אויף זיין פּנים. אַ געשטאַלט פון אַ נזיר, אַ דאַרינקער, הויט־און־ביין, אַ פּיצינקע בערדעלע אויף דער שפּיץ גאָמבע. מיר האָבן אים חושד געווען, אַז אפשר גאָר קלעפּט ער, חס וחלילה, צו דאָס בערדעלע מיט זייף צו דער גאָמבע. די פּאות, אַ ביסל געקרויזלט, האָבן צוגעדעקט די נאַקעטקייט פון זיינע באַקן.

אין די שמועסן און וויצן האָט ער גענומען אַ קנאַפּן אַנטייל. פאַר דעם איז ער געווען אַ וווּנדערלעכער דערציילער פון מעשיות — מעשיות וועגן „גוטע יידן״, „בעלי מופתים״; וועגן דעם בעש״ט און רבין ר׳ בער; וועגן די נסים וואָס האָבן געטראָפן אין די חנוכה־טעג; וועגן ר׳ נחמן בראַסלעווער און זיינע בענקשאַפטן צו ארץ ישראל. יעדע מעשה האָט ער באַגלייט מיט א זיפץ, און ווי מיט אַ תפילה פאַרענדיקט מיט „ולירושלים עירך ברחמים תשוב״, און די אויגן האָבן זיך געבאָדן אין טרערן. אויך ביי דער מאַמען מיינער און ביי אונדז קינדער האָבן זיך באַוויזן טרערן אין די אויגן.

די מאַמע האָט ווידער דערלאַנגט הייסן טיי, און עס האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז פון זיין מויל רעדט אַרויס דער בעש״ט אַליין ז״ע.

פריער פון אַלעמען פלעגט ער אויפשטיין פון זיין געלעגער, געזאָגט מיט דבקות אַ יום תהלים, אַריינגעקוקט אין אַ ספר, און אונטערגעברומט אַ שטילינקן ניגון. דאָס קנאַפּע ליכט פון נאַפט־לאָמפּ האָט געוואָרפן אַ בלאַס ראָזעווען שיין

אויף זיין פנים. ער האָט זיך געוויגט אַהין און אַהער, איבערלאָזנדיק אַ שאָטן איבער דער וואַנט, אין וועלכן איך פלעג זיך איינקוקן.

שווער איז אים אוודאי אָנגעקומען דאָס שלעפּן דעם שווערן זאַק אויף זיינע פּלייצעס. און אפשר נאָך שווערער ווי דער זאַק, איז אים געווען דער צער פון יידישן גלות.

ביז היינט פאַרשטיי איך נישט, ווי אַזוי ער האָט זיך צונויפגערעדט מיט די גייערס, ווי אַזוי ער האָט געהאַנדלט און מפרנס געווען זיינע בני־בית; אפשר האָט אים געהאָלפן זיין גרויסער בטחון, וואָס ער האָט געטראָגן אין האַרצן זיינעם.

אַ גאָר באַזונדער אָרט האָט פאַרנומען ביי אונדז אין שטוב, ר׳ דוד ברויגעס, אַ ייד אַ פריילעכער, מער געגראַמט ווי גערעדט. געוווינט האָט ער דאָן אין לאָדזש און געהאַלטן זיך פאַר אַ דזשאלאָשיצער. אַ שטענדיקער גאַסט געווען אין אונדזער שטוב, דעם טאַטנס אַ חדר־חבר. אין זיינע יונגע יאָרן איז ער געווען אַ מאַרשעליק, און אויף זיינע אַלטע טעג פלעגט ער זיך אַרומטראָגן מיט אַ באַנקעלע גאָל פון בהמות, און דערמיט אַרויסנעמען פלעקן פון מלבושים. אַזאַ גאַליקע פרנסה האָט ער געהאַט. ער פלעגט אָנקומען אין דאָרף אַריין אַרום שבועות, און בלייבן ביז נאָך סוכות. שמחת תורה האָט ער משמח געווען דעם דאָרפישן מנין אונדזערן, און פערל, ממש, האָבן זיך געשיט פון זיין מויל, אויסגעטאָן זיך פון אַלע זיינע דאגות. אַ גאָר אַנדערער איז ער געוואָרן אין דער נאַכט פון הושענא־רבא. געזאָגט „תיקון" אין סוכה כמעט אַ גאַנצע נאַכט, געצויגן אַן אומעטיקן ניגון, ביים שיין איבערבלייב פון יום־כפור ליכט.

דאָס זענען נאָר איינצלנע פון די געשטאַלטן וואָס איך געדענק זיי.

מען פלעגט אויך ביי אונדז דערציילן פאַרשידענע מעשיות וועגן דזשאַלאָ־שיצער. וועגן דעם „גביר־אדיר" פשעוואָרסקי, האָט מען דערציילט, אַז ביי אים פלעגט מען עסן לעבערס פון געשטאָפּטע גענז איבערוואָכן.

גאָר פריילעך איז געוואָרן אין שטוב ווען דער זיידע, ר׳ משה בער ז״ל, איז געקומען צו גאַסט. ער פלעגט קומען ווינטער־צייט, אַ פראָסט אין דרויסן, פייגל זענען געפאַלן ממש אין מיטן זייער פלי. איבערגעטרעטן די שוועל מיט אַ פריי־לעכן „גאָט העלף", האָט ער אַראָפּגענומען דאָס קלימעקל פון שטעקן וואָס איז געווען פאַרוואָרפן איבערן אַקסל, און אַ זאָג געטאָן, אַ ביסל אונטערגעאיילט, מחמת געוואָלט די בייגל זאָלן אָנקומען וואַרעמע. דערפאַר איז די באָרד און וואָנצעס ביי אים געווען פאַרדעקט מיט אייז און באַשיט מיט פוכיקן שניי, און די בייגל זענען טאַקע געווען וואַרעם, אמתדיקע דזשאַלאָשיצער בייגל, געפלאָכטענע און געזאַטענע, מיט מאָן איבערגעשיטע, פאַרברוינטע, אַ גאַלדיקן גלאַנץ געהאַט, און האָבן פריילעך געקנאַקט צווישן די ציינער.

גאָר אַ סך מעשיות פלעגט אונדז דער זיידע דערציילן, און מיר פלעגן בעטן נאָך און נאָך. באַגינען אויפגעשטאַנען און געזאָגט תהלים זייער לאַנג, און פלעגט בלייבן עטלעכע טעג ביי אונדז און איבערלאָזן אַ בענקשאַפט ווען ער איז אוועק.

דער זיידע איז נפטר געוואָרן אין טיפן עלטער. אין אַ פרייטיק־צונאַכטס איז

עס געווען. פרייטיק בייטאָג איז ער אַוועק אויפֿן בית־הקברות, אָנגעקוקט די „קרקע" וואָס ער האָט זיך באַזאָרגט ביים לעבן, נעבן דעם קבר פֿון זיינס אַ ברודער, וואָס איז אומגעקומען אויף קידוש־השם.

די באָבע רבקה, פֿון דער מאַמעס זייט, איז געווען לאַנגע יאָרן ביי אונדז. ווען מיר האָבן פֿאַרלאָזט דאָס דאָרף, איז זי אַוועק קיין דזשאַלאָשיץ. געווען ביי דער מומע יענטל. מיר זענען אַוועק אין שטאָט. שווער געוואָרן פֿאַר אַ ייד דאָס לעבן אין דאָרף, און דאָס איינציקע ייִדישע ליכט אין אונדזער דאָרפֿס־כאַטע האָט זיך פֿאַרלאָשן.

דאָס ערשטע מאָל ווען איך האָב געזען די מומע יענטל, בין איך געווען אַ ייִנגל פֿון אַ יאָר צען. קומענדיק איינמאָל אין אַ זומערדיקן טאָג פֿון חדר צום מיטאָג, האָב איך אָנגעטראָפֿן אַ ליבן חשובֿן גאַסט, די מומע יענטל, אַ הויכע געפּוצטע פֿרוי, וואָס האָט געמאַכט אַ רושם פֿון אַ שלאַכציצע: רייכע מלבושים, אַ הוט מיט אַ שטרויס־פֿעדער, און אין איר פּערוק זענען געווען פֿאַרוועבט גרויע האָר. זינט איר זון הערצקע איז דערטרונקען געוואָרן אין דער בעדלינער מיל, ביי וואָלבראָם, וואָס ער האָט געהאַלטן אין אַרענדע, אַרונטערפֿאַלנדיק אונטערן אייז, האָט זיך דער טיפֿער טרויער נישט אָפּגעטאָן פֿון איר פּנים. די מומע יענטל פֿלעגט שיקן צו מיין מאַמען אין דאָרף אַריין, יאַפּאַנישע באַשרייבונגען, העפֿטן אין געלע הילעס.

אגבֿ, מיט יאַפּאַן האָבן מיר געהאַט אַ שטיקל שייכות. דער פֿעטער יאָסל ז"ל האָט געדינט ביי דער יאַפּאַנישער גרענעץ, אין רוסישן מיליטער, און ביים אויס־ברוך פֿון דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה, איז ער אַריבער די גרענעץ קיין עסטרייך.

מיר איז נישט באַשערט געווען צו זען די מומע יענטלס היים. אָבער איך האָב זי מיר אויסגעמאָלן, ווי אַ רייכע פּאַטריאַרכאַלישע היים, אַ היים פֿאַרוואָרצלט מיט קינדער און קינדס־קינדער, עפּעס אַזעלכעס ווי ביי די אבֿות אין חומש, מיט בראשיתדיקער ייִדישקייט. איך האָב זיך שטאַרק איינגעקוקט אין דער מומע יענטל, ביי איר זיין ביי אונדז. די מאַמע האָט מיר באַמערקט, איך זאָל צוריקגיין אין חדר, און כ'זאָל זיך געזעגענען מיט דער מומען. די מומע יענטל האָט מיך דאַן גענומען פֿאַר דער האַנט און אַ זאָג געטאָן, גלעטנדיק מיין קאָפּ: זאָל ער זיך איינקוקן אין מיר, אפֿשר וועט ער מיך שוין קיינמאָל נישט זען. זי איז גערעכט געווען. איך האָב זי מער נישט געזען...

צווישן דעם אונטערגאַנג, אין דעם נאַצישן מבול, איז אויך חרובֿ געוואָרן די היים פֿון פֿעטער אברהם און דער מומע יענטל, וואָס זיי האָבן מיט אַזויפֿיל פֿלייס געבויט. פֿאַרשניטן געוואָרן דאָס פֿאַרפֿונדעוועטע הויז, אָנגעפֿילט מיט וואַרעמער ייִדישקייט.

די מומע יענטל האָבן די נאַציס אַוועקגעפֿירט, ווען זי האָט אַריבערגעשפּרייזט די ניינציק יאָר, ביים פֿולן שכל און חן, וואָס עס האָט געשטראַלט פֿון איר. אין דער האַנט האָט זי געהאַלטן אַ צייטונג. נישט געקאָנט זיך שיידן פֿון אַריינקוקן

אין עפעס. צוזאמען מיט אַנדערע זקנים און זקנות האָט מען זי אָוועקגעפירט קיין וואָלבראָם.

יאָ, נאָך איצטער טויכן אויף מעשיות וועגן דזשאַלאָשיץ פאַר מיינע אויגן. געוועזן צייטן וואָס די דאָזיקע שטאָט האָט געהאַט אפילו אַ יידישן בריוו טרעגער.

דאָ האָב איך נאָר פאַרצייכנט איינצלנע געשטאַלטן וואָס האָבן זיך אויפגע־האַלטן אין מיין געמיט פון מיינע קינדער־יאָרן אין דאָרף — ביז ירושלים. געשטאַלטן וואָס זענען פאַרשניטן געוואָרן אין מיטן פון זייערע בענקשאַפטן צו גאולה, מיטן פנים צו מזרח, זייער בליק געווענדעט צו ירושלים...

חיים שווימר

יהודים בעלי אחוזה

לפני מאה שנה ויותר יצא מינשר חתום בידי הצאר, שכל היהודים שיעסקו בעבודת אדמה ישוחררו מן השירות בצבא. בימים ההם היתה זו בעייה חמורה להתגייס ולהיות חייל בצבא הרוסי. זמן השירות ארך עשרות בשנים והיתה סכנה של התבוללות ושמד. היהודים היטו אוזן לכתוב במינשר והתחילו ליישב את בניהם על הקרקע. סביבות דזיאלושיץ היו מכוסות יערות עבותים (מכאן גם שמה של העיר); התחילו לברא אותם ולהכשיר את האדמה לעיבוד חקלאי. ושם המקום בראשונה: זלשיצה; כלומר, בשולי היער.

לאחר שכרתו את העצים הוצאה האדמה החקלאית למכירה לכל המרבה במחירה. חלק מן האדמה הזאת רכשו כמה יהודים. השטח ניקרא בשם לאבנדז׳, — ברבור — ועליו נוסדה מושבה חקלאית יהודית. עם יסוד המושבה היה במקום מיספר ניכר של יהודים עובדי אדמה, שעיבדו שדותיהם באהבה. ביניהם היה גם אבי־זקני, שלום שווימר, אחיו, דוד ויהודה פשוורסקי, ממשפחת לוריא, כמה בנים של משפחת פשקובסקי ואחרים. העניינים התנהלו פחות או יותר בסדר במשך עשרות שנים. לאחר מכן, מכרו העשירים את חלקותיהם; כיוון שלכתחילה לא עשו את מה שעשו, אלא כהסוואה, שבניהם ישוחררו משירות צבאי, וכתוצאה מכך התרוששה המושבה. למרות הכל נשארו כמה משפחות, צאצאיהם של המת־ישבים הראשונים, במקום, והתמידו לשבת בו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

זכור לי יפה יהודי אחד, טיפוס מעורר עניין, בשם הרשיל חלטיס, שהיה נוהג כל יום חמישי בשבוע, לחזור מבית לבית ולאסוף כסף לצרכי עניי כפרו, ובכל בית תרמו לו ביד נדיבה.

כל הסביבה היתה פראית ושורצת חיות רעות למכביר — זאבים, שועלים וחיות אחרות. זה היה כשעלו המתנחלים על הקרקע. סבי זכרונו לברכה, סיפר לי על מקרה, שבשעה שרעה את סוסו בלילה על האחו, ראה לפתע מרחוק, עומד זאב. הוא הספיק בקושי לעלות על סוסו ולנוס על נפשו. במשך כל אותו הלילה רעד הסוס מפחד. פעם אחרת, טרף זאב את כלבו, שהיה קשור בשלשלת בחצר הבית. למחרת היום נשארה רק שלשלת הברזל כמזכרת.

פעם אחת חזרה אשה, תושבת לאבנדז׳, מדזיאלושיץ וסל המיצרכים שקנתה, בידיה. זאב שנתקל בה הלך מאחוריה והיא זרקה לו כל פעם משהו מתוך הסל. כשהגיעה לביתה בלאבנדז׳, ראתה שנתרוקן הסל. אבל העיקר שהיא ניצלה.

כאלה הם זכרונותיהם של תושבי לאבנדז׳ היהודים, שהיו מספרים בשעה שנתכנסו בבית סבי.

היהודים העשירים שמכרו את חלקותיהם בלאבנדז׳, נשארו נאמנים לעבודה החקלאית, אלא שכמעט כולם עברו ליחידות קרקע גדולות, שכל אחת מהן השתרעה על שטח של אלפי מורגים.

על כל פנים, התרכז בכפר לאבנדז׳ הגרעין של בעלי אחוזה יהודיים בסביבה.

לאחר שנתבטל עניין הצמיתים בפולין, בשנת 1864, נאלצו בעלי האחוזות הפולניים לשלם שכר עבודה גבוה יותר לפועליהם החקלאיים. זה הכריח רבים מהם למכור חלק מאדמתם, ובלבד שיוכלו להמשיך בחיי המותרות הבזבזניים שלהם, שתבעו אמצעים כספיים גדולים.

תחילה לוו כסף אצל מלווים יהודים, וכשנתברר שאין הם יכולים לפרוע את חובותיהם, הסכימו למסור חלק מאחוזותיהם כתמורה. כתוצאה מכך נעשו הרבה יהודים לבעלי נחלאות קרקע גדולות.

חלק מבעלי הקרקעות האלה, החליטו לפצל את שטחי הקרקע הגדולים לחלקות אדמה קטנות ולמכור אותן לאיכרים, שהיו רעבים לאדמה, בתשלומים לשיעורין, למשך הרבה שנים. את האפותיקאות מסרו, כרגיל, לידי בנקים ותמורתן קיבלו סכומי כסף גדולים, שבעדן קנו שוב שטחי קרקע נרחבים אצל בעלי האחוזות הפולנים.

חלק ניכר של סוחרי קרקעות אלה נתקשרו לחיים החקלאיים והשאירו ברשותם נחלאות ואחוזות ונעשו בעצמם בעלי אחוזות, שעיקר עיסוקם היה בחקלאות. הללו העבירו את האחוזות בירושה לבניהם ולבני בניהם עד פרוץ מלחמת העולם השניה שעקרה את הכל.

הבעלים הראשונים, שהיו רחוקים מן החיים על הקרקע, פיקחו על אחוזותיהם בעזרת מנהל. בניהם אחריהם למדו את המלאכה וטיפלו בכחות עצמם באחוזה ודאגו לפיתוחה ולשגשוגה. כך קם, בסביבות דזיאלושיץ, טיפוס של בעל אחוזה יהודי, שלא נבדל במהותו מבעל האחוזה הפולני והוא ניהל בעצם ידיו את האחוזה.

מיספר בעלי האחוזות היהודיים בסביבת דזיאלושיץ וכן של יהודים שעסקו בעצמם בחקלאות היה רב, עד שאין ביכולתי למנות את כולם בשמותיהם. ידוע לי, שמן הראשונים בבעלי האחוזות היהודיים האלה, היה איש בשם מושקובסקי, יהודי עשיר מאד שהניח אחריו שני בנים ושתי בנות. אחת הבנות הללו היתה רעייתו של ד״ר אדלמן. שני האחים, ברנרד וזישה מושקובסקי, איבדו תוך זמן קצר לאחר מות אביהם את כל רכושם ואכלו לחם חסד אצל קרוביהם העשירים. מספרים, שברנרד מושקובסקי, היה בעל אחת מטחנות הקמח הגדולות. פעם בא אליו סוכן והציע לו שקים וגם מחטים לתפירת השקים הללו. בעל הטחנה רכש אצלו מחטים בכמה מאות רובלים, בעוד היה יכול להסתפק במחטים לכל השנה במחיר רובל אחד. עשה עליו רושם המחיר הסיטוני, שדרש אותו סוכן בעד סחורתו והבטחתו, שככל שההזמנה גדולה יותר, כן, באותו יחס, זולה הסחורה יותר. כך

הכין לו מלאי של מחטים שהיה מספיק לכמה מאות שנה. ובערך, בהגיון זה, התנהל כל העסק.

אחיו של ברנרד מושקובסקי, בשם זישה מושקובסקי, היה בעל בית הרושת גדול לעולש, שנבנה ליד לאבנדז', בכפר הגדול טשרנוצין. הוא עצמו התגורר בשנות חייו האחרונות בורשה, שם היו לו כמה בתים גדולים. שני בניו ניהלו את לאבנדז' ואת הכפר טשרנוצין. יוז'ה ומרצל מושקובסקי, היו שניהם יהודים שנתבוללו. בתו היחידה של יוז'ה, נישאה לגוי, וכתוצאה מכך המירו גם אביה ואמה את דתם והיו לנוצרים.

אותו גורל פגע גם במרצל. הוא התחתן עם נוצריה והמיר את דתו. הוא חי בטשרנוצין. בעיני היטלר הוא נשאר יהודי, נמלט מביתו הנוח, הסתובב נע־ונד יחד עם קבוצת יהודים והסתתר מפני הנאצים. אשתו עזבתו וחיה עם גרמני־נאצי והסיחה דעתו ממנו. היהודים שאתם יחד התחבא מפני הגרמנים, הזכ־רו לו לעתים קרובות את בגידתו בבני־עמו, ואגב חילופי דברים אמרו לו, שמשם משפחתו „מושקובסקי" נשאר בסופו של דבר רק ה„מושק".

דז'ייקאנוביצה היתה רכושן של משפחות יהודיות מכובדות מאד, משפחות אשכול ושפירא. משפחות אלה היוו את האצולה של בעלי האחוזות היהודיים בסביבה. במשך שנים רבות התגוררו בכפר גדול, שגבל בעירנו. לא ידוע לי אם מי שהוא שרד ממשפחה ענפה זו.

משפחת שיינטל היתה בעלת קרקעות נרחבים וגדולים. התחיל ברכישת הקרקעות אבי המשפחה, אריש שיינטל. הוא הניח אחריו שלושה בנים ושתי בנות שברשותם היו כל נכסי משפחת שיינטל עד פרוץ מלחמת העולם השניה. מכל המשפחה הזאת נשארה רק בת אחת, ז'ניה, מדענית בלונדון ונכד, המתגורר בנתניה.

במדינת ישראל, במושבה כרכור, חי ענף אחד ממשפחת שיינטל. ראש המש־פחה הוא אחד המתישבים הראשונים במקום, מאנשי העלייה הרביעית.

לטוביה מרין ואיטשה אָוושאני, השתייך במשותף הכפר פרשיווקה. לאחר כמה זמן מכרו את רכושם, ובניו של איטשה אוושני קנו חלק מאחוזת יאשצבניק, ולאחר מכן — את אדמות הכפר טמפטשינה. הם החזיקו ברכוש זה עד שפרצה המלחמה.

ממשפחת אוושני נשאר בחיים רק בנו של חיים אוושני, שמואל. הוא מתגורר בקנדה.

לאחים לזנובסקי היה שייך הכפר יאשצבניק. הם החזיקו באחוזתם עד פרוץ מלחמת העולם השניה. נשארו בחיים: בתו של אחד האחים, אהרון, בארצות־הברית, ושלוש בנותיו של הבן השני, שלמה. שלושתן חיות בתל־אביב.

יהושע השל ברנר, היה בעל קרקעות נרחבים וכן בעל טחנה גדולה לקמח. מן המשפחה הזאת נשארו בחיים שני בנים. אחד מהם, משה, מתגורר בתל־אביב והשני, בונים, חי באמריקה.

האחים שווימר, היו בעלי האחוזה קושציוב. הם גם עסקו בעסקי קרקעות.

הם חילקו את אדמותיהם הרבות לחלקות חקלאיות קטנות. מהם נשארו שלוש בנות ובן אחד, כולם במדינת ישראל.

טיפוס מיוחד במינו של בעל קרקעות ועובד אדמה נאמן כאחד היה, אהרון לבקוביץ. השתייכו לו חמשים אקרים אדמה, שהיה מעבדם עיבוד חקלאי. נוסף לכך היה סוחר תבואות. היו לו קשרים הדוקים עם כל האיכרים הפולנים בסביבה ונחשב כאחד מהם. הם כינו אותו בכינוי „בייקה", כלומר סיפור בדוי. הכינוי הזה נובע מטבעו של האיכר הפולני, המלא דמיון חולני, והוא, לבקוביץ, היה מקשיב לכל הבדותות שסיפרו לו עמיתיו הפולנים, והגיב על כך בקריאה: בדייה. בשנים האחרונות לפני המלחמה התקיים בביתו „מניין", בימי שבתות ומועדים. כל היהודים בכפרים שבסביבה, היו מתכנסים ל„מניין" הקבוע בביתו, בשבתות, בשבתות־מברכין ובחגים והתפללו שם.

לאחר פלישת הנאצים לפולין, המשיך לשבת על אדמתו עד שנת 1942. ראש המועצה הכפרית הזמינו אז אליו והסביר לו, שהפולנים בכפר אינם יכולים לסבול את זקנו היהודי, ואם אין הוא רוצה שיתלשוהו, טוב יעשה שיגזזהו במו ידיו. באין ברירה גזז את זקנו, שהאיר את פניו וליווהו בדרך חייו כסמל הגאווה היהודית, במשך חמשים שנה תמימות.

ממשפחתו נותרו בחיים ארבעה בנים ושני נכדים, בשם דוד, וינקל בניו של דוד. זה האחרון יושב בבת־ים. שלושת בניו, מיכאל, שמואל והרשיל, יושבים בחוץ־לארץ.

זליג פוטוק, או זליק גליצן, היה בעל 50 מורגות קרקע בכפר גליז. נשארה בחיים בתו, היושבת בישראל.

למשפחת מייטק היו שייכות אדמות בכפר אחד. נותרו בחיים שתי בנות. היושבות ישיבת קבע בתל־אביב.

עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה היו בעלי האחוזה היהודיים שקועים בחובות. רק בימי המלחמה גדלו הכנסותיהם מעיבוד האדמה והם נתבססו מאוד.

לאחר שפולין השיגה את עצמאותה, מקץ מלחמת העולם הראשונה, הטילה עליהם הממשלה מסים גבוהים, בכוונה לדכאם. גם פועלי החקלאות התארגנו ודרשו שכר עבודה גבוה. יש להניח, שבעלי האחוזות היו יכולים לשאת בעול הכפול הזה, המסים ושכר העבודה, אילו היתה העבודה ממוכנת. אולם בפולין נעשו כל העבודות בידים במקום במכונות וטרקטורים. הם לא יכלו בשום אופן להתחרות בארצות הברית ובקנדה, שם עבדו רק במכונות. ארצות אלה הציפו את שוקי אירופה בתוצרתן החקלאית וסיפקו חיטה ושבולת־שועל, כמעט חינם אין כסף.

החקלאי היהודי היה קרבן ההתחרות הזאת, שקע בחובות מרובים ובשום אופן לא יכול לשלם את חובותיו. החקלאות כולה עמדה לפני פשיטת רגל במדינה. כשנוכחה הממשלה, שאחד מיסודותיה הכלכליים של פולין, החקלאות, עומד לפני פשיטת רגל, מיהרה והכריזה על מורטוריון; כלומר, על שמיטת חובות. תשלומי החובות של האיכרים נידחו למועדים מרוחקים ולזמנים טובים יותר. בעל האחוזות

היהודי — שבחלקו הגדול עסק בפרצלציה ובמכירות חלקות אדמה לאיכרים הזעירים ואלה היו חייבים לו סכומי כסף גדולים — נותר ללא אמצעים כספיים שוטפים וללא כסף במזומנים. כל זאת, בשעה שהיה עשיר מאד בנכסים שלא היתה יכולת ואפשרות לממנם.

בשנת 1942, לאחר שהנאצים הספיקו להתארגן בארץ הכיבוש, החרימו את כל האחוזות היהודיות ומסרון לידי מנהלים. בעלי האחוזות גורשו העירה, כשהם עניים ומחוסרי כל, נרדפים ומדוכאים. עד שבא הגירוש הסופי. כולם ניספו יחד עם שאר אחיהם, יהודי דזיאלושיץ.

אריה רולניצקי

המסחר הזעיר

כידוע, לא היו בדזיאלושיץ עשירים מופלגים ובעלי מפעלים גדולים. אותם המעטים בעלי האחוזות שבסביבה, ניתן למנותם באצבעות יד אחת. ברצוננו לתאר כאן רק את המסחר הזעיר ולכן לא נעסוק בחנויות האריגים הגדולות או בסיטונאי מכולת, כדוגמת איצה מאיר ואגה, אברהם דולה, יכיטל פלטקביץ, מנדל ודובינסקי, פלשובסקי׳, שויצר וכדומיהם... או בתקופה יותר מוקדמת, בחנותו של ריכטר, חנות בדים בפינת כיכר השוק. מסחר המכולת בסיטונות היה בידי ר׳ אליהו רולניצקי ז״ל ולפינצה פורמלסקי — חנות הגלנטריה. זכורות עוד חנויותיהם של שמואל יוטשנקה, ישראל וינשטוק ומן הגויים: חנויותיהם של פאוול קשונזשק ובנו, קאבז׳ינסקי׳, זבולנסקי, שהיה גם ראש־העיר והמונופולין של טבק וסיגריות היה בידיו.

סוחרי דזיאלושיץ הופתעו לשמוע עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, שיהודי בשם, פסח שטרנברג, הצליח לקבל מן השלטונות בורשה, רשיון למכירת רפואות וכימיקלים שונים.

היו עוד חנויות שונות בכיכר השוק ובין היתר, נזכיר את החנות של אפשטין למשקאות חריפים, החנות של האחים צוקרמן לגלנטריה, טאומן לטבק, החנויות של שמואל שיינטל, לייביש ברנדס וסמולרצ׳יק למוצרי ברזל. במסחר לעורות מעובדים עסקו: אלימלך בלאט, מאיר שולימוביץ, יוסף אידל מנדלבאום, דרוביאז׳. ההנות של כלי בית וזכוכית היתה שייכת ליוסקה טייטלבאום, והמסחר בצבעים וזכוכית שטוחה היה נתון בידי מנדל פרידמן (קליין מענדעלע), ואהרון באום.

והיו בכיכר השוק עוד כמה חנויות למסחר במיצרכים שונים, שלקוחותיהן היו איכרי הסביבה החקלאית.

בדזיאלושיץ היו סוחרים שעיסוקם העיקרי היה, ריכוז וקנייה של כל התוצרת הכפרית, שהיהודים רכשו מן הכפריים והביאו העירה. המסחר התנהל בצורה דלקמן: כל השבוע סובבו הרוכלים (דארפס־לויפער) בכפרים וקנו מכל המזדמן לידיהם: נוצות, עורות של שפנים וארנבות וכדומה... אחרי חמישה ימים של התרוצצות בכפרים, חזרו העירה וביום השישי סיימו את עיסקותיהם עם הסיטונאים, שהיו קשורים אליהם. לפעמים, מימן הסיטונאי את עסקי הרוכל למשך שבוע־שבועיים, על ידי מתן מפרעה של כמה מאות זהובים עד לשעת סילוק החשבונות, ביום שישי. החשבון נעשה כרגיל תוך צמצום רווחי הרוכל, דבר שקיפח את פרנסת משפחתו. הרוכל הצטייד, בו במקום, במיפרעה חדשה, נח בשבת מעמלו השבועי הרב וביום הראשון לפנות ערב, חזר למרכולתו והתחיל לסובב מחדש

על הכפרים. מצבם הכלכלי של הסיטונאים, בניגוד למצב הרוכלים, או כפי שקראו להם בדזיאלושיץ „די דארפס־לויפער", היה בדרך כלל איתן והיו ביניהם אנשים עשירים למדי. ראוי כאן לציין את משה ניפקר, שנהפך ליצואן של נוצות וסחרו התפשט עד גרמניה. לצורך זה פתח מפעל לניקוי נוצות, בשלזיה העילית, בקרולבסקה־הוטא. גם משה ואַגה עסק במסחר בנוצות, אך בקנה מידה קטן יותר (לפניהם עסק במסחר זה גם אברהם פרופסורסקי).

מכיוון שסביבת דזיאלושיץ היתה כולה חקלאית נהגו האיכרים להביא בימי „היריד", את תוצרתם למכירה, בעיר. חלק לא מבוטל של יהודי דזיאלושיץ עסק בקניית תוצרת כפרית, בעיקר תבואות שדה כגון: חיטה, שיפון, שעורה ושיבולת שועל ותוצרת המשק: ביצים, עופות, חמאה וירקות, שניתן לאחסנם ולשלוח לערים הגדולות ולערי התעשיה.

לרוב האיכרים היו בדרך כלל בעיירה, סוחרים קבועים, שקנו מהם את תוצרתם. אף על פי כן שרצו בגבולות כפרי־מגוריהם רוכלים וסוחרים שונים, שלמראה כל עגלת איכר מתקרבת עטו עליה, והחלו להתחרות ביניהם בנסיון קנייה והאיכרים התמקחו אתם על מחיר התבואה או הביצים, שהובילו בעגלותיהם. הסחר עם האיכרים שימש מקור פרנסה עיקרי כמעט לסוחרים הזעירים. היו בדזיאלושיץ גם כמה סוחרי סוסים. אמנם שוקי הסוסים והבהמות התרכזו בעיקר בירידים בסקלבמירז, מייכוב ופרושביץ, אבל השתתפו בשווקים אלה גם סוחרי הסוסים מהעיר דזיאלושיץ. סוחרי הסוסים וסוחרי הבהמות היו יוצאים תמיד לירידים אלה בעגלה רתומה לשני סוסים יפים ומאחורי העגלה היו קשורים הסוסים, המיועדים למכירה. כשהגיעו ליריד, נמכרו כל הסוסים, גם אלה שהיו רתומים לעגלה, כמובן, ברווח מסוים ובמקומם נרכשו סוסי ריתמה חדשים. כשהיריד היה מוצלח, נמכרו גם הסוסים החדשים והסוחר היה נאלץ, לפעמים, לחפש מאחרים הסעה, שיוכל לחזור לביתו.

בשלהי הקיץ ובגמר עונת הקציר, השתדלו האיכרים להיפטר מן הסוסים שהזדקנו משום שחבל היה להאכילם כל החורף חינם לאחר שממילא לא יצליחו לעבודה באביב. סוחרי הסוסים הם שרכשו גם את הסוסים הזקנים, ולא פעם קרה, שנקנה בחזרה אותו סוס שרק לפני כמה חודשים מכרוהו לאותו איכר, כמובן לאחר ששיפרו את מראהו הכללי. הם ציחצחו את עורו, השחיזו את שיניו שיראה יותר צעיר. סוסים אלו לא היו, לכל הדעות, כשרים לעבודה ואחת דינם היה להוציאם להורג. לצורך זה נירכשו שיירות־שיירות של סוסים עלובים אלה, רכוני ראש, צמוקי צלע, כושלים וצולעים, הובאו לביקעה שליד דזיאלושיץ (דאלעס), נקטלו בהמון ופשטו את עורם. מסתבר, שגם על סוסים־נבלות אלה יצאו הסוחרים בריווח כספי נאה.

מעמד כלכלי מיוחד ולא פחות חשוב בתועלתו השימושית שהצטיין גם באופיו המיוחד, היוו, בעלי העגלות (באלעגאלעס). המדובר בעגלונים, אשר בלי להתחשב במזג האויר בחורף, באביב, בקיץ ובסתיו הפולני הגשום וגם בלילות כפור, היו מבלים את לילותיהם בדרכים הקשות הלא סלולות ומובילים את התוצרת שרוכזה

בסוף השבוע לערים הגדולות. המסלול העיקרי הוביל לקראקוב ולאיזור זגלמביה. ראוי לציין שהכוונה, בעיקר, לעגלונים מבית הסמולרזים, שהתגוררו ליד הסטאויסקה (מסילה). חייהם היו קשים מאד, כיוון שהיו שכירי יום והסוסים והעגלה, השתייכו למי שהוא אחר. סוחרי דזיאלושיץ העבירו באמצעותם את הסחורות אל הסיטו־נאים בערים הגדולות. נסיעה לקראקוב ארכה, בדרך כלל, לילה שלם. למחרתו, נחו הסוסים, העגלה הועמסה בקראקוב מחדש בכל טוב ועם רדת הלילה יצאו העגלונים בחזרה לדזיאלושיץ. מנת חלקם ופרנסתם היתה קשה כקריעת ים־סוף, אך יושרם והגינותם שימשו לדוגמא וכדאי היה לסוחרי העיר למסור לידם את ההובלה וזאת אף על פי שפעלה גם רכבת באיזור שהעבירה משאות ממקום למקום. בלילות סתיו סגריריים, עת הגשם ירד בלי הפסק וחושך מצרים שלט בעולם, ישבו להם העגלונים מכורבלים במעיליהם על דוכן העגלה שהתנהלה לאיטה, רופפו את המושכות ונתנו לסוסים ללכת כרצונם. לפנות בוקר היו הסוסים חוזרים לתחנתם בעיירה בלי הדרכת העגלון. הסוסים חזרו לאותה חצר שממנה יצאו לפני יומיים. אכן, הללו הכירו היטב את אבוסי הבעלים.

בעיירה דזיאלושיץ פעלו כל מקורות הפרנסה המקובלים. אין כאן מענייננו לתאר ולפרט את סוגי בעלי־המלאכה השונים, שהיו מצויים בעיירה. ודאי, יימצא מישהו, שיאות לתאר כראוי את משלח־ידם ואת חייהם. אבל יחד עם זה קשה לדלג ולא להזכיר את מעמד הסבלים, אשר היו קשורים וצמודים למעשה לסוחרי דזיאלושיץ ועל ידם חיו ומצאו את מחייתם הקשה והדלה. בהתקרב עגלה עמוסה עם סחורה, קפצו הסבלים בזריזות מי למעלה, להגשת השקים או צרורי העורות, ומי למטה לעמוס על גבם את המטענים לשאתם למחסן הסוחר. בסקירה זו אנו מעלים לפני עינינו, את מראה פניהם היגעים וזקניהם המדובללים, את לבושם הכבד והחבל הגס הקשור למתניהם. הם נעלו סוג מגפי ענק כבדים. לבנו נצבט גם עתה לזכר מראיהם ועבודתם. זו היתה אחת העבודות הקשות והמפרכות בעיירה שהתפרנסו ממנה ובשכר הדל צריך היה לגדל ולפרנס משפחות מטופלות בילדים.

בכיכר השוק נמצאו גם מספר בתי־מרזח ומסעדות; מקובל היה בין איכרי הסביבה שבהגיעם לעיר ואחרי שגמרו את המיקח וממכר, „להטביע את התולעת" (אפטרינקען דעם ווארעם) בכוס משקה. נרכש בקבוקון יי"ש עם דג־מלוח, כשהגוייה הכפרית שופכת קללות, מגדפת ומזרזת את בעלה לחזור הביתה. למלא צורך זה התמקמו בעיירה בתי־מרזח של גויים כמו: קולצינסקי־שלנזק, בילצקי וגם של אחינו בני־ישראל, גולדקורן, פייבל פלשניצקי וחיים חבא. רבה היתה השמחה וההמולה אצל הכפריים והכסף התגלגל לו לבעלי בתי־המרזח.

ההמולה, אותה ראינו בשנות ילדותנו ושהיטב נחרתה בזכרוננו, — היא בעיקר משני ימי ה„יריד", שלישי ושישי בשבת. ליום שוק כזה חיכו הסוחרים בכליון עיניים, והוא שימש מקור פרנסה לא מבוטל לסוחרים הגדולים ובעיקר לרוכלים והתגרניות. עם שחר התחיל סידור הדוכנים, שורות שורות שלכל אחד מקומו הקבוע. על ידי האנדרטה של קושציושקו, הסתדרו בעיקר סוחרי המנופקטורה, הבדים והגלנטריה. שם נמכרו אותם הצעיפים הפרחוניים והחצאיות המגוונות

לנשים. שם מכרו גם חולצות, חליפות ומכנסים לגברים. והמכירה היתה מעשה „אמנות" ממש. „אם הבגד לא הלם את החי, ודאי יהלום את המת", לפי דברי הפיתגם העממי המקובל. לא חסרו גם סנדלרים בשוק שמכרו נעלים, מגפיים, ערדליים לגבר ולאשה. היו גם כובענים, שתוצרתם המגוונת לכיסוי ראש, מכל הסוגים ומכל הצבעים, מצאה עניין אצל הקונים.

להצלחה מיוחדת זכו דברי המתיקה: עוגות טריות עם סוכר מעליהן, סוכריות צבעוניות שטעמן לא התאים בדיוק למראה, היו יפות מבחוץ אך תפלות בפה. הועמדו גם דוכנים עם שלל פירות וירקות מכל הסוגים מיבול העונה: דובדבנים ואוכמניות באביב ותפוחים ואגסים בקיץ.

כל ה„טררם" הזה מלווה היה צעקות והכרזות שבח על טיב הסחורה. היתה ההחרות פרועה בין התגרנים. לפנינו דוגמא של יום־שוק, יום של יריד עם צהלת הסוסים, געיית בקר ופעיית הצאן ותמרות אבק שהעלו ואשר כיסו את העיירה בערפל לבנבן־אפור וסמיך.

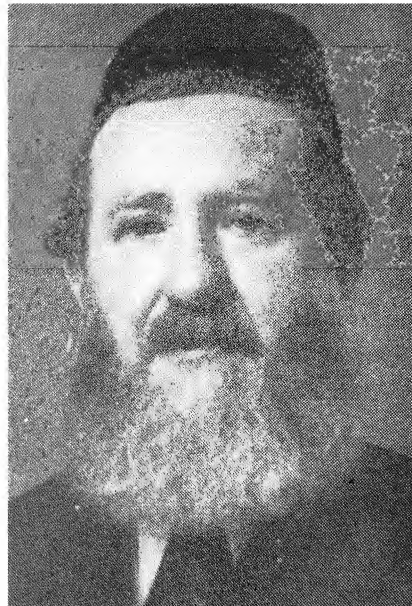
רוכלי דזיאלושיץ ניצלו את ימי השוק שהיו בעירם וגם הרחיקו לנסוע לעיירות הסמוכות. בקיץ, לא היתה זו בעייה מיוחדת. יצאו לדרך שניים־שלושה רוכלים יחד. אך בימות החורף, עת הדרכים כוסו שלג, כפור הקפיא עצמות, הכרח היה לצאת מן הבית, משום שפרנסה מוכרחים להביא ויהי מה.

אפשר היה לראות את הרוכלים והתגרניות כשהם מכורבלים בשמיכות ובפרוות, עומדים ורוקעים ברגליהם, לחממן. לפעמים עמדו או ישבו הנשים על גבי סירים מלאי גחלים לוהטות, לחמם את גופיהן הקפואים. היו אלה נשים תגרניות פשוטות ואמיצות לב, אך יחד עם זה אמהות מסורות, שהשאירו בבתיהן ילדים רכים ונחלצו לעזור לבעליהן בפרנסתם הקשה.

לא תמיד ה„יריד" הצליח. יש ונערך בימי קור או גשם שוטף כשמועטים היו הקונים. עמדו הרוכלים באפס מעשה ומרוב כעס כירסמו את אצבעותיהם אי לעסו קנה קש שנטלו מעגלה סמוכה וכל קונה אשר הופיע, כמושיע ממש, הוקף מייד בכל מיני הצעות מפתות ובלבד שגלגל הפרנסה יסתובב.

הרב יהודה פרנקל

לימוד תורה ומפעלי סעד

הרב יהודה פרנקל

א. התלמוד תורה

מובן מאליו, שהתלמוד־תורה, כמוסד חינוכי, נשא בפולין, וביחוד בעיירותיה, אופי שונה לגמרי מן הישיבות ומוסדות התלמוד־תורה כיום, בערים הגדולות בישראל. החזקת מוסד התלמוד־תורה והנהלת מוסד חינוכי מסוגו, בעיירותיה הקטנות של פולין, היה רחוק, במובן גשמי ותעסוקת כוחות הוראה, כרחוק מזרח ממערב, כשמדובר בנעשה בשטח זה בישראל.

גם בערים הגדולות בפולין היה מצב התלמוד־תורה שונה לטובה. אותו

זמן, שבעיירות התלבטו קשה בהבטחת קיומו, הרי בערים הגדולות תמכו במוסד החינוכי המסורתי הזה מפלגות וסיעות וכן הקהילה היהודית, שהקציבה סכומים ניכרים לתקציבי החינוך.

לא כן היה המצב בעיירות הקטנות, שסבלו לרוב מבחינה כלכלית ותושביהן היו טרודים בדאגות פרנסה חמורות. גם בתי־הספר העממיים התחרו בהם התחרות קשה במתן חינוך יהודי לילדי ישראל.

נוסף לכך בתנאי הגולה לא עמדו לרשות הקהילות היהודיות הקטנות כוחות ארגון דרושים וכן חסר סגל הוראה מתאים, דבר שדילדל את קיומם החמרי וגם הרוחני של מוסדות התלמוד־תורה.

כשהגעתי, בשנת 1925, לדזיאלושיץ, לא היה כמעט קיים מוסד כזה, שיבטיח לילדי ישראל לימוד התורה. בית המדרש העירוני היה באותם הימים כמעט ריק מלומדי תורה. בחורים ואברכים לא נראו גחונים על גבי גמרות. אולם על כך אמסור בפרק אחר במאמרי.

בהיותי נאמן לכלל שאמרו חכמינו ז״ל, „אם אין גדיים — אין תיישים״, וכי אין ישראל מתקיימין אלא בזכות הבל פיהם של תינוקות דבית רבן, כינסתי סמה יהודים מסורים ללימוד התורה, לטכס עצה ולהקים תלמוד־תורה ראוי לתפקידו. ביחוד נרתמו לביצוע המשימה ידידי, ייבדל לחיים טובים, ר׳ אברהם משה שנקר; אביו של מזכיר ארגוננו, אריה שחר, ר׳ שמואל יוטשנקה ז״ל וכן ר׳ חיים יוסף דז׳ביינצקי ז״ל.

ראוי להקדיש כאן כמה דברים, לר׳ שמואל יוטשנקה ולר׳ חיים יוסף דז׳ביינצקי ז״ל. הראשון היה יהודי בן־תורה וכולו דבקות ואצילות. הוא היה חסיד האדמו״ר מגור ועסקן בעל התלהבות, שאין רבים כמותו. לא זו בלבד שהוא התמכר למצווה זו של יסוד תלמוד־תורה וארגונו, אלא שגם הטריד את מנוחתם של רבים אחרים, גייס כספים, ועל אף דאגותיו הפרטיות המרובות, לא נח ולא שקט אלא דירבן בהתלהבותו המרובה ודאג לפיתוח מוסדות התלמוד תורה ובתי ספר בית־יעקב ושאר מוסדות תורניים. כזה היה ר׳ שמואל יוטשנקה ז״ל.

ואשר לשני, ר׳ חיים יוסף דז׳ביינצקי, הוא היה טיפוס של יהודי, שהיה מוכן לתת ידו לכל דבר שבצדקה ומעשים טובים. כן שיתף פעולה בכל מעשה שהיה לטובת הכלל; וביחוד עזר וסייע בהקמת מוסדות תורה והחזקתם. כל זה, נוסף לעיסוקיו האחרים בעיר וקיום מצווה של עזרה לנצרכים ולצדקה בסתר וכדומה.

כמובן שנמצאו בעיירה עוד יהודים בעלי לב רחמן וחם, ושגם הם השתתפו בלב ונפש בהקמת מוסדות התורה ומתן סעד לנצרכים. לדאבוני, נשתכח שמם מזכרוני. יהא זיכרם ברוך!

זכך נוצר כמעט יש מאין. הוקם תלמוד־תורה, שהיה לשם ולתפארת לעיר דזיאלושיץ, שהגדיל את כבוד התורה והרבה את תפארת הבית היהודי.

קשה, כקריעת ים־סוף ממש, היה לקיים את התלמוד־תורה קיום של כבוד, לדאוג לתשלום המשכורת למלמדים בזמן ובדרך של כבוד. אולם, מאמציהם הבלתי

נלאים של העוסקים במצוות איפשרו את הדבר. ההכנסות משכר הלימוד לא כיסו אפילו חלק מיצער מן ההוצאות המרובות שנדרשו.

במרוצת הזמן הכירה העיר כולה בערך המפעל הגדול, וגם ועד הקהילה הקציב לו הקצבה שנתית ניכרת.

וכשלמרות הכל לא הספיקה גם תמיכתה של הקהילה, לכסות את התקציב הגדל והולך של התלמוד־תורה, יצאנו אני, כנשיא המוסד, יחד עם מר שפירא, בעל האחוזה מדז׳קנוביץ — יהודי תרבותי ובעל חוש לחינוך ילדי ישראל — לעיר הסמוכה, פינטשב, למושל המחוז, להבטיח את תמיכתו במוסדנו. תיארנו לפניו את מצבו הכספי העלוב של התלמוד־תורה וגם הסברנו לו, שאם חס־ושלום יחוסל המוסד, יישארו תלמידים, רובם ילדי עניים, מופקרים להשפעת הרחוב ויגדלו מהם קומוניסטים וסתם אנשי הפקר. נוכחנו לדעת, שנימוק זה השפיע עליו להרשות לועד הקהילה שיפריש סכום גדול יותר לטובת המוסד.

כך עבדנו שנים על שנים; השתתפו במלאכת מצווה זו, יהודים מכל שכבות התושבים. נתגייסו לעבודת הקודש יהודים, שדאגות הפרנסה החשיכו את עולמם, בעלי מלאכה, בעלי עגלות, חנוונים זעירים, יהודים דוויים וסחופים, שכל ימות השבוע היו מחזרים על הכפרים ובלבד להבטיח לחם צר ומים לחץ לבני ביתם. כולם כאחד גילו מידה רבה של מסירות נפש למען חינוך ילדיהם. הם, פשוט, חסכו מלחמם המעט להבטיח לימוד תורה לילדיהם.

תלמיד בתלמוד־תורה נמצא תחת פיקוח מתמיד של ועד מורכב מתלמידי חכמים, שהראה עניין מתמיד בלימוד, שיהיה כשורה ויתנהל ברמה גבוהה. לבחינות עם גמר ה„זמן", הוזמן רב העיר, הרב הגאון ר׳ מרדכי יצחק סטאשבסקי זצ״ל, וכן כל נכבדי העיר. המטרה היתה, קודם כל, להגדיל תורה ולהאדירה! ושנית, הילדים הושפעו מן ההופעה הפומבית שניתנה לבחינות ולמדו תורה בהתמדה, בבחינת קנאת סופרים תרבה חכמה. ושלישית, זה הביא להגדלת ההכנסות והשתתפות בתרומות גם של אנשים, שלא הראו עד כה עניין מיוחד בצרכי הציבור. העיקר, התלמוד־תורה, כבודו ויוקרתו עלו כפורחים. והדברים הגיעו לידי כך, שרבים מן הילדים שסיימו את התלמוד־תורה נוספו על לומדי בית־המדרש.

זוכרני שעם התחלת כל „זמן", כשניגשו לרשום ילדים חדשים לתלמוד־תורה, ישבה ועדה שקבעה את גובה שכר־הלימוד. המשא ומתן, שהתנהל בקשר לכך, היה יגע מאד ואפילו כשנקבע הסכום הפעוט ביותר, היה הדבר גורם לדיכאון, ואפילו לבכי, אצל העניים המרודים ואצל אלה שהיו מקובלים כבעלי־בתים נכבדים בעיני הרבים, אבל לא היה ביכולתם לשלם אפילו את המעט.

משום כך לא יכולתי בשום אופן להיות חבר יחיד בועד כזה. לבי היה רך וקשה היה עלי לראות בדמעות יהודי. באין ברירה הייתי מצרף אלי יהודי נכבד, שהגיע לזיקנה, את ר׳ אברהם צוקרמן ז״ל, שהיה בנידון זה עקשן יותר גדול ממני והיה משיב למערערים בהאי לישון: אני כשלעצמי, הנני יהודי בא־בשנים. גם יתום ואמי שתחי׳, אלמנה ואיש אינו בא לעזרי.

כך, מצד אחד גבר הרצון לחנך את ילדי ישראל בתורה ומצוות ולקיים

חינוך זה בעוני וחוסר כל, ומצד שני נמצאו הרבה יהודים שהיו מוכנים למסור נפשם בעד כלל ישראל וחינוך לתינוקות דבית רבן. הללו שכחו מרוב מסירותם את ביתם ואת משפחתם והצורך לדאוג לפרנסתם, ועשו ימים כלילות בדאגה, להעניק חינוך יהודי לבנינו.

הכוונה שבתיאור חטוף זה, שנעשה בקווים מצומצמים ביותר, היא להעלות מעט מן הקדושה שאפפה את היי העיירה, קדושה שבא סופה, כאשר צורר היהודים, עמלק של דורנו, החריב את הכל ועקר את הכל מן השורש. וכמו כן למען הילדים שנשארו בחיים בחסדי ה׳ יתברך ממרחץ הדמים הנורא שנעשה ביהודי דורנו, יעלו על זכרונם מי הם ומה מקורם, בבחינת „מאין באת ולאן אתה הולך״. מצווה היא לספר מעשי אבות, שהם סימן לבנים. אולי זה ישפיע לטובה על חינוכם ועל עתידם של בנינו, שלא יתנכרו, חס וחלילה, לשרשם הקדוש, שממנו הם יוצאים.

לעניין הישיבה והמוסדות בעירנו, אקדיש מקום בשאר הפרקים בעזהשי״ת.

במקום זה ברצוני להעיר, שיחד עם יסוד התלמוד־תורה, הקלנו על חייהם ופרנסתם של 12 עד 14 מלמדים, שקיבלנום לעבודה בתלמוד־תורה כצוות הוראה. כל הזוכר את מצבם של המורים הללו ואת בתי מגוריהם וכן מצבם הכלכלי של הילדים כתלמידים יודה, שהיה בכך בחינת יציאה „מן המיצר״...

בכליון עיניים חיכו המלמדים לתשלום המשכורת בכל ראש חודש ובמשך כל החודש, כיוון ששכר זה היווה כל פרנסתם. ומאידך גיסא, נהנו המלמדים משעות לימוד מסודרות, שנקבעו על ידי הועד וכן מחדרי לימוד אווריריים ומוצפי אור שמש. המשכורת החדשית היתה נכבדה מאד, והמלמד לא חלם על כך עד אז, בהיותו נתון קודם לכן להסדי בעלי־הבתים, כ„מלמד״ בחדר פרטי, שהטרידו אותו בכל מיני טענות ומענות.

הפעם היו נתונים להנהלתו של ר׳ ישראל שלמה לנדאו ז״ל, יהודי יקר ומכובד, שהיה בעצמו יהודי תלמיד־חכם וחסיד שנתברך במעלות ובמידות טובות וניחן בסגולה לשתף פעולה עם הזולת. הוא עשה מה שעשה באהבה ובמסירות נפש לא לשם פרנסה בלבד, אלא מרוב דאגה לעניין הקדוש של חינוך הבנים.

ביחוד דאגנו לא לקפח חלילה וחס את פרנסתם של המלמדים בני העיר, שהיו כרגיל עניים מרודים. היינו יכולים להקל עלינו בהרבה את העול בניהול התלמוד־תורה ובפעולות הפיקוח על המלמדים ועל התלמידים כאחד, אילו הבאנו כמה כוחות מעולים להוראה מן החוץ, מומחים לחינוך ואמנים פדגוגים, שהיו בפולין דאז די והותר. נמנענו מלעשות זאת, שלא לקפח את פרנסתו של יהודי, מלמד בן־המקום, על ידי קיום המצווה הקדושה „ותלמוד תורה כנגד כולם״.

ב. הישיבה

עמדה לפנינו השאלה: מה נעשה בילדים שיסיימו את לימודיהם בתלמוד־תורה והיכן ימשיכו הבחורים המחוננים את לימודיהם? הרבה בעלי־בתים שלחו את ילדיהם ללמוד תורה בישיבות שבמקומות אחרים כגון בורשה ללמוד

ב„מתיבתא", בקיילץ, בקראקוב וכדומה. אולם רובם הגדול של בוגרי התלמוד־תורה נשארו בעיר; ממילא נתעורר ההכרח לדאוג להם להמשך תלמודם.

עד שנמצאה צורת הארגון של המוסד הלימודי המתאים, חילקנו בינינו לבין עצמנו את התלמידים לקבוצות־לימוד ונתנו להם שיעורים במשניות, בגמרא ותוספות כל יום בין ערבים, בלילות ובשעות המוקדמות של הבוקר. שיעורים אלה נתנו, שלא על מנת לקבל פרס, הרב יהודה פרנקל שליט"א; ר' איצ'ה מאיר פרידברג, שוחט דמתא, חסיד של גור ואחד העסקנים החשובים שבעיר; וכן ר' אברהם שנקר הי"ד.

הלימודים נתקיימו בכמה מקומות: חלק למד בבית המדרש העירוני, בניהולו של ר' חיים יחיאל, ראש הישיבה. חלק אחר בחר לו את השטיבלך החסידיים כמקומות שבהם ניתנו השיעורים, וגם חדרי מגורים פרטיים נועדו למטרה זו.

ראש העסקנים במקום, ר' שמואל יוטשנקה ז"ל, פעל רבות ונתן יד תומכת ליסוד מוסדות התורה בעיר. הוא היה הרוח החיה והפעילה בכל שטחי העסקנות ועידוד לימוד התורה. גם ר' חיים יוסף דז'ביינצקי, ועוד כמה בעלי בתים מן הנכבדים בעיר, סייעו הרבה להצלחת המפעל.

במרוצת הזמן, בשל עניין ארגונה של ישיבה תורנית ראוייה לשמה בדזיאלושיץ והוחלט להזמין ראש־ישיבה מן ההוץ. אחד מהם היה ר' לייב ורשבר. מקומה של הישיבה נקבע תחילה בעזרת הנשים של בית־המדרש. אולם לאחר שהתפתחה הישיבה והרחיבה את פעילותה, נוספו על הלומדים בחורים מן הסביבה הקרובה והרחוקה יותר — ממייכוב, סקלבמיירז' פרושוביץ ועוד.

תלמידי הישיבה מן החוץ תבעו דאגה מתמידה ומיוחדת. היה הכרח לטפל במקומות לינה ואוכל למשך כל ימי השבוע. לא חסרו גם מתנדבים מבין בעלי הבתים בעיר, שלקחו בחור ישיבה כזה לביתם ודאגו לכל צרכיו, למקום לינה ולסעודות היום.

לא חסרו בכל עיר ועיירה בפולין בעיות קשות, שנגעו בעצם קיומן של השכבות העניות באוכלוסיה היהודית. אלא שמעולם לא נמצאו אמצעים מספיקים לפתור אותן בצורה מניחה את הדעת. זו הסיבה שהעסקנים הציבוריים הצטמצמו בדרך כלל והתעניינו רק באותם הדברים שהאיש שהשתייך לשיכבה העניה לא היה מסוגל לפתרם בכוחות עצמו.

בשטח הפרנסה דאג כל איש לעצמו לפי אפשרויותיו. אולם ככל שהעיק יותר עול הפרנסה, כן נתקשה האיש הרש בפתרון בעיית החינוך לבניו. לא לפי כוחותיו החמריים היה לשכור מלמד לילדיו, לשלם שכר לימוד כפי שצריך, כדוגמת בעל־בית שמצבו הכלכלי מרשה זאת. ראשו לא היה פנוי לדברים כאלה, וכן לא הבין את ערכו של החינוך לאשורו. משום כך הקדישו העסקנים את חלבם ודמם בעיקר לענייני חינוך הילדים, שגם ילדי העניים יהנו מן המזון הרוחני. בלי שים לב לכך, אם שילמו ההורים שכר לימוד אם לאו, קיימו העסקנים את הנאמר „וכל ישראל ערבים זה לזה", טיפלו בדבר כראוי והתייחסו לכך ביתר תשומת לב מאשר לעניינים אחרים. לא שכחו אף רגע, שכרוך בכך

עניין קיום היהדות. כשגדלו הילדים נתברר, שהם מטובי התלמידים והמתמידים בתורה ובחכמה, כדברי חכמינו זכרונם לברכה. וסופו של דבר, נוסדה בדזיאלושיץ ישיבה שלמדו בה בחורי חמד, תלמידי חכמים, שהיוו עטרת תפארתה של העיר.

ג. בית יעקב

בעיית החינוך היתה על כרחה קשורה גם בחינוך הבנות. העסקנים ר׳ שמואל יוטשנקה, ר׳ איצ׳ה מאיר פרידברג, השוחט המקומי הי״ד, ועוד עסקנים אחרים ואני בתוכם, יסדו מוסד „בית־יעקב״ לבנות, דאגו לכל צרכיו וכן לשכירת צוות מורות מסורות לרעיון הזה של חינוך בנות ישראל ברוח התורה והיהדות. הם פיתחו תנועה מתאימה מסביב לבית הספר הזה ששמו נתפרסם גם מחוץ לגבולות העיר וריכז גם עסקנים מן הסביבה מסביב למוסד. כן ביקרה בבית הספר בית־יעקב שרה שנירר ע״ה, מייסדת תנועת „בית־יעקב״ והוגת־הדעות של הזרם החינוכי הזה. כמעט כל חודש נתקיימו הרצאות בשביל הנשים העסקניות, שנועדו אליהן הגברות הכבודות ביותר של העיר. ההרצאות הדגישו לא רק את חשיבותו של חינוך הבנים, אלא גם התועלת הרבה ותכליתו המיוחדת של חינוך הבנות.

במרוצת הזמן, התפתח ה„בית־יעקב״ והיה לדוגמה ולתפארת. על כל פנים, כך נמשך הדבר עד לזמן שבו עזבתי את העיירה.

ד. חברת „ביקור חולים״

בימינו יקשה להבין כיצד אנשים מעטים במספר, יחידי סגולה, הצליחו לטפל בכל העניינים האלה שנמנו לעיל, לטובת הכלל. אותם אנשים טיפלו לא רק במפעלים הגדולים אלא השקיעו ממרצם וחילם גם במפעלי צדקה וחסד קטנים שונים. בין המפעלים האלה יש למנות את חברת „ביקור חולים״, שלנגד עיני חבריה עמדה אחת המצוות החשובות והגדולות לדאוג לחולים ולמשפחותיהם. והעסקנים הנזכרים לעיל התמסרו למוסד בלב ובנפש.

רק זמן מה לאחר יסוד „ביקור־חולים״ הצטרפו לחברה בעלי בתים שונים, כולם יהודים נכבדים יוצאי השכבות השונות של האוכלוסיה היהודית בעיר. מטרתה של החברה לא נתמצתה בשמה, „ביקור חולים״. כל לילה הלך בחור או אברך, לפי התור כמובן, ללון אצל חולה. העוסק במצווה לא עצם עינו אף לרגע והושיט לחולה כל שדרש. כל זאת, בכדי ששאר בני המשפחה יוכלו לנוח ולקום רעננים לעבודתם הסדירה. כן שילמה הנהלת החברה את הוצאות הרופא המבקר את החולה וכן היתה קשורה לשני פלדשרים (אחים רחמנים, בלשון היום), ר׳ לייבוש שניאווסקי ור׳ אשר מושנברג, שהיו עורכים ביקורים קבועים אצל החולים העניים. החברה היא שהבטיחה את שכר טירחתם. כן הוציאה חברת „ביקור חולים״ סכומים נכבדים לתשלום בעד התרופות שנלקחו בבתי המרקחת. כל הפעולות האלה הוכיחו, כמה מסירות נפש וכמה אחריות וחיבה הגו אנשי „ביקור־חולים״ לאחיהם הסובלים.

חשיבותן של פעולות סעד אלה יש להבין על רקע המציאות של הימים

ההם. בכל העיירות בפולין לא היו כלל בתי־חולים וכן לא נמצאו בהן אחיות רחמניות. אולם היהודים פעלו מעצמם, לפי רוח הדברים שנאמרו מפי התנא הקדוש ר׳ עקיבא: „כל מי שאינו מבקר את החולה, כאילו שופך דמים". ומסופר בגמרא, מקורה של אמרה זו. פעם אחת עבר על פני בית ושמע שבוקעות מתוכו אנחותיו של אדם. הוא נכנס לבית ומצא בתוכו חולה מסוכן שוכב על מיטתו והוא כמעט לאחר יאוש. ר׳ עקיבא רחצו וסכו עד שהעמידו על רגליו.

כך נהגו אחינו בני ישראל, הדוויים והסחופים, מטופלים במשפחות גדולות ודאגות פרנסה קשות, בקיימם מתוך מסירות נפש את המצווה הגדולה של ביקור חולים וכמו כן את מצוות העשה: „ואהבת לרעך כמוך!"

ה. טהרת המשפחה

אותו זמן הקמנו אגודה בשם „טהרת המשפחה". חשיבות רבה היתה לאגודה זו ביחוד בשביל חלק האוכלוסיה הענייה, ששוחרר מתשלום דמי כניסה למיקווה. כיום קשה להאמין, אולם אז היה ערך גדול לסכום הקטן ביותר אצל השכבה הענייה. לרשותנו עמד תקציב ניכר כל שנה לצורך זה, וגם ועד הקהילה סייע לנו. המוסד נתקיים הרבה שנים. ניתן לקבוע בכל הוודאות, ש־90 אחוז לפחות מיהודי דזיאלושיץ קיימו בפועל את טהרת המשפחה.

מובן מאליו, שמלבד המוסדות המרכזיים לחינוך ולעזרה, שהוקמו בעיר, פעלו גם הרבה יהודים בעלי לב יהודי חם, רודפי צדקה וחסד, שבאופן פרטי התעניינו במתרחש בסימטאות של דלת העם, תמכו במשפחות נצרכות, באלמנות וביתומים נזקקים וכן בעניים מכובדים, בחינת מתן צדקה בסתר, שמצבם הכלכלי האמיתי לא נודע ברבים. בחורים לומדי בית המדרש ואברכים, מלבד מה שישבו על התורה ועל העבודה, מצאו תמיד שעה פנויה להתמכר להושטת עזרה לזקוקים לכך. הם אספו כספים וגם לוו כספים בשביל אורחים נצרכים מן החוץ שנזדמנו לבית המדרש וכן ליהודים תלמידי חכמים ולדרשנים שסרו לדזיאלושיץ; או נתלוו אליהם בשעת איסוף כספים ועשו כל מה שאפשר, כדי לזכות במצווה של הכנסת אורחים. יהודים, שבעצמם היו רחוקים מלהיות עשירים, פתחו ארנקם ותרמו ביד נדיבה לקיים את הנאמר: „ישראל נתבעים ונותנים". על כל פנים, לא היה לה לדזיאלושיץ מה להתבייש, בזמני, לא בתורתה ולא במוסדותיה, בתלמודי התורה שלה וישיבותיה, באופן יחסי לערים גדולות ומפורסמות.

יהושע ודובינסקי

בית הכנסת „מזרחי"

בית הכנסת „מזרחי" קשור עם היווסדו, בבית הספר „יבנה". בהתחלה, בזמן שהלימודים התקיימו בעזרת הנשים של בית המדרש, היו עורכים את התפילות בשני החדרים, למטה, שהיו צמודים לבית המדרש. עם העברת בית הספר לבית טרגובניק, עבר גם בית הכנסת לשם. כאן, בעצם, היה מקומו הקבוע והנודע.

בעיירה יהודית ותיקה, בעלת מסורת משלה גם בשטח בתי תפילה, היתה זו מעין מהפכה בזעיר אנפין לייסד כעין בית תפילה מפלגתי. מצד אחד, היה קיים בית הכנסת המפואר, היחידי שבו התקיימו התפילות בנוסח אשכנז, עם המתפללים הקבועים שלו וכן בית המדרש הגדול, וגם בית המדרש הקטן, על־שם ר' אבא'לה. מצד שני התקיימו ה„שטיבלעך" המרובים כמספר „חצרות" החסידים למיניהם. טבעי, איפוא, שמתפללי בית הכנסת „מזרחי", היו ברובם, הורי הילדים שלמדו בבית הספר וכן אנשים בעלי נטיה ציונית. גם הנוער, שלא מצא את מקומו בבתי התפילה, שהוריהם התפללו בהם, נמשך לבית־תפילה מיוחד זה. ראוי לציין, שעד מהרה התגבשו בו יחסי חברות ורעות בין המתפללים.

בית הכנסת היה ידוע באווירה המיוחדת שלו; הציבור, רובו ככולו, היה עירני ופעיל והשתתף, יחד עם שליח הציבור, בעריכת התפילות. הניגונים והזימרה היו נחלת הכל ובהשתתפות כולם. לא מעט מן המתפללים היו בעלי קול ערב ואלה השתתפו בקביעות במקהלה, בהדרכתו ובניצוחו של הח' זיסקינד יעקובוביץ ז"ל, מנצחו לשעבר, של מקהלת החזן, ר' יהושע שפיוואק ז"ל. בדרך כלל פעלה המקהלה בימי חג ובעיקר בימים הנוראים. רוב הניגונים והלחנים היו משל החזן, ר' יהושע שפיוואק ז"ל.

רוב בעלי התפילה היו חביבים על קהל המתפללים והתמידו לעבור לפני התיבה בשבתות וחגים. מבין הבולטים העוברים לפני התיבה היו: בנדיט מאירצ'יק ז"ל, אהרון יוריסטה ז"ל שלא ויתר אף פעם על „כסא" או „אש" אחד, בפיוטי ה„קדושה" ביום הכיפורים, יצחק חנצ'ינסקי ז"ל „בעל התוקע", יעקב יהושע ספוקויני ז"ל, אלימלך בורשטין ז"ל, בעל הקורא, יעקב סקלארצ'יק ז"ל, גבריאל אדליסט ז"ל „בעל התהילים", אהרון בליצקי ז"ל, „בעל הקורא", וולף טופיול ז"ל ועוד ועוד.

אין ספק, שהאישיות המדרכזית בבית הכנסת היה, ר' פסח שטרנברג ז"ל, יושב ראש הסניף של „מזרחי" בעיירה ויו"ר ועד הקהילה במשך שנים רבות.

אישיותו האפילה על כולם. בכל חג ומועד וכן בכל מאורע חשוב, היה מנעים בדרשותיו העממיות, בעניני דיומא את ציבור המתפללים וכן את הנוער. ר׳ פסח שטרנברג, היה למדן מופלג, בקי גם בספרות העולם וכן הצטיין בידיעותיו הרבות בשטח הכימיה, עסק בצרכי ציבור ושימש סגן ראש העיר, יו״ר אגודת „ביקור הולים״ ועוד. הוא היה אהוד ביושרו ובתמימותו על כל שכבות הציבור. אלה המעטים, לצערנו הרב, מתפללי בית הכנסת שנשארו בחיים אחרי השואה הגדולה, זוכרים בודאי עד היום, את דמותו של ר׳ פסח, בעמדו לפני ציבור המתפללים עטופי טליתות וקיטלים צחורים, לפני תפילת „כל נדרי״. מסורת היתה בידיו שמדי שנה בשנה, היה דורש, בעניני דיומא, במעמד זה. הוא הסתמך בנוהג זה על מדרש מסויים בעניין עקידת יצחק וכל הציבור הקשיב לדבריו, בחיל וברעדה. לפלא היה בעינינו איך הצליח, מדי שנה, להדש חידושים במדרש זה ולהתאים אותם למאורעות הזמן. גם נענועי הלולב שלו, ראויים לציון מיוחד.

מדי שבת בשבתו, היו חברים באים, בשעה מוקדמת בבוקר, ללימוד מדרש עין יעקב בפרשת השבוע או פרק תלמוד. לפנות ערב, שימש בית הכנסת מקום מיפגש להברים רבים. היה מי שבא ללמוד, היה מי שבא לעיין בספר מן הספריה התורנית העשירה שהיתה קיימת בו, והיה מי שבא לשיחת חברים סתם. אחרי תפילת מנחה היו עורכים סעודה שלישית — מסורת היתה, שבעל ה„מפטיר״ באותו יום שבת דאג גם לדג מלוח והלות — שהיתה נמשכת עד צאת השבת. הזמירות, בהשתתפות כולם, היו ערבות מאוד לאוזן.

בכל חג היו עורכים מסיבות חג עם כיבוד, לכל ציבור המתפללים. כמה מסיבות נהפכו למסורת מיוחדת במינה. למשל. סעודת „מלווה מלכה״ מפוארת אחרי הסליחות הראשונות, מסיבת ליל „הושענא רבא״ ועוד. ידועה ברבים היתה מסיבת „שמחת בית השואבה״, שציבור המתפללים היה עורך באחת הסוכות הגדולות של החברים. לשיא השמחה הגיעו החברים בזמן ההקפות בליל שמחת תורה. ההקפות האלו נמשכו עד שעה מאוחרת בלילה ומשכו אליהן קהל רב, גם מחוץ למתפללים הקבועים.

מדי פעם בפעם היו החברים נפגשים לשמוע סקירה מן המתרחש בתנועת „המזרחי״ מפי הה׳ פסח שטרנברג ז״ל, לאחר כל ביקורו במרכז המפלגה, בורשה. השתתפות החברים בקרנות הלאומיות. הקרן קיימת וקרן היסוד, היתה רבה. מפליא קצת, שציבור ער ותוסס כזה, עם מוסד חינוכי כמו בית ספר „יבנה״ לא הצליח הרבה בחינוך דור ההמשך. דווקא תנועת המזרחי בעיירה כמעט ולא היתה לה תנועת נוער צופית (השומר הדתי) ראויה לשמה. זעום הוא מספר החברים שיצאו מהעיירה ל„הכשרה״ הלוצית במסגרת תנועה זו בכוונה, לעלות ארצה.

בהתחלת שנות השלושים, עם חיסול בית הספר „יבנה״ מחוסר תקציב, התחיל דלדול מספר החברים בבית הכנסת. הסיבה העיקרית לכך היתה ההגירה של תושבי העיירה לכרכים כמו קראקוב, שלזיה וזגלמביה. ההגירה הזו נמשכה, בעצם, ללא הפסקה, עד פרוץ מלחמת העולם השניה. משנה לשנה גבר הקושי

באחזקת בית הכנסת על חדריו המרובים, לציבור שקטן והלך. לבסוף, נאלצו החברים לוותר על רעיון בית הכנסת העצמאי הזה והתאחדו עם בית הכנסת של חברי „ביקור חולים" שהתקיים בבנין של הקהילה, בחצר המרכז הקהילתי. בזמן השיטפון המפורסם בשנת תרצ"ז—1937, נלכדו כמה חברים בתוך בית הכנסת ורק בדרך נס נחלצו משם. ספר תורה אחד ניזוק. התפילות נמשכו באותו מקום עד פרוץ מלחמת עולם השניה. בהתגבר זרם הפליטים ממקומות שונים לעיירה, נהפך בית התפילה למקום מגורים לכמה משפחות פליטים. חברים בודדים ומתפללים קבועים המשיכו להיפגש ולערוך תפילות במקום מגורים פרטי עד בוא הגירוש.

יהושע ודובינסקי

בית־ספר „יבנה"

דזיאלושיץ היתה עיירה שהאוכלוסיה היהודית בתוכה מנתה כ־90%—80. מאז ומתמיד היוותה מרכז רוחני לעיירות שבסביבה. האוכלוסיה היתה מושרשת במקום מזה דורי דורות. לא מעטים מתושביה, שאפו לרכוש גם השכלה כללית. היה טבעי איפוא שתנועת ה„השכלה", שהתפתחה בעולם היהודי בסוף המאה הקודמת, מצאה כאן אוזן קשבת. מייד עם צאת „המליץ" ו„הצפירה", הגיעו גליונותיהם הראשונים של העתונים האלה לעיירה והיה להם חוג קוראים נכבד. בגבור הפעילות הציונית, אחרי הקונגרסים הראשונים, התרחב מאוד חוג הציונים בעיירה. אחרי מלחמת העולם הראשונה, התחיל הכל לחזור לחיים הרגי־לים. ממשלת פולין, ש„נולדה" מחדש אחרי הסכם ורסייל, חקקה חוק חינוך חובה של שבע שנות לימוד. הורים, שחינוך הילדים היה קרוב מאוד ללבם (לאיזה יהודי לא היה חינוך ילדים קרוב ללב?) הבינו שלילדים, החוזרים מבית־ספר עממי פולני, לא יספיק שיעור קצר ביהדות אצל „מלמד" או ב„תלמוד תורה". צבור ההורים התכנס ואחרי דיונים מרובים החליט, לייסד בית־ספר עברי, בעל מגמה דתית. הם באו בדברים עם מרכז תנועת „המזרחי" וזה כיוון אותם למרכז החינוך שלו בשם „יבנה". בעזרתו, הוקם המוסד החינוכי הזה שהיה מסונף לרשת בתי־ספר „יבנה".

כידוע, לא הצטיין מצבם הכלכלי של היהודים בעיירות פולין, בשנות העשרים, בשפע רב, זכורים „ימי גראבסקי". החזקת ילד בבית־ספר „פרטי" כזה, עלתה בכסף רב ולא היה זה מן הדברים הקלים להורים אנשי „עמך". חברי הנהלת בית־הספר („קורטוריון") התלבטו, מדי חודש בחודשו, בתשלום המשכורות למורים. במאמץ רב מאוד עלה הדבר בידם. מקצת ההורים, קיבלו הנחות בדמי תשלום שכר לימוד. יש לציין, שכל ההורים התיחסו בהבנה רבה לעצם קיומו של בית הספר הזה והשתדלו לקיימו ויהי מה. ואכן, עלה הדבר בידם, במשך זמן ממושך למדי. בית הספר „יבנה" נהפך לאחד המוסדות החינוכיים המפורסמים בסביבה, בעל רמת לימודים גבוהה.

בהתחלה, התקיימו הלימודים בעזרת־הנשים של בית־המדרש. במרוצת הזמן נשכרה דירה בת שלושה חדרים, שהתפנתה בביתו של ר' יוסף טרגובניק ז"ל. המקום היה מרכזי ונאה, אבל לא התאים כלל לבית־ספר. היו נאלצים לחלק חדר אחד לשניים, לשכן בצורה כזאת כיתה נוספת. חוסר פרוזדורים הפריע למעבר מכיתה לכיתה. שירותים כמעט ולא היו במקום. הצפיפות היתה רבה (זמן מסויים

נעזרה ההנהלה בחדר נוסף שהיה בבניין ה„תלמוד תורה", שגבל בספרייה הכללית. מגרש למשחקים ולהתעמלות כמעט ולא היה. הדבר הזה היה מורגש בכל הפסקה. כאלה היו התנאים וזה היה משכנו הקבוע של בית הספר עד חיסולו. הלימודים התקיימו בכמה משמרות, בהתאם לזמן לימודיהם של התלמידים בבית הספר הממלכתי, הפולני. רק בימי א', התקיימו הלימודים משך כל היום.

בעיית המורים נפתרה בלי קשיים מרובים. בעיירה היה גרעין לא מבוטל של דוברי עברית ובעלי השכלה כללית ואלה נהפכו למורים מקצועיים. במקרה, גם הצליחו במשימה. כמנהל ראשון שימש, מר ישעיהו שמואל הרשנהורן ז"ל, ממייכוב (לימד תלמוד, משנה וספרות). לאחר מכן ניהל את בית הספר, מר ישעיה יונה פשניצה ז"ל (תלמוד, משנה, ספרות). הוא התמסר מאוד להרחבת בית הספר ולפיתוחו. הנקיון והסדר בבית הספר היו למופת. השיעורים התנהלו בדייקנות, לפי לוח זמנים, קבוע מראש. ישיבות ההנהלה התקיימו בקביעות, כל שבועיים, בהשתתפות צוות המורים ובהן דנו בכל הבעיות הקשורות לבית הספר. לצוות המורים השתייך, ר' חיים יעקב גוטליב ז"ל (תנ"ך, משנה ותלמוד), הוא היה המורה היחידי שלימד במבטא אשכנזי, כמו יתר ה„מלמדים" בעיירה, אבל יחד עם זאת, התחבב על התלמידים ואלה העריכו אותו מאוד. מר הרצל כרמיול ז"ל, התמסר להוראת ספרות עברית, דיקדוק, מולדת והיסטוריה. אחיו, מרדכי כרמיול ז"ל, עסק בהוראת אותם המקצועות בכיתות יותר נמוכות. מרדכי אונגר ז"ל התמחה בהוראת תנ"ך, ספרות וזימרה, כמו כן עזר בביום הצגות בבית הספר. שמעון פלטקביץ ז"ל, היה מורה כללי לכיתות הנמוכות, כמו כן לזימרה ולהתעמלות.

תוכנית הלימודים עמדה על רמה גבוהה, היא הותאמה עם מרכז „יבנה" ושלטונות החינוך של הממשלה. ספרי הלימוד היו מן הטובים, שהיו נהוגים אז בבתי־ספר עבריים בפולין. ראוי לציין, שבבית הספר לימדו במבטא עברי ייצא דופן (גרמני). לא ידוע לנו על בתי־ספר נוספים בהם לימדו במבטא הזה. לפי דעתנו, לא נגרם לתלמידים שום קושי בכך. קל היה לעבור ממבטא זה, למבטא הספרדי, הנהוג בארץ. לימוד הדיקדוק והניקוד היה קל מאוד במבטא הזה.

נוסף למקצועות שצויינו לעיל, התמסר צוות המורים למקצועות שונים נוספים, כגון: ביאור התפילה, הלכה, מולדת וכו'. חוץ מספרי הלימוד, שהיו בשימוש בכיתות השונות, עמדו לרשות המורים עוד אמצעי עזר לימודיים שונים, ספריה עברית, לוחות־קיר עם ציורים והסבר בשפה העברית, מפות קיר גדולות ועוד. כמו כן הוקדש זמן להתעמלות, זימרה וטיולים. במזג אויר נאה, יצאו התלמידים, בימי ראשון אחרי הצהרים, לטיול לימודי מחוץ לעיר. טיול ל"ג בעומר נהפך למסורת בבית־הספר.

ליד בית הספר התקיימו גם חוגים שונים (לזימרה, דרמה ועוד). החוגים הציגו, לא פעם, מחזות מעניינים בין כותלי בית הספר וכן באולם העירוני היחידי בעיירה (אולם כבאי האש). רוב ההצגות היו מוצלחות. ההכנסות שבאו מן ההצגות שימשו לצרכי קניית ציוד לבית הספר. התלמידים השתתפו בשבועונים העבריים

לנוער, שיצאו אז לאור בפולין כמו „הכוכב", „עיתון קטן", בעיתונים אלה פורסמו תמונות רבות מן החגיגות השונות, שנחוגו בבית הספר. מסיבות ט"ו בשבט, היו אהובות במיוחד על ציבור התלמידים. זמן מסויים קיבלו התלמידים אפילו ארוחת בוקר בבית הספר, לחמניה וקקאו חם. לא זכור לנו כעת מקור המימון של מיבצע ארוחת הבוקר (ייתכן שהג'וינט מימן זאת).

פעמיים בשנה, חולקו לתלמידים תעודות ובהן פירוט המקצועות והציונים. התלמידים המצטיינים קיבלו גם פרסי עידוד. אם כי רוב התלמידים למדו בבית הספר בשקידה רבה והצטיינו בלימודיהם, רק מעטים מהם, המשיכו ללמוד בבתי־ספר תיכוניים עבריים. ראוי לציין שבתנאים שנתקיימו באותם הימים בכלל לא המשיכו הרבה תלמידים, ללמוד בבתי־ספר תיכוניים. לפי מיטב ידיעתנו לא המשיך אף תלמיד בית־ספר „יבנה" את לימודיו, באוניברסיטה העברית, בירושלים.

אחרי פרוץ המשבר הכלכלי המפורסם, בסוף שנות העשרים, התחילו רבים מתושבי העיירה להגר למקומות אחרים. זה נתן את אותותיו גם בבית הספר. הכיתות הצטמצמו והלכו. הקשיים התקציביים של ההנהלה גברו והלכו. עם כל רצונם ומסירותם הרבה, לא היו חברי ההנהלה מסוגלים לשאת בנטל הכספי הכבד. ובקושי סיים בית הספר לפעול עד סוף שנת הלימודים.

מאותו תאריך חוסל בית הספר.

חיסול בית הספר גרם למשבר קשה לחברי ההנהלה, להורים, לתלמידיו הרבים וכן לצוות המורים. המורים התפזרו לכל עבר. מאותו זמן והלאה ניסו ההורים בצורות שונות, להקנות השכלה עברית לבניהם. בשטח זה נעשו כמה נסיונות. נזכיר כמה מהם: האחים כרמיול הקימו בית־ספר פרטי ובו כמה כיתות; מורים פרטיים שונים הגיעו לעיירה ואירגנו קורסים עבריים לתלמידים. אבל רק מעטים מהם הצליחו להתמיד בשיעורים הפרטיים זמן ממושך. המורים התחלפו מדי פעם וכתוצאה מכך פיגרה הוראת השפה העברית, וכן מקצועות אחרים, בהרבה אחרי הרצוי. אבל זו היתה המציאות.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה גר בעיירה מורה לעברית, מר לנדאו ז"ל. אליו נוסף עוד אהד, מר רוזנמן ז"ל. גם בעצם ימי המלחמה לא פסק הצמאון ללימוד השפה העברית. על אף התנאים האובייקטיביים הקשים ששררו בעיר ריכזו המורים הנ"ל כמה קבוצות תלמידים ללימוד השפה. עם הרעת המצב נפסק, כמובן, הכל.

בית־ספר לבנות „יבנה"

דאגת ההורים להקנות חינוך עברי לילדיהם התרכזה לא רק בדאגה לבנים: כשנתיים אחרי שבית הספר לבנים התבסס קצת, צץ הרעיון, לייסד גם בית־ספר לבנות. הדבר היה קצת מוזר ומהפכני, כי בתקופה ההיא לא היו רגילים עוד להקנות ידע במקצועות היהדות לבנות. אבל תודות להצלחה הרבה, שהיתה אז בבית הספר לבנים, נתנו ההורים אימון בהנהלה. מבלי לחשוב הרבה רשמו ההורים

את בנותיהם לבית הספר. בעיית המקום נפתרה עם שכירת חדר מרווח אצל אדם פרטי.

ההתחלה היתה צנועה מאוד; מחוסר מקום ותקציב, הסתפקו בכינון שתי כיתות בבית־הספר ובהעסקת מורה אחת בלבד, גב׳ צ׳ווק, מתושבי המקום. עם הזמן הצטרף, חלקית, גם ר׳ חיים שלמה רוזנפרוכט ז״ל (שלמה לערער), שלימד לימודי דת בבית הספר הממלכתי. במשך הזמן נשכר חדר נוסף בשכנות ולחבר המורים הצטרפה גם, גב׳ חיה ברנר ז״ל. ובכן, גם כאן ידעה העיירה להוציא מתוכה צוות מורים נכבד להוראת השפה העברית ולימודי היהדות לבנות. בהתיעצות עם מרכז „יבנה״ בוורשה הותאמו השיעורים לגילאים השונים. עם עזיבת חלק מצוות המורים, הוזמנה לעיירה מורה מוסמכת מוילנה, בשם שרה קלמנטינובסקי.

הזמן נתן גם כאן את אותותיו: הקשיים, שבהם התלבטו בבית הספר לבנים, השפיעו לרעה גם על בית־הספר לבנות. בעיות התקציב החריפו והלכו. לבסוף נאלץ בית הספר להתחסל.

כיתה ז׳ של בית הספר העממי (1926)

תלמידות בית הספר העברי לבנות

כיתה מבית הספר „יבנה"

ארגון „השומר"

חיה חבה (שולימוביץ)

ספרית „התחיה"

לא עיר אוניברסיטאית היתה דזיאלושיץ; אף בית ספר תיכון לא היה בה. תלמידים, אשר ביקשו להכין את עצמם לבחינת בגרות, נאלצו לכתת את רגליהם למייכוב או אף לקראקוב. וכיוון שבני הנוער והמשכילים שאפו להרחיב את דעתם, ניתן הדבר להיעשות, בעיקר, על ידי לימוד עצמי. מכאן, אין תימה, שבמסגרת התנועה הציונית התוססת בעיר, אורגנו ערבי עיון, הרצאות וויכוחים וכולי.

בשטח הלימוד התורני מצאו תושבי העיר אוצרות רוח בשפע בישיבות, בבית המדרש ובשטיבלך אשר ספריותיהם היו גדושות מדפים ועליהם ספרים תורניים לרוב ובכל שעות היום והערב נראו שם בחורים ואברכים רכונים על מסכתות שונות, הוגים ולומדים גמרא ופוסקים. את המזון הרוחני בשטח ההשכלה הכללית, מצא כל דיכפין, בספרית „התחיה". לא תהא בכך משום הגזמה, אם אומר, שלמעשה היתה הספריה אוניברסיטה עממית בזעיר־אנפין — אף שלא היו בה פרופסורים וקתדראות. הספריה לא היתה רק מוסד בו מוצא המבקש ספר לקריאה, התרכזו בה, למעשה, החיים התרבותיים החילוניים של העיירה. במסגרת זו מצאו האוטו־דידקטים המרובים, ספרים בשטח התעניינותם; כאן היתה האפשרות להביא לידי ביטוי מחשבות ורעיונות בערבי העיון וההרצאות, והפעילים בספריה היו גם המארגנים של הפעולות התרבותיות והחינוכיות בעיר.

אף על פי שהחל משנת 1919, היה הלימוד בבתי ספר עממיים בבחינת לימוד חובה, הרי לא הקיף את כל בני הנוער. רבים רכשו את השכלתם הכללית היסודית, באמצעות מורים פרטיים. אולם למסיימי בית הספר ולאלה שלא ביקרו בו — והיתה להם השאיפה לקנות דעת — היתה הספריה, המקור היחיד שבאמצעותו יכלו להשיג את מבוקשם. נכון, שרכישת השכלה בדרך זו קשה ביותר, בעיקר, כשעל הלומד להגיע בדרכים עצמאיות להבנת דברים, אשר עזרת מורה ומרצה יפה להם. אך, כיוון שמרובים היו השואפים להשכלה, בהכרח עלתה חשיבותו של המוסד.

משנה חשיבות היתה לספריה בהקנית הרגלי קריאה ועיון בספרות יפה. לא מרובים היו מוסדות התרבות והבידור בעיירה. הראינוע עוד לא הגיע לעיירד והתיאטרון החובבני", הציג רק מפקידה לפקידה, כמה מחזות. העובדה, שבני הנוער, יכלו למצוא ספרות יפה, שאחרת לא היתה בהישג ידם, היתה הגורם העיקרי

ליצירת הרגלי קריאה והכרת הספרות העולמית. לא נגזים אם נאמר, שלרבים היה זה הבידור הרוחני היחיד, בלילות הסתיו והחורף הארוכים. אכן, מרבית בני הנוער קנו הרגלי קריאה תודות לספריה, ומשטעמו טעמה של ספרות ועמדו על טיבה, שוב נעלמו שאר הבידורים ו„הריגת הזמן" במשחק קלפים או דומינו.

התאריך המדויק של ייסוד הספריה, אינו ידוע לי, אך נראה, שתחילתה היתה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. הספרים הראשונים נאספו מתורמים בודדים. היכן נמצאה הספריה בשלביה הראשונים שוב לא אדע; אולם זכור לי עדיין — ואני אז ילדה קטנה — שארון הספרים הבודד והיחיד, הועבר מחדרו של מר הרצל כרמיול לחדר הקדמי בבנין התלמוד תורה. כאן חלה תקופת ההתפתחות וההרחבה, תודות לראשונים, אשר התמסרו לפעולה ברוכה זו. חובה עלי, להזכיר, בהקשר זה, את שמותיהם של הרצל כרמיול ז"ל, יצחק קולטץ' ז"ל, דוד טרגובניק ז"ל, יוסף טלמן ז"ל, דוד סקורה ז"ל, הרשל באום ז"ל; וייבדלו לחיים ארוכים: אברהם גלונזקי, ישראל דב סקורה והרשל הורוביץ. היו, כמובן, פעילים נוספים, אלא ששמותיהם אבדו מזכרוני.

במשכנה החדש התפתחה הספריה בצעדי ענק; שוב אין זה ארון ספרים אחד, שבא מתרומותיהם של יחידים. מספר הקוראים הקבועים התרחב באופן מתמיד, וכדי לספק את הדרישה של צמאי ההשכלה, נרכשו במרוצת הזמן מאות רבות של ספרים חדשים, שזה עתה יצאו לאור. מקורות המימון באו, בראש וראשונה, מהקצבת ההסתדרות הציונית, אשר אירגנה מספר הצגות למטרה זו. בהזדמנויות אחדות הוכרז על „ימי פרח", שהכנסותיהם היו קודש לספריה. בתקופה מסויימת, נתמכה הספריה גם על ידי העירייה. ראוי לציין כאן, שהיו גם מבין האוכלוסיה הפולנית־נוצרית שנזדקקו לספריה.

כך היה המצב בשנות העשרים המוקדמות; משהורחבה והתבססה ההסתדרות הציונית והוקמו תנועות הנוער הציוניות מכל הזרמים, גדלה ונתרחבה גם הספריה, הן מבחינת מספר הספרים שנרכשו והן מבחינת מספר הקוראים שנזדקקו לה. עם הפילוג בהסתדרות הציונית לשני הזרמים, „על־המשמר" ו„עת לבנות", בשנות העשרים המאוחרות, עברה הספריה לעמוד ברשות עצמה והיתה למוסד עצמאי.

העבודה והטיפול בספריה נעשו בהתנדבות, על ידי חברי התנועה הציונית. הדבר נחשב לכבוד ולחובה לעזור בהקנית ידע לנוער ולמבוגרים בדרך זו. ואכן, מוצאים אנו בפעולה זו, את סלתה ושמנה של העיר. אם כי אין ביכולתי למנות רבים מהראשונים, זכורים לי חברי הוועד שנבחרו בשנת 1930, והם: זאב סקורה ז"ל — מזכיר, והוא הרוח החיה שבחבורה והמפעיל העיקרי; שלמה גרטלר, שמת לא מזמן בארץ — יושב־ראש; כותבת שורות אלה — בתפקיד גזברית; מבין יתר חברי הוועד הפועל היו: רוז'יה חנצ'ינסקי ז"ל, ויטל צוקרמן ז"ל, יצחק שניצקי ז"ל, וייבדלו לחיים ארוכים, מניה מושנברג, רוז'יה זוננפלד־רולניצקי, וזאב שטרנפינקל, שהיה מן הפעילים ביותר.

בין העוזרים הצעירים בעבודה היום־יומית השוטפת עלי להזכיר, את בנו של המלמד, קופל ברנדס ואת משה בייסקי — והוא עודו נער בימים ההם.

כבר ציינתי לעיל, שהתפתחותה העיקרית של הספריה, חלה עם העברתה למשכנה החדש. ככל שנתרבו הקוראים, כך נתרבו מספר הספרים; ומאידך גיסא, עם קבלת משלוחי ספרים חדשים תכפה דרישתם וגדל מספרם של הקוראים. כשם שהיתה מגוונת התעניינותם של החברים בסוגי ספרות שונים כך השתדלה הספריה שיימצאו על מדפיה, ספרים בכל השטחים. ואכן, הקורא מצא שם את מרבית ספריהם של הקלסיקנים בעברית ובאידיש וספרי דור ההשכלה, בצד גדולי הסופרים העולמיים, שיצירותיהם יצאו בתרגום לאידיש, פולנית או עברית. וזאת לדעת: מדוריה של הספריה הכילו ספרים בשלוש הלשונות שנזכרו. אך עם הזמן, הלך וגדל בה מדור הספרים העבריים. הספריה שימשה, בין היתר, גם כח מניע להפצת העברית, הן בין תלמידי בית הספר העברי והן בקרב המבוגרים. אין טעם לנסות למנות שמות של סופרים ויצירותיהם, די לומר, שהמטפלים שקדו כי הקורא ימצא כל ספר בתחום התעניינותו. ברור איפוא שלמדור היהדות ניתנה תשומת לב מיוחדת, בלי להזניח את שטחי הספרות הכלליים הנותרים.

לא אצא ידי חובתי, אם לא אזכיר לטובה את ידידנו, מר אלישע חבה, שבהתמסרותו הרבה, בשטח הכריכיה, דאג לכך, שיהיו הספרים בני שימוש. ואכן מרוב הידים שמישמשו בהם היו ידיו מלאות עבודה באופן מתמיד.

אם עלי להתייחס גם לקוראים, הרי האמת ניתנת להאמר שאלה באו מכל שכבות האוכלוסיה. כאן מצא התלמיד של בית הספר את הדרוש לו ללימודיו; הלומד מעצמו יכול להרחיב את תחום ידיעותיו כרצונו והקורא סתם, מצא כאן ספרים רבים להנאתו. החשיבות המיוחדת היא בכך, שהוקנו הרגלי קריאה, גם לפשוטי העם. אותם העגלונים, החייטים ושוליות בעלי המלאכה, נפתח לפניהם שטח התעניינות חדש — ואלה, כדי הרחבת השכלתם, הגיעו בדרך ישירה לתנועות הנוער הציוניות. גם בחורי ישיבות, השוקדים על תלמודם, לא מנעו רגלם ממפתן הספריה. אי פה אי שם ניתן לראות חובש ספסל בית המדרש שבא לשאול ספר והסתירו ביציאתו תחת כנף בגדו לבל ייתפס, חלילה, בקלקלתו.

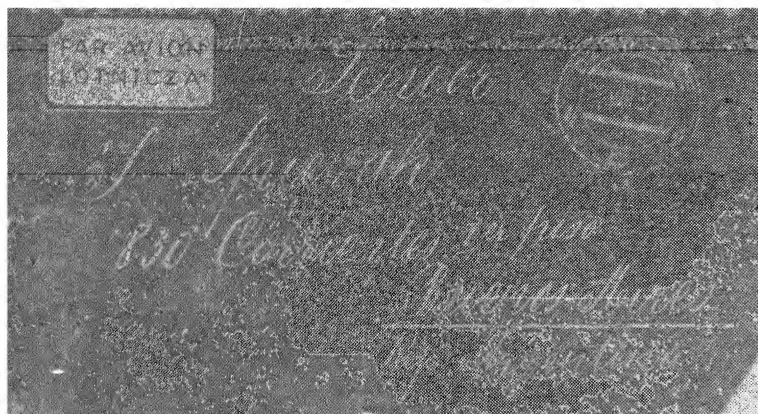
אף על פי שהמוסד היה יהודי מיסודו ובעיקרו, לא סגר את שעריו בפני האוכלוסיה הפולנית-נוצרית ולא מעטים ממנה נזדקקו לו, בהיותו היחידי בעיר ומדור הספרים בלשון הפולנית היה לא מועט בכמותו.

עם הזמן שימש אולם הספריה מקום מיפגש לפעולות חברתיות ותרבותיות. מעצם טבעו, היה זה המקום המתאים ביותר לערבי דיונים בעניני ספרות ולהחלפת דעות בנעשה בשטחים אלה. מה גם, שהאולם שימש גם את ההסתדרות הציונית, את „הנוער הציוני"; ומאוחר יותר גם את החלוץ הכלל ציוני. נמצא, שהספריה היתה פתוחה לקהל מחליפי הספרים, שלוש פעמים בשבוע, אולם ציבור הקוראים נשאר לרוב במקום מעבר לשעות הפתיחה הסדירות, בין להחלפת דעות וויכוחים ובין לפעולות תרבות, אשר אורגנו על ידי חבר הפעילים והוועד.

פעילות אחרת, אף היא קשורה בספריה והיא, קיום חוגים ללימוד עברית, שנתקיימו אף הם באותו מקום. ייזכרו בהקשר זה, בעיקר, מר הרצל כרמיול וכן אחיו מרדכי כרמיול ומרדכי אונגר, שעשו רבות להקנית העברית לבני העיר.

מרובים הם אלה שהודות להם לא סבלו קשיי קליטה מבחינת השפה משעלו לישראל.

אכן, לכאורה, אין טעם מיוחד לרומם ולהאדיר ספריה בעיירה נידחת, אשר כמוה, וחשובות ממנה, היו מצויות בעיירות פולין לרוב. ובודאי שקטנה והסרת השיבות היא לעומת ספריות ענק ליד מוסדות לימוד ותרבות מן המפורסמים ביותר. אלא, שמציאותה דווקא בפינה קטנה, היתה לה חשיבות ומשמעות כה גדולה לגבי אוכלוסיה של עיר יהודית נידחת שבשנים אלו שאפה לפרוץ לה דרכים לעבר אפקים חדשים, רעיונות ותרבות רחבה יותר, ולכך תרם מוסד קטן זה חלק חשוב ביותר.

Żydowska
Biblioteka Publ.
„HATCHYO"
przy Zw. Syon.
DZIAŁOSZYCE

יודישע
פאלקס – ביבליאטעק
"התחיה"
דזיאלאשיץ

№ 954

Otrzymano od ערהאלטען פאן

P. ...

Kaucja Mk. 500 קויציע.

Mk. ..... פאנאטליך מק.

Mk. ..... קארטע מק.

Mk. ..... שטראף מק.

Mk. ..... מק.

500 ס"ה

9 GRUD. 1925

זאב שטרנפינקל

„הנוער הציוני" ופעולותיו

כאשר אני נזכר בימי נעורי, צצים לנגד עיני מראותיהן של הסתדרויות הנוער הציוניות: „הנוער הציוני", הרצליה, בית"ר, גורדוניה, השומר הצעיר, וכמי שעמד בראש אחת מהן, אשא אותן בלבי, לעד.

קן הנוער הציוני בדזיאלושיץ , היה הגדול מכל הסתדרויות הנוער בעיירה. במרוצת הזמן נוסדו על ידי הקן שלנו, כמה קינים נוספים בעיירות הסמוכות, כגון: בקרזמירז'ה ויילקה, בהנהגתם של הרשל דונסקי, לייביש זלצמן ולייבל מלר; בוישליצה עמדו בראש הקן, פישל לונדון ושידלובסקה; בקושיצה, י. מ. לבנ־שטיין; גם בנובי־קורצ'ין (ניישטאָדט) ובפינצ'וב היו קינים שנוסדו על ידינו. וכך הפך, במרוצת הזמן, קן דזיאלושיץ לקן המחוזי של קיני הנוער הציוני בסביבה.

במסגרת התיכנונים הארגוניים וההידוק ההדדי בין קיני הסביבה הקרובה והרחוקה יותר, התאחד המחוז שלנו עם מחוז מייכוב. היה זה בסוף 1933, כאשר במסדר חגיגי, התאחדו הקינים מייכוב, מייכוב־חרשניצה, סלומניקי, וולברום, ז'רנוביץ, קשוינז'־ווילקי, וודז'יסלב, ינדז'וב, סנדז'ישוב — לגליל אחד בשם, מייכוב־דזיאלושיץ. בהנהגתו השתתפו החברים: אלימלך פרידריך, משה פינצ'בסקי וכותב הטורים האלה.

רעיון ההגשמה תפס את כל מאוויינו, כשכל אחד חולם על יום עלייתו לארץ, ואימתי יתחיל בשלב של התכוננות מעשית לעליה.

פעילותם של קיני מחוז מייכוב־דזיאלושיץ, הביאה בסוף 1934, ליסוד של שלוש נקודות הכשרה בעיירות וודז'יסלב, סנדז'ישוב ושצ'קוצין. ה„חברה" עבדו, בעיקר, בסלילת כבישים ובמנסרות.

בתקופה הראשונה שבו נוסד הקן בדזיאלושיץ, התנהלו פעולותיו בחדר ההס־תדרות הציונית, ששכן בבנין הקהילה היהודית בשוק העיר.

כאשר הקן הלך והתרחב, עבר למועדון חדש, לביתו של נתן רולניצקי (נתן האמעריקאנער), שם הועמדה לרשותנו גם חצר גדולה לצרכי עריכת מיסדרים. החצר המתה בערבי הקיץ. עשרות־עשרות שומרים ושומרות על תלבושותיהם, ושירי ציון שבפיהם מהדהדים למרחקים.

מסיבות שונות שהזמן גרמן, נדד הקן למועדונים חדשים, ברחוב חמילובסקה (בבית משפחת פאלאש), ברחוב קושצ'ילנה (בבית משפחת כרמיול), ברחוב סקלבמירסקה (אצל גוי בשם לסקובסקי).

כל העברה ממועדון למועדון, כל מקום ומקום, סימל תקופה אחרת בחיי הקן, בהווי שלו ובפעולותיו, על כל הלבטים, הוויכוחים וההתנצחויות, שהיו אז מנת חלקנו. היו אלה ויכוחים וחיפושי־דרך למצוא פתרון לבעיות הרעיוניות והארגוניות שנסרו בתנועתנו. כמובן, שלא נעדרו גם ויכוחים עם תנועות נוער ציוניות אחרות; וכל שכן, עם יריבי הציונות.

עלי לציין בסיפוק רב ולא במעט גאווה, שהקן בדזיאלושיץ היה מורכב מטובי הנוער הלומד והעובד בעיירה. הוא גם היה הגדול במספרו מכל תנועת נוער אחרת במקום ורמתו לא נפלה מן התנועות האחרות גם מבחינת האיכות.

היה זה קן ער ותוסס ורב פעלים; ארגנו מושבת מנהלים גלילית בדזיאלושיץ, בשיתוף עם הנהגת גליל זגלמביה, בה השתתפו מועמדים מכל קיני הגליל. מטעם ההנהגה הראשית, ניהל את מושבת המנהלים, נח חיריק, איש רובנה. היה זה שומר־צופה בכל ישותו וכולנו התאהבנו ממש בקולו המתנגן, כאשר פקד על המיסדרים, או הסביר לנו סוגיות בהקמת אוהלים וארגון מחנות; הכל לפי כללי הצופיות. מטעם הנהגת גליל זגלמביה השתתפה החברה זושקה אורבאך, מטעם הגליל שלנו, אלימלך פרידריך ואנוכי.

בסיום המושבה נתבקשתי על ידי נח חיריק, לערוך מיפקד־ליל חגיגי לסיום מושבת המנהלים. ניצבתי בפני טורי המיפקד והקראת את מינשר־הסיום. האוירה היתה חגיגית: שמי קיץ זרועי כוכבים היו פרושים מעל ראשינו, אך כל אחד מאתנו הזה בלבו על לילות ארצי־ישראליים, ונשבע להמשיך את הפעולה גם שם. נהיה שומרים בארצנו, נעבוד ביום בפרדסים ובלילה נעמוד על שמירה, נגן על שלומם של חברי הקבוץ שלנו בכפר־סבא או במקומות אחרים.

קולו המתנגן של נח חיריק הפסיק את הרהורי הלב. הוא ביקש מאתנו, מאלימלך פרידריך וממני, למסור שבועה לרגל המאורע שבו הוענק לנו סמל „מגיני התנועה". ברטט ובהתרגשות השמעתי את מילות השבועה. רגעי תהילה, התעלות והתרגשות מן המעמד העילאי הזה, היו מנת חלקם של השניים שזכו לתואר ולסמל „מגיני התנועה". רגעים אלה נשארו בלתי נשכחים בכל שלבי חייו, על כל תהפוכותיהם וגלגוליהם, של צעיר יהודי, שומר וחבר תנועה בדורנו.

הפעילות הענפה כללה גם ארגון מושבות קיץ וחורף; בקיץ, 1934, ארגנו מושבת־קיץ על־יד סנדזישוב, שהשתתפו בה אחים ואחיות מכל הקינים. ניהלו את המושבה אלימלך פרידריך, דוד שטרן (כעת, דוד כוכב, חבר קיבוץ אושה) ואני.

בחורף 1935, ארגנו גם מושבת־חורף במייכוב־חרשניצה בהנהגה דלעיל, ומטעם ההנהגה הראשית השתתפו בה מוניה לנגר וזאב פרידריך.

במחצית שנות השלושים, מנה הקן בדזיאלושיץ כ־150 אחים ואחיות; וכאמור, היה זה הקן הגדול בעיירה בין כל תנועות הנוער. הפעולה התרבותית והאירגונית היתה מאד אינטנסיבית. בכל שבוע ארגנו עיתון קיר, בו נתנו פעילי הקן, ביטוי בכתב למיכלול הבעיות שהעסיקו את הקן בכלל ואת תנועתנו בפרט. ערכנו פינת קרן־קיימת־לישראל קבועה. קיימנו חוג־דרמטי בבימויו של יאנקל לשמאן. הצגנו ממחזותיו של גולדפדן בליווי מוסיקאלי של תזמורת בני משפחת

לוקאי, שהיו ידועים בעירנו ובסביבה ברמתם המוסיקלית.

במשך השנים הצלחנו להקים גם ספריה.

טיולי ל״ג בעומר של הקן והתהלוכות דרך רחובות העיר היה מאורע מרשים.

המגע בין קיני הסביבה היה הדוק. הוצאנו בכל שבוע, בשכפול, שיחות בכתב, חוזרים מעניני דיומא, ובכל חודש קוימה ישיבה של הנהגת הגליל.

חברי הנהגת הקן היו: יוסף שולימוביץ ז״ל, דב בייסקי, וולף הרצברג, זלמן ריבה, יהודה נוז׳יצר ואליעזר פינצ׳בסקי.

זכה קן דזיאלושיץ במספר רשיונות עליה וכמה מחברינו עלו ארצה: דוד שלומי, ביילה בורשטיין, יוסף ברנדס ז״ל, נחה ברנר. ימי עלייתם לא יישכחו מקרבנו. ערכנו להם נשפי־פרידה, הרבינו בצילומים, בירכנו אותם לדרכם החדשה, דרך ההגשמה הציונית־השומרית, כשכל אחד מן הנותרים חולם על תורו לעלות. ליווינו אותם לתחנת הרכבת, שרנו וחלמנו, ובעיני רוחנו ראינו את עצמנו יחד אתם בחבורת בני דזיאלושיץ בארץ־ישראל.

אך לא רק ימי התעלות, חגיגות ורגשי סיפוק ואושר היו מנת חלקנו, היו גם ימי ריב, חרון וצער. התנהלו ויכוחים סוערים ונרגשים, שגבלו לא במעט עם מלחמת־אחים. (זכור, בין היתר, הפילוג בתנועה ורשה־לבוב). כיום, מתוך מירווח הזמן הכל נראה כה אפור, כה תמים וכה מיוחד במינו. אך כל צד לוחם התכוון ברצינות גמורה ומוחלטת; „לקחנו הכל ברצינות״, כפי שרגילים הוותיקים לציין זאת עתה, בשיחות־רעים בארץ, כשנזכרים בימים ההם. אם קיים מושג קולע כגון „מחלוקת לשם שמים״, הרי כזאת היתה המחלוקת הנ״ל. אך, כאמור, האמנו ביעודנו ו„לקחנו הכל ברצינות״.

מלחמת העולם השניה, היא מלחמת השואה, שבה הושמדה יהדות פולין המפוארת על רבבות־רבבות בני נוער ציוני, מתנועתנו ומשאר התנועות. האשמדאי ושליחיו הרצחניים לא הבחינו, כידוע, בין יהודי ליהודי. כולם ניגזר דינם למחנה ההשמדה.

אך זכר הקן, רב הפעלים, בדזיאלושיץ, חבריו וחניכיו, שלא זכו לחיות עמנו כאן בארץ ולראות בהגשמת חלומות הנעורים שלהם, יהיה חרות תמיד על לוח לבנו.

נזכור את חברינו, שעשו עמנו כברת דרך, משך שנים, בטיפוח הרעיון הציוני. נטענו בלבבות הנערים אמונה בתחיה הלאומית של העם היהודי בארצנו ההיסטורית ובהגשמת בנין הארץ, ולמגינת לבנו לא זכו רבים־רבים להיות בין המגשימים. זהו הרעיון הציוני, שלאורו הלכנו כולנו ורק מקצתנו גם הגשימוהו למעשה, בארצנו העצמאית.

ישראל ברנדס

הנוער הציוני

לפני כשלושים שנה, כשעשיתי את ההכנות האחרונות לעלייתי ארצה, ישבתי יום אחד בביתי, שחלונותיו פנו אל כיכר השוק, והרהרתי רבות על דרכי החדשה שעדיין לא היתה ידועה לי, ועל העבר שאני עומד לעזוב ולזנוח.

העיירה הקטנה, דזיאלושיץ, בה נולדתי, ידועה היטב לאלה שחיו בה ולא עלי החובה לתארה על גבריה וקבצניה, בתיה וחורבותיה, חייה היום־יומיים וחגיה.

ברשימה זו רצוני להתעכב, בקצרה, על נוער העיר בלבד שגם בו — ובעיקר בו — הרהרתי באותו זמן, לפני כשלושים שנה. לנוער זה השתייכתי והייתי חלק בלתי נפרד ממנו, כמוני כאחרים מבני דורי.

רוב בני הנוער השתייך לתנועה הציונית־חלוצית וחלק הארי שבהם לתנועת הנוער־הציוני. וזאת, חושבני, בגלל המספר הזעום של בני הנוער בעלי שעור קומה שהשתייכו ופעלו בתנועות אחרות, לא ציוניות, שהיו בעיר.

אזכיר כאן מספר בני נוער שעמדו אז בראש התנועות הציוניות בעיר. אחי המנוח, יוסף ברנדס ז״ל, יוסף שולימוביץ ז״ל, ויבדלו לחיים ארוכים — דוד שלומי ודב בייסקי.

הפעולות והפגישות של בני הנוער בעיר, התרכזו, בעצם, רק בכמה מישורים בלבד. ופגישת בני הנוער בקיני תנועותיהם בלילות שבת היתה אחת מן הפעולות שהשאירה את החוויה העמוקה ביותר בלבי.

לאחר סעודת ליל שבת היו בני הנוער יוצאים את בתיהם ונוהרים לקן. הקן שלנו נמצא שנים רבות, בשני חדרים שכורים, מחוץ לעיר. מסביב לחדרים היתה הצר גדולה עם בוסתן תפוחים ואגסים ובחדרים אלה, לאור מנורת נפט, היינו מתאספים מסביב למדריך, שהרצה לפנינו על התנועה הציונית, אישיה, על ארץ־ישראל ועל עבודת החלוצים בה. היינו יושבים ובולעים כל מלה ומלה של המדריך, או ראש הקן, ויושבים כחולמים. לא פעם הטיל ראש הקן על אחד מאתנו להרצות על גדולי התנועה הציונית לפני חברי התנועה וכן להכין נושא לוויכוח במליאת חברי הקן. רבים מחברי ודאי יזכרו את השיחות על אחד העם, טשלנוב, אוסישקין, ויצמן ואחרים. היינו אז בני נוער צעירים ובקיאים בנושא, כיוון שקראנו הרבה מאוד ותורת הציונות היתה רוח אפנו ודם חיינו.

לאחר השיחה יצאנו בריקודים חלוציים, ללא מפוחית פה וללא אקורדיון. היינו שרים ורוקדים, רוקדים ושרים, עד כלות הנשימה. בשעות המאוחרות של

הלילה, בדרכנו לבית, היה כל אחד רואה חובה לעצמו לטייל זמן מה לאורך הטיילת המפורסמת, עד ששומר הלילה הידוע לכולנו, בעל הזקן הלבן, היה פונה אלינו, מבקש מאתנו לתת מנוחה לשכנים וללכת הביתה. רבים אחרים היו יוצאים לטיול אל מחוץ לעיר (לא במכונית, ברגל) לבילוי בחיק הטבע ובחוג מצומצם יותר.

לילות מוצאי שבת דמו לאלה של לילות שבת, אלא שבהם היתה האוירה עליזה יותר, ללא הרצאות. בילינו אז זמננו בריקודים ובמשחקי ספורט ובעיקר במשחק הפינג־פונג.

רובו של הנוער למד וקנה תורה, מעטים ובודדים היו אלה שהתהלכו בטל ובאפס לימוד ומעשה.

הלימודים הרחיקו רבים מבני המקום לערים גדולות, בהן היו בתי־ספר תיכו־ניים או גבוהים אחרים. רק בחופשות פסח או קיץ היו הלומדים שהרחיקו לנדוד חוזרים הביתה. בחופשות השנתיות היתה ההתעוררות בקרב בני הנוער גדולה יותר. אלה שחזרו ממרחקים, מן הערים הגדולות, היוו מרכז המשיכה וכולנו שמענו מפיהם על הנעשה בעולם הגדול ובעיקר על התנועה הציונית. רעיונות חדשים היו נשמעים, התנהלו ויכוחים על עליה ארצה, הגנה ועל מלחמת הציבור היהודי בפולין, אותה ארץ שכל כך הרבה קיבלה מאזרחיה היהודים וכל כך מעט נתנה להם בחזרה.

עם תום החופשות השנתיות היו החיים חוזרים למסלולם והימים נעשו אפורים ומשעממים. הספריה של הקהילה היהודית קיבלה שוב תוספת קוראים והחיים בתוך תנועות הנוער חזרו להיות שקטים יותר.

רבים מבני עירנו יצאו להכשרות חלוציות להתכונן בפועל לעלייה ארצה. הם נדדו לערים ולמקומות רחוקים ושנים רבות עבדו בתנאים קשים להכשיר עצמם לעלייה. רק מעטים זכו לקבל רשיונות עלייה לארץ ולמרות זאת המשיכו הנותרים לעבוד במקומות ההכשרה.

עלייתו של אחד מבני הנוער ארצה נהפכה לחג גדול בעיר. כל בני העיר בלי יוצא מן הכלל ראו חובה לעצמם, לבוא לתחנת הרכבת ולהפרד מן האיש אשר זכה ועלה ארצה. הפרידה היתה קשה.

הגעגועים ארצה היו כה עזים וכה מושרשים בתוך כל בני הנוער והרצון לעלייה היה כה צורב, עד שרבים בכו באותה תחנת רכבת קטנה, בשעת יציאת הרכבת.

קן „הנוער הציוני" — פרידה מדוד שולימוביץ ובײלה בורשטין עם עלייתם ארצה

נשף פרידה — שני חלוצים עולים ארצה ישראל

מושבת קיץ של
„הנוער הציוני"

משתתפי מושבת קיץ

שכבה צעירה
ב,,הנוער הציוני"

בנות „הנוער הציוני" עם מדריכיהן

קבוצת הכשרה „גורדוניה" בדז'יקנוביצה עם חברי „הנוער הציוני"

משה פולקה

„השומר הצעיר"

הנוער הדינמי של עיירת דזיאלושיץ, שאף לקראת משהו, ביקש מקום שיוכל בו לבלות את זמנו החפשי בלי די. זה היה עוד בזמן, שהתקיים ארגון נוער בשם „השומר הלאומי", אשר בו התרכז הנוער היהודי בפולין, בעיקר הנוער שהוריו היו בעלי יכולת.

בשנים 1927—1928, יסדה קבוצה, שהיתה מורכבת בחלקה מבני נוער שהיו חברים ב„השומר הלאומי", את הסתדרות „השומר הצעיר". החברים הראשונים ב„השומר הצעיר" בעירנו היו: יוסף רוזנפרוכט, עזריאל דרוביאזש, משה סמו־לרצ'יק, פייגל שיינפלד, משה פולקה, חנוך צודזנובסקי ועוד כמה חברים, שאת שמם איני זוכר כבר.

הקבוצה הראשונה, שבראשה עמד יעקב הופרט, התחילה לרכוש לרעיונם מספר רב של נוער בני פועלים והשכבות העמלות. מכיוון ש„השומר הצעיר" היה מארגוני הנוער השמאליים הראשונים בעיירה דזיאלושיץ, על כן נאלץ לשכור לעצמו דירה למועדון בפרברי העיר ואצל נוצרים דווקא. ליד הכנסייה הנוצרית, בביתו של אדמטשיק, שם נמצא מועדון הארגון ושם החל להתפתח ארגון הנוער הציוני השני בשם „השומר הצעיר", שהיה בעל אופי סוציאליסטי מעיקרו. הסתדרות נוער זו הלכה והתפתחה יותר ויותר, נצטרף אליה הרבה נוער ברובו בנות, כמו: מלכה שפייזאק, חנה שלומוביץ, בלה גולדוסר, בלה אסנת. התנהל מאבק מתמיד וגדול עם ההורים, שבשום אופן לא הרשו, בתקופה הראשונה, לילדיהם לבוא ל„השומר הצעיר". אבל על אף הכל, נוספו לארגון בני נוער שבאו מכל שכבות האוכלוסיה. במרוצת הזמן, גדל והתפתח „השומר הצעיר" והיה לאחד הארגונים הפעילים ביותר בעיר. הוא סייע הרבה בפעולת ההסתדרות הציונית וכן במגביות למען הקרן הקיימת וקרן היסוד ושאר מגביות, שנערכו למען ארץ ישראל. ראויים לציון, הטיולים וההפלגות שנערכו בל"ג בעומר, כשצעדנו זו הפעם הראשונה ברחובות דזיאלושיץ וכל האוכלוסיה היהודית קיבלה את פנינו בתשואות נלהבות.

ראוי לציין את מסירותם לעניין של השומרים, של חיים פולקה ולייב פרוימן, שהזעיקו בתרועה את חברי „השומר הצעיר" למיסדר ולטיול. הטיול הראשון היה לכפר סנציגניוב, כשבראש המחנה הצועד רכב על גבי סוס ראש הקן של אותם הימים, יוסף רוזנפרוכט, מי שהיה מנהל במלבנה של שיינטל. כמה זה הלהיב

את הנוער. גם הורי החברים של „השומר הצעיר" התרגלו לאט לאט, לעובדת קיומה של תנועה זו. אז העברנו את הקן מעיבורה של העיירה אל מרכזה. הפעולה גברה והתפתחה. הוקם גם מועדון ספורט בשם „שומרייה", ושם הראו גדולות הספורטאים יעקב וולף הופרט, שמעון פילץ, טוביה פטשניק, יהושע קריצר, משה פולקה, יעקב גרינר, מיכאל ויעקב לאטאש, מיכאל מייטק, לייב פינק ואחרים, ששמותיהם נמחו מזכרוני. זה משך יותר ויותר נוער ל„השומר הצעיר". רבים זוכרים את השמחה שאפפה את העיירה כל פעם שהגיע יום א' בשבוע, כשהתיצבה קבוצת הספורטאים מן ה„שומרייה" מול הקבוצה הפולנית. זה היה מאבק אמיתי בין שני מחנות. וכשניצח בתחרות הזאת הצד היהודי, קשה לתאר את צהלתם ושמחתם של היהודים.

עם התחזקותה של פעולת הקן המקומי, צץ הרעיון על מושבת קיץ. זה היה כרוך בקשיים רבים. הופיעה בעייה כפולה: אי־אפשר היה לצפות, שההורים יעזרו לבניהם להשתתף בהוצאות שהיו כרוכות בהחזקת המושבה, וכן אי־אפשר היה להעלות על הדעת, שההורים ירשו לבניהם או לבנותיהם לנסוע, ככה סתם, מן הבית ולהקים מחנה קיץ, שיבלו בו בחורים ובחורות יחד. במרוצת הזמן התגברנו גם על קושי זה.

כדי לאפשר את היציאה למושבות הקיץ לחברי תנועתנו, היינו נוהגים לערוך מגביות שונות, שהכניסו לנו סכומים ניכרים. אספנו כסף בחתונות וכן נהגנו לערוך כל מיני בילויים ובלבד להוכיח, שאין עירנו נחותה לגבי ערים אחרות גם בשטח זה.

הראשונים שיצאו למושבת־קיץ של „השומר הצעיר" היו בנים ובנות חברי „השומר הצעיר". המושבה נקבעה באיזור קיילץ ואני יכול לזכור אפילו את שמות היוצאים האלה.

הראשון ביוצאים מהסתדרות „השומר הצעיר" בדזיאלושיץ להכשרה חלוצית היה, עזריאל דרוביאזש. אחריו נסע אליעזר צ'וסנק לוולין וחנוך צודזנובסקי ומשה פולקה, יצאו להכשרה לרדום. הקן התרוקן מכמה חבריו הפעילים; חלק מהם יצא להכשרה וחלק אחר יצא לערים הגדולות לחפש עבודה. דזיאלושיץ עצמה לא יכלה להעסיק את בניה, כיוון שחסרו בה מפעלים ומקומות עבודה.

לאחר זמן מה עזבו את „השומר הצעיר" כמה חברים פעילים ביותר והקימו תנועת נוער נוספת בשם „גורדוניה" שמותיהם של החברים האלה היו: נתן קרלמן, איצ'ה רובין, יחזקאל פריימן ואחרים, שאת שמותיהם איני זוכר עוד. הם המשיכו את פעולתם הנמרצת בתנועה החדשה בדזיאלושיץ.

הפעולה ב„השומר הצעיר" נתארגנה מחדש. לראש הקן נבחר יעקב הופרט. הקבוצה שהוא שימש מדריך שלה, הקיפה את השומרים הפעילים ביותר בקן. שמותיהם של אלה היו: טוביה פטשניק, וולף ארקוש ז"ל, מוטל ארקוש, יעקב פולקה, זלמן פרידמן, האחים קריצר. פעולת הקן לא נחלשה במאומה לאחר שעבר מדירתו הקודמת לדירה חדשה. אמנם הרבה מחברי תנועת „השומר הצעיר" נאלצו לעזוב את העיירה בגלל מצבם החמרי הקשה והתישבו בקראקוב, ומיעוטם

הגיע גם לשלזיה העליונה, אבל גם בהיותם במרחקים לא ניתקו את קשריהם עם הנוער בדזיאלושיץ ותנועתם „השומר הצעיר". הם גם תמכו בקן בכל אשר יכלו, כדי להבטיח את קיומו.

בקן עצמו נמשכה העבודה החינוכית השיטתית. כך, למשל, הובא במיוחד מורה עברי מוולין במטרה, להקנות את הלשון העברית לחברי התנועה. הקן המשיך לשלוח את חבריו הבוגרים להכשרה חלוצית. בין אלה היו, שלמה גלייט וזלמן פרידמן. ז. פרידמן היה מן האחרונים שיצאו להכשרה מקן „השומר הצעיר".

השנים עברו. המצב הכלכלי הורע, האנטישמיות הרימה ראש והתפשטה מדי יום ביומו. בני הנוער, שהועסקו בסדנאות הקטנות, היו נתונים במשטר של ניצול. הם עמלו בלי תמורה מתאימה משעות הבוקר המוקדמות עד שעה מאוחרת בלילה. הורגש חוסר ארגון מקצועי של העובדים.

כך נוצר ביזמת „השומר הצעיר" וחלק מחבריו, טוביה פטשניק, שמעון פלץ, איצ'ה רובין, לייב פינק, יוסל לוריה ואחרים — איגוד פועלי העור, שהכריז על שביתה. אחרי כמה שבועות, נסתיימה השביתה בנצחון העובדים. הוסכם על יום עבודה של תשע שעות, דבר שהיווה הצלחה לנוער העובד בדזיאלושיץ.

לאחר מכן אורגנו גם מקצועות אחרים כמו, מקצועות המחט והאפייה. הוקם איגוד מקצועי חזק. בזמן המלחמה העולמית השניה הושמד רוב הנוער הנמרץ על־ידי הרוצחים הגרמנים ומשרתיהם. בשנות הכיבוש, ניהלו חברי „השומר הצעיר" מלחמה נמרצת נגד הרוצחים הגרמנים והפולנים. עם הפרטיזנים עשה יוסף פטשניק ואחרים ונרצחו בפעולה המחתרתית שמעון פילץ וטוביה פטשניק.

שמו של „השומר הצעיר" ושטחי פעולתו המרובים בעירנו יתקיימו לאורך ימים.

נתן קרלמן

תנועת „גורדוניה"

כשניגשים עתה, לאחר הרבה שנים, לכתוב על אודות תנועות נוער ציוניות בעירנו מרגישים בחוש, כאילו רק אתמול קרו הדברים. אבל הזכרונות הללו לוקים בחסר. חסרות לא רק השנים שעברו מאז, אלא מורגש גם חסרונם של האנשים הנאים, היקרים והטובים, שהקדישו חלק מרובה כל כך מחייהם. ומעל לכל, נעדרים כל אותם הצעירים, שעשו מה שעשו ופעלו באשר פעלו, למרות תנאי החיים הקשים. הם לא יכלו לנוה ולרגוע, כי בערה בהם שאיפתם להיות בנים לעם עצמאי, בעל מדינה עצמאית משלו, בדומה לשאר העמים.

חשנו והרגשנו היטב בנהיתותנו, כצעירים יהודים, בכל אשר פנינו והלכנו. בעיירות היו פרעות והתנפלויות אלימות. חנויות יהודיות נשדדו, עמדות יהודיות הותקפו. בסדנאות, בשווקים, בכל מקום, ראינו את עצמנו כמיותרים. למדנו לאט לאט מן המצב הזה, שהמקום שבו אנו נמצאים נעשה מסוכן בשבילנו יותר ויותר. החלטנו, שעלינו להיות עם ראוי לשמו ועל כל אחד מאתנו, להיות ציוני וחלוץ כאחד. הרגשנו, שעלינו לעשות משהו, שישנה את המצב הזה.

בעירנו כבר היו כמה ארגוני נוער ציוניים, בהם השומר הלאומי, ואחר־כך הנוער הציוני, השומר־הצעיר והחלוץ הכלל־ציוני. הנוער היה חדור הכרה לשנות את מבנהו, את טעמו. הוא נסע למקומות הכשרה והתכונן לעלות לארץ. כל זה לא היה קל. רבים היו לנו לאבני־נגף; בעיקר היו אלה הורינו, שלא האמינו בתחייה הלאומית, בעם ראוי לשמו. הם לעגו: „חלוצים אתם רוצים להיות!" מלות לעג ובוז נשמעו מכל צד, כהנה וכהנה.

בשנת 1931, התארגנה אצלנו פלוגת הכשרה של „גורדוניה". גם אצל ההורים חלה סוף־סוף תזוזה. בפלוגת ההכשרה הזאת, עשו החברים והחברות כל עבודה שנזדמנה לידם. הם לא נרתעו מפני עבודה שחורה, עבודת אדמה, חטיבת עצים וכדומה. הנוער התכונן והכשיר את עצמו להיות למועיל בארצו. גם פני דזיאלושיץ התחילו להשתנות. פלוגת „גורדוניה", פתחה בפעולה קדחתנית. ניתנו הרצאות, נוסדו קורסים לעברית וכל מי שרצה בכך בא ולמד. בעירי הייתי מיודד, יחד עם חברים אחרים שבפלוגה, עם הרבה חוגים, גם חוגי נוער, שהיה כבר מאורגן בתנועות נוער אחרות. בעזרת פלוגת ההכשרה „גורדוניה", ופעולות ההסברה על דרכי הקבוצה וההבדל שבינה לבין הקיבוץ, הצלחנו ליסד סניף ל„גורדוניה", בדזיאלושיץ.

כל שכבות הנוער היו מיוצגות בסניפנו. הנוער שהסכים לבוא אלינו מצא כאן את מקומו הראוי. החינוך שלנו הקיף את שיכבת הניצנים וכן שכבות חברים אחרות עד השיכבה, שנקראה בשם „מגשימים". חברי הסניף השתלמו, למדו הרבה עברית, תולדות ישראל, חלוציות מהי, ציונות וכדומה. היינו שולחים את החברים למושבות קיץ, למקומות הכשרה, לפעולה למען הקרן־הקיימת. ההורים היו אסירי תודה על שהשקענו הרבה עמל ועבודה בהקניית ידיעות לבניהם ובחינוכם ללכת בדרך הישר. אני נזכר בכך, שהרבה חברים וחברות הביעו דעה, ש„גורדוניה" מחנכת את הנוער ברוח א. ד. גורדון. תצלומו. בו הוא מופיע בפנים עטורי זקן ארוך, עשה רושם. הוא גם לכד את הדמיון בהיותו איש פשוט, איש העם. חניכי „גורדוניה" השתדלו להיות מסורים ונאמנים לאידיאלים של א. ד. גורדון והתנועה. ולפתע, בעצם העבודה והפעולה, בא היטלר הברברי ומלחמתו והשמידו את הכל בלי להשאיר שריד. רק קבוצה קטנה מאתנו הגיעה לארץ־ישראל. השאר נשא בסבלם של כל יהודי העיר והמדינה. תחילה המשיכו בתנאים החדשים, ביצעו עבודות, אספו אמצעים כספיים ממקורות שונים, לעמוד לימין חברינו שנמצאו בתנאים כלכליים קשים. חלק גורש למחנות עבודה ומוות. קבוצות קטנות ברחו לברית המועצות ולא חזרו עוד.

הוקרה מיוחדת אני חייבים לחברינו והמאמצים האל־אנושיים שעשו בימי השואה. יחזקאל פרידמן, ז"ל, שבילה שנתיים במקום הכשרה ולאחר מכן גורש למחנה, היה מסור מאד לשאר הכלואים במחנה, וחילק עמם את פרוסת הלחם האחרונה, שהיתה לו. כמה חדשים לפני השיחרור ניספה. והנה, המלים שאמר לפני שיצאה נפשו: „נתן! כשנתגבר על הכל והכל ייגמר, לא נחכה יותר ומייד עלה נעלה!" בפניו ניכר שהגיע עד לאחרית כוחותיו, הם עזבוהו, אבל תורת ה„גורדוניה" המשיכה לחיות אצלו.

על אחיו הצעיר, קלמן פרידמן, מספרים אותו דבר. הם היו בנים למשפחה ענייה, משפחת בעלי מלאכה, חייטים. שם אביהם היה יוסף, וכינויו „פופק". אני מרכין את ראשי לפני ראש משפחה, שהוציאה מתוכה בנים אמיצים ומסורים כאלה.

הם לא היו היחידים; האסון פגע בהרבה מחברינו וחברותינו, שהיטלר רצחם. היה לנו חבר אחד, בשם יצחק רובין ז"ל. הוא היה מלא מרץ ושמחת עשייה. כל יהודי דזיאלושיץ הכירוהו. בכל מגבית כספים למען הקרנות השתתף באופן פעיל. הוא היה חלוץ במלוא מובן המלה. הוא יצא להכשרה יחד עם חברים אחרים וקיבל אישור לעלייה. הוא לא זכה ונרצח על ידי הגרמנים.

בקבוצת משמר־השרון, ישנם הרבה חברים, שבילו את הכשרתם החלוצית בדזיאלושיץ וסייעו הרבה לפעולתנו בעיר. בעיקר היתה פעולתם מוכרת בחיי התרבות, באסיפות הכלליות ובערבי שאלות ותשובות בענייני ציונות וחלוציות ונושאים רבים אחרים. הדבר עורר עניין אצל בני הנוער ורבים הרחיבו את השכלתם הכללית והציונית.

זוכר אני את הבחירות לקונגרס ה־18, כפי שהיו בעירנו. היו הרצאות, נאומי

בחירות, באו מרצים ונציגי מפלגות מערים שונות. דזיאלושיץ עוררה עניין אצל כל המפלגות הציוניות, משום שהיתה עיר תוססת כולה וביחוד הנוער שלה. אין לשכוח את פעולתם הציונית של החברים וצר על דאבדין ולא משתכחין.

כל אלה שנשארו מן החורבן, אם במדינת ישראל ואם בארצות חוץ, לא ישכחום. זכרונם לא ימוש מאתנו לעולם.

אריה שחר (לייבל יוטשענקא)

אגודת ישראל

נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די קאָנסאָלי־דירונג פון פוילישן יידנטום, ווירטשאַפטלעך און פּאָליטיש — האָבן יידן פון אַלע שיכטן, עקסטרעם רעליגיעזע, אָרטאָדאָקסישע, ציוניסטישע און סתם יידן, זיך אָרגאַניזירט.

ס'איז פאַרשטענדלעך, אַז די דאָזיקע גרופּירונגען, האָבן געבערענגט צו פּירוד אויף דער יידישער גאַס, ווייל יעדע פּאַרטיי האָט געשטרעבט צו געווינען פאַר איר אידעע וואָס מער חברים און סימפּאַטיקער.

אַזוי אַרום האָט זיך אויך אויסגעטיילט דאָס שטרענג־רעלעגיעזע יידנטום, וואָס האָט, אפשר, קיינמאָל נישט געוווּסט וואָס איז אַזעלכעס אַ פּאַרטיי־מענטש, אין פּוילן זין פון וואָרט, אָדער אָנגעהערן פּאָליטיש צו אַ געוויסער ריכטונג.

די אגודת ישראל פּאַרטיי, וואָס האָט זיך געגרינדעט אין פּוילן, איז, בעצם, געקומען צו אונדז פון דײַטשלאַנד. דאָרט האָבן די אָרטאָדאָקסישע יידן פון פראַנקפורט אַם־מיין, געשאַפן אַן אייגענעם ועד הקהילה, אייגענע שולן און פאַר־שידענע מוסדות. אזוי ארום האָבן זיי זיך איזאָלירט פון די אַנדערע דייטשישע יידן, בכדי נישט אַרונטערצופאַלן אונטער זייער השפעה, ספּעציעל, אין געביט פון חינוך, שחיטה, טהרת המשפחה א.א.וו. און אָפּצוהיטן דעם וואַקסנדן איינפלוס פון דער דײַטשישער אַסימילאַציע, וועלכע האָט זיך, זייענרצייט, געוואַלדיק פאַר־שפּרייט. און וואָס מער זייער מאַטעריעלער מצב האָט זיך פאַרבעסערט, אַלץ מער איז געוואָרן דאָס טראַדיציאָנעלע רעליגיעזע יידנטום שוואַכער און שוואַכער.

דאָס אַלץ האָט געבראַכט צו דער לאָזונג: „מי לה׳ אלי!” און וואָס ווייטער די יידישע מאַסן אין דײַטשלאַנד זענען מיטגעריסן געוואָרן פון דעם „נלכה ונהיה ככל הגויים בית ישראל”, אַלץ מער האָט זיך געשטאַרקט די סכנה פאַר דער עקזיסטענץ פון רעליגיעזן יידנטום און ספּעציעל פונעם יונגן דור. אַזוי ווייט, אַז ס'איז געקומען דער גרויסער ריזיקאַלישער איבערברוך אינעם דײַטשישן יידנטום און ס'האָבן זיך געשאַפן צווייערליי יידן אין דײַטשלאַנד. דער דאָזיקער קייזערשניט, האָט געקאָסט פיל כוח מיט געזונט, ווייל עס זענען געווען פיל מקטרגים פון אָפּטיילן אַ חלק פון יידישן פאָלק, וואָס האָט געהייסן אייגנטלעך אָפּשניידן אַ לעבעדיקן אֵבר פון גאַנצן יידישן גוף. אָבער ס'איז געוואָרן אַ פאַקט. אזוי אין געשען אויך אין מדינת אונגאַרן, ווו עס האָבן זיך אָפּגעטיילט די אָרטאָ־

דאָקסישע פון די פאַרטגעשריטענע יידן, און עס האָבן זיך געשאַפן צוויי־ערליי קהילות מיט באַזונדערע שוחטים, רבנים, שולן, מוסדות א.א.וו...

מיט דער צייט האָבן זיי זיך דערווייטערט איינער פון אַנדערן כרחוק מזרח ממערב.

ס'איז נאַטירלעך, אַז יעדעס לאַנד האָט זיך זיינע באַדינגונגען, הן אין רעלי־גיעזן, הן אין עקאָנאָמישן זין. דעריבער האָט פוילן, מיט אירע דריי און אַ האַלבן מיליאָן יידן ווי אויך ליטע מיט אירע גרויסע לומדים און גרויסע ישיבות, וועלכע האָבן געשמט אויף דער גאַנצער וועלט, אירע רביים און מנהיגים — נישט געהאַלטן פון דער שיטה פון איבערפלאַנצן די דייטשישע אָדער אונגאַרישע מנהגים, פון שפּאַלטן דאָס יידנטום אויף צוויי חלקים אָדער צוויי קהילות.

אָבער מיט דער צייט, נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג, — און ס'איז דאָך באַקאַנט, אַז יעדע מלחמה ברענגט מיט זיך דעמאָראַליזאַציע, דערשיטערונגען און אויפטרייסלונגען אויף אַלע געביטן, — איז אויך פוילן, דער מגדלור פון תורה און חסידות פאַר דער גאַנצער וועלט, דורכגעגאַנגען שווערע מאָראַלישע און עקאָנאָמישע דערשיטערונגען. בולטע סימנים פון דעם קריזיס זענען דערשינען אויף אַלע געביטן. די דייטשע אגודת־ישראל פּאַרטיי האָט שוין, מיט אַ סך יאָרן פריער, געשטורעמט און אַפּעלירט צו אַלע אדמו״רים, מנהיגים און גדולי הדור און גערופן צו גרויסע קאָנפערענצן און באַראַטונגען אין ווין, וואַרשע, קראָקע. האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז ס'זענען פאַראַן יסודותדיקע אונטערשיידן צווישן דעם דייטשישן און פּוילישן יידישן מהות פון גייסט, האָבן דעריבער די קאָנפערענצן צו קיין שום רעזולטאַטן נישט געבראַכט.

ערשט אַ צייט שפּעטער, האָבן די מנהיגים אין פּוילן, ובראשם האדמו״ר הצדיק הקדוש מגער זצ״ל, מיט דעם חפץ חיים און הצדיק הגאון ר' חיים עוזר גראָדזענסקי און אַנדערע, גערופן קיין ווין די ערשטע קאָנפערענץ, די כנסת הגדולה, פון וואַנען ס'איז אַרויס דער רוף צום פּוילישן יידנטום זיך צו אָרגאַניזירן אונטער דעם נאָמען „אגודת־ישראל", בכדי צו שטאַרקן דעם לימוד התורה, דעם חינוך הבנים, אָנצוהאַלטן די ועדי הקהילות, מיט די שוחטים און אַנדערע כלי קודש, על טהרת הקודש, כדי זיי זאָלן נישט אַרונטערפאַלן אונטער פרעמדע השפעות.

ס'דאַרף באַמערקט ווערן, אַז ביי דער גרינדונג פון אגודת ישראל, האָט זי נישט געטראָגן קיין כאַראַקטער פון התבדלות, פון איזאָלירן זיך אָדער אָפּטיילן זיך פון כלל ישראל. אדרבא ואדרבא, זי איז געווען גרייט מקבל צו זיין יעדן, ווער עס וויל האַלטן די תורה און מצוות.

דאָס איז געווען דער יסוד אין יעדער שטאָט און שטעטל, און גאַנץ נאַטירלעך אויך אין דזשאַלאָשיץ, אַז יידן שומרי תורה ומצוות, חסידים, יראים ושלמים, האָבן זיך גרופּירט אַרום אגודת ישראל, און אַזוי אַרום זיך צוזאַמענהאַלטן און מחזק זיין דעם לימוד התורה והחסידות. אויך שוין צוליב דעם אַליין וואָס זייערע רביים האָבן דאָס געפאָדערט פון זיי.

ס׳איז נאַטירלעך, אַז די שטרענג רעליגיעזע יידן האָבן מייסד געווען די ישיבות און תלמוד תורה׳ס און געטאָן אַלץ מעגלעכעס לחיזוק התורה והדת אויך בעיר דזשאַלאָשיץ.

אין שפּיץ פון די אַלע אַרבעטן איז אויסגעקליבן און אוועקגעשטעלט געוואָרן, דער ערשטער ועד פון אגודת ישראל אונטער דער לייטונג פון ר׳ שמואל יוטשענקאָ, פאָרזיצער פון ועד, ר׳ יצחק מאיר פרידבערג שו״ב, ר׳ חיים יוסף דזשיוויענצקי, ר׳ משה וויינשטיין, ר׳ ישראל יוסף מאנדלבוים הי״ד, מיטגלידער.

ביי די ערשטע וואַלן צו דער יידישער געמיינדע, נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג, האָט די אַגודת ישראל מצליח געווען צו דערהאַלטן אַ מערהייט אין דער קהילה. ס׳איז אויסגעקליבן געוואָרן דער ערשטער ראש הקהל, ר׳ יצחק רובין. ער האָט איבערגענומען דעם שלטון נאָך דעם „אייביקן״ ראש הקהל, וועלכער איז פאַרבליבן נאָך פון פאַר דעם ערשטן וועלט־קריג, ר׳ מענדל פרידמאַן, גערופן האָט מען אים „קליין מענדעלע״. אין אָנהויב פון זיין קאַריערע האָט ר׳ יצחק רובין אַרויסגעוויזן פיל מסירות נפש פאַר יעדער זאַך וואָס האָט געהאַט אַ שייכות מיט דער׳ יידישער קהילה. אפילו די גויים אין שטעטל האָבן אים זייער געאַכטעט. ביי די׳ ערשטע וואַלן צום שטאָט־ראָט נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג, איז ר׳ יצחק רובין אויסגעקליבן געוואָרן אַלס וויצע בירגערמייסטער אין דזשאַלאָשיץ. לויט די צאָל שטימען האָט ער געדאַרפט זיין „בורמיסטש״ (בירגערמייסטער), נאָר די פּוילישע רעגירונג האָט נישט דערלויבט עס זאָל זיין אַ יידישער „בורמיסטש״. און אַזוי, בדלית ברירה, האָבן אונדזערע יידן באַשטאַנען אָנצונעמען דעם אַמט פון וויצע־בורמיסטש. דאָס איז געווען ממש „קידוש השם״ בפרהסיה פאַר דעם גאַנצן רעלי־גיעזן יידנטום אין שטאָט. אין אָנהויב, האָט דער אַגודיסטישער וויצע־בורמיסטש, געאַרבעט און געהאָלפן אַלע שיכטן אין שטאָט, נישט רעכענענדיק זיך דורך וועמען ער איז אויסגעוויילט געוואָרן, אַזוי אַרום איז בכלל נישט געווען קיין שום מחלוקת צווישן יידן אין שטאָט. נאָר אין אַ יומא דפגרא, דאָס הייסט אין דער צייט פאַר די וואַלן צום פּאַרלאַמענט, אָדער קהילה, האָט זיך די טעמפּעראַטור געהויבן ביי אַלע פּאַרטייען אין שטאָט. נאָך די וואַלן איז צוריק געוואָרן רואיק, און יעדער איז צוריק געגאַנגען צו זיינע געוויינטלעכע דאגות.

אין יאָר 1933 איז פאָרגעקומען די גרויסע קאָנפערענץ פון אגודת ישראל אין פּוילן, אין וואַרשע. ס׳האָבן זיך אין איר באַטייליקט אַלע אדמו״רים, רבנים, מנהיגי ישראל און צדיקי הדור. עס זענען געקומען זייער אַ סך דעלעגאַטן פון דער גאַרער וועלט. פון דזשאַלאָשיץ איז דעלעגירט געוואָרן דער יונגער רב, דער איידעם פון דעם דזשאַלאָשיצער רבין זצ״ל, הרב ר׳ יהודה הלוי פרענקל. ווי אויך, להבדיל לחיים, ר׳ יצחק מאיר שו״ב פרידבערג. די גרויסע קאָנפערענץ פון אגודת ישראל איז זיך צונויפגעקומען צוליב די שווערע און פאַרשאַרפטע גזירות קעגן פּוילישן יידנטום. למשל, די שחיטה גזירה, שולן און אַזוי ווייטער. די רעליגיעזע יוגנט האָט נישט געהאַט קיין שום לעבנס־עקזיסטענץ און צוקונפט אין פּוילן. דאָס איז געווען אין דער צייט ווען דער אויפבריויז און ווילן צו פאָרן קיין ארץ־

ישראל האָט אַרומגענומען אַלע שיכטן פון יידישן פאָלק. די רעליגיעזע יוגנט האָט דעמאָלט געציילט אין די רבבות, בחורים און יונגעלייט מיט פאַמיליעס.

ביי דער קאָנפערענץ זענען אויפגעטראָטן אונדזערע דעלעגאַטן, מיט הרב פרענקל בראש, מיט אַן אַפּעל צו דער קאָנפערענץ, צו אַלע וואָס קענען עפּעס פּועלן, זיי זאָלן מרעיש עולמות זיין, הן בתפילה ובתחנונים והן במעשים, צו עפענען די שערי הרחמים פאַרן כלל ישראל און די שערי ארץ־ישראל זאָלן געעפנט ווערן פאַר אונדזער טייערער יוגנט, וועלכע לעבט אין אַ שטימונג פון יאוש און פאַרצווייפלונג.

דברים היוצאים מן הלב נכנסו ללב: זייער געשריי איז געהערט געוואָרן, אַלע דעלעגאַטן פון דער פּראָווינץ האָבן אַפּלאָדירט דעם אַפּעל. צומאָרגנס, נאָך דער קאָנפערענץ, האָבן מיר דאָס געלעזן אין די צייטונגען, ספּעציעל אין „טאָג־בלאַט", די צייטונג פון אגודת ישראל.

נאָך דער קאָנפערענץ איז אויפגעלעבט געוואָרן די טעטיקייט פון אגודת ישראל אין דזשאַלאָשיץ, ס'איז פאַרשטאַרקט געוואָרן די אָרגאַניזאַציע פון צעירי אגודת ישראל. מען האָט געמאַכט אַ פרישע רעגיסטראַציע פון מיטגלידער און ס'איז פאַרשריבן געוואָרן אַריבער 100 נייע חברים.

די צעירי אגודת ישראל האָבן באַקומען אַ לאָקאַל אַלס געשענק פון האשה החשובה, בלומה סאַפּאָוויץ (בלומה הינדלס), און ס'האָט זיך אָנגעפאַנגען אַן אינ־טענסיווע אַרבעט פאַר ארץ־ישראל. אין יענער צייט האָט די אגודת ישראל אויס־גערופן אַ מיליאָן־קאַמפּיין פאַר ארץ־ישראל. ס'איז געקומען קיין דזשאַלאָשיץ דער פּינטשעווער רב, הרב שבתאי ראַפּאַפּאָרט זצ"ל. די חברים פון די צעירי אגודת ישראל, אין שפּיץ פון חבר לייבל יוטשענקאָ, זענען אים אַנטקעגן געפאָרן מיט אַ קאָטש קיין פּינטשעוו און ביים אָנקומען קיין דזשאַלאָשיץ, האָט מען אים מקבל פנים געווען מיט כבוד מלכים.

דער רב האָט געהאַלטן, אין דעם גרויסן בית־המדרש, אַ פלאַם־פייערדיקע רעדע. דער גרויסער זאַל פון בית־המדרש איז געווען געפּאַקט מיט מענטשן. ארץ ישראל האָט אָנגעצונדן אַ פייער אין אַלע יידישע הערצער, אַזוי, אַז אין אַ קורצע צייט איז געזאַמלט געוואָרן אַרום 15 טויזנט זלאָטעס פאַר דעם מיליאָן קאַמפּיין. די צעירי אגודת ישראל, אונטער דער לייטונג פון דעם פּרעזידענט, ר' חיים קליינער און סעקרעטאַר, שמואל פּאַרמאַלסקי הי"ד, האָבן פאַרשטאַרקט די טעטיקייט פאַר דעם קרן־הישוב ביי אגודת ישראל. שמואל פּאַרמאַלסקי האָט געאַרבעט מיט מסירות נפש, אַז קיין זאַך, קיין אַרבעט איז נישט געשטאַנען אין וועג, אויסצופירן דעם ציל פון בנין הארץ. ער האָט מקדיש געווען זיין גאַנץ לעבן פאַר די אַנט־וויקלונג פון די צעירי אגודת ישראל אין דזשאַלאָשיץ. דורך זיין איניציאַטיוו איז געשאַפן געוואָרן ביי צעירי אגודת ישראל, די פּרחי אגודת ישראל, אַ ישיבה קטנה, וועלכע האָט אַרומגענומען בערך 120 תלמידים אינעם עלטער פון 13 ביז 16 יאָר. די תלמידים האָבן געלערנט יעדן טאָג אַ שיעור, נאָך דער אַרבעט. דער רוב תלמידים זענען געווען אַרבעטס־ייִנגלעך, די שיעורים זענען געגעבן געוואָרן

אונטער דער אָנפירונג פון ח׳ לייבל יוטשענקאָ, בערל פטאָשניק להבל״ח, אברהם וואָגע, יענקל קאָזעמירסקי און אַנדערע.

עס איז אויך פיל געטאָן געוואָרן אויפן אַלגעמיינעם קולטורעלן געביט. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ ביבליאָטעק, ווו עס זענען געווען די שריפטן פון אַלע אָרטאָדאָקסישע שרייבער. מיט דער ביבליאָטעק האָט אָנגעפירט דער ח׳ ישראלקי קאָמעלגאַרטען הי״ד.

אויך זענען געשאַפן געוואָרן קורסן צו לערנען עברית. דער לערער איז געווען, הערצל כרמיול הי״ד. ס׳איז אויך פאָרגעקומען פאַרמעסטונגען פון שאָך־שפיל אונטער דער לייטונג פון אלעזר כ״ץ הי״ד. יעדן זונטיק האָט ר׳ יצחק מאיר שו״ב פרידבערג הי״ד, געלערנט אַ שעה „תורה בציבור״ פאַר כל דיכפין. דער שיעור האָט אַרומגענומען ספר תהילים. יעדער וואָס האָט אָנטיילגענומען אין די שעת־תורה בציבור, האָט זי שוין קיינמאָל נישט פאַרפעלט. ר׳ יצחק מאיר איז געווען אַ שטאַרקער בעל מסביר, במיוחד האָט ער זיך באַנוצט מיט משלים און דאָס האָט אויסגענומען ביים גאַנצן קהל. נאָכהער איז געשאַפן געוואָרן ביי צעירי אגודת־ישראל — פועלי אגודת־ישראל, אונטער דער אָנפירונג פון הערצקע איינהאָרן, יוסף פשענדזע און אַנדערע, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט הכשרה, כדי צוצוגרייטן זיך צו עליה קיין ארץ־ישראל. זיי האָבן אויך געשאַפן אַרבעט פאַר חברים. די אגודת ישראל, אונטער דער לייטונג פון ר׳ שמואל יוטשענקאָ, האָט אָנגעפירט מיט דער תלמוד תורה הכללית, ווו עס האָבן געלערנט ביי 500 קינדער, דעם „בית־יעקב״, ווו עס האָבן געלערנט ביי 200 קינדער און די ישיבה, ווו עס האָבן געלערנט 70 — 80 תלמידים, אַ גרויסער טייל פון די שכנותדיקע שטעטלעך. מען קאָן זאָגן אַז די טעטיקייט פון אגודת ישראל האָט אַרומגענומען אַלע פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס, אַלע שיכטן פון שטעטל — ווירטשאַפטלעך, רעליגיעז און פּאָליטיש. דאָס האָט אָנגעהאַלטן מיט דערפאָלג ביז צום אויסברוך פון דער בעסטיאַלישער היטלער־מלחמה. אונדזער שטעטל איז חרוב געוואָרן צוזאַמען מיט אירע מוסדות. אַפילו דאָס אָרעמע בית הקברות האָבן די בעסטיעס, די פאַלאַקן, חרוב געמאַכט, און נישט איבערגעלאָזן קיין זכר פון אַלעס וואָס איז געווען אַמאָל אין דעם קערנדיקן יידישן שטעטל דזשאַלאָשיץ.

נפתלי שידלובסקי

זרמים בתנועה הציונית

זכרונותי על התנועה הציונית בדזיאלושיץ, מגיעים לזמן, שלמדתי בבית־הספר „תלמוד־תורה". היה זה בשנים הראשונות אחרי הצהרת בלפור.

כמעט כל נוער העיירה היה תחת השפעת הציונות, פרט למספר קטן של בחורי ישיבות, שנמצאו תחת השפעתה של „אגודת ישראל" ומספר עוד יותר קטן של צעירים, שנטו לשמאל הקיצוני.

היתה בעיירתנו ספרייה גדולה ויפה בשם „התחיה", שנוהלה בידי הנוער המבוגר, שרובו היה ציוני.

לספרייה זאת יש היסטוריה משלה: הספרייה היתה משוכנת בבית, שהיה שייך לקהילת דזיאלושיץ. משפחה אחת, שאינני זוכר את שמה, השאירה את הבית בירושה, לקהילה להשתמש בו לצרכיה. תחילה, כך נדמה לי, היו בבית הזה כל מיני משרדי הקהילה. אחרי זה, זה היה כשהייתי, בערך, בן 9 שנים, בשנות 1917 — 1919, נוסד בעיירתנו בית־הספר „תלמוד־תורה". הקהילה שילמה את משכורתם של כל ה„מלמדים" וגם של המורים ללשון הפולנית ושל השפה העברית, כדי שילדי העניים יוכלו ללמוד ולרכוש תורה, בדיוק, כילדי העשירים. בבית־הספר הזה היו חמש כיתות, ששכנו בבית הקהילה. באחד החדרים האלה היתה גם ספרייה. למדנו עד שעה 8 בערב, ואת הספרייה פתחו גם כן בשעה 8 בערב כך, שלפעמים, היתה התנגשות בין לימוד התורה ובין הספרייה החילונית.

ההתנגשויות הקטנות האלה, ואולי עוד גורמים אחרים, הביאו לידי ריב בין הדור הצעיר הציוני, לבין הדור המבוגר, השמרני, עד שהגיע לידי התדיינות בפני מושל המחוז ה„סטרוסטה". ולפעמים פרצו תיגרות־ידיים, או שרפו ספרים מהספרייה. בסופו של דבר, ניצחו הציונים והספרייה נשארה באותו בית. עם השנים התרחבה הספרייה ושוכנה ב־2 חדרים, ששימשו גם מועדון לתנועה הציונית בכללה ולפעולותיה השונות כגון הקרנות ועוד.

היה נוהג בעיירתנו, שכשבא נואם לעיר או סתם דרשן, נשא את דברו מעל במת בית־המדרש. פעם בא נואם מטעם ההסתדרות הציונית, או מטעם אחת הקרנות, קרן־הקיימת או קרן־היסוד, ועלה על האלמימר בבית המדרש, לשאת את נאומו. התחילה שערוריה גדולה: ה„בעלי בתים", כלומר, הדור המבוגר ברובו, הפריעו לנואם ומנעו ממנו להשמיע דברו, בעוד הצעירים הציונים עומדים בפרץ.

הדבר הגיע לתיגרת ידיים, ואפשר היה לראות וגם לשמוע את סטירות הלחי המצלצלות שהורים כיבדו בהן את בניהם.

זה הכל היה בשנים הראשונות אחרי הצהרת בלפור, בהתחלת שנות השלושים של המאה. בשנים הבאות, השתנה המצב בקצב מהיר. הרעיון הציוני חדר לכל השכבות האזרחיות של העיירה חוץ מן האגודה והשמאלנים המעטים, הקומוניסטים וה,,בונד״.

האנשים הקשישים יותר השתייכו על פי הרוב ל,,המזרחי״. אותו זמן נוסדו אגודות שונות ששלחו את שליחיהן לארץ־ישראל, לרכוש חלקות אדמה משותפות ואולי, להכין אפשרות עלייה לארץ. בערך באותו זמן, אם אינני טועה, התחילה העלייה, שקראו לה בשם ,,עליית גראבסקי״. אולם לצערנו הרב, פרץ אז בארץ משבר כלכלי וכמעט כל העולים בעלייה זו חזרו מן הארץ.

התנועה הציונית התבססה בדזיאלושיץ. קמו הזרמים השונים בהסתדרות הציונית. הרוב בעיירתנו השתייך לציונים הכלליים, אבל היו גם חסידי הרוויזיוניזם. דומני, שרוב אנשי ,,המזרחי״ נטה אחרי התנועה הרוויזיוניסטית. חוץ מזה, קם גם סניף של הצה״ר והבית״ר. התחילה המחלוקת בין אח לאחיו, אבות ובנים, בין חברים לחברים. המחלוקת הרעיונית לבשה צורה של שנאה אישית. כל צד, כמובן, היה משוכנע בצידקתו. בארץ נשמעה אז הסיסמה בעד הבלגה והרוויזיוניסטים היו נגד הבלגה. הם טענו, שצריך להילחם בערבים ובבריטים ולהתכונן למאבק ממש וכו׳.

הבית״ר שקם אצלנו היה פעיל מאוד, חבריו לבשו מדים, התאמנו בשימוש בנשק וצייתו למשמעת צבאים למחצה.

מול מועדון הבית״ר היה סניף ,,השומר הצעיר״. גם כאן וגם כאן היו נערים ונערות בני טובים מן העיר. הם ידעו מה הם רוצים, עשו פעולות ציוניות שונות, למדו וגם דיברו ביניהם עברית. אמנם הכל נעשה בקנה מידה מצומצם אבל, העיקר הוא שהיה הרצון הדרוש לאלה וכן לאלה. נתקיימו עוד כמה זרמים ציוניים, למשל : השומר הלאומי, ששינה אחר כך את שמו וקרא את עצמו ,,הנוער הציוני״, פועלי ציון ימין, שמספר חבריו היה מועט ביותר, ותנועה שנקראה בשם ,,התאחדות״. לזו האחרונה הצטרפו נערים ונערות שלא הגדירו את עצמם עדיין מבחינה מפלגתית. הם אמנם השתתפו בפעולות ציוניות שונות, במגביות מטעם הקרנות, מכירת שקלים וכדומה, אבל לא היו מאורגנים. אותו זמן התארגנה קבוצה אחרת שנקראה, אם זכרוני אינו מטעני, בשם, ,,הרצליה״. גם אלה באו מתוך הנוער הבלתי מאורגן.

ויכוחים סוערים התנהלו בין חברי שני הארגונים האלה. חברי ,,התאחדות״ היו חסידי הציונות הכללית דאז, עם נטייה לתנועת העבודה, וחברי ,,הרצליה״ נטו יותר לרוויזיוניסטים. בזמן הזה לא היה כמעט איש, בעיירתנו, שלא היה פעיל או לפחות הגדיר את עצמו, כציוני. כמובן, להוציא את הקומוניסטים והבונדיסטים המעטים. אני עצמי לא הכרתי אישית אף אחד מן ה,,בונדיסטים״ ומעט מאוד קומוניסטים. החיים הציוניים היו גועשים מאוד בזמן הזה. התנהלו

ויכוחים סוערים בין בני הנוער וכל אחד חשב, כמובן, שהוא הצודק.

בזמן יותר מאוחר נוסד סניף של „החלוץ הכלל-ציוני". שרתתי בצבא הפולני. עד כמה שידוע לי, הסניף נוסד על ידי הנוער הקשיש יותר, בעידוד חבריו המבוגרים של סניף הציונים הכלליים. הכוונה היתה לאפשר לחברים צעירים, שבאו מארגוני „ההתאחדות" ו„הרצליה" והבלתי מאורגנים, שברצונם היה לעלות ארצה, לצאת להכשרה ואחרי כן לקבל סרטיפיקאט-עולה.

אותו זמן, כבר היו חברי הזרמים האחרים בקיבוצי הכשרה שונים.

נמנע ממני לכתוב יותר על החלוץ הכלל-ציוני, משום שאותו זמן שירתתי בצבא ותיכף אחרי שיחרורי, נסעתי לקיבוץ הכשרה. רוב החברים, שיצאו להכשרה מטעם החלוץ הכלל-ציוני, יצאו לפני.

מיום שיחרורי מהצבא עד שיצאתי להכשרה עברו כמה שבועות בהם לא השתתפתי באופן פעיל בעבודות האירגון. לעומת זאת הייתי פעיל ב„התאחדות" שהשתייכתי אליה מזה כמה שנים. היינו שם חברה בגיל 16—19, הרגשנו שעלינו לעשות משהו, התכנסנו, אספנו כסף, כל אחד תרם לפי יכולתו, שכרנו חדר, ביקשנו הומר הסברה וקיבלנו אותו במידה גדושה, ממרכז ההתאחדות בלודז'. הכרזנו על ייסוד הסניף במודעות, בעיר. בהתחלה היינו קבוצה קטנה, אבל במשך זמן קצר גדלנו, והגענו למספר, כך נדמה לי, של 70—80 חברים.

פעל בעירנו — איני זוכר מתי — אירגון, בשם „גדוד קרן קיימת לישראל". תפקידו היה להגביר את איסוף הכספים לקרן הקיימת. אבל הוא לא עסק רק בכך. התנהלו בו חיי חברה תוססים, נעשו פעולות תרבותיות שונות. בגדוד קרן-קיימת לישראל, היו חברים גם לא ציונים, עד כמה שנשארו עוד בדזיאלושיץ כאלה, שלא היו חברים באף תנועה ציונית.

ועד לעניני „קרן קימת לישראל" (1929)

קבוצת חברי „החלוץ הכלל־ציוני"

פעילי „קרן קימת לישראל"

ORGANIZACJA SJONISTYCZNA w POLSCE ::: ההסתדרות הציונית בפולניה

Zalegalizowana dn. 26. X. 1926, za № B. P. 23032/26.

WAŻNA NA ROK 1933. № szekla legit. כרטיס=חבר

P. Rajzla Zonenfeld מר/מרת

w Działoszycach בעיר

jest członkiem Organizacji Sjonistycznej הוא (היא) חבר(ה) להסתדרות הציונית

Za Centralny Komitet בשם הועד המרכזי

Podpis własnoręczny חתימה

ORGANIZACJA SJONISTYCZNA w POLSCE

Zalegalizowana dn. 26. X. 1926 r. za № B. P. 23032/26

Ważna na rok 1928. № SZEKLA 238.694

P. Aryje Rolnicki

jest członk..... Oddziału Stowarzyszenia w Działoszycach

Za Centralny Komitet:

Podpis własnoręczny:

אגודות ומוסדות, תעודות ומסמכים

שושנה רולניצקי

חוגים דרמטיים ומפעלי בידור

בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם הראשונה ועם תקומת מדינת פולין העצמאית, היו מגיעות לדזיאלושיץ להקות שחקנים מורשה ומקילץ, והציגו מחזות שונים, לרוב דרמות וקומדיות ולפעמים העלו גם מחזה סאטירי־אקטואלי־פוליטי, אשר הגיב על אירועי התקופה ההיא.

במשך השנים השתתפו בלהקות אלו גם בני המקום כמו: דוד סקורה ואחותו, משה חילביץ, שלמה קולוטץ, משה קולוטץ, דער טויבער הערש, יעקב לשמן באלצה שטרנברג, מנדל ודובינסקי ועוד...

עד כמה שזכור לי הציגו את המחזות הבאים: „בר־כוכבא״, „שולמית״, „מוטקה גנב״, „קידוש השם״, „גאט מענטש און טייוול״, שזכו להצלחה גדולה בציבור כולו. בשנת 1924 הפסיק דוד סקורה את הופעתו על הבמה, כיוון שנסע לורשה לרגל עבודתו.

עברו שנים אחדות והוקם חוג דרמטי רחב, שהקיף הרבה נוער, משמנו וסלתו של הנוער שבא ממיטב המשפחות בעיר והחוג פעל, לסירוגין, בהדרכתם של שלשה במאים שגדלו ועלו בכוחות עצמם, בתירגול מתמיד וצבירת נסיון של שנים, במשחק חובבים. שמותיהם: דוד סקורה, שמואל ודובינסקי ויעקב לשמן. כל אחד מהם, הדריך את החוג בתקופה אחרת, אך כולם כאחד הצליחו לאסוף סביבם בחורים ובחורות, בעלי כשרונות במשחק ובשירה. יעקב לשמן, הצטיין כקומיקאי, ולוּ השתלם בבית־ספר דרמטי, יכול היה להגיע לקריירה גדולה על הבמה.

בין ההצגות של להקות החוץ, הועלה באחרונה מחזה במגמה ציונית ברורה, בו דובר הרבה על ארץ־ישראל ושרו בו שירים לאומיים רבים. בהצגה זו, היה הנושא המרכזי געגועים למולדת וכמיהה לגאולת העם והארץ.

השירים, אשר הושמעו בהצגה זו, היו מושרים גם בפי בני העיירה, זמן ממושך. הם עזרו להחדרת הרעיון הציוני באוכלוסיה היהודית. אותו מחזה לאומי שהוצג השאיר רושם כביר על הצופים וכמעט כל בני הנוער חזו בהצגה זו.

נוסף לכך, קיבל הנוער תודות להצגה זו, דחיפה חזקה לפרק את מסגרת חייו המצומצמת שבה היה נתון ולשאוף להשכלה ולתרבות ולהפיצן בשכבות השונות של האוכלוסיה.

משנת 1927 לקחה ההסתדרות הציונית, את החוג הדרמטי תחת חסותה. לחוג צמחו כנפיים והגיע להתרחבות רבת ממדים. הנוער מכל התנועות, מצא בו את מקומו והשתתף בחזרות הרבות, שלפני כל הצגה והצגה.

בתקופה ההיא, ניהל את החוג הדרמטי יעקב לשמן. הוא היה מורה ועל אף היותו מטופל במשפחה גדולה רבת ילדים, התמסר לתיאטרון ולחוג החובבים, בכל נפשו ובכל מאודו.

בשנים ההן הועלו על הבמה ההצגות כדלקמן: „די גאָלדענע קייט" של פרץ. „דער זאפאסנער סאלדאט", בבימויו של שמואל ודובינסקי ועוד. המחזות, „שיר השירים" ו„כל נדרי", בוימו על ידי יעקב לשמן. להצגות האלו, שבהן השתתף מיטב הנוער שבעיר, באו הוריהם של השחקנים לראות איך בניהם ובנותיהם מצליחים בתפקידיהם השונים ולרוב לא הכירו אותם, כי היו מאופרים, בהתאם לתפקיד.

התכונה לקראת כל הצגה חדשה היתה רבה: ראשית כל, היה צורך לבחור בנושא והוויכוח מסביב לנושא נמשך, לפעמים, שבועות רבים. היה רצון, שההצגה תמשוך קהל רב ככל האפשר וכן היה הכרח לבחור במחזה, שהשחקנים החובבים יוכלו לעמוד במשחק. אך לא זה היה העיקר! המסמר בכל הצגה היה, בחירת השחקנים והשחקניות והתאמתם לתפקידיהם. מועמדים לא חסרו, אך לא כולם התאימו לתפקיד המוגדר.

יתר על כן, הכרח היה שחלק מן השחקנים יהיה ניחן בקול ערב לזימרה, כי לרוב הוצגו אופרטות ומחזות מוסיקליים. ראוי כאן לציין, כי בגלל הקרן הקיימת, שלה הוקדשו כל הכנסות ההצגה, לא הקפידו מדריכי החוג על מועמדים מתנועה מסויימת, אלא השתדלו לשתף את יוצאי כל התנועות. יעקב לשמן דאג לכך, שכל אחד יקבל את התפקיד המתאים לו. לכן רבתה ההצלחה בדרך כלל בביצוע יעיל של ההצגות ורכשה את לבו של קהל הצופים.

על פי רוב היה הכל מכוון לכך, שהצגת הבכורה תתקיים במוצאי חג כלשהו או במוצאי שבת. זה גרם לנהירה גדולה של יהודים מכל הסביבה להצגה. הורגשה השפעת גומלין הדדית מפרה, בין השחקנים שעל הבמה לבין קהל הצופים שבאולם. כדאי לציין עוד עיקר חשוב; הואיל והצופים הכירו את השחקנים הכרה אישית וברוב המקרים היו גם קרובי משפחתם, לכן היו סקרנים לראות איך קרוביהם וידידיהם מבצעים את התפקידים שנטלו לעצמם או הוטלו עליהם על ידי הבמאי, בייחוד גדלה חשיבותו של התפקיד הראשי במחזה או תפקיד בת-לויתו של הגיבור הראשי, „הפרימדונה".

בהצגת „אַ מענטש זאָל מען זיין", שהתקיימה בחודש אפריל 1927, השתתפו: מ. אונגר, רוזשה חנצ'ינסקי, רוזשה זוננפלד, י. ודובינסקי, פ. באום, יעקב לשמן, פייגל ודובינסקי, הרשל שנקר. הבמאי היה לשמן.

בהצגת „כל-נדרי", שהתקיימה בחודש אוקטובר 1927, השתתפו: חיים מרין, הרשל שנקר, יצחק קולוטץ, ה. סמולרציק, מרדכי אונגר, רוזשה זוננפלד, יעקב לשמן, ט. פיקרסקי, יוסף גרנפינקל, הבמאי היה ודובינסקי.

בהצגת „דער זאפאסנער סאָלדאַט", שהתקיימה בחודש ספטמבר 1928, השתתפו: מוטל אונגר, רוזשה זוננפלד, מינדל ודובינסקי, ח. מרין, מ. קולוטץ, יעקב לשמן. הבמאי היה לשמן.

ברוב ההצגות השתתפה גם מקהלה שבה לקחו חלק אלה מבני הנוער שידעו ואומנו במיוחד לתפקיד זה. ומענין, שבמשך מחצית השנה לאחר הצגת הבכורה, עוד חזרו בכל העיר על הפזמונים שנשמעו בהצגה.

בהצגה „שולמית", במחזור השני, אשר הוצגה בשנים 1935—1937 השתתפו: לייבל פומרנץ, דרוביאז', עמנואל מילר, זישה פטשניק, פריידל רולניצקי, הדסה בורשטין ועוד.

את התאורה התקין ואירגן, משה הרש רוזנפרוכט, הטכנאי הראשי בתחנת הכח של ודובינסקי בעיר. התזמורת אשר ליוותה כמעט את כל ההצגות היתה מורכבת ממשפחת לוקאי המפורסמת, שניגנו בכלים שונים ובהדרכתו של אברהם לוקאי שהיה גם הכנר הראשון שלה. חוץ מזה השתתפו בתזמורת, שני בניו של יעקב לשמן, דב ודוד לשמן.

חוץ מהופעות תיאטרון, התקיימו בעיר גם „אקדמיות" שונות ומגוונות, שאורגנו על ידי ההסתדרות הציונית בדזיאלושיץ. בדרך כלל היו נושאיהן קשורים לחיי החלוצים בארץ, למאבק על התישבות יהודים בארץ ישראל, על המלחמה לעליה יהודית גדולה וכן הלאה...

כדי שהאקדמיה תהיה רבת רושם, הוזמן, כרגיל, מרצה מחוץ למקום, מן המרכז, שהוטל עליו לנאום על הנושא הקשור לאותו ערב. היו גם מקרים, שהוזמן אמן מחוץ לעיר, קריין או שחקן, והוא היווה את ה„מסמר" של הערב. הכוחות המקומיים שימשו אז כתוספת לנושא העיקרי. ועוד דבר: לרכז תפאורה מתאימה להצגה, הכין הבמאי, ראשית כל, רשימה לכל שחקן ושחקנית בתיאור התלבושת, שהוא (היא) יזדקקו לה. מתפקידו של השחקן היה לדאוג אישית לקבל את הדרוש. לא פעם קרה, ששחקנית מסויימת תפרה לעצמה את השמלה לצורך ההצגה שבה מילאה איזה שהוא תפקיד. וכך הוכנו כרגיל כל התלבושות ושאר האביזרים של הבמה. כל ההצגות התקיימו באולם „מכבי־אש" והבמה היתה קבועה, וממילא היה הכל מוכן מראש „מאחורי הקלעים", נוף של יער וכדומה. ואפשר לומר, שהשתמשו ב„יער" זה כמעט בכל המחזות. בדרך כלל צוירו התפאורות על ידי גוי, בשם ווז'ניאקובסקי, שמקצועו נפח ומתקן אופנים. הציור שימש לו כתחביב, וביחוד נמשך לציור תפאורות לצרכי התיאטרון.

יש להזכיר עובדה נוספת: בדרך כלל הפסיקה תחנת החשמל את התאורה בעיר בשעה 12 בחצות. והואיל, שההצגות נמשכו לפעמים עד 2 או 3 אחר חצות, פנו המארגנים למר ודובינסקי, בעל תחנת החשמל, להאריך במיוחד את התאורה בלילה זה עד אחרי גמר ההצגה.

בסיכום ניתן לומר:

החוגים הדרמטיים ומפעליהם היוו פינת אור אמיתית בשביל הנוער בפרט והאוכלוסיה היהודית בכלל. הופעותיהם הכניסו רוח חיים בעיירה, הלהיבו את כולם, בלי יוצא מן הכלל, ונפתח, כאילו, אשנב להויות העולם הזה. הורחבו אופקיהם של כל אלה שהשתתפו בהם באופן פעיל ולרוב הקהל הצופה, שלקח חלק פסיבי כשומעים ומשקיפים.

מפעלי הבידור

היו ימים, והם ימי חג ומועד ולפעמים בחול המועד, צץ רעיון אצל אחד הפעילי הנוער לארגן ערב חגיגי, ואז פנינו לבעל התזמורת אברהם לוקאי וארגנו ערב משחקים ונשף בידור. תוכננה תכנית ספונטנית שבוצעה בהשתתפותו הפעילה של החוג הדרמטי. אברהם לוקאי אירגן את התזמורת המשפחתית והנוער בילה ערב נעים בשירה ובריקודים עד אור הבוקר. בהפסקות בין שיר וריקוד נערכו הגרלות של חפצים, שנאספו בין בעלי־הבתים בעיר.

היתה תקופה מסויימת, כשהנוער היה להוט אחרי ריקודים סלוניים והבולמוס אחז כמעט את כל בני העיר הצעירים. הובא אז מורה ריקודים, בשם קוהל, מקילצה, והוא שפתח במתן שיעורי ריקודים להרבה בחורים ובחורות.

דבר זה נתן דחיפה לעריכת כל מיני נשפים, לרוב, נשפי ריקודים. והנשפים האלו ריכזו סביבם נוער רב ומגוון יוצאי תנועות שונות. הראשונים שלמדו לרקוד היו: גיטמה ריכטר, יוסף טאומן, בלומצה זילבר, אסתר זילבר ועוד...

בתקופה יותר מאוחרת הופיע ה„טנץ־מייסטר״, אברהמ׳צ׳י, שממנו למדו הרבה בנים ובנות את הריקודים המודרניים. גם פרץ דוטקיביץ, המשיך בהוראת הריקודים. נגן, גוי בשם פיליפובסקי, ליווה את השיעורים בנגינה על כינורו והוא שנתן את הקצב הדרוש לריקודים. שמות הריקודים שלמדו: צ׳רלסטון, שימי, סטפ, קדריל, ולס אנגלי, ולס נשים (דאמען וואַלס) ועוד...

המנהל של נשפי המשחקים והריקודים, היה הספר ישראל שוויצ׳רצ׳יק.

הנוער הרוקד חיפש פורקן וגם בילוי זמן מתאים. וכך החלו עניני הבילוי להתגלגל. חיש מהר נולדו תוכניות שדרשו את ביצוען. נשכרו אולם מכבי־אש ותזמורתה של משפחת לוקאי, פורסמו בכל קצות העיר פלקטים גדולים מצויירים על ידי פינטשי אלתר, ונקבע תאריך לנשף, לרוב, במוצאי שבת או מוצאי חג. ומענין היה לראות את הנוער לכל שכבותיו, נוהר לנשף כזה. כמובן, שהכניסה לאולם עלתה בכסף לכיסוי ההוצאות. עודף ההכנסות הוקדש למטרה מסויימת, ברוב המקרים, למען קרן הקיימת. נשף כזה ריכז את מרבית הנוער. הכניסה היתה לפי הזמנות, אחרת אי־אפשר היה להכיל את כל בני הנוער, שהתדפקו על דלתות האולם. לא מעט תקלות קרו בערב כזה, בעיקר מאלה הטוענים, שלא הוזמנו לנשף ועל ידי כך הפסידו ערב נעים לבילויים וחויות. המארגנים דאגו, שעל יד הכניסה לאולם, יעמדו פקחים גברתנים, שימנעו את פריצת הדלת בכח. לרוב נמשך נשף כזה עד אור הבוקר.

ראוי לציין, שהמארגנים, ברצונם להגדיל את ההכנסות, התקינו גם מזנון, אשר מצרכיו סופקו בפעולה מוקדמת על ידי מתנדבים מבין הפעילים בעיר. חוץ מזה התקיימו הגרלות, ובהפסקות בין ריקוד לריקוד, נמכרו פתקי הגרלה. למעשה היה ערך הזכיה פעוט, אולם החוויה והעיסוק מסביב להגרלות גרמו לשמחה רבה בין קהל החוגגים.

כאלה היו הבילויים והשעשועים במשך דור שלם של הנוער בדזיאלושיץ. לקיים מה שנאמר: „ליהודים היתה אורה ושמחה, וששון ויקר״.

החוג הדרמטי בהצגת „כל נדרי" (1927)

Żydowskie kółko amatorskie w Działoszycach

d. 13-go i 15-go października 1927 r.

Organizacja Sjonistyczna i Bibloteka „HATCHYO“ w Działoszycach.

Program.

Dni 19, 21, 24, Kwietnia 1927 r. odegrane będzie

Program.

Dnia 30 września i 2 października 1928 r. odegrany będzie

„Der Zapasne Soldat“

Obraz życiowy w 5 aktach Dranowa

Osoby:

SZMUL KLEINERMAN	p.	M. Ungier
CHAJA, żona jego	„	R. Zonenfeldówna
DINA, córka ich	„	M. Wdowińska
SZYMON, mąż Diny	„	***
ADOLF HANDELSMAN fabrykant	„	H. Meryn
DOROTA, żona jego	„	R. Zonenfeldówna
MAKS, buchalter ich	„	M. Kołatacz
PAJFKE, sługa fabrykante	„	I. Leszman
KOMISARZ	„	I. Leszman
Żołnierze		

Rzecz dzieje się w Żytomierzu podczas wojny rosyjsko—japonkiej

Reżyser p. I. Leszman

UWAGA: Po przedstawieniu komiczna aktówka p. t.

„Josie in Sosie in Ameryke“

JOSIE	p.	I. Leszman
SOSIE	„	M. Wdowińska
LEKARZ	„	M. Ungier

תכניה להצגת החוג הדרנטי

נתן קרעלמאַן

די פאַרפלייצונג

דאָס האָט פּאַסירט אינעם יאָר, 1936, אין חודש מאַי, שבת נאָכמיטאָג, ווען דאָס גאַנצע שטעטל כאַפּט אַ דרעמל, נאָך דער שבתדיקער סעודה. דאַמאָלס איז גראָד באַשטימט געוואָרן אַ זיצונג פונעם קרן קיימת לישראל קאָמיטעט, אין לאָקאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, „התחיה״.

פּלוצים האָט אָנגעפאַנגען גיין אַ דריבנער רעגנדל, וועלכער האָט זיך באַלד פאַרוואַנדלט אין אַ שלאַקסרעגן מיט אַ וואָלקן־בראָך.

פון די בערג אַרום דער שטאָט האָבן אָנגעהויבן צו שטראָמען טייכן וואַסער, — ס׳איז געוואָרן אַ גרויסע בהלה.

איך האָב זיך אַוועקגעלאָזט צום צווייטן עק שטאָט, צו דער יוגנט. כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז מען דאַרף זיין וואַכזאַם, בכדי צו ראַטעווען דאָס שטעטל פון דעם מבול. קומענדיק אויפן הויף, האָט שוין דאָרט דערגרייכט דאָס וואַסער די הויך פון 25 סענטימעטער. ביז די יוגנט האָט באַמערקט דעם ריכטיקן שלאַקס־רעגן, איז שוין איבעראַל פול געוואָרן מיט וואַסער. דאָס וואַסער האָט די שטאָט צעטיילט אין צוויי טיילן. ווען איך האָב זיך געוואָלט פאַרבינדן מיט מיינע עלטערן פון דער אַנדערער זייט, איז עס, פּשוט, געוואָרן אוממעגלעך.

נעבן דער בריק, ביי משה בעקער, הערט זיך מיטאַמאָל אַ שטאַרקער קלאַפּ. ס׳ווייזט זיך אַרויס, אַז די בריק איז צעשמעטערט געוואָרן פון די שטראָמענדיקע וואַסערן, און אויך דאָס צוויי־שטאָקיקע הויז, איז מיטגעריסן געוואָרן און איינ־געפאַלן. נאָך פיל קלענערע הייזקעס זענען, אין דער געגנט פונעם מבול, איינ־געפאַלן.

איך האָב זיך דאַן געלאָזט צוריק צו דער תנועת בוער, צו דער יונגט; כ׳האָב פּרובירט זיי אַ ביסל באַרויקן, און כ׳האָב, גלייכצייטיק, זיי אָרגאַניזירט, צום אַרויסמאַרש דורך די פענצטער אין די בערג ווו ס׳האָט זיך געפונען דער בית־הקברות. ס׳זענען געווען דאָרט פון 60 ביז 80 יוגנטלעכע. דערנאָך, ווען עס איז מיר געלונגען איבערפירן די יוגנט און, אַוועקשטעלן זיי אויף די בערג, האָב איך זיך דערמאָנט, אַז אויף דער צוויי־שטאָקיקער הילצערנער געביידע, פון ספּאָקויני, געפינט זיך דער נאָדל־פאַראיין פון די דעכטע פּועלי ציון, און יעדן שבת נאָכמיטאָג, איז זייער לאָקאַל פול מיט חברים. נישט קלערנדיק פיל, האָבן

מיר זיך אָװעקגעלאָזט אַהין, און מיט לייטערס האָבן מיר נאָך באַװיזן אַרױס־צוראַטעװען די צענדליקער חברים, װעלכע זענען דאָרט געװען פאַרזאַמלט.

ס'איז ממש נישט מעגלעך צו שילדערן דאָס בילד, די בהלה און פּאַניק, װעלכע האָט אַרומגעכאַפּט דאָס גאַנצע שטעטל, צוקוקנדיק צום גרויסן חורבן װאָס די פאַרפלייצונג מאַכט אָן. די היסטערישע געשרייען פון די מענטשן האָבן נאָך פאַרשטאַרקט די מאַכטלאָזיקייט — דאָס נישט קענען קעמפן מיט דער צעװילדעװעטער נאַטור.

מיר האָבן דאָן נישט געהאַט קיין שום פאַרבינדונג מיט דער אַנדערער זייט שטאָט. פינצטער איז געװען אַרום, די ליכט איז איבערגעריסן, ס'זעט זיך נאָר אויפן װאַסער װי אייניקע הייזקעס פון די דערפער שװימען מיט אַ געװאַלטיקן אימפּעט, ביז זיי װערן צעשמעטערט פון די כװאַליעס.

מיר האָבן נאָר געזען ליכט אין איינעם פון די הייזקעס, װעלכע זענען צופעליק אַדורכגעשװוּמען.

שפּעטער, װען ס'איז דאָך אונדז געלונגען אַדורכצורייסן דעם װעג פון דער סקאַלבמיזשער גאַס, בין איך מיט נאָך עטלעכע חברים, איטשע רובין ז״ל, יחזקאל פריימאַן ז״ל און נאָך אַנדערע, אַריבער אויף די בערג פון דזשעקאַנאַ־װיצער פריץ, שפּירא, כדי צו זוכן אַ װעג, אפשר פון יענער זייט שטאָט קען מען שאַפן אַ פאַרבינדונג, אָבער אָן אויסזיכטן. װייל אַלע פעלדער, די שטאַקאָװיצער לאַנקעס, אַלץ איז געװען פאַרגאָסן מיט װאַסער. די סיבה פון דעם איז געװען, װאָס דאָרט זענען די נידעריקסטע ערטער פון דער שטאָט. דאָרט טאַקע האָבן זיך צענױפגעזאַמלט די הייזלעך, די שװימענדיקע, די בהמות און פיל יידיש האָב און גוטס. ס'האָבן זיך געפונען דאָרט די ספרים פון בית־המדרש, דערונטער דער גרויסער סידור, װאָס דער חזן האָט באַקומען אַ מתנה פון מיין זיידן ר' משה קרעלמאַן ז״ל, פון װאַרשע, בעת ער האָט חתונה געמאַכט זיין טאָכטער מיט סענדער ריבא.

איך דערמאָן זיך אין דעם טאָג, װען די פאַרפלייצונג איז אויסגעבראָכן. ס'איז ממש אוממעגלעך צו דערציילן. דאָס נאַטור־אומגליק האָט גורם געװען, אַז אַ גרויסער טייל פון דער שטאָט איז געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. אַ סך משפחות האָבן אויספּעװאָנדערט. אייניקע זענען פשוט אַרומגעגאַנגען אין די שכנותדיקע שטעטלעך קלייבן נדבות, כדי צו ברענגען חיונה פאַר זייערע פאַמיליעס.

עטלעכע בחורים פון די תנועות, האָבן זיך באַלד געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע צו טיילן הילף פאַר די געליטענע. מ'האָט געשאַפן אַ פאָלקס־קיך, װעלכע האָט געגעבן מיטאָג פאַר די אומפאַרמעגלעכע שיכטן. מיר האָבן זיך געװענדט צו אַנדערע קהילות, און ס'איז באַלד אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט מיט קליידער, שיך, עסנװאַרג און אַנדערע פּראָדוקטן פונעם ערשטן געברויך.

איך פיל אַ הייליקן חוב, צו דערמאָנען די טייערע איבערגעבנקייט אין יענעם מאָמענט פון די ברידער קאַטשקאַ, ברידער קאַמלגעריכט, יוסף שולימאָװיטש ז״ל און אַנדערע. איך און אַלטער פרידמאַן, מיט נאָך אייניקע חברים, האָבן דאָן

אָועקגעגעבן טעג און נעכט בכדי אַ ביסל צו לינדערן די אומגליקן וואָס די פּאַרפּלייצונג האָט אָנגעמאַכט.

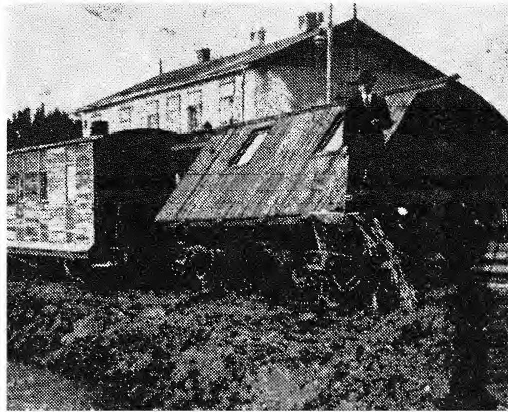
אין אַ קורצער צייט, האָט זיך דאָס שטעטל לאַנגזאַם צוריקגעשטעלט אויף די פיס. די תנועות האָבן ווידער פאַרגעזעצט זייער טעטיקייט. אויך די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען האָבן באַנייט זייער אַרבעט און דאָס געזעלשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע לעבן אין שטעטל, האָט צוריק באַקומען זיין נאָרמאַלן אויסזען, מיט אַלע זייערע באַנגלייט־דערשיינונגען.

בית הכנסת אחרי השיטפון

בתי־עץ הרוסים

תחנת הרכבת — קרונות שנהפכו מחמת השיטפון

אחרי השיטפון

בית צודזינובסקי, חציו נהרס בשיטפון

אחד מקרבנות השיטפון

חיים ציצובסקי

בית סבא

בכפר טשונוב, במרחק 10 קילומטרים מן העיר דזיאלושיץ, ישב יהודי בודד, סבי, ר׳ שמחה לאוטרשטיין. יהודי יחיד בין אלפי גויים. בכפר בין עשרות כפרים מפוזרים על שטח של עשרות קילומטרים.

הוא היה ירא־שמים ונדיב לב, וכל מטרתו בחיים היתה, לספק מאכל חם ולינת לילה לעוברי אורח, לסוחרים שנתקעו בדרך, בנסיעה מעיר לעיר לרגל עסקיהם. גם לעניים המחזרים על הפתחים שימש ביתו אכסניה על אם הדרך — בית יהודי, מכניס אורחים. בית חם בימי החורף הקרים ובית־מחסה ומגן בימי קיץ לוהטים.

גם בימי זקנתו, כאשר הילדים התחתנו ועזבו את הבית וכולם עברו העירה, לא נטש הסבא את ביתו בכפר. הוא נשאר בכפר לא בגלל פרנסתו, אלא אך ורק כדי לקיים, כמקודם, את מצוות הכנסת אורחים בשלמותה.

חשוב לציין, כי היהודי הזה לא עשה במשך כל ימי חייו שום מעשה, כגדול כקטן, בלי לשאול את עצת הרבי. לפנים, היה מחסידיו הקרובים של הרבי ר׳ חיים מאיר זלץ מפינטשוב, ואחרי פטירתו, המשיך סבא לנסוע לבנו ר׳ אליעזר, האדמו״ר מפינטשוב, ואחרי זה גם לנכדו ר׳ פנחס זצ״ל, שנספה בימי השואה האיומה. סבי לא עשה פסיעה קטנה כגדולה, בלי לשאול את פיהם של בני השושלת האדמו״רית מפינטשוב.

הוא היה נוהג לקום ביום שישי בבוקר, לקח את טליתו תחת בית־שחיו ואמר לסבתא: אני הולך לרבי. סבתא לא חקרה ולא דרשה, כי ידעה שבעלה רוצה לבלות את השבת בצלו של הרבי זצ״ל. סבא לא חיפש אמצעי תחבורה כלשהו. יצא עם מקלו וטליתו והלך ברגל במטרה לקדש את השבת וליהנות מזיו השכינה בחצר הרבי.

זוכרני במיוחד מעשה־פלא גדול, שסבא סיפר לכל המשפחה, בכל הזדמנות ואשר נחרת במוחי לעד. ומעשה שהיה, כך היה:

בימי נעוריו, חכר סבא אצל בעל־אחוזה אחד את כל תוצרת החלב של המשק, נכתב ונחתם חוזה כדת. סבא קיבל מן הפריץ גם דירה לגור בה ואת כל שאר צרכיו. דבר זה היה נהוג אצל הפריצים. התשלומים היו חודשיים או שנתיים.

לפי החוזה יכול בעל־האחוזה לבטל את ההסכם בכל עת וזמן, שימצא

לנחוץ. למרות התנאי הזה, ידעו הרבה יהודים להסתדר על הצד היותר טוב, גידלו ילדים וחינכו אותם ברוח ישראל סבא.

סבא היה יהודי בעל כשרון ונוח לבריות ולכן ידע להסתדר לא רק עם יהודים אלא גם עם גויים. על אף העובדה, שבעלי האחוזות היו, בדרך כלל, אנשים רעים ובעלי דרישות מוזרות, ידע סבא להסתדר אתם על הצד היותר טוב.

פעם אחת נקרא סבא לבוא בדחיפות לבעל־האחוזה. הוא בא מהר ובהול — והפריץ ציווה עליו, ללא שום סיבה, לעזוב כתום שבוע ימים את המשק, זאת אומרת, עד היום הרביעי בשבוע הבא — ביז מיטוואך. על סבא השפיעה הודעה פתאומית זו כהלם. הגירוש הפתאומי משמעו היה לא רק אבדן פרנסתו, אלא גם ההכרח לעזוב את הדירה. ומה יעשה עם משפחתו מרובת הילדים בלי קורת־גג מעל הראש? ניקרה במוחו השאלה ללא הפסקה: מה לעשות? לאן ללכת? סבא, כמובן, מצא מיד את התשובה. הוא ילך לרבי וישאל אותו מה לעשות. בא לרבי, סיפר לו את הסיפור ובשעת מעשה נעץ בו מבט מלא תחנונים. הרבי שאל: מה התאריך הסופי שנתן לו הפריץ? וסבא ענה: — ביז מיטוואך (עד יום ד׳ בשבוע). ענה לו הרבי בתמיהה: ביז מיטוואך?... וציווה לו לחזור הביתה. בינתיים לא נתהוה בבית שום שינוי. הזמן התקדם וסבא עמד להינשל מהבית ומן הפרנסה. עבר יום ראשון, חלף יום שני ושום שינוי לא חל. הגזירה תלוייה ועומדת. הסבא, במרירות לבו, רץ שוב לרבי ושיטח לפניו את משאלתו והרבי משיב שוב בתמיהה: ביז מיטוואך? סבא פרץ בבכי: היום יום שני ונשארו בסך הכל יומיים לתאריך הגירוש. מה יעשה? לאן יפנה עם ילדיו הקטנים? והרבי בשלו: ביז מיטוואך?...

בלית ברירה חזר סבא הביתה, בתקווה ובבטחון, כי סוף־סוף תבוא הישועה בזכות הרבי זצ״ל.

ביום שני, בשעת ערב מאוחרת, בא שליח מבעל־האחוזה והודיע לסבא, שעליו להגיע אליו תיכף ומיד. הפריץ קיבלו בטרקלין, בסבר פנים יפות, וסיפר לו כל מה שהתרחש במשך השבוע הגורלי הזה. הוברר, כי בא אליו יהודי והציע לו תשלום יותר גבוה בשביל זכות רכישת חוזה על תוצרת החלב ממשקו. בעל־האחוזה הסכים אמנם להצעת היהודי, אולם מנוחתו ניטלה ממנו, כל השבוע נתנסה בנדודי שינה. התוצאה היתה: השאיר את סבא בביתו. ולא זו בלבד, גם לא הוסיף פרוטה, החוזה ביניהם נשאר ללא שינוי. הנימוק היה: הסבא הוא יהודי טוב ונאמן.

סבא זכה לילדים טובים, יראי שמיים ובעלי מידות תרומיות, שהמשיכו בדרכו בנאמנות. הצטיינו במתן צדקה ובדאגה לזולת. בפרט הצטיינו בנותיו במעשים טובים ושימשו דוגמא גם לאחרים. ראוי לציון, שהבנות לא חונכו בבית־ספר יהודי, כדוגמת ,,בית יעקב״ ואת רוח היהדות ספגו מתוך הספרים, שנמצאו בבית הוריהן. את ה,,צאינה וראינה״ זכרו בעל־פה, ידעו גם הרבה פרקי תהילים. סבא סיפר, שהבנות עזרו גם לכלכלת הבית. אחת מהן היתה

תופרת כותנות וחלוקים לאיכרי הסביבה. הם שילמו שכר עבודה טבין ותקילין. וביקוש רב היה לעבודתה. הבת השניה, בשם פרימט (לכבוד לי להיות בנה), היתה עובדת כל היום ובערב היתה יושבת על התנור הגדול (בכפרים היו תנורים רחבים וגבוהים, שהחזיקו חום הרבה זמן) עד השעות הקטנות של הלילה ולומדת את פרקי השבוע וגם פרקי תהילים. משהגיעו הבנות לפירקן והיה צורך להשיאן, סבל הסבא מאוד, משום שרצה להשיאן לבחורים תלמידי חכמים. הבנות ויתרו מרצונן על כסף ויפי תואר, משום שרק בבחורי ישיבה חשקה נפשן. מבוקשן ניתן להן. אבי ז״ל יהודה לייביש, היה אברך חסידי, תלמיד חכם, ירא שמים, וגם הדוד יחזקאל ז״ל היה מבורך במעלות אלה. שניהם השתייכו לקהל חסידי גור בדזיאלושיץ.

כל שנה, בהתקרב ימי הסליחות, היה סבא עושה הכנות לנסוע לדזיאלושיץ ל„סליחות״. מניין בכפר לא היה, כפי שהזכרתי לעיל. היתה לא מעט ממסירות נפש לקום בחצות הלילה ולהגיע לפנות הבוקר ל„סליחות״. בחשכת הלילה שמעו תושבי דזיאלושיץ העיר, פתאום, רעש גלגלים מתגלגל על הכביש המרוצף. מייד ניחשו, זו העגלה של ר׳ שמחה לאָוטרשטיין, אות וסימן לכל יהודי העיירה להתעורר ולקום ל„סליחות״.

מנחם לאַסקער, (ניו־יאָרק)

מיינע זכרונות

שיינטאַלס גאָרטן

נישט ווייט פון מאַרק, נאָך אַדורכצוגיין דאָס ברייטע טויער פון לאַסקערס און מערינס הויז, האָט מען זיך שוין געפונען אין שיינטאַלס גאָרטן. אינטערעסאַנט איז, אַז קיין גאָרטן איז דאָ נישט געווען, פאַרבליבן איז נאָר דער נאָמען. דאָ און דאָרט איז פאַרבליבן אַ בוים פון די אַלטע גוטע צייטן, אַלס עדות, אַז דאָ איז אַמאָל אַ גאָרטן געווען. און אויב צו גלויבן די דזשאַלאָשיצער זקנים, איז דאָ אַמאָל געווען דווקא אַ שיינער גאָרטן, מיט אַ סך ביימער און בלומען. דער גאָרטן איז יאָרן־לאַנג געפלעגט געוואָרן. דזשאַלאָשיצער איינוווינער האָבן דעמאָלט פון דעם גאָרטן פיל גענאָסן. דאָ זענען יידן געגאַנגען שפּאַצירן שבת נאָכן שלאָף, ווי עס פּאַסט פאַר בכבודיקע בעלי־בתים. נישט איינמאָל האָט דאָרט אַ ייד געכאַפּט אַ דרעמל אונטער אַ בוים און גאַנץ שיין צוגעשנאָרכט. אַפילו איצט, האָבן די איינצעלנע ביימער דעם זעלבן נוצן געבראַכט — אין די הייסע זומער־טעג האָבן יידן ווייטער געכאַפּט אַ דרעמל. נו, פאַרשטענדלעך, לייטיש אונטערגע־כראָפּעט. פאַרוואָס דער גאָרטן איז פאַרנאַכלעסיקט געוואָרן, האָט קיינער נישט געוווּסט. ביי מיר איז ער אָבער געבליבן אין זיכרון צוליב אַ גאַנץ אַנדערע סיבה.

אין דזשאַלאָשיץ האָט געוווינט מיין זיידע, משה לאַסקער ז״ל. ווען מיין מוטער האָט געלעבט, זענען מיר געקומען פון לאָדז קיין דזשאַלאָשיץ פאַרברענגען די זומער־וואַקאַציעס. אָבער אין יאָר 1934 איז מיין מוטער ז״ל געשטאָרבן, און זייט דעמאָלט האָב איך זיך אויפגעצויגן אין דזשאַלאָשיץ ביי מיין זיידן ז״ל. ערשט דעמאָלט בין איך געוואָר געוואָרן וואָס דאָס איז אַזוינס דזשאַלאָשיץ. איך האָב קענען געלערנט די נאָענטע סביבה — דאָס איז געווען שיינטאַלס גאָרטן מיט די צוויי טייכן.

די טייכן

צוויי טייכן זענען געווען אינעם גאָרטן, איינער נעבן דעם צווייטן. נאָר איין קליינע סטעזשקע האָט זיי אָפּגעטיילט. שיינטאַלס גאָרטן האָט קוים געהאַט עטלעכע ביימער און אין די טייכן זענען נישט געווען קיין פיש. מעגלעך אַז אַמאָל זענען אפשר דאָרט יאָ געווען פיש. אין מיינע צייטן האָבן מיר דאָרטן געכאַפּט נאָר קליינע

שטעכעדיקע פישלעך (קאַלקעס) און זשאַבעס. די טייכן האָבן נישט אויסגעטרינקט ווייל אַ קוואַל־וואַסער, וואָס האָט געשפּראָצט פון אַ נעבן־בערגל, האָט שטענדיק פאַרפילט די טייכן.

קאָן דען עפּעס אַ בעסערע זאַך זיין פאַר קינדער ווי וואַסער־פישלעך — קאַלקעס און זשאַבעס? אַרום דער געגנט האָב איך פאַרבראַכט מיין יוגנט. צוזאַמען מיט מיינע חברים, האָבן מיר זיך געשפּילט, זומער און ווינטער, דאָרט ביים וואַסער, די צייט פאַרבראַכט. זומער האָבן מיר זיך געפּלעסקעט אין וואַסער, געכאַפּט קויאַנקעס־פישעלעך, אָדער סתם געזעסן און געשמועסט מיט חברים, אַ קלייניקייט, עס זענען דאָך פאַראַן גענוג פּראָבלעמען אויף דער וועלט און מען דאַרף דאָך זיי לעזן. נו, דיסקוטירט מען. מען קריגט זיך, שפּעטער בעט מען זיך איבער. נישט איינמאָל איז דאָרט אַ חבר פּלוצלינג אין טייך אַריין־געפלויגן — אין ליצנות האָט מען אים אַ שטופּ אַריין געגעבן. ער איז אַרויס נישט נאָר אַ נאַסער, נאָר אַ גאַנצער נעגער — שוואַרץ פון בלאָטע. דער טייך איז נישט געווען טיף, אָבער דער גרונט איז געווען פול מיט בלאָטע. אַזאַ יאָלד איז נישט געווען וואָס מקנא צו זיין. וואָכן־לאַנג האָט מען וועגן דעם געשמועסט. ביי־טאָג האָט זיך דאָס לעבן געפירט אַרום די טייכן, אָבער ביינאַכט, האָבן די טייכן אַליין אויפגעלעבט. אַזוי ווי עס איז נאָר טונקל געוואָרן, האָט זיך דאָרט אָנגעהויבן די אמתדיקע זשאַבע־סימפאָניע, בעסער געזאָגט, אַ זשאַבע־קאַקאָפאָניע. דאָס קוואַקעריי פון די זשאַבעס איז געווען אַזוי גרויס, אַז אין גאַנצן מאַרק האָט מען נאָר געהערט קוואַ־קוואַ־קוואַ, פון מיליאַנען זשאַבעס. מיר האָבן זיך שטענדיק געוווּנדערט, ווו זענען די זשאַבעס אַ גאַנצן טאָג? אין די טייכן זענען זיי געווען אַ סך, ס'איז דאָך געווען אַ הילכיקע קוואַקעריי, מיר האָבן זיי אָבער בייטאָג נישט געזען. זשאַבעס לעבן אויף ביינאַכט.

אַ באַזונדערן אויסזען האָבן די טייכן געהאַט ווינטער. דער פּוילישער ווינטער איז נישט קיין לייכטער. ווי נאָר עס האָבן זיך אָנגעהויבן די פרעסט, זענען די טייכן באַדעקט געוואָרן מיט אייז. אין אָנהויב, ווען דאָס אייז איז געווען דין, איז געווען אַ סכנה אַרויפצוגיין זיך גליטשן, אָבער שפּעטער, מיטן פאַרשטאַרקן זיך פון די פרעסט, איז דאָס אייז געוואָרן גענוג דיק אונדז אויסצוהאַלטן, האָט זיך אַ ניי לעבן אָנגעהויבן אויף די טייכן. ווער עס האָט פאַרמאָגט ליזשוועס איז איבערהויפּט געווען אַ יחסן און זיך געגליטשט, אויב עד האָט נאָר געקענט. אויב נישט, איז ער מער געפאָרן אויפן הינטן ווי אויף די ליזשוועס. אָבער ווער עס האָט נישט געהאַט, האָט אויך געמאַכט אַ לעבן, און געגליטשט זיך אויף די אייזערנע פּאָדקאָוועס. און לעבעדיק איז יעדערער געווען אויף די טייכן.

אונדזער פאַרגעניגן איז אָפּט געשטערט געוואָרן. פּלוצלינג, אין אַ שיינעם העלן טאָג, ווען די פרעסט זענען ספּעציעל שטאַרק געווען, האָבן אַרבעטער מיט העק און זעגן דעם אייזדעק צעהאַקט און גרויסע שטיקער אייז אַרויסגעשלעפּט פונעם טייך, זיי צונויפגעלייגט נישט ווייט פון טייך, און ס'איז אַנטשטאַנען אַ גאַנץ שיינער אייז־באַרג. די גויים האָבן אויף דעם אייז געגאָסן וואַסער. פאַרנאַכט,

ווען דער פראָסט האָט זיך געשטאַרקט, איז דאָס אייז מיטן וואַסער צוזאַמען פֿאַר־פרוירן געוואָרן. נאָכדעם האָבן זיי דאָס אייז באַדעקט מיט זעגעכץ; און דער אייז־באַרג איז געווען גרייט אויף זומער. אַזוי האָבן דזשאַלאָשיצער יידן הנאה געהאַט פֿון אַ ביסל קעלט אין ווינטער, און עס אויך אויסבאַהאַלטן צום נוצן אין די הייסע זומער־טעג. מיטן אַראָפּנעמען דאָס אייז פֿון די טייכן, האָט זיך אויך געענדיקט אונדזער גליטשן. אָבער די שליטעלעך זענען נאָך לאַנג לאַנג געווען טעטיק אויף אַנדערע גלישטיקע שטעגן־וועגן.

אייזן־געשעפֿטן אין דזשאַלאָשיץ

זייענדיק יונג, האָב איך זיך גאַנץ ווייניק פֿאַרשטאַנען אויף געשעפֿטן. אָבער טאָג־ביי־טאָג האָב איך זיך געדרייט אין געשעפֿט וואָס מיין זיידע, משה לאַסקער ז״ל, האָט געפֿירט בשותפֿות מיט טוביה מערין ז״ל, און אַזוי, צוביסלעך, האָב איך תופס געווען דעם האַנדל. דזשאַלאָשיץ איז געווען דער האַנדלסצענטער פֿאַר די אַרומיקע דערפֿער. דאָ, האָבן די פּויערים איינגעקויפֿט אַלץ וואָס זיי האָבן באַדאַרפֿט, פֿון אַ נאָגל ביז צו מאַשינען צום דרעשן. אַ געשעפֿט האָט אַלץ באַדאַרפֿט האָבן אויפֿן לאַגער. וואָס איז אין געוועלב אַלץ נישט געווען? קייטן און שטאַבאייזן פֿון פֿאַרשידענע גרעב און פֿאָרמען, שרויפֿן, נעגל, שלעסער, אייזן פֿאַר שמידן, בעדנאַרקע פֿאַר בעדנערס, טיילן צו מאַשינען א.אַ.וו. אייגענטלעך איז דאָס געווען אַ קליינער סופּערמאַרקעט, אַלץ וואָס נאָר פֿון אייזן, איז דאָרט געווען. אין שטאָט זענען אָבער געווען נאָך צוויי אייזן־געשעפֿטן. וואָס ס׳האָט מיר אַמשענסטן געפֿעלן: זיי האָבן טאַקע געפֿירט קאָנקורענץ צווישן זיך, אָבער דאָך זיך קעגנזייטיק געהאָלפֿן און אויסגעבאָרגט זיך סאָרטן אייזן, ווען עס האָט איינעם געפֿעלט. איך האָב ליב געהאַט צו פֿאַרברענגען אין געשעפֿט און צוהערן זיך צו די מעשיות וואָס מען האָט דאָרט דערציילט.

פֿאַרוואָס מיין פֿאָטער, נחום יחזקאל לאַסקער ז״ל איז נישט פֿאַרבליבן אין דער אייזן־בראַנזשע, און האָט נאָך אין יאָר 1921 פֿאַרלאָזן דזשאַלאָשיץ, געפֿאָרן קיין לאָדזש און אַריין אין אַ גאַנץ אַנדערער בראַנזשע, אין שפּינערײַ — דאָס איז מיר ביז היינט נישט קלאָר. אָבער בעת צרה, איז ער צוריקגעקומען אַהיים, צוזאַמען מיט מיין ברודער, אברהם בנימין, וועלכער איז געווען פֿאַרהייראַט מיט רייזל לוריע, און געהאַט אַ קליין מיידעלע שרהלע.

צרות

אין דזשאַלאָשיץ האָט מען געקענט לעבן רואיק, ליידער איז אויסגעבראָכן דער קריג, און צרות האָבן נישט געפֿעלט. אָבער דאָך האָט מען ווי־עס־איז געלעבט, איינער אַ ביסל בעסער, דער צווייטער ערגער.

דאָס ערגסטע, דאָס טראַגישע, האָט זיך אָנגעהויבן מיט דער אויסזידלונג.

די דייטשן, מיט דער הילף פון די פּאָלאַקן, האָבן ריין געמאַכט דאָס שטעטל פון ייִדן. מיין זיידע ז״ל, האָט נאָך די זכייה געהאַט צו שטאַרבן נאַרמאַל, אויפן בעט. 32 טעג פאַר דער אויסזידלונג, האָט ער צוריקגעגעבן זיין נשמה דעם בורא עולם, אַלט זייענדיק 84 יאָר. מיר זענען נאָכגעגאַנגען דער לוויה, אָבער אין האַרץ האָט זיך באַזעצט אַן אומרואיקייט, אַ ווייטאָג — וואָס וועט ווייטער זיין ? שרעק־לעכע שמועות גייען אַרום : גליבן אָדער נישט, די זאָרג פרעסט דאָס האַרץ. לײדער איז עס אמת געווען. צען טעג פאַר דער אויסזידלונג, בין איך געשיקט געוואָרן קיין קאָסטשע, צו דער פירמע שטראַוּך. כ׳בין נאָך כמעט אַ קינד געווען, אָבער דעם יאָך שוין געשלעפּט, און געליטן. געהערט וועגן דער אויסזידלונג אין דזשאַ־לאָשיץ, די ערשטע און די צווייטע. שווייגנדיק געליטן מיט אַלעמען גלייך, נישט וויסנדיק וואָס עס האָט פּאַסירט מיט מיין פאַמיליע. צוויי וואָכן נאָך דער צווייטער אויסזידלונג אין דזשאַלאָשיץ זענען מיין פאָטער און מיין ברודער ז״ל געקומען קיין קאָסטשע. אינצווישן האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין משה וויינשטיינס הויז, אויפן בוידעם, און דורך וואַלבראָם געקומען צו מיר. אַלע דזשאַלאָשיצער זענען געווען צוזאַמען און געאַרבעט ביי שטראַוּכן. מיטן ליקווידירן דעם לאַגער פון שטראַוּכן, זענען מיר אַלע איבערגעפירט געוואָרן קיין פּלאַשאָוו. פון דאָרט קיין קיעלץ, בירקענאַו און בינאַ. אין בינאַ אָבער איז אין יאָר 1944 פאָרגעקומען אַ גרויסע סעלעקציע. דעמאָלט האָב איך פאַרלאָרן מיינע טייערע אויף אייביק. מיין פאָטער, נחום לאַסקער ז״ל, צוזאַמען מיט זאַלע וויינבוים, און יצחק קרוק ז״ל, זענען אומגעקומען.

די מאָס פון צרות איז אָבער נאָך נישט געווען פול. איך בין ווייטער פאַר־שיקט געוואָרן. אין הונגער און קעלט, נאַקעט און באָרוועס, בין איך אָנגעקומען קיין גלייוויץ. פון דאָרט בין איך מיט נאָך דזשאַלאָשיצער וואָס זענען געבליבן, געשיקט געוואָרן קיין בוכענוואַלד. סקעלעטן אין געשטאַלט פון מענטשן, געטריבן דורך חיות רעות. ווידער מאַרשירט, צוזאַמען מיט יחיאל קריצער, ביז איירינג. צו די צרות האָט גאָרנישט גענומען קיין סוף. ווער איז אימשטאַנד אויסצוהאַלטן אַזוי פיל פּיין און לייד ? פון בוכענוואַלד זענען מיר, 3000 ייִדן, אַרויס אין מאַרש. אינעם גאַנג פון מאַרש, זענען כמעט אַלע געשטאָרבן פון דערשעפּונג, אָדער זענען דערשאָסן געוואָרן.

דערשעפּט ביז גאָר, האָב איך דערלעבט די ענדע פון קריג. אָבער לײדער נישט געקענט זיך פרייען. צו גרויס איז געווען דער חורבן פאַר מיר, ווי פאַר אַלע ייִדן, וואָס האָבן דערלעבט צו זען די מינוט פון באַפרייונג. זוכה געווען האָבן נאָר 128 ייִדן באַפרייט צו ווערן.

ברכה פויזנר (זייאָנץ)

זכרונות

לאחר 34 שנות ישיבה, בישראל, מנסה אני לדלות מזכרוני את הסממנים, שאפיינו את ההווי של יהודי עיירתנו בחוץ־לארץ.

רבים ושונים הם הזכרונות על אותם דברים, שהעניקו לחיינו את צביונם המיוחד, שהפכום למלאי ענין, שאיפות ואמונה עזה.

יהודי העיירה היוו אחוז ניכר מכלל תושבי העיירה, כ־90%. רק שיכבה דקה של יהודים, פרנסתם היתה מצויה בידם והללו חיו חיי רווחה. אולם, לעומתם, חיו רוב היהודים בדוחק רב והתפרנסו ממלאכות דלות ותנאי חייהם היו גרועים, מגוריהם דלים ופרנסתם כמעט ואינה מצויה.

אין אני רוצה, דווקא, להרבות ולתאר את הצד החומרי של עיירתנו. זאת אשאיר לטובים ממני, אולם, רוצה אני לעמוד יותר על הצד השני של המטבע, ולתאר את הצד הרוחני, את הלב והנשמה היהודית, שפיעמו בעיירתנו.

בעוד כולם טרודים בבעיות יום־יום דחופות, מי בהשגת פרנסה לביתו, מי בטיפול בנכים, בילדים מפגרים או בהכנסת בת לחופה, קמו והתארגנו מוסדות אשר נועדו לעזור ולתמוך. נוסדה קופת עזר ציבורית והוקמה הסתדרות נשים, מוסדות אשר סעדו נזקקים, תמכו באומללים ומנעו מאלה שהיו מחוסרי משפחה מלהרגיש עצמם בודדים. נשים נהגו לאסוף כספים ומצרכים ולחלקם לנזקקים. חולים בודדים זכו, שחברות הארגונים יסעדו אותם בחוליים והגיעו דברים עד כדי כך, שבעיית היחיד הפכה לבעיית כולם וכל מי שיכול, ניסה לעזור, להקל ולהשתתף בסבל. ובטוחתני, כי דברים אלה חיזקו את רוחם של הנזקקים והגבירו את אמונתם ביום המחרת, שיהיה יום שכולו טוב. ואמונתם היתה מתחזקת. זכורתני, מקרה בו הלכתי בשעות הערב אל סנדלר העיירה, אייזיק, — שהתגורר במרתף חשוך וטחוב וכוך קטן שימש לו כסדנה לעבודתו, — ליטול את נעלי שהבטיח לתקנן בשעות אחר הצהרים. השיב, שלא הספיק להכינן. טענתי אני כנגדו: „והרי הבטחת לתקנן אחר־הצהרים". החל אייזיק לצחוק ואמר: „נכון, אולם אצלי עדיין לא אחר־הצהריים, שהרי לא אכלתי עוד צהריים". ומיד פנה לאשתו בהבטחה, שכאשר יזכו בהגרלה בכך וכך זלוטס, עתידים הם אז לאכול ארוחה שמנה. כששאלתיו, אם בידו כרטיס הגרלה השיב בשלילה. הרי לכם, אף על פי שלא היה בידו כל כרטיס, האמין, שעתיד הוא לזכות באותם זלוטס יקרים.

מקור עידוד נוסף היווה נוער העיירה. נוער, שסיפק למבוגריו נחת מרובה, בהיותו נוער פעיל ומפעיל. צעירים שהתארגנו בתנועות נוער נפגשו יחדיו ובמשך שעות ארוכות נהגו להקשיב לסיפורי שליחים מארץ־ישראל, לרקוד „הורה" סוערת ולשיר שירי עמנו. היו גם מספר הורים שמרוב אדיקות, והשלכת יהבם על בוא המשיח, יצאו נגד התנועה הציונית. אחד הארגונים האלה היתה התנועה ה„רביז־יוניסטית" (בית"ר), שבינה לבין שאר התנועות היו מתגלעים, לעיתים, חילוקי דעות שנהפכו למריבות חריפות. לפעמים, הגיעו הדברים עד כדי כך, שיום אחד, כאשר הגיע דודי מקנדה — היה נציג בקונגרס ציוני והוזמן לשאת את דברו בעיירתנו, — לרשיון לא דאגו — והחל מספר על שליחותו בקונגרס לפני אולם מלא המוני יהודים, שזרמו מכל קצות העיירה ומילאו מפה לפה את האולם, עורר את זעמם של הרביזיוניסטים. הללו, שלא ראו בעין יפה את ההרצאה, ניסו בתחילה לפוצצה וכאשר העלו חרס בידם פנו אל המשטרה שהזדרזה להגיע למקום, לפזר את האסיפה ולאסור את דודי, ששוחרר רק למחרת היום, תודות לקשרים של סבי.

נקודת אור נוספת בעיירה היווה החוג הדרמטי, שהוקם על ידי הצעירים. הקמת החוג, נתקלה בבעיות רבות, חלקן טכניות, שנבעו מחוסר ציוד מתאים, הדרוש לקיומו של חוג כזה, וחלקן נבע מהתנגדות כמה הורים שלא ראו בעין יפה את בניהם מופיעים על הבמה. למרות זאת הוקם החוג ועל אף כל הקשיים הצליח להמשיך ולהתקיים וגם לבצע הצגות והופעות רבות. סבי נמנה על אותם בעלי הבתים, שהתנגדו לחוג. באחד המקרים פרץ סכסוך בין המנגנים לבין הבמאי שרצה שבניו ינגנו בהצגה, אז פנו אל סבי וניסו ללחוץ עליו שיתערב, כשנושא הלחץ שימשה העובדה, שנכדתו מופיעה על הבמה. אולם, כאמור, למרות זאת, המשכתי להופיע וכמוני יתר הצעירים. החוג המשיך להתקיים והצגות רציניות, זכו להצלחה ראויה לשמה.

למרות 34 השנים שחלפו מאז, אי אפשר לשכוח את החגים בעיירה. עוד זמן רב לפני המועד הרשמי, החלו החגים להיות מורגשים באוויר העיירה. כל חג וצביונו המיוחד, כל חג והאווירה המיוחדת, שהשרה על העיירה. הפעולה שעברה כחוט השני את כל החגים השונים היתה העזרה שהוגשה לאלה שהיו זקוקים לה. דאגו שלא יחסר דבר על שולחנם ושיהיה ערוך כהלכה לקראת החג.

בניגוד לרצוני לא להרבות בסיפורים על אודות משפחתי, חייבת אני למסור שלא זכור לי אפילו חג אחד, בו לא סעד ליד שולחננו אורח שלא היתה לו אפשרות אחרת לחוג את החג. נוהג היה סבי, לסור אל בית המדרש ולתור אחרי אנשים מחוסרי בית, שנשארו בבית המדרש אחרי התפילה, ולהזמינם לסעוד על שולחנו ולחוג עמנו. כל זאת, אף על פי שסבי לא נמנה על אמידי העיירה, ודאגות הפרנסה לא היו מעטות.

גם כיום מתקשה אני להבין את השילוב של הדאגות היומיומיות הרבות, הקשיים והמיכשולים והחמימות והדאגה העמוקה לזולת והנכונות לעזור ולתמוך בנזקקים.

כאמור, לחגים היה חלק נכבד ביותר ביצירת האווירה המאחדת בעיירתנו.

ברצוני להתעכב על שניים מהם: „הימים הנוראים" וחג הפסח וכל הקשור בהם. האווירה שבין ליל הסליחות עד לאחר חג הסוכות היתה רוויה מצב רוח של וידוי ובקשת סליחה על עבירות שנעשו בין אדם למרום ובין אדם לחברו בין ביודעין ובין שלא ביודעין.

בימים אלה נהרו כל אנשי העיר לבית הכנסת. ביניהם נראו גם כאלה, שבמשך כל ימות השנה לא נהגו ללכת לבית־הכנסת.

בראש השנה היינו, אנו, הבנות, מצוות להיות נוכחות רק בשעת תקיעת השופר והטכס המלווה אותה. לאחר מכן נוהגות היינו ללכת הביתה, שם ציפתה לנו ארוחה דשנה ולאחריה הלכנו אל הנהר לתפילת ה„תשליך". לאורך גדות הנהר ניצבו המתפללים ורוקנו את כיסיהם אל תוך הנהר, כאילו היו מרוקנים ומשליכים למצולות את כל החטאים והעוונות. על גדות הנהר שרויה היתה אווירת נועם ורגיעה וקולות צחוק של ילדים נישאו בחלל, מכל פינה ופינה. ערב יום הכפורים הפך לשיא של מתיחות וקדושה, אותו הרגשתי בכל מקום. זה גבר לקראת בוא הערב, כשיחד עם זאת גדלות התרגשותי ועצבנותי במידה כזאת, שחוששת הייתי פן לא אעמוד בהן. למעשה החלו הימים הנוראים להיות מורגשים בביתנו עוד כחודש תמים לפני מועד בואם. כל זאת, משום שסבי, ש"ץ שעבר לפני התיבה ב„כל נדרי", „נעילה" וכו', נוהג היה להכשיר קבוצות נערים צעירים למקהלה, שליוותה אותו בשירי תפילה. אותם נערים נהגו לערוך חזרות במשך שעות ארוכות ואילו אנו, הנערות, מוגבלות היינו, בשל כך, בתנועתנו, ואסור היה עלינו בתכלית האיסור לעורר עלינו תשומת ליבם. הגיע ערב יום הכפורים; ההכנות נעשו דחופות וזריזות, להספיק להכין, הכל לקראת הסעודה המפסקת ולקבלת קדושת היום. במשך היום היו מבקרים בביתנו עשרות ידידים שבאו לברך אותנו לשנה טובה ומאושרת. ביקורים אלה היו מלווים תמיד בדמעות ובהשתפכות הנפש. לשיא הגיע המחזה, עת נהגה אמנו ליטול את הילדים בזרועותיה, נושאת את עיניה לאלהים, בבקשה עזה, לשלומם, בריאותם ואושרם של ילדיה.

עוד היום עובר בי רטט, ונוסטלגיה עזה מתעוררת בי, עת אני נזכרת בכל הרגעים הללו, שעברו לבלי שוב. לתפילת „כל נדרי", נהרה כל האוכלוסיה ללא הבדל, במידת אדיקותה. מאות היהודים העטופים בטליתות נראו, לאור מאות המנורות והנרות, ככוח רב עוצמה. התפילות וקול זמרת הנערים נישאו למרומים ונכנסו עמוק לכל לב יהודי־העיירה, ועוררו בהם תקוות בטחון ואומץ לקראת המחר.

תמונת בית הכנסת ומתפלליו בשעת „כל נדרי" היא בלתי נשכחת.

יום המחרת עבר בתפילות ובצום, שגרם לא פעם להתעלפויות בין הצמים. בסוף היום, נהגו הגברים לצאת החוצה, לבושים לבן ובידם נרות, לקידוש הלבנה, בעוד הנשים ממהרות הביתה להכין את הארוחה שלאחר הצום הממושך. ארוחה, שלאחריה נהגו כל היהודים לתקוע יתד ראשונה להקמת סוכה ובזה החלו, למעשה, ההכנות לקראת חג הסוכות. בחג זה נהגו מספר משפחות שכנות להכין סוכה ביחד, היו מביאים עצים, כלונסאות, קרשים, סכך ומקימים סוכה. מיד לאחר

שהסוכה נבנתה היו הנערים מתחילים בקישוטה ובסידורים פנימיים. בחג עצמו נהגו, כאמור, המשפחות השכנות לחוג במשותף כשהגברים אוכלים יחדיו בסוכה.

מחג הסוכות נעבור בקפיצה אחת אל חג הפסח.

תכונה רבה היתה מורגשת. זמן רב לפני החג עצמו נערכה בבתים מעין הפיכה בזעיר־אנפין, בפתחי הבתים נראו עשרות חפצים, שהוצאו החוצה לשפשוף ולניקוי. הבית היה מתרוקן מכלים רבים ובפנים הבית החלו עבודות נקיון יסודיות, שכללו סיוד ומירוק קפדני עד מאוד של כל פינות הבית. כל מערכות הכלים של ימי החול היו נגנזות במקום סתר ומערכות חדשות ונוצצות פיארו את הדירה — הכל היה חדש, מבריק וחגיגי. ההכנות לא פסחו גם על מאכלי החג ודגש הושם על הכנת מטעמיו המיוחדים של חג הפסח. ובפרט אמורים הדברים בהכנת המצות, שהפכה למאורע מרשים. בביתנו נהגו לאפות את המצות במוצאי השבת לאחר שתנורי המאפיה שבתו במשך 24 שעות. כמה מאפיות היו מכשירות את תנוריהן לקראת החג ומבערות כל שמץ של חמץ, שיהיו כשרות למהדרין. במוצאי שבת נהגנו, כל בני המשפחה, ללא יוצא מן הכלל, ללכת למאפיה ולאפות את המצות. עובדי המאפיה לא הורשו להתערב וכל העבודה נעשתה רק על ידינו. כולם היו עסוקים במרץ במלאכת האפייה כשעל המלאכה מנצח סבי, בקפדנות מרובה. העבודה נעשתה בהתלהבות ונמשכה עד הבוקר. אז היינו עוטפים את המצות בשקיות לבנות ומאחסנים אותן במקומות מוכשרים בקפדנות גדולה.

קלרה וקס (קיילע אַקערמאַן)

זכרונות פון אמאל

אוי, דזשאַלאָשיץ, מיין שטעטעלע!

פיל יאָרן זענען פאַריבער ווי כ׳האָב דיך פאַרלאָזט, נאָר טיף אין מיין האַרץ ביסטו פארבליבן ווי אַמאָל. טיילמאָל ווילט זיך מיר זען אין חלום דאָס שטעטעלע, ווי עס האָט אויסגעזען מיט 35 יאָר צוריק, מיט איר ספּעציפישן לעבנס־אָרט, ווי א טיפּיש יידיש שטעטל.

איך געדענק די קראָקעווער גאַס, מיין קליין נידעריק הייזל, וואָס אין דער צווייטער זייט, איז געפלאָסן דאָס טייכל.

נישט ווייט פון דאָרט איז געווען אַ ברונעם, ווו די וואַסער־טרעגער פלעגן זיך, יעדן פרימאָרגן צונויפקומען, דאָרט האָבן זיי זיך געקריגט און געאמפּערט, יעדער האָט געוואָלט זיין דער ערשטער ביים שעפּן דאָס וואַסער פונעם ברונעם. דורך מיינע פענצטער האָב איך געזען די מענטשן, וועלכע זענען געגאַנגען צו דער באַן, איך האָב דאַריבער, נישט געדאַרפט האָבן קיין וועק־זייגער.

די קינדער־יאָרן זענען פאַרביי ווי אַ חלום. די פרייע שעהן פון לערנען פלעגט מען פאַרברענגען אויף די פעלדער, צווישן בלומען און זאנגען. אין דער פרילינגס־צייט האָבן מיר געפלאָכטן קרענץ פון שמעקנדיקע בלומען, און מיט געזאַנג געגאַנגען אַהיים.

זומער־צייט, האָבן מיר געהאַט גרויס פאַרגעניגן ביים באָדן זיך אין ליסיוויץ. ווי שיין איז דעמאָלט אַלץ געווען. כ׳האָב נאָך דאַן נישט פאַרשטאַנען, וואָס עס הייסט אַזוינס אַנטיסעמיטיזם, שווערקייטן פון פרנסה. אונדזער פרנסה איז געווען פאַרבונדן מיט פיל קריסטן פון דער אומגעבונג. ווען איך בין עלטער געוואָרן פלעג איך אָפט זיין געצוווּנגען זיי צו באַזוכן, דאַן האָב איך געפילט, ווי פאַלש זיי זענען צו אונדז, ווי זוכן פאַרשידענע וועגן אונדז אונטער ברענגען.

ווען כ׳בין געוואָרן 12 יאָר אַלט, בין איך אַריינגעטרעטן אין אַ ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע. מ׳פלעגט זיך אין די אָוונטן צוזאמענקומען און פאַרברענגען פיל שעהן פון געזאַנג און טענץ. אויך קולטורעל האָבן מיר זיך דאָרט גוט אויס־געלעבט. מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיט די נאָענטע שטעטלעך אַרום און צוזאַמען געמאַכט אויספלוגן אין יוגנטלעכע זומער־קאָלאָניעס. אַ טייל זיינען אויך אַרויס אויף חלוצישער הכשרה.

ווען עס איז וועמען געלונגען עולה צו זיין נאָך ארץ ישראל, האָט די גאַנצע

שטאָט געשטעלט זיך אויף די פיס. מיר האָבן שטאַרק מקנא געווען די גליקלעכע עולים, און יעדער איינער פון אונדז האָט נאָר געחלומט און געטראַכט: ווי האַלט איך שוין דערבײַ.

אין יאָר 1934, האָב איך פאַרלאָזט דזשאַלאָשיץ. מיר האָבן זיך איבערגעצויגן קיין נאָווי־טאַרג, אַ גרעסערע, מאָדערנערע שטאָט אין גאַליציע. אָבער מײַן שטעטעלע דזשאַלאָשיץ האָב איך נישט פאַרגעסן. כ׳פלעג עס פון צייט צו צייט באַזוכן, זען זיך מיט חברים און חברטעס, און מיט טרערן עס פאַרלאָזן.

דאָס לעצטע מאָל האָב איך געזען דאָס שטעטל אַ מאָנאָט נאָכן אָנפאַנג פון דער קריג. דעמאָלט האָב איך געהאַט אַ גאַנץ אַנדערן געפיל. ס׳האָט אַלץ שוין אַנדערש אויסגעזען, ווייט ניט ווי אַמאָל, ווי איך געדענק עס פון מײַנע קינדער־יאָרן. איך בין דאַן געגאַנגען צופוס כמעט 50 קילאָמעטער, הונגעריק און דורשטיק. בין דורכגעגאַנגען עטלעכע דערפער און כ׳האָב געזען ווי די פויערים האָבן באַאַרבעט זייערע בליענדיקע פעלדער, ווי עס וואָלט בכלל קיין מלחמה אויף דער וועלט נישט געווען. ווען כ׳האָב זיך דערנענטערט צו אַ הויז, און געבעטן אַ ביסל וואַסער, האָבן זיי זיך אויסגעלאַכט: „יידישקעס קענען טרינקען בלוט, נישט קיין וואַסער. עס וואָלגערן זיך אַזויפיל ייִדישע מענטשן אויף די וועגן, וויל זי וואַסער״. מיט אַ פאַרשטיקט געוויין בין איך געגאַנגען ווייטער.

נאָר ווי ענטוישט בין איך געוואָרן, ווען כ׳בין אָנגעקומען קיין דזשאַלאָשיץ... די רייען נאָך ברויט, די שרעק פון די ייִדן. מ׳האָט מורא געהאַט צו רעדן אַ הויך וואָרט. די מענטשן גייען אַרום ווי פאַרסמט, אומבאַהאָלפן. יעדער זוכט נאָר איבערצוקומען דעם טאָג. שרעקלעך איז געווען די לאַגע. כ׳האָב זי נישט געקענט איבערטראָגן. פיל פון מײַנע נאָענטע זענען שוין נישט געווען צווישן די לעבע־דיקע.

ס׳האָט מיך געטריבן ווייטער. כ׳האָב זיך פאַרבונדן מיט מײַנע יוגענטלעכע חברים, כדי צו שוואַרצן די גרענעץ נאָך רוסלאַנד. פון די עטלעכע יאָר וואָס כ׳האָב פאַרברענגט אין רוסלאַנד איז דאָ פיל צו שרײַבן. ס׳זענען געווען יאָרן פון הונגער, שווערע אַרבעט, שרעק פאַרן מאָרגן א.א.וו.

ענדלעך, האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מ׳קערט צוריק אונדזערע ייִדן, פּוילישע בירגער, קיין פּוילן. פון אָנפאַנג האָבן מיר זיך דערפרייט, געמיינט, אַז אפשר וועט מען שוין יעצט אָנהויבן לעבן ווי מענטשן, נאָר ליידער — ווי נאָר מיר זענען אָנגעקומען צו די גרענעצן פון פּוילן, האָבן די גויים אונדז באַוואָרפן מיט שטיינער און נאָכגעשריגן: „איר לעבט נאָך? מיר האָבן געמיינט, אַז קיינער פון אייך לעבט שוין נישט מער. זשידזשי דאָ פּאַלעסטיני!!״

קוים מיט צרות זענען מיר אָנגעקומען קיין שטשעטשין. איך האָב זיך גלייך אָנגעשלאָסן אין אַ ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וווּ כ׳האָב געאַרבעט אַלס דערציערן פון קינדער, יתומים, וועלכע זענען געבליבן אָן עלטערן. מיר האָבן זיך באַמיט זיי צו געבן אַלץ וואָס ס׳האָט זיי געפעלט: דערציִונג, וויסן, און דאָס וויכטיקסטע, ליבע...

נאָך דריי מאָנאַטן, בין איך מיט אַ גרופּע פון מיינע קינדער געשיקט געוואָרן קיין בערלין, שפּעטער זענען מיר אַוועק קיין ראַזענהיים, ווו כ׳האָב געלעבט מיט די קינדער קנאַפּע צוויי יאָר. מיין באַגער און דראַנג איז געווען וואָס שנעלער צו פאָרן קיין ישראל, דאָס לאַנד פון מיינע אידעאַלן.

איך האָב באַשלאָסן צו זוכן אַ וועג דאָס צו פאַרווירקלעכן. איך האָב דאָן זיך אָנגעשלאָסן אין אַ גרופּע פון עלטערע מענטשן, מיר האָבן דורכגעמאַכט אַן הכשרה. ערשט נאָך אַ זייער לאַנגן וועג איז אונדז געלונגען, אין יאָר 1948, עולה צו זיין קיין ישראל. דאָ האָב איך אויפגעבויט, פונדאַסניי, מיין היים.

מיין געבוירן שטעטל דזשאַלאָשיץ איז פאַרבליבן איינגעקריצט אין מיין האַרץ און זכרון, ווי דאָס אָרט פון שיינע חלומות פון מיינע קינדעריאָרן.

נאָר די שנאה צו די פּאָליאַקן איז ביי מיר געוואָרן נאָך שטאַרקער; איך באַוווּנדער די יידן וואָס קענען נאָך דאָרט וווינען און גיין אויף די גאַסן, וואָס זענען אויסברוקירט מיט די מצבות פון אונדזערע נאָענטסטע.

ווען עס בלאָזט אַ ווינט דאָרט, דאַכט זיך מיר, אַז דאָס בעטן די נשמות מען זאָל זייערע ביינער, זייער אַש, באַפרייען פון דער מיט בלוט דורכגעווייקטער ערד.

בנימין וולאָסקי

פון מיין זכרון

כ׳בין געבוירן געוואָרן אין יאָר 1901, אין פוילן, אין פינטשעווער פּאָוויאַט. ביז מיין 13טן לעבענס־יאָר, האָב איך זיך דערצויגן אין אַ דאָרף, אין אַ הויף, וואָס האָט געהייסן פּיעראַטשיץ. מיין פאָטער האָט געהייסן, יונה וולאָסקי, און מיין מוטער, טויבע. זי האָט אים געבוירן 11 קינדער, 7 קינדער האָבן געלעבט ביז היטלערן, ימח־שמו וזכרו. דער פאָטער איז אומגעקומען ביי די נאַציס, אין דזשאַלאָשיץ, ביי דער ערשטער אויסזידלונג.

מיר, בנימין און ישראל, צוויי ברידער זענען דורך נסים לעבן געבליבן;ביידע זענען מיר איצט אין ארץ ישראל.

*

אין יאָר 1919, האָט מען מיך צוגענומען צום פּוילישן מיליטער, און מ׳האָט מיך אָוועקגעשיקט אויפן פראָנט. איך בין געגאַנגען צופוס ביז הינטער קיעוו און צוריק. פּלוצים בין איך ראַנירט און קראַנק געוואָרן, האָט מען מיך דאַן געשיקט קיין קראָקע אין שפּיטאָל. שפּעטער בין איך געשיקט געוואָרן קיין וואַרשע, ווו איך בין געווען ביזן יאָר 1924, ווען מען האָט מיך פריי געלאָזן.

אין יאָר 1928, האָב איך געהייראַט די עלטסטע טאָכטער פון אהרון סלאַדוכע, חיה. איך האָב געהאַט מיט איר פינף קינדער.

פון קראָקעווער געטאָ בין איך אָוועק אין לאַגער פּלאַשאָוו. כ׳בין דאָרט שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן אין בויך און אין פוס, דורך דעם קאָמענדאַנט, פּילאַרטשיק. איך בין דאַן צוריק אַנטלאָפן אין געטאָ, ביז מ׳האָט דאָס געטאָ אויסגעזידלט, דעם 13טן מערץ, 1943.

מיין פרוי מיט די 5 קינדער האָט מען אָוועקגעשיקט קיין אוישוויץ, דאָרט זענען זיי אומגעקומען.

מיך האָט מען נאָכהער געשיקט קיין מאַטהאוזן, ווו איך בין קראַנקערהייט געגאַנגען צו דער אַרבעט. פון דאָרט האָט מען מיך געשיקט קיין מעלק, אין אַן אַרבעטס־לאַגער.

13 מאָנאַטן האָב איך געאַרבעט, אין דעם לאַגער מעלק, ביי זייער שווערע באַדינגונגען. נאָכהער, צום ענדע, בין איך געשיקט געוואָרן קיין עבנזע, דאָרט בין איך באפרייט געוואָרן; געוויגן האָב איך דעמאָלט, אין גאנצן 28 קילאָ...

נאָך דער באַפרייאונג האָט מיך די יידישע בריגאַדע געשיקט קיין זאַלצבורג,

און פון דאָרט קיין איטאַליען, ווו כ׳בין געווען צוזאַמען מיט מיין ברודער שמואל.

✶

מיין מוטער האָט מען גערופן טויבעלע יונה׳ס. זי איז געווען שטאַרק פרום און זי פלעגט טיילן פוטער און מילך פאַר אָרעמע בכבודיקע מענטשן, און געגעבן צדקה מיט דער פולער האַנט.

כ׳געדענק אַן עפּיזאָד פונעם דזשאַלאָשיצער רב, זכרונו לברכה. ווען ביי מיר איז געבוירן געוואָרן דער זון, בין איך אָנגעקומען צום רב נאָך אַ קוויטל, וואָס כ׳האָב געדאַרפט פאַרן מאַגיסטראַט צום איינמעלדן מיין זון. איך האָב ביים רב געטראָפן אַ ייד וואָס איז אויך געקומען צוליב דעם זעלבן צוועק. מ׳האָט געדאַרפט געבן, פאַרן קוויטל 50 גראָשן, און דער ייד האָט זיך באַקלאָגט, אַז ער קען נישט געבן דאָס געלט. בשעת מעשה האָט ער זיך באַקלאָגט דאָס עס איז נישט שיין, וואָס ביי נתן דעם אמעריקאַנער, פירט מען זיך נישט גוט אויף. דער רב האָט זיך צעשריגן אויף דעם יידן: „אברהמטשע, מ׳דאַרף נישט רעדן קיין לשון־הרע אויף יידישע קינדער, ווייל מ׳ווייסט נישט ווער ס׳וועט ברענגען די גאולה, צי כולו זכאי, צי כולו חייב״. די מעשה, געדענק איך, האָט פּאַסירט אין יאָר 1934.

אין יאָר 1947, בין איך אַרויסגעפאָרן פון איטאַליען, און כ׳בין געפאָרן אומלעגאַל קיין ארץ ישראל. די ענגלישע רעגירונג האָט אונדז פאַרשיקט קיין קפריסין, ווו כ׳בין געווען 18 מאָנאַטן. ערשט אין 1948, מיטן אַנטשטיין פון דער מדינת ישראל, בין איך אָנגעקומען קיין ישראל. מ׳האָט מיך געשיקט אַרבעטן אין דער חברת המלח, אין עתלית.

מאיר צודזינאָווסקי

זכרונות

איך, מאיר צודזינאָווסקי, גיב איבער דאָס וואָס איך געדענק פון דער פאַר־פלייצונג:

הארצקע טאָפּאָלער, האָט אַמאָל געוואָלט שלאָגן אַלטער צודזינאָווסקי, ווייל ער האָט אים אָפּגענאַרט מיט אויסקויפן אַ קעלבל פון סקאַלבמיעזש. זענען מיר געשטאַנען אויף די סקאַלבמיעזשער בריק, און געוואַרט אויף די שלעגערס. דאָס איז געווען שבת, חודש מאַי, און וואַרטנדיק אַזוי אויף די שטאַרקע, איז אַנשטאָט זיי, אָנגעקומען אַ וואַסער מיט אַ שטאַרקן שטראָם. דאָס ערשטע איז אַוועקגעריסן געוואָרן די בריק, נאָכהער האָט זיך אונטערגעהויבן ח״ה כאַבעס בודע, זיך איבערגעקערט פיר מאָל, געהויבן זיך און געבויגן, צעפאַלן זיך און צוגעשווומען צום זיידנס, משה בעקערס הויז, אַ שטאַרקן שטויס געגעבן און אַראָפּגעריסן פונעם הויז אַ שטיק.

די מומע אסתר מיט אַ קליין קינד, איז געבליבן הענגען אויף אַ האַלב פענצטער און געשריגן: ראַטעוועט! נאָר מ'האָט נישט געקאָנט צוקומען, ווייל עס האָט געדראָט אַ גרויס געפאַר. דערנאָך האָט מען דערזען ווי שמואל שפּוצס בודע גייט אויך אַוועק מיטן וואַסער. אין דער בודע זענען געווען שמואל שפּוץ מיטן ווייב. איך מיט נאָך עטלעכע פייערלעשער, האָבן מיט דער הילף פון שטריק, אַרויסגעשלעפּט אים מיטן ווייב. דערנאָך, ווען דאָס וואַסער איז שוין אַ ביסל אַראָפּגעגאַנגען, האָב איך באַמערקט, ווי אַ טעלעגראַפן סלופּ שווימט. כ'האָב אים אַרויסגעשלעפּט, צוגעשטעלט צום האַלבן פענצטער, און אַראָפּגענומען די מומע אסתר מיטן קינד. דאָס איז געווען מיין ערשטער הילפס־פאַל.

דער צווייטער פאַל איז געשען מיט משה טאַרגאָווניק. עד האָט געהאָט אַ סקלאַד מיט קוילן ביי די צוקערמאַנס, און דאָס שטורמישע וואַסער האָט אַוועק־געלייגט דעם קוילן־סקלאַד, און מיטגעשלעפּט מיט זיך אַ סטאַדע שעפּסן, וועלכע האָט געהערט צו מנשהן.

מנשהס זון האָט געוואָלט נאָכלויפן די שעפּסן. אַ גליק איז געשען וואָס איך האָב אים דערכאַפּט און אַזוי אַרום אים אָפּגעראַטעוועט. ער איז לײדער שפּעטער אומגעקומען דורך היטלערס באַנדעס ימ״ש.

דער דריטער פאַל איז געווען דאָס אָפּראַטעווען דעם פּאָליצײ־קאָמענדאַנט, וועלכער האָט געוווינט אויפן צווייטן שטאָק פון שיינטאָלס הויז, אין מיטן מאַרק.

דאָס הויז האָט זיך אָנגעהויבן צו טרייסלען ווי אַ בוים פון אַ שטאַרקן ווינט. דער קאָמענדאַנט האָט אָנגעהויבן שרייען, רופן הילף, האָבן מיר זיך מיט פאַרשידענע קונץ־שטיק, צובאַקומען צום באַלקאָן און מען האָט אים פון דאָרט אַראָפּגענומען, און אַריינגעפירט אין דער רעמיזע פון די פייער־לעשער.

פון דאָרט האָבן מיר אַרויסגעשלעפּט גרויסע דרענגער, און מיט זיי האָבן מיר אַ סאַך מענטשן געראַטעוועט.

זונטיק אינדערפרי, שוין נאָך אַלעמען, איז אָנגעקומען פון וואַרשע הילפס־פּאַגאָטאָוויע, געשיקט פון אינערן־מיניסטעריום, אָבער זיי האָבן שוין נישט געהאַט וואָס צו טאָן.

לאַנגע יאָרן האָבן די דזשאַלאָשיצער איינוווינער דערציילט די ניסים וואָס זענען געשען בעת דער פאַרפלייצונג.

חיים יעקב כ״ץ

מעשיות פון אמאָל

נישט דערלאָזט צו אַ פּאָגראָם

בערך מיט 85 יאָר צוריק, אין אַ מאַרק־טאָג, זענען די פויערים אויפן יאַריד אַנגעפאַלן אויף די יידן און גלייכצייטיק אָנגעהויבן ראַבירן יידישע קראָמען אין שטעטל דזשאַלאָשיץ. פלוצים האָט פּאַסירט אַן אויסערגעוועגלעכער פאַל: צוויי יונגעלייט — איינער ישראל כ״ץ ז״ל, אַן אייניקל פון סטאָפּניצער רבין, ר׳ ישראל כהן זצק״ל, און דער צווייטער, יוסף מארדיקס, וועמען מ׳האָט גערופן, דער לאַנגער יאָסל — האָבן גענומען קלאָניצעס פון די וועגענער, און זיך געוואָרפן אויף די גויים און געשלאָגן אויף רעכטס און לינקס, אז אין אַ קורצע צייט זענען געלעגן אין גאַס 50—60 פאַרוווּנדעטע גויים און די רעשט זענען אַנטלאָפן. די פּאָליציי איז געקומען און האָט אַרעסטירט די צוויי יונגעלייט. באַלד האָבן זיך די גויים פאַרזאַמלט אַרום דער פּאָליציי־געביידע און פאַרלאַנגט פון קאָמענדאַנט, ער זאָל זיי אַרויסגעבן די יונגעלייט. אויף דער פראַגע פון דער פּאָליציי, האָבן זיי געענטפערט, דאָס אויב צוויי יידן האָבן געקענט זיי אַזוי צעשלאָגן, מוזן זיי טרינקען מיט זיי דעם אמתן „לחיים״. מ׳האָט די צוויי בחורים באַפרייט, און ביי מאַשקע שענקער האָט מען פאַרטרונקען פעסער מיט שנאַפּס — אַזאַ יאַריד האָט דזשאַלאָשיץ נאָך קיינמאָל נישט געהאַט.

די סאָציאַלע הילף

מיט בערך אַ 60—70 יאָר צוריק, האָט אין דזשאַלאָשיץ געוווינט אַ פאַמיליע ראָזענעק. דער פאָטער פון דער משפחה, ר׳ אברהם ראָזענעק ז״ל, מ׳האָט אים גערופן דער געלער אברהם, האָט געהאַלטן די מיל, ניעשקיוו. זיין פרוי פייגעלע ע״ה, די שוועסטער פון ר׳ ישראל כ״ץ, איז פערזענלעך געווען די סאָציאַלע הילף אין דזשאַלאָשיץ. במשך גאַנצן מעת־לעת האָט מען ביי איר געקאָכט. טאָמער איז געווען אַ קראַנקער אין שטאָט, און מ׳האָט געברויכט אַ ביסל פרישע זופּ, איז מען געקומען צו דער מומע פייגעלע. טאָמער איז געווען אַן אָרעמע קימפּעטאָרין, האָט שוין די מומע פייגעלע באַזאָרגט אַלץ וואָס מ׳האָט באַדאַרפט. און ווען עס איז פאָרגעקומען אַן אָרעמע חתונה, האָט שוין די מומע פייגעלע געזאָרגט, אַז די חתונה זאָל נישט זיין אָרעם. זי האָט צוגעגרייט אַ מאָלצייט כיד המלך, און די שמחה פון די מחותנים איז געווען אין לשער ואין לספר. די גאַנצע שטאָט

האָט זיך משמח געווען אויף דער חתונה. — אַזוי האָט זי זיך געפירט די מומע פייגעלע אַלע יאָרן. די הויפּט זאַך איז געווען אַז אַלץ וואָס זי האָט געטאָן איז געווען מתן בסתר. קיינער האָט נישט געוווּסט ווער ס׳האָט דאָס אַלץ געגעבן.

דער פאָטער פון ר׳ ישראל כ״ץ ז״ל, איז געווען ר׳ מיכאל ירחמיאל כ״ץ ז״ל און זייער מוטער — זעלדע.

*

פייבל ראָזענעק, דער זון פון ר׳ אברהם מיט פייגעלע, האָט געהאָט 7 קינדער: אלימלך, ישראל, הינדע, מיכאל, מרים, יונה און גאָלדע.

אין יאָר 1905, האָט פייבל געהאָט אַ קאָלאָניאַל געשעפט אין דזשאַלאָשיץ. אַ דאַנק די פאַרבינדונגען מיט דעם גראַף מאַשקאָווסקי האָט ער באַקומען די פאַרטרעטונג פון דער ציקאָריע־פאַבריק אין לאַבענדזש, איבער דער גאַנצער גובערניע.

אַלס פאַרטרעטער פון אַזאַ גרויסער פירמע, האָט ער באַקומען דעם ערשטן טעלעפאָן אין דזשאַלאָשיץ.

אין יאָר 1915, בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט מען אים, צוליב דעם טעלעפאָן, באַשולדיקט אין שפּיאָנאַזש. נאָך אַ שטאַרקער אינטערווענץ פון די ראשי הקהילה, האָט מען אים באַפרייט.

אין יאָר 1918, איז די גאַנצע פאַמיליע אַריבער קיין לאָדזש. דאָרט האָבן זיי געגרינדעט אַ וואָל־און־זייד אַפּרעטור, וועלכע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט פּראָדוקציע פון בעסטן קוואַליטעט.

היטלער, ימח שמו וזכרו, האָט פאַרניכטעט פייבלען מיט זיין פרוי רבקה און די קינדער: אלימלך, מרים און גאָלדע. די אַנדערע קינדער האָבן אַדורכגעמאַכט דעם גהינום; ישראל האָט זיך באַזעצט אין ישראל. מיכאל, יונה און הינדע זענען אַוועק קיין אַרגענטינע.

פאַרשידענע טיפּן

חנ נדל זייגערמאַכער, אַז מען האָט אים געגעבן אַ זייגערל צו פאַרריכטן און ס׳איז אים איבערגעבליבן עפּעס אַ שרייפעלע אָדער אַ רעדעלע, האָט ער עס שנעל אַוועקגעטראָגן צום אייגנטימער פון זייגערל.

ר׳ משה חסיד, איז געווען אַ גרויסער ירא־שמים און דערביי אַ מאָדנער מענטש:

זומער, ווען ס׳איז געווען וואַרעם, האָט ער זיך אָנגעטאָן דעם ווינטער־פּאַלטן מיט וואַרעמע וועש. ער פלעגט זאָגן: אַז דער כביכול האָט געגעבן וואַרעם, ברויך צו זיין וואַרעם...

ווינטער ווען ס׳איז געווען קאַלט אין דרויסן, האָט ער זיך אָנגעטאָן די זומערדיקע וועש און אַ דינן כאַלאַט. די זעלבע טענה: ווען דער כביכול האָט געגעבן קעלט, ברויך צו זיין קאַלט...

הווי ומסורת

חיים בליצקי

הווי בית המדרש

בית המדרש של עירנו, לא הצטיין ביופי ארכיטקטוני כל שהוא. מבחוץ היה זה בנין לבנים גדל־מידות, אפור, שמתחילת בנייתו נועד לשמש מקום תפילה ותורה לבני עירנו. אכן, הוא מילא את יעודו זה ואפילו למעלה מזה.

ביהמ״ד שימש לרבים וטובים מעין בית מישנה, נוסף לביתם הפרטי שלהם. הוא אָצל מאוירתו הביתית וחמימותו על כל מי שבא בצל קורתו.

דומני, שלא אגזים אם אומר, כי כל בן עירנו כמעט, ביקר לפחות פעם אחת ביום, בביהמ״ד ורבים, אפילו פעמיים ולא פסחו על שום תפילה בציבור. גם לא קרה כי מישהו יאחר לתפילה, לאחר שהמנינים לא פסקו עד שעות הצהרים המאוחרות.

חברה ללא מניות היתה חברת־תהילים אשר מטרתה היתה לגמור את כל ספר התהילים יום־יום.

השכם בבוקר אפשר היה כבר לשמוע את אמירת התהילים במנגינה המיוחדת של חבריה ולהצטרף אליהם, לאנשים פשוטים וישרים אלו, אשר התקיימו בכבוד מעמל כפיהם. הם היו מסורים בלב ונפש וקשורים בחבלי אהבה לספר התהילים׳ל הקטן.

החל מעלות השחר עד השעות הקטנות של הלילה ולפעמים גם במשך כל הלילה, בקע דרך חלונותיו הרחבים של הבית סלסולי ה,,קול־יעקב״. היה זה קול לימוד התורה של בחורים חובשי ביהמ״ד וגם של לומדים ידועים של העיר, שעשו תורתם קבע. מנגינת תלמודם מילאה את הבית.

בין היתר, נימנה על הלומדים, ר׳ אברהם׳טשע זילבר ז״ל הי״ד, אשר היה כעין השוער הפותח את בית המדרש. כל יום, בשעה 4, לפנות בוקר, אפשר היה לראותו רכון מעל הגמרה ולומד. היה ידוע כלמדן ובקי בש״ס, הוא הירבה לעזור לאלו שהתקשו בלימודיהם או בסוגיה כל שהיא, השתדל להסביר וענה לכל שואל.

על ידו ישב חברו ללימודים, שאהב לקנטרו בדבר תורה, ר׳ קלמן בלאדי ז״ל, הי״ד.

דמות בולטת בין מתמידי ביהמ״ד היה, ר׳ אברהם יצחק זאיונץ ז״ל, הי״ד. הוא היה ידוע כבעל תפילה שנתברך בקול נעים. היה נוח לבריות, גם הוא השכים לביהמ״ד והתמיד בלימוד מקרא, ב,,חוק׳ל״ שלו (חוק לישראל). במזגו הרך נסך בטחון על סביבו.

במשך רוב שעות היום היה נמצא, ר׳ אברהם דיין ז״ל הי״ד, בעל העיניים הרכות ומורה הוראה מוסמך, בראש חוג תלמידיו הצעירים. הוא הקדיש להם את כל שעתו הפנויה והתנדב להיות להם מורה דרך בתורה ובמידות.

על יד שולחן אחר שקד על לימודיו, ר׳ אברהם משה שנקר ז״ל, הי״ד, עם צעירי ה„ישיבה הקטנה״ והסביר להם בלשון ברורה את הטעון בירור. לא היה כמוהו מחנך ומטיף במיטב כשרונו הברוך.

ליד השולחן הקיצוני, שעמד בקרבת ארונות הספרים הגדושים ספרי ש״ס, עיון, פוסקים ראשונים ואחרונים, ישב המתמיד הידוע, שתורתו אומנותו, ר׳ יעקב סקופף ז״ל, הי״ד, אשר כגודל בקיאותו כן ענוותנותו. הוא הדריך בקול שליו ובוטח את צעירי ביהמ״ד.

הספרים בבית נשמרו בקפדנות על ידי ועד „קנין ספרים״, שפעל מטעם חובשי בית המדרש. הם שנהגו לאסוף כספים ותרומות מאנשי עירנו, לצורך כריכת הספרים ודאגו למצבם התקין.

ליד שולחנות נוספים העבירו שיעורים בתורה ובתלמוד לתלמידיהם בני הטובים והמוכשרים ביותר, ר׳ חיים יחיאל ז״ל ורבי הירשל לידה ז״ל, הי״ד, הידועים בכשרונם החינוכי ובבקיאותם בתורה.

ייסלח לי שלא הזכרתי שמות של עוד רבים וטובים שאפיינו וקישטו את ביהמ״ד ביישותם. זכרוני בגד בי ואין ביכולתי להזכירם.

לצלילי לימוד התורה נמשכו רבים מבני עירנו, גם יהודים פשוטים, שבאו בזמנם הפנוי לבית המדרש או שהתפנו במיוחד לשם כך, להאזין לקול התורה ולהתבשם מאווירתה.

לעת ערב, לקראת תפילת מנחה, המו הרחובות והסימטאות, שהוליכו לביהמ״ד, מרוב האנשים, שנחפזו לשם.

לעת זו, היה הבית מלא וצפוף עד אפס מקום. האומנים הפסיקו את מלאכתם, הסוחרים את עסקיהם, בעלי החנויות השאירו את הפרקמטיה שלהם בידי נשותיהם, מיהרו לביהמ״ד ונשארו שם עד אחרי תפילת ערבית.

ראוי להזכיר כאן גם את „הדרשות״ של שליחים ומגידים שונים. היו מהם שדרשו לעצמם, היינו, הם התפרנסו מזה והיו, שנשלחו מטעם מוסדות וישיבות. במידה רבה השמיעו נאומיהם נואמים־מרצים של מפלגות ציוניות שונות מעל במת ביהמ״ד ביודעם, שרוב העם נמצא שם וימצאו אוזן קשבת לדברים.

לדרשות של „מגידים״ מסויימים הופיעו אפילו נשים ומילאו את עזרת הנשים. אחרי התפילה, נערכה מגבית ליד דלתות היציאה ואיש איש תרם ונדב כפי יכולתו. חובשי בית־המדרש דאגו לסידור אכסונם ומזונותיהם כל ימי שהותם בעירנו.

בחורי ביהמ״ד יסדו ביניהם ארגון עזרה בשם, „לינת הצדק״, ללא ועד או יושב ראש. כולם כאחד נרתמו להושיט יד עזרה לנצרכים.

פעולות העזרה היו רב־גוניות ביותר. החל מ„לינה״ בבית חולה, שפירושה להיות ער ודרוך על משמרת חולה בודד, לסעדו בחוליו, או לאסוף כספים ולעזור

לנזקק לאישפוז בבית־חולים כאשר המשפחה לא יכלה לעמוד בהוצאות הדרך והאישפוז. „מתן בסתר", לעניים מכובדים ודאגה לאורחים עניים שפקדו את העיר, למזונותיהם ואירוחם. אורחים אלה ראו בביהמ"ד את ביתם, המעניק להם חום בחורף באמצעות שני התנורים הגדולים העשויים חרסינה, שהוסקו היטב ואשר היו בפיקוחו, של ר' הירש מנדל השמש ז"ל. הי"ד. איש לא העלה על דעתו הלילה שאפשר לגרש אותם משם. אפילו השוטים שבעירנו מצאו בבית המדרש מקלט ומנוח מרודפיהם הילדים והזאטוטים. כאן לא פגע בהם איש לרעה.

לפעמים הופרעו התפילה והסדר; נשמעה בביהמ"ד יללה קורעת לב והחרידה את קהל המתפללים. אשה אחת או מספר נשים מרות לב, שהגורל המר להן וקרובי ליבן שכבו על ערש דוי והרופאים אמרו למצבם נואש, או מתקשות בלידתן, שניסו „לקרוע" בתחינתן ובתפילתן את גזר־הדין על יד ארון הקודש והפרוכת.

ציבור המתפללים הזדהה בצרתן והתפילה חודשה ביתר שאת, כשאמונה הזקה מפעמת בלב כולם, שבזכות אמירת תהילים, יזכו הנזקקים לישועה.

אגב, עשרה פרקי תהילים נאמרו כל יום בעת הפסקת מנחה—מעריב.

כזה היה סדר העניינים ביום חול רגיל; ואילו בשבת, עטה הבית כולו חג, השולחנות כוסו במפות צחורות, על ידיהם התאספו, החל משעות הבוקר המוקדמות, אחרי טבילה במקוה, יהודים, אשר כל ימות השבוע היו טרודים בחיפוש פת לחם לבני ביתם. שדופי רוח, שזופי שמש, שנטרדו מביתם לרגל פרנסתם, השירו מעליהם את כל דאגותיהם, זקפו קומתם והצטרפו חבורות חבורות, מי ללימוד משנה, מפי ר' לייב וולף המלמד ז"ל, הי"ד; מי למקרא מפי ר' בריל זייפמן, המכונה „ליכטציהר" לפי מקצועו; ומי לתלמוד או לעיון סתם, בספר מוסר. אפשר היה לחוש ממש את ההתנערות מטרדות ששת ימי החול, והבית כולו היה אומר כבוד ושבת.

אפשר להוסיף כהנה וכהנה לתיאור הווי בית המקדש מעט שבעירנו. אולם היד תלאה מכתוב ודרוש כישרון מיוחד להמחיש את אוירת ביהמ"ד על כל פינותיו. הבית הקדוש שימש אבן שואבת לכל בני עירנו והשפיע על רוחם ונתן להם כוח לעמוד בתלאותיהם.

ישמשו שורות אלו מצבה וזכרון עד להווי וחיים תוססים שנגדעו ביד זדון וחדלו להתקיים. יהי זכרם ברוך.

דב פטשניק

על התורה ועל העבודה

לפני כל ילד יהודי, שנולד בדזיאלושיץ, בתקופת מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, עד שהונהג חוק חינוך חובה, בבתי הספר הממשלתיים, היו פתוחים כמה וכמה מסלולי לימודים. טבעי הוא, שמהם היה רק מסלול אחד קרוב יותר ללבי. לכן אנסה לתארו בקצרה ולהנציח, אגב, כמה שמות שהפכו למושגים ומוסדות, שאין כלל, לפי דעתי, לתאר בלעדיהם את חיי העיר וצביונה.

משתמש אני במלה „עיר", כי מעולם לא הרגשתי, כאילו חי אני ב„עיירה" וזאת, משום ש„כל מה שיש ביבשה יש בים". כל מה שהיה בעיר הגדולה, היה גם בעירנו, ולו רק בזעיר אנפין: סוחרים בכל הענפים, בעלי מלאכה לכל מקצועותיהם, אנשים מכל רמות ההשכלה, הן חילונית והן תורנית, חסידים מכל החצרות של האדמו"רים ותנועות נוער מכל הזרמים.

זכורני סיום כתיבת ספר־התורה, שנדב ר' צבי דרוביארז ז"ל, למען השטיבל של חסידי גור בו התפלל, לאחר שבמשך שנים, שילם את שכר הדירה של השטיבל ולבסוף בנה גם בניין מיוחד והקדישו כמקום תפילה ולימוד לחסידי גור. בזמן הסיום נערכה חגיגה גדולה מאד. היו פרשים רוכבים על סוסים בתפאורות ססגוניות, שדהרו בכל חוצות העיר, למען הרבות שמחה. חולק כיבוד רב, לכל דכפין, בביתו של ר' צבי ז"ל, שמשם העבירו את ספר התורה למשכנו הקבוע. אלפי אנשים התאספו סביב הבית שהיה בקרבת הגשר ליד בית הדואר, אשר שכן, אז, בבית ר' אברהם מאירצ'יק ז"ל, וצפו לתהלוכה. על מעקה הגשר נשענו, בין היתר, שני קבצנים מחוץ לעיר, מלאי התפעלות למראה הנהדר והקהל הרב שלפני עיניהם. אז פנה אחד מהם לחברו ואמר: „אכן, נכון הדבר מה שאמרו, שדזיאלושיץ היא ורשה הקטנה".

א. ר' העשעלי מלמד ז"ל: אלפי יהודים התגוררו בעיר ואולי היו גם כאלה, שהכירו אחד את השני רק מפגישה ארעית בבית המדרש, אבל את ר' העשעלי ז"ל, מלמד הדרדקי, הכירו כולם מקרוב. הוא היה מלמדם הראשון של כמה דורות ילדים יהודיים, אשר עשו את צעדם הראשון בלימודים אצלו ב„חדר". לעומת „מלמדים" רבים שהיו ברמות היותר גבוהות, הרי מלמד דרדקי, עד כמה שאני זוכר, היה רק אחד וכל ילד חייב היה לעבור את שלב הלימודים הזה. ולכן הפך ר' העשעלי ז"ל להיות ל„מושג" ולא רק סתם שם של מלמד.

הוא היה נמוך קומה, צנום וקולו הצרוד, כעין פעייה נשמעה בו. יושב היה

כל הימים עם חוטר העץ, „טייטהעלצל" בלע"ז, בידו ומרביץ את תורת הא—ב' כרגיל, למדו הילדים את התורה של א' ב' והתחלת הקריאה, בשנים־שלושה „סמס־טרים", היינו „זמנים", („זמן" נקראה כל תקופה של חצי שנה, שבין פסח לסוכות, או בין סוכות לפסח), אבל כשהתלמיד היה ילד שקט וחרוץ ור' העשעלי רווה ממנו נחת וגם שכר הלימוד שולם כסדרו, הרי היה בא בזמן החגים לבית הורי התלמיד ומפציר בהם להשאיר אצלו את התלמיד ל„זמן" נוסף ולפעמים גם הצליח בזה.

הוא היה גר בדירה בת שני חדרים, שמהם שימש חדר אחד כ„חדר" ונוסף על כך נמצאה בו גם מעגילה לכבסים, אותה ניהלה אשתו חינקה ז"ל. בערבים היו בנות ישראל, ואולי גם של הגויים, מביאות את הכבסים לעיגול ותוך כדי כך מספרות את החדשות אשה לחברתה.

ליד ה„חדר" עבר נחל קטן ובזרמו נשקפו חלונות ה„חדר". בזמן ההפסקות היו הילדים יוצאים ומשחקים בחצר או על הגשר הקטן הנטוי על גבי הנחל. במקרה ואחד הילדים נפל, תוך כדי משחק, לנחל, היתה ה„רביצין" חינקה ז"ל מושיבה אותו על החלון, להתיבש בשמש ולשם הרגעה נתנה לו כמה מן הפולים שהיתה שולקת ומוכרת לתלמידים. זאת היתה איפוא הפרנסה השלישית, אחרי ההוראה והמעגילה — שליקת פולים.

אגב אורחא; הנחל שימש להנעת טחנות הקמח של ר' אברהם כ"ץ ז"ל במעלה הנחל ושל משפחת ודובינסקי במורדו. ומדי קיץ בקיץ היו גורפים ממנו את הפסולת שנצטברה בו במשך השנה, כדי להקל על זרימתו. טחנת הקמח של משפחת ודובינסקי נמצאה ע"י המרכז הקהילתי (כמו בשיר הידוע „דא די שיהל, דא די מיהל") היינו: בית הכנסת, בית המדרש, בית המרחץ ובית הקהילה. בכניסה האחורית לבית המדרש מצד שמאל, היה גר השמש של בית המדרש ר' הירש מנדל ז"ל, ואילו השמש של בית הכנסת, ר' וולף פדרמן ז"ל, ה'ה גר בקומה העליונה של בית המרחץ. באותה קומה גרו גם החזן של בית הכנסת, ר' יהושע ז"ל ואחרי כן בנו ר' משה ז"ל, ששימש אחריו כחזן, לאחר שנשא לאשה את בתו של ר' העניך שנטאל ז"ל. גם ר' וולף הבלן ז"ל היה גר בקומה הנ"ל. בית המרחץ כשלעצמו היה מוסד חשוב מאוד והיה מורכב מחדר הזעה גדול שהופקה על־ידי שפיכת מים על אבנים מלובנות ולמטה היו שתי בריכות (מקוואות), אחת למים חמים כמעט רותחים, והשנייה — למים קרים. נוסף על כך היו חדרי הלבשה וגם כמה אמבטיות מצופות אריחי חרסינה.

ב. לאחר שהילד סיים את לימודיו בחדרו של ר' העשעלי ז"ל, עמדו לפניו כמה „מלמדים" לבחירה ובהתאם להחלטת ההורים, נשלח הילד להמשיך בלימודיו אצל אחד ה„מלמדים" דלהלן: ר' אברהם אבא גולדוואסר ז"ל, ר' מנדל קשיקץ ז"ל, ר' פסח'ל, ואילו אני עברתי אל ר' יעקב גולדוואסר ז"ל, בנו של ר' אברהם אבא ז"ל, שגם הוא היה „מלמד", כפי שציינתי לעיל.

ר' יעקב גולדוואסר לא היה „מלמד" סתם אלא „מורה". אולי בגלל זה, שלימד לא רק קריאה שוטפת ו„חומש", אלא גם כתיבה וחשבון. הוא היה בן אדם יפה

תואר ובזקנו הנאה והמסורק ומשקפיו המוזהבים, אמר כולו כבוד. התלמידים חבבו אותו מאוד. האיש היה תוכו כברו, מסודר מאוד הן בהליכותיו והן בהוראתו. הקפיד מאוד על דיוק וסדר וכל הליכותיו היו בנחת. בימים ההם, כאשר השוט או הסרגל היוו חלק בלתי נפרד של ציוד ה,,חדר". היה הוא יוצא מן הכלל. איני זוכר אף מקרה אחד שהוא היכה או העליב מישהו מן התלמידים. כל פעם, לפני שהלכנו הביתה, היה חייב כל אחד לקרוא קטע מהתנ"ך, חלק מקרא וחלק תרגום ולהקפיד על קריאה נכונה.

הוא היה גר עם משפחתו ברחוב דזיקנובסקה, בדירה בת חדר אחד, שהיה מחולק ע"י פרגוד ובחלק שהוקצה ל,,חדר", עמדו ספסלים, כמו בבתי־הספר הממשלתיים ולא שולחנות, כמו ב,,חדר". התנאים והצפיפות היו קשים מנשוא ולמרות הכל, אהבנו את המקום וצר היה לנו לעזוב אותו ולעבור ל,,מלמד" אחר.

ג. בשלב השלישי היה ה,,מלמד" ר' קופל ברנדיס ז"ל, שקראו לו גם ,,בעל עלוקות" מפני שהיה מוכר עלוקות לצרכי ריפוי. בזמני, היה ר' קופל זקן. גם הוא היה גר בתנאים קשים מאוד. לא היה מעשן, אלא מריח טבק הרבה וקול חרחור תמידי היה נשמע, עולה, מריאותיו.

בזמן ההוא נוסד החדר הכללי ,,תלמוד תורה", שהקיף כמעט את כל ה,,חדרים" ומנהלו היה, אברך נחמד מאוד שאת שמו הפרטי שכחתי, ה' לנדאו ז"ל. יו"ר האגודה ,,תלמוד תורה" היה ר' יוסף יודל מנדלבאום ז"ל. עתה, בוטלה בחירת המלמדים ע"י התלמידים או ההורים. הונהגו כיתות לימוד לפי רמת הלימודים ובהתאם למיבחנים, שהיו מתקיימים בסוף כל חצי שנה והתעודות שניתנו בעקבו־תיהם, היו עוברים מכיתה לכיתה, בהתאם להחלטת ההנהלה.

ד. השלב הרביעי, היתה הכתה הגבוהה ביותר ב,,תלמוד תורה". ה,,מלמד" היה ר' חיים יחיאל ז"ל (שכחתי את שם משפחתו). הוא היה נכה בידו האחת וחושבני, שהיה תלמיד חכם גדול. בזמן ההוא היה כל החדר הכללי ,,תלמוד־תורה" מרוכז בבנין של הקהילה היהודית, מול ביתו של ר' אברהם מאירצ'יק ז"ל. שם גם היתה הספריה העירונית. אולם לאחר התמוטטות הבית של ר' וולף באכמייער ז"ל, מול בית המדרש, שוכנה במשרד הקהילה. משפחתו של ר' משה דיין זצ"ל ומשרדי הקהילה עברו לקומה העליונה של ה,,תלמוד־תורה" והכיתות היותר גבוהות נאלצו לנדוד ועברו לבית המדרש של ר' אבלי ז"ל (שם ה,,מלמד" היה ר' קופל אונגר ז"ל); ולפלוש של בית הכנסת (שם ,,המלמד" היה ר' חיים יעקב ז"ל, את שם משפחתו שכחתי): לעזרת הנשים של בית המדרש (שם לימד ר' אברהם משה שנקר ז"ל). על אישיותם של ה,,מלמדים" הנ"ל יש לעמוד בנפרד, אולם תקצר היריעה מהכיל את כל אלה. יהי זכרם ברוך.

הלימודים והארגון ב,,תלמוד־תורה" היו טובים מאוד, תודות לכושרו ומרצו של המנהל, ה' לנדאו ז"ל. גם לימודי חול הונהגו ב,,תלמוד תורה" שלש פעמים בשבוע. המורים היו: ר' שלמה רוזנפרוכט ז"ל לעברית ואידיש, והאחים משה'ל ואברהמ'ל, בניו של ר' שמעון קולטץ ז"ל, הראשון לפולנית והשני לחשבון.

וכך, בגיל שתים עשרה בערך, סיימנו את ה,,חדר" ונפרדו דרכי התלמידים,

מי להמשך הלימודים, מי למקצוע ומי למסחר, לעזרה בחנויותיהם של ההורים.

ה. למסיימי ה„תלמוד תורה" בזמן ההוא הצטרפו כמה נערים, שבמשך הזמן התגבשו לחבורה מלוכדת, בהדרכתו של הרב ר' אברהם ז"ל, ששימש כדיין לאחר פטירת אביו הרב ר' משה דיין זצ"ל. החבורה הנ"ל בילתה את רוב שעות היום והלילה בבית המדרש וע"י בית המדרש, הן בתורה והן בתפילה וגם בטיולים ובמשחקי שח־מט בשעות הפנויות.

ואלו היו חברי הקבוצה: חיימ'ל קוזמא ז"ל, אחיו של ר' אברהם ובנו של הרב ר' משה דיין זצ"ל, אברהמ'לי ואגה ז"ל בן ר' משה ז"ל, אלתר זלצברג ז"ל שהיה מוכר יותר כנכדו של ר' חיים ישעיה כ"ץ ז"ל, הירש'לי נוגלבלט ז"ל, שעבר אחר כך לקראקוב, יעק'ל קזימירסקי ז"ל, ויבדלו לחיים, לייבל יוטשנקא (אריה שחר), מוטיל יגודה שנמצא כיום בגרמניה ואנכי, כותב השורות האלה. כל אלה נצטרפו לבית המדרש מלבד הדור היותר מבוגר של חובשי בית המדרש במשך כל היום או בחלקו.

ו. כמעט לא פסק קול התורה בשערי העיר הן על ידי מאחרי שבת והן על ידי משכימי קום. בלילות חמישי של שובב"ים־ת"ת, היו הלומדים יושבים ערים כל הלילה ועוסקים בלימוד התורה.

לימוד התורה היווה, כמעט חלק בלתי נפרד, מחיי היהודים בעיר. הוא הקיף את כל הגילים. מי שעיין ב„חוק־יעקב", מי בלימוד משניות ומי בתלמוד ופוסקים. הנשים קראו ב„צאינה וראינה". רושם לא יישכח, השאיר קולו המתרונן בניגון הגמרא של ר' פסח שטרנברג ז"ל, אשר בקע, בלילות הקיץ החמים, דרך החלונות הפתוחים, שנשקפו על ככר השוק. כידוע, היה ר' פסח ז"ל במשך הרבה שנים, יו"ר ועד הקהילה וה„מזרחי".

שונה היה המצב אצל הצעירים בתקופה בה אנו עוסקים, היינו ב־15 השנים שלפני פרוץ המלחמה. אולם גם בין הצעירים היה חלק ניכר, שעסק בתורה, מי במשך כל היום ומי בחלקו.

וכאן יש לציין בעיקר שני מרכזים גדולים של צעירים. אחד בבית המדרש העירוני והשני בבית המדרש של האדמו"ר זצוק"ל. בראש הקבוצה הראשונה עמד הרב אברהם קוזמא ז"ל, שהזכרתי לעיל, בן הרב ר' משה דיין זצ"ל.

הרב ר' משה דיין היה מחסידי טריסק ואילו בנו, הרב אברהם, היה מחסידי גור הנלהבים. אישיותו הכבירה בתורה ובמוסר השפיעה על כל תלמידיו ורובם ככולם הצטרפו לחסידי גור, שנודעו בלהטם החסידי ואשר הרימו כנס והחשיבו מעל לכל את לימוד התורה. תלמידי הקבוצה הזאת עסקו, רובם ככולם, בתורה, יומם ולילה והצטיינו בחדירה לעומקן של סוגיות תלמודיות. היו גם בעיות שהובאו ע"י הרב אברהם בכתב לפני הרה"ג מדוינסק זצוק"ל, בעל „צפנת פענח", שהיה ידוע גם כהגאון מרוגטשוב. בזמן ההוא שאפו בחורים צעירים לקבל הסמכה לרבנות ולצורך זה יצאו לישיבות ובעיקר ל„מתיבתא" בורשה. הרב אברהם התנגד בקרב תלמידיו ללימוד לצורך הסמכה והוא עצמו לא ביקש הסמכה עד שנאלץ לקבל עליו את משרת הדיין, אחרי פטירת אביו. אז הוסמך ע"י גדולי התורה דאז כמו

הרב שפירא מלובלין זצ״ל והרב ויידנפלד מטשבין זצ״ל וכו׳.

התלמידים הנ״ל בעצמם הרביצו תורה לתלמידים יותר צעירים, הן ביחידות והן על ידי ארגון שיעורים בתלמוד לקבוצת „פרחי אגודת ישראל״. היתה הקופה שהקבוצה הנ״ל העתיקה את מקום לימודיה מבית המדרש לשטיבל של חסידי גור, אולם לאחר לחץ, בטענה, שבית המדרש נעשה שומם, הוכרחו לחזור לבית המדרש הגדול ושוב תססו החיים במוסד זה. השבתות היו כולן קודש לתורה ולעבודה כשהוד של קדושה אופף את כל הלומדים, ממנו נזונו במשך כל השבוע. הטיולים עם הרב אברהם במשך שעות רבות בסימטא שבין בית המדרש ובית הכנסת, בלילות הקיץ החמים והשיחות על פילוסופיה דתית ועל כל הענינים שעמדו ברומו של עולם, השאירו את רישומם העמוק בלבות כל משתתפיהם.

במשך כמה שנים היתה אצלנו גם ישיבה, בהנהלת יוצאי ישיבת סלובודקא, אליה נהרו צעירים מכל הסביבה אשר אכלו „ימים״ אצל תושבי העיר. מטרתם היתה ביחד עם לימוד התורה להחדיר בלבות הצעירים ערכי מוסר נעלים ותיקון המידות.

על המרכז השני, הלא הוא זה, שהתרכז בבית מדרשו של הרבי זצוק״ל, אשאיר מקום להתגדר בו לחתנו, הרב פרנקל שליט״א וגיסיו, שיושבים אתנו פה היום.

לפעמים נדמה לנו, שכל שתיארתי לעיל קיים עדיין ואנחנו רק עזבנו באורח ארעי את המקום, כי בתת־הכרתנו איננו יכולים להשלים עם המחשבה, שעל כל אלה עלה הכורת ולא נשאר כל זכר.

אריה שחר (לייבל יוטשנקה)

שטיבלעך של חסידים

העיר דזיאלושיץ נודעה בכל הסביבה כמרכז של חסידים וחסידות. ביחוד נודעה כמרכז של חסידי טשרנובל. עוד לפני המלחמה היה נוהג לבוא לדזיאלושיץ, מזמן לזמן, הרבי מוטלה מטשרנובל. בפעם האחרונה ביקר בעיר בשנת 1917 והתארח בביתו של ר׳ שמחה רפאלוביץ. בית המגורים הזה נהיה לאבן שואבת לחסידות, לאחר שנתחזקה השפעתו של ר׳ מוטלה על המוני העם. הוא נודע כאוהב ישראל גדול. היו באים אליו מכל שכבות העם לשאול מי בעצה טובה, מי בענייני שידוכין ומי בענייני רפואה למחלה ר״ל. הרבי ר׳ מוטלה זצ״ל היה מרבה לתת קמיעות, ופשוטי העם, ביחוד, נמשכו אחרי הרבי. כולם האמינו באמונה שלמה, שאין כברכתו עוזרת במצוקתו של כל אחד, וביחוד, שמרו אמונים לקמיע שלו.

לאחר פטירתו של הרבי ר׳ מוטלה זצ״ל, נתפצלה החסידות של טשרנובל בין הנכדים של הרבי הזקן. כך נתקיים בעיר שטיבל של חסידי ר׳ משה׳לי, שהתגורר בקביעות בלובלין. השטיבל שלו היה בביתה של בלומה רפאלוביץ. לשם היו רגילים לבוא החסידים האמיתיים, כמו ר׳ חיים ישעיה כ״ץ ז״ל, אברהם מאירצ׳יק ואחרים. בין הבאים היו גם בני נוער.

כן היה אותו רבי שהתגורר בצ׳נסטוכוב. גם לו היו חסידים רבים. הם היו מתפללים בצוותא עם חסידי לובלין.

וכן היה ר׳ לייבניו, שהיה גר בעיר קילץ, שהיו לו חסידים בדזיאלושיץ.

והיה ר׳ נחום׳טשה, ששכן כבוד בורשה. לו היה שטיבל מיוחד בפני עצמו, שנתרכזו בו יהודים בעלי צורה וחשיבות, כמו ר׳ בצלאל ביטר ואחרים. איש האמונים של הרביים מבית טריסק היה ר׳ חיים יוסף דז׳יוויינצקי. הוא היה נוהג למזוג יי״ש מבקבוק קטן לכמה מאות איש.

את המקום השני בחסידות תפסה — גור. לגור היו שני שטיבלך, אחד מהם היה אצל ר׳ יהושע פישר ואת השני הקים בכספו הפרטי ר׳ הרשל דרוביארז׳. השטיבל לחסידי גור היה משמש מרכז ללומדים. לשם באו ר׳ יצחק מאיר שו״ב, ר׳ פישל (מלאך) שולימוביץ, יהיאל אנגלנדר ור׳ אברהם דיין זצ״ל. כאן, בשטיבל של גור, התרכזו גם בני הנוער הלומד, שבראשם עמד ר׳ אברהם דיין. כאן היו יושבים על התורה ועל העבודה ולמדו בהתמדה משעה 4 בבוקר עד השעה 12 בלילה. זכורני, שכרגיל היו לנו שני שיעורים אצל ר׳ אברהם דיין — שיעור אחד שהתחיל בשעה 5 בבוקר ונמשך עד השעה 11 בצהרים; בשיעור זה היינו לומדים מסכת חולין עם כל המפרשים ו,,נושאי הכלים״. השיעור השני התחיל ב־5 אחר הצהרים ונמשך עד 11 בלילה; בשיעור זה היינו לומדים מסכת זבחים.

במשך היום היו לומדים תנ״ך והדף היומי, שיזם ר׳ אברהם דיין זצ״ל, השם ינקום דמו.

כמו כן היה בדזיאלושיץ שטיבל חסידי, שהתפללו בו בעלי בתים. כמו למשל, השטיבל שהיה בביתו של פינחס באנאך. שם היו רגילים להתפלל יהודים עמלי כפיים. הגבאים של השטיבל היו משה דוד זלצר (פומרנץ), מאיר הרחב (מלמד תינוקות) ואבא׳לה גרנדאפל. לסוג זה היה שייך גם השטיבל של חסידי חנצ׳ין. בבית המדרש של ר׳ אבא׳לה, שימשו כגבאים ר׳ אביגדור ור׳ משה וואגה ז״ל, ור׳ משה פישל אוסטרובסקי היה הש״ץ בימים הנוראים. בביתו של השל מלמד היה השטיבל של חסידי פינצ׳ב. שם היו רגילים להתפלל המחזרים על הכפרים, בעלי מלאכה זעירים, סנדלרים, חייטים וכדומה.

בעיר התגורר הרבי ר׳ אליעזר הלוי אפשטיין, בנו של הרבי קלמן אפשטיין מניישטאט ונכדו של ה„מאור ושמש״. גם אצלו היה מרכז לבעלי בתים וכן נתכנסו שם הרבה בני־נוער. בית הרבי שימש ועד לתלמידי חכמים. ביחוד נמשכו לשם עניים לומדי תורה. כל מי שנכנס לשם רעב יצא שבע.

מניין מיוהד ליהודים בעלי הון וגבירים, היה בביתו של טוביה מרין ומשה לאסקר. כש״ץ הראשי שימש שם אנשיל הורוביץ. בכל שבת ובימי החג נערך שם קידושא רבא, שנתרם על ידי ר׳ משה לאסקר וגיסו טוביה מרין. משה׳ל לאסקר נוהג היה לומר תורה חסידית בשעת הקידוש. כן עמדה במקום סוכה יפה, שהיתה פתוחה לכל. כל מי שרצה, היה נכנס לסוכה לקיים מצוות „לישב בסוכה״ וכן לקיים את מצוות ארבעת המינים.

נוסף על השטיבלך היה בעיר בית המדרש העירוני הגדול, שבו לא פסק קול התפילה. שם היו מנייני מתפללים מהנץ החמה ועד שקיעת החמה. עוד בשעה 1 בצהרים, היו מוצאים בבית המדרש הזה מניין מתפללים; ומייד לאחר מכן, היו מתחילים להתפלל תפילת מנחה. וכך זה היה נמשך עד חשכה, עד שהתחילו להתפלל תפילת מעריב. בית המדרש היה הומה תמיד יהודים. הוא שימש ליהודי העיר מעין בית משנה.

חוץ מבית המדרש היה גם בית הכנסת העירוני הגדול, שנהגו להתפלל בו פעם ביום תפילת שחרית ותפילת מנחה ומעריב.

כמו כן היה בעיר בית המדרש של ר׳ אבא׳לה זצ״ל. מספרים עליו על ר׳ אבא׳לה, שבזמן השריפה הגדולה שפקדה את העיר לא נשרף ביתו תחילה. הוא שפך שיחו לפני הקב״ה: כלום איני הלילה וחס אחד מבניך? נשמעה תחינתו והאש שהתפשטה, אחזה גם בביתו ונשרף. משראה זאת, נשא את כפיו לשמים ואמר: „יהא שם ד׳ מבורך! עתה אני יודע שגם אני מבני בניהם של אברהם, יצחק ויעקב!״

בבית המדרש של ר׳ אבא׳לה, היה נוהג לשבת המלמד ר׳ אברהם אבא ולהרביץ תורה לתלמידיו. כן ישב שם ר׳ קופל אונגר עם פמליית התלמידים שלו. בית המדרש הזה היה משוכן בביתו של ר׳ גרשון שיינטל, ושם היה גם השטיבל של חסידי גרודז׳יסק, שבו היו נוהגים להתפלל יהודים גבירים אדירים.

יוסף כ"ץ

הכנסת ספרי התורה לבית הכנסת

זה היה בשנים כשהרוסים עדיין שלטו במדינת פולין. זכורני, איך יום אחד הכניסו ספרי־תורה לבית־־הכנסת, בדזיאלושיץ. הייתי אז נער, בן 6—7 שנים, תלמיד בחדר, ירא אלקים בכל נימי נפשי. השמחה ששררה בזמן הכנסת ספרי התורה לבית־הכנסת, היתה כללית וגם הקיפה כל פרט. שלושה ימים חגגה העיר, כל בתי המסחר היו סגורים וההג ניכר ברחובות ובבתים. לפני כל בית שני העמידו יושבי הבית דברי מאפה ומתיקה וגם משקאות שונים. סוסים הובאו לעיירה ופרשים עם בובות דמויות רכבו עליהם. היה כעין קרניבל בזעיר אנפין. הרוכבים עברו בחוצות העיירה וכובדו בכל מקום במאכל ובמשקה. בעיני נראה הדבר כתהלוכה רבת רושם שכמותה עוד לא ראיתי ואנו הילדים שמחנו וצהלנו. ליווינו את הקרניבל ונהנינו גם אנו מן הכיבוד.

שלושה ימים היתה השמחה במעוננו. ביום השלישי התארגנה תהלוכה רבת עם בה השתתפו כל תושבי העיירה. בראש התהלוכה צעדו הרבי וכלי הזמר, ספרי־התורה הוכנסו מתחת לחופה ובשירה ונגינה ובכבוד מלכים הוכנסו לארון הקודש שבבית הכנסת.

לפני כיבוש העיר על ידי האוסטרים

בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר עזבו הרוסים את העיר ולפני שנכנסו האוסטרים, תיכננו היהודים יחד עם הפולנים להקים מיליציה משותפת. תחילה הראו הפולנים פנים לכאן ולכאן. הם הסכימו, כאילו, לשתף אתנו פעולה. אולם מייד ביום הראשון לפעולה המשותפת, נפלט לאחד מהם כדור מן הרובה ונהרג אחד מהבחורים היהודים. בגלל המקרה ובהשפעת כמה מראשי הקהילה עזבו הצעירים היהודים את המיליציה. הנסיון הראשון של התארגנות הצעירים נחל כישלון.

אחרי זמן מה, פרצה בעיר מגפת טיפוס ושוב התארגן הנוער היהודי בארגון שנקרא בשם „לינת הצדק". תפקיד הארגון היה לעזור לחולים בכסף, ברפואות ובטיפול בעניים שחלו. הכסף נאסף ב„יום פרח" (כמו „יום סרט" בימינו). היינו תוקעים לאנשים פרח בדש בגדיהם וכל אחד תרם סכום כסף כרצונו. בחגים היינו עוזרים לעניים במצרכים. לאט לאט החל הארגון לשנות את דמותו. הזיקה הציונית הדרה לעיר. התחילו ללמוד עברית. ובמרוצת הזמן נהפכה האגודה לתנועת „הפועל המזרחי".

טובה אבני (שידלובסקי)

כניסת השבת בעיירתנו

צביונו הסגולי של יום השבת, כפי שנשתמר במשך הדורות, יום קדושה מנוחה ועונג, שבו הולך האדם בעקבות האלוהים, אשר נח אף הוא ממלאכתו.

אוירה של קדושה ושלווה יורדת כאילו ממרומים ומביאה אותה נשמה יתירה הניתנת לו ליהודי בערב שבת, והיא היא המשפיעה על אורח חייו בשבת. כובד ראש וחגיגיות שהטביעו חותמם המובהק על אותו יום וגרמו לשינוי אפילו בהתנהגותם היום־יומית של היהודים. לא הכול מותר, אך אל לו ליהודי לחשוב על דברים שבחולין, יום זה למנוחה נוצר, ולכן מוכר השינוי בכל מעשיהם. מתעסקים בתפילה, בעיון בספרים הקדושים, ובעיקר בקריאת פרשת השבוע, חוזרים בקריאה, בכדי להיזכר ושוב לחזור במחשבה על קדושתה וייחודה של השבת, ולאחר כך במעשים לעבודת הבורא. יום זה הוקדש על ידי רבון העולמים לתפילה ולמנוחה, וככה גם ניצלוהו היהודים במשך כל שנות גלותם, לחמו בחרוף נפש באלה שרצו להפר את קדושתו ושלוותו של יום השבת. התכונה לקראת יום השבת התחילה למעשה עוד בצהרי יום שישי, ההכנות לחגוג את השבת גרמו לא מעט טרחה — הכל יש להכין עוד ביום שישי. אסור שיהודי ייכשל, חס וחלילה, יש לשמור על האסור ולהיזהר מכל עבירה.

שישה ימים טרחו ועמלו קשה בכדי להוציא פרנסה, ובבוא יום שישי חזרו הביתה כל אותם יהודים שתעסוקתם מחוץ לבית. עמוסי חבילות מרכולתם, ובכיסם הזהובים המעטים לצרכי הבית, המלא ילדים קטנים. האמת היא שכל אחד חיכה לבוא השבת. רוב יהודי העיירה היו זקוקים למנוחה, כי רבים מהם בקושי מצאו את פרנסתם, בנודדם בימי השבוע מכפר לכפר בחפשם בעמל ויזע אחרי פרנסה. אחרי שהורידו מעצמם את אבק נדודי השבוע, התכוננו לקבל פני שבת המלכה.

החשיכה ירדה על העיירה, בית המדרש והשטיבלך למיניהם מלאים קהל מתפללים, וקולות הרינה והתפילה נשמעים מכל צד. ובבתים: השולחן הערוך, המכוסה במפה צחורה, יין לקידוש ועל ידו גביע הכסף, מתנת הנשואין, חלות טריות מכוסות במפות, שעליהן רקומות המלים „לכבוד שבת". נרות השבת בפמוטים הפיצו אור שלא רק את החשיכה האירו, גם ללב פנימה אור חדש חדר. אור תקוה, שעוד טוב יהיה. וכך, יחד עם המשפחה חגגו את השבת, נהנו הנאה מלאה מסעודה דשנה, פרקי זמירות, וסיימוה בברכת המזון בקול שקט מהעייפות שהצטברה מרוב טרדות השבוע. אט אט שקטו רחובות העיירה, מנוחה ושלווה ירדו על העיירה שהתעטפה ברוח קדושת השבת.

לימוד עברית בעירנו

בילדותי נהוג היה, שכל בית יהודי שלח את הילדים ללמוד לקרוא ב,סידור׳ בעודם קטנים.

מורתי הראשונה לאותיות עבריות היתה פסיל הרבנית. היא עצמה היתה רחוקה מלשאת תואר מפואר זה. רק בעלה, ר׳ עקיבא, היה רב ודיין ובכלל יהודי נעים הליכות. הוא ש„השאיל" לה קצת מתוארו.

עניים ואביונים היו שניהם. הבית בו גרו היה דל ואפל ואדם גבה קומה חייב היה להתכופף בכניסתו. שניהם מעולם לא השמיעו תלונה נגד הבורא.

הוא, בעד עצותיו הטובות והיא, בעד שעורי־הקריאה לבנות, סרבו לקבל שכר. זוכרתני, שלא פעם אחת בבואי לשם ללמוד, השארתי צרור כסף קטן בפינה, בלי שאיש ישים לב.

על שולחנה היה תמיד פתוח הסידור ועליו החוטר הקטן, לעזר בקריאה. כשבאה ילדה ללמוד, עזבה פסיל הרבנית את עבודתה וניגשה ישר ללימוד האו־תיות הקדושות. היא היתה מאושרת, כשעמלה עלה יפה.

כשגדלתי ניכנסתי לבית־ספר עממי, בו לא למדו לימודי קודש, לכן, בערב, למדתי עברית, אצל הרבי ר׳ השלה. הוא היה רבי יותר מפורסם בעיר; היה לו „חדר" ובו הרביץ תורה לילדי העיר. גם אותנו קיבל בשכר חודשי, למרות שלא היה זמנו פנוי בידו.

אני זוכרת, איך באנו כמה בנות יחד, ללימוד. הרבי גירש את הילדים החוצה, לקח את החוטר ביד וקרא אתנו דף אחרי דף. הוא הרגיש את עצמו חשוב מאוד על שלימד גם בנות. הוא היה אדם טוב ורבי מסור. הלומדים הקטנים היו גאוותו.

מי יודע מה היה גורל המלמדים, מי מהם ניפטר בשלום ומי מת מות קדושים בידי פריצי החיות הגרמניים.

יהי קדוש ומבורך זכרם של מרביצי תורה ברבים.

התרמת כסף לקק"ל בט"ו בשבט

ט"ו בשבט חל, כידוע, בחורף. גם בארצנו, פה, מצפים ילדינו ומבקשים יום יפה, שיוכלו לחוג את החג בשמחה רבה.

בעירנו היה יום זה, יום סגריר וקור חזק שלט בכול. ערב אותו יום נתבקשתי על ידי יוסף ברנדיס ז"ל, שהיה אותו זמן אחראי על פעולות הקק"ל בעירנו, לקחת לי בת זוג, וללכת לאסוף כסף לאותה קרן.

כל אחד קיבל תפקיד זה ברצון רב; ברנדיס הביא לי שקיק עם בוטנים בלתי מקולפים (קראנו להם אז, אגוזי ארץ־ישראל), שקיק עם תאנים ושקיות קטנות רבות. הוא ביקש ממני לחלק את הפירות וכל שקיק עם פרי למכור ב־35 פרוטות. בת זוגתי, היתה מנציה ברוגס ז"ל.

התפקיד היה לנו לכבוד גדול. התחלנו בעבודה אחרי הצהריים ומכיוון שזה היה בחורף, שרר בשעה 4 חושך.

אבל מי שם לב לחושך? הלכנו מבית לבית, אספנו תרומות והרגשנו, שעלינו

מוטלת אחריות גדולה כאילו בכסף זה יכולנו לגאול את כל ארץ ישראל.

זוכרתני, שניכנסנו לבית אחד. לא היה בידי אותו היהודי, בעל הבית, לתרום את כל הסכום, 35 פרוטות ונתן רק 10 פרוטות, אנו מצדנו לא יכולנו תמורת סכום זה לתת לו את הפירות. הוא היה עצוב. מה עשינו? הורדנו כסף מתרומה יותר גדולה, הוספנו לחשבון שלו, ונתנו לו את השקיק עם הפירות. הוא היה שמח שקיבל משהו, ואנחנו שוב שמחנו, שנתרם סכום של עוד 10 פרוטות בשביל הקרן הנעלה.

השעה היתה כבר 7 בערב. הקופסה נתמלאה מטבעות ולבנו מלא אושר. פתאום ניזכרתי, שעוד לא ביקרנו באחוזת דזיקנוביץ, שם גרו שלושה אחים, ששנים מהם היו ציונים ותרמו ברצון לקופסה הכחולה. אך מה יהיה אם נמצא, דווקא רק את האח השלישי, שאלנו. החלטנו ללכת, וכמו שחששתי, לא שיחק לנו מזלנו הפעם. האח השלישי (את שמו אינני זוכרת) סירב לתרום אפילו מטבע אחד.

התאכזבנו ורצינו ללכת הביתה. פתאום, כנראה נדלק זיק בלבו והחזיר אותנו לבית פנימה, הגיש לנו כיבוד ואף תרם תרומה יפה. הוא אמר לנו: „חכו למיורק (שמו של האח, הציוני הנאמן) הוא יתרום עוד, כך שהדרך תהיה לכן כדאית".

וכך היה; מיורק ניכנס, קיבל אותנו בחמימות, הרעיף עלינו שבחים, מילא לנו את הקופסה ושלח אותנו הביתה.

זוכרתני, נדמה היה לנו שבכל העולם, אין אדם מאושר יותר מאתנו.

אריה שחר (לייבל יוטשנקה)

מלמדים בדזיאלושיץ

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה ולמחרת המלחמה, לא היו בדזיאלושיץ בתי־ספר מאורגנים כמקובל. חינוך ילדי ישראל היה נתון כולו בידי מלמדים פרטיים וכל מלמד היה מכניס את תלמידיו בביתו ושם היה מלמדם תורה. המלמדים היו מחולקים לחמש קבוצות. הקבוצה הראשונה — מלמדי דרדקי; השניה — מלמדי חומש ורש״י; השלישית — מלמדי משניות; הרביעית — מלמדי גמרא; החמישית — אליה השתייכו מלמדים מיוחדים, שהרביצו תורה לבחורים מגודלים ול„עילויים״.

מנהג היה בדזיאלושיץ, שכשמלאו לילד שלוש שנים, מייד היו גוזזים את שער ראשו ומשאירים לו פיאות ארוכות ונאות בצדי פניו והוליכוהו ל„חדר״. לקבוצת מלמדי דרדקי השתייכו: השלי מלמד, יוסף־לייב מלמד וחנוך (העניך) שיינטל. היה נהוג, שמלמד היה בא לביתם של הורי הילד לפי הזמנתם והיה מוביל, יחד עם ההורים, בצוותא, את הילד ל„חדר״. ושם היה מתחיל הילד ללמוד את האל״ף־בי״ת.

המלמדים היו להם המצאות משלהם, כיצד למשוך את ליבם של הילדים לתורה. כך, למשל, היה השלי מלמד עוסק, בנוסף למלמדות שלו, במכירת אפונים. ובשעה שלימד את הפעוטות אל״ף־בי״ת, ורצה שהפעוט יחזור אחריו, אל״ף — היה מניח אפונה על גבי האל״ף. הפעוט כמובן חשק באפונה, אבל לא קיבלה עד שאמר אל״ף תחילה. יוסף לייב, היה נוהג לחלק סוכריות כשפעוט היטיב לקרוא קריאת שמע. העניך שיינטל היה מטיל אימה על הילדים כיוון שהיה בעל מום רחמנא־ליצלן, צולע על ירכו. לכל אחד ממלמדי דרדקי אלה היה מין חוטר, שבו היה מצביע על כל אות ואות. כן היה לכל מלמד ראש־דוכנא. מלאכתו של הראש־דוכנא היתה — להביא את הילדים ל„חדר״ וכן להוליכם הביתה חזרה אחרי הלימודים.

אחרי שנה־שנתיים של לימודי קריאת האל״ף־בי״ת, היו מעבירים את הפעוט למלמד של חומש. מלמדי החומש היו: יוסף פסח׳ל, לייב וולף, אברהם אבא. מנהגם היה, לערוך בתחילת ה„זמן״ סעודת חומש חגיגית, בה היו הילדים מכריזים ואומרים, שהם ב״ה כבר גדלו ונתבגרו והגיעה שעתם להתחיל בלימוד החומש. אין כבר צורך שיוליכום לחדר, הם יודעים את הדרך ויודעים ללכת בה בכוחות עצמם. אצל מלמד החומש היו הילדים לומדים שתים־שלוש שנים;

וזאת, משום שהתחילו ללמוד גם רש״י. לימוד רש״י היה בשביל הילדים משום לימוד חדש בתכלית, כיוון שאותיות רש״י שונות לחלוטין מן האותיות המרובעות, ונוסף לכך הן נתונות בלי ניקוד.

בסעודת חומש כזו היה נוהג המלמד לשאול את הילד: — ,,ילדי, בן יקיר לי, מה אתה לומד?״ — ,,חומש...״ — ,,מה פירוש חומש?״ — ,,חמישה״. — ,,חמישה?... מאי קא משמע לן חמישה?״ — ,,חמישה, היינו חמישה חומשי־תורה. ואלו הם: בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים״... — ,,איזה חומש אתה לומד?״ — ,,ויקרא...״ — ,,מה פירוש המלה ,ויקרא׳?״ — ,,קרא... ד׳ למשה ולימדו את סדר הקרבת הקרבנות... וכמו שהקרבנות קדושים, כן גם ילדי ישראל קדושים״ (צאן קדשים).

משסיימו הילדים את תלמודם אצל מלמד החומש, מייד עברו להמשיך את לימודיהם אצל מלמד המשניות. למעמד מלמדי משניות השתייכו: שמעון אונגר (בן קופל שמעון רחל׳ס), קופל ברנדיס (פיפצ׳יוק) ומנדל שצ׳יקץ׳. מלמדי המשניות הנהיגו משמעת הרבה יותר חמורה. בחורף היו יושבים ולומדים בלילות. כל ילד הכין לו פנס מנייר, היה מכניס נר לתוכו, שהיה מאיר לו את הדרך אל החדר והדרך חזרה הביתה. סיימו את הלימודים בלילה. לקראת גמר זמן החורף, היו נוהגים לעשות סעודה גדולה בשביל כל הילדים. חלק ניכר של הילדים למד אצל מלמד המשניות שתים—שלוש שנים והפסיקו בזה את לימודיהם בחדר.

הסיבה העיקרית לכך, היה היוקר של שכר הלימוד, שלא כל אחד יכול להרשות לעצמו לשלם בעד המשך הלימודים. רק אלה שמצבם הכלכלי של הוריהם היה מניח את הדעת, או שהילדים הוכיחו כשרונות של ממש, המשיכו ללמוד אצל מלמדי גמרא. לסוג מלמדי גמרא השתייכו: קופל אונגר (קופל שמעון רחל׳ס), יעקב מלמד ועקיבא דיין (בוצק). מי שהמשיך ללמוד אצל מלמדים אלה, היה חייב להתמיד היטב בלימודיו וכאן, בחדר הגמרא, הגיעו התלמידים לגיל בר־מצוה.

היה נהוג אצל מלמדים אלה, שבשבת, בשעות אחר סעודת היום, הלכו התלמידים להיבחן אצל תלמידי החכמים שבעיר, עד היכן מגיעה ידיעתם בגמרא. לסוג הבוחנים היו שייכים: ר׳ יצחק מאיר שו״ב, פרידברג; פישל שולימוביץ (מלאך); חיים ישעיה כ״ץ ועוד. כשהצליח התלמיד בבחינה, חילקו לו הבוחנים מנת פירות של שבת.

לאחר שגמרו התלמידים ללמוד אצל מלמד הגמרא שני זמנים, עברו הבחורים, שבאמת הצטיינו בלימודיהם, ללמוד אצל המלמדים לגדולים. בעצם, רק מספר מצומצם של תלמידים הגיע לדרגה זו; כיוון שהמלמדים לגדולים היו מרצים תורתם בפני שמונה עד עשרה תלמידים בלבד. לחוג המלמדים לגדולים השתייכו: חיים יחיאל, יעקב מלמד, אברהם משה שנקר ובנימין רוטשטיין. אצלם היו לומדים גמרא עם תוספות וכל שאר המפרשים. מי שזכה והצליח ללמוד אצל המלמדים לגדולים במשך שנה־שנתיים, לא היה פורש מהם עד שנעשה בן תורה ממש.

חלק מן התלמידים האלה היו ממשיכים לאחר מכן ללמוד בישיבות הגדולות מסוג ה„מתיבתא" בורשה, „בית מאיר" בקראקוב וישיבות אחרות, או היו פורשים ללמוד בבית המדרש שבעיר תחת פיקוחו של אברהם דיין זצ"ל.

בין אלה שלמדו בישיבות הגדולות ברצוני לציין כמה מהם: יעקב קז׳מירסקי, אלתר כ"ץ, הרשל נוגלבלט ואחרים, כולם ניספו בשואה הגדולה שפקדה את יהדות פולין.

בין המלמדים פעל גם מלמד אחד מודרני. כינויו היה, יעקל המורה (יעקב גולדוואסר). אצלו התחנכו בנים של בעלי־בתים מודרניים ובעלי רכוש. היה אצלו חדר מיוחד, שהיה מעין כיתת לימודים, מצוייד בלוח, סרגלים, ספסלים מתאימים לישיבת ילדים בגיל הרך ובהם קסתות דיו ומתקן להנחת עטים. הוא קיבל תלמידים מגיל החומש עד גיל הגמרא.

פעלה בדזיאלושיץ גם אשה, הרבנית מאכל, אשתו של ר׳ יעקב דיין, שהיתה באה לבתים פרטיים ולימדה את הבנות קריאה בסידור התפילה.

כזה היה החינוך המסורתי בדזיאלושיץ לפני שעלה הכורת על הקהילה הקדושה.

נפתלי שידלובסקי

הרבי ר׳ יוסקלה

ר׳ יוסקלה, שמו המלא היה יוסף דוד פרידמן. שם אביו שלום, ומוצאו ממשפחת כוהנים, שלה מגילת יוחסין בכתב. אמי סיפרה לי, כי אבי הרבי נסע בצעירותו למקום רחוק ולקח עמו את מגילת היוחסין. אבא היה איש ירא־שמים, חסיד וסוחר, שהיה נוסע לירידים הגדולים שנערכו בזמן ההוא. מקום מגוריו היה בעירנו, בדזיאלושיץ.

בנו יוסף דוד, למד הרבה תורה בישיבות והצטיין מאוד בלימודיו וגם במעשיו. היה ענוותן, בעל מזג טוב, אוהב בריות וחסיד. כנראה, שיצא לו שם־טוב, משום שאחרי שנפטר הרבי של עירנו, ביקשו אותו תושבי דזיאלושיץ החרדית, שיבוא לכהן אצלם כרב, והוא היה אז אברך צעיר, נשוי וישב בעיר אחרת עם אשתו. הוא היה סמוך, כנראה, לשולחן חותנו כנהוג בימים האלו. בכל אופן, דבר אחד בטוח, שלא שפרה נחלתו. כנזכר לעיל, לא היה מצאצאי משפחת רבנים, אלא שנודע שמו כעילוי וכבקי בתורה ופוסקים וגם בסגולותיו האישיות הנעלות.

מן הסיפורים שאמי ז״ל סיפרה לי, זכורים לי שנים:

א) פעם אחת נסע איש אחד מדזיאלושיץ לרבי בעיר אחרת, שיתפלל למען אשתו החולה. אמר לו הרבי: הן בעירך ישנו ר׳ יוסקלה ולמה אתה בא אלי? סע בחזרה אל עירך, פנה אליו ויתפלל בעד אשתך. וכך היה; הוא חזר, בא אל הרבי ר׳ יוסקלה, הרבי התפלל וה׳ עזר והאשה הבריאה.

ב) אשתו הראשונה של ר׳ יוסקלה נפטרה לפני זמנה והוא נשא אשה שנייה שילדה לו בת (דרך אגב, אני זוכר את בתו זאת, שהיתה באה לדזיאלושיץ לקבר אבות; אמי ז״ל הציגה אותה לפני במילים: זאת היא דודה פיפה, בתו של הסבא, ר׳ יוסקלה. הרבי היה שונא מתנות וסירב לקבלן.

פעם, בא יהודי אחד לבקש עצה מפי הרבי ובידעו שהרבי מסרב לקבל כסף, נתן היהודי מתנת כסף גדולה לאשת הרבי לצרכי נדוניה בשביל הבת, שהיתה באותו זמן כבר בתולה בוגרת. כשנודע הדבר הזה לרבי, רגז מאוד על המעשה הזה ודרש במפגיע להחזיר את הכסף. אלא שהיהודי נעלם ונסע לו. את הסיפור הזה סיפרה לי אמי, בזמן אחד הביקורים של הדודה פיפה.

כמו כן ידוע לי, שהרבי לא רצה שבנו, הוא הסבא שלי, נפתלי, יכהן אחריו כרבי ועמד על כך, שיהיה סוחר.

לא ידוע לי זמן לידתו ולא זמן פטירתו, אולם לפי חשבוני שלי, נולד בתחילת

המאה הקודמת ונפטר בשנות השבעים או השמונים של המאה התשע עשרה. כאמור לעיל: הוא השאיר אחריו בן בשם נפתלי ובת מאשתו השנייה, בשם פיפה, שנישאה, אם אינני טועה, לבן עיר כמיילניק. זה כל מה שידוע לי. ייתכן, שהיו לו עוד צאצאים, אבל אני אינני יודע.

אחרי פטירתו, הקימו לו יהודי דזיאלושיץ אוהל על קברו. זה כנראה בגלל ששבחו יצא ברבים. היו באים להשתטח על קברו ולבקש ישועה מאת אלוהים.

אלתר הורוביץ

ר׳ קלמן דיין ז״ל

סבי ר׳ קלמן דיין ז״ל, היה ראש הדיינים בעיר וגם יהודי משכיל. משום כך הופיע לא פעם כשליח מטעם הקהילה אצל מוסדות ממשלתיים בקילץ.

מספרים מקרה מענין שקרה באחת מנסיעותיו:

ר׳ קלמן נסע פעם לקילץ בעגלה וסוסים, כמקובל בימים ההם. העגלה עברה על פני איקונין הנוצרי, שעמד על אם הדרך, והעגלון הגוי המשיך בנסיעתו, לא הוריד את כובעו ולא עשה סימן של צלב. אז דרש הסבא מהעגלון, שיחזירהו הביתה. וכשסירב, ירד סבי מן העגלה ואמר לו כהאי לשנא:

— אינני מוכן לצאת לדרך עם בן אדם, שאיננו מכבד את דתו.

הגוי השתומם מאוד לשמוע דעה כזאת, וכל הפצרותיו מן הסבא, שימשיך אתו בנסיעה לא הועילו.

ר׳ קלמן דיין היה בין המיסדים של השטיבל החנצ׳יני בדזיאלושיץ והיה אהוב ומכובד על קהל החסידים הגדול.

חיים שווימער

איגנאַצי מאַן — דער רבי און זיין תלמיד

אין דזשאַלאָשיץ האָט געלעבט אַ טייערער ייד, יהושע דער חזן, וועלכער איז אַרויסגעקומען פון אַ באַוווּסטער משפּחה, פון חזנים. דער פאַמיליען־נאָמען זיינער איז געווען, שפּיעוואַק, אַ ווערטלעכע איבערזעצונג פונעם וואָרט „חזן", אָדער „זינגער", וכשמו כן הוא — זיין גאַנץ וועזן איז געווען דורכגעדרונגען מיט געזאַנג.

וואָלט יהושע דער חזן געלעבט אין אַ גרויסער שטאָט, ווו ס׳זענען פאַראַן מעגלעכקייטן צו שטודירן מוזיק, וואָלט ער זיכער דערגרייכט די מדרגה פון אַ דיריגענט אָדער קאָמפּאָזיטאָר און נאָך מער. נאָר אַזוי ווי ער איז געבוירן און אויפגעצויגן אין אַ קליין שטעטל, האָט אים דער גורל באַגרענעצט. דאָך, האָט ער אויסגעפּירט, אויפן בעסטן אופן, זיין אַמט אַלס חזן אין שול מיט אַן אויסגעשולטן דורך אים כאָר, וואָס האָט זיך נישט געהאַט צו שעמען פאַר גרעסערע שטעט ווי דזשאַלאָשיץ.

ביי יהושע חזן אינעם כאָר, האָט געזונגען אַ ייִנגל, מיטן נאָמען אייזיק בולאַווקע, וועלכער איז געבענטשט געוואָרן מיט אַ הערלעכער שטימע. מענטשן פון דער געגנט זענען געקומען הערן זיין זינגען מיט פאַרוווּנדערונג.

אייזיק בולאַווקע, אָדער אייזיק בילקע, איז געווען אַ יתום, אָן אַ טאַטן, אָן אַ מאַמען, אַ הונגעריקער, נאַקעטער און באָרוועסער, אַזוי ווי ער וואָלט אַראָפּ־געפאַלן פון אַ פרעמדער פּלאַנעטע.

עס קומט דער חודש אלול, די טעג ווערן קלענער, די בלעטער פאַלן שוין פון די ביימער ס׳בלאָזט אַ קיל ווינטל, דאָס שטעטל הילט זיך אין סאַמע קדושה, די פיש אין ים הייבן אָן ציטערן און אַוודאי די יידן, ס׳כאַפּט זיי אָן אַ פחד פאַר דעם יום־הדין, פאַר די ימים נוראים.

יידן פּרווון אויס די שופרות, בעלי תפילות גייען אַרום איינגעהילט מיט האַלדז־טיכער, זיי זאָלן זיך חלילה נישט פאַרקילן, שלא יכשלו בשליחותם, גאָרגלען זיך גאַנצע טעג. די שמשים פּוצן די שויבן און די קופּערנע לייכטער אין שול און בית־המדרש, די ווייבער נעמען אַרויס פונעם באַהעלטעניש פאַרגעלטע מחזורים פון טרערן און פון אלטקייט. אויפן בית־הקברות ווערט „לעבעדיק". דאָס גאַנצע שטעטל קומט אַהין באַזוכן די פאַרשטאָרבענע קרובים. זיי זאָלן זיך

לויפן מיען און אויסבעטן אַ גוט יאָר פאַר די לעבנגעבליבענע נאָענטע.

דעם גאַנצן חודש אלול געפינט זיך אויפן בית־הקברות אייזיק בולאווקע, וועלכער מאַכט „אל מלא רחמים׳ס״ פאַר אַלעמען, און זיין געטלעכע שטימע קייקלט זיך אויף באַרג און טאָל אַרום בית־הקברות. אייניקע באַצאָלן אים פאַר דער טרחה, אַנדערע קומען אָפּ נאָר מיט אַ יישר־כוח, אָבער פון דעם לעבט ער, און דאָס איז זיין פרנסה אויף אַ גאַנץ יאָר.

ווען עס ווערט אַלט 18 יאָר, מאַכט מען אים חתונה מיט מיזער, דעם תבואה סוחר׳ס טאָכטער. — אַ בחור וואָס האָט צו טוען מיט קדושה, אַ משורר ביים חזן, מאַכט „אל מלא רחמים׳ס״ אויפן בית־הקברות און, אפשר, וועט ער אַמאָל זיך אַרויפאַרבעטן און ווערן אַ חזן אין אַ שכנותדיק שטעטל, ווי פּאַסט עס אַז ער זאָל זיך אַרומדרייען איינער אַליין. ס׳איז דאָך פאַראַן אַ בפירושער פסוק: בן שמונה עשרה לחופה — מישן זיך טאָקע אַריין גוטע מענטשן און שטעלן צוזאַמען דעם שידוך.

טראָץ דעם וואָס דער שווער איז ווייט נישט געווען קיין גביר, האָט זיך די לאַגע פון אייזיקן באַדייטנדיק פאַרבעסערט. ער איז אַרויס פון זיין עלנדקייט און אַריין אין אַ משפחה וועלכע האָט אים אַביסל אויפגעמונטערט.

קיין גרויסע אַספּיראַציעס האָט אייזיק דאַמאָלס נישט געהאָט, נאָר יהושע חזן האָט נישט געקענט איינרוען, ווי קען אַזאַ אוצר, אַזאַ טייערע שטימע, גיין פאַרלוירן. ער האָט געמאָנט, געבעטן, געפּאָדערט ביי די פאַרמעגלעכע יידן, אַז זיי זאָלן אים שאַפן מעגלעכקייטן צו לערנען. ביז וואַנען זיי האָבן זיין פאַרלאַנג דערפילט.

ער האָט אָנגעהויבן לערנען מוזיק און די גרויסע שטאָט, און זיינע לערער האָבן אים פאַראויסגעזאָגט אַ גרויסע קאַריערע. זיין שטימע איז רייכער געוואָרן און ער האָט אין יענער צייט געגעבן קאָנצערטן אין גאַנץ פּוילן.

דערנאָך איז ער אויפגענומען געוואָרן אין דער לעמבערגער אָפּערע, ווו פון אייזיק בולאָווקע איז אַרויסגעוואַקסן דער באַרימטער אָפּערן־זינגער. איגנאַצי מאַן. באַזונדערס האָט ער זיך אויסגעצייכנט אין דער אָפּערע „די יידין״, פון הלוי.

נאָך דער פּרעמיערע פון „די יידין״, זענען די אַפּלאָדיסמענטן און די באַגייסטערונג געווען אַזוי שטאַרק, דאָס ביים אַרויסגאַנג פון די אָפּערע־געביידע האָבן אים די מענטשן געטראָגן אויף די אַקסל, פון גרויס פאַרערונג.

דאָס איז געווען אין די יאָרן פון זיין העכסטן קינסטלערישן גלאַנץ.

זייענדיק אין יאָר 1923, אין שטשאַוויניץ, האָב איך געזען פּלאַקאַטן, אַז ס׳קומט פאַר אַ קאָנצערט פון איגנאַצי מאַן. איך בין צוגעגאַנגען צום זאָל און אין דער קאַסע איז געזעסן אַ רויט־האָריקע פרוי. איך האָב נישט געוווּסט, אַז זי איז מאַנ׳ס פרוי. כ׳האָב זיך דערמאָנט בעת מעשה, די דערציילונג פון יהושע חזן, דאַן האָב איך געזאָגט, אַז איך וויל רעדן מיט דעם זינגער. און פּלוצים קומט ער אַרויס. ווי נאָר ער האָט מיך דערזען, האָבן זיך אין אים דערוועקט די קינדער־יאָרן אין דזשאַלאָשיץ, ער האָט געהאַט אַ שטאַרקן סענטימענט פאַרן

שטעטל און די זכרונות וועגן זיין אַדורכגיין אין דזשאַלאָשיץ, ביז ער איז צוגעקומען צום יעצטיקן שטאַנד.

שפּעטער אין ער אָנגעקומען אין ישראל, און ער האָט פאַרנומען דעם פּאָסטן פון חזן אין דער גרויסער שול אין חיפה, וווּ ער האָט געגעסן פון די פּרוכט פון זיין רבין, ר׳ יהושע שפּיעוואַק ז״ל.

ער איז אויך געווען לערער פון אַנטוויקלען שטימען פון יונגן דור אין ישראל.

ער איז געשטאָרבן אין חיפה, מיט עטלעכע יאָר צוריק.

יהי זכרו ברוך.

משה סלומון

חזן העיר

אחד מהטיפוסים המעניינים והמיוחדים בדזיאלושיץ, היה החזן דמתא, ר׳ יהושע שפיבק ז״ל. הוא היה שליח ציבור בעל קול נעים, ובקיא גדול בפירוש המילות. הוא שירת את קהילת דזיאלושיץ כשני דורות.

ר׳ יהושע נולד בשנות השישים של המאה הקודמת. הוא למד ב„חדרים" וספג לתוכו יראת שמים ואהבת האדם. עוד בנעוריו שמעו מתפללי בית־המדרש את קולו הערב, בשעת לימוד הגמרא, בחובשו את ספסלי בית־המדרש. תלמידי חכמים שבעיר ניבאו לו עתיד מזהיר כחזן העובר לפני התיבה. קולו עבר אליו בירושה, כי מוצאו היה ממשפחת חזנים במשך כמה דורות.

עד יום חתונתו השתלם בנוסחאות התפילה השונות, העמיק את ידיעותיו בהלכות השירה, שיכלל והעשיר את קולו וזכה לכך, שתיכף אחרי נשואיו נתקבל כחזן ראשי בבית־הכנסת בעיר.

אולם ר׳ יהושע לא הסתפק בשירתו בלבד, אלא הלך בדרכי החזנים המפורסמים. הוא אירגן מקהלה, שבתחילתה, היתה קטנה ומצומצמת, אך לאט לאט, נמשכו אליה נערים וגם מבוגרים בעלי קולות ערבים. שירת המקהלה בשבתות ובחגים נשמעה יפה למרחקים וגם הגויים בסביבה הקשיבו לה לא פעם.

דירתו של ר׳ יהושע החזן נמצאה במיבנה המרחץ העירוני, ולא היתה מרוחקת מבית־הכנסת. הדירה היתה מרווחת והתגוררו בה בני משפחתו הענפה של החזן שכללה הרבה בנים ובנות. הדירה שימשה גם כאולפן המקהלה, שהתאספה, כרגיל, בימות השבוע לשם לימוד הלחנים השונים והפיזמונים לימי החגים, הבאים עלינו לטובה.

ר׳ יהושע הצליח, לגדל ולחנך את יוצאי חלציו, ברוח התורה והיהדות המסורתית. עוד לפני שבגרו הבנים, יצאו, אחד אחד, מן העיר, גם עזבו את פולין ונתפזרו בכל קצוי תבל. בין השאר הגיעו לארצות־הברית, ארגנטינה, הולנד ועוד. הם מצאו מקומם, מי במסחר ומי בתעשיה, ומעמדם הכלכלי היה איתן.

שתי בנותיו ובן אחד (שתחילה היגר להולנד וחזר), נשארו בפולין ועזרו לא מעט לאביהם, לקיים את מסורת השליחות, שהוטלה עליו כמורשת אביו.

ר׳ יהושע שפיבק היה יהודי בעל קומה בינונית, רחב כתפיים וזקן ארוך עיטר את פניו החייכניים הלבביים. עיניו הביעו רוך וטוב לב ואש־תמיד יקדה בהן.

ביתו הגדול היה פתוח לכל מבקר, וכל מי שדרך על סף ביתו הרגיש מייד, בחמימות שנבעה מטבעו של בעל־הבית. מקובל היה אצל משפחת החזן שהכנסת־אורחים היא ממידותיו של אברהם אבינו. נוסף על כך הצטיין ר׳ יהושע בלב פתוח וער ורצונו לעזור לכל יהודי ניצרך.

כדאי לציין, כי בת החזן, טייבל, היתה ברוכת כשרון אף היא בתורת הזימרה והיא שהדריכה את המקהלה בראשית הופעתה. היו לה גם ידיעות בקריאת תווי־נגינה וניצוח מקהלה, וידעה לחבב את המקהלה על חבריה, שיתייחסו אל שירתם כאל פולחן, העטור הילה של קדושה עילאית. בשנות השיא של קיום המקהלה מנתה 34 זמרים, שסווגו על ידי טייבל המנצחת לארבע קבוצות קולות, שהנעימו את אזני השומעים בשירתם ההרמונית ומתפללי בית־הכנסת העריצו את מקהלתם מאד.

יש לדעת, שחברי המקהלה עבדו בנאמנות תקופת זמן ארוכה למדי, שלא על מנת לקבל פרס. הם התיחסו לזימרתם יותר מאשר לתחביב סתם וראוה, אולי, כעבודת קודש בדומה לעבודת הלויים בבית המקדש.

אחד מבניו של ר׳ יהושע, משה, הלך בדרכי אביו. הוא למד ממנו את עיקרי החזנות והמשיך, בתקופה יותר מאוחרת, את עבודת הקודש ביד רמה.

במשך ארבעים שנה שרת ר׳ יהושע החזן את קהילת דזיאלושיץ ואת באי בית־הכנסת כשליח ציבור, שהנעים את זמירותיו בחגים ובמועדים, בשבת־מברכין ובכל ימות השנה. מתפללי בית־הכנסת ראו בו סניגור־מגן־ומתווך, המשטח את תפילותיו, בעזרת קהל המשוררים, לפני הקדוש ברוך הוא, ושירתם היתה באזניהם לשיח מלאכי מרומים.

במיוחד, היה החזן ר׳ יהושע נלבב במעמדו בימים הנוראים. בעת שעמד לפני התיבה עטוף בטלית וקיטל ושפך את לבו לפני רבון העולמים לקראת השנה החדשה, שתהיה שנת בריאות, פרנסה ושלום, הקשיבה כל העדה הגדולה ברטט אל תחינותיו. בו בזמן היה ארון הקודש פתוח וספרי התורה, עם העטרות וקישוטיהן מציצים לעבר קהל המתפללים, כאילו היו עדים אילמים למאבק ולדו־שיח, המתנהל בין שליח הציבור ר׳ יהושע ובין בורא העולם.

נחמד היה להסתכל, איך לחצו היהודים את ידיו של החזן בגמר תפילותיו ואמרו בדבקות גדולה: יישר־כוחך ר׳ יהושע. יהי רצון, שתפילתך היוצאת מן הלב תיקלט ותתקבל על ידי רבונו של עולם.

מידותיו התרומיות של ר׳ יהושע גרמו לכך, שחברי המקהלה נתחזקו על ידו באמונתם ובאהבתם את ריבון העולמים וגם באהבת אדם ככתוב: ואהבת לרעך כמוך.

בת החזן, שהדריכה את המקהלה הרבה שנים, גילתה בין חבריה בחור עני ויתום בשם, יצחק מאן, בעל קול חזק ונטיות מוסיקליות צרופות. היא דירבנה את אביה למאמץ על־אנושי נוסף; דהיינו, לאסוף כספים אצל עשירי העיר ונכבדיה, ולשלוח את הנער לעיר גדולה, שישתלם בקונסרבטוריה.

הדבר נעשה; הבחור למד והצטיין, ובמרוצת השנים היה לזמר אופרה בלבוב

ובמקומות אחרים. בשנות השלושים המאוחרות הגיע לארץ־ישראל וקיבל משרת החזן הראשי בחיפה. חוץ מזה היה מורה לפיתוח הקול, ומבית ספרו יצאו זמרים וחזנים רבים ידועי שם. לפני כמה שנים ניפטר בחיפה כשהוא נערץ ונכבד על הכל.

כשהגיע החזן ר׳ יהושע, לגיל חמישים ומעלה, חלה בכל מיני מחלות ומיחושים. כוחותיו אזלו ונבצר ממנו להמשיך בחזנות. מחוסר ברירה וגם מתוך רצון לא להפסיק ברציפות מורשת אבותיו, מינה אחריו את בנו משה להזן ולש״ץ. הוא גם טרח הרבה, על אף קשיים אובייקטיביים רבים, בהמשך קיומה של המקהלה. זה היה מאמצו האחרון של ר׳ יהושע עלי אדמות. בעבודת נמלים ללא לאות, ובעזרת טייבל המדריכה, המשיך הבן משה לשמש כחזן בבית־הכנסת, כשעל ידו פועל המוסד הקבוע של מקהלה, גאוותה ותפארתה של העיר דזיאלושיץ כולה.

כך שרתו בעבודת הקודש החזן ר׳ יהושע שפיבק ובנו משה ועמם המקהלה, עד בוא החורבן הגדול. כחתף באה השואה האיומה בדברי ימי עמנו והרסה את הכל, את יהודי העיר, את הקהילה וגם את שליחי הציבור שלה עד עולם.

משה דראַביאַזש

מיין פאַטער דער כלל־טוער

דער זיידע מיינער, עליו השלום, אברהם יצחק דראביאזש, איז געווען אַ דזשאַלאָשיצער ייד, מיט אַ הדרת פנים, מיט אַ שיינער לאַנגער באָרד און זיך אויסגעצייכנט מיט אַסאַך מעשים טובים. אַלע זיינע יאָרן האָט ער זיך פאַרנומען מיט פילאַנטראָפּיע. ער האָט ליב געהאַט צו טאָן טובות מענטשן מיטן גאַנצן האַרץ, לויטן אַלטן יידישן שטייגער. צווישן אַנדערע האָט ער אָוועקגעגעבן אַ צימער פון זיין דירה, פאַר אַ בית־תפילה ווו ס'זענען זיך צונויפגעקומען פיר־פינף מנינים יידן אין די שבתים און ימים־טובים. ער אַליין איז געווען אַ חסיד פונעם אַלטן פינטשעווער רבין זצ״ל, וועלכער האָט געפאַסט גאַנצע טעג תעניתים. איך בין געשטאַנען ביי זיין בעט, ווען ער איז נפטר געוואָרן, אַלט זייענדיק, 87 יאָר.

מיין פאַטער הערשל דראַביאַזש האָט געהאַט פון וועמען צו לערנען מידות און מעשים טובים.

לויט ווי איך געדענק, פון מיין פריסטער יוגנט, האָט ער געהאַט ביי זיך אַ רשימה פון רביים, רבנים, דיינים, שמשים און למדנים, געלערנטע יידן, וואָס האָבן, ווי דער שטייגער, קיינמאָל נישט געהאַט קיין גרויס עשירות. דער טאַטע האָט צו זיי געשיקט מתן בסתר מיט אַ ברייטער האַנט, עס זאָל חלילה אַ יידיש הויז נישט פאַרשעמט ווערן אין שבתות וימים טובים.

ווען איך בין אונטערגעוואַקסן, און האָב אָנגעהויבן פאַרשטיין מהווי עולם הזה, האָט ער מיך נישט איינמאָל געשיקט אויסצופירן די הייליקע אויפגאַבע.

ווען ס'איז אָנגעקומען דער ווינטער, האָט דער טאַטע איינגעקויפט גאַנצע וועגענער מיט קאַרטאָפל, קוילן און האָלץ, וועלכע ער האָט צעטיילט צווישן די נויטבאַדערפטיקע משפחות, לויט זיין איינזען. אייניקע זענען אַליין געקומען צו גיין צום טאַטן, נעמען זייער פּאַרציע, און צו אַנדערע האָט ער, מיט בעלי־עגלות און טרעגערס, צוגעשיקט די ווינטער־הילף אין זייערע דירות.

אויסער דעם, האָט ער געשאַפן אַן אייגענע גמילות־חסדים־קאַסע. פון אָנפאַנג, האָט ער צוגעטיילט הלוואות אָן פּראָצענט צו 10 פּעריזאָן, דערנאָך האָט ער סיסטעמאַטיש אויסגעברייטערט דעם קרעדיט צו 50 משפחות. יעדן זונטיק, האָט די קאַסע אַרויסגעגעבן הלוואות, און פרייטיק, האָבן די בעלי חובות אויסגעצאָלט, ראַטעסווייז, די הלוואָה. אָבער ער האָט זיך נישט באַגנוגנט מיט דער אינסטי־טוציע, ער האָט געשאַפן נאָך עפּעס.

מיר זענען געווען זיבן קינדער, אין אַ דירה פון צוויי צימערן. האָט ער,

פאַרשטייט זיך, נישט געקאָנט נאָכטאָן דאָס, וואָס זיין פאָטער ז״ל, און אָפּגעבן פון זיין דירה אַ צימער צום דאַווענען. האָט ער באַשלאָסן צו דינגען אַ וווינונג ביי דער פרוי גרוסי אלטער, וואָס האָט זיך געפונען נעבן די כשרע יאטקעס. ער האָט געצאָלט דאָס דירה־געלט און עס אָוועקגעגעבן צו אַ טייל גערער חסידים אַלס שטיבל צום דאַווענען.

מיין פאָטער ז״ל, איז דערפאַר און אויך פאַר אַנדערע זיינע גוטע מידות געוואָרן ביי זיי זייער געשעצט און געאַכטעט.

אין צווישנצייט, האָט ער באַשטעלט ביים סופר אַ ספר־תורה פאַרן שטיבל. דאָס שרייבן די ספר תורה האָט געדויערט צוויי יאָר. דער פאַראַד און די הער־לעכע צערעמאָניע ביים פירן די ספר־תורה אין שול אַריין, איז געווען דער גרעסטער יום־טוב פאַר די דזשאַלאָשיצער יידן. איך גלויב, אַז עס זענען נאָך פאַראַן צווישן אונדז בני־עיר, וועלכע געדענקען די פייערלעכקייט.

מיט דער צייט זענען צוגעקומען נאָך מתפללים אין דעם שטיבל, ווו ס׳איז געוואָרן שטאַרק ענג. דעמאָלט האָט מיין גאָט־זעליקער פאָטער געקויפט אַ פּלאַץ, בכדי אויפצובויען אַ גרעסערע געביידע, וועלכע זאָל אַרייננעמען וואָס מער מתפללים. זיין פּלאַן איז אויך געווען צו בויען ביים אַריינגאַנג אַן עקסטרע צימער מיט עטלעכע בעטן, פאַר די הכנסת־אורחים, פאַר בכבודיקע יידן.

אין צווישן, איז מיין פאָטער ז״ל פּלוצלינג קראַנק געוואָרן און איידער מען האָט אים געפירט נאָך קראָקע, האָט ער איבערגעלאָזט אַ צוואה, מ׳זאָל אַלץ אויפשטעלן לויט זיין פּלאַן, פאַר זיין געלט.

לצערנו, האָט מען אים אויפן דריטן טאָג צוריקגעברענגט נישט קיין לעבע־דיקן. אַלע גערער חסידים זענען געקומען אים אָפּגעבן דעם לעצטן כבוד, דעם חסד של אמת. זיי האָבן די גאַנצע צייט געלערנט משניות, געזאָגט תהילים, און אים באַגלייט אין זיין לעצטן וועג. ער האָט איבערגעלאָזט אַ גרויסן טרויער, נישט נאָר ביי זיין משפּחה, אויך ביי דער גאַנצער שטאָט.

*

ביז צום יאָר, איז דאָס שטיבל פאַר הכנסת־אורחים אויפגעשטעלט געוואָרן לויטן טאַטנס פּלאַן, דאָס אַלץ אונטער דער אויפזיכט פון מיין עלטסטן שוואָגער, מלך קאַלאַמייק ז״ל. די שוועסטער מיינע, רבקה ז״ל, אַ פרוי מיט אַכט קינדער, האָט גענומען אויף זיך דעם שווערן עול, צו האַלטן אין אָרדענונג אַלע ענינים פון הכנסת־אורחים צימער.

איך וויל שילדערן דאָס הויז פון וואַנען עס האָט געשטאַמט מיין שוואָגער מלך.

זיינע עלטערן האָבן געהאַט אַ שפּייז־געוועלב נעבן דער פּאָסט, און ער אַליין איז געזעסן אין בית־המדרש און געלערנט, יומם ולילה. מיין פאָטער נ״ע האָט אים גענומען פאַר אַן איידעם פאַר די עלטסטע שוועסטער מיינע, אַ געוויסע צייט געווען ביי אונדז, אויף קעסט. געווען אַן אָנהענגער פון דזשאַלאָשיצער רבין, ר׳ אליעזר עפשטיין זצ״ל. אין די ימים נוראים איז ער דאָרט געווען אַ בעל־

שחרית. ער איז אויך אַריינגעטרעטן פרייוויליק אין דער חברא־קדישא. אין דזשאַלאָשיץ האָבן די חברה־קדישא־לייט געאַרבעט אָן געלט. קלאָר, אַז מיין שוואָגער מלך, איז שטענדיק געווען פון די ערשטע שליחי מצווה.

אין דער צייט פון צווייטן וועלט־קריג, האָט די פוילישע פּאָליציי נישט געוווּסט פון קיין אַנדערן, ווי נאָר עס איז געווען אַ נפטר אָדער אַ הרוג, זענען זיי געקומען צו מלך'ן, ער זאָל אים קובר זיין.

צו דער ערשטער אויסזידלונג איז ער געווען באַהאַלטן ביי זיך אין הויז. דאָרט האָט מען אים אַנטדעקט. זיין פאַמיליע האָט מען פאַרשיקט ערגעץ אין אַ אומבאַשטימטן אָרט, און אים — קיין סטאַלאָווא־וואָלאַ. אין דעם זעלבן לאַגער איז אויך געווען מיין ברודער שמואל, און מיין עלטסטער ברודער מרדכי דראַביאַזש מיטן זון, אברהם יצחק. שמואלן מיטן שוואָגער מלך, איז געלונגען פון דאָרט זיך אַרויסצורייסן. מרדכין מיט זיין זון, אברהם יצחק, האָבן די דייטשן דערשאָסן אין סטאַלאָווא־וואָלאַ.

איך האָב שפּעטער געטראָפן מיין שוואָגער מלך קאַלאַמייק אין לאַגער פּלאַשאָוו. דאָרט איז געווען אַ געזעץ, ווען איינער איז אַנטלאָפן פון לאַגער האָט מען אויף זיין אָרט געשאָסן אַנדערע צען. דער ימח שמוניק, דער רוצח געט, האָט פאַראָרדנט: ווען איינער וועט אַנטלויפן, זאָל מען אויסשיסן די יידן פון אַ גאַנצן באַראַק, ווו ס'האָבן זיך געפונען 600 מענטשן.

איך געדענק נישט גענוי די דאַטע, ווען דאָס איז געשען: איינמאָל אין אַ שבת זענען אַנטלאָפן צוויי מענטשן, איינער פון 28סטן בלאָק און דער צווייטער פון 29טן בלאָק. האָט געט, דער לאַגער־פירער, געפאָדערט פונעם יידישן קאָמענדאַנט, חילעוויטש, ער זאָל אונטערשרייבן, מ'זאָל לויטן געזעץ אויסשיסן 1,200 מענטשן. אין דעם טאָג איז קיינער נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. צוויי אַזייגער נאָכמיטאָג איז געקומען אַ באַפעל, אַז דער גאַנצער לאַגער זאָל אַרויס אויפן אַפּעל־פּלאַץ. די לאַגער־עלטסטע האָבן צעטיילט די מענטשן אויף גרופּעס, און די גרופּעס צוגעטיילט צו געוויסע אַרבעטן.

נאָכהער האָט אַ טויט־קאָמיסיע פון ס.ס.־לייט, אַדורכגעקוקט יעדע גרופּע. איך האָב זיך געפונען אין אַ קליינע גרופּע, ווו מ'האָט אַרויסגענומען דריי פּערזאָן צום דערשיסן, צווישן זיי איז געווען אַ ייִנגעלע, מאָטעלע ראָזענבלום, וועלכער האָט זיך אַרויסגעריסן פון די הענט פון די יידישע אָרדנונגס־דינסט, וועלכע האָבן געפירט די מענטשן צום זאַמלפּלאַץ צו שיסן.

אויף איין פּלאַץ האָט מיין שוואָגער, מלך, געאַרבעט אָן אַ העמד און ער איז געווען זייער אויסגעמאָגערט. זיי האָבן דאָס באַמערקט, האָבן אים אַרויסגעפירט צום זאַמלפּונקט, ווו מ'האָט דערשאָסן 76 יידן.

פון דער פאַמיליע: מלך קאַלאַמייק און מיין שוועסטער רבקה, מיט זייערע אַכט קינדער און אַן אייניקל, איז קיין זכר נישט געבליבן. אַלע זענען אומגעקומען דורך די היטלער בעסטיעס.

השם ינקום דמם.

דב בייסקי

מן הפולקלור הדזיאלושיצאי

עשיר היה הפולקלור היהודי במזרח אירופה, במשך דורות נוצרה ספרות עממית עשירה שינקה את כוח יצירתה מאורח חייהם של אבותינו וממסורת שנוצרה עוז' בזמנים ההם. ספרות עממית זו, היתה מורכבת מדברי פרוזה, שירה, אגדות ומעשיות, פתגמים וחידות, מהתלות ובדיחות שהזמן גרמן. כינויי שמות ואפילו קללות, נמסרו בעל פה, מדור לדור. עיירתנו דזיאלושיץ, עקב היותה מרכז יהודי גדול בסביבה נידחת, הצטיינה, במיוחד, בפולקלור שלה. אוכלוסייתה היתה ברובה יהודית טיפוסית, והיא התקיימה באותה עיירה, החל מהמאה הארבע עשרה והיוותה מרכז חברתי ותרבותי, בנוסח המקובל בימים ההם. ליד המסורת הקשורה בלימוד התורה והאמונה הבלתי מסוייגת באֵל עליון היושב במרומים, התפתח במשך הדורות הפולקלור הדזיאלושיצאי החילוני. ולו הצלחנו לרכז רק מקצתו, היתה קמה ספרות עממית עשירה ומיוחדת רק לעיירתנו דזיאלושיץ, והיתה מגלה לנו בדרך פולק־לוריסטית עממית, את צורת חייהם של אבותינו, את פיקחותם, חריפותם, שנינותם, וחוש ההומור שליווה אותם במשך הדורות.

לצערנו, הושמד הכל. הצורר הנאצי היסל כל שריד. שום דבר לא נשאר לפליטה. ומסיפורי המעשיות, ששמענו בילדותנו, מפי סבתות וסבים, רק זכרונות קלושים נשארו עמנו. וזה מעט מדי, ובכל זאת הייתי רוצה לשחזר כמה שאפשר לא את סיפורי המעשיות, אלא לפחות את שאר הדברים שנשארו בזכרוני. אולי תזכיר אימרה דזיאלושיצאית מסויימת, או כינוי, שהיה שגור בפינו, את הדמות האנושית או את סיפור המעשה, שהסתתרו מאחורי אימרה או כינוי זה.

הבדחנים

כת מיוחדת במינה היוו הבדחנים. תפקידם היה, כידוע, לשמח את הבריות בטקסי החתונה. עוד בילדותי זכיתי לשמוע אותם וליהנות מהופעתם. משוררים עממיים אלה, למרות היותם עניים מרודים, ידעו לשמח לבב אנוש בשירה עליזה, מותאמת לצרכי השעה ובחרוז יפה לקרב את המסובים. תמיד התפלאתי בשמעי אותם, איך הצליחו, בלי להרהר רגע, להמשיך לשיר שירי תהילה ושבח לפלוני בן פלוני, או לצאת בשיר חדש, שלא שמענוהו עוד בעיירה. היו בדחנים, ששמעתי אותם כמה פעמים, אבל בכל פעם היו הפזמונים חדשים ומותאמים לאותה שעה.

עומדים הם נגד עיני כפי שראיתים בחתונות. כמובן שבדחן משובח הוזמן

רק לחתונה של עשירים. לעניים לא היתה האפשרות הכספית לכך. די היה להם בנדוניה ובהוצאות החתונה. בדחן אחד בשם פרידמן, לא מדזיאלושיץ, היה המפורסם ביותר בסביבה. ואף על פי שהתגורר בקראקוב, הוזמן להרבה חתונות בעירנו ונתחבב על תושביה. הוא יהודי בעל הדרת פנים, עדין נפש וכשרוני מאד. הגורל התאכזר לו והיה סגי־נהור. למרות הכול, הצטיין במלאכתו. באה המלחמה ופגעה קשות בפרנסתו. וכשנתרבו הגזירות בקראקוב, עבר עם בני משפחתו לדזיאלושיץ. הוא השתכן בבית המדרש, שנהפך למקום מגורים למחוסרי גג. הגורל הסופי המר של כל בני עירנו היה גם גורלו.

כינויי השם

פרשה בפני עצמה הם כינויי השמות. היתה זו מכת העיירה. מועטות היו המשפחות שקראו להן בשמותיהן הרשמיים. כמעט בכל בן דזיאלושיץ, דבק כינוי, שאיפיין את תכונותיו, גבורתו או חולשתו. הערכת הציבור כלפי בעל הכינוי התבטאה בכינוי עצמו. אבל בעיקר, תיאר הכינוי שנוסף לשם, את מקום מוצאו, עיסוקו, הרגליו, קומתו ואפילו צבע עורו.

מי מאתנו אינו זוכר את הכינויים הבאים ?

קליין מענדעלע ; קליין חונעלע ; בערעלע לעכטציער ; סנדר דעם געלן יואל׳ס ; אלימלך דער רויטער ; חיים דז׳יעראזנער ; זיסקינד שניידער ; מנדל מאלאז׳ ; וואלף דער בעדער ; מענדל בעקער ; לייב איינבינדער ; משה באטשעס ; דער פראבילוביצער ; משה קאניא־ז ; דער געלער בעריש.

אסתפק רק במעט הזה לשם דוגמה. אילו רציתי להמשיך, אפשר ואפשר לספור את מחצית העיירה, רק לפי הכינויים, ובטוחני שכולכם תיזכרו בדמויות אלה, שהיו תושבים ידועים של העיירה.

אימרות חכמה (ווערטלעך)

בגלל היותה עיירה קטנה, התפשטה מהר מאוד כל שמועה או אימרה. הן נמסרו תחילה מפה לאוזן, ולבסוף נעשו סוד גלוי לכל העיירה. לרוב היתה זו אימרה שנונה וחריפה, או משפט, או שטות, שבזמן שנאמרו, היתה להם משמעות מיוחדת במינה. תקופה ארוכה למדי התהלכה האימרה בעיירה עד שנשתכחה למחצה או לגמרי. והנה שוב כמה אימרות, שיזכירו לכם ודאי את אומריהן, את התקופה שבה נאמרו ולאיזה צורך השתמשו בהן :

דער ערל איז מבין כל אות ;
ס׳פאסט אים ווי אין קבר אריין ;
ס׳פאסט ווי אַ הויקער צו דער וואַנט ;
אַ לקחנער (גנב) ;
זיי רואה (בבקשה, לשים עין ולהשגיח) ;
ווער איז דער יאַלד ?

דאָס איז אַ ממזר׳ל ;
זיי געזעגנט, מאַטיע ;
גוט שבת, קאָזע ;
שבתאי, ווי לויפסט דו ?
נישט געשטויגן נישט געפלויגן ;
ער פּאטשט זיך אויפן בויך ;
עס רינט אים איבער דער באָרד ;
אַ כשרער טאָפּ, אַ כשר לעפל ;
שעם זיך אין ווייטן האַלדז אַריין ;
עס גייט אים מיט די פּוטער אַראָפּ ;
אַ קישקע אַ גדולה ;
קליין, גרויס — איין פּרייז ;
מיט דעם קאָפּ אין דער ערד, מיט די פּיס אין קלויסטער ;
סקאַנדאַל קומט ;
געזאָגט — געטאָן ;
אוי ! אַ צאָן ;
אַ חתונה אין שטעטל ;
כאַפּ נעם אים און שנייד אים אָפּ פון שטריקל ;
היינג זיך אויף אַ צוקער שטריק, וועסט דו האָבן אַ זיסן טויט ;
ער דרייט זיך פּוסט און פּאַס ;
ער האָט זיך צוגעכאַפּט, ווי צו הייסע לאַקשן ;
זי איז חרוב קראַנק ; זי דערקענט שוין נישט קיין מענטש ;
געקראָגן אַ קראַסנע בילעט, — איז געוועזן פרחה נשמתה ;
האָק נישט קיין טשייניק ;
אוי אַ לאָקש — אַ לאָקש ;
מוחל טובות ;
קוש מיר דעם ויזתא.

לצערי, לא נשארו בזכרוני אלא מעט אימרות מסוג זה. הרוב, נשתכח במשך הזמן. אבל גם מן המעט שנשאר, אפשר ללמוד מה גדולה היתה השנינות והפיקחות ועד׳ כמה מפותח היה חוש ההומור של אבותינו.

איציקל הקברן

קברי אבות

צבי פטשניק ולייב איינבינדר ז"ל מעיינים בעתון

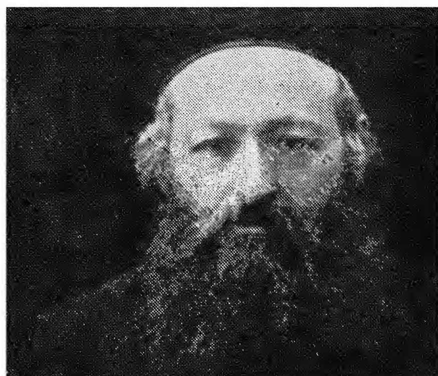
סבלי העיירה במנוחתם

הרבנית אפשטיין בצעירותה

החזן משה שפיוואק בעת תפילת אל מלא רחמים

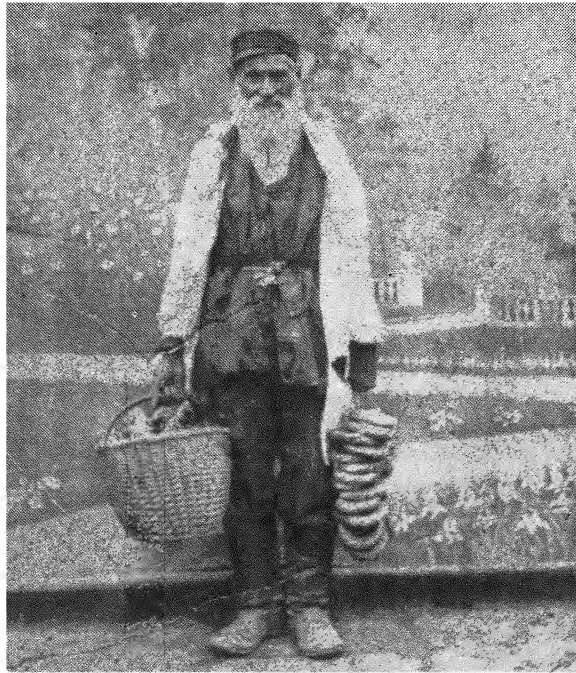
יהושע שפיוואַק, חזן העיר

עגלון

שימעלע המשוגע

מוכר בייגעלעך ביריד

משפחה בעיירה

משפחה בעיירה

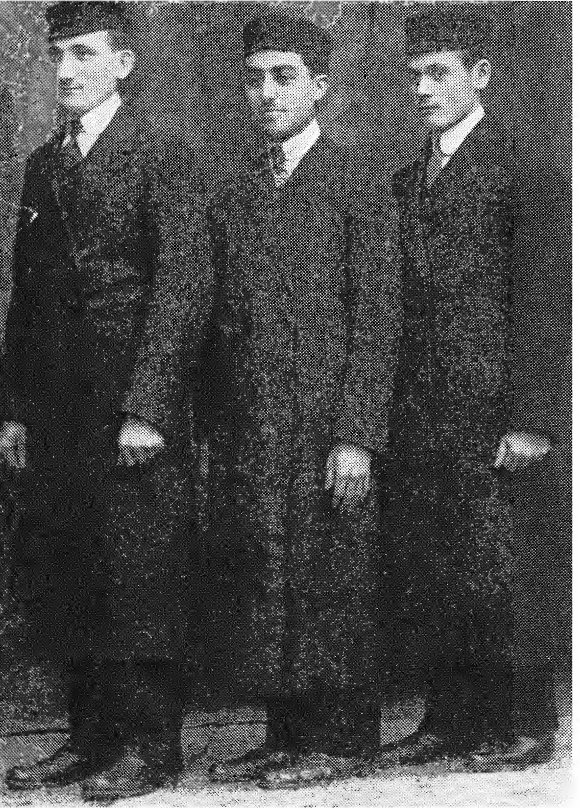
אם וילדיה שניספו בשואה — חוה ארקוש וילדיה אסתר ודוד

שלושה חברים: דוד טרגובניק ז"ל, יעקב יבל"א, יצחק קולסץ' ז"ל

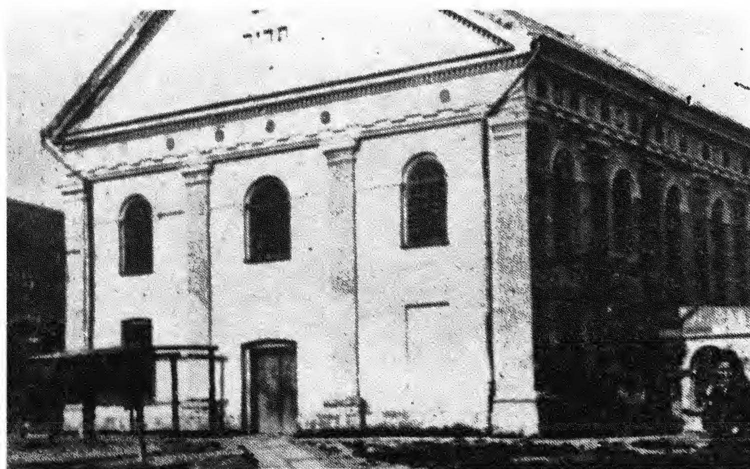
משה הירש רוזנפרוכט ז"ל בשובו מהשבי הרוסי

אברכים בעיירה

שוחט העיר, איטשע מאיר גוטפרוינד ובתו

בית הכנסת מצד מערב

הרבי ר׳ אליעזר אפשטיין ז״ל, בנו יונתן ואחד מחסידיו

הרב ושמשו — הרב הישיש
ר׳ יצחק הלוי סטשבסקי ז״ל, ומשמשו הירש מנדל ז״ל

חתונה אצל משפחת גולדקורן

שואה וחורבן

ד"ר משה בייסקי

ימי השואה

פתח דבר

משנתבקשתי על ידי חברי וידידי, יוזמי מפעל ההנצחה של קהילתנו הקדושה דזיאלושיץ שחרבה, להעלות על הנייר כמה פרקים מקורות העיר ותושביה בתקופת השואה, לשבצם במסגרת ספר יזכור העומד לראות אור, השבתי תחילה את פניהם ריקם. על סירובי חייב אני התנצלות בפני העוסקים במלאכת קודש זו בצירוף הסבר.

כמי שגדל והתחנך בעיר זו וינק ממנה את ערכי היהדות המושרשים, על כל ההווי המקורי המיוחד במינו שנתברכה בהם, אף לי יקרו מאד פרקי הזכרונות עליה ויחד עם האחרים ענין רב לי, כי יישמרו לבאות, לפחות בדרך זו, תולדותיה וקורותיה של הקהילה הקדושה. חלילה מליחס לי קלות ראש לגבי החובה המוטלת על כל אחד מבני עירנו, ניצולי השואה, לתת ידו, כיכולתו, להקמת יד ושם לעיר ואֵם בישראל.

סירובי נבע דווקא מתוך החששות והספקות, כי דל כוחי ויכולתי להרים משא כבד ואחראי זה. מי שניגש להעלות פרשיות מתולדותיה של קהילת דזיאלושיץ, שחרבה ואיננה עוד, ניצב לפני משימה קשה ביותר. מלאכת ההשמדה נעשתה באכזריות ויעילות שאין למעלה ממנה! אפרם של קדושיה לא הובא לקבר ישראל. מלבד הידיעה הודאית כמעט, כי מרבית יהודיה הושמדו במחנה בלז'ץ, לשם הגיעו במשלוח, בגירוש ההמוני הראשון שהיה ב־2 בספטמבר 1942, לא נשארו שום עקבות של יתר יהודיה, אשר נספו במחנות עבודה והשמדה שונים לשם גורשו. והאלפים אשר הומתו בתוך העיר, הן בשעת הגירושים והן לפניהם, אף הם לא הובאו לאחוזת קבר. לכך כבר דאגה האוכלוסיה הפולנית המקומית, שאף בית הקברות יימחק מעל פני האדמה ומתחתיה.

מצב דומה קיים לגבי החומר התעודתי המקיף מאות שנות קיומה של הקהילה וכולל את תקופת השואה עצמה. פנקס הקהילה, מסמכיה והגנזך שלה — זכר לא נותר מהם! מה שלא הספיקו הגרמנים ביעילותם להשמיד — השלימו הפולנים תושבי המקום. חסר על כן בסיס תעודתי כלשהו, לא רק כדי לבסס עליו חקר ממשי כלשהו של הקהילה, אלא נעדרת אף היכולת לערוך בדיקות והשוואות לענינים שבזכרון, במקרה ומתעורר ספק הטעון בדיקה. ואין תקלה גדולה יותר מהעלות זכרון קהילה אשר חרבה, בהעדר חומר תעודי מוסמך.

וחששות נוספים. כשלוש שנים היתה קהילת דזיאלושיץ תחת שלטון הגיהנום הנאצי עד לחיסולה הסופי. וכל שנה, 365 ימים לה, שכל אחד מהם הוא ים של גזירות ופורענויות המתחדשות וגוברות. מי ימנה ומי יספור את כל מה שהיה מנת חלקה של האוכלוסיה היהודית בכלל ושל כל משפחה ומשפחה בנפרד? גם אילו נותרו בחיים כל פרנסי העיר, שטיפלו ודאגו לצרכי השעה, של בני קהילתם, ספק אם היה בכוחם לתאר את תולדות הקהילה בשנים איומות אלו. ועל אחת כמה וכמה אני. לי ודאי אין הדברים נהירים די הצורך.

ואם לא די בכל אלה, הרי גם מלאך השכחה עשה את שלו.

כ־30 שנה חלפו מאז הונפה חרב המשחית על יהדות פולין, תקופה זו קצרה מדי בכדי להשכיח מכל אחד מאתנו את מאורעות הזוועה שחזה מבשרו או להגליד את הפצעים שנשארו פתוחים ואשר לא יתרפאו לעולם. אולם דווקא משום שיום רדף יום וכל גזירה היתה איומה יותר מקודמתה, נוצר הקושי לערוך ולספר את האירועים באופן כרונולוגי. אין ספק, שעשרות ומאות מקרים שקרו אז, עדיין עומדים ומפרפרים היום לנגד העיניים, סומרים את השערות ומקרישים את הדם באכזריותם — באותה צורה ממש, כפי שהתהוו. אך ודאי לא מעטים העניינים שהם בעלי חשיבות מבחינת תולדותיה של הקהילה, אשר, ייתכן, וגם באותם הימים הרי גורל לא הגיעו לידיעתי או שהלכו ונתערפלו עם הזמן שחלף. יובן איפוא אל־נכון החשש שלי, לעסוק, בנסיבות אלה, בנושא כה כאוב וקשה. ועל הכל גדול החשש, שמא לא אדייק, מתוך חוסר ידיעה או זכרון, דווקא בעניין אשר יוזכר ויועלה בספר על ידי אחרים ואמצא חוטא כפליים. אלו היו הסיבות לסירובי.

אולם לאחר שיקול נוסף נוכחתי, שעל אף חששותי, צודקים היוזמים להקמת הגלעד, הדבקים במטרה. אמת נכון, ספקותי לא פחתו במאומה. אולם קיימת מציאות מרה ואכזרית אחרת. אנו, שרידי השואה, דור אחרון הננו ליוצאי דזיאלושיץ. מלבדנו, לא יוכל אדם לספר עוד את פארה של הקהילה, לתאר את חכמיה וצדיקיה, להעלות את פרקי ההווי, להתגעגע על חדוות נעורים שחלפד שם ולזכור אותם ימים מאושרים, בהם חלמנו חלום שיבת ציון בתנועות הנוער הציוניות. משיכלה דורנו, לא ידע אדם על בית המדרש שהמה לומדים, על בחורי הישיבה שעשו לילות כימים בתלמוד תורה, על הרב יצחק לוי סטשבסקי זצוק״ל ועל הרבי אפשטיין זצוק״ל, שקהילה שלמה חיתה על מוצא פיהם. בנינו שנולדו בארץ, גם אם שמעו שהוריהם נולדו בעיירה ששמה דזיאלושיץ, מתקשים אף לבטא את השם הזה כראוי. אדמת דזיאלושיץ הצחיחה לא תצמיח עוד לעולם דור יהודי חדש. היתכן, שתימחק קהילה יהודית על מרבית תושביה מעל פני הקרקע ושום זכר לא יישאר לה? והרי מאות בשנים תססו בה חיים יהודיים במלוא תפארתם, חדורי מסורת ומלאי תוכן ואמונה. שם גדלו הורינו ופעמו לבבות יהודיים חמים; שם נתקיימו מוסדות תורה יהודיים ועבריים ואנו, הבנים, ינקנו מפי מורים ותלמידי חכמים את ערכי המוסר היהודי והדתי. ואנו השרידים היחידים, אשר שתו מכוס התרעלה עד תום ובדרך נס נותרו בחיים. יחד עם אלה שהיו ואינם, סבלנו את מר הגיהנום הנאצי ומאתנו הופרדו הורינו, אחינו

וילדינו ונשלחו למקום שאין חוזרים ממנו עוד. היינו שותפים למאמץ ולהשתדלות על אנושית לעבור את תקופת הזעם. אויה לנו, אנחנו המעטים הצלחנו, האחרים הרבים לא הצליחו.

לזכרם של יקירינו ושל העדה הקדושה שחרבה מצוה היא לספר; אף אם לא תהיה זו עדות מלאה ורק עיקרי הדברים בקוויהם הכלליים יירשמו בספר.

ההתחלה

ביום שבו פרצה המלחמה הייתי בקראקוב, העיר בה גרתי זה כמה שנים. כבר למחרת היום, הגיעו הידיעות המדאיגות, שהצבאות הגרמניים מתקרבים במהירות והכרחי לעזוב את העיר. — לאן לברוח? הדרך היחידה לבריחה הובילה לדזיאלושיץ, לבית הורי. דא עקא: החל מן היום הראשון לא היו בנמצא שום אמצעי תחבורה. כמו יותר עשרות ומאות אלפי בני אדם אחרים יצאנו לדרך ברגל. נלוויתי בלכתי אל אחי הבכור, דב. שלושה ימים ולילות התקדמנו בהליכה מאומצת כשהכבישים, הדרכים והשבילים מוצפים בני אדם. ההליכה היתה מבוהלת וללא כל סדר, כשמדי פעם, הפציצו אוירונים גרמניים את ההמונים המזדחלים לאיטם ונפלו קרבנות אין־ספור. הגרוע ביותר היה, כי שום אדם מבין ההמונים לא ידע, בדיוק, לאן עליו לברוח. באותו כביש, בכיוון צפון־מזרח, הלכו עשרות אלפים בני אדם, על ילדיהם, פרותיהם ורכושם הדל, ואילו מצפון־מזרח ובכיוון הנגדי, נראה אותו המון בני אדם ממש גורר את רגליו תועה ונבוך כשבפי כל אחד מהם אותה בשורה, כי הגרמנים מתקרבים לאותו מקום שממנו הוא בורח. לנו היה ברור, כי תחילה עלינו להתאחד עם בני משפחתנו. ואכן, הצלחנו להגיע לדזיאלושיץ בסיומו של היום השלישי למנוסתנו.

המצב בעיירה לא היה שונה בהרבה מאשר במקומות בהם עברנו בבריחתנו. אלפי פליטים נתקבצו והגיעו לכאן, מתוך הנחה הגיונית, לכאורה, כי עיירה קטנה, שאינה על אֵם הדרך ומרוחקת מעורק תחבורה ראשי לא תיפגע, במיוחד, במהלומת הקרבות הראשונה. אולם לא היתה זו אלא תקוות שוא. בערבו של אותו יום בו הגענו לדזיאלושיץ, ניתנה הוראה על ידי השלטונות הפולניים, שכל חיילי המילואים וכן גברים עד גיל 50, מצווים מייד לעזוב את העיר ולפנות בכיוון פינצ׳וב וקילצה. החלה זרימה מבוהלת של המוני בני אדם, כשהבריחה מלווה ידיעות וסימנים, שהגרמנים דורכים כל הזמן בעקבותינו. ואמנם אף אחד מאתנו לא הגיע למקום המיועד או תחנת גיוס, כיוון שהצבא הגרמני הממוכן הקדים אותנו בכל מקום. נמצאנו בבריחה מתמדת ומבוהלת, כשכל הזמן יריות התותחים בערפנו. פולין נשטפה בים של פלדה, עופרת ואבק שריפה — ומשהגענו חסרי כוח ונשימה לגדות הנהר סן, נוכחנו לדעת שעוד בליל ראש השנה כבשו הגרמנים את הגדה כזה ואילו זו שמעבר נתונה לשלטון הרוסים. התחילה איפוא דרך היסורים בחזרה, והפעם תחת שלטון הגרמנים. עוד בדרך, הומחש לנו מה מוצדק היה הפחד מפני הנאצים.

משחזרנו לדזיאלושיץ מצאנו עיר שונה בתכלית משעזבנו. אמנם לא פקדוה

קרבות וגם לא הופצצה, אולם בהרכב האוכלוסיה חל שינוי. מבין תושבי המקום שנמלטו וברחו, בין על פי צו ובין מיזמתם הם, לא חזרו רבים. לאחר חדשים ושנים התברר שהיו כאלה שהספיקו להגיע עד לסן לפני שנעשה התיחום בין הגרמנים לבין הרוסים. אלה מצאו את עצמם, פתאום, בשטח הכיבוש הרוסי ומנותקים היו מביתם וממשפחותיהם. פרשה בפני עצמה היא, המאמצים שעשו הפליטים משני עברי הנהר כדי לחצותו ולהתאחד עם משפחותיהם. לא מעטים קיפחו את חייהם תוך כך ואחרים פתחו בדרך נדודים משלהם, שנסתיימה בדונבס, בהרי אורל ובסיביר. כך, למשל, נתברר בין היתר, שמר שלמה גרטלר ובנו פולדק נמצאים תחת שלטון הרוסי בלמברג בעוד יתר בני המשפחה שוהים בדזיאלושיץ. בסוף שנת 1940, או תחילת 1941, הצליח פולדק להבריח את הגבול ולהגיע הביתה ואילו האב נשאר ונשלח למעמקי רוסיה. רבים מבני עירנו חילקו אותו גורל.

לעומת המשפחות השלמות, או החלקיות, אשר לא הצליחו לחזור לביתם כבר ממנוסתם הראשונה בתחילת המלחמה, נוספו וגם נותרו בעיר פליטים מרובים, שהגורל הביאם אליה, ולא יכלו, בינתיים, לזוז הלאה.

האוכלוסיה ותנאי המגורים

משעבר הזעזוע הראשון והקרבות פסקו, החלו הגזירות הראשונות נגד היהודים. צו רדף צו וכל יום הביא עמו החמרות חדשות כלפי האוכלוסיה היהודית. מהן היו גזירות ארציות, שנגעו לכלל היהודים במדינה כולה ומהם צווים מקומיים, ליהודי המחוז בלבד. למעלה מכוחי הוא לזכור ולמנות את כל ההגבלות שהוטלו אותה תקופה עוד לפני צאת השנה האזרחית, 1939. הוחרמו כסף, זהב ותכשיטים; נאסר לעזוב בתי מגורים בשעות החשיכה, נאסרה יציאה מגבולות העיר; הוטלה חובה לשאת סרט הכר ליהודים (בצורת פס לבן ברוחב 10 ס״מ ועליו מגן־דוד כחול, בגודל 8 ס״מ). נאסרו נסיעות יהודים ברכבת, עיסוק במסחר, נתפש רכוש וכו׳. נגזרו עשרות גזירות שונות ומשונות שהגבילו תנאי החיים של היהודים, כבר בחדשי המלחמה הראשונים.

כדי להקל עלי מעט, החלטתי לשוב לקראקוב ולנסות להיקלט בחזרה, במקום עבודתי הקודם. אולם רק חדשים מספר בלבד, יכולתי להישאר שם. משהוחל, בתחילת שנת 1940, בהקמת הגיטו והיהודים נצטוו להעתיק לתוכו מגוריהם, נראה לי הגיוני יותר, לחזור לדזיאלושיץ לבית הורי ולא להיכלא בתוך הגיטו. אמנם בסופו של דבר דזיאלושיץ גם היא היתה כולה לגיטו. גם כאן חל, כאמור, האיסור החמור לצאת את תחומי העיר ומי שעבר על כך שם נפשו בכפו. אך למראית עין, לפחות, היתה בה התחושה נוחה יותר. גדירות תיל לא הותקנו מסביב לעיר וזקיפים לא שמרו על השערים. ודאי, גם כך נמנעה כל יכולת תנועה מתוך העיר החוצה, לכפרים הסמוכים ביותר. אך עצם העובדה, שלפני העיניים לא התנוססו גדירות התיל הגבוהות, היתה בה משום הקלה חזותית. אולם, היתה סיבה

נוספת שבגללה בחרתי לשהות בדזיאלושיץ ולא בגיטו של קראקוב. אותו זמן — והמדובר הוא בשנת 1940 — לא היתה קיימת עוד תחנת משטרה גרמנית קבועה בתוך דזיאלושיץ. אמנם היא הוקמה תחילה בעיר אבל הועברה בזמן מאוחר יותר לקז׳ימיז׳ה וילקה. היה זה לפי שעה יתרון גדול ליהודים, כיוון שהעיר לא נמצאה תחת השגחתו המתמדת של הצורר. השלטונות הגרמניים המחוזיים התמקמו במייכוב, והז׳נדרמריה עשתה את ישיבתה קבע בקז׳ימיז׳ה וילקה. ביקורי נציגיהם היו אמנם תכופים ולעתים אפילו מדי יום ביומו. שום גזירה לא פסחה גם על עירנו ובכל זאת, היה בכך משום יתרון שאין הקלגסים יושבים בתוך המקום. כל ביקור של אנשי השלטון נודע חיש מהר מהרגע שהגיעו לעיר. אבל נראה היה, שקל יותר מאשר בערים השכנות, שם ישבו דרך קבע, הן אנשי גיסטאפו ו־ס.ס. והן המשטרה ואנשי המינהל הגרמניים.

זו כנראה גם הסיבה, שהחל ממחציתה הראשונה של שנת 1940, החלו נוהרים לדזיאלושיץ, בדרכים שונות, יהודים מערים גדולות יותר. ראשונים באו יוצאי דזיאלושיץ לשעבר, אשר בזמנים שונים עקרו ממנה לחפש אחרי פרנסה. מתוך שהיו קשורים בקשרי משפחה עם תושבים מקומיים חזרו, לרוב בחוסר כל, ובלבד להתרחק מישובים אחרים מרכזיים יותר, שם הוחמר מצב היהודים לאין שיעור מאשר בדזיאלושיץ. רבים מבני עירנו העתיקו מגוריהם, בעשרים השנים שקדמו לפרוץ המלחמה, לשלזיה ולזגלמביה. בשנת 1940, מצא חלק גדול מהם את דרכם חזרה לעיר מולדתם. מלבד זאת נאלצו יהודים להעתיק מקום מגוריהם מאיזורים שונים שבפולין שצורפו לרייך השלישי, ומובן היה מאליו שלא ייזכר ולא ייפקד בהם שמו של יהודי. גם מבין אלה הגיעו לא מעטים לדזיאלושיץ ובהמשך הזמן, לקראת שנת 1941, כאשר הגיטאות בערים הגדולות נסגרו לחלוטין ותנאי החיים בהם נעשו ללא נשוא — חיפש כל מי שהיכולת בידו, מפלט באיזור, שעל פי סברה היה בו קל יותר לשאת את הזמנים הקשים.

נמצא על כן, שלמעשה מתחילתה של המלחמה ועד לסוף שנת 1941, בערך, גדלה אוכלוסית דזיאלושיץ, באופן מתמיד, לאין שיעור. לא קל היה להגיע, אך יהודים הסתכנו ומוסווים כנוצרים מבטן ומלידה, עלו לרכבות, ערומים ובחוסר כל לאחר שברחו מגיטאות ומאיזורים שהוכרזו כנקיים מיהודים, ובני־המזל שבהם, הצליחו להגיע למקום, שבעיניהם נראה היה להם קל יותר להחזיק מעמד בו עד יעבור זעם, מאשר במקום ממנו ברחו.

סטטיסטיקה ומספרים על האוכלוסיה היהודית בעירנו בעת המלחמה אינם בנמצא, אך ברור, שעלתה בהרבה על עשרת אלפים נפש. משמע, ששני שלישים בערך, היו פליטים אשר הגיעו לעירנו, לרוב ללא כסות לעורם.

כידוע, לא הצטיינה מעולם עירנו בתנאי מגורים מרווחים. המשפחות גדלו בהתמדה, אבל לא כן הבניה. רבים מתושבי העיירה הקבועים, התגוררו בתנאים ירודים וקשים. והנה תוך זמן קצר מאוד נתוספו עליהם אלפי פליטים ללא קורת גג לראשם. כמעט כל משפחה, נאלצה לקלוט שארי בשר, שנמלטו מן התופת והילקו עמם קורת גג, שבלאו־הכי היתה דלה ודחוקה. על אף הצמצום והצפיפות

של יהודי המקום, עדיין לא נמצא שיכון כלשהו לכל אלה שחיפשו מחסה. כל חור וכל קרן־זוית נידחת נוצלו. העיירה דמתה לעיר מקלט. במקומות הציבוריים שוכנו מאות בני אדם בתנאים שאין לתארם. רק בבית המדרש ובבית הכנסת (שנאסר על ידי הנאצים להשתמש בהם לייעודם), התגוררו קרוב לאלף נפש. כל משפחה זכתה למספר מסוים של מטרים מרובעים בהתאם לגדלה. במשך הזמן הותקנו מיני דרגשים, שאיפשרו להניח עליהם את הראש בשעות הלילה. דכאון, שאין לתארו, תקף את הנכנס לתוך מקומות ציבוריים אלה, שהפכו למקומות מקלט. המטלטלין הדלים, שריכזה כל משפחה סביבה הגבירו את הרגשת העוני האיום. ככל שעלה בידי מישהו להשיג חתיכת אריג או בד, התקין סביב פינתו שנשתכן בה, כעין מחיצה שתחמה תחום פרטי לבני משפחתו. עשרות תינוקות ופעוטות גדלו בתנאים אלה, ללא תנאים סניטריים אלמנטריים. מים לשתיה היה הכרח להביא באסל ודליים ממרחקים. אחת הבעיות הקשות ביותר, לאלה שנאלצו לגור במקומות המקלט האלה, היתה הכנת תבשיל חם. (בשלב זה לא דובר על דאגת פרנסה, אלא לשטח מגורים פיזי להימצא בו). מקומות המקלט הלכו והצטמצמו ככל שהלך ורב מספר הפליטים, — עד שהשטח שהוקצה לכל משפחה לא איפשר גם מעברים ולא כל שכן, פינות בישול. הקלת מה באה לדרי מקומות המקלט מן המטבח הציבורי, (עליו ידובר להלן), ממנו קיבלו לפחות ארוחה חמה אחת ליום; אך לא היה בכך כדי לפתור את המצוקה הכללית.

קושי אחר שהכביד על החיים היתה שאלת ההסקה. צרה זו היתה משותפת לכלל האוכלוסיה ובמיוחד לאלה ששוכנו במקומות הציבוריים. בין יתר המצרכים שהמחסור בהם הורגש כבר מתחילת המלחמה, היו חמרי הסקה. הפחם היה נדיר למדי ועצים חסרו בכלל. נוסף על הצרות מידי הצורר, נפל עליהם סבל שבא מידי שמים. החורף בשנת 1940 היה קשה במיוחד. אם בבתים פרטיים עוד נמצאו מטלטלים כלשהם, שניתן היה להסיק בהם את התנור, הרי במקלטים הארעיים כגון, בית הכנסת ובית המדרש, גם זה לא היה בנמצא. בתוקף תפקידי, כחבר הוועדה הסניטרית, נזדמנתי למקומות אלה כמעט כל יום, ונתגלו לפני מחזות קורעי לב ממש. ראיתי תינוקות וילדים שוכבים ימים תמימים על דרגשי העץ, מכוסים במיני שמיכות או סחבות, שנאספו בין התושבים, להגן על הפעוטות מפני הקור העז.

הסאה הוגדשה מבחינה זו, לקראת חורף 1941. האוכלוסיה היהודית חייתה, דחוסה וצפופה, בתוך המשכנים הדלים, עד ללא נשוא. ובמצב מחריד זה היה הכרח לקלוט מאות משפחות נוספות. צו יצא מאת הצורר הפוקד לרכז את היהודים אך ורק בישובים מסויימים, ונאסר בתכלית האיסור, להימצא בכפרים או בעיירות קטנות. כידוע, לא היה כמעט כפר בסביבה בו לא התגוררו כמה משפחות בודדות של יהודים. תוך ימים ספורים הוטל עליהם להעתיק את מקומם לדזיאלושיץ. זכורני הוויכוחים והמריבות בין אנשי היודנראט לבין בעלי הבתים והפליטים, כשנעשה הכרח לדחוס עוד כמה מיטות ודרגשים למקומות, שממש לא היתה

כל אפשרות להכניס בהם גם סיכה. ואף על פי שסבל זה היה אולי מן הקטנים לעומת מה שהתנסתה יהדות העיירה כל משך שנות הכיבוש ועד לחיסולה הפיזי, הרי שהיה בכך להקשות על החיים, שהיו מרים בלאו הכי, ולהאריך את דרך היסורים היום־יומיים.

תברואה ואפידמיות

תנאי המגורים האיומים והצפיפות הרבה, טמנו בחובם סכנה חמורה של מגיפות, שהן, בהכרח, סימן לוואי לתקופות המלחמה. ועד הקהילה היה ער לכך מתחילה, ומאמצים רבים הושקעו למנוע את הסכנה. הדבר לא היה קל בנסיבות אלה, בעיקר מפני תנאי הסניטציה הגרועים ומחמת התת־תזונה שמרבית האוכלוסיה היתה סובלת ממנה. פרוץ מגיפה היה בה משום סכנת כליה כפולה: ראשית, מפאת הסיכון של התפשטותה המהירה ללא יכולת להשתלט עליה, ושנית מחמת האמצעים הקיצוניים שנקטו במקרה כזה שלטונות הכיבוש. בתחילת המלחמה היה בעיר רק רופא אחד, ד״ר גרמבובסקי. בראשיתה של שנת 1940 הגיעה אלינו הרופאה, ד״ר דבורה לזר מקראקוב והתיישבה במקום. (המדובר בבתו של ר׳ שמעון מנחם לזר, עורך העתון העברי „המצפה״ ואחותו של ד״ר דוד לזר, מעורכי „מעריב״). היא היתה הרופאה היהודיה היחידה בעיר, ומלבד הטיפול השגור באוכלוסיה המונה למעלה מרבבה — היתה צריכה למנוע מגיפות בתנאי תברואה ומגורים קשים, שהם, למעשה, חממה נוחה להתפשטותן. התפקיד היה בלתי אפשרי למלאו, מה עוד שמחלות מידבקות ומגיפות השתוללו בסביבה והיה מחסור באמצעי היסון ותרופות. בראשותה של ד״ר לזר הוקמה ועדה סניטרית שתפקידה העיקרי היה נקיטת יוזמה ופעולות דחופות, להבטיח תנאי סניטציה, הן בבתים פרטיים ובעיקר במקומות הציבוריים, ובהקמת כלים ומוסדות לחיטוי. חברי הוועדה מתושבי המקום, ערכו ביקורים יומיומיים בכל קצוי העיר, חדרו לכל פינה נידחת, ערכו חיטויים בגפרית וחמרי חיטוי אחרים. מוסד לחיטוי באדים בחום גבוה הוקם, והדרים במקומות המקלט הציבוריים היו מחוייבים, לעתים מזומנות, לחטא את מטלטליהם הדלים. ואמנם, זמן רב יחסית נשמרה העיר מן הפגע, על אף התנאים האובייקטיביים החמורים ששררו.

אולם כל המאמצים וההשקעות לא מנעו בעד חדירת מגיפות, שכבר השתוללו בסביבה הקרובה.

בשנת 1941, פרצו בעת ובעונה אחת מחלות הדיזנטריה, טיפוס הבטן וטיפוס הבהרות. סכנה רבה ריחפה על העיר, כיוון, שלהלכה, היתה חובה להודיע לשלטונות על כל מקרה של מחלה מדבקת והתוצאות לא אחרו לבוא. המגיפות התפשטו מהר יחסית, והפילו קרבנות לא מעטים. לזכותה של ד״ר דבורה לזר ז״ל יש לזקוף את העובדה שלשלטונות לא הגיעה ידיעה על המגיפות. תודות למרצה הרב ולמסירותה שככה מגיפת הטיפוס לאחר כמה חדשים. ידי הרופאה והוועדה הסניטרית היו עמוסות עבודה. מלבד הצפיפות במגורים ותת־התזונה, שעליהם לא ניתן היה להתגבר, היו קשיים אובייקטיביים נוספים: היה הכרח לערוך חיטוי יסודי

אצל כל האוכלוסיה וככל האפשר בבת אחת. ואילו המתקנים שניתן היה להקים, היו מצומצמים למדי ולא הספיקו. הקושי האחר היה נעוץ בחוסר בית חולים מקומי, או אפילו מקומות בידוד מתאימים, לשכן בהם את החולים ולרפאם. המצב במובן זה היה עד כדי כך קשה שבאין כל אפשרות אחרת הוכנסו חולי טיפוס הבהרות בין היתר למבנה „ההקדש" שעל יד בית הקברות. מאידך גיסא, גרם מצב איום זה לכך, שמספר מסוים של אנשים נמנעו להיוועץ ברופאה ועשו זאת רק במקרה, שסימני המחלה אצל אחד מבני המשפחה היו כבר בולטים ביותר. חששו מאד, כי החולה יבודד באחד ממקומות לא נוחים אלה. אולם האמת המרה היא, שבאופן פיזי לא ניתן היה למצוא בכל העיר שום מקום מתאים, שהיה עוד פנוי מפליטים.

לקראת החורף של שנת 1942, שככה המגיפה. לאחר מכן נתגלו רק מקרים בודדים של טיפוס.

פרנסה ועיסוקים

אף בשנים כתיקנן לא נחשבה דזיאלושיץ לעיר שהיו בה עשירים וגבירים מרובים. העוני היה רב. ואין בכך משום הגזמה לומר, כי חלק נכבד של האוכלוסיה חי בתנאי דוחק ומן היד אל הפה, וכן לא חסרו בכל ימות השנה עניים מרודים בעיירה. השכבה הגדולה של בעלי המלאכה, פרנסתם העיקרית היתה על איכרי הסביבה, הוא הדבר ביחס לבעלי החנויות, שהיו בין עשירי העיר. רבים אחרים מצאו מחייתם במסחר זעיר, כשרוב ימי השבוע הם מסתובבים בין הכפריים ורוכשים מתוצרתם, למכרה בימי השוק או לסיטונאים, ששיווקוה למרחקים. אם להוסיף על כך את כל בעלי העיסוקים היהודיים הטיפוסיים, כולל העוסקים בצרכי ציבור וכלי קודש, הרי לפנינו חתך מובהק של פרנסות יהודיות בעיירות מסוגה של דזיאלושיץ.

עם פרוץ המלחמה נסתתמו בבת אחת מקורות הפרנסה של מרבית בני העיר.

כבר בשבועות המלחמה הראשונים מינה השלטון הנאצי על העסקים הגדולים יותר קומיסארים שנקראו, „טרויהנדר" (נאמנים). הלכה למעשה פסקו הבעלים להיות השולטים על רכושם. חנויות אחרות חוסלו מעצמן, מחמת האיסור לסחור בסחורה שנמכרה בהן, באופן חפשי. הדבר התייחס לבדים, אריגים, צרכי מנופקטורה וסידקית, דברי עור ונעליים ועוד שורה ארוכה של מצרכים ומוצרים. בפועל ולמעשה, היתה מרבית המצרכים בפיקוח. אמנם סוחרים לא מעטים הצליחו להסתיר מסחורתם במקומות מחבוא שונים, ולהוציאה בהמשך הזמן, ולסחור בה לצרכי קיום. אולם במשך שלוש שנות הכיבוש ועד לחיסול האוכלוסיה נגרמו גם לאלה צרות אין־ספור. כל יום שני וחמישי, נערכו חיפושים מדוקדקים אחרי סחורות שבפיקוח והמציאות הוכיחה, שהז'נדרמריה הגיעה, במוקדם או במאוחר, לכל מקומות הסתר והוציאה משם כל דבר ערך. כך נתגלו סחורות של סוחרים רבים, בין היתר אצל איציק מאיר ואַגה, אלתר ספוקויני, דולה, גלונזקה, שולימוביץ, פלטקביץ ואחרים. למעשה, החרימו סחורות בכל מקום שהיו בנמצא. לרוב, נלוו הגילויים במאסר או בקנס ובמקרים אחרים אף בצורה חמורה יותר.

האיסור לצאת את תחומי העיר, שבר בבת אחת את מטה לחמם של כל אלה שפרנסתם היתה בכפרים. אולם הרעב היה, לעתים קרובות, קשה מנשוא מן הסיכון. ואמנם, לא מעטים נטלו על עצמם את הסיכון מתוך כורח. תוך סכנת נפשות חזרו על הכפרים בהסתר, לקנות צרכי מזון ולהגניבם לתוך העיר. היו מקרים שאחדים מאלה נתפסו ונאסרו. לפעמים גם נורו למוות משנמצאו עוברים על האיסור של יציאה מתחומי העיר.

מצבם של בעלי המלאכה לא היה טוב יותר; ביקוריהם של הכפריים בעיר נתמעטו, פשוט, משום שלא היתה להם כל סיבה לבוא אליה. בעקבות המצב הרעוע לא השיגה ידם לקנות את להזמין מצרכיהם. גם חמרי גלם לא היו בנמצא — ואילו מכירה חפשית של תוצרת חקלאית היתה אסורה. נוסף על כך נגזר על ציבור האיכרים לספק את חלק הארי של יבוליהם לשלטונות. ואשר לאוכלוסיה היהודית, הדאגה לפת קיבר בשביל הטף דחקה כל נצנוץ של מחשבה לרכוש מנעלים. לא כל שכן, שחוסל כליל המסחר הבין־עירוני. מרבית הפליטים היתה מחוסרת כל מקור פרנסה ורק מעטים ביניהם היו בעלי אמצעי קיום כלשהם. באופן כללי ניתן לומר, שעם כל חודש נוסף של המלחמה הלכו ורבו העוני והדחקות. תחילה, מכרו בעלי־בתים כל דבר במזון או כסף. לאחר מכן לא נותר גם מה למכור.

על הדלדול הטבעי, מחמת הסיבות האמורות, נתוספו עוד הגזירות; על פי צוים מתמידים נאלצו היהודים למסור לגרמנים כל דבר ערך; תחילה נצטוו למסור כל מטבע זר שהיה ברשותם; בהמשך הזמן, גם חפצי כסף וזהב, מכשירי רדיו, פרוות וכדומה. וכל החרמה היתה, תוך כדי הפלת קרבנות לשם הפחדה. כן הוטלו מספר פעמים על העיר כספי עונשין בסכומים גדולים. את הקונטריבוציות הכרח היה לשלם במועד הנקוב — כפי שידוע היה ממקומות שכנים, היה אי־קיום הצו, פירושו רצח כמה וכמה מנכבדי העיר. נוסף לכך היה ה„יודנרט" זקוק באופן מתמיד לסכומי כסף רבים למטרות שוחד להעביר מדי פעם רוע גזירה או לפחות לדחותה לזמן מה.

מרבית התושבים חיו איפוא בתנאי דלות איומים. לא מעטים היה מספרם של אלה, שלא נמצאה בידם הפרוטה כדי לרכוש אף את מעט הקמח והסוכר אשר חולקו על פי „נקודות", בהקצבה. בתנאים אלה צצו גם כל מיני עיסוקים והתעסקויות יוצאי דופן כגון הברחות מזון לערים גדולות על ידי התחפשות לנוצרי וכדומה. היו אלה סיכונים שהמוות ארב למסתכנים בהם על כל צעד ושעל. מה מוצא אחר היה ליהודים שפרנסתם לא היתה מצויה? — העבודה, והכוונה לעבודת כפיה.

בתחילה, הוכרחו היהודים לבצע עבודות שונות בתוך תחומי העיר וכן עבודות מקריות אחרות. אלה לא הקיפו עדיין את כל האוכלוסיה ומדי פעם נתפסו קבוצות בודדות לביצוע עבודות מסויימות. אך כבר בחורף הראשון הוטל על ועד הקהילה לספק מספר מסוים של קבוצות אנשים לפינוי השלג וכדומה. בהמשך הזמן הוחל בביצוע תכניות ייבוש ביצות, סלילת כבישים, בנית מסילת ברזל חדשה ושאר

עבודות דומות. לעיר הגיע רכז־עבודה גרמני, בשם מוחה, ותחת השגחתו יצאו מדי יום מאות רבות של יהודים למקומות עבודה מרכזיים כגון צודזינוביצה, רושיוב, סלבושוב וקז׳ימיז׳ה וילקיה — שבהם הוצאו לפועל עבודות פיתוח לפי התכניות הגרמניות. בשטח זה רב היה שיתוף הפעולה של ה„יודנרט". כדי למנוע התהוות מצב, שבו ימשיכו קבוצות מסויימות, שנתפסו בשלב ראשון במסגרת עבודות הכפיה לעבוד באופן קבוע, הוקמה מחלקת העבודה שבראשה הועמד, מר הופמן. להלכה היו חייבים בעבודת כפיה כל בני העיר בגיל העבודה. למעשה הונהגה רוטציה של כל בעלי כושר עבודה גופנית כשכל מספר שבועות מתחלפות הקבוצות, בהתאם לקביעת מחלקת העבודה ובהתאם לדרישות המשתנות של השלטונות ביחס למספרם של העובדים שהיו נחוצים כל פעם. היתה כמובן התחשבות מסויימת במפרנסים יחידים של משפחות גדולות וכן במקרים סוציאליים מיוחדים, דבר שגרם להרבה תלונות ואי שביעות רצון וטענות של אפליה לרעה. כמה שלא ייראה מוזר הדבר, סיפקה עבודת הכפיה אמצעי קיום כלשהם, לחלק ניכר מן המשפחות. הדבר נעשה בצורה דלקמן: כל עוד נמצאו בעיר בעלי יכולת, שהפרוטה היתה מצויה בידם, העדיפו אלה, כמובן, שלא לצאת לעבודה המפרכת שנמשכה מזריחת החמה ועד לשקיעתה ולהימצא תחת ידם של המשגיחים הנוגשים. הללו חיפשו איפוא מחליפים, שייצאו לעבודה במקומם משהגיע תורם. הם היו מוכנים לשלם שכר יומי, מ־5 זלוטי עד 12 זלוטי ליום, בהתאם למקום העבודה ותקופת המשכה. מבחינת כושר הקניה היו אלה סכומי כסף זעומים, אולם תמיד נמצאו מועמדים לצאת לעבודה, אפילו תמורת שכר זה, ובלבד שתימצא בידם הפרוטה לקנית לחם. מחלקת העבודה שליד ה„יודנרט" איפשרה חילופים כאלה ואף תווכה בהם בעצמה.

בהמשך הזמן לבשה עבודת הכפיה צורה נוספת: פעמים מספר הופיעו בעיר אנשי משטרה גרמניים, שמדי פעם תפסו עשרות אחדות של צעירים והובילו אותם עמם. תחילה לא היה ידוע גורלם, אך לאחר זמן מה נסתבר, כי הם נמצאים במחנות עבודה ליד קראקוב, בכפר קוסטשה וכן בפודגוז׳ה (רח׳ קוביז׳ינסקה), במפעלי הפירמה הגרמנית, ריכרד שטראוך. תחילה דאגו למשלוח סדיר ככל האפשר של חבילות בגדים ומזון לאלה שבמחנות. ה„יודנרט" הצליח להשיג רשיון למשלוח משאית שיצאה מדי פעם למחנות אלה ולקחה עמה מעט מזון, בגדים ושמיכות. הידיעות שהגיעו מן המחנות האלה היו קשות למדי, הן מבחינת תנאי החיים ללא נשוא וחוסר מזון והן מבחינת העבודה המפרכת. לאחר כמה חדשים השתדלו אנשי ה„יודנרט" כי יוחלפו כלואים אלה באחרים. ואמנם, הושג הסדר, שלפיו ישוחררו אלה שנתפסו במצודים הראשונים, בתנאי, שיסופקו לקוסטשה ולמחנה שבקוביז׳ינסקה בפודגוז׳ה עובדים אחרים. התעוררה, כמובן, השאלה, מי יהיו מחליפים אלה. בעיה זו גרמה לסכסוכים והתנגשויות קשות בין האוכלוסיה לבין ה„יודנרט" — ולמותר לציין, כי לא נמצא אדם בעיר, שהיה נכון ללכת, מרצונו החפשי, למחנות אלה. לעתים התערב בנידון זה ה„אורדנונגסדינסט", (שירות הסדר, המשטרה היהודית שליד ה„יודנרט") — והדבר גרם להתנגשויות הדדיות

ולידי שנאת אחים. ושוב ייראה כיום הדבר מוזר ביותר; במקרים מעטים ובודדים נמצאו מחליפים על פי הסדר דלקמן: בין אלה שנשלחו למחנות העבודה במשלוחים הראשונים היו יוצאי משפחות, שהפרוטה עדיין היתה מצויה בידם. משפחה כזו היתה מעוניינת בכך, כמובן, שבנה ישוחרר והיתה נכונה לשלם למחליף סכום כסף מסוים כפיצוי בעד היציאה למחנה עבודה למשך כמה חדשים. כשאושר ההסדר הזה של עריכת חליפין, נמצאו מספר אנשים שהציעו את עצמם לצאת למחנה תמורת תשלום. — כן היתנו את הסכמתם בהבטחה נוספת מצד ה„יודנרט" — שישלחו להם חבילות מזון באופן סדיר. ואמנם, הוחלפו כמה פעמים העובדים במחנות, אלא שבכל פעם, היה הדבר כרוך בקשיים גדולים, בסכסוכים והתנגשויות. נוסף על כך, השתמש ה„יודנרט" בכספים שאסף מאלה, ששוחררו מן החובה לצאת למחנה בקוסטשה על פי התור, לצורך משלוח סדיר של תוספות מזון.

לקבוצות האחרונות אשר נמצאו במחנות בקוסטשה ובקוביז'ינסקה נחסך הגיהינום של הגירוש הראשון לבלזץ, כיוון שהיו אותה שעה הרחק מן העיר ולמעשה, כבר נמצאו במחנות. רצה הגורל שמבין אלה שהופנו בעת המיון, הסגרגציה, ביום הגירוש, כנועדים למחנות העבודה (ולא להשמדה), נשלחו כמה מאות דרך מחנה פרוקוצ'ים, כתגבורת לאותם שני המחנות, בהם נמצאו אנשי דזיאלושיץ כבר מקודם. בשלב זה היה הדבר בבחינת הצלה מכליה. כי כידוע לא חזרה מבלזץ אף נפש חיה אחת.

עזרה וסעד (המטבח הציבורי)

דאגות יום־יומיות לאין־ספור פקדו כל משפחה, החל מן היום הראשון של המלחמה. פירוד משפחות, חוסר אמצעי קיום, מאסרים וחיפושים, עבודות כפיה, כספי־עונשין, מעשי רצח ועונשים קיבוציים, גזירות אלה ואחרות הביאו עמן צרות צרורות ועוררו בעיות למכביר. נוסף לשלל הבעיות שהטרידו כל פרט ופרט, היה מן ההכרח אותה שעה לדאוג גם לציבור גדול של פליטים אשר גדל באופן מתמיד. בעית השיכון כבר הוזכרה וזו היתה רק אחת מני רבות. אם תושבי המקום נידלדלו והלכו עם כל יום שהמלחמה הלכה ונתארכה, הרי שהפליטים היו מחוסרי כל כבר מן היום הראשון שבו נהפכו למחוסרי גג. תחילה האמינו כולם, שהמלחמה לא תארך זמן רב; אך ככל שעברו שבועות וחדשים הוחמר המצב יותר ויותר. אשר לארגון העזרה לנצרכים גם הוא לא בא בנקל, כיוון שבעלי היכולת הלכו ונתמעטו ולעומתם הלך ורב מספר הנזקקים. אל זרם הפליטים שלא פסק נוספו באופן מתמיד רבים מתושבי המקום, שהגיעו גם הם עד פת לחם. לפעולות העזרה נחלץ הדור הצעיר, ביחוד מן הפעילים של תנועות הנוער הציוניות. כולם ראו בכך צו השעה. תחילה נעשה הכל בצורה אינדיווידואלית; דאגו לאיסוף בגדים, שמיכות, חלקי ריהוט פרימיטיביים, וכך הקלו על סידורם הראשון של האנשים. אולם עיקר הבעיה היתה, כיצד לספק מזון וארוחה חמה בקביעות. לא זו בלבד שלרבים לא היו האמצעים לכך, אלא מחמת הצפיפות והדיחק במקומות שהפכו למקומות מגורים לא היתה גם האפשרות לכך. אותו

זמן — הכל נתרחש עדיין בתחילת שנת 1940 — נשארה עוד פנויה הקומה הראשונה שמעל בית המדרש, או יותר נכון אגפה האחד של הקומה עוד היה פנוי ואילו בשני, כבר שוכנו פליטים.

באותו האגף הפנוי, הוקם ביזמת קבוצת פעילים מתנועות נוער ובראשם הגברת סלומיאה גרטלר ז״ל (אשתו של מר שלמה גרטלר), מטבח ציבורי ולידו חדר אוכל. ההתחלה היתה צנועה למדי ובחדשים הראשונים סעדו שם יום יום, רק מאות אחדות של פליטים. אולם במרוצת הזמן הלך מספר הסועדים וגדל וחיש מהר נהפך בית תמחוי זה למוסד החשוב ביותר בעיר, שבלעדיו לא היה קיום כלל לאלפי תושבים. אין בידי לתאר במסגרת זו את המאמצים העל אנושיים שנעשו על ידי קבוצות המתנדבים הפעילים, שהתמסרו כל כולם לקיומו המתמיד של מפעל זה. אני תקווה כי יעשה זאת אחד מחברי החיים עמנו אשר היה בין העושים לילות כימים במצווה זו, במשך כשלוש שנים תמימות. על אף המחסור החמור ששרר בעיר הבטיחו בכך מצרכי מזון חיוניים וכן כלי בישול וחמרי הסקה לכל דיכפין. המטבח לא שבת וסיפק מדי יום ביומו, נוסף על מנת הלחם, אלפי ארוחות חמות וטעימות. לא אצא ידי חובתי אם לא אזכיר לפחות את שמותיהם של כמה אנשים מבין אלה שכל זמנם ומרצם היה קודש למפעל. הראשונה בהם ומרכזת המטבח היתה האשה האצילה, הגב׳ סלומיאה גרטלר ז״ל ולידה פעלו האחים קטשקה, יוסף ושלמה שולימוביץ, משה קמלגרט, מוטל רוזנק שניספו הי״ד, וייבדלו לחיים ארוכים: דב בייסקי, משה רוזנק, אלתר פרידמן ואחרים.

כיום ייקל אולי בעיני מי שהוא על שאני בא להעלות על נס במיוחד את מפעל המטבח. אך משוכנע אני ללא צל של ספק, כי בתנאים והנסיבות דאז, קנה לו אותו קומץ פעילים את עולמו מחדש, מדי יום ביומו. אין לשכוח, מה קשה היה בשנות המלחמה השניה והשלישית, להשיג מצרכי מזון גם למשפחה בודדת, ולא כל שכן כמויות אספקה להכנת אלפי ארוחות ביום. אכן חלק מן המצרכים סופק, בהמשך הזמן, באמצעות ה„יודנרט״ מהקצבת המזון של השלטונות. אך כל זה היווה רק חלק מיצער מן הדרוש. את העיקר היו חייבים העוסקים בכך להשיג בעצמם בדרכים ובאמצעים כשרים ובלתי כשרים. כל זה נוסף על גיוס כספים למימון מפעל גדול זה.

כל אלה אשר נזקקו למטבח הציבורי, היתה הארוחה שסופקה להם הארוחה החמה היחידה במשך היום. לא מעטים היו גם אלה, אשר הארוחה ומנת הלחם היוו עיקר מזונם להם ולבני משפחתם. ככל שנתארכה המלחמה, הלך ורב מספר הנזקקים למטבח הציבורי. תחילה נהנו ממנו רק הפליטים ואילו תושבי המקום עדיין השתדלו ככל האפשר להימנע מכך. היה בכך משום בושה מסויימת לבעל־בית להזדקק למטבח ציבורי. אלא שהזמן והתנאים עשו את שלהם; גם אנשים מכובדים לא יכלו לעמוד במצוקה ובמחסור. וכך גדל מיום ליום מספר הרשומים במטבח הציבורי. לגבי אלה נעשה דבר יוצא מן הכלל. בזמן שהאנשים שמקרוב באו לעיר, נהגו לסעוד את ארוחתם בחדר האוכל הכללי (שבינתיים התרחב ותפש את כל הקומה), נהגו אנשי המקום ליטול את מנת האוכל שלהם ושל בני משפחתם

לבית מגוריהם. על כן לא תהיה זו הגזמה אם אומר, שפעולת התנדבות זו היא־היא החשובה והעיקרית שהקלה על מצוקתם הקשה של אלפים רבים מבני העיר ושל אלה מן החוץ שמצאו בה מקלט. אין די מלים בפי להעריך נכונה את התמסרותם הרבה של אלה שעסקו בקיומו הסדיר של המפעל על אף כל הקשיים.

ה„יודנרט"

רבות נכתב על המוסדות, אשר נתקיימו בישובים היהודים בתקופת השואה — וביחוד על ה„יודנרטים". בצדק או שלא בצדק משמש כיום הביטוי „יודנרט" מילת גנאי והמוסד עצמו מצטייר אצל הרבים בדמותו השלילית ובעיקר במנהיגותו הכושלת, שלא ידעה לנהוג כראוי בעדה בשעות הקשות והגורליות. רבים גם כאלה המזהים את אנשי ה„יודנרט" עם משתפי פעולה עם השונא הגרמני. לא כאן המקום לדון בשאלה כאובה זו ועל אחת כמה וכמה לא בצורה כללית וכוללנית. במסגרת זו של העלאת פרקי זכרונות על עירי בשנות השואה אנסה לסקור בקווים כלליים את פעולתו של ה„יודנרט" אשר בדזיאלושיץ, כפי שהדבר נראה בעיני אחד מתושבי העיר, ואף זאת בלי שאעשה נסיון כל שהוא, לנתח את הפעולות או להעריכן. הערה אחת בלבד נראית לי מחוייבת המציאות: אין זה צודק, ומכל שכן לא מציאותי, להתייחס בצורה כוללת ל„יודנרט". ולא יהיה זה גם נכון לשוות לכולם דמות משותפת. גם לי ידועים מקרים של „יודנרטים", שמעשיהם השליליים מרובים מן החיוביים. אלה הם בעיקר אותם „יודנרטים", שמונו על ידי שלטונות הכיבוש, לאחר שקודם לכן חיסלו הגרמנים, באכזריות רבה, את ה„יודנרט" שהיה בתפקיד, מחמת שלא היה לרוחם. „יודנרט" חדש כזה היה בדרך כלל צייתני מאד — מה גם שהשלטון דאג מלכתחילה להרכיבו מיסודות מתאימים. אך ידועים לי „יודנרטים" אחרים, ומספרם לא מועט כלל, שבכל משך תקופת כהונתם (לרוב עד שחוסלו בעצמם) דאגה אחת עמדה נגד עיניהם, והיא: להקל על המצוקה ולעזור לכלל ולפרט.

לא זכור לי בדיוק מתי הוקם ה„יודנרט" בדזיאלושיץ. משנסעתי לקראקוב, בשלהי שנת 1939, פעל עדיין ועד הקהילה אשר נבחר בזמנו (זמן רב לפני פרוץ המלחמה) ובראשו, מר משה יוסף קרוק. למותר הוא להדגיש, כי היה זה ועד מורכב מנכבדי התושבים, אף כי אתקשה כיום למנות את כולם בשמותיהם. מיד עם שוך הקרבות בפולין, נעמד ועד הקהילה בפני תפקידים מסוג חדש, שמעולם לא ידע אותם ולא חלם עליהם. לא עוד סדרי שחיטה ובדק בית המדרש היו בראש דאגתו וגם לא תשלום משכורתו של רב העיר או קיומם של התלמוד־תורה ובית הספר העברי. ועד הקהילה נעשה לכתובת העיקרית לכל אותם המוני הפליטים, שחיפשו קורת גג ארעית בנדודי בריחתם או שביקשו להתישב במקום עד יעבור זעם. ואנשים אלה היו מחוסרי כל, קרועים ובלואים, ללא כסות מתאימה לגופם. והבעיות הלכו והחמירו בסתיו ועם התקרב החורף. ועד הקהילה עצמו היה מחוסר אמצעים, ובתוך האנדרלמוסיה הזו, כשחלק מתושבי העיר לא חזר עוד מדרכי נדודיו, ידו קצרה לעמוד בלחץ הנסיבות. אף על פי כן יש לזקוף לזכותו את

המאמצים המרובים שנעשו באותה תקופה ראשונית, לקליטת זרם הנוהרים או העוברים בעיר, בעיקר בדאגה למזון ולקורת גג.

משחזרתי לאחר כמה חדשים מקראקוב, ה„יודנרט" היה כבר קיים. אף כי השם שנתנו הגרמנים למוסד היה חדש, הרי שההרכב בעיקרו לא השתנה. בראש ה„יודנרט", כמו בוועד הקהילה בשנים האחרונות, עמד משה יוסף קרוק, ואם אין זכרוני מטעני נכללו בו כל חברי ועד הקהילה האחרון. ברור לי, שמספר חברי ה„יודנרט" היה גדול ממספר חברי ועד הקהילה, אך לא אזכור אם הדבר היה כך מיד בהתחלה, או שרק במשך הזמן צורפו אליו חברים נוספים.

עם הזמן חלו שינויים בתפקידיו של ה„יודנרט". נוסף על ההכרח לדאוג לענייני הקהילה אשר גדלה מיום ליום, שימש ה„יודנרט" הכתובת לגרמנים, הן לביצוע הצווים והגזירות שהוצאו, חדשים לבקרים, נגד היהודים והן לסיפוק צרכיהם השונים של השליטים האזוריים. משניגזר על היהודים לשאת סרטי היכר עם מגן דוד, הוטלה האחריות לביצוע על ה„יודנרט". כל התושבים נצטוו למסור חפצי ערך, זהב וכסף, לגרמנים, ה„יודנרט" היה חייב לעסוק באיסופם; כל אימת שהוטלה קונטריבוציה על היהודים, ערבים היו כל חברי ה„יודנרט", שעד התאריך והשעה הנקובים, יימצא הכסף במזומנים במשרד השלטון. ברוב המקרים נלוותה גם האזהרה השגורה, שאם ההוראה לא תבוצע במועד, מתחייבים חברי ה„יודנרט" בנפשם. וידוע היה, מהנעשה בקהילות אחרות, שלא היו אלה איומי סרק.

מלבד הצווים הכלליים מטעם השלטונות המרכזיים או האזוריים שימש ה„יודנרט" כתובת סחיטה לכל אחד מן הנאצים בעל שררה באיזור. איש גיסטאפו פלוני היה זקוק לכך וכך זוגות מגפיים, וז'נדרם כלשהו ציווה לספק לו ולהברו מספר כזה וכזה של מטרים בד לחליפות. הדרישות הופנו על פי רוב ל„יודנרט" שחבריו ידעו שאם המבוקש לא יינתן, יש בידי הדורשים לגרום צרות מצרות שונות לאלתר לתושבי העיר. ואלה באו לא אחת גם לאחר סיפוק כל הדרישות. הדורשים היו מרובים; בין אלה היו קצינים גבוהים במייכוב, כגון שמידט, בייארליין, פוגט, בקר, רידינגר, וכן ז'נדרמים אכזריים מסוגם של קוזק, דכאואר־קורנהייזר, שוברט ורבים רבים אחרים, שפעלו בסביבה ונעשו אורחים קבועים בעיר.

דעתו של ה„יודנרט" היתה, ובזה לא נבדל מדעת חלק מן האוכלוסיה, שעם מילוי דרישות הנאצים וסיפוק צרכיהם, יצליחו להקל את רוע הגזירה ולפעמים גם להעבירה כליל. האמת היא, שבמידה לא מעטה נמנעו תוצאות חמורות לאלתר, כאשר באה החיה על סיפוקה הריגעי: המדובר הוא, בעיקר, באותם מלאכי חבלה בודדים. ואמת מרה נוספת היא שלא היו לו ל„יודנרט", הרבה ברירות אחרות, כשהמדובר הוא במילוי דרישות חמריות שונות, שהופנו אליו תוך כדי איום בהפעלת סנקציות נגד האוכלוסיה או נגד חברי ה„יודנרט" עצמו.

אולם ברור היה שמצבים אלה הביאו את ה„יודנרט" לידי סכסוכים עם האוכלוסיה. ראשית, כיוון שהיה זה ה„יודנרט" אשר נתחייב להעביר ולבצע את הוראות השלטונות. נוסף על כך, הביצוע עצמו היה כרוך בהתנגשויות. למשל,

כאשר בעל־בית נדרש לתת את חלקו בקונטריבוציה שהוטלה והסכום היה גדול, הוא ראה כאשמים בדבר את חברי ה„יודנרט״. בין שהדבר קרה מחמת לחץ המסיבות והפחד המתמיד ובין שהחיים תחת איומים בלתי פוסקים מצד הגרמנים השפיעו על כך, או שמא הנטל והעומס הכבדים כשלעצמם הם שתרמו למצב, האמת היא, שבשלבים מסויימים אמנם חל שינוי בהתנהגותם של אחדים מראשי הקהילה. כאשר רואה אני לנגד עיני רוחי את ראש ה„יודנרט״, משה יוסף קרוק, הולך מבית לבית להשלים את איסוף הכספים לתשלום הקונטריבוציה השלישית, בעוד שעת האפס מתקרבת לסיומה והסכום עדיין רחוק מן הנדרש, ממילא שונה היה האדם בהתנהגותו וביחסו אל בעלי הבתים, מאשר ניתן היה לצפות מראש קהילה, בנסיבות רגילות. לא היה זה עוד אותו יהודי מכובד שנהג לצאת בריקוד בראש העדה בחג שמחת תורה. אך חלילה לשפוט את אנשי ה„יודנרט״ על פי מקרה זה או אחר הדומה לו. אסור לשכוח, כי איש מהם (ככל שהמדובר הוא באנשי דזיאלושיץ) לא העמיס על עצמו את השררה מרצון בתקופת המלחמה. כולם המשיכו בתפקידיהם הקודמים בנסיבות החדשות, שנוצרו ואשר לשום אדם מן המקום לא היתה שליטה עליהם. גם המאורעות התפתחו בצורה, שאדם רגיל לא יכול היה להעלותם על דעתו. ה„יודנרט״ הועמד בפני בעיות, שבשום פנים לא היה בידו לפתרן והוטלו עליו משימות שלא היה ביכלתו להתמודד איתן. ביסודם, היו אנשי ה„יודנרט״ אותם בעלי־בתים מכובדים, מחשבתם היתה נתונה להקל בכל שניתן להקל. הם ניסו, בפיקחות היהודית, המסורתית, להערים על החיה הנאצית בהניחם, שככל אשר עובר הזמן ולא היתה פגיעה מיותרת ונוספת באוכלוסיה היהודית, גובר גם הסיכוי לזכות ולראות במפלתו של הצורר.

העמדתי לעצמי סייג, שלא להביע דעה בשאלה הכללית של ה„יודנרט״, כפי שהדבר נראה מבחינה היסטורית וממרחק הזמן. — שאלה זו שנוייה במחלוקת קשה גם כיום. אלא שכמעט בלתי אפשרי הוא שלא להזכיר את הגורמים, שמבחינה יום־יומית, הביאו לחילוקי דעות בין האוכלוסיה לבין ה„יודנרט״ ואשר כתוצאה מכך, נוצר יחס חשדני הדדי מסוים גם בעירנו. נראה לי, שרשאי אני לומר בהחלטיות גמורה שבכל תקופת קיומו של ה„יודנרט״ בדזיאלושיץ, לא קרה מקרה שפעולה כלשהי, שנעשתה על ידו, היתה לו מגמה אחרת מאשר הקלת הסבל ומציאת הסדר לעניינים הקשים שהזמן גרמם. הכל נעשה בהתחשב בנסיבות, שהיו קיימות אז וכפי שנראו סבירות בתנאים ההם. אלא שהשלטון הכובש ראה את תפקיד ה„יודנרט״ לאו־דוקא כמוסד עזרה לאוכלוסיה היהודית ודאגה לבעיותיה, אלא כמוסד שאליו מופנות תביעותיו השונות והמשונות כלפי היהודים. לצורך זה הוקנתה ל„יודנרט״ גם מעט שררה. הוא לא היה חפשי כלל להתעלם מן ההוראות הגרמניות, אלא להיפך: במקרים רבים היה חייב במו ידיו לדאוג לביצוען. למשל, תשלומי־הכופר, אספקת עובדי כפיה וכדומה. ואף שבתחילה, ניסה ה„יודנרט״ לאסוף את כספי הכופר מבעלי היכולת שנשארו עדיין בעיר, מתוך רצון לא להכביד על מחוסרי כל, הרי ממילא עורר כעס וזעם אצל חלק מן האוכלוסיה שחשב שנתקפח חלקו. הוא הדבר ביחס להסדר החילופין של העובדים היוצאים

לעבודות הכפיה. להלכה אך צודק היה המאמץ שנעשה על ידי ה„יודנרט", להחליף מדי פעם בפעם את אלה שנתפסו לעבודות כפיה, מה עוד, שרבים מביניהם היו המפרנסים היחידים של המשפחה. אלא שבו בזמן היה הדבר קשור, כמובן, במשלוח עובדים אחרים, הן לסביבה הקרובה והן למחנות המרוחקים יותר. וגם זו היתה סיבה מספקת לעורר את זעמם של אלה שחוייבו לצאת כמחליפים.

ויש שמבלי משים, מצא ה„יודנרט" את עצמו מסובך במאורעות איומים. כדוגמה לכך, אזכיר את המקרה של משפחת רפלוביץ. באחד הימים הופיעו אנשי הגיסטאפו או הז׳נדרמריה (או שני הגופים הללו יחד) במשרדי ה„יודנרט" והורו לאסוף את כל הגברים שבעיר, ששמם רפלוביץ. בהתאם לכרטיסיית האוכלוסיה המדוייקת שהיתה קיימת בעיר, לא היתה כל תועלת או גם יכולת, להסתיר משהו מאנשי השלטון. כל בני רפלוביץ זומנו למקום, ולאחר חקירה, שבה נחשד, כנראה, אחד מהם בהשתייכות למפלגה הקומוניסטית, הובלו כולם אל מחוץ לעיר על ידי הגרמנים, כשאנשי ה„אורדנונגס־דינסט" (המשטרה היהודית) נצטוו להתלוות אליהם. כשהיו כולם בשדה נדרש שוב זה השייך לקומוניסטים לצעוד קדימה וכאשר לא נמצא אף אחד מהם מודה באשמה, הרג אחד הגרמנים ארבעה או חמישה מבני רפלוביץ ללא אבחנה. (כפי שסופר לאחר מכן היה היורה הז׳נדרם קוזק החי לו עד היום בשלווה גמורה בגרמניה).

לתושבים לא מעטים היו סיבות מסיבות שונות מוצדקות ובלתי מוצדקות לבוא בטרוניות על ה„יודנרט", שגם מבחינה אובייקטיבית ספק גדול הוא אם יכול להושיע. רבים מספור היו הפליטים ובני המקום, שהתדפקו על דלתות המשרד שהתלוננו׳ למשל, על גשם החודר בקילוחים עזים למקום מגוריהם העלוב שהוקצה להם, או על משהו דומה. ברור שלא היתה כל תועלת בהסבר, שגם החור הפנוי, האחרון שבאחרונים, כבר תפוס. הוא הדבר בתמיכות הסעד החדשיות שניתנו למחוסרי כל, ואשר היו רחוקות מלאפשר אפילו קיום עלוב. כל הטענות האלה ורבות אחרות דומיהן הופנו כלפי ה„יודנרט", שהיה, גם למעשה, הכתובת העיקרית לציבור, אף על פי שיכולתו היתה מצומצמת לעומת הצרכים המרובים.

הוא אשר אמרתי בתחילת דברי: הבעיות בפניהן הועמד ה„יודנרט" מחמת הנסיבות, שהנאצים גרמון, עמדו ביחס הפוך ליכולתו של איזה מוסד יהודי כלשהו להתמודד איתן. ואף בפרספקטיבה של הזמן חובה לומר, כי ככל שמנסים להשקיף על פעולתם של ה„יודנרטים" למיניהם, מבחינת העזרה השוטפת הדחופה והמאמצים להקל על הסבל היום־יומי של האוכלוסיה היהודית הנתונה במצוקה, הרי שבדזיאלושיץ, מילא ה„יודנרט" את חובתו.

ואשר למבט רחב יותר, המתייחס לכושר ההנהגה של העדה היהודית לקראת התעלות מעשי גבורה של מרי והתנגדות, לא כאן המקום לדון בכך.

אמונה ותקווה

אף שאין ביכולתי להרחיב את הדיבור ולתאר ביתר פירוט את תנאי החיים וכל אשר עבר על בני קהילת דזיאלושיץ בשנות השואה, הרי המעט שנאמר

עד כה, יש בו כדי להמחיש מה איומים ועלובים היו החיים במשך שלוש שנים תמימות, עד שעלה הכורת על הקהילה. יום־יום וגזירותיו, שבוע־שבוע וסבלותיו. עוני, דלות, צפיפות מאין כמוה, רעב, הריגות, מאסרים וכל יתר הפורענויות, שהצורר הנאצי המציא כדי לדכא את קרבנו לאט לאט ולהכשירו, תוך התשה איטית של כוח ההתנגדות, לעלות לגרדום. המוח הנאצי השטני ידע בצורה מדעית לכוון את צעדיו לקראת הפתרון הסופי, ובכך היתה הצלחתו מלאה.

אולם על אף הדיכוי האיום ועל אף כל הפורענויות שהונחתו על האוכלוסיה היהודית, לא הצליח הצורר לפגוע בשתיים מתכונותיהם של יהודי העיירות היהודיות בפולין: באמונתם ובתקוותם! ככל שחוזר אני להרהר בימים ההם, אינני יכול להסיח דעתי משתי תופעות מופלאות אלו, שבהן בלבד ניתן היה לשאת את השאול הנאצי. הדבר ודאי ראוי למחקר מעמיק, אך כאן ברצוני רק להצביע על התבטאות תכונות אלה בקהילתנו הקטנה. הדבר נראה לי בעל חשיבות מרובה מבחינת היכולת לשאת את משא הסבל הרב במשך כל אותה תקופה.

קשה יהיה להצביע במפורש על אירועים, בהם איבדו יהודים את אמונתם ותקוותם. לא רק בתקופת הגיטאות, כשעדיין לא הוחל למעשה בפתרון הסופי, אלא אף בתקופה יותר מאוחרת, עת נמשכה דרך היסורים במחנות ההסגר וההשמדה.

למותר להזכיר, שמייד בימי המלחמה הראשונים, נאסרה התפילה בציבור ובתי הכנסת ובתי המדרש נסגרו. בעיירתנו הוקצו, כאמור, בית המדרש ובית הכנסת וכן ה„שטיבלעך" המרובים, לשיכון פליטים. על אף האיסור החמור להתכנס בקבוצות, נהגו יהודים להתפלל בכל מקום שבו ניתן היה לדחוס „מניין", על אף כל הסיכון שבדבר. והדבר נעשה לא רק בשבתות ובמועדים, אלא גם בימי חול. העיר לא איבדה מאומה מצביונה הדתי המובהק, אף כי למראית עין נעשו מאמצים כי הדבר לא יוכר כלפי חוץ. השחיטה הכשרה היתה אסורה בתכלית האיסור, ולמעשה היה הבשר מצרך נתון בפיקוח שאין כמעט להשיגו. בין יתר הסיכונים נטלו על עצמם השוחטים והקצבים גם סיכון זה, ואם נמצא בשר למכירה, הוא היה בשר משחיטה כשרה.

בין הגזירות הרבות, שיצאו מתחת יד השלטון היתה אחת, שפגעה פגיעה קשה ביותר ברוב האוכלוסיה היהודית. הכוונה היא לצו האוסר על יהודי המחוז לגדל זקן. לא אזכור במדוייק את הזמן, שבו הוצא הצו (נראה לי, כי הדבר היה בסוף שנת 1941), וכן המועד שנקבע לגילוח הקולקטיבי. אך זכור לי יפה, מה גדולה היתה הבהלה בקרב בעלי־הבתים שבעיירתנו. אמנם נמצאו ליצים שבדרך ההיתול הצביעו על פלוני־אלמוני, המחכה, כביכול לצו כזה ובלבד להיפטר מזקנו. אך האמת היא, שצו זה גרם סבל נפשי רב לא רק לנוגעים בדבר, אלא אף למגלחים את זקנם מאז ומתמיד. אכן מוזר ועצוב גם יחד היה לפגוש ביהודים שמאז שחר ילדותי התרגלתי לראותם במלוא הדרת פניהם, המעוטרים זקן מידות המעורר כבוד, ולפתע זקניהם מגולחים למשעי. כמחופשים נראו. אולם לא מעטים היה מספרם של אלה, שלא צייתו לצו. בין אלה היה גם אבי ז"ל, שגזר על עצמו מאסר בית למשך חדשים ארוכים, אבל את זקנו לא גילח. וכאשר הכורח אילצו

לצאת מדי פעם לרחוב, היה עוטה פניו במטפחת, כאילו מחמת כאב שיניים, וכך עבר בזהירות מירבית את הרחוב שמא חלילה יתקל בגרמני. בסופו של דבר נכשלה התחבולה, נתפס ונענש. למותר לציין שאבי ז״ל לא היה היחידי ששמר על זקנו ורבים אחרים נהגו כמוהו; וכשבא היום המר, יום הגירוש, יצאו לדרך ללא שוב, יהודים שעלה בידם שלא לגלח את פאת זקנם ולתאי הגזים צעדו כשאמונתם היהודית התמה לא נפגמה לא מבחינה נפשית וגם לא מבחינת מראיהם החיצוני. אכן קדושים אלה חידשו בגופם ובנפשם את מושג קידוש השם במלוא משמעותו איומת ההוד.

והפלא הנוסף שהתרחש הוא, המקור הנובע ואינו נדלה של התקווה. זו לא נידלדלה בלב האוכלוסיה היהודית אף בימי הנצחונות הצעקניים של הנאצים, בשנות המלחמה הראשונות. הגרמנים, לכאורה, צעדו מנצחון אל נצחון, כשכל פעם מדינה נוספת כורעת ונכנעת לפניהם, עוד מעט וכל אירופה היתה כאסקופה נדרסת לקלגסיהם, אך היהודים ראו בכל סימן, שהנה, עוד קט, תבוא מפלתם, ועמה תבוא הישועה. אין גבול לחרושת השמועות והבשורות, שצצו והובאו ממקורות בלתי ידועים ואשר, לפחות, אותו רגע, העלו משב רוח אופטימי. סוכנות הידיעות החשובה ביותר היתה סוכנות „יי.וו.א.״, שפירושה: „יידן ווילן אזוי״ (זה רצונם של היהודים) וגם כאשר נתבדתה השמועה והוברר כי אין לה כל יסוד, גם אז לא נתפשו היהודים לייאוש. נתפשטה שמועה אחרת שתפסה את מקום קודמתה ועודדה שוב את הרוח הלאה. הסיסמה שבפי כל היתה: „מיר וועלן זיי איבערלעבן״ (נאריך לחיות אחריהם). מה איום הגורל! — רוב היהודים המופלאים האלה לא זכו ותקוותם לא נתגשמה.

הגירוש הראשון

משהתקרבה שנת המלחמה השלישית לקיצה התעוררה התקווה, שנזכה לראות במפלת הנאצים, והיא היתה מבוססת לא על שמועות שוא בלבד, אלא גם על עובדות אובייקטיביות. אמנם הגרמנים לא פסקו מלהכריז, בקולי קולות, על המשך הנצחונות המזהירים, אף על פי כן ניתן היה ללמוד, שלא הכל מזהיר בחזית הרוסית. ויהודים ידעו לקרוא היטב בין השיטין וסוכנות יי.וו.א. הגבירה, כמובן, את פעולות שירותה.

אולם בצד ידיעות מעודדות אלה ניסרו גם ידיעות אחרות שהיוו מקור לדאגה. אף כי עירנו היתה מנותקת לגמרי מן העולם החיצון, כולל הערים השכנות, בגלל איסור התנועה — פשטו בקיץ 1942 שמועות וידיעות על „אקציות״, שבוצעו באזורים שונים של פולין, שגורשו מהם היהודים לכיוון בלתי ידוע. איש לא ידע בוודאות, מה אמת בדבר ולא כל שכן, להיכן הובלו המגורשים ומה היה גורלם. כיום, על פי ידיעות מאוחרות, מתברר, כי היו ישובים יהודיים וגיטאות, שעוד בקיץ 1942, הגיעה אליהם השמועה על קיומם של מחנות השמדה. יכולני לומר בוודאות גמורה שלעירנו לא הגיעה שמועה זו. שום אדם בר־דעת לא העלה דבר כזה אפילו בסיוטיו הגרועים ביותר. אמנם ברור היה לכל שהגירוש כשלעצמו

הוא דבר נורא ואיום. לפי השמועות דובר בהעברת יהודים לאזורים הסמוכים לחזית הרוסית לביצוע עבודות ביצורים וכדומה. לא אוכל לנקוט מועד מדוייק מאז התחילו מנסרות שמועות אלו, אך לדעתי היה זה בערך, בחדשים יולי או יוני, 1942.

אכן, גם לאור הנסיון המר, במשך כשלוש שנים, תחת שלטון הכובש הנאצי, וכבר לאחר שהיהודים נתנסו בכל שבעת מדורי הגיהנום של הגזירות והפורענויות, לא העלה אדם על הדעת שמטרתו היחידה של הצורר היא להשמיד ולהכחיד את העם כולו ולמחוק שמו מעל פני האדמה. הגרמנים היטיבו גם לכוון את השמועות ולהסוות את מעשיהם באופן הרצוי להם, כדי למנוע התעוררות של חשד איום כזה. בין יתר השמועות שהציפו את הגיטאות ידעו האנשים לספר, בביטחה, על ידיעות מהימנות ומרגיעות שנתקבלו, כביכול, מן המגורשים מן האזורים שמעבר לנהר סאן, דבר שהוא כשלעצמו היה, כנראה, נכון. והא־ראיה, בשלב מאוחר יותר, בהיותי כבר במחנה הסגר, קרה שנתקבלו מכתבים מאנשים שנשלחו לאושוויץ. אך זה לא מנע מן הגרמנים, מייד לאחר כתיבת המכתבים להמית את הכותבים בתאי הגזים. גם זה אחד מדרכי ההטעיה וההסוואה בו נקטו הנאצים במרמה המזוועת שלהם. אף על פי כן, גברו, בשבוע האחרון של חודש אוגוסט, 1942, החששות, ובאוויר ריחף פחד סתום בפני משהו איום העומד להתרחש, אם כי שום אדם לא ידע במה המדובר. אותו שבוע דובר על „אקציות" שבוצעו קודם לכן בזגלמביה ומרבית היהודים הועברו לכיוון בלתי ידוע. משמע, כי משהו ממשי מתרחש בקירבת האזור שלנו. אנשי ה„יודנרט" נסעו (ברשיונות המיוחדים שהיו בידיהם) מדי יום לעיירה מייכוב, מקום מושב השלטונות האזוריים, אך לא הצליחו להעלות מאומה. ואפילו קלטו משהו ממשי לא ניתן כמעט שום דבר לעשות. היו אנשים בודדים שהיו להם קשרים טובים, מאז ומתמיד, עם איכרי הסביבה ואלה גם ניסו לבוא עימם בדברים ולהבטיח לעצמם מקום מחסה. רק יחידים ובודדים הצליחו בדבר. לא היה בכך, בעצם, משום חידוש, שהאוכלוסיה הפולנית היתה עויינת את היהודים מאז ומקדם ולקורה להם עתה התיחסו, במקרה הטוב ביותר, בשוויון נפש גמור — ולרוב תוך סיפוק גמור. אכן, חשבון ארוך, עקוב מדם, יש לנו עם הפולנים.

ראש השנה קרב ובא ; הפעם כבדו החששות מפני ה„ימים הנוראים" פשוטם כמשמעם. יום הכיפורים נראה באופק כ„יום הדין" במלוא אימתו המוחשית. אולם, אשר יגורנו, בא עוד לפני ראש השנה. הדבר האיום קם ונהיה ב־2 בספטמבר, 1942. עוד בערב קודם לכן הגיעה הבהלה והעצבנות לשיאן. ידעו לספר, שהחלה „אקציה" באזור שלנו ממש : בסלומניק, בוישליצה, בז׳רנוביץ והסביבה הקרובה ביותר. הרגשת חוסר אונים אחזתנו בצירוף פחד מפני הבלתי ידוע. נשאר רק מוצא אחד ויחיד, לברוח. אבל כל נסיון בריחה לא היה מציאותי בשביל רוב רובה של האוכלוסיה. וזאת, מבלי לדבר על הקשיים להתנועע בדרכים לא דרך, עם ילדים וזקנים. השאלה העיקרית היתה : לאן לברוח ? הפולנים, לא רק שסירבו לתת מחסה, אלא ברוב המקרים, הם בעצמם היו מלשינים ומוסרים לידי הגרמנים

יהודים משוטטים בדרכים. גם קודם לכן, משנמצא יהודי משוטט מחוץ לתחומי העיר, היה דינו נגזר למוות, מה גם בשעה שהתנהלה „אקציה״. רק היחידים והבודדים, אשר לאחר הידברות מוקדמת ותשלום נכבד בצידה, השיגו מקום מחבוא, ניסו אותו לילה לברוח אל מחבואיהם בכפרים הסמוכים. אולם שוטטות בדרכים לא היתה בה כל תועלת. מה גם, שלמעשה, בסביבתנו אף יערות לא היו. גם לאלה שהעזו והעלו רעיון כזה היה ברור, שלא יעברו ימים ספורים וסופם להיתפס בכף. איום מכל אימה היה אותו לילה ולא פחות ממנו, הבוקר שלמחרתו.

בשעות של אחר הצהרים נתפשטה כברק הידיעה שמלאכי החבלה כבר הגיעו לעיירה. גם בימים רגילים, נתרוקנו הרחובות מאדם, כשנודע שגרמנים הופיעו במקום. אולם הפעם, ירדה דממת מוות בבת אחת, על העיר. אדם לא השקיף דרך החלון ואף לא הציץ מפתח ביתו. לא עבר זמן רב ונרמזנו, בעוד אנו בהולים ומבוהלים, שהעיר כולה מוקפת משמרות כבדים. נסיתי לצאת לרחוב קושצ׳יושקו, הרחוב ההומה כרגיל, המוביל מן הרכבת אל כיכר השוק, אך גם כאן שלטה דממה מכבידה. שמתי לב, שהפולנים הנוצרים שהתגוררו באותו רחוב, שמו בשערי הבתים וכן בחלונות דירותיהם צלבים, להצביע, שלא יהודים הם שוכני דירות אלה. לא העזתי להתקדם לאורך הרחוב השומם. מה עוד כי יהידי ובודד הייתי. אולם בכל זאת חזק רצוני לדעת מה קורה במרכז העיר, שלפי הנחתי, שם ודאי מתרכ־זים הגרמנים. חמקתי איפוא לאורך הנחל ומאחורי הבתים וכך הגעתי לחצר העורפית של בית טרגובניק. שם היה גם בית המרקחת של שטרנברג. הצצתי דרך סדק בשער ונתגלה לי המחזה הזה: במרחק כ־20—25 מטרים ממקום עמידתי ניצבו מספר גרמנים מזויינים ואילו באמצע כיכר השוק, בערך, ליד מצבת קושצ׳יושקו, הועמדו בשורה 4 או 5 יהודים, כשאחד מרוחק מן השני כמה מטרים. הגרמנים צרחו כלפי היהודים פקודות התעמלות שונות: ליפול על הקרקע! להתרומם! ידיים למעלה! ידיים למטה! וחוזר חלילה. מפאת המרחק לא הצלחתי לזהות את בני העיר המעונים. לפתע, כשכל היהודים עומדים וידיהם מורמות כלפי מעלה, נדרכו הרובים ונפלו יריות בודדות. עם היריות צנחו גם המטרות החיות ארצה. מזועזע ומופחד ממראה עיני חמקתי באותה דרך שבאתי, הביתה.

בינתיים ירד הערב ועמו ירדו מועקה, פחד ובהלה. נכנסתי תחילה אל השכנים, אך מפניהם יכולתי רק ללמוד את הפחד וחוסר האונים שלהם עצמם. בשעה מאו־חרת יותר, אזרתי עוז ואומץ ודרך בית ודובינסקי, ליד בית הכנסת ורחוב האטלי־זים, הגעתי עד למשרד ה„יודנרט״, בתקווה כלשהי, שמא שם אשמע דבר. כאן עמדו אמנם בחצר מספר אנשים וסיפרו, שהקצינים משלטונות המחוז וקצינים אחרים נמצאים במשרד ועמם גם חברי ה„יודנרט״. לכל כבר ברור היה, שאכן החלה האקציה. היה מישהו אף שאמר כי המדובר בגירוש כללי של יהודי העיר, להוציא את ה„יודנרט״ עצמו וכן חברי ה„אורדנונגס־דינסט״. שמעתי עוד, שברג־עים האחרונים ממש, לפני שהגרמנים הספיקו להקיף את העיר מכל עבריה, עלה בידי רבים לחמוק החוצה, אל מעבר לשרשרת המשמרות. ועוד טען מישהו, שגם עתה כנראה אין משמרות רבים בצד מגרש כדור הרגל שליד הסטאויסקו.

אף שחסרה לי כל נקודת אחיזה שהיא לאן עשוי אני לברוח עם משפחתנו, החלטתי בעצמי לבחון אם אמנם קיימת אפשרות כזאת. העובדה, שבחצר ה„יודנ־רט" פגשתי חבורת אנשים, הוסיפה לי אומץ. התחלתי איפוא להתקדם לכיוון הסטאויסקו, אך לא עברתי אלא כ־100 או 150 מטרים בערך וראיתי לפני צל חומק ומיד לאחר מכן, שמעתי יריה. מישהו אשר ניסה לעבור לפני, נורה ונפל. כעבור שניה, נשמעה יריה נוספת ואחריה — שלישית. התעכבתי קמעה בחצר אחד הבתים וכעבור כמה דקות חזרתי בבהלה על עקבותי. בדרך נתקלתי בגופת אדם שנחה על המדרכה. הגעתי הביתה כל עוד נפשי בי. היה זה בשבילי ובשביל כולם ליל בלהות. אין אני זוכר עוד מה עשינו עד אור הבוקר. כמדומני, ישבנו בלי להשמיע כל הגה. שתיקה זו היתה מוזרה וטעונה אימה. כל פעם ניגש מישהו מבני המשפחה אל החלונות לבחון בחשיכה שמא נראה משהו בחוץ. מדי פעם נשמע קול יריות מכיוונים שונים ורק אלה הפריעו את הדממה המעיקה.

עם בוקר, העזו דמויות בודדות להופיע ברחובות העיר. אור היום הפיג במעט את הפחד. תנועה רבה הורגשה בכיכר השוק. היו שם הרבה גרמנים וביניהם כל „הגדולים" ממייכוב ומכוניותיהם חנו לאורך המדרכה שליד החנויות של פורמלסקי ורולניצקי. ברור היה, כי אנו מוקפים מכל עבר וזהו יומנו האחרון בדזיאלושיץ.

עוד בשעות שלפני הצהרים ניתנה ההוראה, שעל כל התושבים להתייצב בשעות קבועות לפי רחובות המגורים בכיכר השוק. לכל אחד מותר לקחת צרור קטן, כולל בגדי עבודה, כיוון שאנו נוסעים כולנו למקומות עבודה. לרחוב, שבו גרה משפחתי, נקבעה שעת ההתיצבות, לשעה שתיים אחר הצהרים. בדומיה צרר כל אחד מאתנו מעט מטלטלין, ושם בתרמיל גב. אבי ז"ל, חילק לכל אחד ואחד, דברי ערך שעדיין נותרו מרכוש המשפחה וכן, באופן שווה, גם את מעט המזומנים, שנשמרו לעת צרה. מי הוא שיוכל לתאר כראוי את הרגשת הכאב של עזיבת הבית, שכה הרבה נכלל בו, ולא לשוב אליו עוד. אבי, מנוחתו עדן, נישק את המזוזה ובצעדים כושלים נע קדימה, כשמדי פעם בפעם הוא מעיף מבטו אחורנית. לא קשה היה לי לנחש, מה חשב ברגעים אלה. ידעתי בכמה עמל עלה לו להקים את הבית וכמה שנים טרח על כך. כעת הכל נסתיים, והעתיד מי ישורנו ?...

התמונה שנתגלתה ברחוב חייבת היתה לעורר חמלה ורחמים אף בלבבות אכזריים ואטומים ביותר. הנה הולכים להם בני־אדם שנוצרו בצלם, בצעדים כושלים, ישישים וזקנות, אנשים, נשים וטף, על גבו של כל אחד מן ההולכים מוטל תרמיל או שק ובו מיטלטלים דלים. הולכים לאן ? אל הבלתי ידוע, אשר גם בלי לדעת מה פירושו ודאי איום הוא ! בעברי יחד עם כולם ראיתי מדי פעם פרצוף מוכר מציץ מדירתו של אחד הפולנים־הנוצרים השכנים. הפרצוף מביט ומסתכל, ואף מילת פרידה אינו פולט. האמנם כה קשוחים הם, או שמא מחכים הם בחוסר סבלנות שיעזוב אחרון היהודים את העיר ולאחר שיסתלקו גם המשמרות הגרמנים תתחיל ההילולא האמיתית, חלוקת העזבון. לא פעם בעת המלחמה, לטשו עיניהם על דירתו של פלוני ועל רהיטיו של פלמוני, ובסופו של דבר הצליחו לעטות על השלל.

בכיכר השוק כבר נתאסף אדם רב ורבים אחרים המשיכו לנהור אליה מכל הצדדים. משמרות מזויינים נראו מסביב והקפידו על כך שכל הבא למקום לא יעזבו עוד. כשעה עמדנו כך, פתאום התקרב אל שורותינו זקיף מזויין והוציא מהן ארבעה צעירים ואותי ביניהם, וצווה לצעוד אחריו. הוא הובילנו אל תוך חצר הבית שבו התגורר גרטלר. כאן היו מוטלות כמה גויות של נשים. נצטוינו לרכזן למקום אחד. מתוך פחד ובהלה לא יכולתי להבחין בזהותן של הגויות. בזמן שטיפלנו בנשים שנרצחו נתגלתה על המרפסת של הקומה הראשונה דמות אדם. הזקיף צעק לעברו: „בוא, בוא!" הוא התחיל לרדת במדרגות ותוך כדי הליכה נורתה יריה. האיש כרע נפל תחתיו והוציא את נשמתו בו במקום. גם בגויה נוספת זו נאלצנו לטפל. כשיצאנו מן החצר והזקיף פנה לבית הסמוך, ביתו של ריכטר, ניצלתי את הרגע של כניסת הגרמני לשער הבית וברחתי כל עוד נפשי בי והתערבתי בהמון שבכיכר; מצאתי את עצמי שוב ליד בני משפחתי, שהסתירוני למקרה, שהזקיף יערוך חיפוש אחרי.

כעבור זמן מה החלו להגיע לכיכר עגלות רבות, רתומות לסוסים, והכפריים משמשים כעגלונים. גרמנים ואנשי ה„אורדנונגס־דינסט" עברו בין שורות העומדים והכריזו שכל המתקשים ללכת ברגל לתחנת הרכבת המרוחקת במקצת יעלו על העגלות ויסעו לשם. נשים וקשישים רבים נתפתו ועלו. הם עשו זאת מתוך תקוה, שיחסכו לעצמם מאמץ הליכה כשעל גבם עמוס מטענם הדל. שיירת העגלות יצאה לדרך — אך מייד שמנו לב שמשהו אינו כשורה; במקום לפנות מקצה השוק לכיוון רחוב קושצ׳יושקו, המוביל לתחנת הרכבת, המשיכו העגלות לנסוע ישר עם רחוב סקלבמירסקה, הרחוב המוביל לבית הקברות.

בינתיים נתמלאה כיכר השוק ונצטווינו לצעוד לעבר הרכבת, כשקלגסים מזויינים מלווים אותנו בדרכנו. בהיותנו בדרך שמענו קול מכונות יריה יורות ללא הרף. המחשבה שצצה היתה נתונה לאלה שהובלו בעגלות. בהם קוצרות בודאי מכונות־היריה שאנו שומעים. לאחר זמן, משחזרתי לעיר לאחר שנמלטתי מן המחנה, נוכחתי שהדבר נתאמת. שלושה קברות אחים עצומים ניכרו בבית הקברות ובתוכם נטמנו כל אלה שנורו ונרצחו — ואלה היו, לדאבוני, כל הזקנים והנשים שנסעו בעגלות. לעולם לא נדע אל־נכון מה מספר הנרצחים במקום. האומדן הוא בין 1,200 לבין 2,000 קדושים.

בתחנה טענו אותנו על קרונות משא פתוחים. כל יהודי העיר הובלו למייכוב. לפנות ערב הגענו לשם ועשינו את דרכנו ברגל מתחנת הרכבת אל שדה פתוח גדול שבקצה העיר. כאן מצאנו יהודים יוצאי ערים אחרות שבשכנות, שבאו לפנינו. בין היתר למדנו לדעת, שבניגוד להבטחה שניתנה לאנשי ה„יודנרט" וה„אורדנונגס־דינסט" שישארו בדזיאלושיץ ולא יגורשו עם כולם, גם הם נמצאו אתנו. הסברה היא שאכן ניתנה להם הבטחה כזו ואף צויידו בחותמת מתאימה. אלא לאחר שהגרמנים גילו, שעל אף הכל הצליחו תושבים לא מעטים לברוח מן העיר, הלכו וצירפו ברגע האחרון גם את אנשי ה„יודנרט" והמשטרה.

את הלילה בילינו תחת כיפת השמים כשמשמרות גרמנים מזויינים שומרים

עלינו. למחרת, בשעות שלפני הצהרים, התחילו להגיע למקום יהודי מייכוב ונראה לי שגם קאזימיז׳ה וילקה וסקלבמירז׳. (ייתכן, שמשתי הערים האחרונות הגיעו היהודים עוד ביום הקודם). לפי חשבוני רוכזו במקום זה, שתי רבבות יהודים, בקירוב, מכל ערי הסביבה. לא אזכור כיום כמה זמן עמדנו שם, סבורני, שעד שעת הצהרים או קרוב לשעה זו; לפתע פתאום, נצטווינו להסתדר בקבוצות של חמישיות, כל משפחה השתדלה להישאר יחד. נתגלה, שהכוונה היתה לגברים בלבד. התחילה תכונה רבה במגרש. הכל נעשה במהירות הבזק, מבלי שתהיה אפשרות כלשהי לשים לב לנעשה מסביב. עוד עסוקים המשמרות בהיערכות הציבור הגדול בחמישיות כנדרש, ובחלק אחר של המגרש כבר החלו המיון, ההפרדה. מן השורות הארוכות נפרדה כל שניה כמעט חמישיה אחת של בני־אדם והתקדמה לעבר הקצין שעמד בחזית. כל החמישיה התקדמה כשהידים מושטות כלפי מעלה והקצין ללא שהות כלשהי הצביע באצבעו: ימינה, שמאלה, ימינה, שמאלה. עודו עסוק בכך, וכבר החמישיה הבאה עומדת לפניו וממתינה להכרעה מצדו. מייד נתברר, שלצד שמאל מופנים הצעירים וכל השאר לכיוון אחר. אלה שהופנו לצד שמאל הופרדו מייד על ידי המשמרות המזויינים ואילו הנותרים הופנו לעברו הפנוי של המגרש, בלי שהורשו להתעכב במקום עמידתם למשך שניה. עוד לפני שהספקתי לעמוד כראוי על המתרחש, מצאתי עצמי עם שני אחי, אורי ז״ל ודב, ייבדל לחיים ארוכים, עומד בצד השמאלי של הכיכר, בעוד שיתר בני משפחתי מובלים יחד עם השאר לצד הנגדי. לא נותרה לי אף שהות קלה לרמוז דבר מה להורים ולאחותי ולא כל שכן, לא היתה כל אפשרות לנסות ולעבור מן הקבוצה האחת אל זו הנמצאת בצד השני. הכל התנהל במהירות רבה מאוד, בריצה. לא עברו אלא כמה שניות בלבד ובני משפחתי נעלמו מן העיניים ונבלעו בתוך המון האנשים, שהופנו ימינה. הדברים התרחשו באופן בלתי צפוי, במהירות הבזק ממש. רק הפניית ראש הדדית ומבטים אלמים שנשלחו מהכא להתם, רוויי כאב עמוק, היוו את הפרידה האילמת, הפרידה לעולמים. כל זה נעשה ללא מילת ברכה אחת, ללא חיבוק ונשיקה, אף ללא אמירת שלום.

אלפיים צעירים בערך, נמצאו לאחר הפרדה זו עומדים מן הצד האחד, כשבמרחק מה עומדים יקירינו הקרובים ביותר ואין איש יודע מה טמון בגורלו. הפעולה כולה שהקיפה כשתי רבבות, ארכה בסך הכל כשעתיים בלבד. ומייד הובלנו, תחת משמר, אל תחנת הרכבת ושוב הועמסנו, הפעם בקרונות בקר. כאן נדלק פתאום איזה זיק של תקוה. — כשנמצאנו, אנו, האלפיים, כבר בתוך הקרונות, החלו להגיע לתחנת הרכבת גם שאר בני המשפחות. נודע לנו שחלק מהם נוסע גם הוא בקרונות אחרים של אותה רכבת. משמע, כך חשבנו, כי אנו עושים את נסיעתנו יחד. אך תקוה זו התנפצה מהר. הרכבת עצרה, לאחר זמן, בתחנת פרוקוצ׳ים, חלק מן הקרונות, היינו אלה בהם נמצאנו אנחנו הצעירים, נשארו במקום, ואילו היתר שעמסו את יהודי המחוז שלנו, המשיכו לנסוע. תחנתם האחרונה היתה: מחנה ההשמדה, בבלזץ! שם מצאו את מותם כל יהודי דזיאלושיץ, מייכוב, סלומניקי, וולברום, סקלבמירז׳ קזימיז׳ה־וילקה, פינצ׳וב, פרושוביץ, חרשניצה וכל

יתר עיירות הסביבה. מכל הערים והעיירות האלה, הושארו רק כאלפיים בערך, באורח זמני, בחיים. בשבילם התחילה מעתה דרך ייסורים איומה. הם עשו תחילה במחנות עבודה ולאחר מכן במחנות הסגר והשמדה.

היטיבו עמי ידידי, על ששיחררוני מן הצורך לספר בפרוטרוט, דרך ייסורים זו. לדעתי, קשה למצוא אדם בעל כושר תיאורי, שיוכל להעלות אפילו בצורה היבשה ביותר את קורות חיינו מאותו יום, בו הוכנסנו למחנה הפרוקוצ׳ים ועד ליום השיחרור ב־8 במאי, 1945. אם קבעו שמספר מדורי הגיהנום הוא שבעה, אני מפריך את סיפור האגדה, בעצמנו עברנו לא שבעה אלא שבעים ושבעה מדורים. עברנו כל מדור ומדור ושהינו בו כמה וכמה פעמים. אולם זה חורג מסיפורי על קהילת דזיאלושיץ כולה בימי השואה ונוגע רק לכמה מאות מבניה, שרק הגורל העיוור ותנועת אצבעו של קצין נאצי, הביאום לצדו השמאלי של המגרש בשעת הסגרגציה.

אינני יודע כמה בני דזיאלושיץ נמצאו במשלוח שהופרד ונשלח למחנה פרוקוצ׳ים. אני אומד את מספרם בין 600 — 700 איש מתוך כאלפיים. אבל, אפשרית גם טעות מכיוון שלא נערך שום רישום או מיפקד. אולם ברור, שהחלק הגדול מבין אלה, יחד עם האחרים אשר היו כבר במחנות מלפני הגירוש ואלה שהצליחו לפי שעה להסתתר במחבואים שונים, נספה במחנות שונים בפולין וגרמניה לשם הוליכה דרך ייסוריהם. אלה נתענו לפני מותם עינויי שאול, שרק המוח השטני הנאצי עשוי היה להמציאם לא נערך גם שום רישום סטטיסטי מדוייק על בני דזיאלושיץ שנשארו לפליטה וזכו לראות במפלת הצורר ובסיום המלחמה. כל הידוע הוא, שבישראל חיים כיום כ־330 נפש ועוד קומץ של מאות אחרות, מפוזר על פני העולם כולו. זוהי שארית הפליטה שהותירה החיה הנאצית מקהילה גדולה של למעלה מריבוא (כפי שהיתה בעת המלחמה), יהודים, יוצאי קהילה שנתקיימה מאות בשנים. כך חוסלה עד תומה קהילת דזיאלושיץ על יהודיה, קהילה אחת מני רבות בפולין המדינה. היא נמחתה מן הארץ, מלבד זמַן קצר ביותר שנתקיימה עוד. על כך יסופר עוד להבא.

החיסול הסופי

אפסח בסיפורי על מה שאירע לנו במחנה פרוקוצ׳ים מלבד פרט אחד, שאני מוצא לראוי להעלות כאן על הנייר. מייד עם בואנו, נערך אצל כל אחד מאתנו חיפוש מדוקדק אחרי דברי ערך, כביכול. עמדנו ערוכים בשורות וזקיפים אוקראינים ערכו את החיפוש. הללו עלו בדייקנותם על הגרמנים עצמם. השניים הראשונים, שלא מסרו את חפצי הערך שברשותם, כגון שעון, נצטוו לצאת מן השורה ונהרגו במקום ביריות. היתה זו אזהרה מספקת לבל ינסה אדם להשאיר לעצמו אפילו דבר של שווה פרוטה. התחלנו אם כן את דרכנו במחנות, ערומים וחסרי כל. הדבר היחידי שנמצא בשפע היתה עבודת הפרך, שהתחלנו בה מייד עם היום הראשון. במרוצת הזמן נשלחו ממחנה זה קבוצות קבוצות למחנות אחרים, ובגורלי נפל להישלח למחנה שנמצא בפודגוז׳ה ברחוב קוביז׳ינסקה, אשר כבר הזכרתיו

לעיל. היה זה אותו מחנה שאליו נשלחו כבר חדשים רבים קודם לכן יהודים מדזיאלושיץ. ואמנם, מצאנו שם את בני עירנו יחד עם התגבורת שהגיעה אליהם, שהיתה אף היא רובה ככולה מבני עירנו ורק בודדים באו מפרושוביץ וממייכוב. על אף עבודת הפרך שהועסקנו בה, היה יתרון אחד למחנה זה והוא, היעדר משמרות גרמניים.

לא חלפו כשבועיים ויבוא הפליט מדזיאלושיץ וידיעה בפיו, שבעיר נתקבץ שוב קומץ יהודים. מסתבר, שלאחר הגירוש, התגלגלו לשדות ולמחבואים אותם היהודים אשר בלילה שלפני הגירוש וביום הגירוש עצמו, הצליחו לחמוק אל מעבר למשמרות הגרמנים. מסתבר, שלא היה להם מקום היכן להניח ראשם ללינת לילה וגם אמצעי קיום חסרו להם. נוסף לכך גדל הפחד מפני האיכרים הפולנים. וכן החלו גשמי הסתיו. בהיעדר כל ברירה אחרת ולאחר ששמעו, כי הגרמנים עזבו את העיר ואינם, החלו בודדים לחזור כמתגנבים לתוך העיר. אט, אט נתוספו כמה עשרות ולאחר כמה שבועות, מספר החוזרים הגיע לכמה מאות איש. אירע דבר נוסף: בהיותנו בפרוקוצ׳ים, אספו הגרמנים יום אחד את כל אנשי ה„אורד־נונגס־דינסט״ שגורשו יחד אתנו למחנה זה, והוחזרו לדזיאלושיץ וליתר הערים. הכוונה להחזרתם היתה, כנראה, שאנשי ה„אורדנונגס־דינסט״ יעסקו באיסוף וחיסול המטלטלין והרכוש שנותר אחרי היהודים, כיוון שהפולנים הנוצרים החלו לשלוח ידם בו. כמובן, שהגרמנים לא יכלו לשאת זאת.

כשהגיעו אלינו ידיעות אלה נמלטו כמה מכלואי המחנה וחזרו לדזיאלושיץ. לא עברו אלא ימים וחלק מן הבורחים שב למחנה כשברשותו מעט מטלטלין. החלק האחר נשאר בינתיים בעיירה. להקל מעט על אחי ועלי — החלטתי גם אני לעשות כך. אמרתי, אלך הביתה באורח זמני ואטול מן הבית כל שניתן יהיה לקחת. מסחר החליפין במחנה פרח במלואו. חולצה, ניתן להחליף בלחם, שהרגשנו במחסורו מאד. הכלכלה במחנה היתה כבר אז דלה ומצומצמת. בין חברי בעבודה היה פולני אחד בשם, מריאן וולודרצ׳יק, גם הוא החליט לנסוע אז לדזיאלושיץ. העברתי אז לבית מגוריו דברי לבוש בעיקר, שניתן להחליפם במצרכי מזון.

עם בואי לעיר מצאתי בה כמה מאות יהודים שהקדימוני. העיר עצמה היתה ללא רוח חיים. שום איש בר־דעת לא העלה על הדעת שניתן להישאר בה. הצרה היתה בזה, שלא היה לאן ללכת ממנה, מלבד למחנות עבודה. מי שכבר שהה במחנה ידע מה טעמו ואילו אלה שנתגלגלו ממקום למקום בנסיון לחפש להם איזה מחבוא שהוא, ידעו, שאין לצפות מן הפולנים לכל עזרה, אפילו לינת לילה בלבד. היה אז סוף חודש אוקטובר, 1942. הגיטו בקראקוב עדיין היה קיים, אבל גם בו לא היה פתרון הצלה כל שהוא. עוד קודם לכן באתי בדברים עם חברי בתנועת הנוער הציוני, הן בקראקוב והן בצ׳נסטוכוב, והצעתי להם ליצור קשר עם פארטיזנים. הצרה היא, שבאזורנו גם דרך זו היתה נעולה בפני יהודים.

השתהיתי כמה ימים בעיר וניסיתי למצוא פתרון כלשהו למצבי. והנה, לילה אחד העירוני בבהלה, וסופר לי שהעיר הוקפה שנית וכנראה, עומדים לערוך

גירוש נוסף. כמה ימים לפני אותו לילה סיפרו לי האחים לויט ממייכוב (הם גרו בעת המלחמה בדזיאלושיץ), שהכינו לעצמם מחבוא בתוך העיר, למקרה ויתרחש משהו בלתי צפוי. היינו מיודדים מאד איתם ונאמר לי, שעל כל צרה שלא תבוא אוכל גם אני להצטרף אליהם למחבוא זה, שהיה בעליית הגג, בבית בו גרה בזמנו משפחת מושנברג. לא היססתי אף רגע והלכתי לשם מייד, תוך דקות מספר התכנסו במקום 12 איש. נמצאו שם, בין היתר, שני האחים לויט, גיסם סלק כצנגולד, שניצקי ויחיאל רייספלד. המחבוא הוכן בעליית הגג הפנימית מוסווה היטב. כאשר היינו כולנו בפנים הופיע השוטר הפולני, קאמרדיניאק, ונעל את הדלת החיצונית במנעול, שתלה עליה מבחוץ, את המפתח השאיר בידו. למראית עין נדמה היה, שאין בפנים נפש חיה. כשלעצמי לא נתתי אימון רב באותו שוטר, שלא חשבתיו מעודי כאוהב יהודים. אך יחיאל רייספלד ז״ל הרגיענו בהבטיחו, שיכולים אנו לסמוך עליו לחלוטין וכי יקיים את הבטחתו לעמוד עמנו בקשר ולהודיענו על המתרחש. היתרון שברעיון זה היה, כי קאמרדיניאק, בהיותו שוטר, זוכה לתנועה חפשית בכל הנסיבות, בלי להחשיד את עצמו.

יממה תמימה היינו מנותקים מכל קשר עם החוץ ולא היה לנו כל מושג על המתרחש סביבנו. היינו כלואים בחושך ללא כל אפשרות תנועה פיזית, בגלל המקום הצר. ההתרגשות גברה עם חשיכה ומחשבה אחת טרדה את כולנו: קאמרדיניאק יקיים את הבטחתו ויבוא — או שמא ימסור על מחבואנו לגרמנים וגורלנו נחרץ. סמוך לחצות נשמע קשקוש המנעול והוא הופיע. אף כי ברור היה לנו שלא הוא עתיד להביא אתו את הישועה, אבל לפחות היווה מקשר כלשהו עם החוץ. וכן היה לנו סיכוי כל שהוא, שיואיל להדריך ולכוון את צעדינו. מפיו שמענו, שבמשך שעות היום נאספו ורוכזו כל היהודים שנמצאו עוד בעיר וגורשו בליווי משמרות כבדים. העיר עדיין מוקפת ואין כל סיכוי סביר לצאת ממנה. כשפנה ללכת תלה שוב את המנעול על הדלת מבחוץ והבטיח לשוב למחרת בשעות הלילה.

עבר יום של פחד וציפיה וכל אחד מאתנו הרהר בקול רם, לאן הוא עתיד לכוון פעמיו אם יזכה לצאת חיים מן העיר. לאחים לויט ולרייספלד חיכו מקומות מחבוא אצל איכרים, ששילמו להם, מראש, כסף רב. השאלה שעמדה לפניהם היתה רק זו, כיצד להגיע לכפר. גם לשניצקי היתה כתובת כלשהי. ליתר, ובתוכם גם אני, לא חיכה כל מחבוא וגם לא היו בידי אמצעם כספיים כלשהם. והמחשבה היחידה אשר עלתה על הדעת היתה לנסות להגיע לקראקוב. ראשית, משום ששני אחי נמצאו במחנה וציפו לסימן חיים ממני. שנית, בגיטו קראקוב נמצאו חברי בתנועה, שאתם עמדתי בקשר ארגוני בעת המלחמה ובצוותא נוכל, אולי, לתכנן משהו. חברי זליג ביוק חי בצד הפולני מצוייד בניירות אריים, וביחד עם חברי התנועה מסוסנוביץ חיפש דרך מעבר לסלובקיה. זה נראה לי המוצא היחידי ברגע זה. אך השאלה היתה כיצד מגיעים לשם?

בלילה השני ציפינו לשוא לבואו של קאמרדיניאק, הוא לא הראה את פניו. מחשבות איומות התרוצצו במוח כולנו. התחלנו לדון כיצד לנהוג ומה לעשות?

בסופו של דבר, ובהיעדר כל ידיעה בדבר המשמרות המקיפים את העיר, לא ראינו כל אפשרות לזוז מן המחבוא. המצב הוחמר והעצבנות גברה ביום השלישי, משהגיעו לעליית הגג שלנו הדי יריות ממרחק לא רב. היה ברור שמתקיימים היפושים אחרי מסתתרים ;שיערנו מה פירוש היריות. השערותינו נתאמתו בשעת הערב כשבא קאמרדיניאק בשעה מוקדמת למדי. הוא סיפר, כי זה יומיים נערכים חיפושים מדוקדקים בכל בית ובכל פינה אחר מסתתרים. אלה שנתפסו נורו ונהרגו בו במקום. לדעתו, יגיע תורו של הבית בו אנו מסתתרים למחרת היום. לפי צורת החיפושים לא היה משוכנע כלל, שלא יצליחו לגלותנו וזאת על אף ההסוואה המוצלחת. ועוד שמענו מפיו כי מרבית הגרמנים אמנם שוהים עדיין בעיר, אלא שהם מסתפקים בהצבת משמרות דלילים מסביבה. לדעתו, קיים סיכוי טוב ליציאה מן העיר, דרך בית הקברות הנוצרי, שכן שם, לא היו כנראה כל משמרות שהם.

כשפנה השוטר והלך לו, לא נותר הרבה זמן להירהורים. סיכמנו בינינו, שנצא מן המחבוא זוגות זוגות בהפסקה של כמחצית השעה. אני יצאתי עם ידידי סלק כצנגולד, וההפתעה הראשונה היתה השלג שכיסה הכל. בינתיים, ירד שלג והכל הלבין. השלג הקשה על הליכתנו בעיקר בגלל הסיכון להתגלות, כיוון שמעילינו היו כהי צבע, אבל גם מחדל זה לא היה בידו לעכב בעדנו. עברנו בשלום את חצר הכנסיה הנוצרית, חצינו את בית הקברות שלהם ובלי להיתקל במשמרות כל שהם מצאנו את עצמנו מחוץ לעיר. השאלה הגדולה היתה, לאן ללכת ? כמובן, שקל ונוח היה לעבור את המרחק של כ־7 ק״מ שהיו מן העיר לתחנת הרכבת בסלבושוב ולנסוע משם, דרך מייכוב, לקראקוב, מוסווים כפולנים. אולם מעשה זה היה בעינינו גם המסוכן ביותר ; הינחנו, שבכל תחנות הרכבת מחפשים ודאי גרמנים אחרי יהודים ולנו אין כל תעודות. נזכרתי בבן איכרים אחד, שבמשך שבע שנים תמימות ישבתי אתו בבית הספר, על ספסל לימודים אחד ואשר גר ביאקו־בוביצ׳ה, הוא הכפר הקרוב ביותר אלינו. החלטנו לנסות מזלנו וכיוונו את צעדינו לכפר הזה. עברנו את המרחק בלי להיתקל באדם. אך האכזבה לא איחרה לבוא. התחננתי לפני חברי ללימודים לשעבר שירשה לנו להישאר למשך לילה אחד ויחידי ולאחר מכן נסתלק מייד מן המקום. החבר ואביו לא טרחו לפתוח לפחות את הדלת. זו „העזרה״ שהפולנים „הטובים״ היו מוכנים להגיש ליהודים נרדפים !

בינתיים, היתה כבר השעה מאוחרת (או מוקדמת) וברור היה לנו, שלא נוכל עוד ללכת לכל מקום שהוא, כי יקדימנו השחר. בחצרו של אותו איכר היתה גורן, שהדלת אליה לא היתה נעולה. בלי להרהר הרבה התגנבנו פנימה וחתרנו עמוק לתוך ערימות הקש. שלושה ימים ושלושה לילות נשארנו שוכבים שם, מסתתרים בין ערימות הקש, בלי שבעל המקום ידע כלל על קיומנו. אלא שכיכר הלחם היחידה שהיתה בכלינו אזלה כבר ביום השני. בלילה השלישי החלטנו איפוא לעזוב את המקלט הארעי. הגענו לתחנת הרכבת ינוביצה והמשכנו בהצלחה לקראקוב.

מעתה ולהבא החלה בשבילי פרשת ייסורים חדשה, שאינה שייכת כבר לנושא שאנו דנים בו, על גורל עיירתנו — דזיאלושיץ.

דזיאלושיץ כולה נעשתה נקיה מיהודים ; הפעם היה החיסול סופי ומוחלט.

אחרית דבר

בסופה של שנת 1942, שוב נתכנסו כמה מאות מבני דזיאלושיץ ביחד; הפעם לא בין חומות העיר, אלא במחנה ההסגר פלאשוב, לשם העבירונו ממחנות עבודה שונים שהיו בסביבות קראקוב. עוד נכונו לנו כשנתיים ומחצית השנה סבל בלתי אנושי שאין לתארו כמעט. רבים קיפחו חייהם במחנה זה, לאחר עינויים קשים, ואחרים ניספו במחנות שונים, שהיו פזורים על פני פולין, גרמניה, צ׳כיה ואוסטריה, לשם נשלחו במרוצת הזמן. מי יספר קורות כל אחד מאתנו בדרכי הגיהנום הנאצי? אף הקומץ שזכה והגיע ליום ה־8 במאי 1945, ועוד רוח חיים בקרבם — היו בבחינת שברי בני אדם בגוף ובנפש. נותרו אחד ממשפחה ומתי מספר מכל העיר. יום סיום המלחמה, שנחוג בעולם כולו כיום קץ התלאות, המחיש לנו, לאודים העשנים שנותרו מן השריפה הגדולה, רק את מצבנו האיום בכל מערומיו. נשארנו יתומים מהורים, שכולים מקרוב וגואל, הרוסים בגוף ובנפש, ללא בית וקורת גג. במצב כזה הוטל עלינו לצעוד את הצעדים הראשונים לקראת השחרור. ושוב עמדה לפנינו השאלה הגורלית — לאן?

בשעה שמאות אלפי פליטים נדדו על פני רחבי אירופה מייד, בחדשים הראשונים שלאחר המלחמה, פנו הפולנים לפולין והצרפתים — לצרפת. הקשיים, שהיו עתה לפניהם, היו רק קשיי תחבורה בעיקר, היינו, כיצד להגיע מהר ככל האפשר לביתם. אבל אנחנו? לאן נפנה אנחנו? היכן ביתנו שלנו, היכן הורינו, נשותינו, ילדינו וקרובינו?

נמצאו בינינו גם בודדים, שראו חובה לעצמם, לעשות את המאמץ לחזור ולראות מה עלה בגורל קירות בתיהם בעיירת מולדתם, שביניהם עברו מרבית שנות חייהם. אצל אחרים ניקרה המחשבה, שמא ניצל בן משפחה או קרוב כלשהו מן השואה, וטבעי איפוא שהמקום היחידי בו הם עשויים להיפגש שם הוא עיר ההולדת. וכך הגיעו שניים או שלושה מניינים של ניצולי השואה לדזיאלושיץ. הם ערומים, יחפים ומחוסרי כל. אך גם את השרידים העלובים האלה לא היו הפולנים מוכנים לשאת. דזיאלושיץ תשאר נקיה מיהודים, גמרו אומר האנטישמים הפולנים! אמרו ועשו! יום אחד, רצחו בני המקום צמאי הדם את שמואל פיקארז׳, בן־ציון צ׳רנוחה, יוריסטה. רצח השרידים מן השואה שימש אות אזהרה אדום גם לבודדים שיד הרוצחים לא השיגתם. הם הסתלקו בבהלה, מן העיירה, עוד בו בלילה.

מאז, אין רגל יהודי דורכת שוב על אדמתה של העיר, שהיתה פעם עיר מולדתנו.

משה רוזנק

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה

שלהי קיץ 1939; חודש מנחם־אב מתקרב לסיומו ועם ראשית חודש אלול, ירדה חרדה לעולם, חרדה כפולה ומכופלת. יחד עם קולות השופר שהתחילו בוקעים מבית המדרש, שמקומו בטבורה של העיירה, התחילו מגיעות ידיעות על מתיחות גוברת והולכת בין פולין ושכנתה המערבית, גרמניה הנאצית.

עיקר הידיעות נשאבו מעתונים „היינט", „מאָמענט", ו„יידישעס טאגבלאט", שהיו מגיעים יום־יום לעיירה, ברכבת של אחר הצהרים. קהל רב, יתר מן הרגיל, התאסף בתחנה הקטנה וציפה בקוצר רוח לבוא הרכבת ממייכוב, זו המביאה, כרגיל, את עתוני הבוקר מורשה הבירה.

תוך כדי הציפיה היו מקשיבים לקולות הבוקעים ממקלט הרדיו של מנהל התחנה, אחד ממקלטי הרדיו המעטים שבעיירה. שמעו עולים ממנו נאומים חוצבי להבות של מנהיגי פולין. הנה קולו של מפקדה הצבאי של פולין, המרשל רידז־שמיגלי... לא ניתן! לא נוותר אף על שעל אדמה פולנית! וללב מתגנבת ובאה מועקה כבדה. חוסר האונים של יהודי דזיאלושיץ מתבטא באנחה כבדה, השם ירחם...

על פרוץ המלחמה עצמה, נודע לי רק כמה שעות לאחר שפרצה. ביום הששי, האחז' בספטמבר 1939, יצא אבי ז"ל, וולף רוזנק, כדרכו, בהשכמת הבוקר, לעיירה סמוכה קזימיז'ה ויילקה, לרגל עיסוקיו. בהיותו בנסיעה, הופיעו אווירונים גרמניים והפגיזו את הכביש. מבוהל, חזר הביתה. וכך נודע לי שהמלחמה פרצה.

למרות כל הדיבורים הרמים, ולמרות העדרה של הפתעה, התברר עד מהרה, שפולין כלל וכלל לא היתה מוכנה למלחמה נגד הגרמנים. כבר ביום השני לפרוץ המלחמה, היינו בשבת, ה־2 בספטמבר, הורגשה האנדרלמוסיה, חוסר הסדר והיעדר כל תושיה, בעיקר בקרב הצבא עצמו. חיילי המילואים שהיו חייבים גיוס, לא ידעו לאן לפנות והיכן יחידותיהם. חזית ועורף התערבבו זה בזה. חיל התעופה הגרמני, „הלופטוואפה", שלט שלטון מוחלט בשחקים, ואווירוניו הגיעו לכל מקום, אפילו לנידח ביותר. הם הטילו פצצותיהם על כל מה שנראה נע על פני הקרקע. כך הגיעו גם לעיירתי הקטנה, דזיאלושיץ. ביום הראשון, ה־3 בספטמבר, יצאנו, קבוצת יהודים, לחפור שוחות הגנה בשדה שליד מסילת הרכבת, לא הרחק מבתי המלאכה לעיבוד עורות (די גארעב). לא הספקנו עוד לחפור הרבה והנה הופיעו האווירונים הגרמניים והחלו להטיל פצצות. האנשים לא ידעו אפילו כיצד לנהוג

במקרה כזה. הם עמדו והתבוננו לנעשה בשמים והתוצאה של אפס מעשה זה היו כמה פצועים והרוג אחד. הקרבן הראשון של המלחמה בעירנו היה ר׳ שמחה יוריסטה, מחסידי גור, חבר מועצת הקהילה (דוזור), שנהרג במקום. בזה תמה השתתפותה הפעילה של דזיאלושיץ במלחמה.

עוד באותו יום החלו להגיע פליטים ובורחים לעיירתנו. זרם אדיר של אנשים, שעלו במספרם פי כמה על תושבי העיירה הקבועים, הציף את העיירה. הפליטים באו משלונסק, מזגלמביה, מקראקוב וממקומות אחרים. אנשים ברחו־נדדו ממקום למקום, בלי שידע איש לאן ולמה. זה בכה וזה בכה; בבת אחת גדלה האוכלוסיה היהודית של העיירה כמה מונים. לא היה בית, שלא קלט קרובים ומכרים מבין הבורחים. התוצאה לאלתר התבטאה במחסור חמור בלחם. המאפיות הקיימות לא הספיקו לאפות לחם בשביל כל הציבור. תורים ארוכים הזדנבו על יד המאפיות, והלחם נחטף מן התנורים בעודו חם.

הפגישה עם הכובשים הגרמניים

כחמישה ימים שררה בעיירה תקופה של חילופי מלכויות, אלה יצאו ואלה עדיין לא נכנסו. מלכות פולין יצאה ומלכות גרמניה לא נכנסה. ראשוני הבורחים מן העיירה, היו, כמובן, ראש העיר, המשטרה וכל נציגי השלטון. ביום החמישי, ב־7 בספטמבר, נכנסו כמה רוכבי אופנועים גרמנים לדזיאלושיץ, עשו כמה סיבובים ברחובות שהיו מלאים אנשים, הסתכלו בנעשה ונעלמו כלעומת שבאו. היה זה, כנראה, חיל החלוץ. רק למחרת, ביום הששי בבוקר, הגיע לעיירה צבא גרמני ממוכן, בלווי טנקים ותותחים. איש לא הסתתר, אנשים סובבו ברחובות, הביטו סביבם ותו לא. גם הגרמנים לא ירו באיש והכיבוש עצמו עבר בשקט, בלי קרבנות. ההלה תקופת כיבוש שנמשכה שלוש שנים תמימות וקשות בהן חיינו, יהודי דזיאלושיץ, תחת שלטון גרמני־נאצי עד חיסולה של קהילתנו.

שינאתם של הגרמנים ליהודים היתה ידועה לנו היטב, אולם התנהגותם בימים הראשונים לכיבוש, הפיחה תקוות — כוזבות, כפי שנתברר חיש מהר — שאולי נצליח איך שהוא להסתדר איתם וכפי שאמרו היהודים: „מיר וועלן זיי אויך איבערלעבן״. אולם לי, אישית, קרה מקרה, ממנו יכולתי ללמוד את הצפוי לנו. ומעשה שהיה, כך היה: כבר הזכרתי קודם לכן, שהגרמנים הפציצו ללא אבחנה מטרות צבאיות ואזרחיות. בין היתר הפציצו קשות את הרכבות הבודדות שעדיין התהלכו, ורבים היו ההרוגים והפצועים. בין הפצועים הללו היו גם יהודים. הפולנים, שאספו את הפצועים, טיפלו בבני עמם בלבד, אבל את היהודים הניחו לנפשם. וכך אירע, שביום ה־5 בספטמבר, מצאנו כמה יהודים פצועים, שנעזבו ברחוב. בעיר שררה אנדרלמוסיה, שקשה לתארה. חלק מתושבי העיר הספיק לברוח, אולם ממקומות אחרים נמלטו אלינו. וכך, כדי מהומה זו, נודע לי על פצועים יהודים המתגלגלים ברחוב. ראשית, הכנסנום לחדר הספריה שבבנין הקהילה. הכנו בשבילם מיטות ומזון ויצאתי לחפש אחר רופא. המשימה לא היתה קלה כלל, כיוון שהרופאים היהודים של דזיאלושיץ ברחו על נפשם. לבסוף מצאנו בין

הפליטים המרובים אחד, רופא, והבאנו אותו לספריה. הרופא חבש את הפצועים והודיע, שמצבם אינו קשה ביותר. אך יחד עם זאת אמר, שמן ההכרח להכניסם לבית חולים. ובית חולים בעיר אין. בית החולים הקרוב ביותר היה בקראקוב, מרחק של כחמישים קילומטרים. ותחבורה אין. נאלצנו לחכות. אולם ביום השבת, למחרת כניסת הגרמנים לעיר, יצאתי לרחוב ועצרתי אמבולנס צבאי גרמני. נהג האמבולנס הביט אלי בתמיהה: מיהו זה, המעיז לעצור רכב גרמני סתם כך. הסברתי לו, שישנם פצועים בעיר, שמן ההכרח להעבירם מייד לבית חולים. ואולי יוכל לעזור לי בכך? תשובתו של הגרמני היתה בשאלה: מי הם הפצועים? בני אדם או יהודים? בשביל יהודים אין לו מקום. כאמור, ניתן להבין מאופי תשובתו, מה צפוי לנו. אבל לפי שעה נמשך הכל, פחות או יותר, כשורה. בדלית ברירה, נאלצנו לחכות עוד כשבוע ימים עד שנרגעו הדרכים. שכרתי אז עגלה ועגלון פולני והעברנו את הפצועים בהצלחה לבית החולים היהודי בקראקוב. מאוחר יותר נודע לי, שכולם הבריאו והצליחו לעבור לאיזור הרוסי.

בסביבתנו אמרו: מזלכם שיחק לכם, יהודי דזיאלושיץ, שהגרמנים לא נתקלו בהתנגדות מזויינת בכניסתם לעירכם, כך שהכיבוש עבר ללא קרבנות בנפש. לעיר המחוז הסמוכה, פינצ׳וב, מקום מושבו של מושל המחוז (סטרוסטה) לא היה מזל כזה. בשעת כניסת הגרמנים נמצא צעיר פולני, מארגון ה„סטזלצים" (סטזלץ — מעין גדנ"ע פולני), שירה כמה יריות לעבר הגרמנים. כתגובה על כך, הציתו הגרמנים ושרפו כמעט את כל העיר. קלגסים גרמניים עברו מבית לבית, זרקו רימונים לתוכם ושרפו את הבתים וכל מה שבתוכם. יהודי פינצ׳וב שנשארו בחיים, הגיעו אלינו בעירום וחוסר כל. גם בזמנים סדירים, היו תנאי הדיור של יהודי דזיאלושיץ לא מן הנוחים ביותר. בשום פנים לא היו מסוגלים לקלוט לתוכם את אלפי הפליטים שזרמו העירה. ומה עוד, שאת דירותיהם של עשירי העיירה, שהיו מרווחות יותר, הספיקו הגרמנים להחרים, בינתיים, לצרכיהם והשכינו בהם את חיל המצב שלהם. בין אלה היו, ביתו של שינטל, של זילבר ועוד. כך, שבלית ברירה, השתכנו פליטי השריפה מפינצ׳וב, בבניני הציבור המעטים, שהיו קיימים בעיירתנו, כמו בית המדרש, בית התפילה של המזרחי וכל ה„שטיבלך" השונים של החסידים. כמובן, שהתנאים היו איומים, אפילו בהשוואה לתנאי העוני של עיירות פולין. לא היו לא בגדים ולא שמיכות להתכסות בהן בשעת שינה, לא רהיטים ולא כלים. בעיר שרר מין מצב של בין הזמנים, בין מלכות למלכות. מדינת פולין לא היתה קיימת יותר והמלכות החדשה, הגרמנית, עדיין לא הספיקה להתארגן. עוד נמשכה המלחמה. גם מוסדות הקהילה היהודית לא פעלו עדיין מחדש.

ובני האדם? כל אחד פנה לדרכו. הפרנסות הקודמות חוסלו, והאנשים עדיין תהו, בלי דעת מה יעשו. כל אחד דאג לעצמו. וכולם תהו: מה יהיה? איך יהיו עתה החיים? ממה להתפרנס? ובינתיים החורף מאחורי הכותל, גשמי הסתיו הטורדניים החלו דולפים, והנה כאן אלפי פליטים יהודיים נטולי קורת גג לראשם, מחוסרי לבוש ופרנסה. סאת הצרות לא נמלאה עוד. החלו להגיע פליטים

נוספים, ובמספר רב! הפעם מעיר גדולה, לודז', שהגרמנים סיפחוה לרייך הגרמני, וגרשו משם את היהודים, או שברחו מעצמם. וכמאמר קדמונינו, במקום שאין אנשים השתדל אתה להיות איש. בעלי הבתים הקשישים היו אובדי עצה, על כן לקחו הצעירים את היוזמה לידיהם. למרות המשטר הצבאי, שאסר אספות וכינוסים, כינסנו ישיבה מורחבת של כל נציגי תנועות הנוער, שהיו קיימות בדזיאלושיץ. על סדר היום עמד סעיף אחד ויחיד: במה ואיך ניתן לעזור? הבעיה העיקרית היתה לדאוג לבגדים חמים לאלה שבאו ערומים ומחוסרי כל. הוחלט לגשת למיבצע של איסוף בגדים חמים, שמיכות, כרים וכולי. בו במקום נבחר „ועד לעזרה הדדית", שניגש מיד לעבודה. כל הנוכחים התחלקו לחוליות, לכל זוג נקבע האיזור שלו, וכבר למחרת האסיפה יצאנו לאיסוף בגדי חורף. עוד כיום אני רואה לפני עיני רוחי את התמונה. שלושה צעירים, לרוב שני בנים ובת, עוברים מבית לבית, כשהם נושאים על הגב שקים מלאים בגדים, סדינים ושמיכות. ראוי לציין, שההיענות היתה גדולה מאוד. הצלחנו לאסוף הרבה דברי הלבשה וגם כסף. וכך העברנו את מפעלנו הראשון בימי המלחמה, מפעל הלבשת ערומים. ואל יראה הדבר קל בעיניכם! הימים ימי מלחמה. כל פעולה, הקטנה ביותר, קשורה בסכנת נפשות. אנשי דזיאלושיץ עצמם, היו בחלקם הגדול, עניים מרודים, שבעצמם נצרכו לעזרה. על אף כל זאת, נתגלה לעיני כל, מה שידוע היה עד כה, שיהודי עירנו הם רחמנים בני רחמנים. היו מקרים שדילגנו על דירת אדם בידענו, שאין לו היכולת לתרום. והנה, נעלבו האנשים והזמינו את המתרימים לדירתם הדלה ותרמו, או שחיכו בחוץ עם תרומתם המוכנה ביד. לסיכום: המטרה הראשונה הושגה. הצלחנו להלביש פחות או יותר את כל הנצרכים. במאוחר התברר, שתודות לפעולה צנועה זו הונח יסוד למפעל ברוך וחשוב, שכל עיר גדולה יותר יכלה להתברך בו, ולא כל שכן עיר קטנה כמו שלנו. המדובר, ביסוד מפעל יהודי לעזרה הדדית, שפעל בלי הפסק עד ליומו האחרון של קיום קהילתנו, עד ליום הרע והמר של חיסול הקהילה וגירוש היהודים מתוכה, באלול, 1942. המדובר, במטבח ציבורי, בעל תפוקה גדולה למדי, של כ־1,500 ארוחות, פעמיים ביום, שחולקו לנצרכים חינם, או בתשלום סמלי בלבד. המטבח הזה התקיים קרוב לשנתיים וחצי, בתנאים האיומים של מלחמת העולם השניה והכיבוש הנאצי.

גם כיום, לאחר שעברו מאז כ־30 שנה וזכיתי לחיות במדינת ישראל החופשית, עד לנסים ונפלאות, לישועות ונחמות, למפעלים העצומים הנעשים יום־יום, איני יכול לשכוח את יהודי עירי, עיירת מולדתי ואת חברי היקרים הי"ד, שניספו בשואה ולא זכו לחיות יחד עמנו כיום. אך יחד עם הצער, ממלאה את לבי גם גאווה, שכאלה היו. משוכנע אנוכי, שפעולותיהם וגבורתם אינה נופלת מגבורת הנוער הישראלי וכי יש להם חלק ונחלה בתקומת ישראל וגם בזכותם, הגענו למה שהגענו. לפני שאעבור לתאר את חיינו ופעולותינו בתקופת הכיבוש, מאוקטובר, 1939, עד אוקטובר, 1942, אזכיר את חברי הוועד לעזרה הדדית, כפי שנקרא בפולנית, "Zydowska samopomoc spoleczna" שניספו בשואה, בשמותיהם ואקים להם שם וזכר בספרנו זה שנכתב לכבודם.

מסביב לוועד ופעולותיו, התקבצו והתרכזו מיטב הנוער של דזיאלושיץ. החברים הללו, כולם מבלי יוצא מן הכלל, הקדישו את כל מרצם וכוחם, לעזרה לנדכאים ולסובלים, בלי לקבל פרס. כולם פעלו בהתנדבות, ימים ולילות, ועסקו בצרכי ציבור באמונה.

חברי הוועד הפעילים ביותר היו: האחים שלמה וחיים קצ׳קה ז״ל, יוסף שולימוביץ ורעיתו לבית וינטרויב, גב׳ סלומאה גרטלר, אלי זילבר, משה קמלגרטן, פייגלה דולה, מירה רולניצקי ויעקב גרוסוולד. וייבדלו לחיים, דב בייסקי ואחיו משה בייסקי, אלתר פרידמן, משה רוזנק וישראל בר סקורה.

לציון ואזכרה מיוחדת ראויה הגב׳ גרטלר, שניהלה בפועל את המפעל ועסקה בו יום־יום, מהשכמת הבוקר עד שעות הערב המאוחרות. כולנו ידענו על מצבה הכלכלי הקשה, ובכל זאת עשתה את עבודתה לא כל תשלום. הגיזבר היה יוסף שולימוביץ והאיש שעל האספקה, שלמה קצ׳קה. לא רק לאספקת מצרכי מזון דאג הוועד, הוא סיפק גם מזון רוחני. קשה כיום, מתוך מבט לאחור, להדגים ולהעריך את מלוא אומץ הלב שהיה דרוש, לקיים פעילות רוחנית כל שהיא, בשנות האימים הללו. בחנוכה תש״א, 1941, נתקיים בחדר האוכל של המטבח הציבורי, שמקומו היה בעזרת הנשים, בעליית בית המדרש, נשף חנוכה לילדים. מלבד הכיבוד שניתן, לביבות, סופגניות ושקיות שי לילדים, הוצג מחזה על גבורת המכבים. מוסר ההשכל של המחזה היה: כשם שגברנו על היוונים, כן גם, בדורנו, נחזיק מעמד ונתגבר על אויבינו. את נאום הסיכום נשא החבר שלמה קצ׳קה ובו ביטא את מחשבותיו בגלוי. למחרת, נזף בו בחומרה, ראש הקהילה היהודית וראש היודנרט בדזיאלושיץ, משה יוסל קרוק, שאיים לסגור את כל המפעל. ואין אני, חלילה, רוצה בזה לגנותו על כך. ברור, שאילו נודע הדבר לגרמנים, היו כל המשתתפים בחגיגה מוצאים להורג. על כן פחד, וזה טבעי. ברצוני רק להצביע על האופטימיזם, מורשת דורות, שליווה את פעולתנו. הצוררים, ימח שמם, רוצים להכחיד את זכר ישראל, אך גם בתנאים אלו נעשה הכול לסכל עצתם. נחזיק מעמד בעצמנו על אף הכל, נעודד אחרים, את החלשים והילדים.

עם הזמן, נעשה המצב גרוע יותר ויותר. כל הגברים מגיל 14 ומעלה, נלקחו לעבודות כפיה שונות בסביבה, כגון חפירות תעלות ביוב וניקוז. זה נעשה בלי כל תשלום ובלי אוכל. המטבח החל לספק ארוחות לפועלים היהודים, שלרבים מהם היתה זו הארוחה החמה היחידה שלהם שאכלו במשך היום. ומהיכן באו המקורות הכספיים הדרושים להוצאות על צרכי מזון, כלי בישול, חומרי דלק וכל השאר? שמו של המפעל הזה הגיע לג׳וינט ובשנים הראשונות, עד שהצטרפה ארצות־הברית למלחמה, קיבלנו עזרה ניכרת מן הג׳וינט האמריקאי. לחג הפסח, למשל, קיבלנו מיכסה ניכרת של מצות. אולם כדי לקבלן, הכרח היה לנסוע לצ׳נסטוכוב (הסיבה למה דווקא לשם, לא ברורה לי כיום). ליהודים היתה הנסיעה אל מחוץ לעיר אסורה. את המשאיות הבודדות, שהיו ליהודי דזיאלושיץ, החרימו הגרמנים ומלבד זאת, כל נסיעה היתה בחזקת סכנה ליהודי. איך שהוא קיבלנו

רשיונות נסיעה, שכרנו גוי נהג עם משאית, ונסענו שניים, כותב השורות הללו ומשה קמלגרטן ז״ל, לצ׳נסטוכוב. הגענו וקיבלנו כמות גדולה של מצות ולאחר כל מיני הרפתקאות בדרך — נאלצנו להוריד את הסרטים עם המגן דוד, כדי שלא יכירו בנו כיהודים, — הבאנו הביתה את המצות. אולם צחוק הגורל, כמדומני, שלא אסטה מן האמת, אם אומר, שזו הפעם הראשונה אכלו יהודי דזיאלושיץ מצות מגישביץ, שיוצרו באמריקה. מצות יפות, לבנות וטעימות. ובהן זכו דווקא העניים, וזאת בשנות המלחמה. שאר המקורות הכספיים, שהיוו את עיקר התקציב, באו מתרומות. כל בית אב תרם בקביעות, מדי חודש בחודשו, סכום כסף כפי יכולתו ונדבנותו, לקופת הוועד. כן עזרה הקהילה, בעיקר בהקצבות מזון ובמכירתו, במחירים מוזלים. כך נמשך הדבר עד סוף חודש אלול, שנת 1942. גזירות הדיכוי והרציחות התרבו מיום ליום וכל גזירה היתה מלווה עונש מוות. על כל דבר פעוט, כגון אי נשיאת סימן ההיכר ליהודי, — סרט לבן עם מגן דוד, — עונש מוות; יציאה מחוץ לעיר, — עונש מוות. מסחר במצרכי מזון או החזקתו של מעיל פרווה, — מוות במקום, ללא משפט. לית דין ולית דיין. דם יהודי נעשה הפקר. רוב הצעירים נשלחו למחנות עבודה, והנשארים, ברובם קשישים, נשים וילדים, התהלכו כולם, כאילו נדונו למוות המחכים רק לביצוע גזר הדין.

קרבו והלכו הימים הנוראים, תרתי משמע, ולבי ניחש, שעמדו אלה להיות ימים נוראים במובנם המילולי, האימתני. הגיעו שמועות על גירושי קהילות הסביבה, וולברום, אולקוש, ואחרות. את שלושת הימים האחרונים לפני הגירוש, — כ״א, כ״ב וכ״ג באלול — בילתה כל האוכלוסיה היהודית, זקן נשים וטף, בבית הקברות, באמירת תהילים, בקריעת קברים לביטול גזר דין המוות של עיר שלמה ובציפיה לנס מן השמים. מאין יבוא עזרי? קוננה והתחננה קהילה שלמה. אולם הנס לא קרה. ביום החמישי בשבוע, כ״ד באלול, התייצבו, לפי פקודת הגרמנים, כל יהודי העיר בכיכר השוק. בו במקום נערך מיון. הזקנים הובלו לבית הקברות ונרצחו במקום. מספרם הגיע ליותר מ־1,500 נפש. הרב סטשבסקי, רב העיר, נורה במיטתו, בהיותו חולה. שאר התושבים הובלו למייכוב, ועל מגרש מחוץ לעיר הושארו במשך יום ולילה תמימים. למחרת היום נערך מיון נוסף. הצעירים, שנראו בריאים, נבחרו לעבודה ונשלחו בקרונות פתוחים למחנה עבודה בפרוקוצ׳ים, ליד קראקוב, וכל היתר, גברים מבוגרים, הנשים והילדים נשלחו למחנה ההשמדה של בלזץ. אף אחד מהם לא נשאר בחיים. כך הושמדו, לאחר מאבק לחיים ולמוות, במשך שלוש שנים, יהודי עיר מולדתי. יחד אתם נספתה כל משפחתי.

אסיים בקטע משירו של חיים נחמן ביאליק, „על השחיטה״: „ארור האומר נקם, / נקמה כזאת / נקמת ילד קטן, / עוד לא ברא השטן״.

דב בייסקי

העזרה הסוציאלית בזמן הכיבוש הנאצי

ידוע שמלחמה מביאה אתה סבל ויסורים לאזרחים חפים מפשע. היא עוקרת אותם ממקום מגוריהם ולפעמים מטלטלת אותם למרחקים. הגורם העיקרי לתזוזה ההמונית היא הבריחה מקווי החזית, היכן שהסכנה גדולה ביותר. כל זה מדובר על מלחמה המתנהלת בין שני עמים לוחמים, והאוכלוסיה האזרחית של העמים הלוחמים היא הנפגעת. ומלחמה זו, נוסף על היותה מלחמה בין עמים, היתה גם מלחמה בין העולם התרבותי והנאציות. ליהודים היתה זו מלחמה נוספת, מלחמת הנאציות ביהדות. המלחמה התנהלה ללא רחם, תכנית הנאצים, ימח שמם וזכרם, היתה תכנית אכזרית, השמדה טוטאלית של היהודים.

בפרוץ המלחמה לא העלה אדם בדעתו, שתהיה זו מלחמה, מכוונת במיוחד נגד היהדות. כבר ביום הראשון שלה, התעורר בכל זאת חשד ההשמדה, משום שגדולה היתה שינאת הגרמנים ליהודים. המוני יהודים התחילו לברוח מקווי החזית, שלא החזיקו מעמד בלאו הכי. ברחו מן הערים הגדולות. המונים נדדו לעיירות קטנות ולכפרים והמפציצים הגרמנים קטלו בפליטים שנמצאו אותו זמן בדרכים. נראו שיירות עצומות, אין סופיות, של בורחים, אנשים, נשים וטף. אחוז היהודים בין הבורחים היה גדול. התמימים שבהם חשבו, שמא בכל זאת יצליח הצבא הפולני לעצור את הגרמנים. בינתיים, יוכלו להמשיך את חייהם, אמנם לא בביתם, אבל העיקר שלא יצטרכו לחיות תחת שלטון הנאצים. לאחר זמן הוכוזה הבריחה כמיותרת, מכיוון שהקלגסים הגרמנים הקדימו להגיע לכל מקום עוד לפני שבאו לשם הפליטים. וכשהגיעו הפליטים למחוז חפצם מצאו שהצבא הגרמני כבר שלט במקום. השינוי היחיד שחל בבורחים היה זה שמעתה היו לפליטים, מחוסרי כל, ללא בית וללא פרנסה, ועייפים ורצוצים מטלטולי הדרך. גם לדזיאלושיץ הגיעו המוני פליטים יהודים, שאי פעם, בעבר, התגוררו במקום והיגרו בחפשם מקורות פרנסה יותר קלים. עתה, בעת צרה חזרו לעירם, משפחות, משפחות. למי מהם היה כאן דוד, דודה, או סתם שאר בשר רחוק. למעשה היו בין הפליטים גם כאלה שלא היה להם קרוב או מודע במקום. כשראו את חוסר התועלת שבנדודים נוספים, נשארו גם הם.

בהתחלה לא נראה היה המצב נורא, במיוחד. כל אחד מן הפליטים היה לו קצת כסף במזומנים, ולאט לאט, התחילו להסתדר בעיר. הם התגוררו מי בעליית גג ומי בחדר שכור, אצל קרוב ומכר. הצרות האמיתיות התחילו כשאזל הכסף

ונמכרו כל החפצים בעלי ערך כלשהו. משפחות שלמות, על הזקנים והטף, נשארו מחוסרי כול ורעבו ללחם, פשוטו כמשמעו. לא היתה זאת בעייה קלה בשביל עיירה, שגדלה פתאום בעשרת אלפים נפש. נוספה עיירה־גטו. מחלות ומגפות התחילו להתפשט ובאין כסות לגוף ופחמים לחימום, גם הקור נהפך לאוייב בעל עוצמה רבה.

בזמנים כתיקנם, ידענו כולנו, שאין דזיאלושיץ נמנית עם העיירות העשירות. העוני היה מורגש כאן תמיד, על אחת כמה וכמה כעת, בזמן המלחמה. אם אפשר היה לעזור, לאותם עניי העיר בזמנים רגילים, הרי עכשיו נוספו על העניים המקו־מיים גם פליטים לאלפים, שרובם היו עניים מרודים גם הם ואי אפשר היה להתעלם מהם. כמו כן ברור היה שלא מדובר על עזרה מן הסוג שהיתה מקובלת בדזיאלושיץ. רוב יהודי העיירה התביישו בעניים. כשנודע הדבר לשכנים, שפלוני זקוק לסעד, יצאו שתי נשים מכובדות ואספו עבורו כסף. או בעלי בתים נכבדים התרימו את מתפללי בית המדרש בין מנחה־למעריב לצורך זה. נאסף קצת כסף, 50 או 100 זלוטי, והעזרה הוגשה בצורת „מתן בסתר". עתה ברור היה לכל אלה, שאיכפת להם מצוקת הזולת, כי יש צורך הפעם בעזרה מקופת עזרה שלפחות תורגש בין אלה הזקוקים לה. לא דובר שוב על בושה, או מתן בסתר. היתה זאת שאלת חיים. פשוט, הכרח להגיש עזרה לרעבים ללחם. אותה עזרה חד פעמית, בצורת איסוף כסף, מזון או תלבושת, לא יכלה הפעם לעזור הרבה. צורת עזרה כזאת אם תוגש יכלה להקל רק לרגע, ומה יהיה למחרת היום? מה לעשות עם הילדים הזועקים ללחם, ולחם אין? כלום יכולנו, לאור מצב כזה, לעמוד מנגד ולא לעשות שום דבר? היודנראט והפרנסים היו עסוקים בשלהם, התלבטו בבעיותיהם, בעיות קשות וחשובות לישוב היהודי בדזיאלושיץ. גזרה רדפה גזרה. הוטלו תשלומים, וקונטרי־בוציות לגרמנים. והשתדלנים היו עסוקים בהשתדלות, לביטול הגזירה אצל ה־ס.ס. או הגסטפו. לפרנסי העיר לא היה זמן לטפל בבעייה זו, בעיית הרעב. את העול הזה העמיסו על עצמם פעילי תנועות נוער ציוניות, וכותב שורות אלה בתוכם.

המטבח העממי

המצב הכלכלי בכללו היה רע מאד; העיירה נסגרה, אין יוצא ואין בא. המסחר התנהל בעיקר „מתחת לשולחן", המחירים האמירו. אפשר היה לוותר על לבוש, או נעליים, אבל לאכול מוכרחים. את הקיבה יש למלא במשהו. בתנאים אלה התארגנו מנהיגיהן ופעיליהן של תנועות הנוער ובראשם שלמה קאצ׳קה ואחיו חיים קאצ׳קה, ז"ל; הגברת סלומיאה גרטלר ז"ל, יוסף שולימוביץ ז"ל; ואחיו שלמה שולימוביץ ז"ל; מוטל רוזנק ז"ל; משה קמלגרד ז"ל; וייבדלו לחיים ארוכים, אלתר פרידמן, משה ריזנק, שמואל ודובינסקי, כותב שורות אלה ועוד. הם החליטו לעשות משהו, לתועלתם של הרעבים. הוחלט להקים מטבח שתפקידו יהיה לספק אוכל מבושל לנצרכים.

בחלק מעזרת הנשים של בית המדרש, שהיה עוד פנוי מפליטים, הקמנו את המטבח העממי. בכספים שנאספו בעיר קנינו דוד אחד שקיבולו היה כ־150

ליטר, ובהדרכת הגברת גרטלר, שהתנדבה לתפקיד מנהלת המטבח, התחלנו לבשל ולחלק ארוחות לנצרכים, ללא כל תשלום. הארוחה היתה חמה ומזינה וכללה חוץ מהתבשיל עצמו, גם שתי פרוסות לחם. מן האולם של „עזרת הנשים" גודר חלק קטן למטבח עצמו ובחלק הנותר, הועמדו שולחנות וספסלים לאכילה.

אנו בעצמנו, כנראה לא העלינו על הדעת מה גדול הרעב בעיירה. הדוד, שקיבולו היה רב, נתגלה תוך זמן קצר, כי אינו מספיק. נאלצנו איפוא חיש מהר, להתקין דוד שני ולאחר זמן מה גם שלישי. ממאתיים עד שלוש מאות ארוחות, אשר חשבנו תחילה שיספיקו לנזקקים, עלינו עד למעלה מאלף ארוחות המות ליום. בתי־אב מכובדים, שפעם היו ידועים בעשרם במקום מגוריהם, התכנסו כמה שעות לפני פתיחת המטבח, להיות בין הראשונים לקבל את האוכל. בהרבה מקרים היתה זו הארוחה היחידה ליום. האנשים נשארו בעירום וחוסר כל ורעבים לפת לחם.

העבודה לא היתה קלה כלל; ההוצאות גדלו ותרומות תושבי העיר, שנאספו על ידינו, לא הספיקו לכסות אלא חלק קטן מן ההוצאות. נאלצנו לפנות ל„יודנרט" ולבקש את עזרתו. עלי לציין, שלמרות הדאגות המרובות, שרבצו על הקהילה העניה, השתדל היושב ראש מר משה יוסף קרוק ז"ל לעזור לנו. הויכוח התנהל תמיד על ממדי העזרה. ברור שנוכח הצרכים הגדלים והולכים דרשנו תמיד הרבה יותר ממה שניתן לנו לצורך המטבח. הקשר עם הקהילה הוטל על שלמה קאצ׳קה ויוסף שולימוביץ ז"ל, ולא היה זה מן הדברים הקלים. יום אחר יום ושבוע אחר שבוע נאלצנו לדרוש ולשוב ולדרוש הרבה כסף, מגוף ציבורי שהתלבט בבעיות קשות ושעמד במאבק מתמיד עם גזרות וסחיטות מצד הגרמנים. העובדה היא שהצלחנו בכל זאת לקיים את המטבח העממי, ואף להרחיב את פעולותינו. ביזמ־תנו הוקמה גם תחנה לעזרה לילדים. כחמישים יתומים מאב ומאֵם הסתובבו בעיר ללא דאגה והשגחה והחלטנו לספק את צרכיהם במידת האפשר. אירגנו אז חברה של בנות שבראשן עמדו לולה ברנדס, רייזפלד, ג. גרטלר ואחרות, שקיבלו על עצמן את הטיפול בילדים היתומים. באותו אולם של עזרת הנשים שליד בית המדרש, התאספו בוקר בוקר הילדים, קיבלו אוכל ואפילו קצת מזון רוחני, למרות האיסור והסכנה הכרוכה בדבר. בכמה מסירות ועמל עלה הדבר! וכמה עבודה השקיעו הבנות המסורות, לשעשע את היתומים ולהעלות חיוך על פניהם העצובות. המתנדבים ללא יוצא מהכלל, תרמו במסירותם, להצלחת המפעל שנקרא מטבח עממי. בעזרת הקהילה קיבלנו הקצבה חוקית של מצרכי מזון מאת הממשל המחוזי. לבסוף לא היה זה עוד מטבח קטן. בלחץ הרעב והעוני, קם מפעל שלמעשה היה אז, בתנאי המלחמה והרעב, היחידי בעיירה, שעזר ממש, הציל אנשים ממוות ברעב. ואם בדזיאלושיץ של שנות 40־1941, עד הגירוש, לא גוועו יהודים מרעב, היה זה רק תודות למסירות אותם האנשים הבודדים, שהקדישו מזמנם ויומם ולילה, עבדו ללא ליאות, סיכנו את חייהם, כדי להשיג עוד כמה שקי גריסין ותפוחי אדמה. הם נדדו בלילות, בדרכים אסורות, ודאגו למצרכי מזון, שיהיה מה להכניס למחרת לדוודים. קשה הכתיבה, כשאתה נזכר, שמכל אותה החבורה, נשארו לפליטה וייבדלו לחיים ארוכים, רק אלתר פרידמן, משה ריזנק, שמואל ודובינסקי, וכותב

השורות האלה. והיתר אינם. אייך את, גברת סלומיאה גרטלר ז״ל? אשה אצילה ועדינת נפש, אֵם החבורה, שהיתה בעצמה נתונה בדאגות לא מעטות, הסטת את כל דאגותיך הצידה ודאגת קודם כל לאחרים. יום יום הכנת את התפריט, יצרת יש מאין ונוסף לכך עזרת לגברת הופרט, בבישול עצמו. העיקר בעיניך היה, שלא יהיו בדזיאלושיץ אנשים רעבים. א י י כ ה? חברי וידידי נעורי, יוסף שולימוביץ ז״ל? אהבת תמיד עבודה שקטה, היית גזבר המפעל, עבדת במסירות, שקשה לתארה, פעלת כה רבות לאותה מטרה. היית מקור עצות, רעיונות ויזמה והכל במטרה להגדיל את ההכנסות. עשית כל זה ללא רוגז וכעס! אמרת, כל שהוחלט יש לבצע! וזה בוצע. סיסמתך היתה: כל עוד יש לנו מה לאכול, אסור שיתהלכו רעבים בתוכנו.

אייכם? אתם שלמה וחיים קאצ׳קה ז״ל. שלמה, מנהל המטבח, הרוח החיה בחבורה, הדואג לכל פרט והיודע לרוב את כל רעבי העיירה, ואחיו חיים ז״ל השקט, העובד המסור, המדבר לאט ושוקל כל מילה. לעומת זאת בעבודה, היית תמיד הראשון.

אייכה, משה קמלגרד ז״ל? חברי היפה, בעל המזג התוסס, המתלהב לכל פעולה חדשה, והמוצא דרכים להגשמתה, בסכנת נפש נדדת לצ׳נסטוכוב, יחד עם אלתר פרידמן, בעיקר, להביא משאית טעונה מצות לפסח 1941 בשביל עניי העיר.

אייכה, מוטל רוזנק ז״ל? חיפשת תמיד את העבודות הקשות ביותר וביצעת אותן. היתה התחרות מי יגמור אותן ראשון ועמדת בהתחרות.

אייכם כולכם, בני הנוער מדזיאלושיץ? נוער זהב, חניכי תנועות נוער ציוניות, עתיד העם. שתיתם את כוס היגון וצרות ישראל עד תומה.

יהא זכרכם ברוך לנצח.

אברהם כאַבע (חבה)

מיינע ערשטע טויט־שרעק

גלייך אין די ערשטע טעג פון לעצטן קריג — דאָס איז געווען „בין כסה לעשור", זענען אין אַ געוויסן נאָך מיטיק, אָנגעקומען צו אונדז אין שטאָט אַריין עטלעכע דייטשע מיליטער־לייט. זיי האָבן פאַרלאַנגט מען זאָל זיי שאַפן אַ פּלאַץ צו נעכטיקן. דער עברית־לערער, לאַנדוי, איז גלייך געגאַנגען צו נחום לאַסקער, וועלכער איז געווען דער קאַסירער פון דעם נאָר־וואָס ניי־געשאַפענעם קאָמיטעט, צו העלפן נויטבאַדערפטיקע. צוזאַמען מיט אים און מיט שלום מייערטשיק, האָבן זיי אַריינגעפירט די דייטשן צו חיימל כאַבע אין רעסטאָראַן, זיי האָבן פאַר זיי אויך באַשטעלט עסן. כדי וואָס מער זיי צופרידנצושטעלן, האָבן זיי געהייסן דערלאַנגען אויך שאַרפע געטראַנקען. און דאַן זיי אָנגעוויזן דעם פּלאַץ ווו צו נעכטיקן — אין דער נייער, נישט פאַרענדיקטער שולע.

ביינאַכט איז איינער פון די מיליטער־לייט אַרויסגעגאַנגען אויפן גאַס מיטן געווער אין האַנט. דאָס איז געווען נאָך אַ רעגן, און גאַנץ פינצטער. זייענדיק גוט אָנגעטרונקען, האָט ער זיך אויסגעגליטשט. פאַלנדיק, האָט דאָס געווער אויס־געשאָסן, און אים אַדורכגעשאָסן דעם אָרעם. אָבער וועלנדיק זיין אין אָרדנונג לגבי זיין מאַכט, האָט ער געזאָגט, אַז מען האָט צו אים געשאָסן פון אַ מרחק פון 12 מעטער, זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז ער איז געווען באַגלויבט. די מיליטער־לייט זענען גלייך, פאַרטאָגס, אַוועקגעפאָרן. נאָך אַ פּאָר שעה, זענען אָנגעקומען הונדערטער אויטאָס מיט מיליטער און אַרומגעשטעלט די שטאָט אין אַלע עקן. עס האָט קיינער ניט געהאַט קיין אַנונג, אַז דאָס האָט אַ שייכות מיט דעם פאַרפאַל פון דער פריערדיקער נאַכט.

שטייענדיק ביי מיר אין געשעפט, איז אַריינגעקומען אַ שליח פון מאַגיס־טראַט מיט אַ ליסטע אין האַנט, אויף וועלכער עס האָבן זיך געפונען די נעמען פון אַלע מיטגלידער פון פריערדיקן שטאָט־ראַט, אויך איך צווישן זיי. אַלע ווערן געבעטן גלייך צו קומען אין מאַגיסטראַט אַריין. איך האָב פּרובירט צו דערקלערן דעם שליח, אַז אין איילעניש איז געשען אַ טעות און אַנשטאָט אויסצושרייבן אַ ליסטע פון דעם נייעם, צייטווייליקן שטאָט־ראַט, האָבן זיי אויסגעשריבן דעם פריערדיקן שטאָט־ראַט, וועלכער איז געוואָרן אויפגעלעזט גלייך מיטן אויסברוך פון קריג. ער איז אָבער באַשטאַנען אויף זיינס, זאָגנדיק, אַז אַלע מיטגלידער זענען שוין אין מאַגיסטראַט, און עס פעלן נאָך דריי פערזאָן. גייענדיק האָט ער אויפן

וועג מיטגענומען נאָך צוויי קריסטלעכע מיטגלידער. קומענדיק אין מאַגיסטראַט אַריין, האָט מען אונדז אונטער אַ שטרענגער שמירה אַרויסגעפירט צו דער שולע, ווּ עס איז מיט אַ טאָג פריער געווען דער פאַרפאַל מיט דעם דייטשן מיליטער־מאַן.

ביי דער שולע פרעגט זיך אַ דייטשער אָפיציר ביי אונדזער וואַכמאַן: „וואָס פיר לויטע זינד דאָס?" האָט ער אים געזאָגט: — „די זינד גייזעלן" (זאַקלאַד־ניקעס). פרעגט ער אים: — „זינד אַוך יודען דאַביי?" אויף זיין ענטפער: „יאָ", האָט ער ווידער געפרעגט: „וואָ איזט דאָס יידישע פרידהאָף? זאָפאָרט די אַלע נידערלעגען". גאַנץ פּלוצלונג איז אָנגעקומען נאָך אַן אָפיציר, וועלכער האָט אונדז אַריינגעפירט אין דער שולע. מיר זענען געווען נאָר צוויי יידן — דער שרייבער פון די שורות און שמואל לעווקאָוויץ, און זיבן קריסטן. דער דייטשער אָפיציר האָט אונדז געמוסרט, אַז מיר האָבן נישט געדאַרפט מאַכן אַזאַ זאַך, און אַז צוליב דעם זענען מיר אַרעסטירט אַלס „גייזעלן", און אַז אין דעם מאָמענט ווערן געמאַכט רעוויזיעס אין שטאָט, אויב מען וועט געפינען געווער, ווערן מיר אַלע דערשאָסן און די שטאָט וועט פאַרברענט ווערן.

נאָך דעם, האָט זיך אויפגעשטעלט דער צייטווייליקער בירגערמייסטער, קשאַנזשעק און האָט דערקלערט, אין דער פּוילישער שפּראַך, אַז ער איז איצט דער צייטווייליקער בירגערמייסטער און דעם זעלבן אַמט האָט ער אויך געהאַט ביי דער אָקופּאַציע אין יאָר 1914, און די באַציונג צום אָקופּאַנט פון די שטאָט־איינוווינער בכלל, און פון אים בפרט, איז תמיד געווען אַ לאָיאַלע. אַזוי אַז ער פאַרזיכערט, אַז אַלע איינוווינער פון אונדזער שטאָט זענען ריין פון יעדן פאַרדאַכט.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז זיינע רייד האָבן קיין גרויסן רושם אויף דעם דייטשן אָפיציר נישט געמאַכט. אַזוי זענען מיר אָפּגעזעסן, צווישן לעבן און טויט, דעם גאַנצן טאָג. די מיליטער־לייט זענען דאָן אויפגעזעסן אויף די אויטאָס און אַוועקגעפאָרן, נישט זאָגנדיק קיין וואָרט. ווען מיר האָבן געזען אַז מיר זענען געבליבן אַליין, זענען מיר אַהיים געגאַנגען. איך האָב מיר גאַרנישט פאַרגעשטעלט, אַז דאָס איז נאָר די אתחלתא דצרות. די ריכטיקע צרות און פּיין, זענען געקומען נאָכדעם.

חיים יצחק וואַהלגעלערנטער

יידן טוען תשובה

א קאַפּיטל פון „ספר הדמעות"
איבערגעגעבן דורך זיין ברודער דוד

דינסטיק, י"ט אלול, תש"ב; די שטאָט דזשאַלאָשיץ איז שטאַרק צעטראָגן. דאָס טרויעריקע געשעעניש פון פּראַשאָוויץ־בזשיסק־סקאַלע־סלאָמניק, וואָס איז פאָרגעקומען פרייטיק־שבת, האָט יעדן צעטרייסלט. אמת, דער גאַנצער עולם שטייט, נאָך אַלץ, אויף די סלאָמניקער בלאָניעס. מ'וואַרט אויף א נס. מ'זאָגט, פאַרשידנס. מ'זאָגט, אַז אויסלאַנד האָט אינטערווענירט, מ'וועט זיי נישט אַוועקשיקן. דערווייל ווערן זיי באַוואַכט פון אַ שטאַרקער שמירה, יעדער טראַכט, ווי אַזוי זיך צו ראַטע־ווען פון דער געפאַר, וואָס שטייט אַזוי נאָענט הינטער דער פּלייצע. מאַנכע ריזיקירן, — און אַנטלויפן.

עס פאָרן שוין, צום צווייטן מאָל, עטלעכע פירלעך מיט ברויט קיין סלאָמניק. מען זאַמעלט קליידער. עס קומען פאָר פדיון־הנפש־זאמלונגען. מען גייט שוין צום דריטן מאָל אויפן בית־עולם. עס איז שוין דער דריטער טאָג פון אַ תענית־ציבור. היינט וועט מען שוין בלאָזן מיט אַ שופר אויפן בית־עלמין און, ווי מען שמועסט, אויך שטעלן דאָרטן אַ חופה פאַר אָרעמע יתומים. דער אוהל פון רבי יאָסקעלע, איז פול מיט קוויטלעך. אַלע קברים זענען באַלאַגערט. מ'גיסט אויס די ביטערע הערצער. פרויען, קינדער און זקנים, אפילו קראַנקע, זענען געקומען. דער פאַראַליזירטער רב, איז געבראַכט געוואָרן, דורך זיינע צוויי אייניק־לעך. ער זאָגט ווערטער, וואָס רייסן ביים האַרץ. זיי גליען ווי הייסע קוילן. ער איז מתפלל אויפן קבר פון זיין פאָטער. „טאַטע", זאָגט ער, „אויף דעם האָסט דו מיך דאָ איבערגעלאָזט צו זיין דיין פאָרטרעטער, איבער פערציק יאָר, דאָס אויף מיינע אַלטע יאָרן, זאָל איך צוזען די פינצטערע צרה, וואָס איז געקומען אויף מיין קהילה? טאַטע, איך בעט דיך, גיי צום זיידן ר' מרדכילע סטערשיוועד, ער זאָל מיט זיין הייליקן ברודער, ר' מאירל אפּטער, גיין קלאַפּן אין די פאַרהעמערטע שערי־רחמים. אויף ווען וואַרטסטו, טאַטע אייניציקער?! זאָג נישט, אַז יידן האָבן געזינדיקט, עס פעלט דאָך תשובה!"

„זאָגט אַלע: איר וועט תשובה־טאָן?"

אַ טויזנט קעפּיקער עולם האָט געענטפערט: „יאָ, רבי! מיר וועלן טוען תשובה".

„כ׳וועל נישט אָפּטרעטן, טאַטע; איך האָב דאָך לעבן דיר, אָן אָרט, אַ קבר, וואָס איז צוגעגרייט געוואָרן, באַלד נאָך דיין פּטירה.

„וואָסער נחת האָב איך געהאַט אין מיין לעבן?! בערקע, מיין תכשיט־דיקער זון, וואָס ליגט לעבן דיר, האָט אין זיינע יונגסטע, בעסטע יאָרן פאַרלאָזן די וועלט. דאָס איז געווען נאָך אין יענער, ערשטער מלחמה. דאָס איז געווען אַ שטראָף פאַר מיר און מיינע בני־בית. און איצט אויף מיינע עלטערע יאָרן, פאַר־וואָס זאָל איך זען ווי מיין קהילה ווערט פאַרניכטעט? ווי אָן עדה ייִדן ווערט אומקומען? און מיין צווייטער זון, דער סקאַלבמירזשער רב, וואָס איז ערשט נישט לאַנג נפטר געוואָרן איז אַ קליינער קרבן? וואָס פאַראַ קרבן פאַרלאַנגט מען נאָך פון מיר.

„ייִדן! איך וויל זיין דער קרבן, מכפּר צו זיין פאַר דער גאַנצער שטאָט דזשאַלאָשיץ, איך וויל זיין דער קרבן חטאת, פאַר אייך... איך וויל... איך..." דער רב איז געפאַלן אין חלשות.

ווען דער רב איז צו זיך געקומען, האָט ער געבלאָזן שופר, און דער עולם האָט איינציקווייז פאַרלאָזן דעם בית־עלמין.

עס האָט זיך געפילט אַ דערלייכטערונג, אַ שטיין איז אַראָפּ פון האַרץ.

אויפן וועג האָט מען אָבער געהערט די ביטערע בשורה, אַז אין סלאָמניק איז שוין נאָך אַלעם, מען האָט די ייִדן פאַרלאָדנט אין וואַגאָנען און אַוועקגעפירט...

אַ שוואַרצע כמאַרע האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אויפן שטעטל דזשאַלאָשיץ...

דוד וואָהלגעלערנטער

דאָס שרעקלעכע האָט זיך אנגעהויבן

ס׳ראָד פון דער געשיכטע האָט זיך צוריקגעדרייט; פאַר די אויגן אַנטפּלעקט זיך אַן אַריגינעל בילד, אַ יציאת מצרים אין אַ פרישער אויפלאַגע: מ׳גייט בחפזון, מיט די שטעקנס אין די הענט, און פעקלעך אויף די פּלייצעס. ליידער גייט מען אין אַ פאַרקערטער ריכטונג. דאָס פאַרמעגן, וועלכעס מ׳האָט דורות לאַנג שווער אויסגעאַרבעט בחומר ובלבנים, לאָזט מען די שכנים אונדזערע, די היינטיקע מצרים, איבער, מיטנעמענדיק די מכות מיט זיך...

איינציקווייז, נאָך פאַרן אויסגעזעצטן טערמין, האָט עמאַ פּזיזאַ, די פנימער צעשראָקן, אין לאַנגע רייען, דעם גרויסן דזשאַלאָשיצער מאַרק פאַרפולט. די מוחות אַרבעטן שנעל, פאַרשידענע געדאַנקען קומען צופליען, האָפנונגען בליצן אויף יעדער סעקונדע: גאָט וועט נאָך העלפן.

דאָ און דאָרט, ברעכט אויס אַ געוויין פון אַ קינד וואָס פאַרלאַנגט עסן. ערגעץ אויף דער ערד, שעפּטשעט אַן אַלטע יידענע אַ תפילה: „דערבאַרמדיקער באַשע־פער, באַווייז ניסים. האָב רחמנות אויף די אומשולדיקע זויג־קינדער". אָט שטייט אַנגעלענט ביים סלופ פון מאַרק־לאָמפּ, דער שטאָטישער רבי, דאָס אייניקל פון רבין ר׳ קלמיש פון ניישטאָט, ס׳פערטע דור פון הייליקן „מאור ושמש", אַן איידעם פון מפורסמדיקן קאָמאַרנער, דער גרויסער צדיק וואָס איז זיך אַזויפיל יאָרן געזעסן אין בית־מדרשל, עוסק געווען בתפילות, בתמימות און אַן קונצן געפלאָכטן ווייטער די קייט פון זיין הייליקן יחוס. די רוצחים האָבן אים אָוועק־געריסן פון אָפענעם תהילימל, — שטייט ער יעצט אַזוי, און ענדיקט מיט קוואַלן טרערן, דעם נישט געענדיקטן ספר תהילים. זיין איינציקער באַגאַזש וואָס ער האָט מיט זיך מיטגענומען, איז דער טלית און תפילין. די תפילין, וועלכע ער האָט בירושה פון זיין גרויסן זיידן, דער גוטער ייד, דאָס מוז ער האָבן ביי זיך. ער האָט בקבלה, אַז זיי זענען מסוגל אָפּצוהיטן פון אַלעם שלעכטן. אַ שאָד נאָר, וואָס ער האָט נישט געקענט מיטנעמען די פינף ספרי תורות, וואָס יעדע איינע פון זיי האָט אונטער זיך אַ גאַנצן שלשלת היוחסין. ווי קען מען דערלאָזן אַזאַ קדושה זאָל אַריינפאַלן אין אַזעלכע טמא־הענט? אפשר וועט השי״ת העלפן, אַז די זכותים פון מיינע זיידעס וועלן באַשיצן. מילא, מ׳וועט נאָך צוריקקומען, מתפלל זיין און אָפּגעבן אַ שבח דעם בורא עולם פאַר זיינע חסדים וואָס ער וועט מיט אונדז טוען. וואָרעם אייגענע זכותים האָבן מיר דען? איז דען מעגלעך אין דעם שעת הדחק

ווי היינט, ווען דער מוח איז גאָרנישט אומשטאַנד מקבל צו זיין אַזעלכע גרויסע השגות און קומען צו אַזעלכע מדרגות, צו אַזאַ פלאָם-פייערדיק עבדות פון מיינע גרויסע אָבות? ממילא, קאָן איך דאָך נישט זיין בבחינת „צדיק גוזר”, נאָר מ׳מוז וואַרטן אויף בלויז חסדים ווי אינדערצייט ווען מ׳איז געשטאַנען ביים ים. ווו נעמט מען אָבער אַ משה רבינו, אַ משפיע? די אַלע גרויסע צדיקים, די היינטיקע, זאָגט מען, זענען שוין נישטאָ. ס׳איז דאָך אָבער „גדולים צדיקים במיתתם”. זאָלן זיי דאָרטן אויבן מעורר רחמים זיין.

ביי דער זייט שטייט די רביצין. איר צדקות און מידות טובות האָבן ממש נישט קיין גרענעץ. זי האָט געפירט דאָס גאַנצע הויז מיט אַזאַ ברייטער האַנט, וואָס זי האָט איבערגענומען בירושה פון דעם מלכותדיקן הויז, וואָס איז געפירט געוואָרן ביי איר גרויסן טאַטן, דער קאָמאַרנער. אַלץ אויף איר קאָפּ. דאַ דאַרף מען שיקן אַ מיטאָג, ווי הייסט ער דאָרט דער אָרעמער טרעגער, וואָס אויף זיינע עלטערע יאָרן האָבן אים די פיס נישט געקענט טראָגן? ליגט ער נעבעך און קאָן זיך נישט רירן. ווער וועט אים אין זינען האָבן? ער קען דאָך אויסגיין פון הונגער. האָט זי טאַקע, טאָג ביי טאָג, געשיקט אים מיטאָגן, און דערביי שטאַרק מדקדק געווען, אַז ס׳זאָל קיינער נישט וויסן. וואָרעם פרסום דבר צדקה, ווייסט זי פון איר זיידן ר׳ אייזיקל קאָמאַרנער, נעמט צו די נשמה פון דער מצווה. דערנאָך: „דער משולח פון ישיבה האָט דאָך היינט נאָך נישט געפרישטיקט, ס׳איז שוין 9 אַזייגער”. נישט וואַרטנדיק אויף קיינעם האָט זי געגרייט אַליין פאַרן משולח. „יאַ, כ׳האָב היינט געזען אַ באַקאַנטן, גיי נאָר יאַנטשע, רוף אים”. דער ייד אַ פראָסטער אורח, פאַרשטייט גאָרנישט וואָס דאָס מיינט: די רביצין אַליין און נישט, חלילה, אין קיך נאָר אין שטוב, גרייט אים צום טיש און וואָס פאַראַ יום-טובדיק עסן? אַרויסגייענדיק, פּאַקט זי אים אין טאַש אַריין אַ היפּשע מטבע מיט אַ פעקעלע. אין דרויסן זעט ער אַז דאָס איז אַ העמד. יאַ, אין גרויס געאייל, האָט זי אויך באַמערקט, אַז דער ייד האָט אַ צעריסן העמד. זי די שוואַכע, שטענדיק פאַרהאָרעוועטע פרוי, האָט אויך צייט צוזאַמען צו נעמען אין שטאָט געלט, פאַר קראַנקע אָדער סתם פאַר אַ נצרך. ס׳שפּילט אויך נישט קיין ראָלע וואָך צו זיין עטלעכע נעכט ביי אַ קראַנקע, אָדער מטהר זיין אַ בר-מנן׳טע, וואָס קיינער וויל זיך נישט צו איר צורירן. אין שטוב איז גאַנץ בדחקות. פרנסה, זי מאַכט זיך נישט דערפון. פאַרקויפט, אַן אַלטערס ידיעה, די ווערטפולע זאַכן, מלבושים אירע וואָס זי האָט נאָך פון דער רייכער היים. צדקה טאָר מען נישט מינערן. ביי שידוכים איז זי אויך די גאַנצע טאָן-געבערין אין רבישן הויף. דער עלטסטער זון, יוסף, דעם פשעצליוווערס איידעם, אַן אייניקל פון דעם ראָפּשיצער, איז שוין אַליין אַ רב. דער איידעם, דינה׳לעס מאַן, לייביש, אַ איש האשכולות, מענטשן און לייט בענטשן זיך מיט אים. די גרוסן וואָס זיי דערהאַלטן פון ארץ-ישראל, סאַראַ יידיש רביש הויז, סאַראַ צוויי ווילע קינדער, מאַכן פול איר האַרץ מיט פאַרגעניגן. ישראלקע, דעם קינסקער רבינס איידעם, אַליין אויך אַ רבי. אייזיק, דעם פּאַק-שיווניצערס איידעם, איז אין לאָדזש, במשך די קורצע צייט וואָס ער וווינט דאָרט,

געוואָרן פּאָפּולער: אַ מוהל אין אַ קליניק, אַ געזעלשאַפטלעכער טוער. די רעשט נישט אויסגעגעבענע קינדער, אויך נישט חלילה צו זינדיקן, ג׳טע הערצער מיט איידעלע נשמות...

אוי, די ביטערע מלחמה וואָס איז פּלוצים אויסגעבראָכן, און צוליב פּרנסה האָבן די קינדער געמוזט ווערן צוביסלעך אחרים. שאַדט גאָרנישט, עס וועט זיך מיט גאָטס הילף ענדיקן. מ׳וועט טוען שידוכים. זיי וועלן ווייטער זיין הייליקע קינדער.

זי, די רביצין, שטייט יעצט אויך נישט לער; לויפט אַרום צו אַלע שוואַכע, טיילט דעם עפּעס, יענעם אַ פּאָר טראָפּן, און די פּילן וואָס זי טראָגט פאַר איר שוואַך האַרץ. אַט כאַפּט זי און שלעפּט איין די וויינענדיקע קינדער, טרייסט די יידן.

די שוועסטער אירע, די אלמנה נאָכן ראַדזימינער רבין, וועלכע, וועלנדיק זיך ראַטעווען פון וואַרשעווער גיהנום, איז צו איר שוועסטער געקומען, צוזאַמען מיטן עלטסטן זון און טאָכטער. זי שטייט, ברעכט זיך די הענט. דענקט: געדאַרפט קומען אַזש פון וואַרשע. נישט בעסער געווען דאָרט צו בלייבן ליגן אויפן בית־עולם, ביים מאַן אויפן קבר און אויפן זון מענדלס קבר, דעם אַלעקסאַנדער רבינס איידעם וואָס איז פון איר אָוועקגענומען געוואָרן דורך אַ טיפוס.

אַלטעלע האָט פאַרשפּילט ישראלקעס קינדער און אייזיקס בת־יחידה, וואָס איר מוטער איז פון טאָרנע מיטן טראַנספּאָרט געגאַנגען, צוזאַמען מיט איר פאָטער, דעם פּאַקשיוויניצער רבין.

שלום שלמוביץ

רוע הגזירה

חורבן ה„אוהל" של סבי, הרב הגאון יוסף פרידמן זצ"ל

בספטמבר, 1942, הסתננו לעיירה כל מיני שמועות על „אקציות", שהתחוללו בסביבה. שבוע לפני ה„אקציה" בעיירה, התאספו כל יהודי עיירתנו בתוך ה„אוהל" שבבית הקברות היהודי, בדזיאלושיץ. יהודי העיירה בכו, התפללו והתחננו לפני ריבון העולמים כל השבוע. שום דבר שבעולם לא היה חשוב באותו שבוע ליהודים. הם היו מוכנים למסור הכל בידי ריבון העולמים, ובלבד לקרוע את רוע גזירת האקציה. גזירה זו אמרו לבטל בצום, בתפילות ובבכי רב.

אך מאומה לא הועיל. הם לא ניצלו מרוע הגזירה.

ב־1945, כששוחררתי ממחנות הריכוז שבתי לעיירתי, דזיאלושיץ. דרכי הרא־שונה בעיירה היתה ל„אוהל" הקדוש של סבי הרב יוסף פרידמן זצ"ל. בכאב לב ראיתי ש„האוהל" נחרב. הקלגסים הגרמניים, ימח שמם, לא חסו אפילו על בית הקברות וחיללו את מקום משכנם של המתים הקדושים.

פרידתי מהרב הקשיש, הגאון סטשבסקי, ביום ה„אקציה"

כרעם ביום בהיר, בספטמבר, 1942, נכנסו לעיירה המון אנשי ס.ס. — זונדר־קומנדו, והקיפוה מכל צדדיה. בעיירה שרר שקט שלפני הסערה והפחד הציץ ממש מחלונות הבתים.

אבי ז"ל לקחני אתו להיפרד מרבנו, הרב סטשבסקי, רבה של עיירתנו. כשבאנו לשם, היה הרבי מוקף יהודים רבים וכל אחד נפרד בברכת פרידה מן הרב. הרב סטשבסקי הפסיק את תפילתו וציווה לנו: — „אתם, עשו הכל, כדי להינצל. אשר לי, כבר לבשתי את הקיטל, את הטלית והתפילין. אני זקן מדי להימלט מגורלי. אחזיר את נשמתי לבורא עולם פה, במקום".

פרעות בדזיאלושיץ בשנת 1945

מיד לכשהשתחררתי ממחנה ההשמדה חזרתי לעיירה. התאספנו הניצולים המעטים שחזרו לעיירה, והתחלנו להתארגן מחדש. ביקשנו לחזור לחיים סדירים. התגוררנו כולנו בסביבה אחת. הפולנים, לבם לא נתנם להאמין, שעוד נשאר יהודי בחיים. שינאתם נבעה מגורם נוסף, אצל רבים מהם הפקדנו רכוש גדול. הם חששו, שנעורר את ענין רכושנו שלנו, שהופקד בידם ואיננו עוד. אז בשלה ההחלטה בלבם, לחסל גם את קומץ הניצולים.

לילה אחד, ב־1945, התנפלו על מקום מגורינו, הפסיקו את זרם החשמל ורצחו באכזריות חלק מאיתנו. בין הנרצחים היו, חיים יוריסטה, שמואל פייקארז ז״ל ועוד.

אותו לילה נאלצנו שוב לברוח מן העיר. עזבתי עתה את עיירתי דזיאלושיץ לעולם. ביד הגויים נשאר הרכוש ובלבי — הזכרונות.

נקמתי במפקד פלאשוב (ירוזולימסקה)

לאחר הפוגרום בדזיאלושיץ ברחתי לגרמניה. נודע לי, שמפקד מחנה פלאשוב, הצורר אמון גט, כלוא בדאכאו שהיתה תחת שלטון הכיבוש האמריקאי. קומץ יהודי דזיאלושיץ ואני בתוכם, כתבנו מכתב דחוף לשלטונות האמריקאים, בו ביקשנו לראות את הצורר הארור ולהעיד נגדו. לשמחתנו, הוזמנו כעבור שבוע, לבית הסוהר בדאכאו לשם זיהוי ומתן עדות.

כשבאנו, הוכנסנו לאולם גדול ושם ראינוהו. מיד צף בלבי אותו מחזה, כשהפושע הגדול הזה, אמון גט, בידו האחת בקבוק קוניאק ובידו השניה אקדח והוא יורה בבני אדם חפים מפשע. כך נהג הרוצח הנאצי, שארוחת הבוקר שלו כללה מלבד מצרכי מזון גם כמה הרוגים, כמה קדושים יהודים, שירה בהם דרך חלונו.

כעת נראה גבוה יותר וצנום. בן דודי, חיים שלמוביץ, לא שלט בעצמו, דחף את שומריו והכהו. דרשנו משפט מוות במקום, אך הוסבר לנו, ששלטונות פולין דורשים את הסגרתו, לשפטו בפולין על הפשעים שביצע. הוא הועבר לפולין בצירוף דברי עדותנו.

הנקמה במפקד ברינצה — לייפולד

אחרי המלחמה היינו, אני ואחי נתן, בדיגנדורף, בגרמניה. בתחנת הרכבת בדיגנדורף נתקלנו באדם מוכר לנו מאד. הוא היה לבוש אזרחית, בחליפה אלגנטית ואתו אשה צעירה. אמרתי לאחי, נדמה לי, שזה לייפולד, מפקד ברינִיצה.

אחי נתן ניגש אליו ואמר לו: „לייפולד, אתה מכיר אותי? היית מפקד ברינִיצה?!" לשמע הדברים ניסה להימלט. תפסנוהו ומנענו ממנו להיכנס לתוך קרון הרכבת.

אותו רגע פרץ בצעקות: „היהודים התנפלו עלי". קומץ גרמנים חשו לעזרתו. למזלנו הרב, נמצאו במקום נציגי המשטרה האמריקאית. התברר, שקצין המשטרה היה יהודי. הוא נאסר במקום. כשבדקוהו, מצאו מקועקע בבית השחי צלב קרס.

כלאוהו ואנו העדנו נגדו. גם אבא בליצקי ז״ל, העיד נגדו.

שוב דרשוהו שלטונות פולין להסגירו לידיהם.

קיבלנו הודעה, שנתלה.

עוד פושע בא על עונשו!

אריה שחר (לייבל יוטשנקה)

פרקים מן העבר

א

מקום הולדתו של סבי ואבי־סבי היה, דזיאלושיץ. שם אבי־סבי היה, יצחק יעקב יוטשנקה, שהיה אחד מבוני בית־הכנסת הראשון בעיר, בשנת תרכ״ד, היינו, בשנת 1864. בנו עזריאל היה עסקן חשוב, גבאי בית־הכנסת וגם בנה הרבה בתים בעיר. תלמיד־הכם מובהק. לסבא ר׳ עזריאל היו שלושה בנים: סבא מנדל, הבכור והאדוק ביותר. היתה לו חנות לגלנטריה וכן בית־חרושת למי־סודה, שנוהלו על ידי הסבתא ויטלה, שנוסף לכך ניהלה בית ספר ובו שלושים תלמידות. שבעה ילדים היו להם, שראויים היו, כי יאמרו עליהם הדברים: טובים היו גם לאלוקים וגם לבני־אדם. בנם הבכור, חיים יחזקאל, היה שוחט ו„נאמן״ וישב יומם ולילה על התורה ועל העבודה. השני, היה אבי שמואל, עסקן ודואג לצרכי הכלל, שמסר את נפשו על תורה, מצוות ומעשים טובים. אבי היה ממיסדי ה„תלמוד תורה״ ו„בית יעקב״ ואירגן גם „ישיבות״, לבחורים שרצו להמשיך את לימודיהם בגמרא וגפ״ת. ליד שולחנו הסבו, כרגיל, הרבה אורחים בכל ימות השבוע ובפרט בשבתות והגים. אשתו, אמי, פייגה הי״ד, היתה מכבדת במאכליה קודם כל את האורחים, לאחר מכן דאגה לילדים, ולעצמה השאירה שאר ירקות ועצמות. מעולם לא השמיעה תלונה או תרעומת. היתה מסתפקת במועט. הבן השלישי איטשה, היה אברך „תכשיט״ שנהג ליתן צדקה בסתר. כל הודש עשה מאזן כללי של עסוקיו והפריש 10 למאה, מעשר מן הריוח לצדקה לעניים. גיטל, היתה בת יחידה, משכילה וידענית של שפות ונתנה בין השאר שיעורים בלשון הצרפתית. יענקל היה ציוני נלהב והיה נוהג להתווכח תמיד על הרעיון הציוני, אולם לא זכה להגשים את משאת נפשו ולעלות לארץ. למרבה הצער, היה חשוך ילדים. אברהם הצעיר היה אדוק, טוב לב ועדין נפש, היה מקבל הכל באהבה ולא התלונן מימיו. דוד, היגר בשנת 1905 לארצות הברית והוא מתגורר כיום בפילדלפיה.

ב

מכל המשפחה המסועפת הזאת נשארתי אני לבדי. נשאתי אשה בשם חיה, בת השו״ב ר׳ אלתר פרוינד מסקלבמירזש שילדה לי בת. באותו שבוע, שהתחילו לדבר על הגירוש, החלטנו אני ואשתי חיה לברוח מן העיר ולא ללכת כצאן לטבח יובל כרצון הגרמנים. הבעיה העיקרית שהתלבטנו בה היתה בתנו הקטנה כבת שנה.

לקחת אותה אתנו היה בלתי אפשרי, כיוון שגם לנו לא היה מקום מסויים לאן לברוח. אמנם, החלטנו לצאת לשדות, ליערות, להמלט על נפשנו; לא היתה אם כן כל אפשרות לקחת אתנו גם את הילדה. על כן באנו בדברים עם המיילדת הנוצריה בסקלבמירזש, הבטחנו לה תשלום הגון ובלבד שתקבל את הילדה, תספק את צרכיה בכל עד יעבור הזעם. והמיילדת הסכימה.

ג

יום לפני הגירוש, זה היה ביום שלישי, הרגשתי עצמי לא בנוח על שהשארתי בביתי, בדזיאלושיץ, את אִמי ואחותי, ולא באתי אתן בדברים מה עליהן לעשות. על כן באותו יום, הלכתי לדזיאלושיץ כדי להיפרד מאמי ואחותי. כשהגעתי קרוב לעיר, שמעתי צעקות ובכיות. כשהתקרבתי עוד יותר הבחנתי שהבכיות והצעקות באות מבית הקברות. רצתי מיד הביתה, ברחוב רינק 20, בעצם ביתו של שמואל שיינטל, ומצאתי שם את אחותי הצעירה ויטלה. שאלתיה, איפה אמא ואחותי הגדולה, אסתר, עם בעלה, משה. ענתה לי אחותי ויטלה: „הם כולם נמצאים בבית־הקברות, להתפלל אצל האבות בקבריהם, לביטול הגזירה המרה. מפני שכולם הרגישו, שהסוף מתקרב ובא".

רצתי מייד לבית־הקברות, שם מצאתי את אמי ואחותי. אמא עמדה ליד הקבר החדש של אבי ז"ל, שנפטר זמן קצר לפני הגירוש, ולא היה סיפק בידנו להקים מצבה על קברו. כשבאתי, הראיתי לאמי את קברו של אבי. השתטחה אמא על קברו בזעקה: „שמואל! כמה מאושר הנך, שבנך יודע ומוצא את קברך. את קברי אני, אף אחד לא ידע איפה לחפש".

ד

באותו זמן, כשעמדתי בבית הקברות, ראיתי לפני המון אנשים, נשים וטף, למאות ואולי לאלפים. אני רואה ושומע יהודי שהכרתיו כל השנים והוא בוכה ואומר: „יהודים קדושים! עלינו לקבל על עצמנו להרהר בתשובה! ולא די לחזור בתשובה בלב, כל אחד צריך לבטא בקול את חטאיו, ואלקי השמים יסלח לו ויקרע את רוע הגזירה. יתוודה נא כל אחד על חטאיו וייסלח לו. אולם חכמינו ז"ל אמרו: על עברות שבין אדם לחברו, גם יום הכיפורים אינו מכפר, עד שירצה את חברו. נפנה נא בבקשת סליחה איש מרעהו, שמא ואולי עשינו אי־פעם עוול איש לרעהו במעשה או במחשבה. נינחם על הרעה, ואלקי השמים יסלח לנו ונהיה ראויים לקבל את פני השכינה".

הווידוי הכללי החל. הדיין הצולע קרא בקול את פרשת הווידוי והקהל ענה אחריו, מלה במלה: „על חטא שחטאנו לפניך". כל הלבבות התאחדו. כל הנפשות היו לנפש אחת. לא לתשועתם הפרטית ולהצלתם התפללו. גשמיותם כאילו ניטלה מהם אותה שעה כליל. נשמותיהם נזדככו ונתקדשו ודבקו באלקי מרום.

בגמר הווידוי אמר הדיין: „שמעוני נא, בני ובנותי! חכמינו ז"ל הורונו — אפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל יתיאש מן הרחמים! רחמי שמים

ודאי רבים הם. אם נגזרה הגזירה ואין להשיבה, נבקש רחמים על נפשותינו, שנזכה לקדש את שמו יתברך ויקויים בנו הפסוק: ,הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו׳״.

אותו רגע נזכרתי, שעלי לחזור לאשתי ולילדתי. נפרדתי מאמי ומאחותי וירדתי מבית הקברות לחזור לסקלבמירזש. בדרך פגשתי שני גרמנים מהז׳נדרמריה, הם שאלו אותי: ,,מה הצעקות והבכיות בבית הקברות?״ אמרתי להם: ,,היהודים מתפללים לאלוהים״. אז ענה אחד הגרמנים: ,,כן! היום ראוי שיתפללו לד׳, מחר אנו נעזור להם״.

ה

כשהגעתי לסקלבמירזש החשיך היום. נכנסתי ישר הביתה ואמרתי לאשתי חיה, כי הגיע הזמן ללכת למיילדת ולמסור את בתנו גולדה, בת השנה. אולם עד שהסכימה היתה השעה מאוחרת מאד. וידוע, שבלילה אסור היה בזמנים ההם ליהודי לעזוב את הבית.

בבוקר קמתי מוקדם והלכתי למיילדת. הבהרתי לה את הצעתי והבטחתי לה סכום הגון בשביל הטיפול בילדה. המיילדת הסכימה להצעה. ואז, חזרתי הביתה, בשעה 8 בבוקר, אמרתי לאשתי, קחי את גולדה׳לה ומסרי אותה למיילדת. כאן התערבה חמותי, צילקה, ובשום אופן לא הירשתה להשאיר את התינוקת אצל המיילדת הנ״ל. בינתיים עבר הזמן. ידענו כי בשעה 11 לפני הצהרים, יבואו אנשי הגיסטאפו ויסגרו על העיר, שהיהודים לא יוכלו לצאת ולבוא. בלית ברירה, נכנסתי ברגע האחרון לבעל־הבית שלו היתה שייכת דירתי, שמו ויטק ניביאדומסקי, ואמרתי לו: ,,שמע, אדון ניביאדומסקי! אני ואשתי החלטנו לברוח מהעיר, לפני שיגיעו לכאן אנשי הגיסטאפו. אשאיר בידך את כל הרכוש בתנאי שתקבל את התינוקת שלנו, עד שיעבור זעם. בטוחני, שתעשה הכל כדי לטפל בילדה״. הוא הסכים להצעתי. הושטתי לו את ידי, ונכנסתי לחדרי, לקחתי את המעיל של אשתי, הלבשתיה ואמרתי לה: ,,אנו נלך ואת הילדה נמסור למר ניביאדומסקי״. אשתי הסכימה מיד. אך חמותי התחילה לבכות, הלמאי משאירים אותה לבד. אמרתי לחמותי צילקה: ,,בואי גם את אתנו״. ובכן, יצאנו שלושתנו יחד עם התינוקת, כדי למסור אותה לניביאדומסקי, כי נאלצנו למהר ולעזוב את העיר. חמותי שוב התעקשה וסירבה למסור את הילדה לניביאדומסקי. היות שהשעה היתה מאוחרת, יצאנו את העיר בכיוון לדזיאלושיץ. באנו לפרשת דרכים ונכנסנו לכפר הראשון, ,,סורביה״. אמרתי לחמותי: ,,את מכירה פה את כל האיכרים, היכנסי לאיכר הראשון, ותשאירי אצלם את הילדה״. כי היתה סכנה להישאר בשדות עם התינוקת. נכנסה חותנתי לאיכר הראשון והוא הסכים לקבל את הילדה יחד עם אמה שלה. בלית ברירה, נכנסה אשתי חיה אל האיכר ואני עם חמותי המשכנו לרוץ.

פתאום ראיתי מרחוק מכונית מתקרבת; למראה, התחלנו לרוץ יותר מהר. עברנו את ראש הגבעה במחשבה, שאם תגיע המכונית היושבים בה לא ירגישו בנו. כשעברנו את הגבעה ונמצאנו מצדה השני התעיפנו מאוד מן הריצה המבוהלת

ושכבנו על הארץ. באותו רגע ראינו, כי המכונית הגיעה עד המקום שאנו עלינו בו על הגבעה ונעצרה. אותה שעה לא הרגשנו כלל, שאחרינו רצו גם ידידי, המחותנים שלי, משה פלטקביץ עם אשתו רבקה. הם לא הספיקו לעלות עד ראש הגבעה, ירדו הגרמנים מן האוטו, הפשיטו את בגדיהם, לקחו את כספם וירו בהם בו במקום. אנו הסתכלנו וראינו את הרצח בדם קר של אנשי הגיסטאפו, ימח שמם.

אחרי כמה שניות, נכנסו הגרמנים בחזרה למכונית ונסעו העירה. בראות חמותי במו עיניה איך רצחו הגרמנים את ידידיה הטובים אמרה אלי: „אינני רוצה שגם אותי יהרגו בצורה כזאת". קמה ורצה בחזרה הביתה. אשתי חיה ראתה דרך החלון של בית האיכר, שאמה חוזרת הביתה, עזבה גם היא, יחד עם התינוקת, את בית האיכר, הצטרפה אל אמה ושתיהן הלכו בחזרה לסקלבמירזש.

נשארתי בודד בשדה; התחפרתי בשיחי הירק של תפוחי אדמה. שכבתי וראיתי איך הגרמנים מובילים את כל יהודי סקלבמירזש יחד עם אשתי, ילדתי וחמותי לדזיאלושיץ. משם הובילום הלאה, למייכוב, ואחר כך, למחנה השמדה בלז'ץ. בבלז'ץ הושם קץ לחייהם עלי אדמות.

ו

נשארתי בשדה שבוע ימים. ביום הששי, אחרי שוכבי יומיים בשדה, הופיע פתאום איש אחד בשעות הצהרים, שהיה, כנראה, בעל השדות ורמז לי, שלא אבהל ולא אפחד והבטיח לי, שאשתו תביא לי אוכל. ובאמת, לאחר מחצית השעה באה אשתו והביאה לי תפוחי אדמה מבושלים. אחרי שגמרתי לאכול, ביקשה ממני את השעון שהיה בכיסי ובלית ברירה, נתתי לה את השעון.

פחדתי משום מה להישאר באותו מקום ובאמצע הלילה, יצאתי משם והת־רחקתי בערך קילומטר אחד ממנו. מצאתי בשדה ערימת תבואה, עשיתי בה חור ונכנסתי פנימה. למחרת שמעתי, שהגויים מסתובבים, הלוך וחזור בשדות, ומחפשים יהודים. משום מה לא הרגישו בי. וכך הייתי נוהג: בלילות הייתי יוצא לחפש לי משהו לאכול וביום הייתי שוכב ומסתתר בתוך הערימה. הייתי מוצא גזר, עגבניות ותפוחי אדמה, ויכולתי להחזיק מעמד שבוע ימים. בגלל האוכל הזה, שלא הייתי רגיל בו, קיבלתי שילשול ולא יכולתי להמשיך לשבת יותר בשדה.

קמתי בבוקר והלכתי לדזיאלושיץ. בהתקרבי לעיר, פגשתי איכר אחד והוא אמר לי, שהתאספו בדזיאלושיץ יהודים אחדים בחצרו של שמואל שינטל. בדרך־לא־דרך הגעתי לשם והצטרפתי אליהם.

ז

באותו בית שהיה שייך לשינטל התגוררו ההורים שלי. כאן גדלתי וכל פרט ופרט שבו היה מוכר לי, יכולתי להסתכל דרך חלון של הדירה שלנו על הנעשה ברחוב. גם החנות היתה באותו בנין. בקיצור, בחצר הגדולה התאספנו מאות אחדות של יהודים בערב ראש השנה. מנדל שינטל בנה בחצר מחסנים גדולים וחזקים, והגרמנים השתמשו בהם כבתי־סוהר בשביל אסירים יהודים.

אותו זמן, הכשרנו את אחד המחסנים לבית־תפילה. בראש השנה נכנסנו לבית־התפילה להתפלל. אני הייתי שליח ציבור, למרות זה שבחיים הרגילים אינני העובר לפני התיבה, אולם בהיעדר „סידור" או „מחזור", הייתי היחידי בתוך הקהל שזכרתי את כל התפילות בעל פה. קראתי פסוקים מהתפילה והקהל ענה אחרי. ישבנו בחצר ימים אחדים, כל יום באו מהז׳נדרמריה והודיעו, שמובילים אותנו לאותו מקום שהוליכו קודם את הורינו.

לא נתנו לנו לצאת את החצר אלא לקחו אותנו לנקות את הרחובות. ישבנו בחצר עד ערב יום הכיפורים. בערב יום כיפור הודיעו הממונים עלינו, שלמחרת היום יוכל כל אחד לחזור לביתו. הידיעה היתה משמחת ומצערת גם יחד, היות שתשעים אחוז ממשפחותינו כבר נעדרו מאתנו. אף על פי כן חזר כל אחד לביתו. אני חזרתי לסקלבמירזש ופניתי ל„יודנראט" לקבל את מפתחות ביתי. פגשתי את שני גיסי, מרדכי ויענקל פרוינד, שחזרו מקאזימירזש ופתחנו ביחד את הבית. אולם אשתי, ילדתי וחמותי לא היו עוד. כמובן, שבבית לא היה שום דבר, נשאר ריק לגמרי. אמרו לי הגיסים: הבה נלך לאלעזר כץ, שם התאספו כל אלה שחזרו. ובכן כל עוד הנשמה באפנו, הלכנו לשם. מרחוק שמענו, שמהבית בוקעים קולות שירה וצחוק. לא הבנו את פשר הדבר. נכנסנו פנימה ונזדעזענו: כל אנשי ה„יודנראט" עם ה„אורדנונגס־דינסט" אכלו ושתו ושכבו, נשים וגברים יחד, כמו בנשף חתונה. לא יכולתי לראות את המחזה המביש הזה, עזבתי מיד את המקום וחזרתי לביתי בדזיאלושיץ. בדזיאלושיץ קיבלתי את המפתחות של ביתי, אבל מצאתי שם את הקומיסר הממונה על החנות שלנו. בלי לקבל רשות מן השלטון, עזב את הבית ברגע שראה אותי. בינתיים נוכחתי שאמי ואחותי לא חזרו. ישבתי בביתי כמה ימים, והנה חזר גם גיסי משה יוטשנקה. שמחתי אתו ונשארנו עוד כמה ימים בבית. פתאום נתבשרנו, שהגרמנים מתכננים לגרש את שארית היהודים שנשארו בחיים.

החלטנו, איפוא, אני וגיסי משה, לברוח עוד הפעם. הפעם ברחנו לכיוון העיר פינטשוב. בדרך נכנסנו לבית איכר אחד וביקשנוהו שיתן לנו מחסה. הוא הציע לנו כמקום מחסה את הרפת. גרנו ברפת כמה ימים. יום אחד שמענו, כי כל אלה שנשארו בדזיאלושיץ, כבר גורשו להשמדה. זה היה בתחילת חודש נובמבר, שנת 1942. האיכר שגרנו אצלו, היה עני ולא היתה לו אפשרות להאכילנו, הגם ששילמנו לו במיטב כספנו.

והנה שמע גיסי משה, כי הרבי מפינטשוב נמצא בווידיסלב. הוא היה אחד ממעריציו. ובכן לא חשב הרבה, עזב את המקום והלך לכיוון ווידיסלב.

אחרי כמה ימים נודע לי, שהגרמנים תפסו את הרבי, יחד עם מאות מחסידיו, ורצחו את כולם.

עזבתי שבור ורצוץ את האיכר הזה והלכתי לחפש מקום מחבוא יותר טוב. נכנסתי לבית איכר אחר, בשם נובק, שאלתיו אם הוא מסכים לתת לי מחסה בביתו או ברשותו, תמורת תשלום הוגן. הוא הסכים מיד. האיכר הכין לי חצי חדר בביתו. אולם התנה אתי שני תנאים: (א) אני מוכרח לאכול הכל מה שיש לו לתת;

(ב) שלא יכירו אותי כי אני יהודי. קיבלתי את שני התנאים. ישבתי אצלו שבוע ימים, קיבלתי אוכל טוב ומקום לישון, גם כן לא רע. פעם, ביום ראשון בבוקר, נכנס האיכר אלי במפתיע וראני עומד עטוף בטלית ותפילין. הוא התרגז מאוד ואמר, שהוא מבטל את הצעתו ואינו מוכן לאכסן אותי יותר בביתו. אני לעומת זאת אמרתי לו, שהשארתי סכום כסף הגון במקום סתר בסקאלבמירזש ואני מוכן לתת לו כל הכסף ובלבד שימשיך להחזיק אותי בביתו. הוא הסכים לנסוע אתי לסקאלב־מירזש ולהביא את הכסף.

ח

בערב חורפי אחד, בחוץ היה שלג, הביא נובק שני סוסים ואמר לי לעלות על אחד מהם, הוא יקח את הסוס השני ונרכב לסקאלבמירזש. רק עליתי על הסוס והוא הפילני ארצה, היות שאף פעם בחיי לא רכבתי על סוס. אך נובק לא עזב אותי ואילץ אותי שנית לעלות על הסוס עד שהתרגלתי ויצאנו לדרך. בידי היו שתי חבילות, חבילה אחת עם מלבושים והשניה עם טלית ותפילין. מה עשה נובק? דבר ראשון, הוא לקח מידי את הטלית והתפילין וזרקם לשדה ואמר: „אם חס וחלילה יתפסו אותנו הגרמנים, אגיד שאינני יודע מי אתה ולא יבחינו אם אתה יהודי או לאו. אבל אם יתפסו אותך עם הטלית ביד, אז שנינו נהיה קבורים עמוק באדמה". ככה רכבנו שנינו בדרכים צדדיות ודרך יערות, אני על סוס ראשון ובמרחק מה אחרי נובק על סוסו. כשהתקרבנו לסקאלבמירזש, היתה בערך השעה 2 בלילה. נובק עצר את סוסו, אמר גם לי לעצור וירדנו מן הסוסים. אחרי חילופי דברים תקיפים שהיו בינינו, לקח נובק את שני הסוסים וחזר לביתו ואותי השאיר בחשכת השדה. רק מרחוק ראיתי את סקאלבמירזש.

ט

התקרבתי לעיירה וניגשתי לדירתי בה התגוררתי קודם לכן. דפקתי בדלת ביתו של ניביאדומסקי. גיליתי את שמי וביקשתי ממנו שיתן לי להיכנס. הגב' ניביאדומסקי, עלתה על העליה והכינה לי מקום לינה. היא נתנה לי גם לאכול. עליתי על העליה. אחרי שהגב' ניביאדומסקי חזרה הביתה, ירדתי למקום הסתר בו החבאתי את כספי בדינרי זהב בשווי של מאות דולרים. חיפשתי, חיפשתי ולא מצאתי את הכסף במקום הסתר. באין ברירה, חזרתי לעליה ונרדמתי תוך עגמת נפש גדולה. למחרת בא אלי ניביאדומסקי, סיפרתי לו שחיפשתי את הכסף במקום שהחבאתי וכלום לא מצאתי. הוא אמר: היו כאן הגיסים שלך ולבטח הם לקחו אתם את הכסף. ניביאדומסקי יעץ לי ללכת לווידיסלב, כי שם ישנם עוד יהודים ומשם להמשיך לקראקוב.

בערב יצאתי מבית ניביאדומסקי ונכנסתי לחנותו של קרושנסקי. הוא היה ראש העיר באותו זמן. אצלו השארתי, לפני שעזבתי את העיר, סכום של 4 אלפים זלוטי וביקשתי ממנו את כספי הזרה. הוא קיבלני בסבר פנים יפות והחזיר לי את הכסף. מיד שמתי פעמי לכיוון ווידיסלב. הדרך היתה קשה למדי. בדרך נטפלו

אלי כל מיני סוגי אנשים, בחורים וגם בנות, בדרישה שאתן להם כסף, אחרת, ימסרו אותי למשטרה הגרמנית. טענתי שאין לי כסף, אז ביקשו לקחת את הבגדים שנשאתי בשק. נלחמתי אתם וצעקתי בקול רם. וכך אמרתי להם: „לי אין מה להפסיד; אם הגרמנים יבואו, גם אתם סופכם שתלכו לתליה", מכיוון שגניבה וגזילה היתה אסורה גם לפולנים. לבסוף עזבו אותי לנפשי, ובדרך־ללא־דרך הגעתי, סוף כל סוף, לווידיסלב. שם מצאתי הרבה יהודים, ומאלה שהכרתי היתה מניה סקשיפק ביחד עם בן־אחותה, שבכלל לא ידעו מה לעשות. הם היו מוסתרים כל הזמן אצל גוי אחד מבני המקום שהשליך אותם החוצה. הצרה הגדולה ביותר היתה ביחס לילד, בגיל 6—7. שום איש לא רצה לקבלו.

בינתיים נודע לי, שביום מסויים יחסלו הגרמנים את שארית היהודים שהת־אספו בעיירה. החלטתי איפוא לעזוב את העיר ולהתקדם לכיוון קראקוב. בדרך פגשתי עוד שלושה יהודים יוצאי דזיאלושיץ: מוטל רוזנק, בנו של אברהם פולאק, וזלמן פרייפלד, שהיה בזמן המלחמה בדזיאלושיץ. הוסכם בינינו לילך ביחד, אלא שהדרך היתה מלאה עינויים ויסורים. הפולנים שדדו אותנו בכל מקום שהגענו אליו. הלכנו בשבילי שדה ולא בדרך המלך. כשהיינו, בערך, 20 — 30 קילומטר מקראקוב, עברה עגלה על הכביש. בעגלה ישב שוטר פולני, מפקד משטרת קאזשי־מירזש. הוא הרגיש בנו וקם ממושבו על העגלה, ירה יריה באוויר ופקד עלינו לגשת אליו. בלית־ברירה ניגשנו. הוא שאל אותנו, לאן אנחנו הולכים. אמרנו לו, שאנו הולכים לקראקוב. אז אמר: „היודעים אתם, שליהודים אסור ללכת בדרכים וצפוי לכם עונש מוות". אמרנו לו: „מה אתה רוצה לעשות אתנו? כל הגזירות ידועות לנו". אז ירד העגלון מן העגלה, ניגש אלינו ואמר, שהקומנדנט רוצה כסף. התחלנו להתווכח ביחס לגובה הסכום והצהרנו, שאין לנו יותר כסף, לבסוף הגענו לעמק השווה ושילמנו לו 500 זלוטי. אחרי שקיבל את הכסף, אמר לנו הקומנדנט: „אל תלכו לקראקוב בדרך זו, משום שתפגשו את הז'נדרמריה הגרמנית. תלכו רק דרך קוצמירזשוב". וכך המשכנו ללכת לכיוון הגיטו בקראקוב. על יד שער הגיטו עמדו אנשי ה„אורדנונגס־דינסט" ונתנו לנו להיכנס. זה היה בחודש נובמבר, 1942.

י

אחרי שניות אחדות בא אלינו איש מן ה„אורדנונגס־דינסט", עצרנו כבלתי חוקיים והובילנו למקום ריכוז של כל הבלתי ליגליים; כלומר אלה שלא היו תושבי קראקוב. חקרו אותנו, מאין באנו ולמה בחרנו לבוא הנה? במקום המעצר היו מרוכזים כמה מאות אנשים, ואחרי יום ישיבה בבית־הסוהר של ה„יודנראט", הכניסו אותנו לבית ברחוב קראקובסקה 17, בגיטו ופקדו עלינו ללכת לפלאשוב כעובדים בבניית המחנה והקמת צריפים.

למחרת נתנו לכל אחד פרוסת לחם והובילו אותנו לעבודה, לפלאשוב. עבודתנו הראשונה היתה להרוס את הגדר מסביב לבית הקברות שהיה בפלאשוב. כמו כן נצטווינו להרוס את המצבות ולסלול מהן כבישים. זכורני מקרה אופייני אחד: עבדנו אני, הרצקה יוריסטה ויעקובוביץ, בפריקת גדר תיל. פתאום שמענו יריה

והרצקה קיבל כדור ביד. הסתובבנו וראינו במרחק מטרים אחדים מאתנו, איש ס.ס., פילרציק שמו, הוא שירה בנו. שתקנו ולא הגבנו. אחרת, היה פילרציק זה מחסל אותנו. המשכנו לעבוד. גם הרצקה עם היד הפצועה המשיך לעבוד.

בערב חזרנו הביתה. לפני שיצאנו מפלאשוב בחזרה לגיטו, עשו מיפקד ונפקדו 99 אנשים. מסרנו את המספר לפילרציק, כי הוא שהיה ממונה עלינו.

בכניסה לבית הקברות עמד בית קטן שקראו לו „הקדש״. כשחזרנו הביתה, יצאו כמה אנשים מה„הקדש״ והצטרפו אלינו. פילרציק עבר על אופנוע והרגיש בכך. התקרב אלינו ונתן פקודה למנות עוד פעם את האנשים. נפקדו 106 איש. אז נתן פקודה, שכל אלה שנכנסו אחרי המיפקד הראשון, יצאו מהשורה. כמובן, שאף אחד לא יצא, היות שכל אלה שהצטרפו לאחר מכן, קנו לחם מהגויים להכניסו לגיטו. אז פקד פילרציק להחזיר את האנשים לפלאשוב ולשים אותם על יד הקיר של בית־הטהרה. הוא עצמו ילך ויחזור עם אוקראינים, אנשי ס.ס., ואם עד שובו, לא יצאו האנשים שהצטרפו אלינו מן השורה, הוא יחסל את כולם. אנשי ה„אורדנונגס־דינסט״ הובילו את כל האנשים בחזרה לפלאשוב והעמידו אותם על יד הקיר של בית־הטהרה. לאחר עשר דקות חזר פילרציק עם מכונת יריה ביד. כשראינו זאת הבינונו, שכולנו אבודים. הוצאתי באין רואים סכין שהיתה בתרמילי ואמרתי להתנפל על פילרציק. אולם החברה שעל ידי לא נתנו לי לבצע מה שהחלטתי. ראיתי שאני אבוד. לכן עשיתי מאמץ לשכב על הארץ, סמוך ככל האפשר לקרקע ויתר האנשים שכבו עלי. אחרי שניות אחדות התחיל פילרציק לירות באנשים והרג במקום 14 איש. אחר כך לקח מן העומדים בשורה 20 אנשים נוספים, שיקברו את המתים. העשרים נמסרו לאוקראינים, שהרגו את כל אנשי הקבוצה, אחד אחד. אלה שנשארו בחיים אחרי הטבח האיום הזה, חזרו לגיטו.

כשחזרנו לגיטו, היה המצב עגום ומר. אוכל לא היה, בגדים חמים לא היו ובכלל, אחרי יום כזה, לא התחשק לנו ללכת יותר לפלאשוב. נמלכתי בדעתי מה לעשות. למחרת ירדתי מן ה„ארבייטס־בלוק״ וחזרתי שם מבית לבית וביקשתי מעט אוכל ובגדים בשביל האנשים. בחדר שגרתי בו היו 40 איש. אספתי חצי שק תפוחי־אדמה, נעליים, אפודות ומכנסים. חזרתי לבלוק, הגשתי לאנשים תפוחי אדמה מבושלים ואת שאר האוכל שהיה ברשותי ולבסוף חילקתי את הבגדים לנצרכים ביותר. למחרת בבוקר בישלתי שוב מרק חם, הגשתיו לאנשים והחייתי את נפשותיהם. בשעה 6 בבוקר, היינו מוכנים שוב לצאת לעבודה, לפלאשוב. לפי המקובל היה איש אחד צריך להישאר בבלוק בשביל לנקות את הצריף. האנשים שגרו ביחד אתי בחדר, דרשו שרק יוטשנקה (כלומר, אני) יישאר, משום שהוא דואג ומספק לנו את כל צרכינו. וכך היה. הדבר נמשך במשך כל חודשי נובמבר־דצמבר, 1942.

בהתחלת ינואר, 1943, העבירו את כולנו לפלאשוב. בפלאשוב לא רציתי יותר לשמש כמנקה חדרים והחלטתי לעבוד כזגג. השתדלתי להשיג יהלום לחיתוך זכוכית והייתי הזגג היחידי בפלאשוב. זכורני, אותו זמן עשו פעם מיסדר של כל אנשי ה„באראקנבוי״ בפלאשוב. המשטרה היהודית פנתה לאנשי „באראקנבוי״

בבקשה, כי בזמן המיסדר כשיקראו את שמות האנשים, ישמיע כל אחד שם לפי המוסכם, כלומר, שם בדוי. בזמן המדובר, היה ה„שוצהאופטלאגרפירר" מילר, איש ס.ס. שהחל לקרוא בשמות הנוכחים ואלה, כמובן, לא היו קיימים. הוא התרגז מאד על המשטרה היהודית, הוציא אותם ממגרש המיסדר, הוריד מהם את כובעי המשטרה וירה בהם בו במקום, משום שמסרו לו שמות בדויים של אנשים ואלה קיבלו „רשיונות עבודה" והסתובבו בטלים בגיטו. היה ברור, שאנשי המשטרה היהודית קיבלו תשלום תמורת העלאת שמם של בעלי הרשיונות האלה.

אחרי זמן מה, ב־13 במרץ, 1943, חיסלו הגרמנים את הגיטו בקראקוב והעבירו את כל תושביו לפלאשוב. בפלאשוב נפתחו ארבייטס־געמיינשאפטן של חייטים, סנדלרים, זגגים ועוד. גם אני נמניתי על הזגגים, אבל לא הייתי ה„מייסטר", ה„רב אמן" שבהם. זכורני, שפעם אחת הזמינה הגיסטאפו בקראקוב בעלי מקצוע שונים לעבודה. מבית המלאכה של הזגגות שלחו להם שלושה אנשים ואני בתוכם. כשבאנו לבנין הגיסטאפו נתנו לנו ספות וכורסאות לתקן. אמרנו, שאנו זגגים ולא רפדים, אז ענו אנשי הגיסטאפו: הצביעו עליכם, שאתם יודעים את כל המלאכות ואתם מוכרחים לתקן את הספות והכורסאות. מרוב אימה, עשינו את התיקונים הדרושים.

יום אחד נכנסו אנשי המשטרה היהודית לבית המלאכה שלנו ושאלו: „למי מכם אין קרובי משפחה בפלאשוב?" כולם חששו להשיב, רק אני העזתי ואמרתי שלי אין כאן שום קרובי משפחה. רשמו את שמי לצורך מסויים. עברו שבועיים בערך מאותו זמן. יום אחד הזמינוני למשטרה ואמרו לי, לאסוף את חפצי וללכת ל„אמיילווארן־פאבריק" (בית חרושת לכלי אמייל), ברחוב זבלוציה, בקראקוב בהנהלתו של מר שינדלר. כמובן, ששמחתי לידיעה על עזיבת פלאשוב, משום שכאן היה בית מטבחיים ממש. כל יום נהרגו אנשים, כמו כן, הנהיגו עונשים כבדים בעד כל עבירה קלה. העניש בעינויים, במלקות, בתליה על הידיים וכו׳. רבים קינאו בי על עזיבתי את המקום.

י"א

אותו יום יצאו מפלאשוב לזבלוציה שמונה אנשים. שם קיבלו אותנו בסבר פנים יפות. רוב האנשים שבאו מפלאשוב, היו להם בזבלוציה קרובי משפחה. אותו זמן היתה יציאתנו כיציאה מאפילה לאורה ומשיעבוד לגאולה. המדריך הראשי בזבלוציה היה אחד בשם רייך, וגם מר שינדלר קיבל אותנו יפה. קיבלתי חדר מיוחד שבו עבדתי את מלאכת הזגגות ובאמת, נשמתי פה לרווחה.

בחודש יוני, 1943, ניגשתי אל מר שינדלר וסיפרתי לו: „יש לי שני גיסים בפלאשוב, שניהם בעלי מקצוע, והייתי מבקש ממך שתעביר אותם אליך". הוא שאל לשמותיהם ואמרתי לו: „שני האחים, מוטל פרוינד ויענקל פרוינד". הוא רשם בפינקסו את שמותיהם וכעבור שבועיים הגיעו מפלאשוב כ־100 איש והם ביניהם. קיבלתי אותם בלחם ובתפוחי אדמה והיינו יחד בערך כשנה. גיס אחד עבד אתי בזגגות והשני עבד בסדנת השטנצים. זכורני מקרה אחד: בהתקרב חג

הפסח התקשו שומרי המסורת שבינינו, להשיג מצות לפסח. אצלי, בבית המלאכה, היה תנור חימום גדול. הזמנתי בסדנה אצל גיסי יענקל, תנור אפיה, שמתי אותו על התנור הגדול שברשותי, קניתי קמח אצל הגויים שעבדו איתנו בבית החרושת לסירים וביחד עם גיסי מוטל, אפינו כמה מאות מצות וחילקנו בין כל היהודים. בזבלוציה היה איש אחד, ושמו אברהם בנקר, בעל בית חרושת לשעבר, והוא כיסה את כל ההוצאות הכרוכות באפיית המצות. שינדלר הכין מסיבה גדולה לפני חג השבועות לאנשי הגיסטאפו, לציון ייצורם של מיליון רימונים בבית־החרושת שברשותו. הוא בחר עשרה אנשים, שיעסקו בהכנת המסיבה.

בערב המסיבה היו אנשי הגיסטאפו במצב רוח מרומם וקצת בגילופין; קמו שנים מהם ממקומותיהם ליד השולחן והכריזו: „עכשיו נעשה קצת שמח!" הוציאו את האקדוחים מנרתיקיהם ובדעתם היה לרצוח כמה „יהודונים". אולם שינדלר, בעינו החדה הרגיש בדבר, ניגש אליהם ואמר: „מיינע הערן! (רבותי) אצלי לא תעשו את החזירות הזאת". הם נסוגו קצת וגימגמו: „רצוננו להשתעשע קצת בדם יהודי". שינדלר קרא בקול גבוה יותר: „לא ולא! בידי מכתב־ברזל מהימלר!" כששמעו את השם ,הימלר', הכניסו בחזרה את האקדוחים לנרתיקיהם. וכך מנע שינדלר שפיכת דם יהודי.

ביוני', 1944, נפוצה שמועה, שהגרמנים עומדים לחסל את המחנה שלנו. מייד התארגנו יחידות מבינינו לצרכי בריחה. אך בגלל סיבות שונות לא יצא הדבר לפועל. בסוף יוני באה פקודה: 1200 אנשים חייבים לצאת מייד למאטהאוזן. בין אלה הייתי אני וגם שני גיסי.

י"ב

הנסיעה למאטהאוזן היתה מזעזעת. יצאנו מפלאשוב ברגל לרכבת ובדרך לרכבת הרביצו לנו אנשי הגיסטאפו מכות רצח. כשהגענו לרכבת, הכניסו 40 איש לקרון אחד של סוסים, שיכול להכיל רק 30 איש בעמידה. אחרי שהכניסו אותנו לקרון, נכנסו שני אנשי גיסטאפו כשפרגול־רכיבה בידיהם והרביצו לכולנו מכות נאמנות עד שכל האנשים נפלו אחד על השני. אחרי כן הכניסו לאותו קרון 40 איש נוספים. הם המשיכו להרביץ בלי סוף והצליחו לדחוס עוד אנשים עד שבקרון היו' 140 איש. לבסוף, סגרו את הקרון. קשה לתאר מה שהתרחש שם. אלה ששכבו לא יכלו לקום. אי אפשר היה להזיז אֵבר. שהינו בקרון שלושה ימים ללא אוכל וללא שתיה, ללא אוויר לנשימה וללא אפשרות מינימלית לעשות את צרכינו. אנשים יצאו מדעתם ואחרים מתו בעמידה. סוף סוף הגיעה הרכבת לתחנה באוס־טריה. אלה שנשארו בחיים ויכלו עוד לנשום, החלו לצעוק. ביקשנו שיהרגו אותנו ולא יתנו לנו לגווע מיתה איטית. כנראה שאת הממונים על הרכבת תקף רגש של בושה ואחד מאנשי הגיסטאפו שאל, מה העניינים. ענינו לו, שיש הרבה מתים בקרון ואלה שעדיין חיים נמצאים במצב גסיסה משום שבשר האנשים החיים מתבשל בצפיפות כמו סיר בשר על התנור. אז הואילו לפתוח את דלתות הקרון וציוו לנשארים לרדת ממנו. האנשים החיים ירדו והמתים נשארו. אחר כך אמרו

אנשי הגיסטאפו, מי שרוצה לעלות בחזרה לקרון יקבל לחם. עליתי אני ועוד כמה מאתנו לאותו קרון עצמו. ובאמת, נתנו לנו לחם ומים צידה לדרך. מנינו את יושבי הקרון ומצאנו רק שלושים איש חיים ונושמים. בהתחלה נמצאו בו 140 איש. כך המשכנו את דרכנו עד שהגענו למאטהאוזן.

במאטהאוזן הורידו אותנו מן הקרון. את המתים קברו באדמה ואת הנותרים לקחו למרחץ. אחרי הרחצה לקחו מאתנו את הבגדים והשאירונו ערומים. במצב זה בדקו אותנו בפה ובכל הגוף בתואנה, שוודאי מי שהוא מאתנו החביא כסף או זהב. אחר כך נתנו לנו את מלבושי המחנה ללבוש והכניסו אותנו לצריפים ריקים וקיבלנו לחם ומרק חם. התגוררנו כמה מאות אנשים בצריף צפופים ודחוקים. כך גם היינו נאלצים לישון בלילות. בשעות היום הכריחונו לעמוד, ערומים בשמש. עשרות אנשים היו מתעלפים יום יום והיו גם מקרים של מכות־שמש, בלי שתוגש עזרה רפואית כלשהי. זכורני, מקרה מזעזע; בלילות אסור היה לצאת מן הצריף. פעם אחת התעוררתי בלילה, לא ידעתי את השעה, והייתי צריך לעשות את צרכי. החלטתי לצאת החוצה. היציאה היתה כרוכה בסכנת נפשות ממש, משום שהאנשים שכבו אחד על גבי השני ולא היה, פשוט, מקום מעבר לצאת מבלי לדרוך על גוף אדם שוכב. היה חושך מסביב. כשהתחלתי לזוז, התחילו מייד לצעוק: „למה אתה עולה עלי?" וכו'... אחר מאבק קשה הצלחתי לשחרר את עצמי מפקעת הגופים השוכבים ויצאתי לבית השימוש. לא הספקתי לשלשל את מכנסי, ניגש אלי השומר, איש ספרד, עם מקל עבה ביד, וחבט כמה חבטות בראשי עד זוב דם. כשיצאתי מבית־השימוש הייתי כולי, מן הראש עד הרגלים, מלוכלך בדמי ולא היה לי במה לנגב את דמי הניגר. נוסף לזה הייתי מטושטש עד כדי כך שלא מצאתי את מקומי. הסתובבתי זמן ממושך ללא הכרה. למזלי, מצאני אחד העובדים, ניגב את דמי והובילני חזרה למקומי.

י"ג

במאטהאוזן נתנו בגדים רק לאלה שיצאו לעבודה; ביום הראשון יצאו קרוב למאתיים איש למחצבה. והמחצבה נמצאה במקום עמוק, בבטן האדמה. היינו צריכים לרדת, 180 מדרגות. אחרי הירידה פקד „קאפו" אחד, שעמד למטה, שכל אחד מאתנו יקח אתו אבן, שמשקלה בערך 20 ק"ג, ויעלה אותה למעלה. ברגע, שהאיש הראשון עם האבן ביד דרך על המדרגה העליונה, נתן ה„קאפו" שעמד למעלה, בעיטה לראשון מנושאי האבנים. הלה נפל על השני והשני על השלישי וכן הלאה, עד שכולנו התגלגלנו, עם האבנים ביד, מטה מטה. אחרי יום עבודה כזה נהרגו לפחות 20 אחוזים מן האנשים. כזאת היתה העבודה במאטהאוזן. אחרי שבועיים עבודה בחרו כמה אנשים ושלחום למקומות שהיו בהם בתי חרושת. בזמן ההוא נפרדתי מגיסי, כי אותי שלחו לסן־ואלנטין ואת גיסי למלק, שתיהן באוסטריה.

כשבאתי לסן־ואלנטין, בחודש יולי 1944, נתנו לנו בגדים והכניסו אותנו לצריפים, שבהם היו מיטות ערוכות זו על גבי זו, בארבע קומות. עם זאת קיבל

כל אחד פינה משלו. למחרת יצאנו לעבודה במרחק של 5 קילומטר מן המחנה והגענו לבית חרושת גדול לייצור טנקים מסוג „טיגר". שם בית החרושת היה „ניבלונגנוורק". בית החרושת הכיל 11 מיבני ענק. בכל מיבנה עבדו מ־1000 עד 1200 איש. הרכב הפועלים היה מגוון מאוד; מוצאם היה מכל מיני ארצות ולאומים כמו: יוגוסלבים, גרמנים, איטלקים, פולנים, צ׳כים ועוד. מנהלי העבודה היו גרמנים בלבד. לכל אחד מאנשינו ניתן תפקיד מיוחד. אני, למשל, עבדתי במכונת השחזה. קבלתי 5 מכונות־השחזה ועלי היה להכין כל מיני חלפים ואבזרים בהשחזה. מנהלי היה, גרמני מאוסטריה; אדם קשיש. העבודה בבית החרושת התנהלה בשתי משמרות. המשמרת הראשונה התחילה בשעה שש בבוקר ונגמרה בשעה שש בערב; והשניה, התחילה בשעה שש בערב ונגמרה בשעה שש בבוקר. בסה"כ עבדו במפעל 25 אלף פועלים וכל יום הוא הוציא 11 טנקים גדולים מסוג „טיגר". במחנה שהתגוררנו בו היו 2000 איש, בערך, מהם כ־500 יהודים והיתר בני לאומים שונים. היהודים גרו לחוד והגויים לחוד. האוכל היה פחות או יותר משביע רצון. אך המשמעת בפנים המחנה היתה מאוד קפדנית. על כל עבירה קטנה שבקטנות חילקו מכות. ה„בלוקאלטסטר" (זקן הצריף) של הצריף היהודי היה גרמני אחד בשם פריץ, וה„שטובן־אלטסטר" (זקן החדר) היה פולקס־דויטשה, בשם פאול. פעם, פנה אלי איש אחד מקראקוב וסיפר, שברשותו 100 דולר והיה רוצה שאתווך בינו לבין הגרמני פריץ, שהוא, פריץ, יקבל את הדולרים תמורת אוכל שיספק לבעל הדולרים. באתי בדברים עם פריץ, שהסכים לקבל את הכסף. בתמורה הבטיח לספק לאיש מקראקוב כל יום לחם שלם, צלחת מרק וכל יום, לסירוגין, נקניק. כמתווך, קיבלתי גם אני, יום יום, צלחת מרק, במשך חודש ימים. ההסדר הזה צריך היה להימשך חודש ימים. כשעבר החודש, ביקשתי מן האיש, שיתן לגרמני עוד 100 דולרים, אך האיש מקראקוב סירב להמשיך בעיסקה. אז דרש ממני ה„בלוקאלטסטר", למסור לו את שם היהודי בעל הדולרים. כמובן, שפחדתי למסור לו את שמו, משום שפריץ עלול היה להרגו, בגלל סירובו לתת לו את הדולרים. אחרי התיעצות החליטו ביניהם הממונים להוציאני למגרש ויחד הרביצו לי מכות נמרצות בתבעם לגלות את שמו של הסרבן. שתקתי ולא גיליתי כלום, והם המשיכו להכותני, עד שהייתי כולי נפוח מן המכות. כשראו שלא הועילו כלום החליטו לתלות אותי באמבטיה. הבנתי, שאני עלול לאבד את חיי ואז גיליתי להם שאותו איש גר בצריף מס׳ 5. מייד נכנסו לצריף מס׳ 5, אבל האיש, למזלו, נמצא בעבודה והסתפקו, לפי שעה, בחיפוש בכליו. בדקו את מזרונו ומצאו, לשמחתם, את כל המטמון. לאחר מכן שיחררוני ועזבו אותי לנפשי.

כך נמשכה העבודה בסן־ואלנטין, מחודש יולי, 1944, עד פברואר 1945. במחנה היתה יחידה של ה„בומבנקומאנדו". תפקידה היה לפרק את הפצצות שהפציצו בהן, יום יום, חיל האוויר האמריקאי בשעות היום, וחיל האוויר הרוסי, בלילות. ליחידה זו השתייכו רק גרמנים ו„פולקסדויטשה". אנשי היחידה זכו בכל מיני הטבות, כמו: רשות לצאת מחוץ למחנה, סיגריות ואוכל טוב יותר. ביום בהיר אחד יצאו אנשי ה„בומבנקומאנדו" לפרק כדרכם את הפצצות שלא התפוצצו.

לפתע התרסקה פצצה אחת והרגה את כל אנשי הקומאנדו. השלטונות הגרמניים במקום נאלצו אז לארגן יחידה חדשה לפירוק הפצצות. הפעם באה פקודה מהגיס־טאפו לקחת רק יהודים לאותה יחידה. התחילו לחפש אחרי יהודים בריאים וחסונים. בזמן החיפוש הזה חזרתי מעבודת לילה ונרדמתי. נכנסו אלי, לבלוק, העירוני ובישרו לי שאני שייך ליחידת מפרקי הפצצות ועלי לצאת לעבודה. בלית ברירה, יצאתי עם עוד 15 יהודים, בליווי איש הוורמאכט, שהדריך אותנו בגילויי הפצצות.

כשהייתי בסן־ואלנטין היו, כרגיל, שתי אזעקות ביממה. בערך, בשעה 12 בצהרים, הפציצו מטוסים אמריקאיים וב־12 בלילה, המטוסים הרוסיים והטילו את פצצותיהם על המחנה. במשך שנה שלמה של הפצצות לא פגעו אף פעם בבית החרושת או במחנה. כל הפצצות נפלו בשדות. תפקיד היחידה היה לפרק את הפצצות שנפלו בשדות. הלכנו בשדה וגילינו גל אדמה קטן. היה צורך לפנות מסביב את האדמה בזהירות ולחפור עד שגילינו את הפצצה. ניקינו תחילה את השטח מסביב, אחר כך ניגש איש צבא מן הוורמאכט שהוציא את המצת. עם סילוקו לא היתה כל סכנה בפצצה. אני חייב לציין שפעמים אחדות הסביר לנו איש הוורמאכט, למה הפצצה לא התרסקה. לדבריו שמו חתיכת צמר גפן על יד המצת ולכן לא נדלק חומר הנפץ. הוא הדגיש, שהיתה זו ללא ספק פעולת סבוטג׳ה של פועלי בית החרושת. המשכנו בעבודה זו כחודש ימים.

י״ד

פעם אחת חזרנו מבית החרושת בשעה 6 בערב, לפי הנוהג הצטרכנו לקבל באותה שעה ארוחת ערב. אבל במטבח לא נמצא אף אחד שיגיש לנו את הארוחה. נתברר שהטבח הראשי ברח. הוזעק למקום ה„שוצהאופטלאגרפירר״, איש ס.ס., וכששמע, שהטבח ברח, ציווה להביא את עוזרו. מסתבר, שגם הוא נעלם. כשפנה למשרדו מצא שהמשרד פרוץ ואקדחו שלו איננו. כן חסרו כמה חבילות של סיגריות. מייד פקד לערוך מיפקד של כל אנשי המחנה. כשהתאספנו כולנו, נוכח הלאגרפירר לדעת שגם ה„לאגראלטסטר״ נעלם, יחד עם איש רוסי אחד. ה„שוצ־האופטלאגרפירר״ התרגז מאוד, צעק ואיים שיחסל את כולם — אם לא יחזרו. ניגש אליו לבלר המחנה, גרמני טהור־גזע, אסיר ממשפחת בית המלכות, ואמר לו: „הזהרתיך כמה פעמים, שלא תתן אמון מופרז בפולנים המלוכלכים״. לבלר זה הרג כל יום איש אחר, משום שבגדיו לא נראו בעיניו.

אחרי ימים אחדים החזירו את ה„לאגראלטסטר״ יחד עם הרוסי. ה„לאגר־אלטסטר״ קיבל סטירות הגונות מן ה„פירר״ ולרוסי אמר: „קח לך חבל ותלה את עצמך באמבטיה!״ למחרת הכניסוהו שני „פולקסדויטשה״ לאמבטיה ושם תלוהו על חבל.

בגלל סיבה כלשהי שאינה זכורה לי כיום, החזירוני לעבודה בבית החרושת. מנהלי העבודה טענו, שאין ממלא מקום במקום עבודתי. תוך ימים אחדים, בחודש מרץ 1945, בדיוק בשעה 12 בצהרים היתה אזעקה במחנה. כל עובדי המפעל רצו למקלט. אחרי שניות אחדות ביטלו את האזעקה ועלינו בחזרה מן המקלט.

קיבלנו ארוחת צהרים, וכל אותה שעה ראינו מטוס אחד מסתובב מעל לבית החרושת ומשאיר אחריו סימנים סגולים בשמים, מעל לכל מבנה תעשיתי, רשם 5 גלגלים בכל פינה ובאמצע גלגל אחד. אחרי שגמרנו את הארוחה נעלם המטוס ואנו חזרנו לעבודה. רבע שעה אחרי כן, היתה שוב אזעקה ממושכת ורצנו שוב למקלט. שהינו שם כשלושת רבעי שעה עד שניתן אות ארגעה. כשעלינו למעלה נזדעזענו למראה עינינו: כל בית־החרושת היה לעיי חרבות, לא נשאר בו אף מבנה אחד שלם, הכל נופץ ונהרס. אש אחזה בכל קצווי המפעל. חזרנו למחנה ושם נתקלנו באותו המחזה. הכל פוצץ ולא נשאר אף צריף אחד שלם במקומו. מסתבר, שהיתה זו פעולת חיל האוויר האמריקאי, שעזה היתה החלטתו לחסל את בית החרושת על המחנה גם יחד.

כאן ברצוני להזכיר את אנשי דזיאלושיץ, שהיו במחנה זה. אם זכרוני אינו מטעני נמצאו כאן: משה רודל, פולדק גרטלר, משה קלינגברג, שלמה דומברובסקי, אברהם כץ, זלמן גזשעש, חיים קליינר, הגר עכשיו בארצות הברית ואני, כותב השורות הללו.

היות והייתי רגיל לעסוק במסחר, עסקתי בו גם במחנה. כך, למשל, החלפתי בין השאר, לחם תמורת נקניק. פעם ניגש אלי משה רודל וביקש שאחליף לו את הנקניק שקיבל במנה של להם. אף על פי שהיה חלש מאד לא רצה לאכול טריפות. אמרתי לו, שהנקניק דרוש לו מאד והוא יחזק קצת את עצמותיו. אך הוא בשלו, לא יסכים לאכול נקניק טריפה, ובשום פנים אי־אפשר היה לשכנעו, שיאכל את הנקניק. כמה ימים לאחר שיחה זו קיבל מכות מ„הבלוקאלטסטר". הוא התמוטט, נפל תחתיו ולא קם עוד. קברנו אותו במחנה.

אותו דבר אירע עם זלמן גזשעש ופולדק גרטלר. הם קיבלו מהממונים עליהם מכות רצח, וכיוון שהיו חלשים מאוד לא החזיקו מעמד ומתו במחנה סן־ואלנטין ושם הכינו להם קבר.

חיים קליינר חלה ושלחוהו למאטהאוזן. שם שוחרר על ידי האמריקאים ויצא אחרי זה לארצות־הברית.

ועכשיו נחזור לבית החרושת שלנו. אחרי שהאמריקאים השמידו את כל המפעל וחיסלו את המחנה שגרנו בו, מחודש יולי 1944, לא נשאר לנו מקום ללון בו וגם העבודה נפסקה, משום שהכל נהרס. הסתובבנו כמה ימים במחנה בטלים, ללא עבודה. יום אחד ניתנה פקודה על ידי ה־ס.ס., לרוקן את כל המחסנים, לחלק אוכל ושמיכות לכל האנשים. כל אחד קיבל כמה כיכרות לחם, בגדים ושמיכות, אחר כך סודר מיפקד, ובמיפקד הודיעו לנו, שעלינו לעזוב את המקום ולצאת לאבנזה.

ט"ו

הנסיעה לאבנזה לא היתה קשה במיוחד; הכניסו את כולנו לקרונות משא ובצורה אנושית הובילונו בסוף חודש מרץ 1945 ברכבת לעיירה אבנזה. זה לא היה מקום עבודה, אלא מחנה ענקי שגרו בו 20 אלף איש. באבנזה חילקו לכל

איש, 40 גרם לחם ליום ולארוחת הצהרים נתנו חצי ליטר מים עכורים, כעין „מרק". מובן, שמתזונה כזאת מתו הרבה אנשים מרעב. אבנזה שוכנת באוסטריה. המחנה עמד בתוך חורשת עצים ומסביב לו גדר תיל מחושמלת. כיבשן הקרמטוריום שבו בער ימים ולילות, אבל לא הספיק לשרוף את כל הגוויות. לכיבשן השריפה שבמחנה הזה היו שולחים גוויות וחלקי גוף שונים מאזורים אחרים בארץ, וזה עשה רושם שעומדים לפני גמר המשרפות. למחנה היה מגיע כל שבוע משלוח אדם שמנה כ־4000 איש והיות, שמספר תושבי המחנה נשאר תמיד שווה, 20,000 איש, נסתבר, שמספר המתים הגיע ל־4000 בכל שבוע.

באבנזה פגשתי את חיים סקשיפק, גיסו של דודי יענקל. הוא היה ערום כביום היוולדו. הצעתי לו לחם והוא סירב לקבל. לא היה לו עוד צורך בשום דבר. מצאתי גם את גיסי מוטל פרוינד ושאלתיו על יענקל אחיו. הוא סיפר לי, שיענקל נפל לבור במלק ולא יצא עוד חיים ממנו.

באבנזה יצאו כל יום 2000 איש לעבודה, בהתנדבות. אספו את האנשים בעוד חושך בשעה 4 לפנות-בוקר ובשעה 6, יצאו לכיוון אטמן־פוחהיים. בעיירה זו היתה תחנת רכבת גדולה שהופצצה יחד עם העיירה. אנשי המחנה עסקו בניקוי הריסות העיר ובתיקון פסי הרכבת. היות שבאבנזה לא נתנו כמעט אוכל, החלטתי לצאת לעבודה. קמתי בשעה 4 בבוקר והלכתי למקום הריכוז ובשעה 6 בדיוק, יצאנו ברגל לאטמן־פוחהיים. בחלקי עלה לעבוד בתיקון פסי הרכבת. העבודה היתה מפרכת. מנהל העבודה, אוסטרי, הסתובב בין העובדים והרביץ להם בשוט שבידו להמריצם לסחוב את הפסים. היינו רעבים וחיפשנו בכל פינה וחור משהו לאכול. באחד הימים, אחרי גמר העבודה, התכוננו ללכת בחזרה למחנה אבנזה. אז ניגש אלי בחור פולני מורשה, דומברובסקי שמו, שהכרתיו בסן־ואלנטין, ואמר לי, ללקק את ידו. מסתבר, שדבקו ביד גרעיני סוכר. עשיתי את זה ברצון, משום שאכילת סוכר מוסיפה מרץ וכוח. הבנתי מתוך כך שהבחור הזה עובד במקום שיש בו הרבה סוכר. חזרנו למחנה בשעה 12 בלילה והחלטתי לצאת שנית לעבודה לאטמן־פוחהיים, אך השתדלתי להימצא סמוך לבחור הפולני דומברובסקי, כדי שאוכל לעבוד כמוהו בסוכר. לפני היציאה לעבודה לבשתי שתי חולצות עם שרוולים ארוכים ומעיל ובו כיסים עמוקים. כשבאתי למקום הריכוז עמדתי על יד דומברובסקי. יצאנו כ־2000 איש לעבודה. בחלוקת האנשים למקומות העבודה השונים צורפתי ל„צוקרקומאנדו" יחד עם דומברובסקי. באנו למקום, מצאנו רכבת מופצצת ובכל קרון היו מונחים שקי סוכר. קיבלנו פקודה לאסוף את השקים השלמים ולשים אותם במקום אחד, ואילו מן השקים שנקרעו הוטל עלינו להעביר את הסוכר לשקים חדשים. שמרו עלינו אנשי ס.ס. ניתנה לנו פקודה לא להרשות לשום איש לנגוע בסוכר. רק לנו מותר היה לאכול כמה שנוכל. כל אותו יום זללנו סוכר. גמרנו את יום העבודה ובערב חזרנו לאבנזה. כל האנשים שעבדו גם אתמול לקחו אתם תרמילי־גב ומילאום בסוכר. כשלעצמי מילאתי את הכיסים וגם את שרוולי החולצות שלקחתי אתי. על יד הכניסה למחנה ניתנה פקודה, שכל אנשי ה„צוקרקומאנדו" יצאו מן השורה. הם נבדקו כולם ולקחו מהם את התרמילים

עם הסוכר. רק לי, שהייתי בלי תרמיל, נתנו להיכנס בלי בדיקה והייתי אז האיש המאושר ביותר. נתתי לאיכר שישן אתי צלחת מלאה סוכר, אחר כך נתתי גם לגיסי, מוטל, שרוול סוכר וחוץ מזה עשיתי חילופין וקבלתי תמורת הסוכר, סיגריות. בלילה שכבתי לישון ושמתי את הרכוש שנשאר לי מתחת לראשי. חברי, שישן על ידי, לא יכול להתאפק וגנב ממני בלילה את מכנסי, אכל את הסוכר שהיה בכיסים ואת המכנסיים עצמם זרק לבית השימוש. בבוקר קמתי וראיתי שאין לי מכנסיים ללבוש. אז נודע לי שחברי הקרוב לי ביותר, גנב לי את המכנסיים. אף על פי שנתתי לו מקודם צלחת מלאה סוכר, לא יכול להתאפק ועשה מה שעשה. אך היות שנשאר לי עוד סוכר, רכשתי לי תמורת הסוכר מכנסיים אחרים. מאותו יום והלאה לא יצאתי יותר לעבודה, היות וכולם הרגישו, שזמן השיחרור מתקרב ובא.

ביום החמישי, 3 למאי 1945, נפוצה שמועה, כי אחרי הצהרים יערך מיפקד של כל המחנה וה„לאגרפירר" ידרוש מכל האנשים להיכנס למקלט תת־קרקעי גדול ולשבת בו עד יום א'. הירידה למקלט נעשית לשם בטחוננו, משום שהאמריקאים מתכוננים להפציץ את כל המחנה. אחד מאנשי ה־ס.ס. גילה בסוד ל„לאגרפירר", כי אנשי ה־ס.ס. הכניסו חומר נפץ למקלט וברגע שהאנשים יהיו בפנים יפוצצו את המקלט על האנשים שבתוכו. מנהלי העבודה התיעצו ביניהם והחליטו שאותו רגע שהמפקד וה„לאגרפירר" יצוו עלינו להיכנס למקלט, נקום כולנו כאיש אחד ונכריז, שאיננו רוצים ליהרג, יהיה אשר יהיה.

וכך היה; אותו יום אחרי הצהרים התקיים מיפקד של המחנה כולו. הופיע ה„שוצהאופטלאגרפירר", נשא נאום לפנינו והסביר: היות ואנו עומדים לפני גמר המלחמה והאמריקאים מתכוננים להפציץ את המחנה, על כן הוא מציע, שכולנו נרד למקלט התת־קרקעי לשבת בו עד יעבור זעם. אז קרה מקרה מוזר ביותר שיכול לקרות: בפעם הראשונה, בתולדות המחנות, לא צייתנו לדבריו של ה„לאגר־פירר". קראנו כולנו בהחלטיות: לא רוצים! מייד לאחר מכן עזב ה„לאגרפירר" את המיפקד, לקח אתו את משרתו, בחור אוקראיני, ויצא מן המחנה. לנו היה הרושם כאילו הוא בורח מן המחנה. שעה אחת לאחר מכן נעלמו גם שומרי המחנה, אנשי ה־ס.ס., ובמקומם באו אנשים לבושי בגדים אזרחיים חמושי נשק ושמרו על המחנה.

בשבת, בשעה 10 בבוקר, בא הטאנק האמריקאי הראשון, למחנה אבנזה. הוא פרץ את הגדר ונכנס פנימה. מייד הסתלקו כל השומרים. כל אנשי המחנה, אלה שנשאר להם קצת כוח, יצאו בשמחה גדולה לקראת הטאנק וחייליו. נשקו את הטאנק מרוב התלהבות וחדווה.

קשה לתאר את גודל השמחה ששררה אותה שעה בבלוק מס' 4, בו גרתי. אותה שעה ישבו ה„בלוקאֶלטסטר" וה„שטובנאֶלטסטר" ושיחקו בקלפים. השעה היתה קרובה לארוחת הצהרים. לפתע נכנס איש אסיר, יוצא יוגוסלביה, וקרא את ה„שטובנאלטסטר" פאול, שתלה בזמנו, בסן־ואלנטין, את הקצין הרוסי, שיצא אתו החוצה. הלה סירב, כמובן. קמנו כאיש אחד ודחפנו אותו החוצה. היוגוסלבי

חבט בו במקל בראשו והוא נפל מתבוסס בדמו. כך התחילו בהענשתם של כל אלה, שלא הספיקו להימלט ומצפונם כלפי יושבי המחנות לא היה נקי.

בשעה ראשונה זו של השחרור, נהרגו עשרות גרמנים וגרורים מבני אומות אחרות, שמילאו תפקידים שונים במחנה העבודה של אבנזה. כך נקמנו במקצת את נקמתנו בעד הדם השפוך של אחינו.

ט"ז

אני ועוד כמה יהודים ניגשנו לחיילים האמריקאיים, שהתמקמו במחנה, ומסרנו להם, שהמקלט התת־קרקעי הוא ממוקש והכרח לבדקו היטב, שמא יגרום להתפוצצות והרג מיותר. הללו הזמינו חבלן שניגש לבדוק את המקלט בזהירות הדרושה. החבלן מצא כמות חומר נפץ ליד הכניסה, שאם היה מתפוצץ עלול היה להשמיד עיר שלמה. ואמנם זו היתה כוונתם הפושעת של אנשי ה־ס.ס., גם ברגע האחרון לנסיגתם. החבלן הרחיק את האנשים שנתלוו אליו ולאט לאט חיסל את הסכנה. החיילים לקחו את ה„לאגראלטסטר", קשרוהו לטאנק והובילוהו לראווה בכל המחנה: „למען ישמעו ויראו ולא יזידון עוד". כמו כן ניתנה הרשות לגשת ולהרביץ לו מכות. עם זאת, על אף השמחה שהקיפה את המחנה לא שכחתי, שבצריפים שכבו הרבה אנשים באפיסת כוחות, שלא היו מסוגלים לשמוח על הישועה והגאולה. היות שלי היה עוד קצת מרץ, החלטתי לצאת מן המחנה ולמצוא אוכל לחולים המסכנים. פניתי לכפר הקרוב ביותר, תפסתי תרנגולת, שהתהלכה באחת מחצרות האיכרים, שחטתיה ובישלתי מרק עוף וכתוספת למרק קצת תפוחי אדמה. הבאתי את האוכל לחולים והחייתי את נפשם. בין אלה היה בנימין גולדברג ממייכוב, הגר עכשיו בחיפה ושלמה דומברובסקי שנפטר אחר זמן קצר באבנזה ועוד כמה ידידי, שאינני זוכר שוב את שמותיהם. כולם אכלו ושתו את המרק, הודו לי ואמרו שהחייתי ממש את נפשם במעשה שעשיתי. למחרת, הביאו האמריקאים הרבה אוכל, ברובו קופסאות שימורים. האנשים, אחוזי בולמוס רעב, „חטפו" את האוכל ובלעו כמויות עצומות עד כדי כך, שחלק מהם נפל למשכב. ראוי לציין, כי בשבוע הראשון אחרי השיחרור מתו באבנזה כ־3000 איש, בגלל הזלילה המופרזת. הם נקברו במחנה מבלי שזוהו מי הם ובלי שנרשמו שמותיהם.

אחרי ימים אחדים עזבתי את המחנה ונסעתי יחד עם גיסי מוטל, ללינץ שבאוסטריה. בלינץ נודע לנו, שאירגון „הבריחה" מכין נסיעה לאיטליה. בראש המארגנים עמדה אשה בשם פסיה שרשבסקי. הצטרפנו למשלוח זה. הנסיעה לאיטליה היתה די קשה וממושכת, משום שלא היו רכבות ואלפי אנשים הצטופפו בתחנות שבדרך. אך תודות לחברי הבריגדה מארץ ישראל, שאירגנו את המסע הזה, הרשגו קרונות להסעתנו. בעצם, היה כל המשלוח בלתי חוקי בעיני האנגלים. בזמן ההוא לא הירשו האנגלים עליה יהודית לארץ ישראל וביחוד, עליה מבין שארית הפליטה יושבי המחנות. כשהיינו כבר בדרך נכנסו לקרון הרכבת שלנו שני אנשים, אזרחי איטליה. פחדנו שמא ימסרו לאנגלים שמשלוח זה מורכב רק

מיהודים ופניהם לארץ ישראל. כשהרכבת הגיעה לתחנה עלו אל הקרונות חיילים מהבריגדה ואמרו בשפה האיטלקית, שכל אנשי המשלוח הזה הם חולי שחפת, שמובילים אותם לבית החלמה באיטליה. כל אדם בריא יכול להידבק במחלה המסוכנת ועל כן אסור להימצא בקרונות האלו. בתגובה קפצו האיטלקים מיד מן הרכבת.

י״ז

הגענו למודאָנה ושם הכינו אנשי הבריגדה מחנה מיוחד שבו היינו צריכים להישאר עד לתאריך הנסיעה הבאה. בינתיים, נודעה למושל המקום, קצין אנגלי גבוה, המטרה האמיתית של נסיעתנו. הוא בא למחנה והזמין את האחראית, הגב׳ פסיה שרשבסקי, וניסה לשדלה בדברים, שתסכים להחזיר את האנשים, כל איש לארץ מוצאו. כמובן, שלא הסכימה. אז פנה במישרין אלינו ודיבר על לבנו, שמוטב כי נחזור כל אחד למקומו ולארצו. אחרי שנוכח שלא יצליח בשידוליו, הודיע בפירוש שלא יהסס להחזירנו בכוח. אז ניגשה אליו הגב׳ שרשבסקי ודיברה אל לבו ולמצפונו בבכי ובדמעות, וכנראה שזה השפיע.

כתוצאה מכך העמיד לרשותנו האנגלי רכבת ונתן לנו רשות לנסוע לרומא. באנו לרומא ושם נכנסנו למחנה „צינוציטי״, — שנועד לאנשים עקורים ופליטים. מרומא העבירו אותנו לסנטה־מריה ולסנטה די בגני, שם קיבלנו אוכל והלבשה מחברת אונר״א.

במקומות האלה נפרדנו לכמה חלקים; חלק אחד עלה לישראל, חלק אחר נסע לקרובים בארצות־הברית והחלק שלישי חזר לפולניה, במטרה לחפש ואולי למצוא שריד כל שהוא מן המשפחה, שנשאר בחיים אחרי השואה. גם גיסי מוטל חזר. אני יצאתי לנורווגיה, שם נמצא דודי, אחי אמי, בנימין. שם פגשתי את רעייתי הנוכחית מרים, אוד מוצל מאש כמוני. גם היא משארית הפליטה, יוצאת העיר פיוטרקוב. נישאנו באוסלו.

אחרי חתונתנו החלטנו לעלות לישראל. בחודש יוני, שנת 1949, עזבנו את נורווגיה ובאנו ארצה. בהתחלה הלכנו להתישבות בגבעת שאול, ליד ירושלים, אולם כעבור זמן ביטלה הסוכנות היהודית את מקום ההתישבות והיינו לעירונים, אחרי שנתקבלתי לעבודה במשרד הסעד בירושלים.

כיום אנו גרים ברמת גן, יש לנו, ב״ה, בן ובת. הבן נקרא על שם אבי ז״ל, שמואל והבת על שם אמי ז״ל, פייגה־צפורה.

וכך אנו ממשיכים את שרשרת משפחתנו שמקורה בדזיאלושיץ, בחיים החדשים. בארצנו הקדושה והשלמה.

שלמה לשמן (בן יעקב)

במחתרת הפולנית

קשים הם בדרך כלל חיי אדם עלי־אדמות, אבל ללא כל השוואה, היו חיי יהודי פולין קשים גם בזמנים רגילים. והנה פרצה מלחמת העולם השניה, גלי השנאה והשיטנה שטפו את אירופה וזרעי האנטישמיות נקלטו היטב בפולין, כשהמוקד העיקרי בגרמניה הנאצית. תנועה אנטישמית חזקה שיגשגה בפולין. לא פחות ממנה היו פעילים פועלי פולין, שהתנגדו באורח רשמי, לפחות, לאנטי־שמיות. בשורות מפלגות הפועלים פ.פ.ס., פ.פ.ר., המפלגה הסוציאליסטית והמפלגה הקומוניסטית, פעילים היו יהודים, בעיקר מבני הנוער המתקדם. עם פרוץ מלהמת העולם השניה ותבוסתה של פולין, התחילה מנוסתם של אותם יהודים, לשטחי הכיבוש הרוסי, כי קסם להם הרעיון לחיות תחת משטר קומוניסטי, ובזה גם להגשים חלום למציאות. לא השתייכתי לאותן המפלגות, זר היה לי רעיונן ולא עברתי את גבול פולין־רוסיה. נשארתי בפולין ובדזיאלושיץ, וכאן הענינים מתחילים להתגלגל.

בהשפעתו של בן־דודי, שלמה לשמן, שהיה חבר במפלגה הפולנית פ.פ.ס. הסוציאליסטית, התקרבתי למפלגה זו ובעיקר, קסם לי הרעיון של פעולות מחתר־תיות נגד הכובש הנאצי. זה היה בשנת 1940, גזירות הדיכוי של הגרמנים התרבו מיום ליום, היהודים הוכנסו לגיטאות וקושטו בטלאי צהוב. העוני והמגפות, פקדו את ריכוזי מגוריהם של היהודים, שחיו אז בתנאי צפיפות איומים. מצוייד בתעודת זיהוי פולנית על שם, וולדק דוביה, התחלתי את פעילותי המחתרתית בסביבות קראקוב. פעלתי יחד עם בן־דודי, ששמו הפרטי והמשפחתי כשמי, שנינו בלונדיניים ובמראנו החיצוני דומים היינו יותר לארים מאשר ליהודים. התרחקנו מדזיאלושיץ, כי תושבי הסביבה הכירו אותי היטב ונקלטתי במפלגה הסוציאליסטית, כפולני ארי טהור. במפלגה עברנו הכשרה מסויימת, בעיקר למדנו את השימוש בנשק קל ובחמרי חבלה, ופעלנו, כפי שכבר ציינתי, בסביבות קראקוב. אין ברצוני להתעכב ולתאר את כל הפעולות, לא זו מטרתי הפעם. ברצוני רק לגולל את פרשת הייהם של פרטיזנים יהודים במחתרת הפולנית ואת שלוש הפעמים בהן ניצלתי ממוות בטוח. רק מי שהחיים מיועדים בשבילו ונחתם במרומים שעליו לחיות — הוא יחיה. ואני, כאמור, ניצלתי משלוש מיתות ודאיות.

מדי פעם, כשאיפשרו לי זאת מן המחתרת, הייתי בא לבקר בבית. כל משפחתי נשארה בעיירה, הורי, אחיותי ואחי. כל מה שיקר היה לי — נמצא שם. משפחה

ענפה, דודים, דודות, בני דודים, רובם בדרך כלל אנשים צעירים, תוססים ומלאי הדות חיים. העיירה עצמה נראתה לי כעין כוורת דבורים רועשת וצפיפות בלתי רגילה שררה בכל עלית גג ומרתף. הפליטים התגוררו בכל מקום אפשרי ובכל חור אוכסנו אנשים. ההגירה מן הערים הגדולות ובעיקר מן השטחים, שצורפו לרייך השלישי, היתה גדולה, וכל אחד חיפש לו קרוב משפחה להשען עליו. ככה חזרו לדזיאלושיץ כל אלה, שהיו להם שם קרובים. הם סברו בתחילה, שכאן יהיה להם קל יותר למצוא מקור פרנסה כל שהוא. ובאין פרנסה התחילו למכור מטלטליהם. תחילה, עדיים ותכשיטים, אחר כך מלבושים וכו׳. העוני גדול היה, ובעקבותיו באה תזונה ירודה וריבוי מחלות. העיירה נהפכה לגיטו יהודי גדול, אין יוצא ואין בא וכתוצאה מכך נתהוו דאגות פרנסה מכבידות. כל אלה הכריחו את תושביה לצאת בגניבה ותוך סכנת מות, לכפרים הסמוכים ולעסוק במסחר כל שהוא, להביא קצת מחיה הביתה. לא אחד קיפח את חייו בשבילים המובילים לכפרים, כשניתקל במשמר גרמני או שוטרים פולניים, שרבה היתה פעילותם בלכידת אותם היהודים.

ביקרתי בעיירה בקיץ 1942 ; לא העליתי אז על דעתי, שזו לי הפעם האחרונה שאני רואה את יקירי. רבות היו השמועות שהתהלכו אז בעיר. הדאגות כירסמו, והעתיד מי ישורנו ? תיכננתי עוד להציל את בני משפחתי ולפזרם בין תאי המחתרת. לרוע מזלי לא הספקתי. את אשר יגורתי בא פתאום. ביום ה־2 בספטמבר, עם שחר, גורשו יהודי דזיאלושיץ וביניהם אמי אבי ואחי זכרונם לברכה. נשארו בעיר רק כאלפיים מתים שנקברו חציים חיים בבקעה מאחורי בית־הקברות. וזה היה סופה של העיירה היהודית, שהתקיימה מי יודע כמה דורות. היא שבקה חיים. לא היה לי עוד את מי לבקר, לא הורים, לא אחים ולא אחיות. את כולם שיכלתי בבת אחת ולנצח. בלב כבד, ספוג יגון ועצב ורגשות נקמה, המשכתי את פעולתי במחתרת הפולנית. יהודי המחופש כפולני (במחתרת לא ידעו על מוצאי היהודי) בשם ולדק דוביה.

בחודשים הראשונים אחרי הגירוש לא מצאה נפשי מנוח, ומדי פעם הייתי חוזר לסביבות דזיאלושיץ ואף עברתי דרכה עם רדת החשכה. חיפשתי את יקירי, חשבתי שמא בכל זאת הצליח מישהו לברוח, ועתה כשהתחילו שוב יהודים להתרכז בעיירה, אולי אגלה את קרובי משפחתי ואקחם אתי. לצערי הרב לא נשארה ממשפחתי הענפה, אף נפש חיה בעיירה.

לדזיאלושיץ היינו נכנסים תמיד מחופשים כבני איכרים, ולפעמים היינו באים בעגלה, לא לעורר תשומת לב. וככה אירע, שבאחד הביקורים האלה, תיכף אחרי הגירוש השני, עברנו את דזיאלושיץ. יהודים כבר לא היו בעיירה. את הקומץ הקטן, שהתרכז בעיירה אחרי הגירוש הראשון, חיסלו הגרמנים עד אחד.

לא רחוק מאותו קבר־אחים גדול בבקעה, מאחורי בית־הקברות — נתוסף עוד קבר קדושים ואנחנו שני „פולנים״, ולדק וסטפק, עוזבים את דזיאלושיץ ביגון וצער והעגלה עולה בדרך המובילה לדרוזיביץ. היתה זאת דרך עפר ועקב הבוץ והעליה לגבעה, התנהלו הסוסים לאיטם. רק הספקנו להתרחק קצת מהבקעות,

הבחנו בצידי הדרך, באשה הולכת מכורבלת בסודר, הולכת וכושלת. אחרי נפילה היתה קמה, ממשיכה ללכת ושוב נופלת, וחוזר חלילה. ירדתי מן העגלה, ניגשתי לאשה ובפולנית, בניב כפרי, שאלתיה: מה אתך, האם את מרגישה לא בטוב? את פניה לא ראיתי בהתחלה. אולם הפחד בעיניה אמר את הכל. לפנינו עמדה פפה... אותה הכרתי מזמן. הזבנית מהחנות לממכר בדים. שערותיה הבלונדיניות צצו מן הצעיף שצעפה בו ראשה וכולה רועדת. מבלי לחשוב הרבה העלינו אותה על העגלה והמשכנו לנסוע. אך את הסיפור ששמעתי מפיה לא אשכח לנצח. הוא מלווה אותי כל ימי, למרות שרבות עברתי אני אחר כך.

היא היתה בין אלה שנאספו בזמן הגירוש השני והגרמנים הובילו אותם, כפי שהזכרתי לעיל, לשם חיסול מוחלט, לבקעה. על הקבר הפתוח חוסלו כולם על ידי מכונת יריה. גם היא עצמה נפגעה מכדור. הקבר ההמוני כוסה במעטה אדמה. בינתים ירד הלילה. כנראה, שהיא שכבה למעלה והואיל והיתה רק פצועה (הכדור נכנס דרך הפה ויצא מתחת לסנטר) התאוששה כעבור זמן מה מן העלפון, ניערה את האדמה מעליה וגררה את עצמה מן הקבר וכעת עמדה לפנינו פצועה ושותתת דם. וכך נתגלמה לפנינו דמות אשה, שקמה בתחיית מתים. למרות הסיכון הגדול, הבאנו אותה לגיטו קראקוב. שם קיבלה טיפול ונשארה בחיים. אבל, האם נשארה בחיים, גם אחרי יתר התלאות והצרות במשך השנתיים וחצי שהמלחמה נמשכה? לא הצלחתי לגלות אם שיחק לה הלאה המזל.

לא רבות היו פעולותיה של המחתרת, בעלות חשיבות אסטרטגית, שהשפיעו על מהלך המלחמה. הצטמצמנו למעשי חבלה או התקפות פתע על אנשי ס.ס. או הגיסטאפו. המוני הפולנים לא נהרו לשורות המחתרת. לא היתה זאת תנועת מרי עממי בקנה־מידה ארצי. לא היה איכפת, לעם הפולני בכללו, אבדן החרות הלאומית. הפולנים היו רגילים לחיות תחת שבט הנוגש. יתר על כן; הגרמנים ביצעו, למעשה, את אשר זממו הפולנים האנטישמים לעשות בסתר לבם, כעת, יכלו רבים מהם ליהנות מן הרכוש הנטוש, שנשאר בידיהם, אחרי שגורשו או הומתו היהודים. הפעולות המחתרתיות התנהלו הלאה. בליל ה־4 בדצמבר 1943, פוצצנו בפלאשוב את תחנת מסילת הברזל, שהיתה בשימוש הצבא הגרמני, תחנה, שדרכה עברה ההספקה הצבאית לחזית הרוסית ובזה היתה חשיבותה. כי רצינו לשבש את דרכי ההספקה ואפילו למספר ימים. באותו לילה אפל, התפתח קרב בינינו ובין הגרמנים, בו נהרגו ארבעה מבינינו. אני ובן־דודי נתפסנו חיים.

כמובן, שנתפסנו כאנשי מחתרת פולנית; אחרי המכות הראשונות, הובלנו לבית הסוהר הידוע בקראקוב, מונטה־לופיך. שם נכלאנו בתאים המיועדים לנידונים למות. השאלה של ההוצאה להורג היתה תלויה רק בגמר החקירה. ויש לדעת, שחקירת הגיסטאפו של אלה החשודים בהשתייכות למחתרת לוחמת נגד הגרמנים, לא היתה דבר של מה בכך. הנחקר הוכרח לעבור עינויים כאלה, שאפילו האשמדאי בכבודו ובעצמו, אינו מסוגל להעלות בדמיונו. ככה הובלנו במשך חודשים יום־יום מבית־הסוהר מונטה־לופיך, לצרכי חקירה, למרכז הגיסטאפו שנמצא ברחוב פומורסקה. לשם הגנתנו, טענו שאין אנו חברי מחתרת כלל ואין לנו שום קשר

עמהם. באנו רק לגנוב פחמים (ככה סוכם אצלנו מראש במחתרת). ולמרות המכות, העינויים והרעב המתמיד, שהרעיבוני, לא נשברתי ולא גיליתי את זהותי, ואף לא את זהותם של חברי למחתרת. תוצאותיה של חקירה זו ניכרות על גופי עד עצם היום הזה. ידעתי, סוף דיני, למות. התפללתי רק, שיקוצרו ימי השהיה. לא ניתן לתאר במלים את הרגשתו של הנידון למות. במיוחד, קשים הם הימים הראשונים. המחשבה על המות הקרוב ניקרה במוח, מבלי להרפות אפילו חלקיק של שניה. אחריה באה האדישות לכל מה שסובב אותך, אפילו לנידונים חבריך לתא כמוך. הייתי תפוח כולי מרעב ומחוסר יכולת לבלוע מזון כל שהוא. ולמה אפשר עוד לצפות במצבי זה? החוקרים חיכו לתוספת נידונים, שכדאי יהיה לחסל את כולם בבת אחת. וביום ה־24 במאי, 1944, נפתח התא ושמי נשמע בחלל האויר. איך הגעתי למטה, לחצר, אינני יודע. אני זוכר רק זאת, שמצאתי את עצמי עומד אחרון על יד הקיר, ידי מורמות וברכי רועדות, נשענות אל הקיר. עמדנו כך שעתיים ומחצית השעה עד שהגיעה מכונית. הנשים נצטוו להיכנס ולהתכופף, שלא יראון דרך החלון. ואותנו העמיסו כשאנו שכובים אחד על השני. והואיל והייתי האחרון שניכנס הייתי גם העליון בערימה. האוטו זז, ודרך רחובות קראקוב המוכרים לי, הובלנו למחנה פלאשוב, עד לגבעה Hujara Górka.

בדיוק בשעה שבע נצטויתי לרדת ולהתקדם עד לתעלה החפורה, תעלת הקבר. מקומי האחרון, כנראה, עלי אדמות. לא ידוע לי מהן מחשבותיהם של נידונים למוות בכלל, אשר לי, ידוע לי רק זאת, אין עושים חשבון נפש באותם הרגעים האחרונים. חום ומחנק בגרון וטשטוש כל החושים — והחושים מתים עוד לפני שהגוף מת — פועלים, רק מתוך דחפים פנימיים, שאין לאדם שליטה עליהם.

ככה, מוקפים אנשי ס.ס. ואוקראינים, ובראשם ההאופטשטורמפירר, היינריך הידוע, קפצנו לתעלה. התחלנו להתפשט והיינריך עובר מאחד לשני ושואל למקצועו. בהגיעו אלי, עמדתי, בדיוק, בעצם ההתפשטות, ומשום מה, שעד היום אינני יודע את הסיבה, פלט פי וגילה, שאני יהודי ומקצועי שטיוולמכר (עושה מגפים). ומוזר, במשך שנים הסתרתי את מוצאי היהודי, כי פעלתי במחתרת כפולני וכאן, בעומדי, על סף המוות, בשניות אחרונות ממש של חיי, גיליתי את הסוד, שהיה כמוס עמי עד אז. חושבני, שאותו דחף פנימי, שעליו אין האדם שולט מכתיב לו, ברגע קריטי כזה מה לעשות. ואני רציתי למות כיהודי. וכאן קרה הנס, כששמע היינריך, שאני שטיוולמכר (עושה מגפיים), אמר לי לצאת מן התעלה. למעשה, הטעות הצילה אותי, ממקצועי אני תפר, שבגרמנית זה Schäftenmacher. אבל לא ידעתי אותו רגע איך אומרים זאת בגרמנית ואמרתי לו, שטיוולמכר. בזמנים כתיקונם, זהו משחק מלים, כאן היה זה משחק בין החיים והמוות. המלה, „שטיוולמכר", היא היא שהצילה את חיי.

מן התעלה לא הייתי מסוגל לצאת לבדי. תפסני אוקראיני בזרועי וסחב אותי ממנה ועד לאוטו. כעבור שניות ספורות, נשמע שקשוק דריכת כלי נשק רבים, ניתנה פקודת אש, ושלושים וחמישה אנשים נהרגו. היחידי שניצל בינתיים, היה

השטיוולמכר שהוחזר משדה הקטל לרחוב הלצלוב, בקראקוב, לבתי המלאכה של **הגיסטאפו.**

בבתי המלאכה של הגיסטאפו מרוכזים היו בעלי המקצוע הטובים ביותר של יהודי קראקוב, החל מתופרות, חייטים, סנדלרים, תפרים וכד׳ שעסוקים היו בביצוע הזמנות לאנשי הגיסטאפו ומשפחותיהם. לשם הוכנסתי, בחור בלונדי נפוח מרעב, מוכה הלם ומטושטש ומבטו כשל מטורף. שעות אחדות לא ניגש אלי שום איש, מפני שחששו שמא נשלחתי לרגל אחרי מעשיהם. לא יתכן אחרת, אמרו בלבם, שגוי פולני, אשר בא מן המחתרת יתגלה כיהודי. הכריך, שהוגש לי על ידי מר יוזיק שמולביץ, היחיד שהעז להתקרב, לא מצא את דרכו לקיבתי. למרות הרעב הגדול לא הצלחתי לבלעו. הוא נתקע בגרוני. רק כעבור זמן, השתדלתי לבלוע מעט מרק שנשאר בסיר. לפנות ערב חזר מר גרטן דוד, מנהל המחלקה, יהודי סנדלר מקראקוב, ושאל אותי למקצועי. אמרתי לו, כמובן, תפר ולא סנדלר. וכשהוברר להאופטשטורמפירר האמת, טרח גרטן דוד לא מעט, להכשירני לעושה מגפים ובזה, הציל למעשה את חיי בפעם השניה. כחצי שנה נשארתי בין בעלי המקצוע האלה. לאט לאט פג קצת החשד שחשדו בי והחילותי לקבל בחזרה, בהדרגה, צורת אדם. עבדתי במשך הזמן כסנדלר. היהודים ומשפחותיהם שהיו ברחוב הלצלוב, חיו, למעשה, בתנאים פחות או יותר טובים, בהשיואה עם האנשים בחוץ. גיטו קראקוב חוסל ואלפים מתושבי הגיטו נהרגו ונטבחו במקום. הריכוז הגדול ביותר של יהודים היה במחנה פלאשוב, שהיה, לאמיתו של דבר, גיהנום עלי אדמות. ברור היה לי, בזמן שהותי בבתי המלאכה, כי במידה שאצליח ליצור קשר עם אנשי המחתרת של פ.פ.ס. ייתכן שיעשו נסיון כלשהו להצילני. אולם, חברי לעבודה, שחשדותיהם מן הרגע הראשון לא פגו עדיין לגמרי וסירבו לאפשר לי לצאת העירה (כמובן תחת משמר) פן אברח, הסכימו בכל זאת לקבל ממני מכתב ולמסרו לחברי הפולנים. כנהוג במחתרת, הטילו על שני בחורים להוציאני מבתי המלאכה ויהי מה. הם ניצלו את מושב הזקנים הפולני, שמשכנו היה במרתף הבנין בכניסה, מצד רחוב הלצלוב, וקשרו אתי קשר. צויידתי שוב באקדח ובכדורים והתחלתי לתכנן את בריחתי. לצערי, לא יצא הדבר לפועל. החשד עשה את שלו ; הם מסרו על ספקותיהם לגרמנים והללו החליטו להפטר ממני. הפעם, הוזמנתי על ידי איש גיסטאפו, לבוש אזרחית, להילוות אליו. כנראה, שזמנו היה דחוק ובעמדנו לפני שער היציאה, ברחוב מונטה לופיך שאל את איש ה־ס.ס. מן המודיעין, אולי יוצא איזה משלוח אנשים למחנה. כשקיבל תשובה חיובית, מיהר להשאירני בידי איש מהמודיעין והסתלק. ובאמת, השכם בבוקר יצא משלוח פולנים לאושוויץ. צורפתי למשלוח כפולני. ממש צחוק הגורל.

הדבר היה בשלהי הקיץ 1944. צבאות הרוסים, לאחר שהצליחו לשבור את חזית המזרח, התקדמו בצעדים מהירים מערבה. מחנה אושוויץ פונה מן האסירים, וכך הגעתי אחרי טלטולי דרך ארוכים וצרות אין ספור, דרך מחנה מעבר פלוסנ־בורג למחנה קרוונקל, לא רחוק מבוכנוואַלד. היה זה מחנה מיוחד במינו. מיוחד בזה, שלא נשארה בו אף נפש חיה, שתוכל להעיד על כל מה שהתרחש שם.

אלפי אנשים מצאו את מותם יום־יום, מי ברעב, מי במגפת טיפוס הבהרות ומי מידי הנוגשים הנאצים. בגורלי עלה להדבק בטיפוס וכשהרגשתי בחום העולה, מיהרתי לחדר החולים, למרות שידעתי שכל שלוש שעות מרוקנים את חדר החולים ואת החולים, מחוסרי ההכרה, שולחים כשעוד נשמת חיים באפם, למזבלה העירונית. לא יאומן, כי יסופר: המסוגל איש להאמין לתופעה כזאת בהיסטוריה, זוועות תופת כאלה, אנשים חולים הנזרקים למזבלה?

התיצבתי לפני הרופא הפולני שהכירני כאיש מחתרת פעיל, ושפכתי את תחינתי לפניו: הצל אותי, דוקטור! זעקתי. ומייד לאחר שקבלני להדר החולים, איבדתי את הכרתי. מה שקרה אתי אחר כך, אינני יודע, וכן כמה זמן הייתי מחוסר הכרה ואיך התגברתי ובכלל, איך הגעתי לבוכנוולד למקלחת, כל זה נסתר מבינתי.

הכרתי חזרה אלי לרגע בהשפעת קילוח מים קרים, במקלחת של בוכנוולד. מישהו זרק עלי שמיכה ושוב שקעתי בתרדמה. פקדוני חזיונות שונים ומשונים, אחריהם באו רפלקסים רגעיים של הכרה מלאה, ושוב שקיעה בשנת בלהות וחוזר חלילה. כשחזרה אלי הכרתי המלאה שכבתי במיטת־דרגש נתון לטיפולו של אח גרמני, — זה כבר היה לאחר סיום המלחמה.

ממחלה אחת יצאתי, ממחלת טיפוס הבהרות והתסבוכת שלאחר המחלה התחילה: רגלי היו משותקות. תמיד אזכור ולא אשכח את הטיפול והעקשנות של המטפלים בי, להעמידני שוב על רגלי. ואכן גופי הצעיר התגבר לאט לאט על השיתוק, חזרתי לאיתני.

חזרה לדזיאלושיץ

ברגלים כושלות ובגוף חלוש חזרתי לעיירתי. את יקירי חיפשתי. רק ירדתי מהרכבת, הזהירה אותי אשה זקנה בזו הלשון: — אַל תכנס העירה, תברח, הורגים יהודים. המשכתי בדרך צדדית לביתנו הריק. לא נכנסתי בפנים. הקדימו אותי אנשי א.ק. (אַרמיה קראַיובה) האנטישמית, הקיפוני ותפשוני. כאן עמדה לי זכותי, זכות איש המחתרת הפולנית, ונצטוויתי תיכף ומיד לעזוב את העיירה, אחרת, איימו, ישלימו הפולנים את מעשי ההרג שהתחילו בו הגרמנים. ואז עזבתי את דזיאלושיץ, כנראה — לעולמים.

אברהם טענענבוים

די אויסזידלונג פון דזשאלאשיץ, סקאלבמיעזש און מיעכאוו

מערערע יאָרן זענען פאַרביי זינט דעם טרויעריקן דאָנערשטיק, כ״א אלול תש״ב — 3.9.1942, דער טאָג פון דער ערשטער ידן־„אויסזידלונג״ אין די שטעט: דזשאַלאָשיץ, סקאָלבמיערזש און מיעכאָוו.

אומגעפער 20,000 ידן האָבן דעמאָלט געלעבט אין די דאָזיקע דריי שטעט. צווישן זיי, גרויסע תלמידי חכמים, און גוט באַקאַנטע ציוניסטן. שוין זינט דעם 7 סעפטעמבער, 1939, ווען די דייטשן האָבן אָקופּירט דעם מיעכאָווער קרייז, זענען די ידישע איינוווינער גלייך אַכזריותדיק גערודפט געוואָרן, דורך די באַקאַנטע היטלער־גזירות.

בכדי זיך צו מאַכן אַ שטיקל בילד פון דער דאָמאָלסדיקער ידישער לאַגע אין די דריי שטעט, איז כדאי צו דערמאָנען וואָס די רוצחים האָבן אָנגעמאַכט אין שטאָט דזשאַלאָשיץ.

אַ גרופּע פון פינף באַוואָפנטע ס.ס.־לייט, האָבן שטורמיש זיך אַריינגעריסן אין דער וווינונג פון שטאָטס רבין, ר׳ אליעזר עפשטיין, אַ ייד איבער די שישים, מיט אַ גרויסער פאַמיליע. דער אויסרייד איז געווען, אַז ס׳איז דערשאָסן געוואָרן זייערס אַ „קאַמעראַד״, און זיי מוזן דורכפירן אַ רעוויזיע צו זוכן געווער (געמיינט גאָלד). בעת דעם זוכן האָבן זיי דערוויל דעם רבין און זיין פאַמיליע געשלאָגן מכות־רצח. דאַן זענען זיי אַריבער אין שכנותדיקן צימער, וווּ ס׳איז געווען דעם רבינס בית המדרש, און דאָרט מיט די באַיאָנעטן צעשניטן די ספרי תורות; מכלומרשט צו זען, אויב ס׳איז נישט אינווייניק באַהאַלטן קיין געווער... נאָך דער רעוויזיע האָבן זיי דעם רבין אָפּגעשניטן איין פאה און אַ האַלבע באָרד פון די ברייט, זיין פעלץ אים איבערגעקערט אויף דער לינקער זייט, און אַזוי אים אַרומגעפירט אַ פּאָר שעה אין גאַס.

דאָס איז פאָרגעקומען אין אַ געוויינלעכן טאָג, פון צווישן די 810 אַנדערע טעג, וועלכע האָבן מיט זיך געבראַכט פאַרשידענע נאָך ערגערע „סצענעס״.

אָבער טראָץ אַלע צרות און פּיין, במשך פון 27 מאָנאַטן, האָבן די דייטשע זאָאָלאָגישע אינסטינקטן נישט געקענט גובר זיין דעם ידישן „בטחון״ אין אַ בעסערן מאָרגן, ווייל יעדערער האָט זיך נאָך געפונען ביי זיך אין שטוב, מיט זיין אייגענער פאַמיליע.

די לאַגע האָט זיך אָבער געענדערט, מיטן אָנהויב פון 1942. די דייטשע

בעסטיעס מיט זייערע „מיטהעלפער״ האָבן זיך מער נישט באַגנוגנט מיט רויבן פאַרמעגנס, יאָגן אויף אַרבעט און מערדערלעכע שלעגערייען פון אומשולדיקע יידן. ס׳איז געווען גענוג צו געפינען ביי אַ ייד דעם קלענסטן „חטא״, כדי אים צו דערשיסן.

די אויספירער און פאַראַנטוואָרטלעכע פאַר די מערדערייען זענען געווען די דייטשן: ביירערליין (געסטאַפּאָ־שעף), שמידט, קאָזאַק (פאַרטרעטער), ריטינגער, פאַקט, דאַכאָוער, שובערט, ראָבערט און ביבי. די פאָלקסדויטשע: קאָוואַלסקי, מיכא, גורניאַק (אַרבעטס־אַמט); פּאָלאַקן: מאַדעיסק, קאָמערדינאַק (פּאָליציי) און אַנדערע.

אַזוי האָבן זיך געצויגן לאַנגע חושכדיקע טעג און וואָכן פון יאַנואַר 1942 ביז דעם 25סטן אויגוסט 1942, דער טאָג ווען ביירערליין און שמידט, האָבן באַקאַנט געגעבן, אַז ביז דריי אַ זייגער אין דער פרי, מוזן אין יעדער שטאָט איינגעצאָלט ווערן געוואַלטיק גרויסע קאָנטריבוציעס פון גאָלד און געלט.

פאַרצווייפלטע האָבן די יידן אויפגענומען די דאָזיקע שוידערלעכע בשורה, הגם ס׳איז נישט געווען די ערשטע קאָנטריבוציע, וואָס יידן האָבן געגעבן. אָבער דאָסמאָל האָבן שוין אַ גרויסער טייל יידן געזען אין דעם די איראָניע פון גורל; אַ פאַרשפּיל פונעם שדים־טאַנץ.

„איך וועל נישט באַצאָלן פאַר דער שחיטה פון מיין פרוי און קינדער״, — דאָס איז געווען דער הייליק צאָרנדיקער אויסגעשריי פון מיין פאָטער, הי״ד, ווען די „אָרדנונגס־דינסט״ איז געקומען צו אונדז אין שטוב אויפמאָנען די, אויף אים אַרויפגעלייגטע, סומע פאַר קאָנטריבוציע. ער האָט זיין גאַנץ געלט און צירונג אַוועקגעלאָזט מיטן רויך.

ווען יעדער מענטש האָט שוין געזען, אַז די ערד ברענט אים אונטער די פיס, האָבן נאָך די „יודנראַטן״ אַלץ אויסגעפירט די באַפעלן פון די דייטשן אין מיעכאָוו ווי אויך אין דזשאַלאָשיץ.

די לעצטע שרעקלעכע טראַגעדיע, האָב איך מיטגעמאַכט אין סקאַלבמיערזש: מיטוואָך, דעם 2 סעפּטעמבער, 1942, אַוונטצייט, האָבן זיך פּלוצלינג באַוויזן אין שטאָט צענדליקער לייכט־ און שווער־באַוואָפנטע ס.ס. און זשאַנדאַרמעריע. מיט קאָזאַקן און דאַכאָוער בראש האָבן, א פּאָר מינוט שפּעטער, אַרומגערינגלט די שטאָט הונדערטער באַוואָפנטע פּוילישע פּאָליציי, און אַ גרויסע מחנה „יונאַקעס״ (פּוילישע יוגנט, אַרבייטס־איינזאַץ), מיט רידלען און העק אויף די אַקסלען.

דאָס שוידערלעכע בילד האָט צוזאַמענגעטריבן מאַסן פרעמדע מענטשן מיט פּאָלאַקן שכנים, און אַזוי האָט אויך אונדזער פאַמיליע געזוכט א „רעטונג״ אין שטוב פון שכן, ראַגאָווסקי.

אַן אימהדיקע שטילקייט האָט דאַן געהערשט אין דער דאָזיקער שטוב. איבער־געריסן איז זי געוואָרן דורך אַ האַרץ־רייסנדיק געוויין פון אַ פּיצל קינד, און דורך אַ קורצע, שנעל איבערגעהאַקטע שיסעריי פון מאַשין־געווער, וואָס האָט זיך געהערט פון גאָס. לויט שפּעטערדיקע ידיעות, זענען פון די דאָזיקע שיסערייען

געפאַלן צוויי מיטגלידער פון „יודנראַט״: יהושע מאַר און אהרן לידע.

צומאָרגנס, 6 אַ זייגער אין דער פרי, זענען די א.ד.־לייט צוזאַמען מיט דער באַנדע ס.ס. און זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָבן די גאַנצע נאַכט געשיכורט, אַרומגעלאָפן אין אַלע יידישע הייזער און באַפוילן, אַז במשך פון 15 מינוט צייט זאָלן אַלע יידן דערשיינען מיט העכסטנס 15 קילאָ געפעק אויפן פלאַץ, אין צענטער פון שטאָט. קראַנקע און אַלטע, וואָס האָבן נישט באַוויזן אַזוי שנעל פאַרטיק צו ווערן, זענען אין שטוב דערשאָסן געוואָרן. 7 אַ זייגער זענען שוין אַלע יידן געווען פאַרזאַמלט אויפן פלאַץ. שהע׳ן־לאַנג, האָבן די מערדער געלאָזט דעם עולם שטיין אויף די פיס.

נאָך מיטאָג, זענען אָנגעקומען די באַשטעלטע פויערישע וועגענער, וועלכע האָבן אָפּגעפירט די יונגע אויפן זאַמלפּונקט, קיין מיעכאָוו, די קראַנקע און עלטערע האָבן די ס.ס.־לייט אַרויסגעפירט הינטער דער שטאָט און דאָרט זיי אויסגעשאָסן.

דער זעלבער גורל האָט אויך געטראָפן די יידן אין דזשאַלאָשיץ, נאָר דורך אַן אַנדערע באַנדע ס.ס.־לייט, מיט שמידט און בייערליין בראש. אויך דאָרט זענען טויזנטער קראַנקע און עלטערע מענטשן אַרויסגעפירט געוואָרן אין די דאָלעס, הינטער דער שטאָט, און דאָרט דערשאָסן געוואָרן.

ווען אונדזער טראַנספּאָרט פון סקאַלבמיערזש, איז אָנגעקומען דאָנערשטיק אַכט אַ זייגער ביינאַכט, קיין מיעכאָוו, האָבן מיר שוין דאָרט געטראָפן די דזשאַלאָשיצער יידן, און צומאָרגנס, פרייטיק פרי, זענען שוין אויך אַלע מיעכאָווער יידן אַרויסגעפירט געוואָרן אויפן פלאַץ, ביי דער באַן סטאַציע, וווּ מיר זענען געווען.

פרייטיק אָוונט, האָבן די רוצחים ווידער דורכגעפירט אַ סעגרעגאַציע. אומגעפער ביי צוויי טויזנט יונגע און געזונטע מענער האָבן זיי געשטעלט באַזונדער און שפּעטער, אַוועקגעשיקט, צו הונדערט פאַרשוינען, אין פאַרשידענע לאַגערן אויף אַרבעט. די עלטערע און שוואַכערע, ווי אויך די קינדער און פרויען, וועלכע האָבן געציילט ביז 18,000 נפשות, האָבן די סאַדיסטישע דייטשע הענקערס, מיט די קאָלבעס פון זייערע ביקסן, אַריינגעשטויסן אין הערמעטיש צוגעמאַכטע וואַגאָנען, און דאַן זיי אַוועקגעפירט אין אַן אָרט, וואָס קיין מענטש קען פון דאָרט מער נישט צוריק קומען... אויף אייביק... אייביק.

דב בייסקי

מבשרי חזיתי את השואה

עצוב הלב ונצבט מרוב כאב, כשאני מנסה לרכז את מחשבותי ולהעלות על הנייר אותם פרקי הזכרונות, שבמשך שנים רבות השתוקקתי לשכוח. השתדלתי לגרש מלבי ולדכא בכוח הרצון אותם זכרונות עגומים, ספוגי עצבות, סבל ודם, שהעלו תמיד נגד עיני את זכר יקירי, ואת מבט עיניהם האחרון. השתדלתי, — ולשוא.

כלום אפשר לשכוח ברכת פרידה של אב ואֵם באותו אחו על יד מייכוב? באזני עוד נשמעת אותה תפילה חרישית של אבי ז״ל, שליווני במבטי עיניו הפקחיות והערות ודמעות אִמי ז״ל, עוד מרטיטות את לבי. כלום אפשר להאמין שעיניים אלה נעצמו לעד? איכם יקירי? מדוע נגזר עליכם לשתות את כוס היגון של עם ישראל עד תומה? ומדוע לא ניתן לכם לזכות ולראות מעט אושר ונחת מצאצאיכם?

מדוע? מדוע? שאלה נצחית ואת התשובה לא נדע לעולם. גורל מר ואכזרי היה גורלכם, ועלינו, שנשארנו לפליטה, לכתוב את פרשת יסורי־התופת של קהילת דזיאלושיץ מהחל ועד כלה. אבל ממה להתחיל? מיום פרוץ המלחמה קיימת היתה רק שלשלת יסורים אחת, שנתמשכה כל שנות המלחמה ובכל פעם נעשתה כבדה משׂאת. הצורר, ימח שמו וזכרו, אחת היתה מזימתו, למרר את חיינו ולהשמידנו. ואכן השמיד.

ואיך אפשר לכתוב את תולדות הקהילה בדזיאלושיץ? איך אפשר לתאר את חיי הקהילה, שנכחדה מעל פני האדמה? קהילה ששרשיה נעוצים עמוק באדמה במשך מאות בשנים. העיירה שלנו היתה שוקקת ומלאת חיים. כלום באפשרותו של אדם, בהעדר כל ארכיון העומד לרשותו, לרשום הכל מה שאירע במשך דורות? ומי בכלל מסוגל לתאר את הכל ולשחזר את העבר רק מן הזיכרון? האם קיים יצור אנושי, שיספיק לו מקור דמעותיו לקונן על מר גורלו של עם? הוכחדה קהילה אחרי קהילה, שישה מיליוני יהודים, אנשים, נשים וטף, כשאשמתם היחידה היא — היותם יהודים.

נזכור אתכם תמיד.

נזכור את מסירות אמונתם של יהודי דזיאלושיץ באלוקי ישראל, אלוקים רחום וחנון. נזכור דבקותכם ללא סייג, ביושב במרומים.

צליל תפילותיהם של חסידי העיירה, מהדהד עוד באוויר ונוסח זמרתם של

מזמורי התהילים מפי פשוטי העם, מתנשא למרומים. קידשתם את שם אלוקי ישראל, כל אחד לפי דרכו.

באמונה שבקדושה הושמדה הקהילה על תושביה ומתה על קידוש השם.

תפילותיכם הזכות והטהורות, שעלו מפיות קדושים, מתדפקות על שערי השמיים.

תפילות קדושי העיירה, הורינו, אחיותינו ואחינו הקדושים, יקדשו את שמם לעולם ועד.

הגירוש

כמה וכמה שבועות מדברים וכמה וכמה שבועות מתלחשים: מה יהיה? ומה יהיה הסוף? אכולי יגון ומרי נפש ישיחו איש לרעהו, כשדאגה מכרסמת בליבם והכאב מבצבץ מפרצופיהם המגולחים, מחוסרי הזקנים והפיאות, ששינה את מראיהם עד חוסר אפשרות להכירם. רק צליל קולם העיד על זהותם. השמועות שהתפשטו והלכו, קשה להאמין בהן. האפשרי הדבר? הייתכן דבר כזה, במאה העשרים, בתקופת ההומניזם והליברליזם? הניתן להעביר ולעקור עם שלם ממקום מושבו שישב בו מאות בשנים ולהשמידו? האם אמת הדבר, שמסיעים את יהודי העיירות למקומות מרוחקים ושם הם מושמדים בתאי הגאזים? כלום עלולה בכלל לעלות מחשבה כזאת במוח? האם בן אדם צלול-דעה-ומחשבה יאמין, שדבר איום ונורא כזה ינצנץ במוחות השטניים של צוררי היהודים? ויהיו אלה הגרועים ביותר, העמלקים הנפשעים ביותר שקמו עלינו? האם אי פעם בהיסטוריה העלו מחשבה כזו להשמיד ולהרוג עם שלם, אנשים נשים וטף ובדרכים האכזריות ביותר ואף ניגשים לביצוע? וכל זה תחת מסווה של תרבות מתקדמת וסוציאליזם נאור?

בימי גלותם בת האלפים, ידעו היהודים צרות צרורות ועל בשרם הרגישו את שבט הנוגשים. את גופם מסרו על קידוש השם ועלו על המוקד כאשר השם הקדוש מרחף על שפתותיהם. נפשותיהם הטהורות פרחו מגופם כשקריאת „שמע ישראל ד׳ אלוקינו ד׳ אחד" מהדהדת מן הלהבות. אפילו בתקופות האיומות ההן קיימת היתה אפשרות ליהודים רכי לב, שיקר היה להם גופם מנשמתם, להינצל מן המוקד ולהישאר בחיים. עליהם היה רק לקבל את הדת הנוצרית או המוסלמית ולו למראית עין בלבד. הפעם דאג הצורר הנאצי לשים לאַל כל אפשרות כזו. אין גירוש, אין המרת דת. הגזר דין על היותך יהודי מוכן מראש, מ ו ו ת.

גדול הוא כידוע בטחונו של היהודי, המאמין בריבון העולמים, וגם הפעם השלו את עצמם רבים בתקוה, שהמוצא מן הסכנה יימצא ובבוא השעה כתמיד נצא מהמיצר. יקרה נס והעם יינצל, טענו יהודי דזיאלושיץ מגולחי זקן תשחורת וזקן שיבה. כך או כך, לא ינום ולא יישן שומר ישראל.

דלים ורעבים, לבושי סחבות, פצועים ומצולקים מן המכות שספגו, היו יהודים אלה. האם עבר יום מאז פרוץ המלחמה, עת עבר הקלגס הגרמני את גבולות פולין, שלא ידענו מכאוב? הרוגים מכל צד ועבר, על לא עוול בכפם, רק בגלל היותם יהודים. ולכן היה עליהם לסבול, להיות מושפלים ולהיהרג. גזירה רדפה גזירה,

החל מאיסור יציאה מהעיר, וגמור בגירוש לגיטו שם היו סגורים וחנוקים מצפיפות. החל מטלאי צהוב וסרט עם מגן דויד וגמור באיסור הליכה על המדרכה. מה עוד? ומה עוד? כלום כל זה שמנינו לעיל אינו די? העם שנידון לכלייה ואשר בניו מתהלכים בינתיים בעיירה המוקפת, השמורה, שחלילה לא יסתנן החוצה פושע שפשעו הוא אך ורק היותו יהודי. אובדי עצות ומורכני ראש היו עומדים אבותינו, קרובינו וידידינו, לבושי קפוטות ארוכות, בשוק על יד עגלות האיכרים הבודדות. לא היו מחליפים ביניהם מלה. אין על מה לדבר, אין על מה להתווכח. הגיעה הידיעה המחרידה, שכל תושבי וולברום היהודים הוצאו מן העיר ונשלחו למקום גירוש וצלמוות. לא שואלים, לאן? הדבר כבר ידוע. במה שלא האמינו לפני חודש, כשהגיעו השמועות השונות מערים ועיירות מרוחקות, מתקרב ובא. הבודדים, שהצליחו לברוח וחיפשו מחסה בדזיאלושיץ, סיפרו את הכל. מעתה אין זו שמועה ערטילאית. אמת הדבר! השמועה נהפכה למציאות! ולא עבר הרבה זמן וגם את דזיאלושיץ פקד האסון. שום השתדלות אצל השלטונות הגרמניים שנעשתה על ידי היהודים, שבאו במגע עמהם, לא עזרה. לא כסף ולא זהב. שום שוחד. הגזירה יצאה ממייכוב, מן הקרייזהאופטמן שמידט בכבודו ובעצמו.

ביום 1 בספטמבר 1942, בשעות הצהריים התפשטה שמועה בעיירה, שכל העיר מוקפת פלוגות אנשי ס.ס. ו„יונקרים" פולנים. השמירה היא מעולה מאוד, סיפרו, שרשרת זקיפים מזויינים בנשק אוטומטי, אין יוצא מן העיר ואין בא. הבודדים הנועזים שניסו נורו בו במקום. הרוצחים שולטים במצב באין מפריע. נעשו בדזיא־לושיץ נסיונות של אירגון מחתרת יהודית לצרכי הגנה. כשנה לפני גזירת השמד הועלה הרעיון של התארגנות והצטיידות בנשק. את הרעיון הגו מנהיגי תנועות נוער ציוניות, ושותפו בסוד זה: האחים שלמה וחיים קאטשקה, האחים יוסף ושלמה שולימוביץ, משה קאמלגרד, אליהו זילבר, אחי, משה בייסקי, משה רוזנק, מרדכי רוזנק, אלתר פרידמן וכותב שורות אלה. לא העלינו על הדעת, שהמצב יגיע עד כדי כך. הכוונה היתה להיות מוכנים על כל צרה שלא תבוא. לצערנו, לא הצליחו חיפושינו אחרי נשק, וזאת למרות המאמץ הרב שהושקע בחיפושים. התפזרנו בסביבה וביקשנו ליצור קשר עם כל מי שבאפשרותו לעזור לנו להשיג אפילו אקדח אחד. על מחיר לא דובר. היינו מוכנים לשלם הרבה כסף. העיקר היה להשיג נשק. מחתרת פולנית לא היתה קיימת אז בסביבתנו, ובאין נשק נאלצים היו בחורים אלה, שהיו במלוא כוחם ובעלי הכרה בצורך להגנה עצמית, לקבל את הדין, להרכין את הראש ולהשאיר לצורר הנאצי את השליטה בשטח, באין מפריע. הפקודה יצאה מלפני השליט, שעל כולם, גברים נשים וטף, להתייצב בשוק העיירה למחרת בשעות המוקדמות של הבוקר, ה־2 בספטמבר 1942. ההודעה הזאת עירפלה לגמרי את המוחות, בכי ויללות נשמעו כל הלילה. היו התפרצויות של היסטריה ונשמעו תפילות וזעקות ליושב במרומים, שיעזור. עם חלוף ליל הבלהות התחילו לנהור איש ואשה, זקן וטף לשוק וצרורות על כתפיהם. השוק היה מוקף אנשי ס.ס. שהתרוצצו כחיות טרף, הקימו רעש וצווחה, היכו במגלבים על ימין ושמאל, וערכו את הבאים בשורות בכיכר השוק.

לפתע, הושלך הס, רמקולים הכריזו: כל מי שאין בכוחו ללכת, יעלה על העגלות המוכנית בצדי הכיכר ויסיעוהו. מבין השורות יצאו זקנים וזקנות ולאט בצעדים כושלים, עלו על העגלות. במקום העגלות המלאות באו ריקות. ככה התרוקנו השורות מזקני העיירה. העגלות נעלמו בדרך המובילה לרחוב סקלבמירז אבל לא לעבר הרכבת. כל העיניים זלגו דמעות והיה מחנק בגרון והנה התחילו השורות הראשונות זזות, כשמשני צדיהן משמרות ה־ס.ס. ו„הגסטפו", בשרשרת צפופה וכלי הנשק דרוכים בידיהם. משפחות משפחות נעו קדימה, בהן משפחתי ואני ביניהן. בדימדומי השחר המבקיע הובלו יהודי דזיאלושיץ לרכבת. לאן? לאן? ומדוע?

בדרך למחנות

באותו אחו רחב ידיים בסביבת מייכוב רוכזו כל יהודי דזיאלושיץ שהוצאו בבוקר מן העיירה. ילדים ותינוקות, נשים ואנשים, צעירים וזקנים, ערב רב של משפחות, שהיו מאוחדות עתה בעוני ובכאב. הם באו עם חבילותיהם בידם וצרור הצרות בליבם. מי יתאר את גודל הסבל; תינוקות ביקשו אוכל, אמהות בכו בבכי חרישי וחנוק, העיניים יבשות, כי יבש מקור הדמעות והגברים עומדים מלאי יאוש ואזלת יד. אין מה לעשות. נגמר הכל. בתיכנון מדוקדק במשך שנים הוכשרה הקרקע. החל מן היום הראשון שבו עבר הכובש הנאצי את אדמת פולין, רדפה גזירה אחר גזירה, וכל גזירה גדולה באכזריותה מקודמתה. ואחת המטרה, לשבור את רוח העם היהודי, לשלול ממנו כל זיק של תקווה לקיום, לחיות ולנשום אוויר על האדמה.

השתרע אחו אין סופי מלא יהודים, כונסו יהודי דזיאלושיץ, סקלבמירז והסביבה. שמועה התפשטה שזעזעה את כולנו: סופר, שחלק מהגברים הקשישים הופרדו מאתנו בזמן שהורדנו מהקרונות והובלו לכיוון בלתי ידוע. ביניהם היה גם אבי ז"ל. חלפו שעות של חרדה. לבסוף הוחזרו. אותם הגברים שבו והתאחדו עם משפחותיהם. חלק אחר לא הוחזר. הם נורו במקום. אבי ז"ל חזר ושוב היתה כל המשפחה יחד. ביום בואנו למייכוב, ב־2 בספטמבר 1942, טרח עוד ה„אורדנונגס־דינסט" וה„יודנראט" ממייכוב, וסיפקו אוכל ומים לשכניהם בני דזיאלושיץ. תושבי מייכוב המשיכו, לפי שעה, לחיות עוד בגיטו שלהם. עוד יכלו לישון במיטו־תיהם ולחזור מן הרחוב לביתם. אבל רק ללילה אחד ניתן להם הדבר. למחרת גם הם הובאו, מחנה גדול, לשוק וצורפו ליתר היהודים. זו היתה תהלוכה שאותה לא אשכח עד ערוב ימי. בהתפזר תמרות האבק בדרך העפר התגלתה לפנינו התמונה: הרב המייכובאי צעד בראש בצעדים כושלים וראש מורכן, אחריו, כנראה, יתר פרנסי העיר ולבסוף המון היהודים, ערוכים כולם, שורות־שורות ארוכות, אין סופיות, של בני משפחות, על טפם וחבילותיהם. מוקפים אנשי ס.ס. הובאו לאחו.

עברו רק שעות מועטות ופקודה יצאה, שעל כולם להסתדר שוב בשורות. התחילה ההמולה. כל משפחה השתדלה להתכנס יחד, בתקוה, שאולי זה יעזור לה להישאר גם להבא מאוחדת. אבל הגורל אחרת רצה. מטרת ההיערכות הזאת היתה,

לאפשר לפמליית קציני ה־ס.ס., ובראשם הקרייזהאופטמן שמידט, לבחור את הצעירים המסוגלים לעבודה. דבר זה הוברר לנו לאחר זמן במחנות העינויים. התקרבנו גם אנו זה לזה ובלי להרגיש איך ומתי קרה הדבר, כבר היינו, אני ושני אחי, בין אלה שהועמדו לחוד. הספקתי עוד לסובב את ראשי אחורה ולראות את הורי ואת אחותי מרים רחל. ראיתי את בכיים ושמעתי את צעקותיהם. הם נופפו לעברנו בידיהם, לאות פרידה. לא נשיקה ולא חיבוק, ולא ברכת פרידה, מאבי ומאמי. הופרדנו בלא אומר. אותו רגע לא העלינו בדעתנו, שפרידה זו היא לנצח. אותו מבט אחרון, כשהעיניים מעורפלות מדמע, נשאר חרות בזכרוני עד היום. תמיד אראכם! אתם עומדים וחיים לפני וכאז כן היום, עיני מתערפלות מדמע וקול בכיתכם מהדהד באזני.

הורחקנו מהאחו, ושוב לקרונות נדחסנו. צפופים, אחד על גבי השני, ללא אפשרות לנשימה. אבל מי הרגיש אז במה שהתרחש סביבו. חושינו לא פעלו. טמטום מוחלט שלט בנו. אדישות ויאוש. וכי מה זה חשוב מה מתרחש סביבך, בין כך אתה למוות מובל! שמרנו על כך בלבד: להיות יחד. לכל הפחות, האחים. התעוררנו רק לקול צפירה־יללה של הקטר, צפירה שחדרה עמוק ללב, ונשארה שם תקועה עד היום. ומדי אשמע צפירת קטר רכבת, חוזרת לפני עיני רוחי התמונה, הפרידה מן ההורים ומאחותנו היחידה. שיקשוק גלגלי הרכבת הרחיק אותנו מן היקרים מכל. לא היינו היחידים בכאבנו וברגשותינו, כל אותם האלף וחמש מאות, או האלפיים הצעירים מדזיאלושיץ, סקלבמירז והסביבה, שהיו באותה רכבת, היו שותפים לצער ולכאב. נסעה הרכבת, עמוסה מטען של צרות, כאב, צער וסבל וגם של בני אדם חיים, אל הבלתי ידוע לקראת עתיד קודר.

במחנה פרוקוצ׳ים

לפרוקוצ׳ים הובאנו; היה זה אחד מפרברי קראקוב ובשטח הריק הוקמו במהי־רות, צריפים לאיכלוס הבאים. במחנה הזה כבר מצאנו יהודים עסוקים בעבודה. היו אלה אותם צעירים, שנשלחו מהעיירות, עוד לפני הגירוש הכללי. גם בני דזיאלושיץ היו ביניהם. להם כבר היו נהירים כללי המחנה וגם התרגלו מעט למעשי הרצח ולעבודה המפרכת. כעת נוספו עוד אלפים גברים מן המגורשים, שנבחרו לעבודות שונות. אבל בשעה שיושבי המחנה הוותיקים יצאו עם שחר דרך השער לעבודה נשארנו אנו בפנים. לנו עוד לא היה מה לעשות. אותנו צריך היה מקודם להכין לקראת הבאות. כצעד ראשון להכנה זו היה על כולנו לצאת מהצריפים ולהסתדר בשורות, ואהרי נאומו הקצר של מפקד המחנה, שהיה מוקף אוקראינים (היו אלה חיילים רוסיים מאוקראינה, שנלקחו בשבי והתנדבו לשרת את הגרמנים), הוברר לנו מן הנאום שעל כולנו, החובה למסור את כל מה שברשו־תנו: זהב, תכשיטים וכסף הן במטבע זר והן פולני. אסור לנו להשאיר ברשותנו שום חפץ בעל ערך. כאות לרצונו הטוב של המפקד, הרשה לנו בכל זאת להשאיר ברשותנו 25 זלוטי. אבל אוי ואבוי למי שלא יציית ולא ימסור את הכל שברשותו. קמה בהלה בשורות. אצו־רצו למסור לאוקראינים: שעוני זהב, טבעות, טבעות

קידושין וסתם שעונים וכסף לרוב. מתמלאים הארגזים ובאותה עת גם כיסי האוקר־אינים. הרכוש האחרון שנשמר אצלנו לעת צרה, בתקוה, שהוא אולי יצילנו ממצוקה נוראה. מסרנו הכל. הון רב נאסף, אבל זה לא סיפק את רצון המפקד, והוא חזר ושאל: „המסרתם הכל כפי שנצטוויתם?" נפלה שתיקה מוחלטת. הוא קרא לאחד מעומדי השורות, הכניס את ידיו לכיסו והוציא כמה שטרות כסף, יחד כמאתיים זלוטי. הוא ציווה עליו להסתובב וכדור מאקדוחו פילח את ראשו. רק כעת התחילה הבהלה האמיתית. התרוקנו הכיסים, נפרמו תפרים בבגדים והוצאו שוב דברי ערך. עכשיו נמסר הכל, הכל, והפעם, באמת נמסר הכל. מעתה אין כסף ליהודים. השוב לשמור על החיים תחילה, כך חשבו כולם. הקרבן הראשון, שנהרג על ידי מילר, מפקד המחנה, באדישות, כדבר של מה בכך, כדבר יום־יומי, קרבן זה נתן את אותותיו. נוכחנו כולנו לדעת באותו רגע, מה צפוי לנו.

בימים הבאים נתוספו אלינו עוד יהודים, מגורשים מעיירות סמוכות. היו גם מקרים יוצאי דופן. באו בודדים, שהביעו רצונם להצטרף לבני משפחות, כשנודע להם שהם נמצאים בפרוקוצ'ים. אי סדר גדול שלט באותם הימים במחנה פרו־קוצ'ים. קל היה אז לצאת מהמחנה ולחזור. השמירה עוד לא היתה כל כך יעילה. מספיק היה, שהתייצבה חבורה של אנשים בשורות, ואחד מהם התייצב בראש והודיע שהוא מוביל את הקבוצה לעבודה, בייחוד לתחנת הרכבת, לפירוק חלקי צריפים, מייד הורם המחסום ויצאו. הרבה ניצלו את האפשרות הזאת ונמלטו על נפשם, בעיקר, לאחר שנודע ברבים שבדזיאלושיץ שוב מתרכזים יהודים. היו אלה יהודים שברחו בזמן הגירוש או הצליחו להסתתר ולא גורשו. השלטונות לא מנעו מהם את שובם. הרבה חזרו לדזיאלושיץ ובלעו את הפיתיון, שהוגש להם על ידי הצורר. כוונתו היתה ברורה: לרכז בחזרה את שרידי הגירוש ולהשמידם.

הגירוש השני, שהתקיים כעבור חדשיים, השלים את המעשה והללו הושמדו כולם ונקברו לא הרחק מאותו קבר אחים גדול בבקעה מאחורי בית הקברות היהודי.

אנחנו ניצלנו את האפשרות של יציאה מהמחנה ובעזרת בן דודנו, שהיה עסוק בעבודות בפירמה ריכרד שטראוך, עברנו למחנה ברח' קובייז'ינסקה בקראקוב.

הפירמה ריכרד שטראוך

זו היתה חברה בבעלות גרמנית, שעסקה בעבודות ניקוז, בניית סוללות על גדות הויסלה ותיעול. לצורך זה העסיקה יהודים. למעשה, יהודים יוצאי שתי הערים, דזיאלושיץ ופרושוביץ. עבדו כאן צעירים מדזיאלושיץ, ששהו במקום מזה חודשים אחדים. העבודה היתה קשה מאוד, ובתנאים שחיינו אז, חשבנום כקשים ומפרכים במיוחד. אנו, החדשים, הצטרפנו לוותיקים והתחלנו לעבוד. לא היה זה מן הדברים הקלים. איש מאתנו לא עסק קודם בעבודות מסוג זה. ופתאום נאלצנו, במשך שלוש־עשרה — ארבע־עשרה שעות ביום, לחפור בקרקע באֵת ביד. היבלות והשלפוחיות הציקו. אמנם במרוצת הזמן התקשה העור, הגב הפסיק לכאוב ונהפכנו לפועלים, פועלים ממש, בעלי כושר עבודה משובח.

באותם חודשים ספורים, שהיינו עסוקים בפירמה הזאת, כירסמו שתי דאגות בלבנו ולא נתנו מנוח. הדאגה לגורל המשפחה, שנלקחה והופרדה מאתנו ואת מר גורלה אז עוד לא ידענו. כל יוצאי דזיאלושיץ שותפים היו לאותה דאגה. מה עלה בגורלם נעלם מאתנו לדעת. העובדה שאף אחד לא חזר מן המשלוח הזה, שאיש לא הצליח לברוח, הוסיפה משקל לדאגותינו. דאגתנו השניה היתה, איך למלא את הקיבה. קיבלנו אמנם פרוסת לחם כל בוקר ומרק מימי לארוחת הצהרים, אבל כל זה לא הספיק, לא יכול היה להספיק, בעבודה קשה כזאת יש צורך לאכול אוכל מזין. לא מדובר כאן על אכילה לשובע, אלא פשוט, למלא את הקיבה. לעזור לנו במקרה זה היה המחנה עצמו, בקובייז׳ינסקה, או מאוחר יותר, ברחוב זטורסקה. לא היה זה מחנה מוקף חוטי תיל, ששמירה מקיפה סביבו. אמנם אסור היה אחרי העבודה לצאת מהשטח, אבל מה זה איסור, בשעה שאתה יודע שאין כל שמירה. רק יצאת מחוץ לתחום המחנה, כבר יכולת לבוא במגע עם גויים ולמכור משהו ממה שנמצא עוד אתך, איזה בגד או טבעת שבכל זאת לא מסרת בזמן החיפוש. וכשהיה ברשותך כסף, יכולת למחרת בעבודה לקנות משהו לאכילה. במובן זה עלי לציין, שתנאים כאלה כמו שהיו לנו באותם החודשים, עד שריכזו את כולנו במחנה פלאשוב שבאותם הימים עדיין עמלו בהקמתו, לא זכינו להם עוד. עבדנו קשה מאוד, אבל ניתן היה עוד לחיות, עוד לא הרגשנו את שבט הנוגש במלוא אכזריותו. מחנה עבודה או מחנה ריכוז מהו, על כך נודע לנו רק בפלאשוב.

בתקופת החורף של 1942, עוד היה גיטו קראקוב קיים ועומד. אמנם יצאו ממנו משלוחי יהודים לאותו כיוון בלתי ידוע הידוע לשמצה. בגיטו נמצאו עוד יותר משתי רבבות יהודים. הם התקיימו באיזה אופן שהוא. הוקמו בתי מלאכה בחיפזון וכל מי שהתגורר בגיטו רצה להיות פועל פרודוקטיבי. כולם חשבו, שאותם האנשים המביאים בעבודתם תועלת למאמץ המלחמתי הגרמני, יוכרו כפועלים חיוניים ויוכלו להישאר. גם בדזיאלושיץ מלפני הגירוש נעשה אותו הנסיון. ולשווא. בית הכנסת בדזיאלושיץ נהפך, בקיץ האחרון לפני הגירוש, לבית חרושת לתפירה בשביל הצבא הגרמני. כל חייטי העיירה, בתוספת אנשים שלא היו בעלי מקצוע, עבדו בתפירה. בית חרושת משוכלל הוקם ופעל. אבל בבוא הגזירה, לא התחשבו בתועלת שהאנשים מביאים בעבודתם. אנחנו, כבר לא השלינו את עצמנו.

מדי אזכור אותו ריכוז היהודים בני דזיאלושיץ ופרושוביץ, ברחוב זטורסקה, בפודגורז, קרוב לנהר ויסלה, על ארבעת חדריו והצפיפות הנוראה, התזונה הירודה והעבודה המפרכת, הוא היה גן עדן בהשוואה למה שצפוי היה לנו, בעתיד. הגענו לכאן בשלהי הקיץ. עבר הסתיו והחורף התחיל לתת את אותותיו. הגשמים פסקו, התחיל יורד שלג, האדמה קפואה, הקור שולט בכל. ולא רק בחוץ. בגוף ובנפש שרר קור עז פי כמה. שבורים ורצוצים היינו מעמל העבודה המפרכת. ובאותן השעות, בשכבנו על הדרגשים גוף אל גוף, להתחמם הדדית, חשבנו שזה נורא ואיום. כנראה, שאין קץ לסבלו של בן־אדם. הסבל באותם הימים היה רק בתחילתו. נתקבלה פקודה, כי אסור ליהודים להתהלך ללא השגחת אנשי ס. ס. עליהם להתרכז

באותם חודשים ספורים, שהיינו עסוקים בפירמה הזאת, כירסמו שתי דאגות בלבנו ולא נתנו מנוח. הדאגה לגורל המשפחה, שנלקחה והופרדה מאתנו ואת מר גורלה אז עוד לא ידענו. כל יוצאי דזיאלושיץ שותפים היו לאותה דאגה. מה עלה בגורלם נעלם מאתנו לדעת. העובדה שאף אחד לא חזר מן המשלוח הזה, שאיש לא הצליח לברוח, הוסיפה משקל לדאגותינו. דאגתנו השניה היתה, איך למלא את הקיבה. קיבלנו אמנם פרוסת לחם כל בוקר ומרק מימי לארוחת הצהרים, אבל כל זה לא הספיק, לא יכול היה להספיק, בעבודה קשה כזאת יש צורך לאכול אוכל מזין. לא מדובר כאן על אכילה לשובע, אלא פשוט, למלא את הקיבה. לעזר לנו במקרה זה היה המחנה עצמו, בקובייז׳ינסקה, או מאוחר יותר, ברחוב זטורסקה. לא היה זה מחנה מוקף חוטי תיל, ששמירה מקיפה סביבו. אמנם אסור היה אחרי העבודה לצאת מהשטח, אבל מה זה איסור, בשעה שאתה יודע שאין כל שמירה. רק יצאת מחוץ לתחום המחנה, כבר יכולת לבוא במגע עם גויים ולמכור משהו ממה שנמצא עוד אתך, איזה בגד או טבעת שבכל זאת לא מסרת בזמן החיפוש. וכשהיה ברשותך כסף, יכולת למחרת בעבודה לקנות משהו לאכילה. במובן זה עלי לציין, שתנאים כאלה כמו שהיו לנו באותם החודשים, עד שריכזו את כולנו במחנה פלאשוב שבאותם הימים עדיין עמלו בהקמתו, לא זכינו להם עוד. עבדנו קשה מאוד, אבל ניתן היה עוד לחיות, עוד לא הרגשנו את שבט הנוגש במלוא אכזריותו. מחנה עבודה או מחנה ריכוז מהו, על כך נודע לנו רק בפלאשוב.

בתקופת החורף של 1942, עוד היה גיטו קראקוב קיים ועומד. אמנם יצאו ממנו משלוחי יהודים לאותו כיוון בלתי ידוע הידוע לשמצה. בגיטו נמצאו עוד יותר משתי רבבות יהודים. הם התקיימו באיזה אופן שהוא. הוקמו בתי מלאכה בחיפזון וכל מי שהתגורר בגיטו רצה להיות פועל פרודוקטיבי. כולם חשבו, שאותם האנשים המביאים בעבודתם תועלת למאמץ המלחמתי הגרמני, יוכרו כפועלים חיוניים ויוכלו להישאר. גם בדזיאלושיץ מלפני הגירוש נעשה אותו הנסיון. ולשווא. בית הכנסת בדזיאלושיץ נהפך, בקיץ האהרון לפני הגירוש, לבית חרושת לתפירה בשביל הצבא הגרמני. כל חייטי העיירה, בתוספת אנשים שלא היו בעלי מקצוע, עבדו בתפירה. בית חרושת משוכלל הוקם ופעל. אבל בבוא הגזירה, לא התחשבו בתועלת שהאנשים מביאים בעבודתם. אנחנו, כבר לא השלינו את עצמנו.

מדי אזכור אותו ריכוז היהודים בני דזיאלושיץ ופרושוביץ, ברחוב זטורסקה, בפודגורזז, קרוב לנהר ויסלה, על ארבעת חדריו והצפיפות הנוראה, התזונה הירודה והעבודה המפרכת, הוא היה גן עדן בהשוואה למה שצפוי היה לנו, בעתיד. הגענו לכאן בשלהי הקיץ. עבר הסתיו והחורף התחיל לתת את אותותיו. הגשמים פסקו, התחיל יורד שלג, האדמה קפואה, הקור שולט בכל. ולא רק בחוץ. בגוף ובנפש שרר קור עז פי כמה. שבורים ורצוצים היינו מעמל העבודה המפרכת. ובאותן השעות, בשכבנו על הדרגשים גוף אל גוף, להתחמם הדדית, חשבנו שזה נורא ואיום. כנראה, שאין קץ לסבלו של בן־אדם. הסבל באותם הימים היה רק בתחילתו. נתקבלה פקודה, כי אסור ליהודים להתהלך ללא השגחת אנשי ס. ס. עליהם להתרכז

גיטו קראקוב נורו כמה אלפים יהודים בתוך הג׳טו וגוויות המתים הובלו בזמן הגירוש למחנה על גבי משטחים. כשחזרנו מן העבודה במפעל הגז נתקלנו, לאורך הדרך המובילה לפלאשוב, במשטחים אלה. הדם ניגר מן הגוויות לכל אורך הכביש, דם הקדושים והטהורים שנורו על לא עוון בכפם. מחזה אכזרי זה אינו ניתן לתאר. פשוט אין די כוח להרגיש זאת שנית, הדבר חרות עמוק עמוק בלבי, כאותה צפירת הקטר, המייללת באוזני תמיד. החללים הובאו לקבורה על ידי אסירי המחנה בקבר אחים עצום, לאחר שתחילה הוסרו מהם בגדיהם המגואלים בדמם. קברים אלה נפתחו שנית לקראת חיסול מחנה פלאשוב. אז הוצאו הגוויות המתפוררות מן הקברים והועלו על מוקד. אבל רק לאחר שאסירים גרמניים (שהיו אז במחנה) הוציאו שיני הזהב מפיות הנרצחים והמעונים. אין, כמעט, ביכולתו של בשר ודם לתאר זוועה זו. שבועות תמימים בערה האש. גוויות ועצמות נזרקו לתוך להבות המדורה וריח הגוויות החרוכות התפשט בכל המחנה. והאסירים, כלומר אנחנו, ידענו היטב־היטב כי יקירינו וקרובינו הם, שאף לאחר מותם לא באו אל המנוחה. לפני היסולו של גיטו קראקוב הסתננו לתוכו עשרות ואולי מאות מתושבי דזיאלושיץ שהסתתרו בסביבה. הם זרמו לריכוז יהודי בקראקוב, לחיות חיים יהודיים כלשהם. והנה גורל יהודי קראקוב היה גם גורלם.

מאורע, שהיה בעל חשיבות רבה בשבילנו ואשר רק בהמשך הזמן חשנוהו על בשרנו וגופנו, קרה בחודש פברואר 1943. אותו זמן בא למחנה פלאשוב מפקד חדש, קצין ס.ס. בדרגת אוֹברשטורמפירר, בשם אמון גט. יחד אתו הגיעה קבוצה גדולה של קצונה מבין אנשי ס.ס. אמון גט היה בעל גוף וקומת ענק לו. פרצופו נטול כל הבעה. מייד עם ביאו התחיל להנהיג סדרים חדשים במחנה. תנאי העבודה הוחמרו והוארכו, העונשים הקיבוציים נעשו יותר תכופים, העינויים והרציחות הפכו לעניין יומיומי, יש שחזרו כמה וכמה פעמים ביום. כשהיינו יוצאים לעבודה מחוץ למחנה, בדרך כלל בדרכנו בחזרה, היינו נפגשים עם קבוצה אחרת, שאף היא היתה יוצאת אותו זמן לעבודות לילה תחת משמר מזויין, או להיפך. בשעה שחלפנו זה על פני זה, היינו מספיקים לפעמים להחליף כמה מלים. בין השאר שאלנו על מספר הקרבנות שנפלו בו ביום במחנה. התשובות ניתנו במספרים בלבד: 4:0 או 10:0, כמספר האנשים שנורו בו ביום, עד צאת הקבוצה מן המחנה. עבודתנו מחוץ למחנה לא ארכה. היא נמשכה כמה חדשים בלבד. למעשה חוסלו במרוצת הזמן כליל העבודות שמחוץ למחנה פלאשוב. באותן העבודות ניספו קרבנות לא מעטים. בדרך כלל, היו הקבוצות היוצאות לעבודה אל מחוץ למחנה מצליחות במשך היום, לבוא במגע עם פועלים פולנים שעבדו יחד אתם באותו מקום, לפעמים השיגו גם מעט כסף לרכוש בו אוכל נוסף בשביל בני המשפחה, שנשארו בפנים המחנה. אמנם היה איסור מוחלט לבוא במגע עם מישהו מבחוץ, או להביא למחנה מן החוץ מצרכי אוכל. הרעב ששרר הניענו להסתכן, ובלבד להביא לקרובינו פרוסת לחם נוספת. מדי פעם, בשוב קבוצה מעבודתה, היתה נעצרת ליד שער המחנה לצרכי בדיקה. אנשי ס.ס. בדקו בקפדנות בכיסיהם ובכליהם. ואם נמצא אצל אחד מהקבוצה מיצרך מזון כל שהוא שהובא מהחוץ,

היו עונשים את הקבוצה כולה ללא רחם. מעשי העונש היו שונים ומרובים. במקרה הטוב ביותר הולקה כל אחד מאנשי הקבוצה בכמה עשרות צליפות שוט על גופו הערום. כל אחד מן הנענשים נתחייב למנות בעצמו את מניין הצליפות. במקרה של טעות התחילו הצליפות מחדש. אני עצמי נתכבדתי כמה פעמים בכבוד זה. הולקיתי כמה פעמים 25 מלקות ולפעמים 50 ויותר. כמובן שמיד לאחר ההלקאה היו חוזרים לעבודה, כאילו לא קרה כלום, ולמרות הפצעים האנושים שנפצעו בשעת ההלקאה. שבועות אחדים היה העכוז מרוסק ומצולק. אך, כאמור, לא היה זה אלא עונש קל, לערך. עונש חמור יותר היווה צירוף האנשים לפלוגת עונשין שנשלחה לעבודות לילה, לתקופה מסויימת, במחצבה, בתוך המחנה. היתה זו זוועה אחת ממושכת, שנסתיימה לעתים קרובות במוות. אנשי פלוגות העונשין היו נאל־צים, כרגיל, לסחוב אבנים כבדות ולעשות זאת בריצה כשנוגשי ס.ס. מנחיתים מכות מדי פעם בפעם בכולם בכל כלי שנזדמן ליד. עונש אחר שימש הצינוק, כלומר, תא בגודל של 50×50 סנטימטר, אליו היו מכניסים את הנענש שנאלץ לשהות בו, בעמידה, במשך 24 או 48 שעות בלי אפשרות להישען או לשבת. סוג עונש אחר שהונהג, היתה תליית אדם בשתי ידיו, ממרומי תיקרה, במשך שעות אחדות, עד אפיסת כוחות גמורה. רק כשנתעלף האיש הורד מן התלייה. רוחו הוחזרה אליו על ידי סילון מים שנשפך עליו. לעתים, לאחר ששבה רוחו, נתלה מחדש.

אלה היו העונשין שהיו גוזרים אנשי ס.ס. לא רק בגלל הבאת מצרכים מן החוץ, אלא בכל הזדמנות שהיא, לפי רצונו הבלעדי של כל אחד מהם. אולם לא מעטים היו המקרים, שבבוא קבוצה מעבודה, נגזר על מספר מסויים מאנשי הקבוצה או על הקבוצה כולה למות, וכולם נורו במקום. קשה לי כעת לזכור את כל המקרים. הם היו מרובים מדי. אזכיר רק אחדים מהם. בחודש מרץ 1943 נורתה קבוצה של 16 איש, שהוחזרה ממקום עבודה בשם קבלוורק. אותו זמן נתלו בפומבי על מגרש המיפקד שתי נערות צעירות בעוון בריחה, כביכול. 50 איש נורו על שמצאו אצלם לחם וחמאה, אשר נקנו מחוץ למחנה. בקבוצה זאת היה גם איש דזיאלושיץ, הכנר הכשרוני, בן־דודי דב לשמן. מאחת הקבוצות שעבדה בפירמה שטראוך, ברח איש אחד. כשנתגלה בשוב הקבוצה למחנה שחסר בה איש, הועמדו כולם בשורה, וכל עשירי, הוצא מהשורה ונורה. נורו אז 10 אנשים.

קבוצה אחרת, אשר עסקה בסבלות, בתחנת הרכבת, נמצא אצלה אוכל נוסף. שניים מאנשיה נורו, ביניהם איש אחד שהכרתיו, בשם נכהאָוזר.

הרציחות, ההריגות והיריות והעינויים היו תדירים יותר באותו מחנה זוועה, פלאשוב. ובעיקר, מבין עובדי המחנה. למעשה, כל אדם היה עלול כל רגע להיות נורה ללא כל סיבה. אין כיום כל אפשרות פיזית לזכור ולמנות את כל מקרי ההמתות ביריות. גם את אנשי דזיאלושיץ שהיו בין המומתים, קשה להעלות בזכרון. חלפו מאז קרוב לשלושים שנה. בזכרוני נשארו רק אותם המקרים, שבוצעו בנוכחות כל אנשי המחנה, כלומר, כאשר שתי רבבות אסירים יהודים שהיו כלואים

בו, הועמדו על מגרש המיפקדים, כאשר העונשים האלה בוצעו. ביניהם, זכור לי יפה מבצע יום הדין, כפי שנקרא בפינו. היה זה ביום כיפור, 1943. אנשי ה־ס.ס. הוציאו, לאחר חיפושים ומכות, מתוך הצריפים 50 איש וללא כל סיבה המיתום ביריות.

בפעם אחרת הועמד כל המחנה על מגרש המיפקד, עליו הוקמו מקודם עמודי־תלייה. אלפי האסירים נאלצו להסתכל איך לעיניהם, ניתלו בצורה הברו־טאלית ביותר, המהנדס קראוטווירט ועוד צעיר, כבן 15, בשם האובנשטיק. אותו האובנשטיק נפל בשעת מעשה מן החבל שנקרע. עמד הנער המזועזע עד טירוף והתחנן על נפשו, בעוד התליינים עוסקים בהתקנה מחודשת של החבל, ונתלה שנית, עד צאת נשמתו. המהנדס קראוטווירט שחיכה לתורו, חתך את ורידי ידיו וכולו שותת דם הועלה לגרדום. מחזה מזוע ואיום זה, לא אדע כמה זמן ארך, לי נראה בשעתו וגם כיום כשאני נזכר בו, כאילו ארך נצח שלם. להשלים את הזוועה, עברו בין שורות העומדים על המגרש, אנשי ה־ס.ס., ובצליפות השוטים שבידיהם, פקדו על כל אנשי המחנה להסתכל ישר בכיוון התליות, שחס־ושלום לא יימצא אדם, שלא ראה את מחזה הבלהות הזה. אין זה קשה להבין את גודל הפחד, נוסף על הרעב המתמיד, שפקד עשרים־אלף איש, שעמדו על מגרש עינויים מוקפים אנשי ס.ס., כשגדרי תייל וחשמל מקיפים את המחנה, ומכונות יריה ניצבות על מגדלי התצפית ולועיהן מכוונים למגרש המיפקד. אבל השאלה המטרידה אותי עד היום הזה: מדוע עצרנו כוח, לא איש אחד, אלא שתי רבבות בני אדם, שעמדו והסתכלו במחזה מסמר שערות זה עד שהורשו להסתלק, מדוע לא פרצנו את השורות ולא התקוממנו אפילו מתוך הכרה ברורה שסופנו למות במקום. לא, לא אבין זאת בשום פנים. וכנראה לא אבין זאת אף פעם.

אזכור את המקרה של קבוצה אחרת, רובה פקידים, שעבדה במשרד המחנה. יום אחד, פתח מפקד המחנה, אמון גט, מגירה שהיתה שייכת לאחד הפקידים ומצא בתוכה לחם לבן. מייד, הוצאו כל עובדי המשרד לפני הבניין, נשלחו למיטווח היריות ושם נורו ונהרגו עד אחד.

בפועל, עלול היה כל אחד מאתנו להיהרג כל רגע. ואין אלו דברים בעלמא, אלא כזו היתה המציאות. לא היה צורך בסיבה מיוחדת, שאחד מאנשי ס.ס. יוציא אקדח או כלי יריה אחר, ויהרוג איש או קבוצה שלימה של בני־אדם. הרוצח לא היה חייב למסור דין וחשבון למי שממונה עליו. חיי היהודים במחנה היו לא רק זולים מאוד אלא הפקר גמור. ואנשי ס.ס. לא חסכו תחמושת. מכל מקום, לא כשהמדובר הוא באסירי המחנה.

כאשר פסקה עבודתנו מהוץ למחנה, בערך במחצית שנת 1943, הועברתי עם כל הקבוצה לעבודת בניה. עסקו בכך אלפי איש. העבודות היו שונות ומשונות: סלילת כבישים, הקמת צריפים, יישור קרקע וכדומה. ברור הוא, כי האנשים אשר עבדו בפיתוח המחנה, נמצאו בסכנה מתמדת. אנשי ס.ס. ואמון גט, מפקד המחנה, הסתובבו כל היום בשטח. אם, כדי הליכה, לא מצא חן בעיניהם יהודי כלשהו, או היה נדמה להם כי מתרשל הוא בעבודה, לא היתה כל מניעה שיוציאו אקדח

וימיתוהו במקום. ואמנם, כך עשו. לא ייפלא איפוא שנאחזנו כולנו פחד ורעדה, כשנראה באופק אחד ממלאכי חבלה אלה. ברור היה, עם הופעתו, שוודאי יפול פה מישהו קרבן. לכן פותחה שיטת פיקוח על המתקרבים. במידה שהתקרב איש ס.ס., הזהרנו איש את חברו במלה „זקס", שמשמעותה היתה זירוז עבודה במרץ על אנושי. זכור לטוב אותו איש ה„אורדנונגס־דינסט", שבעצמו עמד והשגיח לא על העובדים אלא על המתקרבים. הוא השתמש במלה „עבודה", שהזהירה אותנו מפני המתקרבים. את שמו הפרטי לא ידענו, בפינו קראנוהו: „עבודה".

בתקופה מסויימת עבדתי אני ועוד כמה מבני דזיאלושיץ, בסלילת כביש ברחוב שבו עמד הבית בו התגורר אמון גט. קרה לא פעם, שניגש לחלונו כשרובה בידו, וללא אבחנה ירה בעובדים היהודים; מאידך גיסא, אסור היה לזוז מהמקום או לברוח עם הופעתו, כי אז היתה כל קבוצת העובדים בסכנה.

אנשי ס.ס. נהגו להסתובב בערבים בין הצריפים, וכל פעם היו נכנסים פנימה לצריף, כביכול, לשם ביקורת. תמיד היו מוצאים איזה פסול, כגון, שחיממו אוכל על האש או דבר דומה. מיד גרר הדבר אחריו עונש קיבוצי על כל הצריף. הפחד לא נסתיים אף בשעות המעטות שהוקצבו לשינה. מדי פעם היו מעירים את האסירים משנתם לעשות איזו פעולה זדונית. כדרכי בני תמותה, היה קורה שאדם נאלץ לקום בשעות הלילה לעשות את צרכיו. רק לטרינה (בית שימוש) כללית אחת גדולה היתה קיימת במחנה, וצריפי מגורים רבים היו מרוחקים ממנה מרחק די ניכר. באיסור גמור נאסר בשעות הלילה ללכת לבית השימוש בתלבושת. הניצרך חייב היה ללכת רק בכותונת לעורו. היינו, כמובן, סובלים מקור בחודשי החורף, אבל זו היתה רק בעיה צדדית. לא אחת קרה, שתוך כדי הליכה לבית־השימוש היה אדם נורה.

במחנה הוקמו ופעלו בתי־מלאכה רבים, שתוצרתם נועדה רק לגרמנים. בעלי המקצוע מבין האסירים, שלא הועסקו בעבודת בניה או בשירותים, עבדו בבתי־מלאכה אלה. מנהלי העבודה והאחראים היו מחוייבים כל רגע לדעת, מה הוא מספר האנשים הנמצאים בעבודה, כמה מהם נעדרים ומה הסיבות לכך. מר היה גורלו של אחראי כזה, שברגע כניסת אחד מאנשי ס.ס. לא היה מסוגל למסור תוך שנייה ממש את המצבה של אנשיו. היה קורה שמישהו היה יוצא לעשות את צרכיו, והדבר לא נרשם. אם במיפקד שנערך בו במקום היה חסר אדם, שימש הדבר סיבה מספקת להטיל על כל בית־המלאכה עונש קיבוצי.

מקום מרחץ דמים אחר ומיועד לפורענויות, היה השטח שלפני המטבח. כבר הדגשתי מקודם, שהמזון שניתן לכלואי המחנה היה גרוע מאוד ולמעשה הצטמצם במנה זעירה של לחם קלוקל, קפה, או יותר נכון — משקה שהיה נקרא כך, שניתנו פעמיים ביום. כמו כן הגישו מרק דל בצהריים ולעתים לא מזומנות, גם מעט שומן או ממרח כל שהוא. התהלכנו, איפוא, כל האסירים, באופן מתמיד, כשאנו רעבים, ומדי פעם היו בודדים מתגנבים ליד המטבח לקבל מאחד העובדים בפנים, מעט מרק חם. לי היה לעזר, אותו איש דזיאלושיץ, ביישן ונעים הליכות, יהושע ודובינסקי, שעבד במטבח, בתקופה מסויימת. כשרק הצלחתי לפגשו שם,

מייד נתמלא הסיר במשהו מזין, אם תוספת מרק או פרוסת לחם. ולא הייתי היחידי מיוצאי דזיאלושיץ במחנה, שנעזר על ידו. במקרה, אם נתפס אסיר בקלקלתו, מייד נאשם בשתי עבירות חמורות: ראשית, העדרות ממקום עבודתו; ושנית, הרצון ליטול אוכל שאינו זכאי לו. ולא מעטים היו המקרים שאנשים אלה נענשו, נורו ואף נהרגו ליד שטח המטבח, כשכל עוונם היה, נסיון לשבור את רעבונם, רעבון שהציק במשך שנים.

לא חסרו, כמובן, עונשין, כולל עונש מוות, כתוצאה מטיב העבודה, אם ביצועה לא מצא חן בעיני איש ס.ס. כך, למשל, נורתה ונהרגה המהנדסת, דיאנה רייטר, תוך כדי תיכנון בניית מיבנה מסויים. המהנדס אינגבר, נורה מידיו של אמון גט וכשפירכס עדיין הוסיף לו, איש ה־ס.ס., גלזר שמו, יריות אחדות. הצעיר גולדשטיין, הומת לאחר עבודת לילה. אשה אחרת, שהועסקה במוסך, נורתה ונהרגה, בזמן שטיפת מכונית. נהרגו עוד רבים לאין־ספור וביניהם גם כמה מיוצאי דזיאלושיץ.

נוסף על המחנה, שהיה מחנה אסירים, היה קיים גם בית־סוהר מיוחד, שם נכלאו אלה שהתנהלה נגדם חקירה מיוחדת. היו אלה, בעיקר, אנשים, שנתפסו כשתעודות אריות ברשותם או עברו עבירות דומות. מטרתם של הגרמנים היתה, לקבל תחילה מידע כיצד השיגו ניירותיהם המזוייפים ושאר פרטי העבירה המיוחסת להם. לא מרובים הם האנשים שנותרו בחיים לאחר שנכלאו בבית סוהר זה. מדי פעם, היו מוציאים ממנו את האסירים ויורים בהם. מקרה המקפיא את הדם וסומר השערות היה המקרה של איש מן העיירה הסמוכה, מייכוב, בשם אולמר. באחד הימים, הוציאו, אמון גט, לפני בית הסוהר, ואיש דמים זה שלח על אולמר את כלביו, שליווהו תמיד בטיוליו במחנה. הכלבים נשכו וטרפו את אולמר, ולא הרפו ממנו בשיניהם עד שמת.

כמובן, שמקומות הפורענות היו מרובים, ולמעשה, לא היה מקום אחד בתחומי המחנה פנוי מהם. בכל זאת, היו מקומות מסויימים, שלמרות הסיכון הגדול להימצא בהם, היו אנשים מסתכנים בכך; יותר נכון הוא לומר, שלא יכלו להתגבר על יצרם וניגשו אליהם. כבר הזכרתי את השטח שלפני המטבח. המקום האחר היה, מחנה הנשים. מחנה הנשים נמצא בשטח נפרד, מוקף גדר תייל, שהיה נסגר ונפתח רק לשם הוצאת הנשים לעבודה. היו, אמנם, מקומות עבודה, כגון בתי מלאכה, בהם עבדו יחד, גברים ונשים. אך בדרך כלל, לא היה קשר ביניהם. והעיקר, אף אם עלה מזלו של מישהו שאשתו, אמו, בתו או אחותו נמצאו, במקרה, גם הן במחנה הנשים בפלאשוב, נתברר שלא עבדו באותו מקום. יושבי המחנה היו מנסים, לקיים קשר ליד גדר התייל, המפרידה בין שני המחנות. והיו אף כאלה, שמצאו דרך להיכנס פנימה לתוך מחנה הנשים, במטרה להיוודע משהו על שלום בני המשפחה, או לשם העברת מעט אוכל או קבלתו. אולם השטן מקטרג בשעת הסכנה, ומאחר ועיני ה־ס.ס. היו פקוחות בכל מקום, היו הללו נתפסים ונושאים בעונש. ולא מעטים הם העונשין שהוטלו על ה„עברייניםײ הללו. אלא שהדאגה לקרובי משפחה, היתה חזקה מאימת העונשין והאנשים הסתכנו. הפרדה מוחלטת

בין שני המחנות ואיסור המעבר ביניהם, חל רק בזמן מאוחר יותר.

כשמדובר בעונשין קיבוציים, ברצוני להזכיר את ההלקאות ההמוניות של חלק גדול מאנשי המחנה, על מגרש המיפקדים; את העמידות הממושכות במיפקדי העונשין; את עבודות הלילה של המחנה כולו; ולבסוף, את רכבת האבנים. אנסה לתאר כל אחד מן העונשין במלים מספר.

הלקאות המוניות: לא אחת קרה, שכעונש על „עבירה" מדומה, הוצא כל המחנה למיפקד לילה נוסף. בדרך כלל התקיימו מיפקדי הספירה, פעמיים ביום, בבוקר ובערב. בדקו בדיקה מתמדת, אם מישהו לא ברח חלילה. לצורך ההוכחה היה הכרח להוציא למגרש את גוויות הנספים, שעוד לא נקברו או נשרפו. התקיימו גם מיפקדי הלקאה פומבית. אז הועמד כל המחנה על מגרש המיפקדים, והוקף בשרשרת צפופה של אנשי ס.ס. מזויינים, מכונות היריה שבמגדלי התצפית, הופנו לכיוון המגרש, וחלק נכבד של אנשי המחנה נתכבד בהלקאה קיבוצית על גבי שולחנות, שהועמדו למטרה זו. היתר, שהיו פטורים הפעם מהלקאה, חייבים היו לעמוד ולהסתכל.

מיפקדי עונשין: אלה היו נערכים מסיבות שונות, במקרה ומישהו נמלט מהמחנה, או לא ביצע עבודה בזמן וכדומה. היו מוציאים אז את כל יושבי המחנה, או דיירי כמה צריפים, אל מגרש המיפקדים, מעמידים אותם בשורות לפי מקום המגורים, בצריף או מקום העבודה ומצווים להם לעמוד ערוכים בשורות, במשך שעות ארוכות, לפעמים במשך לילה שלם, תוך איסור להתישב או להישען אחד בשני. במיסדרים האלה, היו נופלים קרבנות, בעיקר מידיו של המפקד גט, שבעברו בין השורות היה יורה באקדחו על ימין ועל שמאל ללא כל סיבה.

עבודות לילה: באו גם כעונש קיבוצי וגם בשעה שעבודות הבניה והרחבת המחנה היו בעיצומן. לאחר גמר העבודה הרגילה, שכל אחד היה עסוק בה ואשר כשלעצמה היתה מפרכת, הוטל על המחנה כולו, ולפעמים רק על חלק גדול ממנו, לצאת ולסחוב משאות כבדים לשטח החדש במעלה הגבעה. היה זה מחזה שרק בקושי ניתן לתארו. אלפים רבים של גברים ונשים הלכו בשורות עורפיות ארוכות, אחד אחרי השני, מרחק של 2—3 קילומטרים, ועל שכמו של כל אחד ואחד מהם, משא של אבן כבדה, חלק ממצבה, קרשים וחלקי בנין אחרים. התהלוכות נמשכו שעות על גבי שעות בקור ובגשם, כשהאנשים רטובים עד לשד העצמות, כשהכוחות כבר אפסו מזמן, רק העצבים והפחד עוד מדרבנים להליכה.

רכבת האבנים: מהמחצבה, אשר בתחום המחנה, הונחו פסי ברזל צרים, שהובילו לגבעה רמה, במרחק של כ־2 קילומטרים, עליה הוקמו בתי המלאכה. על גבי רכבת של קרוניות (לורקות), הועמסו אבנים, שהוסעו לגבעה זו לשם הנחת יסודות לצריפים ולסלילת כבישים. בחציבת האבנים והעמסתן על הקרוניות עבדה פלוגת עונשין, שגם אני הייתי בתוכה משך תקופה מסויימת. הסעת הקרוניות בוצעה על ידי נשים. היו רותמים שתי שורות נשים לחבלים קשורים לקרוניות, ועליהן היה לסחוב את הקרוניות העמוסות, במעלה הגבעה. היתה זו עבודה קשה במיוחד ועלי להוסיף, שהנעלים שנעלנו היו עשויות עץ, שהחליקו

בקרקע רטובה או מכוסה שלג וקרח. וכך הלכו הנשים המסכנות, ביניהן הכרתי, לא פעם, אשה מבנות עירנו דזיאלושיץ, וסחבו את הקרוניות במעלה הגבעה בכל תנאי מזג אוויר, קור, גשם ושלג. הן היו מתקדמות בקושי, כושלות ונופלות, ונקבעה להן נורמה של הסעות, במשמרת עבודה אחת. הזכרתי לעיל נעלי עץ ועלי להוסיף, שלמעשה נלקח, החל מן היום הראשון, כשהובא משלוח יהודים למחנה, כל רכושם ורק הכסות לעורם הושארה להם. כל הבגדים סומנו במשבצות בצבע שמן צהוב, למנוע בריחה. בפועל, היו עוד בשנת 1943, לכל אחד, בגדים חמים. אולם, בשנת 1944, נלקחו מכל אנשי המחנה, ללא יוצא מהכלל, בגדים אלה ובמקומם הולבשנו כולנו בגדי מחנות ההסגר הידועים, מפוספסים כולם פסים כחולים ואפורים, עשויים מבד דק וגס ובתנאי האקלים של פולין, לא הספיקו לחמם את הגוף. סבלו בעיקר אלה שעבדו בשטח פתוח וכמובן, שגם כל האחרים בזמן העמידה הארוכה במיפקדים.

מספר האסירים במחנה לא היה יציב. מדי פעם הובאו יהודים נוספים, הן מגיטאות שבגליציה ומפולין והן לאחר חיסול מחנות אחרים. בפלאשוב היתה גם מובלעת קטנה של פולנים. היו תקופות, שמספר אסירי המחנה עלה על 25,000 איש. מאידך גיסא, נשלחו מדי פעם משלוחים ממחנה פלאשוב למחנות אחרים, בשטח פולין ובשטח גרמניה, כגון : מאטהוזן, פלוסנבורג, בוכנוולד, אושוויץ, גרוס־רויזן ועוד. בתקופה הנזכרת היו בין אסירי מחנה פלאשוב, לפי הערכתי, בין 1000 ל־1200 בני דזיאלושיץ.

אחד המשלוחים האיומים ביותר היה של חודש מאי, 1944. הוא נקרא במחנה פלאשוב בשם „מיסדר בריאות". באחד מימי תחילת מאי, 1944, הוצאו כל יושבי המחנה, ללא יוצא מן הכלל, על מגרש המיפקדים. הועמדנו לפני צריפי המגורים ונצטווינו להתפשט כביום היוולדנו. באחת הפינות של המגרש העצום, ליד שולחן, עמד קצין ס.ס., בדרגת האופטשטורמפירר, וכפי שסיפרו אז במחנה, שמו היה, בלנקה. ביעף היו עוברים לידו כל אנשי המחנה כשהם ערומים ולפי מראה הגוף היה קצין זה מצווה לפנות ימינה או שמאלה. לא קשה היה לנחש מטרתו של מיפקד זה. לצד שמאל הופנו אנשים מבוגרים, חלשים או בעלי מום. לשם הרגעת הרוחות הופצה שמועה, שהכוונה היא לשלוח את החלשים לעבודות קלות יותר. לאחר מכן סומנו כרטיסיות החלשים. ואמנם, כעבור כמה ימים הוצאנו למיפקד נוסף. הפעם, הוצאו מהשורות כל אלה, שבמיפקד הקודם סומנו כחלשים וזקנים, וכן צעירים מדי. כל אלה הובלו ממגרש המיפקדים לקרוניות, שכבר חיכו להם ליד המחנה.

עוד אנו עומדים על המגרש ומעבר השני ראינו, שהילדים, אשר מספרם במחנה הגיע ל־250, מובלים גם הם לאותה רכבת. האבות והאמהות, שעמדו במיפקד וכן כל האחרים, התחילו להגיב בצעקות. אנשי ס.ס. הקיפו אותנו מיד, וקני מכונות היריה של מגדלי התצפיות, שהופנו בכיוון המיפקד, הספיקו להשתיק את ההתנגדות. נאסר עלינו לנוע ולזוז מהמקום, והבכי והיללות הושתקו על ידי מנגינות שיר ערש, שהושמעו ברמקולים שהועמדו על המגרש. הנה עד היכן הגיעה

אכזריותם של הנאצים. גם ברגעים הקשים ביותר של בני אדם, כשהלבבות מתבקעים מרוב כאב, בראותם את ילדיהם היחידים שנותרו לפליטה, מובלים להשמדה, ניסו להשתיק את הכאב בשירי ערש שהוגברו ברמקולים שהביאו את כולם עד סף שגעון. ואין להושיע. היושב במרומים אטם את אזניו משמוע. לא היה ספק בדבר שתנועת ההתנגדות הקלה ביותר מצידנו היתה מביאה מיד להפעלת מכונות היריה, שבידי אנשי משמר הס.ס. כך הוצאו באחד מימי חודש מאי, 1944, כ־1200 יהודים ועוד כ־250 ילדים, בערך, לאושוויץ והובלו במישרים לתאי הגזים ולכיבשנים.

באותו יום קרה מקרה, שיש בו להבליט, במיוחד, את גודל הזוועה ויצר הקיום הטבעי אצל ילדים. בצורה שלא נתבררה מעולם, הצליח נער אחד להסתלק ממגרש המיפקדים, המוקף אנשי ס.ס. ושומרים מזויינים. הנער היה כבן 12 או 13. הוא הצליח להתחמק ולעבור לשטח צריפי המגורים. מאחר שבתוך הצריפים נערכו חיפושים אחרי אנשים מסתתרים, ברח הנער, מתוך חוש שמירה עצמית, לתוך הלטרינה הציבורית. מחוסר מחבוא אחר קפץ לתוך בור הצואה העמוק, כשרק ראשו בולט מתוך השופכין. הוא נשאר שם כל שעות היום ורק לפנות ערב, עם סיום המיפקד, הוצא מתוך הבור. שמו של הנער — יז'י ספירא.

אם נותר הנער לפליטה עד גמר המלחמה, לא ידוע לי, לדאבוני.

יריות והמתות אנשים נתקיימו בכל מקום בשטח המחנה. המתות בודדות נעשו בו במקום. אולם, אם המדובר היה בקבוצה גדולה של אנשים, היו מובילים אותם לגבעה מיוחדת, שבפסגתה היתה בקעה (בקעת הויאר, על שם איש ס.ס., שהיה מבצע את ההמתות). האנשים נצטוו להתפשט ולשכב על גבי העצים שהכינו לעצמם קודם. לאחר שנורו, הודלק המוקד והגוויות נשרפו. היו תקופות, שמוקד זה בער כמעט באופן מתמיד, נר תמיד.

על גבעת הויאר מצאו את מותם לא רק אנשי המחנה. נהנו לחסל שם גם אנשים, שהובאו מחוץ למחנה. היו אלה יהודים, שנתפסו, כשהם מסתתרים וחיים כארים, וגם פולנים רבים מאוד, אנשי יחידות הפרטיזאנים שנתפסו. מכוניות סגורות אין־ספור הובלו לאותה גבעה, מבלי לדעת מי נמצא בתוכן, ומייד לאחר מכן הדהדו יריות בשטח המחנה. את מספר המומתים אפשר היה רק לשער לפי היריות שנשמעו, ולפי הזמן שבער המוקד.

אין בשורות מעטות אלה, לתת תיאור מלא, או אפילו חלקי, של כל הזוועות, העינויים והסבל, שעבר עלינו, יהודי מחנה פלאשוב ובני דזיאלושיץ בתוכם, במשך תקופה של שנתיים. אך אין לשכוח, כי לכל שנה 365 יום, ולכל יממה 24 שעות. בכל רגע ורגע מן היממה היה כל אדם נתון בסכנת מוות, בלי שידע מהיכן תבוא וכיצד. כל אחד היה רואה את המוות לפני עיניו באופן מתמיד והארכה, שניתנה בחסדו של איש ס.ס. זה או אחר, או על ידי המשטר הכולל, היתה זמנית בלבד. אכן, אין ביכולתו של בשר ודם למסור תיאור מקיף, מכל מה שליווה אותנו כל התקופה הזו.

אין בידי נתונים כמה אנשים נהרגו וכמה מבני עירנו ניספו בעינויים שונים

במחנה זה. אינני סבור, שבידי מי שהוא מצויים נתונים כאלה, כי הדברים לא נרשמו בספר ושום סטאטיסטיקה לא נוהלה. אפשרית רק הערכה כלשהי. לדעתי, מצאו כמה אלפים איש את מותם במחנה זה. כל זה נוסף על אלה, שעברו את המחנה בדרכם למחנות השמדה המוניים במקומות אחרים ומבלי לקחת בחשבון את החללים, שהובאו למחנה עם חיסול גיטו קראקוב.

במחצית חודש אוקטובר, 1944, עת הרוסים התקדמו והתקרבו לקראקוב, חוסל גם מחנה פלאשוב. הובלתי יחד עם כ־1200 אנשים אחרים למחנה הריכוז גרוס־רויזן שבגרמניה. מיללת באוזני אותה צפירת יללה של הקטר, שלא אוכל לשכחה עד נצח. הנסיעה ארכה שלושה ימים. הובלנו בקרונות משא, כשבכל קרון נצטופפו למעלה מ־100 איש, בלי יכולת כל שהיא אף לשבת. הצידה לדרך שניתנה לפני עלייתנו לרכבת, לא היה בה כדי להספיק אפילו ליום אחד. הובלנו ברעב ובקור, בתנאים גרועים יותר מבהמות. הקרונות היו סגורים ומסוגרים ואף לעשיית צרכינו לא הורשינו לרדת מן הקרונות במקומות שבהם נעצרה הרכבת. דלי הושם בכל קרון למטרה זו.

השהייה בגרוס־רויזן היא פרשה בפני עצמה, עגומה עוד יותר מזו שתיארתי לעיל. אחרי שהייה של תקופה קצרה, הובלנו מגרוס־רויזן לסניף של מחנה זה, בברינליץ, אשר בצ'כיה. כאן שוחררנו על ידי הרוסים, עם סיום המלחמה, ב־8 במאי, 1945.

מי שעברו עליו זוועות אלו, לא ישכחן, ואף אם עברו מאז כ־30 שנה, חרות הכל על לוח לבי. שמות רבים של אנשים שניספו נשכחו, אבל את תמונות הזוועה אני רואה תמיד לפני עיני רוחי.

תיארתי במקצת את שעבר על יהודי דזיאלושיץ, מאז יום הגירוש המר, בין רבבות יהודי עיירות וערים אחרות. גורל אחד היה מנת חלקנו, גורל יהודים תחת המשטר הנאצי בזמן מלחמת העולם השנייה.

אליהו רוזדזיאל (רזיאל)

יחידי ובודד במסתרים

הייתי ילד בן 8, ביום שהוכרז על גירוש יהודי דזיאלושיץ על ידי הגרמנים. שישה ילדים היינו בבית הורינו, כשאספו אותנו ההורים והתחלנו במסע הנדודים לכפרים, למצוא איזשהו מקום-מחבוא. ההליכה היתה מאוד קשה עלינו, משום שהיינו עמוסים חבילות וחפצי-בית. אחרי צעידה במשך שעות רבות, הגענו לביתו של איכר אחד בסביבות הכפר דמביאנה. כנראה שהוסכם מראש, בין אבי לבין הגוי, על מתן מחבוא למשפחה כולה. הוכנסנו למתבן בחצר. בימים הראשונים של שהותנו שם, סיפקו לנו הגוי ואשתו מיצרכים ודברי אוכל שונים. כל זה נעשה, כמובן, בתשלום סכומי כסף ניכרים. כעבור זמן מה, כשאזל הכסף, התחילו האיכרים לדרוש מאתנו בגדים וחפצים שונים תמורת האוכל.

אחרי זמן מסויים הגיעה ידיעה לכפר, שמותר ליהודים לחזור העירה. וכמובן, שגם אנו חזרנו הביתה. מצאנו בית הרוס, ללא רהיטים, ללא כלי בית הכרחיים, אך החילונו איכשהו להסתדר מחדש. והנה שוב פעם בא הגירוש, אולם הפעם היה זה גירוש סופי ואחרון...

כמו בפעם הקודמת, ברחנו גם עכשיו לאחד הכפרים שבסביבה בשם סטרדוב ושם הסתתרנו אצל גוי אחד במשך זמן קצר. הפחד של הגויים מפני הגרמנים גבר ועלה מדי פעם, עד שלבסוף קשה היה למצוא כפרי, שיסכים להכניס אותנו לביתו אפילו תמורת תשלום. החלה תקופת נדודינו בתוך שדות פתוחים, במערות, במתבני שדה ובכל מקום, שאפשר היה למצוא מיקלט כלשהו. בתקופה הראשונה חיינו מן המזון שהיינו קונים מן הגויים בסביבה. אבי היה מוכר בכל הסביבה, משום שהיה מסתובב תמיד בכפרים האלה כסוחר-תבואות ולאיכרים היה אמון רב אליו. יש לציין, שהגויים, שבגלל ניתוק המסחר עקב המלחמה, נשארו חייבים סכומי כסף גדולים לאבי, היו מעוניינים לנתק כל קשר עם משפחת אבי ולהעלים עין מאתנו במצבנו הקשה.

המקרה הטראגי הראשון קרה ביום 16 במרץ 1943, בלילה, עת אמי וחמישה ילדים ישבנו בתוך בור חפור, במרחק של שני קילומטרים מן הכפר סטרדוב. אותו ערב הלך אבי, ועמו אחי הבכור, להביא מזון מן הכפר. פתאום הופיעו כמה צעירים, כנראה בני הכפר, חמושים בנשק, וללא אבחנה ואזהרה, החלו לירות בנו לתוך הבור. באותה התנפלות נהרגו אמי ז״ל ואחד מאחי. ברגע שהכנופיה ראתה מרחוק כי מתקרבים ובאים שני אנשים, נבהלו וברחו. בריחה זו הצילה את הנותרים שנשארו בבור. אחר כך התברר לנו, ששניים אלו היו אבי הי״ד ואחי, שחזרו מן הכפר. המקרה היה בשעה מאוחרת בלילה, ואבי אפילו

לא הספיק לשמוע את בכי הילדים. הילדים שנותרו בחיים הוצאו מהבור, ואמי ואחי שנורו ומתו נקברו במקום, בתוך הבור.

מיד עברנו למקום יותר מרוחק והסתתרנו, זמנית, בחורשות הסביבה. התחלה נדידתנו ממקום אחד למשנהו. המקום ששימש לנו מחסה בלילה, לא שימש לנו מחסה ביום. עד ששוב הגיע יום מר ונמהר בשבילנו. ביום שני, 18 ביולי 1943, כשיצאנו לפנות בוקר ממחבוא אחד, בסביבות כפר, הוקפנו על ידי חיילים גרמניים והמשטרה הפולנית. ברחנו מן המקום וברדיפה אחרינו תפסו את אבי ז״ל ושני אחים קטנים ממני וגם את האחות.

אני ואחי הבכור, נסנו לכיוונים שונים. אחד לא ידע דבר על השני ושנינו לא ידענו מה שקרה עם יתר בני המשפחה.

אותו ערב, כשכל אחד מאתנו נס מנוסת חרב, נפגשנו, באורח מקרי, בשולי יער. הפגישה בינינו היתה מאוד נרגשת. חיכינו לרגע שבו נוכל להיוודע על גורל יקירינו.

למחרת בערב הלכנו לגוי אחד, שמא נוכל להיוודע מפיו מה קרה באותו יום ארור. נודע לנו שאבא עם שלושת ילדיו נתפסו על ידי הגרמנים והוסעו העירה, לדזיאלושיץ. לאחר כמה ימים נודע לנו עוד, שיחד עם יהודים אחרים, שנתפסו במחבוא בכפרים אצל הגויים, הוצאו להורג במורד, מאחורי העיר.

שנינו המשכנו לנדוד, ביום הסתתרנו מפני הגרמנים, ובלילה יצאנו לחפש אוכל לשבור את רעבוננו. אחרי חיפושים רבים מצאנו מקום סתר אחד בכפר סטרדוב, מתחת לאסם התבואות של בעלי האחוזה.

במקום ההוא שכבנו חודשים רבים. אחד מאתנו היה מתגנב ויוצא פעמים אחדות בשעות החשכה, ומביא משהו לאכול. בצורה כזאת התפרנסנו והמשכנו לשכב מתחת לאסם התבואה.

המקום היה נמוך מאוד, בערך 60 סנטימטר מתחת לשטח ריצפת העץ והאדמה. לשבת לא יכולנו בשום אופן וגם לעמוד נמנע מאתנו. יכולנו רק לשכב באחת משלוש הצורות: על הגב, על הבטן או על הצד.

אחרי שנחבאנו במשך כמה חודשים באותו מחבוא, הלכנו, אני ואחי, ערב אחד, ב־11 במאי 1944, למרכז הכפר סטרדוב, לאגור שם מזון לזמן מה. בשעת ההליכה נתקלנו בשני בחורים מן הכפר שהכרנו אותם מזמן. למראנו נעצרו לשוחח עם אחי על דא ועל הא. לפתע נורו שתי יריות מן הצד ואחי הבכור נפל מת בו במקום.

ובכן, נשארתי בודד ויחיד בעולם הסוער והרצחני. מיד אחרי שאחי נרצח, ברחתי לתוך חצר אחת, נכנסתי במרוצה לתוך בית־כיסא, שעמד בחצר וישבתי בו. ישבתי על מכסה בית השימוש וכולי רועד מפחד שמא יתפסוני. פתאום נפתחה הדלת וגבר אחד שאלני, אם ראיתי מישהו בורח. מרוב התרגשות לא הספקתי לענות והאיש נעלם כלעומת שבא. לאחר שישבתי רבע שעה בבית־הכיסא הבנתי שלא תהיה בכך משום תועלת. ירדתי לתוך בור השופכין ויצאתי מצידו השני ובזחילה של ארבע מאות מטר בערך, הגעתי לרפת שרופה שהאיכרים

מילאוה בקש. נכנסתי עמוק לתוך הקש ושכבתי בו כל הלילה וגם למחרת כל היום.

כעבור זמן מה, התחילו להתרוצץ אנשים בתוך החצר ובאותה רפת ששכבתי. שמעתי איך זרקו חבילות קש ממקום למקום, במטרה למצוא אותי. כנראה, ברור היה להם, כי לא יכולתי לברוח רחוק. למחרת, לפנות ערב, הלכה האיכרה להוריד חבילות קש בשביל הבקר, ותוך כדי כך נתקלה בזרועי. נבהלתי, אבל החלטתי להתחפר לעומק. כעבור זמן, אחרי שהחשיך, הופיעה האיכרה, ראתה אותי, כי עליתי לנשום קצת אוויר ואמרה לי: „עכשיו חושך בחוץ, ואתה יכול להסתלק". לא עניתי לדבריה, כאילו לא הייתי קיים. שכבתי במקום הזה עוד יומיים ללא אוכל ומים. אכלתי למעשה רק קש. ולאחר יומיים יצאתי משם בלילה והסתלקתי מהכפר.

יצאתי למקום מרוחק יותר ומצאתי מקום סתר, בערימת קש מבודדת בתוך שדה. הסתתרתי שם בימים, ובלילות יצאתי לחפש אוכל. כיצד הייתי עושה את זה? הייתי מחפש חצר בכפר, שלא היה בה כלב, נכנסתי לתוך הרפת, מצצתי חלב מעטיני הפרות וכצידה לדרך לקחתי מן התערובת (תפוחי אדמה עם סובין) מן העריבה של החזירים. האוכל הזה היה מחמיץ לאחר כמה שעות ולא היה ראוי לאכילה בזמנים רגילים אפילו לחזירים. אולם מתוך חוסר ברירה אכלתיו בתיאבון רב, כי דבר אחר לא הזדמן לי בימים ההם.

חלף פרק זמן מסויים; ראיתי שלא אוכל להמשיך ולהסתובב כך יותר. החלטתי איפוא לחזור למקום הסתר שמתחת לאסם התבואות, בו שכבתי עם אחי לפני כמה חודשים.

אותו ערב פרצתי (בגניבה, כמובן) למחסן של גוי אחד והוצאתי משם כיכר לחם שלימה, במשקל 6 קילוגרם לערך. לקחתי אתי עוד שני שקים ריקים ושני גרביים בודדים והסתתרתי שוב מתחת לריצפת האסם.

לא ידעתי מה צפוי לי וכמה זמן אצטרך לשהות שם; הייתי לבדי, מבודד מאדם ומאלוקים. פעמיים ביום היו באים עגלונים לתוך המחסן, ולקחו גרעינים או מספוא בשביל הסוסים, ומן השיחות שניהלו ביניהם בתוך המחסן נודע לי על הנשמע בעולם. כמובן, שכל זה לא הוסיף לי הרבה, משום שלא היה לי עם מי להחליף מילה על המצב.

שכבתי במקום ההוא חודשים רבים ופרסתי פרוסות קטנות מן הלחם, כדי שיספיק לי לזמן ארוך יותר. במשך הזמן התכסה הלחם בעובש. בזמן הראשון הורדתי חתיכות מעובשות מהלחם וקברתי אותן בבור קטן, שחפרתי לידי. וכך אגרתי מזון לתקופה ממושכת.

עבר זמן ממושך למדי והלחם אזל לגמרי. לא היתה לי ברירה אחרת, אלא להוציא מן האדמה את הלחם המעובש, שקברתיו קודם. ניערתי אותו כראוי מן העובש ואכלתי את המזון הקלוקל שהיה כמעדן בפי.

את שני הגרביים, שלקחתי במשיכה, פרמתי והם שימשו לי לחוטים לתפירה. מן השקים תפרתי לו חולצה ומכנסיים, כביכול, ובשאריות-החתיכות, שנשארו לי,

עטפתי את רגלי. נעליים לא היו לי והחורף היה מאחורי הכותל.

אחרי זמן מסויים, התאכסנו בתוך חצר החווה אנשי א. ק. (ארמיה קראיובה, ארגון מחתרת אנטישמי). כמובן, שאני לא ידעתי מה טיבם של המזויינים הללו. רק מן השיחות שניהלו העגלונים הבנתי, שאלה האנשים הם אויבי וצפוייה לי סכנה גדולה מהם.

בזמן ההוא הגעתי למצב בו נזקקתי לצאת ממחבואי ולחפש אוכל, — אחרת הייתי צפוי לגווע מרעב. הצמא אמנם לא הציק לי, כיוון שפעם בשבוע הייתי מביא לי מים שלקחתים משוקת הפרות בקרבת מקום.

ברגע שיצאתי לשם חיפוש מזון וניסיתי לעמוד על הרגליים, מייד נפלתי אחורנית. התברר לי, שרגלי אינן נשמעות לי. לאחר שכיבה כה רבה, התרופפו השרירים. מתוך חוסר ברירה התחלתי לזחול על ארבע.

במרחק מה מן המקום, מצאתי שדה זרוע סלק בהמות. אספתי אחדים מהם. חלק אכלתי במקום ואת היתר תחבתי לתוך מכנסי ופניתי לחזור למחבואי.

כשנמצאתי כמאתיים מטר מן המקום, שמעתי לפתע צעקות: לעצור! נשארתי שוכב ללא תנועה על הארץ ואנשי ה־א. ק. שהיו במקום התחילו לחפש אחרי בפנסי כיס בכל הסביבה.

שכבתי כך כמה שעות. אחר כך פניתי לאחור והתחלתי לזחול לכיוון נגדי ממחבואי. הגעתי לדרך אחת, שם מצאתי שני מקלות ובעזרתם ניסיתי ללכת ולהתרחק מן הרודפים, עד שהגעתי לערימת קש. שם התחבאתי ואתי הסלק, שאספתי בשדה, כשבועיים בערך.

החורף התחיל להציק לי, הקור התגבר ובסביבה החלו להסתובב גרמנים רבים, שסרקו את השטח אחרי פארטיזנים, שחנו ביערות מסביב. זה הגביל את תנועותי עוד יותר. במשך הזמן נתן החורף את אותותיו וקפאו לי כפות הרגליים. היכולת לנוע ולחפש מזון ולשבור רעבוני כמעט שניטלה ממני. במצב הזה, בחוסר אונים מוהלט ותוך רעב מתמיד הבחנתי, שהחזית הצבאית מתקרבת לאיזור.

*

ביום ששי אחד, ב־12 לינואר 1945, הופיעו בשמיים אווירונים רבים וטורים ארוכים של חיילים גרמנים, ללא סדר ולפעמים גם ללא נשק, בורחים לכיוון מערב. הנסיגה הגדולה של הגרמנים החלה.

באותו יום ובמקום שהייתי, הופגז האיזור על ידי הצבא הגרמני מתותחיהם ונערכו הפצצות מאווירונים רוסיים. כמובן, שאני עצמי לא ידעתי באיזה עולם אני חי ובכלל לא הבנתי מה מתרחש בשטחים מסביבי.

למחרת, בשבת, הכל נשתתק. לא נראו בשטח לא חיילים ושום נפש חיה.

ביום ראשון בבוקר, יום המנוחה לגויים, נהרו הגויים מן הסביבה לכנסיה האיזורית בכפר הקרוב. לפתע הבחנתי, שבכביש הסמוך נעים טורים טורים של חיילים. סוסים גוררים תותחים, וכך בכל הדרכים והשבילים. תחילה לא הבחנתי מי הם החיילים הצועדים, ובאופן אינסטינקטיבי הרמתי רגליים ובתמיכת

המקלות, בזחילה, השתדלתי להתרחק מן המקום, אשר לאט לאט נתמלא צבא רב.

ברגע מסויים הרגשתי שבמרחק מאות מטרים ממני הולכים בעקבותי שני חיילים ומלווה אותם גוי אחד מן האיזור שהכרתיו היטב. הגוי צעק אלי מרחוק, שלא אברח, כי אלה הם חיילים רוסים ובמקרה גם יהודים. הוא רצה להסביר לי, שהחיילים רוצים לעזור לי. תחילה לא האמנתי לדבריו, מנוסה אכזבות קודמות, והמשכתי להתרחק. אולם, כשאפסו כוחותי והם התקרבו אלי, נטלו אותי החיילים על הידיים והביאו אותי לבית האיכר. לתמהוני, התייחס אלי האיכר יחס מצויין, האכילני מן המזון המשובח ביותר ואף הציע לי בגדים ללבוש. לשוחח עם החיילים לא יכולתי, כי הם לא ידעו יידיש, ואני לא ידעתי רוסית. השיחות בינינו התנהלו באמצעות הגוי, שידע קצת רוסית.

החיילים הציעו לי שאצטרף ליחידתם. הסבירו לי כי ליחידה יש בית־חולים משלה, שם ירפאוני וימלאו את כל מחסורי. ברירה אחרת לא היתה לי והסכמתי ללכת אתם.

כשהגענו לנקודה, שם היתה צריכה להימצא יחידתם הצבאית, התברר להם, שהיחידה כבר זזה מן המקום. מסרו אותי לכן לידי רופא צבאי, שגם הוא היה יהודי ולמזלי ידע קצת יידיש.

בערב התיישב הרופא ושמע ממני על תלאות המלחמה ואת דרך היסורים שעברו עלי, נער בודד החי באימה מתמדת מפני רודפיו ומסתתר במקומות מחבוא שונים ומשונים. הרופא דאג לריפויי המוחלט. הסניטארים לקחוני ורחצוני כמה וכמה פעמים, בזו אחר זו, עד שנוקיתי מכל הרמשים והכינים שדבקו בי במקומות הסחי והזוהמה בהם שכבתי כמעט שנתיים וחצי.

אחר כך הלבישו אותי מדים צבאיים ולקחוני אתם. אך לא יכולתי לעמוד בטילטולים הרבים שעברו בהתקדמותם ונאלצתי להיפרד מהם.

במשך הזמן הגעתי לעירי דזיאלושיץ, שם פגשתי קצת יהודים מקומיים, שהתקבצו מכל מיני מקומות מחבוא. נשארתי יומיים בעיר, אך לא מצאתי לי מקום מנוחה. התחלתי לנוע ולנוד מעיר לעיר ומכפר לכפר בתקווה קלושה, אולי אמצא מישהו מקרובי משפחתי.

תוך כדי נסיעות אלו הגעתי לעיר גרמנית קטנה, אשר בשלזיה התחתית. פעם אחת, בשוטטי בעיר, עצרו אותי שיירות רוסים ולקחו אותי למפקדתם.

לאחר חקירה קצרה התברר להם מי אני, ומפקד המקום הציע לי להישאר אצלם כמה זמן שארצה.

נשארתי אצלם כמה וכמה חודשים; יום אחד הגיעה לאוזני שמועה, שבעיר גלייוויץ הסמוכה מתרכזים יהודים, במטרה לעלות לארץ־ישראל.

מיד הודעתי למפקד, שהחלטתי לעזוב את המקום ולנסוע לארץ מולדתי, לארץ־ישראל. הוא ציווה לספק לי בגדים וגם לתת לי קצת כסף להוצאות הדרך.

נסעתי לגלייוויץ והצטרפתי לקבוצת נוער עולה ויחד עלינו לארץ, בסוף שנת 1945. בארץ נכנסתי לקיבוץ גזית, אשר בגליל התחתון, ובו בניתי את ביתי הקבוע והיציב.

דוד (גוסטב) רייזפלד

זכרונות

בטרם אגולל את זכרונותי מן העיירה דזיאלושיץ, ברצוני למסור על מעשה שקרה לי בשנת 1942. שעה שהגנרל אנדרס הפולני הגיע, עם חילותיו, לפלשתינה של אז, — נזדמן לי להיפגש בבית קפה עם הקונסול הפולני, מר הנריק רוזמרין. כשהופעתי בשעה היעודה, פגשתי אדם זר בחברתו. בראותו אותי, קם ממקומו ושאלני, אם במקרה אינני רייזפלד מדזיאלושיץ. הוא הדגיש בו במקום, שלא ראני מעולם ולבטח גם אני לא ראיתיו; אלא שאני דומה מאוד לאבי זכרונו לברכה, ואביו של הדובר הכיר היטב את אבי ז״ל.

אותו אדם היה נוצרי מסביבת דזיאלושיץ, בשם אוסוחובסקי, מאחוזת הכפר פירוטשיץ, המרוחקת 3 — 4 קילומטר, בערך, מן העיר. הגוי שמח מאוד לפגוש אדם מסביבת מקום מגוריו, וביחוד שמח למצוא כאן אדם, שאבא היה מידידיו ומיועציו של אביו, וגם ידידו הפרטי. הכפר פירוטשיץ, היתה נחלת אבותיו ממוצא אצילים. בנוכחותו של הקונסול רוזמרין, הדגיש אוסוחובסקי זה את פליאתו. וזו לשונו: הייתי בפולין אחד האנדקים, מחבריו לדעה של רומן דמובסקי, הציר לסיים והמוציא לאור של עיתונים לאומניים רבים. הייתי גם האידיאולוג של המלחמה הכלכלית נגד היהודים והצלחתי במידה מסויימת להוציא את היהודים מן המסחר בענפים כמו: תבואה, בשר, עופות, ביצים, חלב ותוצרת חלב, שהמסחר בהם היה ממקורות הפרנסה העיקריים של יהודים בכלל, ובעיירות הקטנות בפרט.

אולם, ציין אוסוחובסקי דרך אגב, יהודי כמו רייזפלד, לא פגש ולא הכיר מימיו — איש ישר היה, שהתנהג בהגינות בכל שטחי החיים, שאין למצוא רבים כדוגמתו.

הקונסול רוזמרין התפלא מאוד, שאישיות כה נכבדה, אשר מילאה תפקיד כה מכריע בחיים הכלכליים של פולין, והוא נערץ ומכובד אצל ממשלת פולין הגולה, בלונדון, וכל כך הרבה מתעניינים בו, — שאדם כזה יתייחס בצורה כזאת ליהודי בארץ־ישראל.

אחרי הפגישה הזאת, נפגשתי עוד הרבה פעמים עם אוסוחובסקי, במשך זמן שהותו בארץ. הוא היה בא לביתי לעתים קרובות, ואני השתעשעתי בתקוה, שעל ידי קשריו עם פולין ועם הכפר פירוטשיץ, — אצליח, אולי, לקשור קשרים עם אבי, אחי ואחיותי, שבמשך שנות המלחמה באו עם בני משפחותיהם, אשר מנו לערך 30 נפשות, לבית אבא בדזיאלושיץ.

לצערי, קשה לקבוע כיום אם הצליח אוסוחובסקי לעשות משהו בשביל משפחתי. אך דבר אחד היה מדגיש בכל הזדמנות, שהואיל ואני בנו של רייזפלד,

שהכירו מימי ילדותו ושהיה אהוד ונערץ על ידי הוריו — נתעוררה בלבו אהדה מסויימת אלי ולכן הוא משתדל לבקרני לעתים קרובות וגם לעזור לי במשהו.

עתה, אני מנסה לרענן במקצת את זכרונותי מן העיירה דזיאלושיץ העניה, שהכרתי כמעט את כל האוכלוסיה היהודית בה, החל משנת 1897, כ־15—18 שנה לפני מלחמת העולם הראשונה.

ידעתי והכרתי כל רחוב, כל סימטה; ידעתי כל בית, למי הוא שייך ומי גר בתוכו. אני מנסה לחזור אחורנית, לתקופה שהיתה לפני חמישים שנה ויותר, ולהשוות את הזמן הזה עם העבר. אני נזכר בחברי הטובים שיחד אתם למדתי; יחד אתם עברתי את כל השלבים ב„חדרים" וכן אצל מורים. אני נזכר בבעלי הבתים שהתפללו מי בבית־המדרש ומי בבית־הכנסת. אני נזכר ב„שטיבלעך" של הסידי כל חצרות הרביים וכן בחסידים, שהיו רגילים לבוא בלילות החורף לבית־המדרש, ללמוד וללמד את תלמידיהם חינם; זאת אומרת, לתת להם שיעור בתלמוד.

עוד היום מהדהד באוזני צליל קולותיהם ושירתם של הלומדים ודברי הפלפול החריפים של המתווכחים על סוגיה בגמרא. אינני מתכוון לשבח ולהעריץ במיוחד את יהדות דזיאלושיץ; הן מתוכה צמחתי. אני רק מעלה את המציאות היהודית שהיתה בימים ההם.

כל בעלי הבתים, שהזכרתי לעיל, היו צנועים, ישרים וחבריים; כולם, ללא יוצא מן הכלל, העשיר והעני. מה שהפליאני תמיד, היו דמותו ואופיו של בית־הכנסת בדזיאלושיץ. בניין בית הכנסת היה גדול והדור־מראה ובו הרבה ציורים אמנותיים שצוירו בידי צייר אמן, כגון: ציורי שנים־עשר המזלות, שנים־עשר שבטי ישראל, הוויטראג'ים וכו'. אופייני כשלעצמו הוא הדבר, שבבית־הכנסת התפללו רק בני „עמך": קצבים, סנדלרים, סוחרי סוסים ועוד.

המעמד הבעל־ביתי יותר התפלל בבית המדרש, שנמצא סמוך לבית הכנסת. העשירים יותר וכן החסידים התפללו איש איש ב„שטיבל" שלו השתייך. ה„שטיבל" היה שוכן לרוב בחדר קטן בלי שירותים, בלי מיתקנים היגייניים וסניטריים. מה שאין כן בית הכנסת. שם היה הכל ערוך ומותקן על הצד הטוב ביותר.

לא פעם שאלתי בעלי בתים ותיקים: מי בנה ומתי נבנה בית־הכנסת המפואר? ואף אחד לא ידע להשיב נכונה. אולם אפשר לקבוע בבטחון גמור, שזה היה אחד מבתי־הכנסת המפוארים ביותר.

באותה סביבה של בית־הכנסת ובית־המדרש נמצא בניין, שהכיל את המקווה ואת מרחץ־הזיעה. בכל ימי ששי בשבוע נזדמנו לשם כמעט רוב הגברים שבעיר. ברצוני לתאר את המחזה בתוך מרחץ הזיעה. כאן לא התביישו כלל להתפשט בפרהסיא והיו „מחיים את הנפש" במברשת ודלי. המברשת שימשה בעת ובעונה אחת, גם לנקות את הגוף וגם להצליף בו. כל אותו זמן זרמו בשפע האֵדים, שהתפרצו' מן התנור הענקי, שבער תמיד. הדלי שימש גם לשפוך מים על האדים וגם לצנן את הגוף אחרי המברשת החמה. אחרי כל הצליפות, ההזעה והצינון בדליי המים, ירדו וטבלו במי מקווה הקרים. ממש, מחיה נפשות.

באותו בית גר גם החזן של בית־הכנסת, יהודי בעל מנגן שגם אביו, סבו

ואבי סבו, היו חזנים. בניו של החזן היוו המקהלה. השתתף במקהלת עירנו גם החזן והזמר הידוע, איגנאצי מן, שבתקופה יותר מאוחרת הופיע באופרות הפולנית והצ׳כית. הוא היה יליד העיר דזיאלושיץ והחזן ר׳ יהושע שפיבק, הוא שגילהו ושלחו לעולם הגדול ללמוד שירה וחזנות. באותו בית גרו גם הגבאי והשמש, וגם חורת המצבות משה׳ל הזקן, שלפי האומדן, היה לפחות בן מאה שנה.

*

יצאתי את דזיאלושיץ ללודז׳ עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. אמנם במשך זמן קצר, בתקופת המלחמה, חזרתי לעיר, אבל בדרך כלל, לא היה לי קשר מתמיד עם דזיאלושיץ. הייתי עולה לעתים מזומנות על קברה של אמי ז״ל ובהזדמנויות נדירות אלו, נוכחתי לדעת כמה נתרוששו יהודיה.

בביקורי בבית הקברות היה אבי ז״ל מצביע, שליד קברה של אמי היו כמה קברים של אבות אבותינו, שרק בקושי ניתן לפענח את האותיות על מצבותיהם. לפי סברה, הן עומדות כבר כמה מאות שנים בבית־העלמין. אבי גם רמז, שהוא הכין לעצמו נחלת קבר ליד נחלת קברה של אמי. הוא היה מפטיר באנחה עמוקה: אינני מאמין עוד, שמי שהוא מצאצאי ימשיך לעשות כמוני.

כפי שהזכרתי לעיל, — התרוששה העיירה כליל. ביקשנו בכל כוחנו לשכנע את אבינו, שיקום ויסע אתנו ללודז׳. הוא לא רצה לשמוע על כך, בהדגישו, שמחובתו להשאר בדזיאלושיץ, משום שעליו לתמוך, במובן מוסרי וחומרי, ביהודים המתרוששים. הוא קשור למקומו הקבוע בבית־המדרש שקיבל בירושה מסב סבו; ובכלל הוא קשור בכל נימי נפשו לעיירה ולאנשיה.

בתקופה יותר מאוחרת, קנה אחי קארול, שטחי אדמה גדולים ופרדסים נושאי פרי בארץ ישראל המנדטורית. מגמתו היתה, להביא את אבינו — שהיה חקלאי מנוסה ושימש גם כיועץ לבעיות החקלאיות של בעלי האחוזות בסביבה — לשנות את דעתו ולבוא אתנו לארץ־ישראל. סוף־סוף נתן הסכמתו לכך.

כשהרעיון בשל, התחיל אבי בצעדים ראשונים להגשמת התכנית, כגון מכירת הבית שבנה על מגרש אביו. (בשטח זה היו בתיהם של אבות אבותיו, בהם התגוררו והקימו משפחות לתפארת). לפתע, בלילה מסויים ראה בחלומו את אביו המנוח (לא זוכר מקרה דומה שבו חלם על אביו), שהופיע לפניו כאדם צעיר ומלא מרץ ותבע ממנו, להמנע מלעשות את הצעד הזה ולנטוש את מקום נחלת אבותיו. הוא התעורר משנתו בשעות הבוקר נפחד ונבהל ומעוצבן מההופעה הפתאומית. כשלא מצא שום רמז ופשר לחלום המוזר, פנה אבי לרב המקומי, או לרבי דאז, לשאול עצה מפיהם. עצתם היתה למלא את חובתו כלפי אביו המנוח ולהשאר בדזיאלושיץ.

וכך, לצערי, נורה ונרצח אבי מורי בהיותו כבן 81 שנה, באזור השפלה ליד דזיאלושיץ. הרוצחים הגרמניים רצחוהו יחד עם רב העיר וזקני העדה היהודית.

*

אלה הם, בעצם, הזכרונות שאני זוכרם מדזיאלושיץ; אולם, בעת התחלת

המלחמה האיומה, כשהגרמנים התקרבו ללודז', מקום מגורי, שמעה האוכלוסיה האזרחית את תעמולת הכזב של הפולנים, שהצבא הפולני מפגיז ממטוסיו את ברלין. ביום החמישי של המלחמה ניתן ברדיו אות אזהרה וקריאה, שמכיוון שהגר־מנים מתקרבים ללודז', צריכים כל הגברים החייבים בשרות צבאי לפנות ליחי־דותיהם החונות בדרך לורשה. גם אני נשמעתי לפקודה ולקחתי אתי את בני הבכור למסע הנדודים, מכיוון שפחדתי להשאירו בשטח הכיבוש הגרמני. כך נדדנו יחד, אני, אחי יאנק וגיסי, עד שהגענו ללמברג. שם כבר מצאנו את הצבא הרוסי.

בלמברג הצלחתי לקשור קשר עם אשתי ובתי, שנשארו בלודז' והמשיכו לנהל, בהיעדרי, את בית־החרושת ואת בית־עסקי שם. שאיפתי היחידה היתה, להזור מהר ככל האפשר ללודז' למשפחתי ולעבור בצוותא אתם את הזמנים הקשים העתידים לבוא.

אשתי ופקידי המשרד הבכירים ניסו לשדלני ולמנוע ממני להגשים את הרעיון הזה. הנמקתם היתה פשוטה בתכלית: היות ובבית־חרושת עובדים כמאה „פולקסדויטשה", וקשה לחזות מראש את העמדה שינקטו עם שובי ללודז' — למרות היחסים הטובים ששררו מתמיד ביני ובין ה„פולקסדויטשה", — על כן הם הביעו את דעתם, (שהיתה זהה עם השקפת בני, אשר היה יחד אתי, בלמברג), שמוטב, כי נשתדל להגיע בכל הדרכים האפשריות לרומניה, ומשם, לחפש פתרון להציל גם אותן.

קיבלתי את הצעתם ובחודש דצמבר 1939, עלה בידי לעבור את הגבול לרומניה. משם קשרתי קשרים עם משפחתי בפולין, עם אחי קארול ששהה בארץ, ואחי הצעיר ממני, יהודה, ועם אחותי רחל ומשפחתה, שהתישבו כמה שנים לפני המלחמה בארץ־ישראל.

כאמור, הגעתי עם בני לרומניה. ומצ'רנוביץ קשרתי קשרי מכתבים עם אשתי ובתי. כתוצאה מכך קיבלתי מכתב מבתי ובו תיאור נאמן ומפורט מן המאורעות שקרו להן בזמן ההוא. במיטב הכישרון הספרותי שנתברכה בו ובסגנון מלא בדיחות דעת, כתבה לי כדלקמן:

„בחודש ינואר 1940, נאלצתי לעזוב את לודז', משום שהגרמנים הקימו בלודז' גיטו ליהודים ורוב רובה של לודז' היהודית רוכז בגיטו. פחדנו שאותו גורל יקרה גם אותנו, ואז החליטה אמא לברוח לורשה, כי בזמן ההוא עוד לא היה גיטו בורשה וקוינו שם להשיג דוקומנטים, לעזוב את פולין. את כספנו במזומן ובתכשיטים, שהפקדנו בידי מנהלת המשק הנוצריה, איבדנו, כי בדרך ערכו הגרמנים חיפוש אצלה ולקחו את הכל.

בורשה, קיבל את פנינו הסוכן שלנו, קגן, והכניס אותנו לדירתו המרווחת. אצלו גרו בעת ההיא מוניה קוויאט עם אשתו וילדיו, כל משפחת רוטנברג מצד אמי ז"ל. אמנם קשה היה לקבל מצרכי מזון, אולם הסתדרנו איכשהו. כל המאמצים וההשתדלויות להשיג דרכונים והיתר יציאה עלו בתוהו. תקוותנו היחידה היא, שאתה תשלח לנו מרומניה או מפלשתינה את המסמכים הפורמליים הדרושים ונוכל לעזוב את פולין ולהצטרף אליכם".

בתי כותבת הלאה:

„בחודש מרץ, 1940, הגיע אלינו גבר אחד ובשם דודי קרול הביא מארץ־ישראל עשרים סרטיפיקטים וכרטיסי רכבת עד טרייסט, שסודרו ע״י מר וינברג מחברת ,וואגון־לי׳. אתם יכולים לתאר לכם את השמחה והרושם העצום, שהידיעה הזאת השאירה אצל בני משפחתנו, שלמענם נועדו הסרטיפיקטים. הודענו לכל בני המשפחה, שמוכנים בשבילם סרטיפיקטים וכרטיסי רכבת עד טרייסט ומחכה אצלנו אדם, המקבל תשלום בעד סידור הענין ועל כולם לבוא לורשה. ומיד הגיעו אלינו: הדוד יאנק עם משפחתו, הדוד מייטק עם משפחתו, הדודה רוזשיה עם בנותיה וחתניה. הם הגיעו מתוך ציפיה רבה לרגע המיוחל, לעזוב את פולין הארורה.

לצערי, חלתה אז סבתא ואמא נאלצה לדחות את הנסיעה. בינתיים התחדדו היחסים המדיניים בין איטליה ובין בנות־הברית וכבר אי־אפשר היה לנסוע לטרייסט. וכאן קרה עוד משהו גרוע מזה: מר וינברג התקשר עם סוכן גיסטפו והעניק לו סכום כסף גדול, שילווה אותנו בדרכנו עד טרייסט. וכשנודע לו על השינוי הפתאומי הזה הוציא באיומים שונים את כל הכסף שברשותנו. אבא היקר! כך איבדנו כל זיק של תקוה, שנוכל עוד לצאת מן הגיהנום והדודים, יאנק ומייטק לקחו אותנו לדזיאלושיץ. אז יצאנו, כל בני משפחתנו — שהיו מועמדים לנסיעה — לדזיאלושיץ, לסבא שלנו. הם חשבו, שיותר קל ויותר בטוח יהיה לעבור שם את הזמן הקשה.

דודותי, בנות הסבא: רוזשיה, שפרה וסימה, עם משפחותיהן נכנסו לדירת הסבא ובחלקן התגוררו אצל השכנים. אמא ואני, לקחנו חדר — אם אפשר לכנות זה בשם חדר — כדיירי משנה אצל משפחה עניה. בזמן ההוא הגיעו הרבה יהודים, שברחו מן הגיטאות בערים הגדולות, והיתה צפיפות איומה בדיור והסבל היה בלתי אנושי״.

„העיירה דזיאלושיץ״ — כך מתארת בתי במכתבה — „עשתה עלי רושם מדכא, על סימטותיה המלוכלכות, בתיה, צריפיה המטים ליפול והעדר סידורים היגייניים יסודיים כל שהם. הם היו בלי מים, בלי חדרי אמבטיה, בלי בית־שימוש בדירה. העניות והפרימיטיביות הטבועה על פניהם של התושבים לא אישרה את העובדה, שאתה, אבי היקר, נולדת וגדלת במקום הזה. המורשת האריסטוקרטית שלך, ההשכלה והידע, לא איפשרו לי להאמין, שאמנם מוצאך מהמקום הזה״.

„אבא יקר!

„בעת שאני שוכבת בלילות על מיטתי הארעית ואינני יכולה להירדם, אם בגלל הרעב המציק לי, ואם בגלל המחשבות המטרידות אותי: כי בדמיוני, אני רואה אותך לפעמים כנשר מעופף ועל כנפיך יושב אלפרד אחי. ואז מציקה לי השאלה: למה אמי ואני אינן יושבות כאלפרד תחת כנפיך ואתה הלוא חייב להגן גם עלינו. אבא יקר! בדזיאלושיץ האפלה והחשוכה יורדים גשמים ובעיני זה נראה כקללה. נדמה לי, כאילו, במקום הזה אינה זורחת אף פעם השמש. לבטח, אינך זוכר כבר את הרפש והבוץ ברחובותיה והחושך הגדול בסימטאותיה. אין לנו חומר

הסקה בחדרנו הקטן, אין לנו גם בגדים חמים לחמם אותנו בקור הזה. נעלי קרועות ובלויות, ואף על פי שסבא הבטיח למסור לסנדלר מכר שלו לעשות סוליות לנעלי, וזו אחת המותרות הגדולות בדזיאלושיץ, להתקין סוליות לנעלים, בסופו של דבר לא תיקנו את נעלי הקרועות. אני שוכבת ושומעת את אנחותיה העמוקות של אמי בשנתה. לרוב היא חולמת עליך ועל אלפרד בנה. ואין היא, על פי האמת, מגלה לפני את חרדתה. כן אני שומעת, איך בחדר הסמוך דולף הגשם, טיפה אחרי טיפה, לתוך החדר ואני מהרהרת, כי בקרוב יחדור הגשם גם לחדרנו ויגיע עד למיטתי. ברגעים אלו, אני מעלה בדמיוני את הארמון המפואר של דוד קרול בלודז' והגן המטופח בחצר הבית שצמחו בו ענבים ואפרסקים, פירות טרופיים, שהם נדירים מאד בארץ קרה כפולין. מן הצד השני של הגן התנוסס בית־החרושת המודרני ובו עבדו כמה מאות פועלים ופקידים. כולם ידעו בלודז' שבית־החרושת של הדוד קרול הוא אחד המפעלים המודרניים באירופה. לא רק בין התעשיינים היהודיים אלא בין המפעלים הגרמניים נודע מפעל זה, כאחד ממפעלי התעשייה למשי הגדולים ביותר בלודז'. עוד אני רואה את שני הזקיפים במדי שרד עומדים בכניסה לשני השערים, שני גברים במראה פנים הדור, מלובשים ומצוחצחים עד הכפתור האחרון. היו נוהגים לשאול את הדוד על כל אחד המבקש להכנס פנימה, ורק אחרי מתן רשות, הכניסוהו לארמון. וכעת אני נמצאת בחדר הנידח, שהגשם דולף בו דרך הגג והקור חודר לתוך עצמותי. הן המצב עצוב מאד והחורף קשה. רק תודות לדודים, מייטק ויאנק, התומכים בנו ומחלקים אתנו כל פרוסת לחם אנו ממשיכות להתקיים, כי אחרת לא היינו מחזיקות מעמד. אל תקבל את זה, אבא יקר, כנזיפה מצדי על שנסעת מאתנו והשארתנו בודדות ואומללות. אני יודעת שזו יד־הגורל. וסמוכה ובטוחה אני, שהיית הוזר אלינו אילו יכולת — כיוון שבעצם, כל נדודיך היו מיועדים ומחושבים להציל אותנו. מה שכתבתי לעיל, לא היו אלא רפלקסים של הלומותי, חולשה שאדם מרגיש בשעה של יסורים בלתי אנושיים וחוסר אונים".

„והנה בתוך המאורעות החשוכים האלו זרחה השמש קצת בשבילי. באותם הימים האפלים הכרתי אדם צעיר, ועד כמה שזה לא יהיה מוזר, הוא בעל תרבות גרמנית, משום שאביו לקחו אתו, בעודו ילד רך, לגרמניה. שם למד, גדל ורכש תואר אוניברסיטאי, ורק בדרך מקרה חזר בימי המלחמה לדזיאלושיץ. וכך הכרתיו ונפשו דבקה בנפשי. שמו הוא, יעקב ניפקר, והייתי מסוגלת לכתוב עליו הרבה. על תלעג לי, אבא יקר, אני מאמינה שאהבה הדדית קושרת אותנו יחדיו. אמנם, רק בת $16\frac{1}{2}$ שנה אנוכי, אך תקופת המלחמה הקצרה הצליחה להוסיף לכולם, וגם לי, כמה שנים של בגרות ונסיון. ומה שביטאתי בשפתי הדלה, שאנו מאוהבים, זה לא פרי דמיון ילדותי או הונאה עצמית, אלא עובדה ומציאות פשוטה כמשמעה. הצעיר הזה הזמינני לעתים קרובות לבקר אצל משפחתו. ומעניין, למרות הרפש והבוץ, למרות הבתים המטים ליפול, שררה בבית משפחתו אווירה עליזה יותר. התחלתי לחבב לא רק את יעקב, כי אם גם את סביבתו. בקיצור, החלטנו להתחתן, ולהחלטה זו היה קשה לי להגיע בלי הסכמתך ובלי נוכחותך במקום".

„אבא! האמן לי, כשרוני אינו מספיק לבטא את ההרגשות שהתרוצצו בקרבי לעשות את הצעד הזה, לצעוד לדרך החיים העתידה בלעדיך ובלי ליווי ברכותיך".

„אולם כידוע לך, אף אחד אינו יודע מה צפוי לו ומה יום המחרת מכין בשבילו. רק משום כך החלטתי, בהסכמת אמי האהובה ובהסכמת סבי היקר וכל משפחתי הענפה, לעשות את הצעד הזה. ואני מאושרת, שבחרתי לי בן־זוג כה נהדר, ישר והגון, איש תרבותי. אני בטוחה, שאם תכיר אותו מקרוב, תסכים לדעתי ולהחלטתי ותאהבנו כמו אב את בנו".

„בינתיים ובמשך הזמן הזה" — כך כותבת בתי הלאה — „באה השואה האיומה על דזיאלושיץ היהודית. הרוצחים ההיטלריים החלו להשתולל ואספו, ביום בהיר אחד, את זקני העיר עם הרב המקומי ואת כל בעלי הבתים המכובדים, — ביניהם גם את סבא היקר, ובאופן אכזרי וברוטלי רצחו את כולם במקום המכונה 'בורות' (דאלעס). אין בכוונתי לתאר ולבכות את המחזה העגום ואת ההרגשה שהמעשה הרצחני הזה עורר אצל כולם. ידענו גם, ששארית היהודים בדזיאלושיץ יגורשו באותה מידה. הסיסמא היתה: כל אחד ימצא את דרכו איך להציל את עצמו לפי הבנתו ולפי יכולתו".

„כעבור זמן קצר הוחלט במועצה משפחתית, — בעלי יעקב עם אמי האהובה, לברוח ולהסתתר באחד הכפרים עד יעבור זעם; כלומר, עד אחרי הגירוש הסופי. וכך נדדנו מכפר לכפר ומאיכר לאיכר מורדפים מפחד הגרמנים והפולנים גם יחד. מצבנו החמיר והחריף עוד יותר על ידי איום התושבים הפולניים ולבסוף נאלצנו לחזור לדזיאלושיץ. לצערנו, מצאנו עיר ריקה. לא נשאר אף יהודי בדזיאלושיץ. במצב כזה לא יכולנו להשאר עוד בעיר והחלטנו לנדוד הלאה. כך נדדנו והרחקנו לכת עד שביום בהיר אחד הגענו לקראקוב. בעלי נלקח למחנה עבודה בקרבת קראקוב ואני הסתדרתי בניירות אריים, יחד עם אחיינית בעלי. בקראקוב ניסיתי לחפש קשר עם אמא ועם המשפחה כולה. אך לאכזבתי הגדולה, לא יכולתי למצוא את מקום מגוריהם ולא ידעתי איפה לחפשם. הצלחתי למצוא את הדוד יאנק, אשר התאבל על מות אשתו, שמתה מיתה טבעית. כמו כן מצאתי את הדוד מייטק ושניהם גם יחד לא ידעו לאיזה מקום סחבו הגרמנים את ילדיהם. נשמרתי ונזהרתי לא להיפגש תכופות עם הדודים, כדי שלא יבחינו בי, כי אני יהודיה. ובינתיים כולם מחייכים אלי ומסבירים לי פנים, משום שאני יפה ומפותחת כאשה ממש. גם הרוצחים הגרמניים עוקבים אחרי, מחייכים לעברי ורוצים להכירני מקרוב, מכיוון שהם סבורים, שאני גרמניה או אשה שבדית".

„כל הגורמים האלו מקשים את יציאתי לרחוב, משום שהגרמנים וגם הפולנים מתנכלים לי ורוצים להכשילני. כנראה, שלא תהיה לי דרך אחרת אלא להכנס למחנה העבודה, שם נמצא בעלי ונוסף לכך יש לי הרצון והציפיה, לחלק יחד עם בעלי את הגורל הקשה והאכזרי..."

כאן אני נאלץ להפסיק. כי אני נזכר במלותיה האחרונות של בתי, במכתבה האחרון: „הצילו, אנשים יקרים, אנו טובעים... הדמעות חונקות אותי וחסל..."

יותר אינני יכול גם אני להמשיך...

דוד געלבאַרט (באַלטימאָר)

די דזשאַלאָשיצער טראַגעדיע

די סטאַוויסקע

ווער אין דזשאַלאָשיץ, האָט נישט געקענט די סטאַווּיסקע, דער איינציגער צענטער פון ספּאָרט אין שטעטל. קליין און גרויס, און ספּעציעל די יוגנט, האָט דאָ געפונען דעם פּלאַץ צו שפּילן זיך אין זומער. דאָ האָט מען געקענט טרעפן אַ ייִנגל אַנגעטאָן אין אַ לאַנג קאַפּאָטקעלע, מיט אַ ייִדיש היטל, ווי ער קאָלערט אַ רייף, אָדער שפּילט אַ „יעגער" מיט אַנדערע חברים, וואָס האָבן באַשלאָסן נישט צו גיין אין חדר אַריין. די סטאַווּיסקע איז אויך געווען דער פּלאַץ פון פוסבאָל־מעטשן, דאָ זענען פאָרגעקומען די באַקאַנטע פוסבאָל־שפּילן צווישן די ייִדישע און פּוילישע גרופּן. דער ייִדישער פוסבאָל־קלוב „הגיבור", מיט זיינע באַקאַנטע שפּילערס, די דריי ברידער זאַכן (די טישלערס), יחיאל הופערט, לייבטשע טייטל־בוים און אַנדערע. דאָ זענען אויך אויפגעטרעטן די פּוילישע שפּילערס פון „לאָט", די אייביקע קעגנער פון ייִדישן „הגיבור". די מעטשן צווישן די צוויי קלובן, האָבן אין זומער קאָנצענטרירט די ייִדישע און פּוילישע באַפעלקערונג פון שטעטל. זייער אָפט האָט זיך דער שפּיל פאַרענדיקט מיט אַ געשלעגעריי צווישן ייִדן און גויים, די דזשאַלאָשיצער גולאַנעס. די גרופּע וואָס האָט פאַרשפּילט האָט געהאַט טענות, אַז מען האָט זיי באַעוולט. דאָ, אויף דער סטאַווּיסקע, האָט נישט איינמאָל אויפגעשטעלט זיין גרויסן צעלט אַ צירק, וואָס האָט וואַנדערנדיק, פאַרבלאָנדזשעט אויך קיין דזשאַלאָשיץ. דאָס שטעטל האָט געהאַט אַן אַטראַקציע. חדשים־לאַנג נאָכדעם ווי דער צירק האָט פאַרלאָזט דאָס שטעטל, האָט מען נאָך גערעדט און געשמועסט, וועגן די וווּנדער, וואָס דער צירק האָט באַוויזן.

דאָ, אויף דער סטאַווּיסקע, האָט אָבער אויך נישט איין חדר ייִנגל באַקומען פון זיין פאָטער מיטן פּאַסעק שלעק אויף דעם גאָלן אונטערטייל, ווייל ער איז אַנט־לאָפן פון חדר. די סטאַווּיסקע איז אין זומער געווען דער ספּאָרט־צענטער פאַר דער יוגנט. דעריבער האָט דער פּלאַץ תמיד געברויזט, די געשרייען האָט מען געהערט פון דער ווייטנס. אין ווינטער, אָבער, איז דער פּלאַץ געווען פאַרשנייט און פאַרשלאָפן. אין פרילינג און אין האַרבסט איז די סטאַווּיסקע געוואָרן אַ גרויסער טייך.

סטאַווּיסקער איינוווינער

אַרום דער סטאַווּיסקע, זענען געשטאַנען קליינע הייזלעך, באַוווינט פון אַן

אַרעמער באַפעלקערונג, ס׳רוב האָבן דאָ געוווינט גויים. בעלי מלאכות, אָבער אויך איינצעלנע יידישע פאַמיליעס, וואָס מען קען זיי אויף די פינגער אויסרעכענען. געוווינט האָט די פאַמיליע יאַסנע, וואָס האָט געהאַט אַ יאַטקע. נישט ווייט פונעם שעכטהויז האָט געוווינט די פאַמיליע פייגנבלאַט. און אין עק פון די סטאַוויסקע, האָבן געוווינט די סמאָלאַזשעס. אין צווייטן עק האָבן געוווינט דריי יידישע פאַמיליעס, די פאַמיליע ברענער, אבא באַליצקי, און מיין אומפאַרגעסלעכע פאמיליע — נחום געלבאַרט מיט זיין פרוי און קינדער ז״ל. מיין פאָטער ז״ל, איז נישט געווען קיין דזשאַלאָשיצער, ער איז געבוירן געוואָרן אין וואָלבראָם, אַ זון פון חיים און חנה׳קע געלבאַרט, און דאָרט די קינדעריאָרן געלעבט. אין יאָר 1916 האָט ער געהייראַט מיט שרה׳לע, אַ טאָכטער פון יהודה און ביילע זאלצמאַן, אַן אייניקל פון די פאַציעס, און זיך באַזעצט אין דזשאַלאָשיץ.

די תבואה סוחרים אין דזשאַלאָשיץ

צווישן אַנדערע דזשאַלאָשיצער פרנסות, איז אויך געווען אַ פרנסה וואָס האָט געהייסן : תבואה־האַנדל. אַ בכבודיקער מסחר, אָבער גאָרנישט קיין לייכט שטיקל ברויט. ס׳רוב סוחרים, האָבן די גאַנצע וואָך געוואַנדערט פון דאָרף צו דאָרף, פון איין פויער צום צווייטן, און אויפגעקויפט וואָס עס האָט זיך געלאָזט — תבואה, פאַסאָלעס, באָבעלעך, געטריקנטע פרוכטן, בעיקר — פלוימען, ביי דער געלעגנהייט האָט מען געהאַנדלט אויך מיט אַנדערע פראָדוקטן, ביי וואָס מען האָט נאָר געקענט פאַרדינען אַ זלאָטע, איז געווען כדאי צו ברענגען פרייטיק אין שטעטל אַריין. דאָס איז געווען איין סאָרט תבואה סוחרים. עס איז אָבער געווען נאָך אַ סאָרט פון סוחרים, די וואָס האָבן נישט פאַרלאָזט דאָס שטעטל. יעדן טאָג פלעגן זיי זיך אָוועקשטעלן אויפן וועג, אין עק פון שטעטל, און אָפּגעוואָרט די פויערים, וואָס זענען געקומען אין שטאָט אַריין. יעדער פויער האָט מיטגעבראַכט מיט זיך אַ זאק קאָרן, אַ זאַק ווייץ אד״גל כדי דאָס צו פאַרקויפן דאָ, אין עק פון שטאָט.

זומער און ווינטער, אין רעגן און שניי, האָט זיך געפירט דער האַנדל. אַ קלייניקייט, יידן דאַרפן פרנסה. נישט איינמאָל האָבן זיי זיך צעקריגט מיטן קאָנקורענט, זיך אַריינגעזאָגט, אָבער ערב יום־כיפור ווידער זיך איבערגעבעטן. טאָג איין טאָג אויס, אַ חודש נאָך אַ חודש, יאָרן זענען פאַרביי, און דער מסחר האָט זיך ווייטער געפירט, יידן האָבן זיך מפרנס געווען.

דער דריטער סאָרט סוחרים זענען געווען, די אַזוי גערופענע : הורטאָווניקעס. די האָבן אויפגעקויפט, אַלע סאָרטן תבואות, פאַסאָלעס, געטריקנטע פרוכטן, זיי מאַגאַזינירט ביי גערטלערן און וואַגאָנענווייז געשיקט נאָך בענדין, סאָסנאָוויץ און קאַטאָוויץ. דער הויפט־אָפּנעמער פון מיין פאָטערס סחורה איז געווען די פירמע שיינבערג־און־בוכווייץ אין קאַטאָוויץ.

מיין פאָטער ז״ל, האָט געפירט דעם מסחר, בשותפות מיט זיין שוואָגער, לייבל ספּאַקאַינע, יאָרן־לאַנג. שפּעטער האָט ער אָפּגעקויפט דעם האָלץ־סקלאַד פון אבוש גראַנאַטמאַן. אַ פּאָר יאָר פאַר דעם קריג־אויסברוך, האָט ער פאַרלאָזן

זשאַלאָשיץ. אָבער אין דריטן טאָג נאָך דעם קריג־אויסברוך, האָט ער ווידער געפּאַקט די פּעקלעך און צוריק אַהיים קיין דזשאַלאָשיץ. ווידער געזוכט פּרנסה ביי דעם אַלטן מסחר, אָבער אין צווישנצייט האָט זיך פיל געענדערט. גזירות און קאָנטריבוציעס האָבן נישט געפעלט. אין אָנפאַנג האָט זיך דער מסחר געפירט נאָך לעגאַל. שפּעטער איז פאַרבאָטן געוואָרן דער האַנדל מיט תבואות, וואָס האָט געדראָט מיט טויט־שטראָף. מען דאַרף דאָך אָבער לעבן, האָבן יידן, און אויך מיין פאָטער ז״ל, געקויפט קאָרן, געלאָזט עס מאָלן אומלעגאַל אין דאָרף לוסעוויץ, ביי זאַלע וויינבוים, דאָס מעל פאַרקויפט אויפן פּלאַץ. אָבער אויך דער האַנדל האָט נישט לאַנג געדויערט. ווי אַלע דזשאַלאָשיצער, האָבן מיר פאַרקויפט דאָס צירונג און געלעבט מיט פּיין און שרעק, אָבער געלעבט ווי־עס־איז.

די אויסזידלונג

יעדער ייד, האָט געמוזט זיין באַשעפטיקט ביי פּראָדוקטיווע אַרבעט פאַר די דייטשן. אַזוי איז אין מיין גורל געפאַלן צו אַרבעטן אין מאַגאַזין פון תבואות, ווו די פויערים האָבן צוגעשטעלט זייערע קאָנטיגענטן. דער מאַגאַזין איז געווען נישט ווייט פון דער באַן־סטאַציע. דער לייטער איז געווען, טרילינסקי.

ווען די שטאָט איז אַרומגערינגלט געוואָרן דורך ס.ס. און יונאַקעס, בין איך געווען ביי דער אַרבעט, און האָב מער נישט געקענט קומען אַ היים. האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן צווישן די זעק צוזאַמען מיט ברוך פּאָפּער. די גאַנצע נאַכט האָבן מיר געהערט שיסערייען. ברוך פּאָפּער האָט באַשלאָסן אַרויסצוגיין, טראָץ דעם וואָס איך האָב אים געוואָרנט ער זאָל נישט אַרויסגיין. צומאָרגנס אין דער פרי, איז ער אַרויס, אָבער נישט ווייט דערגאַנגען, מען האָט אים אויפן וועג דערשאָסן. איך בין געלעגן באַהאַלטן ביז 11 אַזייגער. איך האָב געבעטן טרילינסקען ער זאָל מיך צופירן צו דער קאָלייקע ווו איך האָב געטיילט בשותפות דעם גורל פון אַלע דזשאַלאָשיצער — צוזאַמען מיט מיינע עלטערן און געשוויסטער אַוועק קיין מיעכאָוו, און מיט אַ סך יונגע קרעפטיקע דזשאַלאָשיצער יידן אָפּגעשיקט געוואָרן קיין פּראָקאָטשים, ווו מען האָט אונדז קאָנצענטרירט.

דאָ הויבט זיך אָן די אמתדיקע מאַרטיראָלאָגיע פון די דזשאַלאָשיצער יידן: הונגעריקע, געטריבן ווי די הינט, נאָר בלויז פאַר וועלן קויפן עסן ביי אַ פּאָלאַק האָט אַ דייטש מיט זיין ביקס מיר צעבראָכן די נאָז. דער לאַגער איז געווען אַ קאָנצענטראַציאָנס־פּונקט פון יידן פון דער גאַנצער געגנט: דזשאַלאָשיצער, סקאַלבמיזשער, מיעכאָווער, סלאָמניקער א.א.וו. דער לאַגער אַליין איז געווען ערשט אין גאַנג פון בויען, דער ווינטער האָט זיך דערנענטערט, אין רעגנס און קעלט האָבן מיר געאַרבעט שווער און ביטער, נישט זעענדיק קיין פונק פון האָפענונג, מאַראַליש צעבראָכן, פול מיט צער נאָכן פאַרלירן די סאַמע נאָענטסטע, ווי פאַרשקלאַפט אויף אייביק, פלעגן גרופּן יידן גיין אין קראָקעווער געטאָ אויף אַנטלויזונג. גייענדיק מיט אַ גרופּע אין געטאָ איז מיר געלונגען אויסצובאַהאַלטן זיך און פאַרבלייבן אין געטאָ, ווו עס האָבן נאָך געוווינט יידן. קלאַנגען זענען

דערגאַנגען צו מיר, אַז אין דזשאַלאָשיץ זענען ווידער דאָ יידן. אַ היים, אַ היים, צוריק געלאָפן קיין דזשאַלאָשיץ מיט אַ לאַסט־אויטאָ. קיין היים איז אָבער נישט געווען.

צווישן צוויי אויסזידלונגען

דזשאַלאָשיץ אין אָקטאָבער 1942, נאָך דער ערשטער אויסזידלונג האָט אויסגעזען ווי אַ גרויסער בית־קברות אויף וועלכן עס דרייען זיך אַרום לעבעדיקע מתים. אַ פּאָר הונדערט יידן זענען צוריקגעקומען פון די פעלדער. אַלע זענען געווען אויסבאַהאַלטענע און אַנטלאָפענע פון די לאַגערן, צעבראָכענע נשמות דרייען זיך אַלץ אַרום אין ווי און ווינד. דערמאָנט מען זיך וואָס עס איז געווען און עס איז מער נישט דאָ.

שווער אויפצולעבן אין די מחשבות דעם אַמאָל. די שטאָט, וואָס האָט אַמאָל געברויזט מיט לעבן און פרייד, איז איצט געווען טויט. דער טויט הערשט אויף יעדן שריט. דזשאַלאָשיץ איז באַגראָבן אין די דאָלעס, אין דריי לאַנגע קברים. אָבער אויך די רעשטלעך וואָס זענען צוריקגעקומען האָבן נישט לאַנג געקענט פאַרבלייבן. איין וואָך נאָך מיין צוריקקומען, נאָך גרויסע שוועריקייטן, צוריק אַריין אין דער דירה (געמוזט זיך טיילן מיטן ביסל פאַרמעגן וואָס איז געבליבן, לײדער, מיט יידן, וואָס האָבן נאָך געזוכט רייכטום) — האָט אין טיר אָנגעקלאַפּט אליהו זילבער (זוסמעס זון), און מיר באַקאַנט געגעבן, אַז אין 15 מינוט דאַרפן זיך אַלע יידן שטעלן אויפן מאַרק. עס איז ווידער אַן אויסזידלונג. ווידער לויפן, ווידער שלעק באַקומען, און וואָס וועט ווייטער זיין? איך דאַרף שנעל באַשליסן. נאָר פופצן מינוט זענען מיר פאַרבליבן, דער מוח אַרבעט שנעל, באַגאָסן מיט שווייס. איך באַשליס זיך נישט צוצושטעלן. זאָל זיין וואָס עס זאָל זיין, נאָכאַמאָל גיי איך נישט ווי אַ שעפעלע אויפן מאַרק.

אויסבאַהאַלטן זיך אין דזשאַלאָשיץ

נישט קלערנדיק לאַנג, בין איך אַריין מיט מיין ביסל פאַרמעגן צו די קאָנטאַרסקעס אויף דער סטאָוויסקע, און באַהאַלטן זיך אויף דעם צווייטן בוידעם האַרט אונטערן דאַך ווו עס האָט קיינער נישט געקענט חלומען, אַז ס'איז מעגלעך ס'זאָל דאָרט קענען אַ מענטש לעבן און אויסהאַלטן. בייטאָג בין איך געלעגן אין מיינע צרות, איין ייד אין אַ ים פון שנאה, אין גרויזאַמע געדאַנקען זיך געמאַטערט. כ'האָב געהערט געגוי ווי די דייטשן מיט די פּאָלאַקן פאַרהאַנדלען און פאַרקויפן די ידישע וווינונגען. ידיש פאַרמעגן, ידיש האָב און גוּטס, געזאַמלט דורך דורות, פון עלטערן, זיידעס און באָבעס — ווערן פאַרקויפט דורך די בעסטיאַלע מערדער פאַר גראָשנס. און איך דאַרף דאָס אַלץ הערן. איך דאַרף זיין דער איינציקער עדות און זען ווי מען ראַבעוועט און מען צעשטערט ידיש פאַרמעגן. די נשמות, דאָס לעבן האָבן זיי שוין צוגענומען. וואָס האָט שוין יעצט אַ ווערט דאָס ביסל פאַרמעגן? „הרצחת וגם ירשת?!" דאָפּלט שווער זענען געווען די נעכט. איך פלעג

אַפּט אַרויסגיין שפּעט ביינאַכט, אויסגלייכן זיך אַ ביסל די ביינער. די שיסערייען האָבן נאַכט נאָך נאַכט אומגעברענגט יידן, וואָס מען האָט נאָך געפונען באַהאַלטן דאָ און דאָרט. איך האָב זיך אַליין געפרעגט, ווי לאַנג, דוד, וועסטו זיך באַהאַלטן? ווי לאַנג וועט עס דיך געלינגען? פריער אָדער שפּעטער, וועט די קויל אויך מיך געפינען. דער באַשלוס צו פאַרלאָזן מיין באַהעלטעניש איז געקומען אין טאָג ווען עס האָבן מיר דערציילט די קאָנטאַרסקעס, וואָס האָבן מיך אויסבאַהאַלטן, אַז היינט האָט מען דערשאָסן מאיר שולימאָוויץ מיט זיין פרוי און זיין זון יאָסל, מיין חבר פון קינדעריאָרן. דאָס האָב איך שוין נישט געקענט איבערהאַלטן, און האָב באַשלאָסן נישט בלייבן מער אין דזשאַלאָשיץ. כ'האָב שוין נישט געהאַט קיין מענטשלעכע צורה — נישט ראַזירט זיך שוין מער ווי צוויי וואָכן, פאַרשמוצט און פאַרלויזט. איך האָב געבעטן מען זאָל מיר ברענגען אַ באַקאַנטן קריסט פון יאַזדאָוויץ. ער האָט מיך אָפּראַזירט, זיך אַ ביסל ענלעך געמאַכט צו אַ מענטש. מיין לעצטן רוקזאַק געלאָזן ביי די קאָנטאַרסקעס, און דורך מיעכאָוו זיך געלאָזט קיין קראָקע. אַרויף אויף קאָביעזשינסקע, ווו עס האָבן געאַרבעט דזשאַלאָשיצער מענער אין דער פירמע שטראַוך.

מיט דזשאַלאָשיצער אין די לאַגערן

די אַרבעט אויף דער קאָביעזשינסקע, ביי דער פירמע שטראַוך, איז נישט געווען קיין לייכטע. מיר דזשאַלאָשיצער בחורים האָבן פלוצלינג געדאַרפט ווערן קאַנאַלי־זאַציע־ און מעליאָראַציע־אַרבעטער. אָבער אין פאַרגלייך מיט וואָס עס האָט אונדז שפּעטער געוואַרט, איז די אַרבעט געווען אַ לייכטע. די דייטשן האָט אָבער נישט געשמעקט עס זאָלן זיין פריוואַטע לאַגערן. לאַנגזאַם זענען אַלע אַרבעטס־פּלעצער קאָנצענטרירט געוואָרן אין פּלאַשאָוו, ביי קראָקע. דער לאַגער איז געווען אויפן יידישן קראָקעווער בית־הקברות. מיט נאָך אַנדערע דזשאַלאָשיצער האָב איך גע־אַרבעט אין דער שלאָסעריי. דער פאַראַנטוואָרטלעכער פון דער שלאָסעריי, איז געווען יעזשיק שפּירא, פון די דזשעקאַנאָוויצער שפּיראָס. איך וועל נישט פּרווון צו שילדערן דעם לאַגער פּלאַשאָוו, עס האָבן שוין זיכער אַנדערע דאָס געשילדערט, אָבער וואָס עס האָט פּאַסירט אין דער שלאָסעריי, וויל איך באַשרייבן צוויי קורצע פאַלן.

איך וויל איר זאָלט וויסן אין וואָסערע באַדינגונגען ס'האָבן געלעבט די דזשאַלאָשיצער. די אַרבעט אין דער שלאָסעריי איז אויך געווען אין די נעכט. זייער אָפט האָבן מיר געהאַט באַזוכן פון די ס.ס.־לייט. יעדער באַזוך איז געווען פאַר־בונדן מיט קרבנות. ספּעציעל ווען דער לאַגערפירער, געט, ימח שמו וזכרו, איז געקומען.

איינמאָל, שפּעט ביינאַכט, איז ער אַריין אין דער שלאָסעריי און געפרעגט דעם פאַראַרבעטער יעזשיק שפּירא, וויפל אַרבעטער ער האָט. דער פאַראַנטוואָרט־לעכער שפּירא, נישט וויסנדיק גענוי וויפל מיר זענען, האָט געמאָלדן אַז מיר זענען 33 מאַן, גלויבנדיק אַז ער וועט זיך באַנוגענען מיט דעם. דער שיכורער געט, ימח

שמו וזכרו, האַט באַפוילן אויסשטעלן זיך אין דריי און ציילן. ווי באַקאַנט האָט קיינער נישט געוואָלט שטיין אין די ערשטע רייען. יעדער האָט געזוכט זיין פּלאַץ אין דער צווייטער אָדער דריטער רייע. צום סוף איז אויסגעקומען אַז איך בין געבליבן שטיין אין דער ערשטער רייע, דער זיבעטער. ביים ציילן האָב איך פּאַר שרעק מיטגעציילט מיט דעם זעקסטן און געזאָגט זעקס. (דער ציפער זעקס אין לאַגער, איז געווען אַ וואָרענונג צו אַרבעטן פלייסיק — ווען עס האָט זיך דערנענטערט אַן ס.ס.־מאַן). דער רוצח געט האָט דאָס געוווּסט, און מיט כעס געשריגן: דו רופסט זעקס! אַרויסגעצויגן דעם רעוואָלווער, געצילט מיך צו שיסן. אָבער אַ נס פון הימל, דער רעוואָלווער האָט זיך אים פאַרהאַקט און עס איז אים נישט געלונגען צו שיסן. דערווייל האָבן אַלע אַדורכגעציילט, און אַ מזל — די צאָל האָט געשטימט. מיר זענען באמת געווען 33 מענטשן. זכות אבות איז מיר בייגעשטאַנען און איך בין געבליבן לעבן. צוויי מינוט שפּעטער האָט אַ שיכורער ס.ס.־מאַן געבערענגט צוויי יידן וואָס ער האָט געטראָפן אין קלאָזעט. געזאָגט האָט דער דייטש, אַז ער האָט זיי געטראָפן ביי די דראָטן וועלנדיק אַנטלויפן. און געט ימ״ש האָט זיי אויפן פּלאַץ דערשאָסן. די צוויי זענען נישט געווען קיין דזשאַלאַשיצער יידן, אָבער יידן — גלייך מיט אַלע. און ווו איז זכות אבות, רבונו של עולם? אין אַזעלכע אומגעוויינלעכע צרות האָבן מיר דזשאַלאַשיצער געלעבט אין פּלאַשאָוו, ביז נאָוועמבער 1943. דאַן האָט מען אונדז אַוועקגעשיקט קיין קיעלץ. געווען בין איך דאָרטן צוזאַמען מיט זאַלע ווייגבוים און זיין זון קלמן. אַ האַלב יאָר שפּעטער בין איך ווידער אַוועקגעשיקט געוואָרן, דאָס מאָל קיין בירקענאַו ביי אוישוויץ.

געוווּסט האָבן מיר אַז דאָ קומט דער סוף, דער סוף פון אונדזער פּיין, ספּעציעל ווען מיר האָבן געהערט די געשרייען פון ציגיינער, ווען מען האָט זיי פאַרגאַזט אין די קאַמערן. אויך פאַר אונדז האָט מען צוגעגרייט דעם „ענד־ציל". נומערירט, אַלץ צוגענומען, געפירט אונדז צו די גאַז־קאַמערן, אָבער אין לעצטן מאָמענט איז געקומען אַן ס.ס.־מאַן, אויסגעזען האָט ער ווי אַ קיילער, און אונדז ווידער צוריקגעשיקט אין די באַראַקן, אַזוי זענען מיר געראַטעוועט געוואָרן. אָבער איראָניע פון גורל! אונדזער פּלאַץ האָבן שוין געהאַט פאַרנומען יידן פון לאָדזשער געטאָ. זענען מיר דאַסמאָל געשיקט געוואָרן קיין בונע, אין אַ כעמישער פאַבריק. דאַ האָבן מיר איבערגעלעבט לופט־באָמבאַרדירונגען פון די ענגלישע עראָפּלאַנען. עס זענען פון די באָמבעס געפאַלן פיל יידן, אויך איך בין שיר נישט געפאַלן אַ קרבן. איך בין געווען אין בונע ביז דעם 18טן ינואר 1945, פון דאַנען בין איך אַוועקגעשיקט געוואָרן ווען די רוסישע אַרמיי איז געשטאַנען הינטער דער שטאָט.

דער מאַרש

אין דעם שווערן ווינטער פון 1945, האָבן מיר אַ וואָך צייט מאַרשירט פאַרפרוירענע, אָן עסן. נאָר אַ העלפט זענען מיר אָנגעקומען קיין גליייוויץ. דאַ האָט מען אונדז אויפגעלאָדנט אויף אָפענע וואַגאָנען און אַוועקגעשיקט קיין מאַטהאַוזען, אָבער אויך דער לאַגער איז געווען פאַרפולט. זענען מיר ווייטער געפאָרן

קיין אָראַנעבורג ביי בערלין — אַלץ אָן עסן. ערגעץ־ווו האָט אונדז דער רויטער קרייץ באַוואָרפֿן מיט ברויט. פֿאַרשטענדלעך אַז געכאַפּט האָבן די בעלי־כוח. איך, ליידער, האָב שוין קיין כוח נישט געהאַט, זיך באַצויגן אַפּאַטיש צו אַלעם. אַ באַקאַנטער האָט מיך מכבד געווען מיט אַ שטיקל ברויט. אין אָראַנעבורג האָב איך געאַרבעט אין׳ הענקלס עראָפּלאַנען פֿאַבריק. פֿון דאָרט בין איך אַוועקגעשיקט געוואָרן ווייטער קיין לוינבערג; פֿון דאָרט קיין פֿלאָסענבורג און מילדאָרף, אויפֿן וועג געכאַפּט אַ קויל פֿון אַן ענגלישן עראָפּלאַן, וואָס האָט אונדז באַשאָסן, און מיך לייכט פֿאַרוווּנדעט אין האַנט (אַ מזל). אונדזער טראַנספּאָרט אַבער, וואָס האָט געזאָלט גיין קיין טיראָל, איז נישט אַוועק. די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן האָבן אונדז באַפֿרייט.

די באַפֿרייונגס מינוטן

אין אַ שיינעם פֿרימאָרגן, דעם 30טן אַפּריל, 1945, שטייענדיק אין די וואַגאָנען, אויף אַ זייטיקער סטאַציע, אין פֿעלד ביי טוצינג (Tucing), האָבן מיר פּלוצלינג דערפֿילט, אַז די דייטשן זענען מער נישטאָ. מיט די לעצטע כוחות אַראָפּ־געלאָזט זיך פֿון די וואַגאָנען און אַריין צו די דייטשן בעטן עסן. די ציווילע באַפֿעלקערונג, זייער דערשראָקענע, האָט אונדז דערציילט, אַז די אַמעריקאַנער זענען שוין דאָ, — זענען זיי פּלוצלינג גוט געוואָרן און געגעבן אַ ביסל עסן. אַבער איצט, אין די מינוטן פֿון באַפֿרייונג, ווען עס האָט שוין נישט געדראָט דער טויט, האָבן מיר, ליידער, נישט געקענט זיך פֿרייען. געשטיקטע פֿון טרערן האָבן מיר אין האַרץ ערשט דערפֿילט דעם ווייטאָק, דעם גרויסן בראָך. מיר זענען געווען פֿיזיש און גייסטיק צעבראָכן. מיך האָט אַ קרענק אויסגעלייזט פֿון די מאָראַלישע יסורים. אַ פֿלעק־טיפֿוס האָט מיך אַוועקגעלייגט באַוווּסטלאָז אויף פֿיר וואָכן. נישט געוווּסט ווו איך בין און ווי איך הייס, און וואָס עס טוט זיך מיט מיר, אַבער געבליבן לעבן. ליידער, ווען איך האָב אויפֿגעמאַכט די אויגן, האָב איך נישט געהאַט קיין קרוב, קיין פֿריינט, קיין דזשאַלאָשיצער נעבן זיך.

חיים פריימאַן (ניו־יאָרק)

די יאַנקעלאָווקע און אירע יידן

דזשאַלאָשיץ איז געווען אַ ספּעציפיש יידיש שטעטל, אָבער נאָך ספּעציפישער איז געווען די יאַנקעלאָווקע. אַ געסל, נישט ברוקירט, מיט קליינע, נידעריקע כאַטקעס, איין הייזל קלעבט זיך צום צווייטן און שטיצן זיך איינס אויפן אַנדערן, זיי זאָלן, חלילה, נישט איינפאַלן. גענוג איז געווען צו וואַרפן אַ בליק אויף דעם געסל, אפילו פון דער ווייטנס, האָט מען באַלד דערקענט, אַז דאָ וווינען נישט קיין גרויסע נגידים. אויב ס'האָט געוווינט אַ ייד, אַ רייכער („רייך" לויט די דזשאַלאָשיצער השגות), האָט ער שוין געוווינט אין אַ געמויערט הייזל פון ציגל אָדער שטיינער. באַהאַלטן האָט זיך די יאַנקעלאָווקע אונטער דעם באַרג פון בית הקברות, ווי זי וואָלט געזוכט זכות אבות, זיי זאָלן איר העלפן אין איר אָרעמקייט. אַז דאָס וואַסער פון די רעגנס, אָדער פון דעם צעגייענדיקן שניי אין פרילינג, האָט פאַרפלייצט דאָס געסל, זענען די בלאָטעס געווען גאָר נישט קיין קליינע. דעריבער האָבן די איינוווינער געטראָגן הויכע יוכט־שטיוול, און אין האַרבסט האָט נישט איינמאָל פּאַסירט, אַז ס'איז געווען שווער אַדורכצוגיין. נישט איין קינד האָט, נעבעך, נישט געקענט אַרויסשלעפּן דעם פוס, געבליבן שטעקן אין די בלאָטעס און זיך שטאַרק צעוויינט. אָדער ס'איז געפאַלן און זיך פאַרשמוצט פון די קלעפּעדיקע בלאָטעס.

אָפיציעל האָט דאָס געסל געהייסן גאַרבאַרסקאַ. עס זעט אויס, אַז מיט לאַנגע יאָרן צוריק, זענען דאָרט געווען גאַרבערייען. איך ווייס אַז די מחותנים פון חיים פשיביניק זענען געווען גאַרבערס, אָבער אין מיינע צייטן, זענען שוין קיין גאַרבערייען דאָ נישט געווען. עס זענען געווען אין דזשאַלאָשיץ גאַרבערייען, אָבער אין אַן אַנדער ווינקל פון שטעטל, אויך נישט קיין רייך פּערטל. די יידן פון דזשאַלאָשיץ האָבן אָבער נישט גערופן די גאַס גאַרבאַרסקאַ נאָר יאַנקעלאָווקע. געזאָגט האָט מען, אַז מען רופט עס יאַנקעלאָווקע אויפן נאָמען פון שמחה הופּערטס עלטער־עלטער זיידע, וואָס איז געווען דער ערשטער איינוווינער פון גאַס. אַ צווייטע געשיכטע דערציילט, אַז אין יאַנקעלאָווקע האָבן זיך באַזעצט די ערשטע יידישע איינוווינער נאָך אין פערצנטן יאָרהונדערט. דעמאָלט האָבן די גויים יעדן יידן גערופן יאַנקל, אַזוי איז אויף דעם פאַרבלאַטיקטן געסל געבליבן דער נאָמען יאַנקעלאָווקע.

איינוווינער און זייערע פרנסות

שוער און אָרעם איז געווען דאָס לעבן פון די איינוווינער. ווער האָט געוווינט אויף יאַנקעלאָווקע בכלל ? בעלי מלאכות, בעלי עגלות, דאָרפסלויפער, קליינע סוחרים, מעקלערס און אַזוי ווייטער. בדרך כלל האָבן דריי פון פיר יידן נישט קעהאַט קיין פרנסה, געאַרבעט שווער, געלאָפן, שטענדיק געשוויצט, פאַרנומען, געיאָגט זיך נאָכן שטיקל ברויט. אָבער ווי אַזוי איבערצולעבן דעם טאָג, האָט נאָר דער ריבונו של עולם געוווסט. געלעבט האָט מען מיט ניסים. אַ פּאָר שווער פאַרדינטע זלאָטעס ביי אַ פּויער, האָט אים דער ריבונו של עולם אַליין געשיקט, אָדער לפּחות אַ מלאך פון הימל. אַ קלייניקייט ? אַ שטיקל ברויט פאַר די קינדער. און קינדער האָבן, ברוך השם, נישט געפעלט. שיינע מיידעלעך מיט לאַנגע געפלאָכטענע צעפּ און שמייכלדיקע פּנימער, ייִנגעלעך אין קאַפּאָטקעס, מיט די טיפּישע, קיילעכדיקע היטעלעך, אָדער קורץ געקליידט מיט אַ מיצקעלע אויפן קאָפּ. לאַכעדיקע שמייכלדיקע אויגן האָבן אַלע געהאַט. טראָץ דער אָרעמקייט זענען אַלע קינדער אין שול געגאַנגען, אין דער פּוילישער פאָלקסשולע פאַרמיטיק און אין חדר, אָדער אין דער „יבנה" שולע, נאָכמיטיק, און געלערנט. קיין גראָבע יונגען דאַרפן אויף יאַנקעלאָווקע נישט זיין.

די פאַרפלייצונג

קיין צרות האָט אויף יאַנקעלאָווקע נישט געפעלט, אָבער ווי זאָגט מען : אַז מען באַקלאָגט זיך פאַר דעם ריבונו של עולם, לייגט ער צו אַ מכה. און די מכה איז געקומען אויף יאַנקעלאָווקע אין אַ שיינעם שבת אין יאָר 1936. די זון האָט גוט געוואַרעמט, עס איז געווען שטאַרק דומפּיק. און נאָך דעם שבת-שלאָף האָט זיך דער הימל באַדעקט מיט שוואַרצע בלייענדיקע וואָלקנס. אָנגעהויבן האָט עס זיך מיט אַ רעגן, אַ שטאַרקן, אָבער געענדיקט האָט עס זיך מיט אַ שרעקלעכן וואָלקן-ברוך, וואָס האָט פאַרגאָסן און באַדעקט אַ האַלבע שטאָט. אַזוי ווי די יאַנקעלאָווקע איז דער נידעריקסטער פּלאַץ אין שטאָט, איז דאָ אַלץ פאַרגאָסן געוואָרן. אויך אונדזער היים. דאָס וואַסער האָט אָנגעמאַכט אַ חורבן פון אַלעם וואָס איז נאָר געווען אין שטוב, אָבער דאָס ערגסטע איז געווען, וואָס ס'איז צו גרונט געגאַנגען פרעמדע מענטשנס סחורה. מיין פאָטערס צער איז געווען גרויס אויף לאַנגע יאָרן נאָכדעם. ער האָט נישט זיין פאַרלוסט באַדויערט, נאָר אז זיינע קונים האָבן געליטן.

יאַנקלאָווקער טיפּן

אינטערעסאַנטע און שיינע פאָלקסטיפּן האָבן געוווינט אויף יאַנקעלאָווקע. מעגלעך, אַז אַזעלכע ענלעכע טיפּן האָט געהאַט יעדעס יידיש שטעטל אין פּוילן, אָבער ביי אונדז קינדער זענען זיי שטאַרק אין זכרון פאַרבליבן. איך קען זיך שוין, ליידער, נישט דערמאָנען אין אַלע, אָבער די וואָס איך געדענק נאָך, זענען גענוג אום זיך צו שאַפן דאָס גאַנצע בילד פון יאַנקעלאָווקע.

דער ערשטער, אַייזיקל ז״ל, מיט זיין געל פערדל. ווער האָט אים נישט געקענט? דאָס פערדל האָבן מיר, קינדער, גערופן „גילגול״. עס איז שטענדיק געווען אַ נעבעכדיקע שקאַפּע, אַ גילגול פון די פרי־געפּגרטע שקאַפּעס. אַ חרובע, פאַרמאַטערטע פּאַדלינע. עד פלעגט פאָרן מיט אַ ביסל האָלץ אין דער אַלעיאַרניע, אָדער געמאַכט אַ צווייטע קורצע רייזע, אויסגערעכנט אויף דעם „גילגולס״ כּיחות. געוווינט האָט עד ביי עזריאל קליינער אין אַ בוידעם־שטוב, אין גרויס אָרעמקייט.

וואָלף שטאמפּל ז״ל; אַ גוטער שוסטער. געמאַכט שיינע און גוטע שיכלעך פאַר די דזשאַלאָשיצער יידן, אָבער אָפט אַ ביסעלע צו ענג. „זיי וועלן זיך צערגיין״, פלעגט ער תמיד זאָגן. אַ שטוב פול מיט קינדער און געלעבט אין דחקות.

ישעיהו בייסקי ז״ל; געווען אַ שניידער, אַ שטילער און אָרנטלעכער ייד. ער האָט געאַרבעט טאָג און נאַכט, מערסטנס פאָר די פּויערים פון דער סביבה, וואָס האָבן אים געקענט זענען געקומען פון די ווייטע דערפער, זומער און ווינטער, באַשטעלן אַנטועכץ פאָר די קינדער.

לייבעלע פטאַשניק ז״ל; געווען אַ ייד אַ לץ, שטענדיק געהאַט אַ לאַכעדיק פּנים, געהאַנדלט מיט פּריצים. געמעקלט ביי די מאַשקאָווסקעס אין לאָבענדזש. געקויפט און פאַרקויפט פערד. ער האָט, ליידער, נישט געהאַט קיין קינדער, אָבער געהאַט אַ שוואַכקייט צו ציגן. גענוג געווען אַז מיר קינדער זאָלן זיך פאַרטשעפּען מיט ר׳ לייבעלעס אַ ציגעלע, און עס איז געוואָרן לעבעדיק אויף דער יאַנקעלאָווקע. פאַרשטענדלעך, אַז מיר קינדער, האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און אַפילו ביינאַכט אָנגעקלאַפּט אין לאָדן און דערציילט לייבעלען אַז די ציגן זענען אַנטלאָפן. אדרבא, זאָל זיין לעבעדיק אויף יאַנקעלאָווקע.

גאַנץ אין עק פון דער יאַנקעלאָווקע האָבן געוווינט די כּילעוויטשעס. איינמאָל, נאָך אַ שטאַרקן רעגן, איז דאָרט איינגעפאַלן די שטאָל. כּילעוויטש איז פאַרווונדעט געוואָרן און געלאָמט דערנאָך. די פאַמיליע כּילעוויטש האָט שפּעטער פאַרלאָזט דזשאַלאָשיץ, געזוכט גליקן אין דער גרויסער שטאָט.

ווער אין דזשאַלאָשיץ האָט נישט געקענט חיים אהרן ז״ל. אַ בעל עגלה אַ באַקאַנטער. געפאָרן מיט פּאַסאַזשירן פון דזשאַלאָשיץ ביז פּינטשעוו, דאָס גאַנצע לעבן. די לעצטע יאָרן, זייענדיק שוין אַלט, האָט זיין זון, פייוול שותּפות געמאַכט מיט עזריאל קליינער און ווייטער געפירט פּאַסאַזשירן, איבערגענומען דאָס פאַך בירושה, ווי אַלע אין דזשאַלאָשיץ. אויף דער לאַנגער שטרעקע ביז פּינטשעוו, האָבן אַלע גויים געקענט דעם פאַיאַזד און געשריגן: „עס פאָרט ׳איילום ביילום׳!״ און פייוול פלעגט שעלטן, גענוי ווי זיין פאָטער, חיים אהרן.

מיין פאָטער, יוסף ברוך פריימאַן ז״ל; ער האָט געשטאַמט פון ניישטאָט, די מוטער ז״ל פון יענדזשעוו. געקומען איז מיין פאָטער ז״ל קיין דזשאַלאָשיץ אַ גאָר קליין יינגל און געאַרבעט ביי לאַנדווירטשאַפט ביי די באָבע־זיידע אין צייאונטשיץ. שפּעטער האָט ער געלערנט שניידעריי און געבליבן דאָס גאַנצע לעבן אַ שניידער, געהיטן געטריי די שער און געליטן פון דעם פאַרטשאַדעטן ביגלאייזן. געזאָגט האָט מען אין שטעטל, אַז ער איז געווען אַ גוטער שניידער, אָבער אין קעגנטייל

צו אַנדערע שנײַדערס, ווי בן־ציון בייסקי ז״ל, אָדער אונדזער שכן ישעיהו בייסקי ז״ל, ווי אויך אַנדערע שנײַדערס אין שטאָט, וואָס האָבן געאַרבעט פֿאַר די גויים אין דער געגנט, איז די קליענטור פֿון מײַן פֿאָטער ז״ל געווען נאָר פֿון צווישן דער ייִדישער באַפֿעלקערונג. ער האָט באַקליידט די בעלי בתים מיט זייערע קינדער, מיט קאַפּאָטקעס, כאַלאַטלעך, זײַדענע בעקעשעס, אָדער געניייט גע־שטרײַפֿטע הויזן, וועסט און אַנציגער פֿאַר מער פֿאַרגעשריטענע. שווער, נעבעך, געאַרבעט מיט די קינדער צוזאַמען, געהאָרעוועט פֿון פֿרימאָרגן ביז שפּעט אין דער נאַכט. ערלעך פֿאַרדינט זײַן פּרנסה. ליידער, נישט דערלעבט קיין שום פֿרייד. אין יאָר 1941 גייענדיק צו די ריכטערס אַנגעמען אַרבעט, פּלוצלינג זיך ש׳לעכט געפֿילט, אָוועקגעזעצט זיך און מער נישט אויפֿגעשטאַנען, געשטאָרבן פּלוצלינג, אָן קרעכצן, ווי אַ קדוש, זיך נישט געפּייניקט. אָבער אונדז, קינדער, פֿאַריתומט און געלאָזט מיט ווייטיק אין האַרץ. יהא זכרו ברוך!

דאָס לעבן אויף יאַנקעלאָווקע אין דער קריג

דער גרויסער שטראָם פֿון אַנטיסעמיטיזם וואָס האָט פֿאַרפֿלייצט דײַטשלאַנד מיט היטלערס קומען צו דער מאַכט, האָט געפֿונען אַ גוטן גרונט אין פּוילן. ווי באַקאַנט זענען די פּאָלאַקן אַנטיסעמיטן נישט קיין קליינע. זיי זויגן די שנאה צו ייִדן גלײַך מיט דער מילך פֿון דער מאַמעס בריסטן. דעריבער זענען גרויס געווען די שרעק פֿון אַלע ייִדן ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער צווייטער וועלט־קריג. צווישן די יאַנקעלאָווקער אײַנוווינער האָבן זיך געפֿירט פּאָליטישע, סטראַטעגישע וויכוחים. גרויסע מומחים האָבן זיך געפֿונען אויף יעדן געביט, אָבער אַ מומחה, וואָס זאָל אָן עצה געבן ווי לעבט מען איבער דעם טאָג, פֿון וואַנען נעמט מען די זלאָטע אויף אַ ברויט, אָדער אַ ביסל וואַרעמס פֿאַר די קינדער אין די קאַלטע ווינטער טעג, אַזאַ מומחה האָט זיך נישט געפֿונען. די לאַגע איז געוואָרן וואָס אַ מאָל שווערער, די שטאָט־מאַכט האָט פֿאַרבאָטן אַרויסצוגיין. אַז מען טרעפֿט אַ ייִד אויסער דער שטאָט, ווערט ער דערשאָסן אויפֿן פּלאַץ. אַ סך פֿון די יאַנקע־לאָווקער אײַנוווינער האָבן זיך פֿאַרנומען מיט דאַרפֿסלויפֿערײַ. די צרה איז, נעבעך, אַז מען קען אַצינד נישט לויפֿן אין דאָרף אַרײַן. און אַז מען לויפֿט נישט, איז נישטאָ אַפֿילו דאָס אָרעמע טרוקן שטיקל ברויט. געלעבט האָבן, נעבעך ס׳רוב יאַנקעלאָווקער אײַנוווינער אין נויט און דחקות, פֿיל ערגער ווי פֿאַר דעם קריג. אָבער דאָס ערגסטע האָט זיך ערשט אָנגעהויבן. די דײַטשע באַרבאַרן האָבן לאַנג־זאַם פֿאַרשטאַרקט די גזירות. אָנגעהויבן האָט עס זיך מיט געלט קאָנטריבוציעס און געענדיקט האָט עס זיך, ווי באַקאַנט, מיט דער טאָטאַלער פֿאַרניכטונג. פֿאַר אונדז, יאַנקעלאָווקער, האָט זיך די צרה אָנגעהויבן נאָך פֿריער. שוין מוצאי פּסח 1942 האָט די קהילה פֿאַרטיילט קוויטלעך, אַז ס׳דאַרפֿן זיך צושטעלן מענער צו דער אַרבעט אין לאַגערן ווײַט פֿון דזשאַלאָשיץ. אויך מיר האָבן דערהאַלטן אַן אײַנלאַדונג, אַז איינער פֿון אונדז דאַרף זיך צושטעלן. מײַן ברודער קלמן ז״ל, איז נאָך דעם פֿאָטערס טויט, געווען דער פּרנסה געבער, און אַזוי ווי איך בין

געווען דער יינגסטער, אָבער קרעפטיק, בין איך אַוועק מיט נאָך אַנדערע דזשאַלאָ־שיצער בחורים קיין קאָסטשע און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן די אמתדיקע מאַרטיראָלאָגיע פאַר אונדז דזשאַלאָשיצער בחורים. נאָך דער אויסזידלונג האָבן מיר אין קאָסטשע אויפגענומען אַ סך דזשאַלאָשיצער אַנטלאָפענע, צווישן זיי, נחום לאָסקער מיט זיין זון מאַניעק. אַ סך דזשאַלאָשיצער, ספּעציעל עלטערע, האָבן די ווייטערע צרות נישט אויסגעהאַלטן און געשטאָרבן. צווישן זיי איז געווען אויך נחום לאָסקער.

נישט לאַנג האָט געדויערט — אַ פּאָר מאָנאַטן, און ס'זיינען צו אונדז דער־גאַנגען קלאַנגען וועגן דער אויסזידלונג. די זאָרגן וועגן דער פאַרבליבענער פאַמיליע זענען געווען שרעקלעכע. נאָך אַ קורצער צייט האָב איך זיך דערוווּסט דעם טרויעריקן אמת. מיין מוטער ז״ל, מיט די שוועסטער פריידל און מלכה ז״ל, מיין ברודער קלמן ז״ל (שלמה איז פריער אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד און אַ דאַנק דעם געבליבן לעבן) זענען בשעת דער אויסזידלונג אַנטלאָפן אין די פעלדער, אָבער די פּאָליציי האָט זיי געכאַפּט, געבראַנגט אַלע אין פּייערלעשער זאַל. די מוטער און די שוועסטער זענען געשיקט געוואָרן קיין מיידאַנעק, און דאָרט אומ־געקומען, מיט אַנדערע דזשאַלאָשיצער, וואָס זענען פאַרשיקט געוואָרן אַהין. מיין ברודער, קלמן ז״ל, איז אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין פּראָקאָטשים ביי קראָקע, דאָרט האָב איך אים געפונען אַ צעבראָכענעם און געבראַנגט קיין קאָסטשע, ווו ס'זענען געווען אַ סך דזשאַלאָשיצער בחורים.

דער ערשטער טויטן־מאַרש

אָנגעהויבן האָט עס זיך מיטן לאַגער קאָסטשע, דערנאָך איז געקומען פּלאַשאָוו, אַ קליינער גיהנום. נאָכדעם איז געווען אוישוויץ, אַ גרויסער גיהנום, אָבער דאָס ערגסטע פאַר אונדז דזשאַלאָשיצער בחורים, וועטראַנען פון די לאַגערן, איז געווען דער מאַרש פון אוישוויץ קיין גלייוויץ. אַ סך דזשאַלאָשיצער זענען אומגעקומען ביי דעם מאַרש, דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן, אָדער געפאַלן טויט פון אויס־מאַטערונג. מיר דזשאַלאָשיצער האָבן זיך קעגנזייטיק געהאָלפן, געטיילט זיך מיט אַ געגנבעטן קאַרטאָפל, אָבער שטענדיק זיך געהאַלטן צוזאַמען, געלעבט ווי איין פאַמיליע, געקלעפּט איינער צום צווייטן, געזוכט שטיצע, געלעכצט נאָך האָפענונג, געחלומט מיט אָפענע אויגן וועגן די פאַמיליעס. וואָס עס האָט פּאַסירט מיט מיין מוטער און שוועסטער האָב איך געוווּסט. אָבער ווו איז מיין ברודער יחזקאל? ביים סוף פון קריג איז מיר זיין גורל באַקאַנט געוואָרן. פון פּלאַשאָוו געשיקט, אין 1944, קיין גראָסראָזען, פון דאָרט קיין גיזן, קראַנק געוואָרן און פאַרענדיקט זיין לעבן אין קרעמאַטאָריום. ווו איז מיין שוועסטער און מיין שוואָגער, וואָלף שטערנליכט? ער האָט געהייראַטעט אַ מאַנאַט פאַר דער אויסזידלונג און נישט דערלעבט קיין נחת. אַזוי געחלומט מאַרשירנדיק, געטריבענע פון חיות אין מענטשן־געשטאַלט, פאַראורטיילטע צום טויט, ווער פריער און ווער שפּעטער. די פראַגע

איז נאָר געווען — ווען. געבעטן דער סוף זאָל קומען וואָס פריער. געגוג זיך געפייניקט.

דער צווייטער טויטן-מאַרש

דאָס מאַרשירן האָט זיך געצויגן אַן אויפהער, פון איין לאַגער צום צווייטן, און ווען די דייטשן איז קלאָר געוואָרן, אַז זיי ליידן מפלות, האָבן מיר עס תיכף דערפילט, דורך זייער נאָך גרויזאַמערער באַציאונג. פון נאָוועמבער 1944 ביז דעם 3-טן מאַי 1945, זענען אומגעקומען, צווישן אַנדערע, 95% פון די דזשאַלאָשיצער פון די לאַגערן וואָס האָבן מאַרשירט. איך אַליין בין געבליבן לעבן דורך א בלינדן צופאַל. מאַרשירנדיק, שלעפנדיק קוים די פיס, האָב איך נאָך געמוזט אָפּט טראָגן דאָס געווער פון אַ דייטש, וואָס איז געווען פון אונגאַרישער אָפּשטאַמונג. ער האָט מיר דערציילט, אַז די אַמעריקאַנער דערנענטערן זיך. געווען איז עס אין דייטשלאַנד. בסוד האָט ער מיר דערציילט אַז מאָרגן וועט מען אונדז אַלע אויסשיסן. געבליבן זענען נאָך אַכציק ביז הונדערט יידן. פיר הונדערט זענען אומגעקומען. אויף דער נאַכט האָט מען אונדז פאַרמאַכט אין אַ חזיר שטאַל. די טיר איז אָבער נישט געווען פאַרשלאָסן. דער דייטש האָט נישט גוט אַכטונג געגעבן, אַזוי האָבן לאַנגזאַם אַנגעהויבן אַנטלויפן די, וועלכע האָבן נאָך געקענט שלעפּן די פיס. ס'רוב זענען געבליבן נאָר געשוואָלענע, אויסגעמאַטערטע סקעלעטן פון מענטשן, וואָס האָבן נישט געקענט מער לויפן. איך און מיין ברודער קלמן ז״ל און נאָך אַנדערע זענען אַנטלאָפן אין וואַלד אריין. פון וואַלד צו אַ דייטשן פויער. אָבער דאָ האָט אויף אונדז געוואַרט אַ פרישע סכנה. פּאָלאַקן וואָס האָבן געאַרבעט אין דייטשלאַנד ביי די דייטשע פויערים, האָבן אַנגעהויבן שרייען: יידן זענען געקומען! און ווידער מיט טויט שרעק אַנגעהויבן לויפן. געווען איז עס אין בייערן, טראַנשטיין, אויפן וועג נאָך שטראַסבערג. דאָ אָבער האָב איך מיט אייגענע הענט מיין ברודער קלמן ז״ל באַגראָבן. ער האָט נישט מער אויסגעהאַלטן די צרות, געשטאָרבן דריי טעג נאָך דער באַפרייאונג, דערלעבט צו הערן, אַז דער קריג האָט זיך געענדיקט. קובר געווען האָב איך מיין ברודער קלמן ז״ל, וואָס האָט מיט מיר מיטגעמאַכט די מאַרטיראָלאָגיע דריי יאָר, אויף אַ קריסטלעכן בית-עלמין. ערשט צוויי יאָר שפּעטער איז ער געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל.

דאָס איז דאָס איינציקע קבר וואָס ס'איז מיר געבליבן פון מיין גאַנצער פאַמיליע. יאָר איין יאָר אויס רינען מיינע טרערן און באַגיסן דעם קבר. אַ קבר וואָס איז פאַר מיר אַן אָנדענקונג פון לאַנגע יאָרן פיין און ליידן, פון קרובים און חברים, וועלכע זענען אומגעקומען און נישט געקומען צו קבר ישראל.

יהא זכרם ברוך לעולם ועד.

אברהם כאַבע (חבה)

יאָרן פון פּיין

אין די פרימאָרגן שעה'ן פונעם 2טן סעפּטעמבער, 1942, האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן פון די הייזער און באַפוילן צו גיין צום זאַמלפּונקט אויפן מאַרק־פּלאַץ, ווו ס'האָבן זיך פאַרזאַמלט אַלע יידישע איינוווינער פון דזשאַלאָשיץ, אין אַ צאָל פון עטלעכע טויזנט מענטשן. פון אָנפאַנג איז אַרומגעגאַנגען אַ קלאַנג, אַז ס'וועלן בלייבן אין שטאָט אַביסל פּריווילעגירטע יידן. אָבער נאָכהער, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זענען געווען פאַלשע קלאַנגען, וואָס זענען פאַרשפּרייט געוואָרן מצד די דייטשן, כדי זיי זאָלן זיי קענען אויסנוצן צו פאַרשידענע צוועקן, ווי צום צוזאַמענעמען גאָלד, צירונג, געלט און אַזוי ווייטער. דאָס האָט זיך אַרויסגעוויזן שפּעטער ווען מען האָט זיי געהייסן גיין צוזאַמען מיט אַלע. דאַן האָבן די דייטשן אויסגערופן, אַז די אַלע וואָס פילן זיך נישט גענוג קרעפטיק, זאָלן צוגיין צו דער קאַלייקע, און זיך אויפזעצן אויף די וועגענער, וועלכע זענען צוגעגרייט צו דעם צוועק. בערך ביי 2 טויזנט מענטשן, זענען אויפגעזעסן אויף די וועגענער, וועלכע מ'האָט אַוועקגעפירט אויף אַ פּלאַץ, נעבן בית־הקברות, ווו מ'האָט שוין פון פריער אויסגעגראָבן אַ גאַנץ גרויסן גרוב, און דאָרט האָט מען אַלע אויסגעשאָסן. דעם גרוב האָט מען פאַרשאָטן ווען אַ סך מענטשן זענען געווען נאָך כמעט לעבעדיק, דאָס קבר האָט זיך צוויי טעג נאָכדעם געטרייסלט פון די קאָנוווּלסיוו־צאַפּלדיקע קערפּערס. דאַן האָט מען אונדז אַלע, אונטער אַ שטרענגער שמירה, געפירט צו דער באַן און אַוועקגעפירט. אויף אַ באַשטימטן פּלאַץ פאַר מיעכאָוו, זענען מיר אויסגעשטיגן, און צוגעפירט געוואָרן אויפן זאַמלפּונקט. דער גאַנצער וועג איז געווען אויסגעשטעלט מיט פּוילישע פּאָליציי, צווישן וועלכע מיר האָבן אויך געזען די פּאָליציסטן פון אונדזער שטאָט. אויף וועמען זיי האָבן געהאַט אַ פאַרדאַכט, אַז ער טראָגט מיט זיך געלט, האָבן זיי אים אַרויסגענומען פון די רייען, צוגעשלעפּט צום וועלדל, אַרויסגענומען ביי אים אַלעס וואָס ער האָט געהאַט, און אַלס צולאָג אים מערדערלעך צעשלאָגן.

אויפן זאַמלפּונקט זענען מיר געלעגן אַ גאַנצע נאַכט אויף דער נאַסער ערד, אינמיטן פעלד. צומאָרגנס אין דער פרי, האָט מען צו אונדז צוגעברענגט אויך די יידן פון מיעכאָוו. דאַן האָט מען אונדז אַלעמען אויסגעשטעלט אין רייען, פאַרשטענדלעך, אַז יעדערער האָט זיך באַמיט צו גיין צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע, — און אַזוי האָבן מיר פאַרביימאַרשירט פאַר אַן ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט אונדז

צעשיידט, אָפּגעזונדערט די יונגע מענטשן פון די פרויען, קינדער פון עלטערן. האַלטנדיק מיין עלטסטן זון ביי דער האַנט, וועלכער איז דעמאָלט אַלט געווען 12 יאָר, בין איך צוגעקומען צום ס.ס.־מאַן און געוואָלט מיין זון אַדורכגנבענען. ער האָט דאָס אָבער באַמערקט, און אים אַרויסגעריסן פון מיין האַנט און צוגעשטעלט צו מיין פרוי, מיט די צוויי יונגערע קינדער.

דאַן האָט מען די אַלע אַרבעטס־פעיקע מענטשן צוגעפירט צו דער באַן, און אַריינגעפּרעסט, אין אַ צאָל פון אַריבער הונדערט, אין אַ וואַגאָן. פון דער אַנדערער זייט האָבן זיי אַריינגעפּרעסט די פרויען, קינדער און עלטערע מענטשן, אין פאַר־מאַכטע וואַגאָנען, און צוזאַמען מיט דעם זעלבן צוג זענען מיר געפאָרן אין דער ריכטונג פון קראָקע. נאָך עטלעכע שעה פאָרן, זענען מיר אָנגעקומען אויף אַ פּלאַץ, פאַר דער שטאָט. די דייטשן האָבן איבערגעלאָזט די וואַגאָנען מיט די אַרבעטס־פעיקע מענטשן. די וואַגאָנען מיט די פרויען און קינדער האָבן זיי אַוועק־געשיקט ווייטער אין וועג.

אָבער לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן זענען ווייניק פון זיי אָנגעקומען אויפן באַשטימטן פּלאַץ. כמעט אַלע זענען דערשטיקט געוואָרן בשעת דער רייזע אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנען.

נאָך אַ קורצער צייט וואָס מיר זענען געווען אין פּראָקאָטשים און אין קאַשטשע, זענען אָנגעקומען ידיעות, אַז עס קאָנצענטרירט זיך אין דזשאַלאָשיץ די שארית הפליטה פון דער שטאָט, ווי אויך ידן פון די שכנותדיקע שטעטלעך. ס׳האָבן זיך געפונען צווישן אונדז אַזעלכע מענטשן, וועלכע זענען, נישט פרעגנדיק קיין קושיות, גלייך צוריקגעפאָרן אַהיים. דאַקעגן, זענען געווען אַנדערע, און איך צווישן זיי, וועלכע האָבן געצווייפלט און אָנגעהויבן פרעגן פאַרשידענע פראַגן. אויף דער פראַגע, ווי אַזוי וועט מען אונדז דערלויבן צו פאָרן, האָט קיינער נישט געפונען קיין תשובה. דאָך האָט זיך אַריינגעמישט אַ פאַרמיטלער, און מ׳האָט מיר צוזאַמען מיט מיין ברודער דערלויבט צו פאָרן. מיר האָבן באַצאָלט פאַר דער דערלויבעניש 40 דאָלאַר אין גאָלד.

קומענדיק אַהיים, האָבן מיר געטראָפן אונדזער דירה פאַרחתמעט. דורך דער צייט וואָס מיר זענען געווען אין לאַגער, זענען אַלע ידישע דירות פאַרחתמעט געוואָרן דורך די דייטשן און די פאָלאַקן. פאָרן אַריינגיין אין דער וווינונג, האָט מען געדאַרפט באַצאָלן דעם יודנראַט אַ גרעסערע סומע געלט.

אין דער וווינונג, האָב איך נאָך געטראָפן שטיין אויפן טיש דאָס לעצטע נישט פאַרענדיקטע מיטאָג, פון עטלעכע וואָכן פריער. עס האָט מיר פאַרקלעמט דאָס האַרץ. אַלץ וואָס ס׳איז געווען אין דער וווינונג איז געבליבן אומבאַרירט.

כדי מיינע קריסטלעכע שכנים זאָלן נישט פאַרדעכטיקן, אַז איך האָב עפּעס באַהאַלטן, האָב איך אויסגעהאַקט אין אַ צימער אַ שויב, און גלייכצייטיק פאַר־שפּרייט אַ קלאַנג, אַז אין דער צייט פון מיין אָפּוועזנהייט האָט מען מיך באַגנבעט. גלייך נאָך דעם האָב איך צוזאַמען מיט מיין ברודער גענומען שאַפן ביי מיר אין הויז אַ באַהעלטעניש, ווו מיר האָבן אַריינגעלייגט אונדזער גאַנץ פאַרמעגן. דאָס

הייסט, אַלץ וואָס ס'האָט זיך נאָך געפונען אין דער וווינונג, אַחוץ די מעבל. לויט ווי איך האָב דאַן געהערט, האָבן מײַנע קריסטלעכע שכנים דאָך פּאַרדעכטיקט, אַז איך האָב געמאַכט אינעם הויז אַ באַהעלטעניש, ווייל באַלד נאָך די צווייטע אויסזידלונג, האָט זיך מיין שכן קאַבזשינסקי אַריינגעצויגן אין מיין וווינונג, כדי ער זאָל האָבן צייט, גאַנצע טעג און נעכט, צו נישטערן אין הויז און זוכן שפּורן פון אונדזער באַהעלטעניש. ס'איז אים נישט געלונגען און אַלץ איז געבליבן ליגן אויפן אָרט ביז נאָך דער באַפרייונג. איך בין געווען בבחינת, „זכה שמלאכתו נעשית בידי אחרים" — דער גוי קאַבזשינסקי האָט „אַנגעהיטן" אונדזערע חפצים.

נאָכן אויפהאַלטן זיך אַ פּאָר וואָכן אין שטאָט, האָבן מיר דערפילט, אַז די לאַגע ווערט וואָס אַמאָל געשטיקטער און אומדערטרעגלעך. דער באָדן האָט געברענט ממש אונטער די פיס. האָב איך באַשלאָסן דעם לעצטן פרייטיק פאַר דער אויסזידלונג, קודם כל אַרויסצושיקן מיין ברודער אין אַ דאָרף, צו אַ באַקאַנטן פויער. מיר האָבן אָפּגערעדט צווישן זיך, אַז צומאָרגנס וועל איך קומען צום פויער. שבת־פאַרטאָג, אויפשטייענדיק פון שלאָף, ווען די וווינונג איז געווען פול געפּאַקט מיט באַקאַנטע און אויך אומבאַקאַנטע מענטשן, וועלכע האָבן ביי מיר געזעכטיקט, האָב איך זיי געזאָגט, אַז איך לאָז זיי איבער אין דער וווינונג, ווייל איך מוז פאַרלאָזן די שטאָט. און אַזוי האָב איך געטאָן. אָנקומענדיק אין דאָרף צו מיין ברודער, האָט מיך דער בעל־הבית, דער פויער, גלייך אַרויפגעפירט אויפן בוידעם, ווו ס'האָט זיך שוין געפונען מיין ברודער. צו דעם אַלעם, האָבן מיר זיך גאָרנישט אָפּגעגעבן קיין דין־וחשבון, וואָס מיר טוען און וואָס ס'קאָן פון דעם אַרויסקומען. דערווייל זענען מיר אַ גאַנצן טאָג אָפּגעלעגן אויפן בוידעם. ביינאַכט, ווען מיר זענען ענדלעך איינגעשלאָפן, האָבן מיר פלוצלינג דערהערט אַז עמעצער גייט אויפן לייטער. מיר האָבן זיך גאַנץ גוט דערשראָקן. די שרעק איז געווען אומזיסט. אַרויפגעקומען איז צו אונדז דער בעל־הבית מיט אַן אָנגעצונדענעם ווינט־לאַמטערן אין האַנט, און איז אונדז מבשר דאָס ער האָט געהערט, אַז די שכנים זיינע, האָבן אים פאַרמסרט, אַז ביי אים באַהאַלטן זיך אויס יידן, דעריבער, אויב מיר ווילן זיך ראַטעווען אונדזער לעבן, זאָלן מיר וואָס שנעלער אַנטלויפן. דאָס איז אָבער געווען פאַר אונדז כמעט אוממעגלעך. ערשטנס, ווייסן מיר נישט וווּאַהין צו לויפן, און צווייטנס, איז דאָס וועטער אין דעם מאָמענט געווען אַ שרעקלעכס. אַ פינצטערע קאַלטע נאַכט, אַ שטאַרקער רעגן, מיט טיפע בלאָטעס אויפן פעלד. מיר זענען געבליבן שטיין אַ ווײַלע ראַטלאָז און אומבאַהאָלפן.

פלוצלינג איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק, און כ'האָב פאָרגעשלאָגן דעם בעל־הבית, אַז אויב ער וויל פון אונדז פטור ווערן וואָס שנעלער, זאָל ער מיר טאָן אַ טובה, פאַר וועלכער איך וועל אים גוט באַפרידיקן: ער זאָל אונדז איבערפירן אין אַ צווייטן דאָרף אויך צו מיינעם אַ באַקאַנטן, ווייל מיר אַליין קענען נישט דעם וועג צום דאָרף, און אויך ווייסן מיר נישט דעם פלאַץ ווו דער באַקאַנטער גוי וווינט. און ווען מיר וועלן אָנקומען אויפן פלאַץ און איך וועל

אַנקלאַפּן אין דער טיר, וועט ער אומבאַמערקט אַוועקגיין. אַזוי אַרום וועט דער נייער בעל־הבית נישט וויסן, אַז נאָך עמעצער ווייסט וועגן דעם גאַנצן עניין. ער האָט מסכּים געווען צו אונדזער פֿאָרשלאָג. דער נייער בעל־הבית האָט אונדז גלייך אַריינגעפֿירט אין שייער און דאָרט זענען מיר צווישן די סנאָפּעס תבואה אַדורכגעשלאָפֿן די ערשטע נאַכט. צומאָרגנס איז דער גוי אַרויסגעקומען צו אונדז אין שייער, אונדז געבראַכט עסן און גלייכצייטיק אונדז אָנגעזאָגט די בשורה, אַז ביי אונדז אין שטאָט קומט פֿאַר אַ גרויסע שיסעריי און מ׳זאַמלט צונויף אַלע יידן צום פֿאַרשיקן. און אויב מ׳וועט געפֿינען אַ ייד נאָך דער אַקציע, וועט ער גלייך דערשאָסן ווערן. עס איז זיך לייכט פֿאָרצושטעלן אונדזער נידערגעשלאָגנ־קייט און אונדזער רעזיגנירטע לאַגע.

בקיצור, מיר האָבן דערוואַרט יעדע מינוט דעם טויט; מיר האָבן זיך אויס־באַהאַלטן ביים פּויער די גאַנצע וואָך. דאָנערשטיק ביינאַכט קומט דער בעל־הבית צו אונדז אין שייער אַריין און דערציילט אונדז, אַז מאָרגן, פֿרייטיק, קומט מען צו אים קאָנטראָלירן די חזירים, און ס׳איז מעגלעך אַז ביי דער געלעגנהייט וועלן די קאָנטראָלערן מאַכן אַ רעוויזיע. דערביי קען מען אונדז צופֿעליק געפֿינען. מיר קענען זיך פֿאָרשטעלן, וואָס עס דערוואַרט אונדז צוזאַמען מיט אים. איך האָב אים גענומען שטאַרק בעטן, אַז אַזוי ווי ס׳איז נאָר אַן ענין פֿון עטלעכע שעה, זאָל ער געפֿינען פֿאַר אונדז, אויף דערווייל, אַ זיכער באַהעלטעניש. אָבער ער האָט זיך ווייטער געהאַלטן ביי ס׳זייניקע, אַז מיר מוזן פֿאַרלאָזן. ער האָט פֿאַר־לאַנגט אַז מיר זאָלן גיין ווו מיר ווילן, און ביינאַכט קומען צוריק. מיר האָבן, אַ גאַנצע נאַכט, נישט איינגעדרימלט אויף איין מינוט אַפֿילו, מיר האָבן דערוואַרט דאָס אָנקומען פֿון דעם אומגליקלעכן טאָג. מיר זענען אויפֿגעשטאַנען גאַנץ פֿרי, און אַרויסגעגאַנגען, נישט וויסנדיק וווּהין, און דער טויט האָט געלויערט אויף יעדן טריט און שריט. דאָס געיעג נאָך אַ ייד איז געווען אין לשער; מיר האָבן געזוכט פּלעצער וואָס זענען ווייט פֿונעם שאָסיי, כּדי מיר זאָלן זיך נישט באַגע־גענען מיט די דייטשן, אָדער מיט די בלוט־דאָרשטיקע פּאָלאַקן.

גייענדיק אויפֿן וועג, האָבן מיר זיך אָנגעטראָפֿן אויף אַ פּויער, וואָס האָט געאַרבעט אין פֿעלד. ער האָט גלייך געמערקט, אַז מיר זענען יידן, האָט ער אונדז דערציילט, אַז נעכטן, דאָנערשטיק, איז ער געווען אין דזשאַלאָשיץ, און ער האָט מיט זיינע אויגן אַליין געזען, ווי דייטשן, צוזאַמען מיט פּאָלאַקן, האָבן אַרויסגעפֿירט פֿון אַ באַהעלטעניש אינעם הויז פֿון אברהם ראָזאַנעק, עטלעכע יידישע פֿאַמיליעס, צווישן זיי זענען געווען, די פֿאַמיליע שולימאָוויץ, די פֿאַמיליע זילבערבערג און נאָך אַנדערע. מ׳האָט זיי אַלע דערשאָסן אויפֿן בית הקברות, און אויך דאָ, אין פֿעלד, ווו מיר געפֿינען זיך איצט, האָבן מיט אַ שעה פֿריער, אַרטיקע פּויערן, געכאַפּט דריי יידן און זיי אויפֿן אָרט דערהרגעט. לויט ווי עס האָט זיך איצט אַרויסגעוויזן, האָט דער בעל־הבית געוווּסט, ווי גרויס די סכּנה איז פֿאַר אונדז, נאָר ער האָט געוואָלט פֿון אונדז פּטור ווערן אויף אַ הומאַניטאַרן... אופֿן. אַלזאָ, דער טאָג, וואָס מיר האָבן פֿאַרבראַכט אויפֿן פֿרייען פֿעלד, אונטערן

פרייען הימל, האָט פאַר אונדז אויסגעזען ווי אַן אייביקייט. איך האָב באַשלאָסן צוצוגיין אין אַ נאָענטן דאָרף, דאָרט האָט געוווינט אַ באַקאַנטער לערער, וועלכער איז געווען אַ קונה אין מיין געשעפט. קענענדיק אים אַלס ליבעראַלן מענטש און אויך אַלס יידן־פריינד', און מיינענדיק אַז ער וועט מיר מיט עפּעס העלפן, האָב איך אים דערציילט די סיבה פון מיין ווענדן זיך צו אים און אים געבעטן צו געבן אונדז אַ באַהעלטעניש אין זיין הויז ביז פאַרנאַכט. ער האָט מיר דערקלערט, אַז ביי אים אין שטוב געפינען זיך פרעמדע מענטשן, צוליב וועלכע ער קען מיר, ליידער, גאָרנישט העלפן. נאָכן אַרומשלעפּן זיך אייניקע שעה פון אָרט צו אָרט, זענען מיר פאַרנאַכט צוריקגעגאַנגען צו אונדזער אַלטן פּלאַץ. ווי דערשטוינט זענען מיר געוואָרן, ווען מיר האָבן באַמערקט אויף דעם בעל־הבית'ס פּנים, אַז אונדזער דערשיינען צוריק ביי אים האָט אויף אים זייער דערדריקנדיק געווירקט.

ביינאַכט האָט אונדז דער בעל־הבית אַריינגעבעטן אין דער וווינונג און האָט אונדז דערקלערט, אַז אין שייער צו פאַרבלייבן דעם גאַנצן ווינטער איז אומ־מעגלעך. ער האָט באַשלאָסן צו גראָבן פאַר אונדז אַ גרוב אין מיטן פעלד, ווו מיר וועלן זיך אויסבאַהאַלטן ביז צום זומער. ס'איז אָבער פאַראַן אַ געוויסע שטערונג, אַז ווען עס וועט אַראָפּפאַלן אַ שניי, וועט זיין אוממעגלעך אונדז צו ברענגען עסן, ווייל לויט די סימנים פון אונדזערע פוס־טריט, וועלן די דייטשן אונדז לייכט אַנטדעקן. דעריבער איז ער געקומען צום באַשלוס, אַז מיר זאָלן זען וואָס פריער צו קומען קיין קראָקע. דאָרטן, לויט זיינע רייד, האָבן זיך קאָנ־צענטרירט פיל יידן און ס'איז כדאי באַלד, זונטיק פרי, זיך צו לאָזן אין וועג אַריין, קיין קראָקע. פאָרן מיט אַ וואָגן איז נישט דאָ וואָס צו טראַכטן, ווייל דאָס איז אַ זיכערער טויט. זעענדיק אין וואָס פאַראַ מצב מיר געפינען זיך און ס'איז נישטאָ קיין צייט לאַנג וועגן דעם צו טראַכטן, האָב איך געבעטן, אַז ער זאָל אַריבערגיין צו מיין פריערדיקן בעל־הבית אין צווייטן דאָרף און אים בעטן אין מיין נאָמען, אַז ער זאָל קומען צו מיר. צוריקקומענדיק מיט דער בעל־הבית'טע, האָב איך איר פאָרגעשלאָגן אַ גרעסערע סומע געלט, אַז זי זאָל זיין אונדזער פירערין און וועג־ווייזערין קיין קראָקע. זי האָט אונדז דערקלערט, אַז זי איז גרייט דאָס צו טאָן, אָבער נישט ביז קראָקע, נאָר ביז קאָצמיעזשאָוו, דאָס איז אַ 10—15 קילאָמעטער פון קראָקע. דאָרט, אין קאָצמיעזשאָוו, וווינען איר‌ע עלטערן, וועלן זיי אונדז פירן ביז קראָקע.

זונטיק פאַרטאָג איז געקומען די גויע; מיר האָבן זיך איבערגעטאָן אין פּויערשע מלבושים, און אונדזערע אַלע זאַכן האָבן מיר איבערגעלאָזט. מיר זענען אַרויס אין וועג. די בעל־הביתטע איז געגאַנגען עטלעכע מעטער פאָרויס, אַז אויב מען אַנטדעקט אונדז, זאָל נישט הייסן, אַז זי האָט עפּעס מיט אונדז אַ שייכות.

נישט קוקנדיק אויף דעם וואָס מיר זענען אַנגעטאָן ווי פּויערן, האָבן מיר זיך גוט געשראָקן דעם גאַנצן וועג.

מיר זענען געגאַנגען נאָר מיט זייטיקע וועגן, כדי מיר זאָלן נישט אַנ־

טרעפן זיך אויף דורכגייער. טראָץ דעם האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף צוריק־געגאַנגענע פון דער קירכע. זיי האָבן זיך געווענדט צו אונדז: — „יידן, וואָס מאַכט איר דאָ?" און אונדז פאַרשטעלט דעם וועג. נישט האָבנדיק וואָס צו פאַרלירן, זענען מיר מיט די לעצטע כוחות אנטלאָפן. נאָך גרויסע שרעק און מידקייט, זענען מיר, ענדלעך, אָנגעקומען קיין קאַצמיעזשאָוו, צו די עלטערן פון אונדזער גויע, די וועג־ווייזערין. זי האָט איבערגעגעבן אירע עלטערן ווער מיר זענען און וואָס מיר ווילן. פאַר אירע עלטערן איז דאָס געווען אַ גרויסע איבער־ראַשונג. נישט נאָר וואָס זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו געבן אונדז וועלכע־עס־איז הילף, זיי האָבן אונדז, ממש, אַרויסגעטריבן, ווייל מיר באַדראָען זייער לעבן.

מיר זענען געווען אין זייער אַ שרעקלעכער און הילפסלאָזער לאַגע. באין ברירה, האָבן מיר אָנגעהויבן אַליין צו גיין מיט דעם הויפּט־וועג קיין קראָקע, ווייל אָן אַ וועגווייזער איז געווען אוממעגלעך צו באַנוצן זיך מיט זייטיקע וועגן. ביינאַכט זענען מיר, ענדלעך, אָנגעקומען קיין קראָקע. וויסנדיק, אַז אויף דער קאָביעזשינסקע גאַס איז פאַראַן אַ לאַגער פון דער פירמע שטראוך, ביי וועלכער עס אַרבעטן פיל יידן, צווישן זיי אויך פון אונדזער שטאָט, זענען מיר איינגעשטיגן אין אַ טראַמוויי און געפאָרן אין דער ריכטונג פון לאַגער. אויפן וועג זענען אַריינ־געקומען עטלעכע געסטאַפּאָוועס. מיר זענען באַלד, אויף דער ערשטער סטאַציע אָפּגעצויגן און קוים מיט דעם לעבן אַנטלאָפן. צופוס זענען מיר אָנגעקומען אויף דער קאָביעזשינסקע גאַס, און אַריין אין דעם אויבנדערמאָנטן לאַגער. דער לאַגער איז באַשטאַנען פון דריי צימערן. קיין ספּעציעל האַרציקן „ברוך הבא", האָבן מיר דאָרט נישט באַקומען. די ערשטע פראַגע, פון די וועלכע זענען געשטאַנען אין שפּיץ פון לאַגער, איז געווען: — „ווו זייט איר געווען די גאַנצע צייט וואָס מיר זענען אין לאַגער?" נאָר, נאָך גרויסע מי און מאַטערניש, מיט צוגעטראַכטע תירוצים, איז אונדז קוים געלונגען, זיך איינצוקויפן, אַלס אחים לצרה. זייענדיק דאָ אַ געוויסע צייט, האָבן מיר געהערט, אַז ס'איז דאָ אין קראָקע נאָך אַ לאַגער פון דער זעלבער פירמע מיטן נאָמען „צעמענטאָווניע", און דאָרט זענען די באַדינגונגען עטוואָס לייכטערע. איך האָב מיך ווידער פאַרבונדן מיט די גדולים פון יענעם לאַגער, וואָס זענען געווען צופעליק מיינע גוטע באַקאַנטע. אָבער דעמאָלט, האָבן לייכטע פאַרדינסטן איבערגעוויגן גוטע באַקאַנטשאַפט. איך האָב אַלץ געטאָן, זיך אַרויסצוקריגן פון דעם איצטיקן לאַגער אויף דער קאָביעזשינסקע גאַס. סוף כל סוף, זענען מיר אריבער אין דער „צעמענטאָווניע", ווו כ'האָב, צוזאַמען מיט אַנדערע, געאַרבעט ביי צעמענט־רערן. דאקעגן מיין ברודער איז, מיט נאָך אייניקע יידן, אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט, מחוץ למחנה. אָפּזייענדיק דאָ אַ געוויסע צייט, איז אין אַ העלן טאָג געקומען אַ באַפעל, אַז דער לאַגער ווערט ליקווידירט און מיר אַלע דאַרפן אַריבערגיין קיין פּלאַשאָוו.

אין פּלאַשאָוו, האָבן מיר דערפילט דעם טעם פון גיהנום. יעדן טאָג זענען אַרויס נייע גזירות, אַלץ שווערערע און אומדערטרעגלעכע. מיר זענען דאָרט אָפּגעווען ביז חודש מאַי, 1944. נאָכדעם זענען מיר אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין

גראָס־ראָזן. דער וועג אַהין, איז געווען אַ שרעקלעכער. מיר האָבן געהאַט אוק־ראַינישע שומרים און זיי האָבן אונדז געשלאָגן ביז טויט כדי אַרויסצובאַקומען פון אונדז אַלץ וואָס מיר האָבן ביי זיך געהאַט, ווייל, ווי זיי האָבן דערקלערט, גייען מיר צו פאַרניכטונג.

אין דעם לאַגער גראָס־ראָזן, האָט אונדז מקבל פנים געווען אַן אָרקעסטער, און אונדז אַריינגעפירט אין לאַגער מיט מוזיק. ווי מיר זענען נאָר אַריין אין לאַגער, איז די מאַנשאַפט פון אָרקעסטער, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין ווילדע חיות. זיי האָבן, אַנשטאָט די מוזיק אינסטרומענטן, געכאַפּט אין די הענט גרויסע שטעקנס, און געשלאָגן יעדן איינעם מכות־רצח. אַ באַפעל איז גלייך אַרויס, אַז אַלע זאָלן זיך אויסטאָן גאַנץ נאַקעט, און ווער ס'האָט נאָך ביי זיך עפּעס געלט אָדער ווערטזאַכן, זאָל דאָס צוברענגען צום טיש, ווו ס'זענען געזעסן עטלעכע ס.ס.־לייט, זיי וועלן פאַרשרייבן דעם נאָמען. ווען מיר וועלן אַרויסגיין פונעם לאַגער — האָבן זיי פאַרזיכערט, — וועלן מיר באַקומען אַלץ צוריק. איך האָב פשוט מורא געהאַט צוצוגיין צום טיש, האָב איך איבערגעלאָזט מיין געלט, בערך אַ 300 דאָלאַר, אין מיינע מלבושים. אַזוי זענען מיר געשטאַנען שעה'ן־לאַנג נאַקעט אויף אַ גאַנץ גרויסער קעלט. דערנאָך האָט מען אונדז געשיקט אין באָד אַריין, און דאָרט האָבן זייערע מענטשן אונדז ראַזירט דעם גאַנצן קערפּער און בשעת מעשה אונדז ממש געשינדן די הויט. דערנעבן איז געשטאַנען אַ פאַס מיט זייער שאַרפע דעזינפעקציע־מיטלען, וואָס האָבן געברענט ווי פייער, און מיט דעם האָט יעדער געדאַרפט זיך אַפּוואַשן די אַלע פאַרוווּנדעטע פלעצער, פון דעם פריערדיקן ראַזירן. אונדזערע שמערצן זענען געווען נישט צום אויסהאַלטן. נאָכדעם האָבן מיר באַקומען אַ טוש. אַרויסגעגאַנגען פון טוש, זענען שוין געווען צוגעגרייט די באַשטימטע מלבושים מיט פאַסן. אין גרויס איילעניש האָט מען זיך געמוזט אָנטאָן. אַ הויכער מענטש האָט באַקומען מלבושים וועלכע זענען קוים אויף אים אַרויף, און אַ נידעריקער האָט באַקומען מלבושים, אין וועלכע ער איז פאַרלוירן געוואָרן.

אַרויסקומענדיק פון באָד, האָב איך נישט דערקענט מיין ברודער און מיין ברודער האָט מיך נישט דערקענט. איינער דעם צווייטן האָט געזוכט און נישט געקענט געפינען.

אָפּזייענדיק עטלעכע טעג אין גראָס־ראָזן, זענען מיר, אַ גרופּע פון אייניקע הונדערט מענטשן, אַרויסגעשיקט געוואָרן מיט לאַסט־אויטאָס, אין אוממענטשלעכע באַדינגונגען. קוים לעבעדיקע זענען מיר אָנגעקומען קיין וויסטיגראַסדאָרף (נידער־שלעזיען).

דער לאַגער, און אַנדערע לאַגערן אין דער אומגעגנט, זענען געווען אונטער דער אויפזיכט פון ס.ס.־אָבערשאַרפירער, לידקע מייער. דער לאַגערפירער אויפן פלאַץ, איז געווען אַן ס.ס.־מאַן מיטן נאָמען שוואַרץ. אין פאַרגלייך מיט די מער־דערייען וואָס מיר האָבן זיך צוגעזען אין גראָס־ראָזן, האָט אונדז דער נייער פלאַץ אויסגעזען ווי אַ גן־עדן, הגם מען האָט אויך דאָ געהאַנגען מענטשן און געשלאָגן מכות רצח. די פּיין איז דאָ געווען אַביסל מילדער.

מיר האָבן דאָ אָפּגעאַרבעט עטלעכע חדשים; די רוסישע אַרמיי האָט זיך אָנגעהויבן דערנענטערן. דעמאָלט איז אָנגעקומען אַ באַפעל, אַז דער לאַגער ווערט ליקווידירט און אַלע ווערן אַרויסגעשיקט אין וועג אַריין, נישט וויסנדיק וואוהין.

מיר האָבן פאַרלאָזט דעם לאַגער אין חודש יאַנואַר, 1945, און מיט אַ טאָג שפּעטער, האָבן אַריינמאַרשירט די רוסן. יעדער איינער פון אונדז האָט באַקומען אַ האַלב ברויט, עטלעכע גראַם צוקער. מיר האָבן געמיינט אַז יעדן טאָג וועלן מיר באַקומען אַזאַ פּאַרציע, און נאָך דעם זעלבן טאָג אַלץ אויפגעגעסן. מיר האָבן אין משך פון 13 טעג מער גאָרנישט באַקומען און זענען געצוווּנגען געווען צו עסן גראָז מיט בלעטער פון די ביימער. פיל האָבן מיטן לעבן באַצאָלט — וועלנדיק אַראָפּרייסן אַ פּאָר בלעטער, זענען זיי אַראָפּגעשאָסן געוואָרן פון די ביימער.

בקיצור, מיר האָבן נאָך אַדורכגעמאַכט שבעים ושבעה מדורי גיהנום. מיר האָבן באַוויזן צו זיין אין די לאַגערן: בוכנוואַלד, פלוסנבערג און גראָסווינקל, ווו עס זענען אויסגעשטאָרבן בערך 90 פּראָצענט פון דעם טראַנספּאָרט.

ערשט אין חודש מאי, 1945, זייענדיק אין טערעזיענשטאָט, זענען מיר סוף־סוף באַפרייט געוואָרן.

אשר ראַפּאַלאָוויטש

אונטערן דייטשן שטיוול

ווי נאָר די מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָבן די יידן אין דזשאַלאָשיץ דערפּילט אַז דער נאַצישער דרוק ווערט וואָס מער ענגער. אין די אַרומיקע שטעטלעך האָבן די דייטשן שטאַרקער געדריקט אויף דער יידישער באַפעלקערונג, און די יידן האָבן זיך, מאַסנווייז, געלאָזט גיין אין די מקומות ווו מ׳האָט נאָך געקענט אַביסל אָטעמען. מ׳האָט אויסגעזוכט קרובים פון אונטער דער ערד, כדי אַהין צו אַנטלויפן. דערווייל זענען די פרנסה קוואַלן אין דזשאַלאָשיץ געוואָרן אַלץ שווערער, און די ענגשאַפט פון דירות האָט זיך פאַרגרעסערט עד אין לשער. מ׳האָט געוווינט אַפילו אין בית המדרש. די דייטשן האָבן וואָס אַמאָל מער פאַרשאַרפט די גזירות. זיי האָבן צוגענומען ביי די יידן אַלץ, געלט מיט אַלערליי סחורות, זיי האָבן ממש אויסגעליידיקט די געשעפטן. באַלד האָבן זיך אָנגעהויבן די צוואַנגס אַרבעטן, אַלע מענער, יונג און אַלט, האָט מען באַשעפטיקט ביים טריקענען זומפן, בויען שאָסייען און פאַרשידענע באַן־אַרבעטן. פון אָנפאַנג האָבן יידן נאָך געהאָפט, אַז די גזירות זענען נאָר אַ צייטווייליקע דערשיינונג. מ׳האָט בשום אופן נישט געגלויבט, אַז די מאַכט האָט צוגעגרייט אַ פאַרטיקן פאַרניכטונגס־פּלאַן. באַלד האָט די דייטשע פּאָליציי אָנגעהויבן אָנטאָן גרויסע צרות. ס׳האָט פּאַסירט, אַז מ׳האָט געשאָסן איי‌ניקע סוחרים, וועלכע האָבן געפירט סחורה פון איין אָרט צום אַנדערן. זיי האָבן אויך דערשאָסן אַ קצב ווען ער האָט געשאָכטן אַ בהמה. בקיצור, ס׳האָט אָנגעהויבן צו ווערן וואָס אַמאָל ערגער.

די אָרעמקייט איז געווען אין לשער. פיל מענטשן זענען גאַנצע טעג אַרומגעגאַנגען ממש אָן אַ ביסן אין מויל. יחידי סגולה האָבן נאָך באַוויזן צו האַנדלען און ציען דערפון חיונה פאַר זייערע משפחות.

אַ געוויסן טאָג, זענען אָנגעקומען אין שטעטל די טויטן־קעפּ פון געסטאַפּאָ און גענומען אויספירן די שטאָט פאַר דער אויסזידלונג. ווי נאָר כ׳האָב דאָס דערזען בין איך אַרויס פון געשעפט און אַנטלאָפן. זיי, די געסטאַפּאָווצעס, זענען אַוועק צו פינטשע פאַרמאַלסקי און האָבן מיט האַמפּלען אויסגעהאַקט די טיר. דאַן האָבן זיי גענומען זלמן פאַרמאַלסקי, און מיט אַ ברעט אים מערדערלעך געשלאָגן. די לײדן זענען געווען שווערע, דויערנדיקע. ביז איינמאָל, אין 1942, 13 טעג אין חודש אָב, אין אַ פאַרנאַכט, האָבן זיי גענומען 22 מענער פון דער משפּחה ראַפּאַלאָוויץ, אַריינגעשלעפּט זיי אין דער גמינע און גענומען פאַרשן ווו ס׳געפינט זיך דער

קאָמוניסט הערשל ראַפּאַלאָוויץ. בעת מעשה, האָב איך מיר געטראַכט, זיי האָבן דאָס רעכט צו טאָן מיט אונז וואָס זיי ווילן, ווייל זיי האָבן דאָס געווער אין האַנט. מיר אַלע האָבן געטענהט, אַז ס׳איז גאָר נישטאָ אַזאַ מענטש אין שטאָט.

די אַנדערע וואָך, אין אַ שבת, איז געוואָרן אַ טומל, אַ גערודער. מ׳האָט איבעראַל געזעדט דערפון, אַז די אויסזידלונג קומט אינגיכן פאָר. מ׳האָט אויך געזאָגט, אַז מ׳גראָבט ערגעץ גריבער הינטער דער שטאָט. פּלוצים, מיטוואָך, זייענדיק ביי דער אַרבעט מיט נאָך 20 יידן אין סאַרביע, ווו מיר האָבן געשלעפּט זאַמד פאַרן ראצלאוויצער שאָסיי, האָט מען געהערט, אַז אין סקאַלבמיעזש זידלט מען אויס די יידן און מ׳פירט זיי קיין דזשאַלאָשיץ. מיט גרויס ציטערניש האָבן מיר געענדיקט די אַרבעט און ווען מיר האָבן זיך צוריקגעקערט אין שטאָט, האָבן שוין די דייטשן זיי געהאָט אַרומגערינגלט. קום־כּל בין איך געלאָפן צו דער מאַמען זיך געזעג־נענען. מיין ברודער האָט מיך דאָרט געטראָפן, און האָט מיר דערציילט, אַז די דייטשן האָבן דערשאָסן עקיבא זינגער, דעם בלעכער. אַ גאַנצע נאַכט האָבן זיך געהערט די געשרייען פון די מענטשן, וואָס די דייטשע פּאָליציי האָט צוזאַמען געטריבן, פון אַלע עקן שטאָט. די מאַמע מיטן ברודערס קינדער האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ ליקל וואָס האָט זיך געפונען אין דער וואַנט. די יידישע מיליציע האָט אונז, אגב, צוגעזאָגט זיי אַרויסצונעמען פון דעם באַהעלטעניש, נאָך דער סומאַטאַכע. איך אַליין בין אַרויף אונטערן דאַך פון דער יאַר־סוכּה, דערנאָך האָב איך מיט־גענומען מיין ברודער און רוזשע קאַרמיאַל, און אַזוי זענען מיר אָפּגעלעגן צוויי־דריי טעג. פּרייטיק פאַרנאַכט, איז רוזשע אַרונטערגעגאַנגען אויסצוקוקן, אויב מ׳קען שוין אַראָפּגיין. האָט זי אין גאַס געטראָפן אַ קריסט, קאַבזי, וועלכער האָט געהאַט בדעה צו נעמען זי אין דער פּאָליציי־קאָמענדע. רוזשע האָט אויסגעדרייט דעם דישל און אַנטלאָפן. אַ פּאָר שעה שפּעטער, זענען מיר אַלע אַוועק פון שטאָט און נישט האָבנדיק קיין אויסוועג האָבן מיר זיך, 15 מאַן, באַהאַלטן אין אַ דאָרף. מיר זענען אויך געווען עטלעכע טעג אין די פעלדער. מיט שווערע ליידן און יסורים האָבן מיר דאָס איבער געטראָגן. דאַמאָלס, האָבן מיר געהערט פון די גויים, אַז די יידן קומען זיך צוריק צוזאַמען אין שטאָט. נישט קוקנדיק אויף אַלע סכּנות, האָבן מיר באַשלאָסן צוריק צו גיין. מ׳האָט אונז צוזאמענגענומען אין מאַגיסטראַט אויפן הויף. ס׳זענען געקומען אַהין אויך ידישע פּאָליציי פון קראַ־קאָווער געטאָ. ס׳איז אונז אויסגעקומען אויך צו דאַווענען דאָרט אום יום־כּפּור. ביינאַכט, האָט פּאַסירט נישט איינמאָל, אַז ווען איינער האָט געוואָלט אַראָפּגיין האָט ער געמוזט טרעטן אויפן צווייטן, אַזוי געדיכט איז דאָרט געווען. אַז מ׳האָט זיך געשטעלט דאַווענען יום־כּפּור זענען די געוויינען און געשרייען דערגאַנגען ביז צום זיבעטן הימל. מיר האָבן באַוויינט אונזער ביטערן גורל, אונזער פּיין און ליידן, נישט זעענדיק קיין שיין ליכט, נאָר די גרויזאַמע פינצטערניש. אַ ציטער האָט אונז אַנגעכאַפּט, דערמאָנענדיק זיך, אין וואָס פאַר אַ לאַגע מיר געפינען זיך. די צרות האָבן זיך אַזוי געצויגן, טאָג איין טאָג אויס, ביז ס׳איז געקומען די צווייטע אויס־זידלונג אין חודש נאָוועמבער.

אין אַ פינצטערן זונטיק פאַרנאַכט, האָבן די דייטשן צוזאַמען גענומען ביי אַ 600 יידן, געפירט זיי אין חאָדעווער וואַלד נאָך מיעכאָוו, און דאָרט אַלעמען אויסגעשאָסן. מיר האָבן באַוויזן צו אַנטלויפן, איך מיט מיין ברודער, קיין סליפּאָוו. די מאַמע איז אַנטלאָפן מיט נאָך אַ ברודער קיין פּאָדגאַי. ביינאַכט קומט אָן דער גוי און מאַכט אונז אָן אַ מורא, אַז מיר מוזן אַנטלויפן. זייענדיק פאַרצווייפלט, זענען מיר אַנטלאָפן אין די כראַבזשעווער וועלדער. קומענדיק אַהין, האָט מען מיר דערציילט אַז אַ גוי מיטן נאָמען קזשיסטאַל, האָט געהרגעט פינף מיטגלידער פון דער משפחה יוריסטאַ. אַ צייט שפּעטער האָט מאַנעס זשעזשניק, איינער פון די פּאַרטיזאַנער אין אונזער סביבה געכאַפּט דעם מערדער, און האָט אים דערשאָסן, „למען ישמעו ויראו״.

מאַנעס מיט דער חברה פּאַרטיזאַנער האָבן אויך דערהרגעט אַ גוי, פּשעניסלאָוו פון דעמבאָווע זאַגאַ. פאַר זיינע „מעשים טובים״, מיטאַרבעט מיט דייטשן, האָבן זיי אים אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ. פון דאַמאָלס אָן האָבן די גויים, די רוצחים, געציטערט פאַר דער נקמה פון מאַנעס זשעזשניק מיט זיינע חברה פּאַרטיזאַנער און זיי האָבן אַביסל אָפּגעלאָזט. אויך האָט מען דערציילט, אַז ס׳האָט געדאַרפט אַדורכפאָרן דורכן טונעל אַ צוג מיט געווער, און עטלעכע בחורים ווי וואָלף סקורא, משה הערש ראַזנפּרוכט און בינעם סקורעצקי, האָבן צוגעגרייט אויפרייס מאַטעריאַל צום אויפרייסן דעם טונעל בעת דער צוג מיטן געווער וועט אַדורכגיין. נאָר ס׳איז זיי נישט געלונגען.

אין די כראַבזשעווער וועלדער האָבן מיר געטראָפן יידן פון פּינטשעוו און אַנדערע שטעט. מיר האָבן געמאַכט בונקערס און זיך באַהאַלטן דאָרט אַ געוויסע צייט, ביז ס׳איז אָנגעקומען פּאָליציי און געוואָלט אונז נעמען. זענען מיר אַנטלאָפן צוריק אין דזשאַלאָשיצער געגנט, אין דאָרף סליפּאָוו. מיין ברודער מיט די קינדער זענען אויך דאָ געווען, אויך מיין שוועגערין וואָס שטאַמט פון די גרונד־מאַנס פון מיעכאָוו, איז מיט זיי געווען. צום סוף, האָט זיי די געסטאַפּאָ אַלעמען אַרויסגענומען, בערך אַ 50 מאָן, און אין אַ גרוב אויף די פעלדער, זיי אַלעמען דערשאָסן.

די שחיטה איז פאָרגעקומען אין י״א אדר א׳, 1943. צווישן זיי איז געווען: אַבייש גראַנאַטמאַן, יעקב מאַנדלבוים מיט זיין פרוי, ישראל פּלאַטקעוויץ מיט זיין פרוי און שמואל ראַבאַלאָוויץ.

דערנאָך זענען מיר, ניין יידן, געווען באַהאַלטן ביי אַ גוי, מאַטשעק קאָניעטשני. דער גוי האָט געהאַלטן אַ יינגל, זעליג פּרענקעל, אָן אַ גראָשן געלט. דער גוי איז ממש געווען אָן אוהב ישראל און מ׳דאַרף אים דערמאָנען לשבח, ווייל ער האָט יידן פיל טובות געטאָן און זיי געראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט, איינשטעלנדיק זיין לעבן. איינער פון די חסידי אומות העולם.

דאָס גרוב וואָס מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין אים, איז געווען אַ לעבעדיקער קבר. ס׳איז געווען זייער נידעריק, אַז אפילו שטיין האָבן מיר נישט געקאָנט, ס׳איז געווען אַזוי ענג, אַז מ׳האָט זיך נישט געקאָנט אויסדרייען. קיין לופט איז

כמעט נישט אַריין. ס׳איז געווען גאַנץ שווער. ביי דעם גוי זענען אויך געווען באַהאַלטן רוסישע פּאַרטיזאַנער, נאָר אין אַ צווייטן גרוב, אין אַנדערן עק פון הויף. דער גוי האָט, פאַר אונזער טובה וועגן, בשום אופן אונז נישט צוגעלאָזט צו די רוסישע פּאַרטיזאַנער, און זיי האָט ער נישט צוגעלאָזט צו אונז. דאָס איז געווען צוליב קאָנספּיראַציע און פאַר אונזער אַלעמענס זיכערקייט.

דעם 22־טן יאַנואַר, 1945, האָבן מיר דערהערט דאָס מאַרשירן פון דער רויטער אַרמיי. ס׳איז אוממעגלעך זיך פאַרצושטעלן אונזער פרייד. ווען ס׳האָבן זיך דערנענטערט די שריט פון אונזערע באַפרייער. ענדלעך, האָבן מיר פרייער אָפּגעאָטעמט, נאָך פינף יאָר שרעקלעכע צרות מיט רדיפות. ס׳איז מעגלעך אַז די פּאַרטיזאַנער האָבן געהאַט אַ דראַטלאָזע פאַרבינדונג מיט דער רויטער אַרמיי, און זיי האָבן נאָך מיט טעג פריער געוווּסט פון דעם פאַרמאַרש פון די רוסן. דאַמאָלס האָט שוין דער גוי אונז צוזאַמענגעטראָפן מיט די רוסישע פּאַרטיזאַנער, און די פרייד פון דער באַפרייאונג האָט אונז אַלעמען אַרומגענומען.

דוד רותם (רטנר)

התעלפתי – והייתי אדם חפשי

דזיאלושיץ היתה עיירה זעירה, שעד פרוץ המלחמה, היו כ־95 אחוזים מתושביה, יהודים. בזמן המלחמה גדלה העיירה ונהפכה לעיר ממש. לא היתה זאת התפתחות טבעית, אלא תוצאה מבריחת יהודים מקראקוב ומערים גדולות אחרות. ריכוז הפליטים בדזיאלושיץ, יצר צפיפות מרובה. בדירה של סבתי, בה התגוררו מקודם שני אנשים, נדחסו עתה שבע נפשות. כסף לא היה לנו. אמי נתאלמנה עוד לפני שנולדתי. עול הפרנסה נפל על שכמו של סבי הזקן. סבי, חיים שמעון שלמוביץ, היה אז כבן שבעים ואדוק מאוד. הגרמנים ציוו על היהודים לגלח את זקניהם, סבי סרב להשלים עם הגזירה. הוא עטף את זקנו במטפחת, בתירוץ של כאב שיניים, בתחפושת זו סובב ועבר את הכפרים בסביבה, נשא ונתן עם האיכרים והשיג מצרכי מזון חיוניים בשביל המשפחה כולה. בדזיאלושיץ חייב היה כל גבר יהודי לעבוד שלושה ימי עבודת כפיה בשביל הגרמנים. נוסף על חלקי בעבודת כפיה זו, הייתי ממלא מקומם של אלה, שלא רצו לעבוד, והפרוטה היתה מצויה בידם להשיג מחליף. בעבודה זו ובעבודות שחורות אחרות המשכתי כל הזמן, עד שנתקבל צו, המחייב את יהודי דזיאלושיץ, לשלוח חמישים צעירים יהודים לעבודה בקראקוב. הייתי פליט בעיירה וכמובן, צורפתי לרשימת החייבים ביציאה. יחד עם בני דזיאלושיץ אחרים הגענו לפירמה „ריכרד שטראוך", שעסקה בעבודת בנין ובעיקר בתיעול וביוב. עבדתי יחד עם כחמישים מבני דזיאלושיץ, במחנה פתוח, ברחוב קוביז'ינסקה מס' 5. מדי פעם, יכולנו גם לבקר בגיטו קראקוב, שהיה קיים עוד. שם נפגשתי עם אחי הבכור, גרשון ז"ל. כשנה המשכנו לעבוד באותה החברה. לפתע הופיעו בשטח המחנה הקטן ה„אורדנונגס־דינסט" ובראשם מפקדם כילביץ, העמיסו אותנו על מכוניות והובילו אותנו למחנה הריכוז „פלאשוב", מחנה שהוקם על שטח בית הקברות בקראקוב. לשם הובאו שרידי היהודים אחרי חיסול גיטו קראקוב.

במחנה פלאשוב

המפקד הנאצי במחנה פלאשוב היה אמון גס. היה זה סדיסט ורשע, שהתהלך תמיד בלווי כלב בשם רולף. שעה שהכלב עבר במחנה, חייב היה כל אסיר להצדיע לפני הכלב ולומר: הער רולף, איך מעלדע געהאָרזאַם, העפטלינג נומער... (אדון רולף! אני מודיע בהכנעה, אסיר מספר זה וזה). במקרה, שהאסיר לא הצדיע ולא

הכריז את הכרזתו בפני הכלב, היה הכלב המאולף מתנפל על האסיר ונועץ שיניו בגרונו. בכלב זה טיפל בן־אדם מיוחד והשמועה במחנה אמרה, כי הכלב ניזון מבשר אדם.

במחנה פלאשוב היו עשרים וכמה אלף יהודים, ביניהם כאלפיים מבני דזיאלו־שיץ. שטח המחנה היה גדול מאד. בלב השטח היתה גבעה ולצידה תהום עמוקה. ליד הגבעה הזאת, היו יורים באסירים מאנשי המחנה ובבני אדם שנתפסו בשטח הארי וכן במתמרדים פולניים. הגוויות היו מתגלגלות מאליהן לתוך התהום. תפקידן של קבוצות עובדים יהודים היה לשרוף את הגוויות, אבל מקודם הוטל עליהם לעקור את שיני הזהב מן הקרבנות. את הוותיקים, שעסקו במלאכה זו היו מחסלים וחדשים באו במקומם.

בפלאשוב עבדתי תחילה בעבודות בנין שונות. לאחר שפגשתי באחי, שהובא למחנה אחרי חיסול הגיטו, הוכנסתי לעבודה בסנדלריה בהשתדלותו, אך מכיוון שלא הייתי סנדלר לא עלה בידי להשאר זמן רב במקום עבודה נוח זה. ושוב התחלתי להתגלגל מקומנדו לקומנדו, ולעסוק בעבודות מפרכות. זמן מה עבדתי בקומנדו „ווסטבאהן". תפקידנו היה להניח אדני־עץ מתחת למסילות הברזל וכן לחזק את הקרקע שמתחת לפסי הרכבת. באותו קומנדו, יחד עמי, (עבדנו שם כ־25 — 30 אנשים) עבד נער צעיר, אולי כבן 16, ושמו יורק לוקאו. יורק היה בעל מראה לא יהודי, נער נחמד ואהוב על כולם. באחד הימים פנה אלי חברי יורק וביקש שאלווה לו 25 זלוטי. חשבתי שוודאי יש לו הזדמנות לקנות מצרכי מזון. בדרך כלל, לא החמירו המשגיחים, עובדי הרכבת, בעבירות כאלה והעלימו עין, אבל יורק יצא בגניבה מבין העובדים ולא חזר. הרגשנו בחסרונו רק בשעה שעמדנו לחזור למחנה.

הגענו למחנה וקמה בהלה במקום. ערכו מיפקד וקבעו שבקומנדו שלנו חסר בן־אדם. הופיע המפקד גט, עם כלבו. ידענו היטב שאם גט וכלבו נמצאים יחד, אין הדבר מנבא טובות. מיד הוקפנו כולנו שומרים אוקראינים, וגט, בלי אומר ודברים, הוציא מכל חמישיה 2 אנשים ואלה נורו במקום. אני עמדתי בתור האמצעי בשורה השניה וזה הציל אותי. באותו מעמד נורו תשעה עשר אנשים.

ה„אורדנונגס-דינסט" שהציל את חיי

בעבדי פעם בביוב בקירבת הווילה של המפקד גט, השתדלתי לעבוד ללא הפסק. במקום הסתובבו־שרצו ה־ס.ס. וחייב הייתי להיזהר, שלא תינתן להם תואנה להיטפל אלי. לפתע עבר לידי קלגס ס.ס., שאנו קראנו לו בכינוי „קוגלמאכר", בגלל מנהגו לבעוט באֵבר־המין של האסירים. בהיותי שקוע בעבודה, לא השגחתי בו בזמן ולא הספקתי להצדיע בפניו. בן־רגע הוציא אקדח מנרתיקו והחליט לירות בי. השוטר היהודי (ה„אורדנונגס־דינסט") שנתלווה אליו, הציע להמיר את היריה במנת מכות מידיו. הוא הבטיח לו, שמכותיו יהיו גרועות ממוות. השוטר היהודי אחז במגלב ולא הרפה עד שהשאיר אותי מונח זב דם. לבסוף הנחית עלי עוד מהלומה בקת רובה והשיר מפי שמונה שיניים. הניתוח הזה הרגיע את איש ה־ס.ס.

הם השאירו אותי במקום מתעלף, אבל מכות ה„אורדנונגס־דינסט״, אותן אני זוכר עד היום, הצילו את חיי.

בפלאשוב נשארתי עד אוגוסט, 1943 ; אותו חודש, אספו כ־1500 אסירים יהודים, בהם אני ועוד הרבה מבני דזיאלושיץ, ונשלחנו לגרוס רוזן. גרוסרוזן היה נחשב בימים ההם למחנה לדוגמה. היו מביאים לשם משלחות ומשקיפים שונים, להראות להם את הסידורים הפנימיים והחיים במחנה. בשעת הביקורים האלה ניגנה תזמורת שירי לכת עליזים. את האכזריות הנוראה שהפגינו שם לא רק הגרמנים, אלא גם הפולנים והאוקראינים, הסתירו מעיני כול. אכן, מחנה לדוגמה נאה ביותר. למזלי, נשארתי בגיהינום זה רק שבועיים. מכאן נשלחנו למחנה בוכנוולד. יצאתי לדרך יחד עם אחי הבכור. אמי ז״ל לא רצתה בזמנה לעזוב את הוריה הזקנים והלכה למוות בדרך כל אנשי דזיאלושיץ. את הדרך רבת היסורים מפלאשוב, דרך גרוס רוזן, לבוכנוולד, עשינו יחד אני ואחי הבכור, גרשון. בשבילנו היה בכך משום הקלה גדולה, מכיוון שבין המון אנשים זרים נמצאה נפש קרובה של אח ורע. בבוכנוולד קיבל כל אחד מאתנו בגדי פסים, זוג תחתונים חמים וגופיה, אך אמרו לנו, כי את הגופייה והתחתונים אסור ללבוש. אם ייתפס איש מאתנו, הלובש לבנים למרות האיסור, דינו מוות. נערכו שם מיפקדים, פעמיים ביום. עשינו כל הזמן בחוץ, בקור עז. באחד הימים הופיע איש ה־ס.ס. והודיע, שעלינו לצאת לעבודה. אחי גרשון החליט להעמיד פני חולה ולא לצאת. תחושה מוזרה הניעה אותי לשדלו ללכת עמי לעבודה. בגלל תשישותו הרבה וגם עקשנותו, לא הצלחתי להזיזו מדעתו, והוא נשאר. כאשר חזרתי מן העבודה, לא מצאתי עוד את אחי בחיים. אותה שעה שהיינו עסוקים בעבודה, נערכה בדיקה בבלוקים והוציאו את כל החולים שנשארו בהם. אחי ז״ל נקלע גם הוא בסלקציה זו ואבד לי לעולמים. לאחר שבועיים נשלחנו מבוכנוולד למחנה חדש, טאוכה, סמוך ללייפציג, לעבודה בבית חרושת לנשק. היה זה סניף של „הסג״. עבדנו במשמרות משך 12 שעות ביום, האוכל שניתן לנו : 120 גרם לחם, ליטר קפה וחצי ליטר מרק. העבודה היתה מפרכת ומעל לכוחותינו. במחנה הזה היו מרוכזים אסירים בני לאומים רבים. היהודים היוו את הרוב הגדול. נוסף עליהם היו : צרפתים, פולנים, בלגים, צוענים, אוקראינים ורוסים.

באוויר הורגשה התמורה הקרובה לבוא. אמנם היינו מנותקים כליל מן העולם החיצון, לא ראינו עיתון ולא הקשבנו לרדיו, ובכל זאת הרגשנו, מהתנהגות הגרמ־נים עצמם ומקטעי דברים שהשמיעו בזמן ההפצצות, שמשהו מתחולל. העבודה נפסקה תכופות, בגלל חוסר בחומר גלם, שלא סופק לנו. לאחרונה, נפסקה העבודה בטאוכה לגמרי, ובמרס 1945 הופיע לפנינו מפקד המחנה הנאצי והשמיע נאום קצר בזו הלשון : מכיוון שאווירוני האויב מפציצים ללא הרף מפעלים צבאיים ומכיוון שהוא דואג לשלומנו, החליט להעביר אותנו מטאוכה לדרזדן. אך הואיל ואין תחבורה בשבילנו, נלך ברגל. לפי הערכתו נהיה בדרך שלושה ימים. ציידו כל אחד ב־700 גרם לחם, חתיכת מרגרינה ונתח נקניק. הדרך ארכה לא לפי המובטח, שלושה ימים, אלא שלושים ושלושה יום. היינו 1200 איש שיצאנו לדרך

והרוב כרע נפל ולא קם עוד. איש שלא יכול להתקדם ונחלש לרגע קט, נורה במקום. ישנו בשדה הפתוח. לא היה לנו שום כיסוי חם לגוף והאדמה היתה מכוסה עדיין שלג מפשיר.

אכלנו בדרכנו סלק בהמות ושרידי ירקות, שמצאנו בשדות. אני נזכר, כיצד הלכתי בעקבותיו של סוס, שעבר בכביש ואספתי אחד לאחד, גרעיני שבולת שועל, שפיזר מתוך השק המוטל על גבו. הרגשתי כי כוחותי אוזלים. הייתי מוזלמן מושלם. לפי המצב בכבישים הסקתי, כי כוחות הרוסים והבריטים מתקדמים והחזית קרובה מאד. הכבישים היו מלאים פליטים, שנסו ברגל מערבה, על גבם הצרור שהיה מוכר לי מכבר. אלא שהפעם, היו פליטים אלה גרמנים. המראה הזה היה הדבר היחיד ששימש לנו עידוד והגביר את הרצון להתגבר על התלאות. בינתיים המשכנו במיצעד המוות שלנו. אנשי ה־ס.ס., ששמרו עלינו, היו אנשים קשישים שלא היו כשירים לשירות בחזית. ההליכה היתה איטית ביותר. מדי פעם נעצרנו לסירוגין, פעם על ידי הצבא ופעם על ידי שיירות פליטים. לא ידענו באיזה כיוון מובילים אותנו והיכן היא תחנתנו הסופית. רבע שעה הלכנו וחצי שעה עמדנו וחוזר חלילה. יום אחד בין השמשות, נעצרנו שוב בכביש העמוס. הייתי הראשון באחת החמישיות. התיישבתי, יגע, לצד התעלה שבשולי הכביש, נשען על עמוד טלפון. ישבתי וישבתי. סביבנו הכול החשיך. פתאום צצה במוחי מחשבה, שעלי לברוח תיכף ומיד.

התחלתי לזחול לעבר התעלה, מן התעלה המשכתי בזחילה לעבר גבעה סמוכה מוקפת חורש. שכבתי המום ונרעש וכמו מתוך חלום שמעתי שעטת רגליים מתרחקת. המשלוח נע לדרכו. בסוף השיירה רכב המפקד הנאצי על אופנוע ולצדו רץ כלב זאב. הכלב, כנראה, הרגיש בי והתחיל לנבוח. המפקד ירה יריות אחדות בכיוון הגבעה שבה הסתתרתי ולאחר מכן התרחק רעש המנוע עד שנדם.

מסביבי היתה דממת מוות; הכל היה ריק, הגרמנים נטשו בתיהם וברחו מערבה מפחד הצבא האדום המתקרב ובא. שלושה ימים שהיתי בתוך החורשה. נפגשתי שם עם חיילים גרמנים, שאיבדו את יחידותיהם, ועם פליטים. שאלו על מעשי בחורשה. טענתי, שאיבדתי את המשלוח שלי, שנע בדרכים. הם לא נגעו בי לרעה.

לאחר שלושה ימים שמעתי דהרת סוסים וקולות אדם מרחוק. הגיעו לאזני קריאות בשפה, שדמתה לרוסית. הבחנתי בה, למרות שאיני יודע רוסית. בכוחותי האחרונים זחלתי אליהם. התעלפתי לרגלי החיילים הרוסים. העיקר, שהייתי אדם חופשי. זה היה ב־8 במאי 1945.

דוד וואָהלגעלערנטער

מיין אונטערערדיש לעבן ביי די דייטשע קאניבאלן

„אני הגבר ראה עוני בשבט עברתו״, קלאָגט ירמיהו הנביא, ביים חורבן בית המקדש. איך וועל ניט איבערטרייבן, אויב כ׳וועל זאָגן, אַז דאָס וואָס איז געזאָגט געוואָרן ביי יענעם חורבן, איז צו שוואַך, צו בלאַס, אַנטקעגן דעם לעצטן בלוטיקן חורבן אין אייראָפּע. וויפל עס זאָל נישט דערציילט און געשריבן ווערן, גיט עס נאָך נישט קיין קלאָר בילד פון דער גרויסער שרעקלעכער אכזריותדיקער טראַגעדיע און טרויעריקן סוף.

אפילו דער מענטש וואָס פאַרמאָגט אַ זעלטענעם אויפנעם־געפיל, קען אויך נישט באַשרייבן דאָס אימהדיקע געשפענסט, וואָס האָט אַרומגעפלאָטערט איבער די יידישע קעפּ, ווייל אויך דער יעניקער וואָס האָט אַליין דורכגעלעבט, קען נישט תופס זיין, אַז דאָס זעלבע באַשעפעניש וועלכע רופט זיך אויך מ ע נ ט ש, זאָל זיין פעיִק צו אַזעלכע חיהשע מעשים.

אני הגבר, האָב דורכגעמאַכט דעם לעצטן חורבן וואָס די דייטשע, דיסלדאָרפישע רוצחישע בעסטיעס האָבן דורכגעפירט איבער שוצלאָזע יידן. פון אָנפאַנג אין לאַגער, נאָכהער אין די וועלדער און גריבער, און סתם באַהעלטענישן. איך וויל זיך באַמיען צו געבן אייניקע טרויעריקע בילדלעך, וועלכע זענען נאָר אַ קליינער טראָפּן פון דעם גרויסן ים פון צרות.

אמנם — הרשעים אין טובתם שלימה, — אַ טרויעריקעווירקלעכקייט וואָס איך אַליין האָב עס דערפאַרן:

דאָס רוב קריסטן וואָס האָבן באַוויליקט אַריינצולאָזן דעם פאַרוואָגלטן ייד אין זיין סטאָדאָלע, אָדער שטאַל, האָבן עס געטון נאָר מיט דער כוונה פון אים דאָס פאַרמעגן צוצונעמען; אויב נישט מיט גוטן איז מיט בייזן. זיי האָבן בשום אופן נישט באַרעכטיקט דעם יידס לעבן. זעלטן ווען איינער פון זיי האָט אויפריכטיק געמיינט דעם ייד צו ראַטעווען. ס׳זענען געווען פאַלן, ווען דער ייד האָט זיין גאַנץ פאַרמעגן אַוועקגעגעבן זיין קריסטלעכן פריינט פון אייביקע יאָרן. אָבער ווי נאָר דער קריסט האָט דאָס פאַרמעגן באַקומען, איז ער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ בלוטיקער חיה; און ווי נאָר דער ייד איז צו אים געקומען ער זאָל אים אויסבאַהאלטן, האָט ער אים אויף אַ בעסטיאַלישן אופן דערמאָרדעט — אויב נישט מיט אַ קויל, האָט ער אָפּגעהאַקט דעם יידס קאָפּ מיט אַ האַק, בשעת ער האָט געשלאָפן.

אַזעלכע פֿאַלן זענען געווען זייער פֿיל; די קריסטן האָבן געגעבן די אומ־גליקלעכע יידן אַ באַהעלטעניש אויף אייביק... אויב איינער האָט זיך געראַטעוועט ביי אַ קריסט, איז נאָר געווען אויף א פּאָר געציילטע טעג. אַזוי האָט מען געמוזט וואַנדערן פֿון איינעם צום צווייטן. אָפּטמאָל, האָבן יידן זיך אויסבאַהאַלטן ביי קריסטן אַ לענגערע צייט, אָן זייער וויסן. זיי האָבן זיך פֿאַרגראָבן אין די סטאָ־דאָלעס, צווישן די תבואות.

ווינטער צייט, בשעת די גרויסע פֿרעסט, אויב אַ פּויער האָט נאָר געוואָלט אַריין נעמען, האָט מען ריזיקירט... אַזוי צו אַזוי, האָט דער טויט תמיד געקוקט אין פּנים אַריין.

דעם דריטן ווינטער פֿון מיין אויסבאַהאַלטן זיך, בין איך מיט מיינע צוויי ברידער (וועלכע זענען שפּעטער אומגעקומען), געגאַנגען זוכן אַ באַהעלטעניש. מיר האָבן זיך דערפֿרעגט צו אַ פּויער וואָס זיין פּרנסה איז געווען, גאַסטראָלירן ביינאַכט איבער פֿרעמדע הייזער... אַזעלכע טיפּן האָבן ריזיקירט צו האַלטן יידן ביי זיך.

דער פּויער אין דאָרף דעמבאָוויעץ (קיעלצער געגענט), מיטן נאָמען ב., האָט אונדז שיין אויפֿגענומען. אָבער זיין בליק האָט אָנגעוואָרפֿן אַ שרעק, זיין ברומען האָט געמאַכט קאַלט און פֿאַרגליווערט די איברים.

נאָר ווי זאָגט שלום עליכם: „במקום שאין איש, איז הערינג אויך פֿיש" — בדלית־ברירה, זענען מיר דאָרט פֿאַרבליבן. דער פּויער האָט אונדז פֿאַרזיכערט צו מאַכן אַ באַהעלטעניש אין שטאַל; נאָר ביז ער וועט דאָס מאַכן וועלן מיר דערווייל שלאָפֿן אין סטאָדאָלע. ער האָט אונדז געגעבן אַ גוטן נאַכט־עסן, אַזעלכעס האָבן מיר שוין נישט געהאַט געגעסן חדשים, נעמלעך: ברויט מיט פּוטער און ווייסע קאַווע מיט צוקער. נאָך דעם יום־טובדיקן נאַכט־עסן, האָט ער אונדז אַריינ־געפֿירט אין דער סטאָדאָלע, אַביסל געשטאַנען מיט אונדז און צוגעהערט צו אונדזערע צוזאָגן אויף נאָך דער מלחמה. אַ צופֿרידענער האָט ער אָנגעוויזן דאָס אָרט, ווו מען זאָל זיך אַוועקלייגן שלאָפֿן.

מיט אַ פֿריינטלעכן שמייכל האָט ער זיך געזעגנט און פֿאַרמאַכט די סטאָדאָלע. עס איז נישט אַדורך קיין פֿינף מינוט ווי ער איז אַרויס, און מיר האָבן קוים באַוויזן אַרויפֿצוקלעטערן אין דער הויך, ווו ער האָט אונדז אָנגעוויזן דאָס אָרט צום שלאָפֿן, הערן מיר אַ שטילן קלאַפּ פֿון אַ ברעטל. מיר קוקן זיך אום און דערזען, אין דער טיפֿער פֿינצטערניש, אין דער נידער, אַ ווייסע געשטאַלט, וואָס האָט זיך דערנענטערט לאַנגזאַם צו אונדזער זייט. מיר הערן אויף צו רוישן מיטן שטרוי און שטרענגען אָן אַלע חושים, בכדי אויפֿצוכאַפּן, צי איז עס נישט אַמאָל בלויז אַן איינרעדעניש. עס גערדויערט נישט לאַנג ווי מיר פֿילן, אַז די ווייסע געשטאַלט קלעטערט אַרויף צו אונדז.

אַ ציטערניש לויפֿט דורך אין אַלע גלידער; ס'באַפֿאַלט אונדז אַ מורא'דיקע שרעק, אַט פֿאַלן מיר אין חלשות... נישט מעגלעך אַ וואָרט אַרויסצוברענגען. פּלוצים הערן מיר עפּעס אַ שטיל קול... יאָ, מ'הערט רעדן יידיש.

„ברידער ידן״, הערן מיר.

„ווער זענט איר ?״

„אויך א פאַרוואַגלטער, אומגליקלעכער ייד״, קומט אַן ענטפער.

„פון וואַנען קומט איר אַהער, און פון וואַנען ווייסט איר פון אונדז ?״

„כ׳וווין דאָ, כ׳האָב דאָ אַ גרוב״, און בלייבט שטיל.

די לעצטע ווערטער האָבן אונדז ווידער צעטומלט. זיך נישט באַלד אָריענ־טירט וואָס ער מיינט דערמיט צו זאָגן, נאָר געדעכנט נישט אַנדערש ווי דאָס איז אַ מת... פון אַ גרוב... איינער פון די הונדערטער קדושים.

דאָס געשטאַלט באַמערקט אונדזער שטילשווייגן אַן פאַרווונדערונג, און ער גיט צו :

„איך האָב אַ באַהעלטעניש !״.

דאַן הויבט ער אַן שטיל דערציילן זיין געשיכטע אין קורצן, ווייל ער האָט מורא עס זאָל ווער נישט אונטערהערן. פון וואַנען ער ווייסט פון אונדז ? גיט ער צו : זיך אונטערגעהערט. ער איז מיט אַ פאַמיליע. הערנדיק, אַז מענטשן קומען אַריין אַזוי שפּעט אין סטאָדאָלע, האָבן זיי באַלד פאַרשטאַנען אַז דאָס זענען יידן.

דער ייד באַמערקט אין דער שטיל : „דער עיקר, זאָלט איר נישט געבן צו פיל געלט, כדי נישט אויפצורייסן דעם פויערס האַלדז. דער פויער זוכט נאָר אַ געלעגנהייט אונדז אָפּצוזאָגן, ווייל מיר צאָלן אַ קליינינקייט. מיר האָבן נישט מער, און מיר זענען שוין ביי אים פינף חדשים. ווער ווייס ווי לאַנג מיר וועלן נאָך דאַרפן זיין. אויב איר ווילט, קומט צו אונדז אין גרוב ווייל דאָ איז אַ געפאַר צו רעדן״.

פאַרשטייט זיך, אַז מיר זענען באַלד נאָכגעקומען דעם יידנס פאַרלאַנג, ווייל שוין 17 מאָנאַטן ווי מיר האָבן קיין ייד נישט געזען.

דער ייד גייט פאַרויס, און האַלט איינעמס האַנט. אַזוי איינער ביים צווייטן, גייען מיר אין דער פינצטער, ביז ער קומט צו צום אָנגעצייכנטן אָרט.

אויף זיינע דריי קלעפּ עפנט זיך אַ ברעטל, וואָס אויסערלעך דערקענט מען נישט קיין אונטערשיד פון די איבעריקע ברעטלעך, און פון אינעווייניק ווערט עס פעסט פאַרריגלט.

מיר מוזן זיך שטעלן אויף אַלע פיר. צוערשט רוקט מען אַריין די פיס דורך זייער אַ שמאָל וועגל (עס דערמאָנט די היילן פון די שפּאַנישע מאַראַנען), אַזוי רוקט מען זיך, ביז מען פאַלט אַראָפּ אין גרוב אַריין. דאָרט האָבן מיר געטראָפן נאָך אַ מאַן, זיינס אַ שוואָגער, און זיין פרוי מיט דריי קינדער. דאָס גרוב איז געווען באַלויכטן מיט אַן אייל ליכט. דאָס גאַנצע בעל הבתישקייט איז באַשטאַנען פון אַן אונטערגעבעט ביסל שטרוי און פון אַן איבערגעצויגן בעטגעוואַנט, וואָס איז אַמאָל געווען ווייס. די מענטשן, אַן אַ טראָפּן בלוט אין פּנים, מיט אויס־געשטאַרטע אויגן און אויערן, אויפצוכאַפּן עפּעס אַ וואָרט פון האָפענונג.

מיר קוקן זיך אום, אויפן באַלקן הענגט אַ טאָרבעלע, אינעווייניק אַ קיילעכ־דיקע זאַך ; פרעגן מיר וואָס איז דאָס ? — „אַ ברויט, דאָס פעלט אונדז נישט אויס.

פשוט, ווייל מען עסט נישט דערפון, נאָר מען קוקט דערויף. ווען איינעם ווערט נישט גוט פון הונגער, נעמט ער אַ שטיקל. ווען די לבנה שיינט נישט, איז פאַר אונדז ליכטיק; דעמאָלט קען מען גיין זוכן עפּעס עסן. ווען זי שיינט יאָ — איז פאַר אונדז פינצטער, און מען מוז קאַרגן דאָס שטיקל ברויט".

די מענטשן האָבן קיין כוח נישט געהאַט צו דערציילן זייערע איבערלעבענישן.

מיר פרעגן, צי ווייסן זיי נישט אַמאָל פון נאָך יידן ? „יאָ", ענטפערן זיי, „מיר קאָנען נאָך יידן וואָס זענען אויף דער פריי". „ווי איז דאָס מעגלעך ?" שטוינען מיר.

„דאָס זענען די פאַרטיזאַנער אין די וועלדער. זייער ציל איז צו נעמען נקמה פאַר דעם בלוט פון אונדזערע קדושים. מיט געווער אין די הענט שטייען זיי אין קאַמף מיט דעם פילפאַכיקן, שטאַרקן ברוטאַלן שונא. נישט איין רוצח איז שוין פון זייערע הענט געפאַלן".

מיר האָבן אויסגעהערט מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם, נישט גלויבנדיק אין דער ווירקלעכקייט פון דעם, וואָס זיי דערציילן. אַ פאַנטאַזיע אין די פאַרצווייפלטע יידישע מוחות, גיבן זיך אַליין צו קוראַזש און מוט און גלויבן, אַז עס זענען פאַראַן נאָך יידן, וואָס האָבן די דרייסטקייט און דעם כוח אָוועקצולייגן אַ הינטישן מערדער.

אַזוי טראַכטן מיר. אָבער די מענטשן פאַרזיכערן אונדז, בסוד, אַז זיי האָבן אַליין געזען די יידישע גבורים. „נאָך מער, זיי זענען שוין דאָ געווען צוויי מאָל".

„ווי נאָר זיי ווערן געוווּיר פון אַ ייד, קומען זיי העלפן מיט וואָס נאָר זיי קענען. דאָס ערשטע מאָל זענען דאָ געווען 18 פאַרשוין. געקומען זענען זיי, פאַר־שטייט זיך, ביינאַכט, געריטן אויף פערד, געבראַכט פון אַלעם גוטן, און נאָך איבערגעלאָזט אַ ביסל געלט, מיט וועלכן מיר באַהעלפן זיך, נאָך ביז היינט. דער פויער האָט אויך נישט צוגעלייגט צו זיי. רעדעס האָבן זיי פאַר אים געהאַלטן, וואָס פאַר אַ גרויסע זאַך ער טוט, און פאַראַ פערספּעקטיוון עס וואַרטן אויף אים נאָך דער מלחמה (דאָס האָט אַ סאַך געווירקט אויפן פויער ער זאָל אונדז גוט באַהאַנדלען).

„אַלע זענען זיי יונגע, פעסטע, לייטישע חברה׳לייט. פון פאַרשידענע שטעטלעך ווי, דזשאַלאָשיץ, פינטשעוו, וואָלבראָם און אַנדערע. זיי האָבן די העמדער פון זיך אַראָפּגענומען און איבערגעלאָזט.

„צום צווייטן מאָל, איז צום האַרצווייטיקדיקן באַדויערן, געקומען נאָר פינף. די איבעריקע זיינען העלדיש געפאַלן אין דאָרף פאַוולאָוויץ, הינטער פינטשעוו. מען האָט זיי געמסרט, ווו זיי באַהאַלטן זיך אויס. זענען אָנגעקומען הונדערטער נאַצישע באַנדיטן, אַרומגערינגלט דאָס הויז, ווו עס איז פאַרגעקומען אַ שלאַכט.

„פון די רוצחים זענען 4 דערהרגעט געוואָרן און איינער שווער פאַרוווּנדעט. פון די יידן אָבער זענען 13 אומגעקומען. די איבעריקע האָבן זיך העלדיש גע־ראַטעוועט, געשפּרונגען פון דאַך און ביים אַנטלויפן באַוויזן צו שיסן, און טאַקע געהרגעט די 4 נאַציס. אָט די פאַרבליבענע זענען לעצטנס דאָ געווען. געבראַכט

אַ שיינעם באַגאַזש און צוגעזאָגט, כל זמן זיי וועלן לעבן, וועלן זיי אָן אונדז געדענקען".

מיר וואָלטן נישט מיד געוועזן צו הערן אָן אויפהער וועגן אַזעלכע יידן. אויב מיר האָבן נישט די מעגלעכקייטן אַליין צו קעמפן, איז עס אַ גרויסע טרייסט, אַז עס געפינען זיך אַזעלכע יידן, מיט וועלכע מיר שטרעבן זיך צו באַהעפטן און צוזאַמען, האַנט־ביי־האַנט — אויספירן די הייליקע אויפגאַבע.

מיר זענען געווען צופרידן און גליקלעך, וואָס אויפן דעמבאָוויצער (נאָמען פון אַ דאָרף) בית הקברות געפינען זיך לעבעדיקע יידן. אגב, זענען מיר באַרואיקט, וואָס זיי געפינען זיך שוין ביי דעם פויער עטלעכע חדשים. ס'איז דאָך אַ שטיקל באַוויייז, אַז מען קאָן האָבן צו אים צוטרוי.

אַ ביסל קרענקונג איז געווען דערביי — די מורא אַז מיט אונדזער קומען, זאָלן מיר זיי, חלילה, קיין שלעכטס פאַרשאַפן. מיר האָבן אָבער באַשלאָסן, ווי ווייט מעגלעך, איינער דעם צווייטן צו העלפן און זיך צו האַלטן צוזאַמען.

דער פויער האָט אַ געוויסע צייט נישט אויסגעזאָגט דעם סוד. אָבער זעענדיק, אַז עס קען אים גאָרנישט שאַדענען, האָט ער אונדז אַ מאָל דערציילט, אַז אין זעלבן דאָרף זענען פאַראַן יידן. מיר האָבן געפרוווט טרעפן: „פיליכט ביי דיר פאַניע?". ער האָט געשמייכלט.

פון דעמאָלט אָן, האָבן מיר זיך מיט די יידן שוין געזען אָפיציעל.

איינער דעם צווייטן האָט איבערגעגעבן זיין בינטל צרות, פון שווערע מענטש־לעכע פאַרלוסטן און ביטערע איבערלעבענישן. דער עיקר איז אָבער געווען צו וויסן, וואָס וואָרט אויף אונדז ווייטער. אונדזערע דורכגייענישן זענען געווען נישטיקע לגבי זייערע איבערלעבענישן.

אָט זענען זייערע פּאַסירונגען:

זיין נאָמען איז חיימל סמאָלאַרטשיק, פון דרף לאָבענדויש (צווישן דזשאַלאָ־שיץ און פינטשעוו). פון דער גאַנצער פאַמיליע, האָט ער (געלויבט צו גאָט), די פרוי מיט דריי קינדער און זיין שוואָגער, זלמן גערשאָנאָוויטש, וועלכע האַלטן זיך צוזאַמען. אַמערגסטן האָט זיי געטראָפן דאָס לעצטע געשעעניש. געווען איז דאָס, ווען עס זענען פאָרגעקומען אין אַלע דערפער שטאַרקע אַבלאַוועס, ווו יעדער פויער האָט אַרויסגעטריבן זיינע יידן, מורא האָבנדיק פאַרן אייגענעם קאָפּ. עס האָט אפילו נישט געהאָלפן זיך צו באַהאַלטן אין די הויכע תבואות, ווייל אויך דאָרטן האָבן די רוצחים זיי אויסגעפונען. אַ געוויסע צייט זענען זיי געקומען, טאָג נאָך טאָג, און געזוכט אין די תבואות, געגאַנגען און געשאָסן. צענדליקער אומשולדיקע יידישע נפשות זענען אומגעבראַכט געוואָרן, געלאָזט זיי ליגן ביז נאָך תבואות־שניט, דאָן האָבן די פויערים זיי באַגראָבן.

אין דער צייט, זענען די אויבן דערמאָנטע יידן געגאַנגען אין די בערג, דאָרט זיך אויסגעזוכט אַ לאָך, און דאָרט 4 וואָכן געווען פאַרשטעקט. כמעט זיך נישט געוויזן אין דאָרף. נאָר ביינאַכט געגאַנגען נאָך אַ ביסל וואַסער, און געריסן אין די פעלדער וואָס עס האָט זיך געלאָזט — בלעטער פון צוויקל, באָבעס, מערן. מיט

דעם זיך גענערט עטלעכע וואָכן. אָבער אויך דאָרט איז דאָס באַהעלטעניש אויפ־געדעקט געוואָרן — דאָס גיין נאָך וואָסער האָט זיי פאַרראָטן.

איינמאָל ביינאַכט, ווען זיי זענען שוין געשלאָפן, האָבן זיי דערפילט ווי מען זוכט דעם אַריינגאַנג אין דער הייל, וועלכער איז אָבער געווען גוט באַפּעסטיקט. האָבן די זוכער געמאַכט אַ פּראָוויזאָרישן זייטיקן אַריינגאַנג. פאַר זייערע אויגן האָט זיך באַוויזן אַ שאַרפע ליכט פון טאַשן־לעמפּלעך, און ווילדע אויסגעשרייען זענען צו זיי דערגאַנגען: אַרויס! אַלעס איבערלאָזן!

זיי האָבן געמוזט פאַרלאָזן דאָס גרוב.

מען האָט זיי אויסגעטאָן מוטער־נאַקעט און געזוכט אפילו אין די מיילער. נאָכהער זענען די באַנדיטן אַריין אין גרוב. אויסנוצנדיק די מינוט, זענען די ייִדן אַנטלאָפן (די מערדער האָבן זיך נישט געריכט אַז זיי וועלן נאַקעט אַנטלויפן). דערשפּירנדיק אַז די ייִדן אַנטלויפן, האָבן זיי נאָכגעשאָסן. צום גליק האָט עס קיין לעבן נישט געקאָסט; נאָר איין קויל האָט געטראָפן זלמנען אין דער פּלייצע (ער ווייזט אונדז ווו די קויל געפינט זיך אין דער פּלייצע, אָנרירנדיק, לויפט זי פון איין אָרט צום צווייטן).

אַזוי, נאַקעטערהייט, זענען זיי געלאָפן צו אַ באַקאַנטן פּויער, וועלכער האָט זיי געגעבן עפּעס אָנצוטאָן. דערנאָך זיך דערפרעגט צו דעם פּויער, ווו מיר אַלע געפינען זיך.

ביז איצט האָבן זיי גאָרנישט וואָס אָנצוטאָן. דאָס לייב באַדעקט מיט קליידער, וואָס בלויז צוויטן פון זיי הענגען אויף די פיס פאַרבונדענע מיט שמאַטעס. די פּנימער בלאַס, אָן אַ טראָפּן בלוט, איינגעשרומפּן. נאָך גענוג יונג, אָבער משונהדיק פאַרעלטערט. יונגע זקנים. ביזן היינטיקן טאָג ווייסן זיי נישט ווער דאָס איז געווען, צי דייטשע מערדער, אָדער סתם באַנדיטן, גנבים.

ס'איז אַריבער פיר וואָכן אויף דעם פרישן קוואַרטיר, אָבער קיין באַהעלטעניש האָבן מיר נאָך אַלץ נישט. עס אַרט אונדז נישט דאָס שלאָפן אין דער סטאָדאָלע; דערצו, ביי אָן אָפענער וואַנט. אָבער על כל צרה שלא תבוא, מוז מען האָבן אַ באַהעלטעניש. דערווייל שלאָפט זיך נאָך ווי עס איז, כאָטש אַ ביסל קאַלט. פון קיין בעטגעוואַנט איז דאָך אָפּגערעט, נאָר די פאַלטנס קלעקן קוים צו פאַרדעקן אַ האַלבן קערפּער. מיר פרעסן זיך צענויף אַלע דריי, און אַזוי גייט דורך די נאַכט...

אָבער איינמאָל ביינאַכט, איז אונדזער שלאָף איבערגעריסן געוואָרן, דורך דעם שטאַרקן בילן פון די הינט. מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז ס'איז נישט אַנהויב נאַכט, און אויך נאָך נישט טאָג. ס'איז נאָך געווען גוט פינצטער.

די הינט הערן נישט אויף צו בילן. נישט קיין גוטער צייכן. נישט ווייט מוזן זיך דרייען פרעמדע מענטשן. די הינט דערשמעקן דאָס באַלד.

איך קען מער נישט אײַנליגן, איך שאַר זיך צו שטיל צו די ברעטער, וועלכע גייען אַרויס צו דער גאַס פון דאָרף. איך קוק אַרויס דורך די שפּאַרעס. איך זע אָבער קיינעם נישט. די ווייסקייט פון שניי גיט גענוג ליכט, מען זאָל קאָנען באַמערקן אַ מענטשן. ס'איז שטיל אַרום; די הינט האָבן אויפגעהערט צו בילן.

איך לייג זיך צוריק און מיר ווערן צוריק אנטשלאָפן. אַזוי זענען מיר שוין פאַר־האַרטעוועט, אַז דאָס אַלץ אַרט אונדז כמעט נישט. איבעריקנס, מיר זענען גרייט צו אַלעם. אונדזער שלאָף ווערט אָבער נאָכאַמאָל איבערגעריסן פון טריט, וועלכע דערהערן זיך פון אונטן, פון דער סטאַדאָלע. עס געדויערט נישט לאַנג, הערן מיר ווי מען פרוווט זיך אַרויפכאַפּן צו אונדז. דאָס איז אָבער באַקאַנטע טריט. יאָ, חיימקע גייט; אָבער וואָס עפּעס אין מיטן דער נאַכט? — וויכטיקע נייעס. אַנדערש וואָלט חיימקע אונדז נישט אויפגעוועקט. מיר וואַרטן נישט ביז ער קומט צו נאָענטער, נאָר מיר רופן שטיל פון דערווייטנס:

„וואָס איז געשען, חיימל?"

„נישט קיין שלעכטע נייעס, חלילה", — קומט אַן ענטפער. „די פינף יידישע פּאַרטיזאַנער זענען מיט אַ האַלבע שעה צוריק געקומען".

מיר גיבן זיך האַסטיג אַ זעץ אויף, און לויפן אַנטקעגן. מיר ווילן זיי שוין זען. „ווו זענען זיי?", „זיי זענען זייער מיד. געמאַכט אַ היפּשע צאָל קילאָמעטערס — שלאָפן זיי. נאָר דער קאָמענדאַנט שטייט אויף דער וואַך".

הערנדיק אונדז רעדן, איז דער יידישער העלד שנעל, מיט דער ביקס אין דער האַנט, שוין געווען נעבן אונדז. אין דער פינצטערניש, האָט ער אונזערע הענט געפונען, אַרויפגעפאַלן, און מיט הייסע קושן אונדז באַדעקט.

ווי עלעקטריזירט זענען מיר געבליבן. אַ שטראָם טרערן האָט זיך אַן אויפהער געגאָסן פון אונדזערע פאַרפינצטערטע אויגן.

מיר בעטן אים, ער זאָל אונדז פון זייער לעבן דערציילן. ער טוט עס גערן. און הויבט באַלד אָן צו דערציילן פון זייער גרופּן־לעבן. זיינע אייגענע איבער־לעבענישן, זאָגט ער, קומען נישט איצט אין באַטראַכט, די צייט דערלויבט נישט אויף אַזעלכעס.

„יעדע מינוט שפּילט אַ ראָלע; מיר שלאָפן נישט. שוין פאַרגעסן וואָס עס הייסט זיך אויסטאָן. איך וועל נאָר אייך איבערגעבן דאָס וואָס וועט אייך אַביסל באַפרידיקונג פאַרשאַפן.

„מיר האָבן שוין עטלעכע יידן־מערדער, אָדער פאַררעטער, אָפּגערוימט פון דער וועלט. דעם פירער פון סיסציין, לודוויג, וועלכער האָט אַנגעוויזן ווו עס געפינען זיך אַכט יידן, האָבן מיר אים געשיקט צו די יידן... איך בין געווען דער אונטערפירער צו זיין חתונה... ווען מיר האָבן ביי אים אַנגעקלאַפּט, האָט ער נישט געוואָלט עפענען. אָפנים, ער האָט דערשמעקט דעם מלאך־המוות. האָבן מיר די טיר אויפגעריסן. טרעפנדיק אים אין בעט, האָבן מיר פאַרלאַנגט ער זאָל אונדז ווייזן אַ וועג אין אַ צווייטן דאָרף אַריין. ער האָט אָבער געוווּסט מיט וואָס עס שמעקט, האָט ער פאַרגעלייגט צו שיקן זיין אײדעם.

„איך האָב מורא", האָט ער געזאָגט.

„פאַרוואָס האָסטו מורא", — האָבן מיר אים געפרעגט. „מסתמא האָסטו גוט אָנגעזינדיקט". מיר האָבן אים גענומען מיט געוואַלד פון בעט אַרויס, אַזוי ווי ער איז געגאַנגען. זעענדיק דעם טויט פאַר די אויגן, האָט ער זיך געזעגנט מיטן וויב

און קינדער. זיינע נאָענטע האָבן נישט רעאַגירט, ווייסנדיק אַז ער האָט זיך דעם פסק־דין פאַרדינט.

„ווי נאָר מיר האָבן אים אַרויסגעפירט פון הויף, האָבן אַפגעהילכט עטלעכע שאָסן, און דער באַנדיט איז געפאַלן אַ טויטער. אַ צעטל אים פון הינטן צוגעקלעפּט, אויסגערעכנט זיין שולד און דעם טויט־אורטייל, און אַזוי אים איבערגעלאָזט.

„דער הינטישער דזשאַלאַשיצער פּאָליציאַנט מאַדעיסקי, וועלכער האָט אַנגע־וואָרפן אַ פחד אויף אַלע יידן פון דער שטאָט, איז שוין אויך נישט צווישן די לעבעדיקע. דאָס הויז וואָס ער האָט אויפגעשטעלט אין קשוינז, פאַר יידיש געלט, איז פאַרבליבן פאַריתומט, ווי מיר.

„אין דעם לעצטן קאַמף וואָס מיר האָבן געהאַט מיט די דייטשע באַנדיטן, ווו עס זיינען אומגעקומען אונדזערע 13 חברים, בין איך שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן אין דער לינקער האַנט, פון איין זייט די קויל אַריין, דורך דער צווייטער אַרויס. פונדעסטוועגן האָב איך דאָס געווער נישט אַוועקגעוואָרפן, פאַרקערט, איך האָב נאָך באַוויזן צו שיסן און אַוועקצולייגן אַ דייטשן הונט, טויט. אין זיין בלוט זיך געוואַשן, קאָכעדיק בלוט געזען פאַר מיינע אויגן. דאָס איז געווען זעטיק בלוט!

„וואָס קומט אַרויס? דאָס איז נאָך אַלץ גאָרנישט. איך בין זייער גיריק אויף דייטש בלוט, זיך צו קילן פאַרן בלוט פון מיין אייניאָריק געליבט שימעלע, פון מיין ליבער פרוי, מיין אומשולדיק זיס טייבעלע..." ביי די ווערטער שטיקן אים די טרערן אין האַלדז. ער באַהערשט זיך, און רעדט ווייטער.

„מיין אוצר! ווען האָט דאָס עופהלע שלעכטס געטאָן? איך שווער, כל זמן איך וועל לעבן, וועט נישט רוּען זייער בלוט, איך וועל נישט שענקען!"

עס האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן, ווען ער האָט פאַרענדיקט זיינע רייד. מיר האָבן פאַר זיך דערזען אַ שטאָלצן יידישן קעמפער, אַ גיבור.

פון זיינע אויגן בליצט אַ נקמה־פייערל. אַזוי האָבן געמוזט אויסזען אונדזערע אַלטע היסטאָרישע העלדן, די מכבעער, די חשמונאים. מיר פילן זיך נישטיק לגבי דעם העלד מיט דער גרויסער נשמה. דער מענטש לעבט מיט אַ ציל: נקמה נעמען פאַר אַלע יידישע אומשולדיקע קרבנות. כדי אונדזערע נאָענטע און ליבע זאָלן רואיק ליגן אין זייערע אומבאַקאַנטע פינצטערע גריבער־קברים.

שפּעטער האָבן זיך באַוויזן די איבעריקע מיטגלידער פון דער גרופּע.

איינער פון זיי האָט פאַרלוירן פינף ברידער, גיבורים אין די פּאַרטיזאַנער גרופּן. אַ חוץ טאַטע־מאַמע, שוועסטער און איבעריקע קרובים.

די ביקס, דאָס איז זיינס אַלץ. זיי קענען קיין תיקון נישט געפינען, נאָר אין דעם אויטאָמאַטישן פּיסטאָלעט, וואָס זיי טובלען אין בלוט פון די בעסטיע־מערדער.

"אַהאַ", זאָגן זיי, „ווען אונדזער גרופּע וואָלט געבליבן לעבן, וואָלט אַנדערש אויסגעזען. מיר האָבן שוין געהאַט מאַכט און כוח".

מיר האָבן אויסגעהערט מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם, און געווען פאַרהיפּנאָטיזירט פון זייערע נקמות איבער אונדזערע בלוטיקע שונאים. מיט רעספּעקט און כבוד האָבן מיר געבויגן אונדזערע קעפּ פאַר זיי.

צום באַדויערן איז קוים איינער געבליבןביים לעבן. אויך מיינע צוויי האַר־ציקע ברידער זענען אַוועק צוזאַמען מיט זיי. שוין נישט דורך די מענטשן־פרעסערישע דייטשע אינקוויזיטאָרן, נאָר דורך אונדזערע אייגענע פוילישע מער־דערישע נאַראָדאָווצעס...

מאיר זוננפלד

בדזיאלושיץ ובמחנות

נולדתי בדזיאלושיץ, בשנת 1919, להורי, מנדל ובילה. אבי היה סוחר. הייתי בן יחיד ולי עוד ארבע אחיות. אחת קשישה ממני, בשם, רוז׳יה, ושלוש צעירות יותר, סוניה, הלה ולולה. עד לשנתי ה־16, גרתי עם הורי, בדזיאלושיץ. בשנת 1932, עברתי לקטוביץ ושם עבדתי במוסדות שונים. בשנת 1937 יצאתי משם ללודז׳. בעיר זו עבדתי כנציג שלוש פירמות לטקסטיל, מביילסקו: רפפורט, פיש ורוטנברג. הדבר נמשך עד שפרצה המלחמה.

המלחמה מצאתני בלודז׳, ברחוב פיוטרקובסקה, 17. אני חייב לציין, כי ממשפחתי שנשארה בדזיאלושיץ, עלתה אחותי הבכירה, רוז׳יה, לארץ ישראל, בשנת 1934, יחד עם בעלה רולניצקי והם מתגוררים עד היום בישראל.

באמצע אוקטובר 1939, חזרתי לדזיאלושיץ. בחודשי נובמבר־דצמבר אותה שנה ציוו הגרמנים ליהודים לענוד על שרוולי בגדיהם סרטי היכר מיוחדים. היודנ־ראט, שנוסד בתחילת הכיבוש הגרמני, התחייב לספק מיכסה מסויימת של יהודים לעבודות חובה.

אני עצמי לא נרשמתי לעבודה ועסקתי במסחר מכל הבא ליד. גרתי שוב יחד עם משפחתי. הגרמנים לקחו מאבי את כל הסחורות שמצאו ואת כספו. הרסו אותו כליל מבחינה כלכלית. אבי הפסיק לסחור, הרגיש את עצמו מיותר בעולם ונהפך לכלי שבור.

בשנת 1940, לא היה המצב בדזיאלושיץ גרוע ביותר. הגרמנים עסקו, בעיקר, במשלוח מאות יהודים לעבודות. באותה תקופה, שיחק המזל לגרמנים בחזיתות המלחמה, התיחסו ליהודים באופן מניח את הדעת. הם קיימו, במקרים מסויימים, גם סחר־מכר עם יהודים. רק ב־8 לפברואר, 1940, אסרו על היהודים לנסוע ברכבות.

לפני המלחמה מנתה האוכלוסיה היהודית בעיר, כ־7000 תושבים, ובזמן המלחמה, כשהתחילו הגרמנים לגרש אותם מערים שונות: קראקוב, לודז׳, פוזן, ורשה, עלה מספר האוכלוסיה היהודית בדזיאלושיץ והגיע ל־12000 תושבים, בערך.

בדזיאלושיץ לא הונהג אף פעם גיטו סגור. ומכיוון שיחס הגרמנים היה כאן טוב יותר, הירבו היהודים לזרום לדזיאלושיץ.

המצב החמיר ביום 22 ליוני, 1941, עם פלישת הגרמנים לרוסיה. מאז שונה היחס ליהודים לרע בצורה קיצונית. אותו זמן החלו הגרמנים במשלוחי יהודים למחנות ריכוז שונים. המחנה הראשון הוקם במבצר, בפרברי קראקוב־קוסטזשי, אחריו בפלאשוב ובפרוקוצ׳ים.

בתוך העיר דזיאלושיץ נשמעו תמיד יריות; אסור היה לעזוב את הבתים, אחרי השעה 6 לפנות ערב. רק לאנשי ה„אורדנונגס-דינסט" מותר היה להסתובב בחוץ אחרי השעה 6.

בהקשר לכך, נזכרתי במאורע דלהלן: פעם, בערב אחד, נכנסתי בשעה 6, לגן, שהקיף את ביתי לשאוף קצת אוויר. הדלקתי לעצמי סיגריה, פתאום ראיתי תחת עץ עומד זוג, הוא והיא. בזה הרגע ממש נע הגבר לעברי וראיתי גרמני שולף מולי אקדח, אך הנערה שהיתה עמו אחזה בשרוול ועיכבה בעדו — זו היתה יהודיה. הגרמני עזב את האקדח ושאלני, מה אני עושה כאן בשעה זו? שיקרתי לו ואמרתי: היות ואבי הוא איש דתי, יצאתי החוצה לעשן, שאבי לא יראני מעשן בשבת. התירוץ הזה הצילני אז ממוות. באותה תקופה קרו כמה מקרי רצח בנסיבות שונות. למשל: בהקשר לאיסור השחיטה, נרצחו כמה קצבים, בהם אשה אחת. אני זוכר שמותיהם של שלושה מן הנרצחים: משה צודזינובסקי (בן 19), רחל צודזינובסקי (בת 60), ופנטל דרוביארז (בן 60). כמה אנשים נרצחו על שיצאו מן העיר לכפרים הסמוכים לקנות מזון. בדרך כלל, מותר היה לאיכרים להוביל צרכי אוכל העירה וליהודים — לקנותם. פעם אחת נתפסו עשרה יהודים (שמוצאם היה מדזיאלושיץ) ברצלביץ. הובילום למייכוב להוציאם להורג. הם נורו על אף השתדלותו הרבה של היודנראט.

בשנת 1941 נערך רישום של כל היהודים בדזיאלושיץ: גברים, מגיל 12 — 60, נשים, מגיל 15 — 55. רישום זה ניהל גוי משלזיה, בשם גורניאק, ששימש מנהל לשכת העבודה בקראקוב. את גורניאק זה, שהיה אדריכל, פגשתי, בשנת 1945, בקטוביץ, עצרתי אותו והובלתיו למפקדת ה־או.ב. סופו שנאסר וקיבל 15 שנות מאסר עם עבודת פרך. לפי הרישום שערך, נשלחו טרנספורטים למחנות הריכוז, שבהם סבלו היהודים נגישות ועינויים אכזריים ביותר. אותו גורניאק אסף 100 יהודים זקנים, הובילום לבית הקברות, נאמר להם להסתובב עם הגב אל הגדר, החזיקו אותם במתח כמה דקות, לבסוף, נורו עשרות יריות באוויר ואחרי עינויי הנפש הקשים, שלחום חזרה לבתיהם.

הגיע יום ה־15 בדצמבר, 1941, יום בו אמריקה הכריזה מלחמה על גרמניה, אחרי התקפת היפנים על פרל־הרבור. מאותו יום ואילך החלו הצרות הקשות של כל היהודים. הגרמנים הפכו לחיות טרף. היהודי לא ידע איך לנהוג כלפי הגרמני. אם ברכו ברחוב בהורדת כובע, מייד ספג מכות משום שאין יהודי יכול להיות ידידו של גרמני. ואם לא הוריד לפניו את כובעו, דינו למוות, כי הוא זילזל בגרמני. וכך נקלעו היהודים בין הפח והפחת.

הגיעה שנת 1942. הגזירה הראשונה שיצאה היתה, למסור את הפרוות לשלטון (בשביל החזית הרוסית). מי שלא מסר את פרוותו נשלח למחנה ההשמדה או נהרג במקום. בתחילת השנה נפוצו שמועות, על „שליחת יהודים ל„מזרח"", כפי שהתבטאו הגרמנים. אחר כך החלו להעביר את היהודים שגרו בכפרים בסביבות העיר אל דזיאלושיץ. אוכלוסיית היהודים הגיעה אז ל־15 אלף, בערך.

בחודשי מרץ, אפריל ועד ליום 3 לספטמבר (בתאריך זה הוציאו את כל היהודים מדזיאלושיץ למחנה בלזץ) שלחו את הצעירים, בקצב מזורז, למחנות העבודה.

ביום 31 באוגוסט, 1942, הגיעו אלינו ידיעות מן העיירות הסמוכות על חיסולם וגירושם המוחלט של היהודים ממקומות מגוריהם, גם מסלומניק. לשמע הדבר, יצאה כל האוכלוסיה היהודית, שנשארה בדזיאלושיץ, לבית הקברות, בתפילות וזעקות לאלוקים להצילם מחורבן וכליה.

ביום 2 בספטמבר, הגיעו אנשי ס. ס. עם ה„יונאקים", סגרו את העיר מצאת ומבוא והכריזו, שכל היהודים חייבים להתיצב בלילה, בכיכר השוק. נוסף לפקודה הכתובה, הסתובבו אנשי ס. ס. עם ה„יונאקים" בסימטאות העיירה, והמיתו ביריות את העוברים היהודים, שהשתדלו להימלט מחוץ לעיר.

בבוקר, בעת שרוכזו כמה אלפים יהודים בכיכר השוק, הביאו הגרמנים למקום עגלות ובכל עגלה הושיבו עשרה יהודים. חשבנו לתומנו, שאלה יועברו לתחנת הרכבת, אך במקום זה הובילום לבית־הקברות, שם חפרו היונאקים עוד יום קודם שלושה בורות גדולים. אלף ומאתיים יהודים נורו אז במקום ונקברו בבורות אלו. את מספר ההרוגים קבענו לפי מספר החליפות, שפשטו הקדושים לפני מותם. את הבגדים העבירו אחר כך לבית־הכנסת. העגלונים היהודים שהעבירו את בגדי הנרצחים וחזרו לגרמנים, נורו אף הם בתוך עגלותיהם. שמותיהם של שניים מהם, אני זוכר: שמואל גולדקורן והשני, פלשניצקי. בהיותי משוכנע, כי יובילו את כולם לרכבת, ניסיתי להשפיע על אבי, שיעלה גם הוא על אחת העגלות, אולם הוא סירב. בו בזמן הסתובבו גרמנים בבתים יהודיים ולקחו שלל זהב, תכשיטים וכל דבר יקר ערך, במטרה לכסות את הוצאות הדרך של ההסעה ל„מזרח". בכיכר העיר החלו אותה שעה למיין יהודים לפי קבוצות של מאה, להובילם לרכבת. והנה קלטנו קול יריות שבא מרחובות העיר. עשרות אנשים חולים ותשושים, שהסתתרו במרתפים ובעליות, להציל את עצמם מידי הגרמנים, נורו באכזריות ומתו.

אחר כך, הכניסו אותנו לקרונות רכבת פתוחים והרכבת הובילה אותנו עד לעיר, מייכוב. כשהגענו למייכוב, קידמה המשטרה הפלילית את פנינו במכות רצח. מפקד המשטרה, בשם רידינגר, רכב על סוס לבן וניהל את כל ה„אקציה". לבסוף הביאו אותנו לשדה מרעה גדול והעמידו סביבנו מכונות ירייה רבות. כל היום הגיעו משלוחי יהודים מכיכר השוק. אחרי שרוכזו כולם והחשיך היום, האירו את כל השטח באור זרקורים. אסור היה לעמוד על הרגלים אלא לשבת במקום, בלי תנועה. האדמה היתה לחה. כך החזיקו אותנו, כ־12 — 15 אלף איש עד למחרת, שעה 7, בבוקר. בשעה 7, ראינו מתקרב טרנספורט יהודים ממייכוב ובראשם, הרב דמתא, שנראה סוחב שק על גבו. (את הרב הישיש מדזיאלושיץ, בן ה־90, הרב סטשבסקי, רצחו הגרמנים בתוך מיטתו. הם נכנסו לחדרו וציוו עליו לרדת מהמיטה, אך הוא סירב באומרו: הרגו אותי במיטתי, לא ארד. והגרמנים מילאו את משאלתו). אחר כך צירפו את יהודי מייכוב אלינו. באו גם אנשי הגסטפו מקראקוב, עם אנשי ה„ארבייטס־אַמט" וציוו עלינו לקום ממקומנו. העמידו אותנו בשורות, והגסטפו

בחרה מאיתנו את הצעירים, המסוגלים עוד לעבודה. כולם עמדו בידים מורמות והם הצביעו על כל „נבחר", במקל שבידם. בצורה זו בחרו 800 צעירים, שהועמדו בצד. אני עמדתי עם אבי, אמי ושלוש אחיותי. לפני שניגשו הגרמנים אלינו, מסרה לי אמי את כל „הרכוש" שהיה חבוי על גופה, ביודעה, שהיא עם הבנות הולכות למוות בטוח. אמי היתה אז בת 60 שנה, ואבי בן 64 שנה. ואני שהייתי אז צעיר, רק בן 26, צורפתי לקבוצת עבודה.

הספקתי עוד לראות את הורי, כשהכניסום לקרונות סגורים. אותנו הכניסו לקרונות פתוחים ובשעה 6 אחר הצהריים, הצמידו את קרונותינו לסגורים ויצאנו לדרך.

הרכבת נסעה לפלאשוב ואת הקרונות הסגורים העבירו הלאה למחנה המוות בלזץ. במחנה פלאשוב טיפלו בנו ה„ולסובצים" (החיילים האוקראינים, שנכנעו לגרמנים ליד לנינגרד). הם הביאו אותנו למחנה פרוקוצ׳ים, המרוחק 2 קילומטר מפלאשוב. בדרך הרביצו בנו באַלות והלמו בבקבוקים על ראשינו ואגב אורחא סחבו מאתנו את השעונים, הטבעות וכל אשר היה לנו.

למחרת בבוקר, הוציאו אותנו לחצר המחנה, ותוך זמן קצר בא אלינו איש הגסטפו מילר, אשר נשא לפנינו נאום בזו הלשון: כאן טוב יהיה לכם! תהיה לכם עבודה! רק דבר אחד דרש מאתנו מילר זה, למסור לידיו את כל הכסף שברשותנו פרט ל־20 זלוטי, שמותר לכל אחד להשאיר לעצמו. ומי שיסרב, יירה במקום. כשלעצמי, לא הסכמתי לכך. עלי לציין, שאחת מאחיותי, סוניה, התחתנה, בשנת 1942, עם בן עירנו, ישראל סקורה. את סוניה הובילו מן העיר מייכוב לבלזץ ואת בעלה למחנה פרוקוצ׳ים. אחרי נאומו של מילר רצה גיסי למסור את כספו, אך אני עצרתיו מלעשות זאת. כהרף עין ניגשו אלינו „ולסובצים" במזוודות פתוחות ותבעו מאתנו להוסיף גם את כספנו. על ידנו עמד יהודי גרמני. בדרך אלינו הוציא מילר איש אחד מהשורה ושאל: היש לך יותר מ־20 זלוטי? ההוא ענה בשלילה. מילר הכניס את ידו בכיס מעילו והוציא מתוכו שטר של 100 זלוטי. הוא נטל את השטר ופקד ליהודי לשבת במקומו. מייד לאחר מכן ירה בו מילר והרגו.

מילר, האלגנטי והנקי, לבוש כפפות לבנות על ידיו, ביצע את מעשה הרצח בקלות, כמו הושטת יד לזולת; אחר כך פנה לצופים הנדהמים: — ועתה, מיסרו כולכם את כל מה שברשותכם. קמה בהלה עצומה; אנשים קרעו את סוליות נעליהם, פרמו שרווליהם ופרקו מעליהם את כל רכושם. אולם אני, גיסי ועוד כמה בחורים החבאנו את הכל בתוך החול, „מתחת" לרגלינו ממש. הגרמנים שחשדו כי׳ הטמינו כסף בחול, סרקו אחר כך את כל השטח, מצאו קצת מן הכסף אך לא את הכל. בין היתר ניצל גם כספי. במחנה נשארתי עוד כמה ימים ואחר כך החלטנו לברוח לגיטו קראקוב. המחנה היה מגודר בחוטי תַיל דוקרניים. קבוצה של 18 איש חמקנו מן המחנה, והסתתרנו בין האנשים, שצעדו אותו זמן לעבודה, עד שעברנו את השער. הבוקר היה עוד חשוך, הקבוצה נשמרה על ידי שוטרים יהודים ובחושך לא הבחינו בנו. אחרי שעברנו לשער הגיטו, בכיכר „זגודה", מצאנו שם את אנשי

המשטרה היהודית (אורדנונגס־דינסט) עם היונאקים. שיחדנו אותם ונכנסנו לגיטו.

בגיטו התחלנו להתארגן, ואחד מהיונאקים, שקיבל מאתנו תשלום הגון, העבירנו לנובי מיאסטו־קורצין, בספינה ששטה עם הויסלה. העיירה שוכנת במרחק 80 קילומטר מקראקוב, בכיוון אל סנדומייז'. הוגד לנו, כי שם ניתן ליהודי עוד לנשום.

גיסי נשאר בגיטו. שם שמע, שהגרמנים מרשים ליהודים להתישב מחדש בדזיאלושיץ. אנחנו נשארנו בקורצין, רק 2—3 ימים, כי השמועות על אודות דזיאלושיץ הגיעו גם אלינו. לבסוף, הגענו ברגל לדזיאלושיץ, וכאן נתגלו לנו כמה פרטים: אחרי הגירוש הראשון, ריכזו הגרמנים את שארית־היהודים הפזורים, בבית הכנסת ונוצר מין יודנראט, בזעיר אנפין ותחת שליטתו כמה מאות יהודים. לא חזרתי לדירתי, כי שם התגורר שוטר מן „הכחולים" (יונאק). השוטר הזה גזל ושדד כל מה שמצא בדירתי. ובכן גרתי עם גיסי, בדירתו הלא נגועה, עד ליום ה־9 בנובמבר, 1942. במשך תשעת השבועות האלה, אירגנו הגרמנים „קבוצות חיסול" שמטרתן היתה לאחסן את הרכוש היהודי השדוד.

בליל 9 בנובמבר, היינו בטחנת קמח, במרחק קילומטר וחצי מן העיר. ופתאום שמענו קול יריות. נודע לנו שה„אקציה" החלה ובלבנו גמלה ההחלטה לברוח. לא רחוק מן הטחנה הובילה דרך למייכוב. לכל אחד מאתנו היה אקדח ו־60 כדורים. לא היו לנו שום אשליות, שהסוף קרוב. בטחנה נשארנו 3 ימים ובצאתנו משם הורדנו את הסרטים, משום שכיהודי אי אפשר היה להיראות עוד. מנהל הטחנה נתן לנו צידה לדרך. הוא היה מיודד עם משה רוזנפרוכט, אולם לפתע עורר בנו פחד סתום. בלילה השלישי עברנו בהחבא למתבן סמוך. לפנות בוקר מצא הטוחן, יאן קאלאט שמו, את מחבואנו, וצעק לעומתנו: משה! סלבונק (מפקד המשטרה הכחולה), ציווה עלי להודיעכם שעליכם להתייצב בבית הקברות, ליהרג! זו היתה, לדעתנו, אזהרת קלוטשנוקה, איש שלזיה, שעלינו לברוח יצאנו מן המתבן ומן הרגע הזה פתחנו את „מסע גבורתנו" שלנו בין הכפרים שבסביבה. נכנסנו לבית האיכר הראשון, כסף היה לנו, ובתשלום נכבד, נתן לנו מחבוא. כך נדדנו מכפר אחד למשנהו. בכל מקום שהינו זמן קצר בלבד, מפני שהאיכרים פחדו לתת לנו מחסה מחמת איום הגרמנים. אחרי כמה שבועות של נדודים, מכפר לכפר ומבית לבית, נפרדנו לשתי קבוצות. אני עם גיסי פנינו לכפר סודלק והתחבאנו אצל איכר בשם, יאן מקולה. וולף סקורה ומשה רוזנפרוכט, הסתתרו בכפר לבנדזש, אצל איכר בשם, וננק. אחרי חצי שנה הרגו הגרמנים את האיכר עם כל משפחתו, על שהיה קומוניסט. אולם וולף סקורה עם משה רוזנפרוכט הצליחו להימלט ולמצוא מחבוא בבונקר. לפני כן הצליחו באמצעות האיכר הקומוניסט לקשור קשרים אם הא. ל. (ארמיה לודובה) והלכו ליער, לפר־טיזנים, לחמו ביערות עד שמצאו את מותם.

אני עם גיסי, בילינו זמן ממושך אצל מקולה, במקומות סתר שונים. היחס שלו אלינו לא היה אחיד. פעם התייחס אלינו יפה, סיפק לנו אוכל ושאר צרכים, ופעם התנכר לנו מרוב פחד, שמא ימצאו אותנו הגרמנים, וכעונש יציתו את ביתו

וירצחו אותו ואת משפחתו. לבסוף, הכניס אותנו מקולה למתבן, חפרנו שם בור, בעומק של שני מטרים, ברוחב של שלושה מטרים ובאורך של ארבעה מטרים, כיסינו את הבור בקרשים ומעליהם הנחנו חבילות קש. וכך שכבנו במשך היום בבור ובלילה יצאנו לשאוף אוויר. פעם, התקרב אלינו גבר לא מוכר ובנו הקטן של מקולה, הצליח, בפיקחות רבה, להרחיק את דודו. (הגבר הזר היה גיסו של מקולה, בשם בלסקי). כמה פעמים הפתיענו ביקורם של אנשים בלתי רצויים ליד הבונקר שלנו, אך תמיד הצלחנו להיחלץ מן הסכנה. בשבועות האחרונים קיבלנו מזון גרוע והיחס של מקולה אלינו נתערער לגמרי.

סבלנו בא לקיצו, ביום 15 בינואר, 1945. המשחררים הרוסים הגיעו והוציאו אותנו מאפלה לאור ומשעבוד לגאולה.

(מתוך עדות שנמסרה ב„יד ושם")

אברהם לאַנגער

בעת און נאָך דער מלחמה

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939 האָט אויסגעבראָכן די 2־טע וועלט מלחמה, און דאַן האָבן אָנגעהויבן, פאַר יידן איבערהויפּט, גאָר גרויסע צרות. פרייטיק זענען די דייטשע אַעראָפּלאַנען געקומען באָמבאַרדירן, און זונטיק אינדערפרי איז מיינער אַ שכן, שמחה יוריסטאַ ז״ל, געגאַנגען מיט נאָך עטלעכע מענטשן מאַכן שוץ־גראָבן ביי די סטאַרע זשיקע. ס'איז געפאַלן אַ באָמבע און שמחה איז געווען דער ערשטער קרבן אין שטאָט. ס'איז געווען אַ גרויסער טרויער; אַזאַ פיינער מענטש, אַ בעל צדקה און אויך דאַזאָר אין דער גמינע.

די ערשטע גזרות פון די דייטשן זענען געווען: אַלע יידן מוזן טראָגן בענדער מיט מגן־דוד'ס, מען טאָר נישט גיין אויפן כאַדניק, און מ'מוז זיך ראַזירן. די פּוילישע פּאָליציי האָט גאַנץ פיין מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן, זיי האָבן צו מיר אין דער פריזערניע נאָר געבראַכט יידן צו שערן און ראַזירן די בערד.

אינעם יאָר 1940 האָבן די דייטשן באַפוילן, אז אַלע לייזיקע, נישט פאַר־הייראַטע מענער, און מענער אָן קינדער, זאָלן זיך צושטעלן אין דער גמינע. מ'האָט אוועקגעשיקט גאַנצע טראַנספּאָרטן מיט יינגלעך. נאָכדעם זענען ערשט געקומען מענטשן פון אַרבעטס־אַמט און האָבן געכאַפּט אין די גאַסן יעדן איינעם, וואָס ס'איז זיי אַריינגעפאַלן אין דער האַנט, און זיי געשיקט אין די לאַגערן. די עלטערן האָבן געקלאָגט און געוויינט, נאָר ס'האָט גאָר נישט געהאָלפן. די דייטשן האָבן געמאַכט רעוויזיעס אין די געוועלבער פון סוחרים, און זיי האָבן צוגענומען גאַנצע וועגענער מיט סחורות. אַ שיקסע וואָס האָט געמסרט דעם גרעבערס טאָכטער, איז מיטגעגאַנגען מיט די דייטשן. ס'זענען אויך געווען מאַנכע יידן, וואָס האָבן אָפּגע־קויפט די פעקלעך, וואָס מ'האָט צוגענומען ביי די סוחרים. אַלע זענען געווען באַדראָט מיטן לעבן, זיי האָבן אָבער דאָס נישט פאַרשטאַנען.

דאָס יאָר 1941, איז געוואָרן נאָך ערגער. יעדן טאָג, ביים אויפשטיין אינ־דערפרי, האָט מען געהערט שלעכטע נייעס. אין אַ געוויסן טאָג, האָבן די דייטשן געהרגעט פיר קצבים. מ'האָט זיי געכאַפּט ביים שעכטן אַ קעלבל. דעם אַנדערן טאָג, האָט מען געשאָסן צוויי יידן: הלל סקאָפּיצקי ז״ל און שלום אשר זעליקאָוויץ ז״ל. זיי האָבן געהאַט עסקים מיטן קאָמיסאַר פון די יידישע פאַרמעגנס.

עס האָט אויך פּאַסירט, אַז יידן האָבן מורא געהאַט צו האַלטן זייערע סחורות ביי זיך, און האָבן זיי איבערגעפירט צו אַנדערע. די מוסרים האָבן שוין געהאַט וואָס צו טוען, און גלייך האָבן די דייטשן געמאַכט רעוויזיעס. דערנאָך איז געקומען די קאָמענדע פון קאָזשימיעזש און האָבן געזוכט אין פּריוואַטע שטובן. איינמאָל

האָט מען ביי אונדזער רבין, הרב ר׳ אליעזר עפשטיין זצ״ל, געמאַכט אַ רעוויזיע און מ׳האָט געפונען אַ זעקל מיט זילבער. זיי האָבן דעם רבין געצוואונגען צו גיין מיטן זעקל אויפן אַקסל אין מאַרק אַריין, און אַזוי שטיין אַ גאַנצן טאָג, ביז די גמינע האָט אים אוסגעלייזט פון דער פּיין. אַזוי האָט מען צונישט געמאַכט די מענטשן. יעדער טאָג האָט געבראַכט פרישע צרות.

די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז יידן טאָרן נישט אַרויסגיין פון שטאָט. ס׳איז דערלויבט צו גיין נאָר ביז צום שלאַבאַן, און ועמען מ׳האָט געטראָפן נאָכן שלאַבאַן, האָט מען אויפן אָרט דערשאָסן. עס זענען געווען פאַלן ווען זיי האָבן דערהרגעט עטלעכע מענטשן מיטאַמאָל. אויסער דעם, האָבן זיי גענומען צען בעלי בתים פון שטאָט אַלס זאַקלאַדניקעס, און טאָמער וועט עפּעס פּאַסירן די דייטשן, וועלן די זאַקלאַדניקעס דערשאָסן ווערן.

אַמאָל אין אַ פרייטיק האָבן די דייטשן אָפּגעשלאָסן די קראָקעווער גאַס, און צוזאַמענגענומען אַלע יידן. ביי מיר אין דער פּריזערניע, זענען אויך געווען אַ צען מענטשן. זיי האָבן מיך מיט מיינע געזעלן און די 10 מענטשן, געפירט אין מאַגיס־טראַט. מיר זענען געווען צוזאַמען, בערך, 80 מאַן. דער מאַגיסטראַט איז געווען ביי די שיינטאַלס אין הויז, און דאָרט איז געווען אַ גרויסע סטאַדאָלע. מ׳האָט אונדז אַלע אַוועקגעזעצט אין דער סטאַדאָלע. דערנאָך האָט מען אונדז אַריבער־געפירט איבערן טייך, ביי משה בעקערס בריק. מיר האָבן וואָס אַנ׳אמת געטראַכט, אַז מיר זענען דערליידיקט, נאָר ס׳איז געשען אַ נס און מ׳האָט אונדז אַריינ־געפירט אין דער שול. דאָרט האָט מען אַרויסגעקליבן אַלע נישט פאַרהייראַטע, און אַוועקגעשיקט אין לאַגער, און אונדז, די פאַרהייראַטע האָט מען פריי געלאָזן. אין אַ געוויסן טאָג, איז געקומען דער קאָמענדע די אין דער גמינע, און האָט געזוכט אַ יינגל מיטן נאָמען ראַפאַלאָוויטש. ווייזט אויס אַז זיי האָבן אים נישט געפונען, ווייל ער איז אין שטאָט נישט געווען. תיכף האָבן זיי אַרויסגעלאָזט אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מיטן נאָמען ראַפאַלאָוויטש, זאָלן געבראַכט ווערן אין דער גמינע און דאַביי אויך אָנגעזאָגט, זיי זאָלן ברענגען דאָס געזוכטע יינגל. זענען געקומען די ראַפאַלאָוויטשעס, בערך 13 פּערזאָן, אין דער גמינע און ליידער, דעם יינגל נישט מיטגעבראַכט. אויפן אָרט האָבן די דייטשן גענומען אַלע פאַר־זאַמלטע ראַפאַלאָוויטשעס אַוועקגעפירט אויף די שטאָטקאָווער לאַנקעס, און אַלע דערשאָסן.

דער פּרעזעס, משה יאָסל קרוק, איז, נעבעך נאָכגעלאָפן און געשריגן צו די דייטשן: — „לאָזט נאָך די לויטע״. האָט זיך איינער פון זיי אויסגעדרייט מיטן רעוואָלווער צו אים, איז ער אַריינגעלאָפן צו מיר אין הויז, און איך האָב אים באַהאַלטן.

דאָס יאָר 1942

דאָס יאָר 1942, דאָס יאָר פון דעם אומקום פון יידנטום איז געווען דאָס שרעקלעכסטע.

אין דער וואָך פון אויסזידלונג, זענען מיר נאָך געלעגן אויף די קברים. מ׳האָט איינגעריסן ווענט. גאַנצע טעג און נעכט געזאָגט תהילים, אַז מיר זאָלן אַלע קענען איבערטראָגן די יסורים. לויטן באַפעל, האָבן מיר זיך געדאַרפט שטעלן מיטוואָך ביינאַכט. דערווייל, איז מיטוואָך פאַרנאַכט, אָנגעקומען אין שטעטל, אַ גאַנצער צוג מיט יונאַקעס (דאָס זענען געווען די אוקראַינישע צוהעלפער פון די געסטאַפּאָ) און זיי האָבן אַ גאַנצע נאַכט געגראָבן גריבער. באַלד זענען געפאַלן 2 קרבנות: ישראל לאָקיי און עקיבא זינגער. מ׳האָט זיי דערשאָסן ביים אַנטלויפן. דער באַפעל פון דער גמינע איז געווען, אַז יעדע שעה, דאַרף אַן׳אַנדערע גאַס זיך צושטעלן מיט די פּעקלעך אין מאַרק. אַ גאַנצע נאַכט האָבן זיך געצויגן מחנות יידן פון אַלע גאַסן. דער מאַרק איז געוואָרן איבערפולט, פון איין זייט ביז צו דער כמיעלעווער גאַס, און פון דער אַנדערער זייט ביז צום אַפּטייק. מ׳האָט נישט געטאָרט שטיין נאָר ליגן, אַזוי ווי די שעפּסן, אויף דער ערד.

באַלד אינדערפרי, זענען אָנגעקומען פיל וועגענער. דער באַפעל איז געווען, אַז אַלטע און קראַנקע וואָס קענען נישט גיין, זאָלן אַרויפגיין אויף די וועגענער. מ׳האָט זיי, נעבעך, אַלע באַלד געפירט אונטערן בית־עלמין, און אומגעבראַכט. די גריבער זענען געווען נאָך צוגעגרייט פון פריער. נאָכדעם איז געקומען אַ באַפעל, זיך אויסצושטעלן פאַמיליען־ווייז. די פוילישע פּאָליציי האָט מען אויסגעשטעלט אויףביידע זייטן און אונדז אין דער מיט. דער אָפּשטאַנד פון איין פּאָליציאַנט צום צווייטן איז געווען אַרום צען מעטער, אויפן פּלאַץ האָבן זיך געפונען פיר דייטשן, אין ברוינע מונדירן: דער לאַנדראַט, שמידט און נאָך צוויי אַנדערע, אויף פערד. דער לאַנדראַט האָט געהייסן, ביירעליין. מיר זענען געגאַנגען אין שורות, און די פּאָליציי האָט אונדז געטריבן. ווער ס׳האָט נישט געקענט זיך האַלטן אין די שורה און נישט באַוויזן נאָכצולויפן, איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. מיר האָבן כסדר געהערט שאָסן און געוואַלטן. דער גאַנצער וועג, פון מאַרק ביז צו דער קאָלייקע, איז געווען פול מיט טויטע מענטשן. די גאַסן זענען געווען פאַרבלוטיקט. געשאָסן האָבן דאַסמאָל נישט די דייטשן, נאָר די פוילישע פּאָליציי. איך האָב מיט מיינע אויערן אַליין געהערט, ווי די דייטשן האָבן באַפוילן, אין שטאָט נישט צו שיסן. אָבער דער קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי, מיטן נאָמען צאַלובאַן, מיט די קרומע פיס, אַ געפערלעכער מערדער, האָט געשריגן אויף פויליש: ״Tylko strzelać״ (נאָר שיסן). דאָס האָב איך אייניקע מאָל געהערט. אַזוי האָט מען אונדז דורכגעטריבן, דעם ערשטן טראַנספּאָרט, ביז קיין מיעכאָוו. דאָרט האָבן זיי אַרויסגעקליבן 500 עלטערע מענטשן, זיי אַוועקגעפירט אין וואַלד אַריין און אַלעמען אויסגעשאָסן. מען האָט געפירט אַ גאַנצן טאָג די טראַנספּאָרטן. ביז פאַר־נאַכט זענען געווען אין דזשאַלאָשיץ 2000 טויטע, וואָס זענען דערהרגעט געוואָרן ביי דער אויסזידלונג. מיר זענען געלעגן ביי דער באַן אויף אַ לאָנקע, די היץ איז געווען שרעקלעך. די יידן פון מיעכאָוו האָבן אונדז געבראַכט ברויט מיט וואַסער און דאַביי האָבן זיי אַליין געיאָמערט: „ווער ווייסט אונדז מאָרגן ברענגען עפּעס?״. אַזוי איז געווען; אינדערפרי האָט מען געברענגט די יידן פון מיעכאָוו.

דאַנערשטיק אין דער פרי איז געווען אַ באַפעל, צו נעמען די פעקלעך. אָבער ס׳איז געווען אַ גרויסע צרה, ווייל די פעקלעך זענען געוואָרן אויסגעמישט. האָט איינער גענומען צוויי און דער צווייטער, גאָרנישט. אויך האָבן זיי באַפוילן אַז מיר זאָלן זיך אויסשטעלן פאַמיליענווייז און מ׳האָט אויסגעקליבן 900 מענטשן, די שטאַרקסטע (איך צווישן זיי), און אַריינגעטריבן אין 9 אָפענע וואַגאָנען, ממש, איינער אויפן צווייטן, צו 100 מאַן אין אַ וואַגאָן. אַלע אונדזערע משפחות האָבן זיי אַריינגעזעצט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען. דער צוג האָט געהאַט צוויי לאָקאָמאָטיוון, איינער פון פאָרנט, דער צווייטער פון הינטן. אַזוי זענען מיר געפאָרן. דעם גאַנצן וועג, האָבן מיר געהערט די געשרייען, פון אונדזערע פרויען און קינדער, פון די פאַרמאַכטע וואַגאָנען. מיר זענען אַוועקגעפאָרן פון מיעכאָוו. צווישן די וואַגאָנען זענען געשטאַנען די ס.ס. זעלנער און באַפוילן, אַז קיינער טאָר זיך נישט אויפשטעלן אין די וואַגאָנען און ווער ס׳וועט נישט הערן דעם באַפעל, ווערט דערשאָסן. מיר זענען אָנגעקומען 11 אַזייגער ביינאַכט קיין פלאַשאָוו. דאָרט האָבן שוין געוואַרט אויף אונדז די אוקראַינער, אין די שוואַרצע מונדירן. די 9 וואַגאָנען זענען אָפגעטשעפעט געוואָרן פון דער באַן, און די אַנדערע זענען אַוועק ווייטער קיין בעלזשעץ. מיר זענען אַראָפּ פון די וואַגאָנען, און די אוקראַינער האָבן אונדז אָנגעהויבן צו טרייבן, מיט אָן אונטערוועג, קיין פּראָקאָטשים. אויפן וועג האבן זיי אונדז שרעקלעך געשלאָגן, און צוגענומען די זייגערלעך מיט געלט. עס איז געווען אַ פינסטערע נאַכט, דער שטויב איז געווען שרעקלעך. צעבלוטיקטע און צעשלאָגענע זענען מיר אָנגעקומען, האַלב טויט, אַרום צוויי אַזייגער ביינאַכט קיין פּראָקאָטשים. דאָרט האָבן שוין אונדזערע ייִנגלאַך געוואַרט אויף אונדז, זיי זענען אָנגעקומען אין לאַגער פריער פון אונדז. זיי האָבן אונדז געבראַכט עסן און מ׳האָט אונדז אַוועקגעלייגט אין ליידיקע באַראַקן, אויף די ברעטער.

באַלד איז געוואָרן טאָג, און מ׳האָט אונדז אַרויסגעיאָגט אויף דעם אַפּעל־פּלאַץ, אויפן אָרט האָט מען אַרויסגענומען דריי יידן, און זיי דערשאָסן אין אונזערע אויגן. צוויי זענען געווען פון מיעכאָוו און איינער, גיטמע ריכטער ז״ל, פון דזשאַלאָשיץ.

די דייטשן האָבן נאָכדעם אַוועקגעשטעלט עטלעכע פעסער, מיר זאָלן דאָרט אַריינלייגן אַלע ווערטזאַכן וואָס מיר האָבן ביי זיך. דער באַפעל איז געווען: „ווער ס׳וועט דאָס געלט נישט אָפּגעבן, וועט ווערן דערשאָסן אַזוי ווי די פריער־דיקע דריי! באַלד, זענען די פעסער פול געוואָרן מיט פאַרשידענע געלטער: דאָלאַרן, גאָלד, זלאָטעס א.א.וו.

גלייך נאָך דעם אַפּעל האָט מען אונדז גענומען טרייבן צו דער אַרבעט. מען האָט אונדז געפירט קיין ביעזשאַנאָוו. מיר האָבן געאַרבעט ביים לייגן אַ באַן־ליניע און איינברעכן די הייזער, וועלכע האָבן געשטערט דער ליניע. דאָס איז געווען אין ערשטן טאָג פון ראש־השנה. איך בין אין דעם לאַגער לאַנג נישט

געוועזן, סך הכל אַכט טעג. כ'האָב געהאַט אַ פּראָטעקציע, און מ'האָט מיך איבערגעשיקט קיין קראָקע, אין אַ לאַגער וואָס האָט זיך גערופֿן: „די וואַפֿן ס"ס און פּאָליציי פֿון די גזשעגוזשקעס". דאָרט זענען געוועזן 400 יידן.

איך בין דאָרט געוועזן ס.ס.־פּריזיער און פּאַזשאַנדקאָווע. עס איז געוועזן זייער אַ שלעכטער לאַגער, מ'האָט געשאָסן און געהאַנגען.

יעדן זונטיק איז יצחק קאַלאַטאַטש ז"ל פֿון דזשאַלאָשיץ אַדורכגעפֿאָרן מיט אַ וואָגן פֿול ברויט פֿאַרן געטאָ, האָט ער מיר אַראָפּגעגעבן 20 ברויט. מיר זענען געוועזן אין לאַגער 20 יידן פֿון דזשאַלאָשיץ. אין דזשאַלאָשיץ זענען נאָך געבליבן די יידן וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, מ'האָט זיי געניצט צו ליקווידירן די יידישע פֿאַרמעגנס. די גמינע איז געוועזן ביי מיר אין מיין הויז. עטלעכע מאָל איז יצחק קאַלאַטאַטש געפֿאָרן קיין קראָקע נאָך ברויט פֿאַרן געטאָ. אויפֿן וועג, איז ער אַדורכגעפֿאָרן די גזשעגוזשקע גאָס און נישט פֿאַרגעסן אַרויסצוגעבן 20 ברויט פֿאַר די מענטשן פֿון אונדזער לאַגער. שפּעטער, אַז די איבערגעבליבענע אין דזשאַלאָשיץ האָבן שוין געהאַט ליקווידירט די פֿאַרמעגנס, האָט מען זיי אויך ליקווידירט. דערנאָך, ווען מ'האָט ליקווידירט דעם געטאָ אין קראָקע, האָט מען אויך ליקווידירט אַלע לאַגערן אַרום קראָקע, צווישן זיי אויך אונדזער לאַגער. די לעבנגעבליבענע האָט מען איבערגעפֿירט אין דעם גרויסן לאַנגער פּלאַשאָוו יעראָזאָלימסקאָ. אין דעם לאַגער בין איך אויך געוועזן ס"ס־פּריזיער, אַדאַנק די פּראָטעקציע פֿון מיין געזעלן דוד רייזמאַן. ער איז געוועזן פּריזיער פֿון לאַגערפֿירער, געט, און איך בין געוועזן דער פּריזיער פֿון לאַנדסדאָרפֿער, חויארסטריעוווסקי, קאָוואַלסקי און וואַכמייסטער גלאַזער. אין פּלאַשאָווער לאַגער האָבן מיר געליטן פֿיל צרות.

ביי מיר אין די באַראַקן איז געוועזן אַ גרופּע פֿון 70 מאַן. זיי זענען אַלעמאָל אַרויסגעגאַנגען פֿון לאַגער אויף אַרבעט. איינמאָל, האָט מען ביי איינעם געפֿונען אַ ברויט און מען האָט אַלע 70 דערשאָסן. די לאַגע איז געוועזן זייער שרעקלעך. ס'איז פּשוט, ביטער־שווער אַלץ צו באַשרייבן. ידען טאָג האָט עפּעס נייעס פּאַסירט. דער קאָמאַנדיר איז אַרומגעריטן אויף אַ פֿערד, און געקוקט מיט אַ לאָרנעטע. אַז ס'האָט זיך אים פֿאַרגלוסט, איז ער אַראָפּ פֿון פֿערד און געשאָסן צו די מענטשן. מ'האָט גערופֿן דעם לאַגער, „פּלאַשאָווער גהינום".

אין צווישנצייט האָב איך באַקומען נאָך אַ קליענט, דאָס איז געוועזן דער שעף פֿון די געמיינשאַפֿטן, ער האָט געהייסן עבנער. כ'האָב אים ראַזירט צוויי מאָל אין טאָג. ער איז געוועזן זייער אַ שלעכטער מענטש. ער האָט שטענדיק געטראָגן ביי זיך אַ קינדזשאַל און אַ רעוואָלווער. איך האָב איינמאָל פֿאַרשפּעטיקט צו קומען האָט ער מיר געגעבן אַ שטראָף: אַרויס צו שיקן פֿון פּלאַשאָוו. איך בין גראָדע געוועזן זייער צופֿרידן מיט דעם. דעם 1־טן מאי, 1944, איז געגאַנגען אַ טראַנספּאָרט קיין גראָס־ראָזן, בין איך מיטגעפֿאָרן. מיר האָבן געציילט 1000 מאַן. ווען מיר זענען אָנגעקומען צום נייעם פּלאַץ, האָט מען אונדז אויפֿגענומען מיט מוזיק ביים טויער. דער אַפּעל־פּלאַץ האָט געהאַט שטיגן אַרויפֿצוגיין, האָבן די בלאָק־

עלטעסטע אונדז ביי די שטיגן מכבד געווען מיט אַזעלכע קלעפּ, אַז צוויי יידן זענען געבליבן טויט אויף אָרט. מ׳האָט אונדז געבאָדן און אָנגעטאָן פּאַשיאַקעס. איך בין אַריין אַרבעטן צו די פּריזירער. במשך פון אַ פּאָר טעג, זענען מיר צעשיקט געוואָרן אין די לאַגערן אַרום ברעסלאַו. איך בין אָנגעקומען קיין וואַלפּסבערג, און ווידער געוואָרן ס.ס.־פּריזירער. דאָרט בין איך געווען ביז די רוסן זענען געקומען נאָענט פון ברעסלאַו. דערנאָך זענען מיר עוואַקויִרט געוואָרן קיין בערגן־בעלזן. פון בערגן־בעלזן קיין שטעטין און פון דאָרט קיין באַרד, און קיין ראָשטאָק. באַפרייט געוואָרן דורך רוסן און אַמעריקאַנער דעם 1־טן מאַי, 1945.

נאָכן באַפרייען

אין עטלעכע טעג שפּעטער בין איך געפאָרן קיין דזשאַלאָשיץ. איך האָב געטראָפן ביי מיר אין הויז עטלעכע מענטשן: בנציון טשאַרנאַכע, חיים יוריסטאַ, אלי אַסטרי און בעריש יוריסטאַ. איך האָב אַרויסגענומען מיין פאַרמעגן וואָס כ׳האָב געהאַט באַהאַלטן. נאָר אויסערדעם זענען די שטובן געווען פאַרנומען, פון די דאַלעסובעס, דעם האַלץ־העקערס משפחה.

איך וויל אייך פאַרשטעלן, ווי ס׳האָט אויסגעזען דזשאַלאָשיץ נאָך דעם קריג: אַ העלפט פון די הייזער זענען געווען איינגעלייגט. גראָסוואַלדס הויז אין דער כמיעלעווער גאַס איז נעלם געוואָרן, אויך אַלע קליינע הייזקעס זענען פאַרשוווּנדן. ווען כ׳בין אַדורכגעגאַנגען דורך דער שול, האָב איך געזען, ווי אַ וואָגן מיט פערד פאָרן אַריין אין דער שול. כ׳בין אַריין אין בית־המדרש, איז מיר פינצטער געוואָרן פאַר די אויגן: ס׳האָבן דאָרט געהאַנגען די בילדער פון יעזוס מיט מאַריאַ. אין די יידישע הייזער האָבן געוווינט די סטרוזשעס און די האַלץ־העקערס. ביי בערל זייפּמאַן אויפן באַלקאָן איז געשטאַנען דער סטרוזש פון דער גמינע, דער לאָמער קאַניעצקי. ביי משה דראַביאַזש — דער האַלץ־העקער פיגעל. אין די הייזער פון מאַרק האָבן זיך געפונען די פויערן פון די דערפער. ווען זיי האָבן מיך דערזען, האָבן זיי געשריגן: „אַבראַמטשע, טי יעשטשע זשיעש?” (אברהם, דו לעבסט נאָך?). כ׳בין אַוועק אין מאַגיסטראַט אַרויסנעמען דאָקומענטן, ווייזט זיך אַרויס אַז דער בורמישטזש איז דער גוי וואָס איז געווען אין סינדיקאַט, אַדאַמסקי. זיין פאַרטרעטער איז געווען, ראַק, דער שוסטער מיטן העפט אויפן פנים. זיי האָבן מיר געגעבן אַלץ וואָס כ׳האָב פאַרלאַנגט, און דערביי געזאָגט: „איר ווילט זיך באַזעצן אין דזשאַלאָשיץ? מיר ראָטן אייך נישט”. כ׳בין אַרויס אויפן מאַרק. אַ שרעק. מ׳זעט נישט קיין לעבעדיקן מענטש. די מענטשן וואָס האָבן ביי מיר געוווינט, האָבן געהאַט אין שטוב פאַרשידענע סחורות, קליידונג, ראַדיאָס, ניי־מאַשינען, זיי זענען געקומען דריי מאַנאַטן פריער פון מיר און האָבן געבערענגט די סחורות פון אויבערשלעזיען. איך בין געווען אין דזשאַלאָשיץ נאָר אַכט טעג. כ׳בין געפאָרן קיין קראָקע פאַרקויפן אַביסל גאָלד, כדי כ׳זאָל האָבן פאַר די קריסטין, וואָס איז געזעסן ביי מיר אין הויז. זי האָט געוואָלט 50 טויזנט זלאָטעס, אַ נדן פאַר איר טאָכטער, כדי זי זאָל אַרויסגיין אויף אַ האַלבע שעה פון שטוב,

און איך זאָל אַרויסנעמען אַלץ וואָס כ׳האָב געהאַט באַהאַלטן, איידער כ׳בין אַוועק אין לאַגער.

אין דער זעלבער נאַכט איז געשען אַ צרה. די א. ק. (אַרמיא קראַיאָווא) זענען באַפאַלן מיין הויז, 12 ביינאַכט. זיי האָבן זיך אַריינגעריסן מיט כוח און אונדז גוט געשלאָגן. זיי האָבן פאַרלאַנגט, אַז מיר זאָלן זיי געבן זייגערלעך און געלט. מיר האָבן זיי אַלץ אַוועקגעגעבן. דערנאָך האָבן זיי אונדז אַוועקגעשטעלט ביי דער וואַנט — איינער האָט אונדז געהיטן, זיי זענען צוגעפאָרן מיט פערד און וואָגן און אַלעס אַרויסגענומען. ס׳איז געווען אַ פולער וואָגן מיט ראַדיאָס, ניי־מאַשינען. אַזוי זענען זיי באַפאַלן אַלע יידישע שטובן, נאָר ביי מיר אין הויז איז געווען דער גרעסטער חורבן. איינער האָט געגעבן דעם באַפעל : אויסשיסן אַלעמען ווי די הינט. פאַר מיר זענען געשטאַנען ביי דער וואַנט, בן ציון טשאַרנאַכע, בעריש יוריסטא און אלי אַסטרי. זיי האָבן געשאָסן מיט אַ מאַשין־געווער, זיי אַלע זענען געפאַלן געטראָפן פון די קוילן אויפן אָרט, נאָר מיך האָבן זיי נישט געטראָפן. בן ציון איז געווען טויט. אַ ביסל שפּעטער זענען די א. ק.־מערדער ווידער געקומען, האָב איך געהייסן די פאַרוווּנדעטע זיין שטיל. אָבער זיי האָבן געקרעכצט פון גרויס ווייטיק. די מערדער האָבן געוואָרפן אַ גראַנאַט, און יוריסטאַן אָפּגעריסן אַ האַלבן קערפער. בשעת כ׳האָב אים פאַרשטעלט די וווּנדן, דאָס בלוט זאָל נישט אַפּלויפן, האָב איך באַקומען אַ קויל, אין אַ נאָגל פונעם פוס. נאָר דאָס האָט מיר נישט געשאַדט. באַלד אינדערפרי, איז געקומען דער פאָליציי קאָמענדאַנט, ציוויל געקליידעט, אַ שגץ פון דאָרף סליפּאָוו, מיינער אַ קליענט, מיגאָס האָט מען אים גערופן, און ער האָט באַפוילן צו פירן די ראַנירטע קיין מיעכאָוו. חיים יוריסטאָ איז געשטאָרבן אויפן וועג, אַלי אַסטרי און בעריש יוריסטאָ, האָט מען געפירט קיין קראָקע אין שפיטאָל. איך בין געבליבן מיטן טויטן, בן ציון טשאַרנאָכע. פאַרנאַכט איז געקומען אַ קאָמיסיע מיטן דאָקטאָר גרעמבאָווסקי בראש, און זיי האָבן באַשטימט צו ברענגען אַ וועגעלע אַוועקצונעמען דעם טויטן. אַזוי ווי כ׳בין געווען מיט אַ פאַרבלוטיקט העמד, האָבן מיר ד״ר גרעמבאָווסקי און נאָטאַר יאַשענסקי, אַלע מיינע קליענטן, געשיקט צוויי אַנציגער, נאָר איינער איז געווען צו גרויס און דער צווייטער צו קליין. האָב איך אָנגעטאָן די קליינע הויזן מיט דער גרויסער מאַרינאַרקע. אין דזשאַלאָשיץ זענען ביז דעם טאָג געווען 30 יידן, וואָס זענען צוריקגעקומען פון די לאָגערן. אַלע זענען זיי אַנטלאָפן, נאָר איך, איינער אַליין, בין געבליבן. איך האָב צוזאַמען מיט דעם גוי וואָס האָט געברענגט דעם וואָגן, אַרויפגעלייגט דעם טויטן און אַוועקגעפירט אויפן בית־הקברות. אויפן בית הקברות האָט זיך מיר אַנטפּלעקט, אַז קיין מצבות זענען מער נישטאָ. אַ גלאַט צעאַקערט פעלד מיט תבואה. נאָר איין קבר איז געבליבן גאַנץ, דער קבר פון הלל שקאָפּיצקי ז״ל. האָב איך נעבן אים געגראָבן אַ קבר פאַר בן־ציון טשאַרנאַכע. נאָכדעם בין איך אַוועק אין דער כמיעלעווער גאַס און ס׳ווייזט זיך אַרויס, אַז די זעלבע נאַכט האָט נאָך געשאָסן שמואל פּיעקאַזש ז״ל. אויך אים האָב איך געבראַכט צו קבר ישראל.

דערווייל איז געוואָרן נאַכט און די פּאָליציי האָט געוואָלט, אַז איך זאָל ביי זיי נעכטיקן. כ׳האָב מורא געהאָט, און כ׳בין אַוועק צו ד״ר גרעמבאָווסקי, און ביי אים געשלאָפן. אינדערפרי ווען כ׳האָב זיך געלאָזט אין וועג אַריין, טרעפט מיר מיין לאַקאָטאַרקע, זי האָט מיך געבעטן אַז כ׳זאָל אַרויסנעמען אַלץ פון מיין שטוב. נאָר כ׳האָב שוין גאָרנישט געטאָן. כ׳בין אַוועק צו דער קאָלייקע, און געפאָרן קיין סאָסנאָוויץ. דאָרט האָב איך געאַרבעט אַלס פריזירער, מיטן פּלאַן צו פאַרדינען אַביסל געלט, צו פאָרן ווייטער. אין סאָסנאָוויץ בין איך געווען נאָר איין מאָנאַט.

כ׳וועל נישט איבערטרייבן, ווען איך וועל זאָגן, מיט אינערלעכן געוויין: ווען כ׳דערמאָן זיך אָן דעם שטעטל דזשאַלאָשיץ, בלוטיקט מיין האַרץ ביזן היינטיקן טאָג. וואָס פאַראַ טייערע מענטשן זענען אומגעקומען. ס׳קלאָגט מיין האַרץ, פאַרוואָס איז זיי געקומען אַזאַ שווערע שטראָף ? אַזאַ טראַגישער סוף ? !

שפּעטער בין איך געפאָרן קיין דייטשלאַנד און געאַרבעט ביי די אַמעריקאַנער אַרמיי ביזן יאָר 1949. פון דאָרט בין איך עולה געווען קיין ישראל.

עבודות ניקוז — עבודות חפירה

קבר אחים של כאלפיים יהודים שנרצחו ע"י הנאצים (צולם 1967)

על דרגשי מחנה ריכוז. העומד מימין: בנימין וולוסקי

תיאטרון בבית יתומי המלחמה

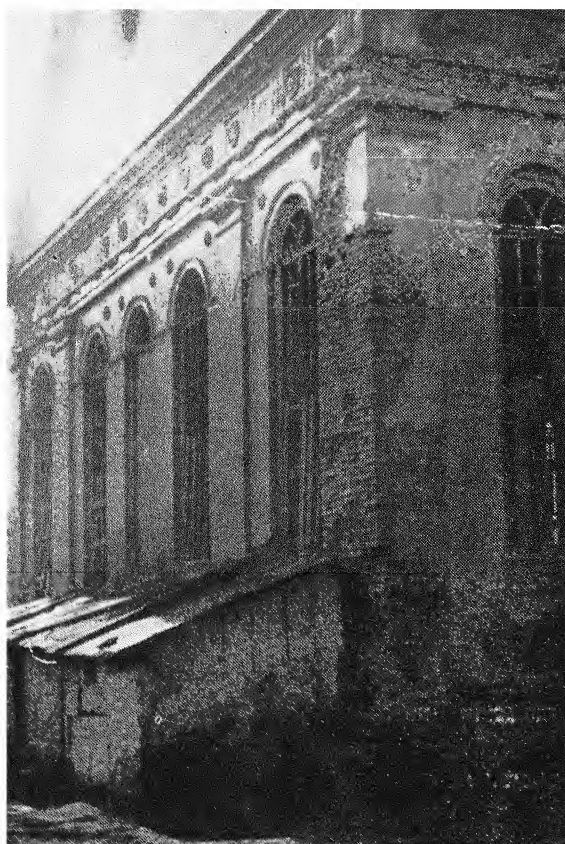
בית הכנסת — כמחסן פחמים (צולם 1967)

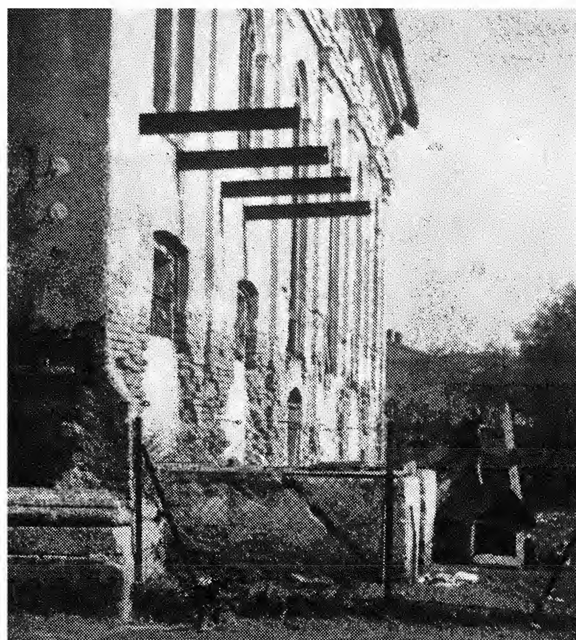
בית המדרש — כעת גן ילדים (צולם 1967)

פנים בית הכנסת (צולם 1967)

בית הכנסת — קירותיו מתפוררים (צולם 1969)

הקיר הצפוני של בית הכנסת (צולם 1968)

מבט על חלק מעיירתנו (צולם 1967)

אזכרה ראשונה בישראל, לזכר קדושי קהילתנו (1951)

הכנסת ספר תורה לבית הכנסת של הרב יהודה הלוי פרנקל, לזכר קדושי עיירתנו

האמבולנס שנתרם ע"י יוצאי דזיאלושיץ בארצות הברית, לזכר קדושי עיירתנו

חלקת קדושי קהילת דזיאלושיץ, ביער הקדושים בהרי ירושלים

רשימת בני העיר אשר ניספו בשואה, הי"ד

הרשימה לוקטה ברחבי העולם על ידי הפצת שאלון בין יוצאי דזיאלושיץ שנשארו לפליטה. הוועד עשה מאמצים גדולים לרכז את שמות כל אותן המשפחות שניספו ולא נשאר מהן שריד. ובהעדר ארכיון הקהילה, המקור היחידי היה — זכרוננו, שוודאי גרם לכך שנשכחו רבים. יהא נא זכר הנשכחים והנעדרים מרשי־מות אלה, ברוך לעולמי עד.

אברמוביץ פרץ וחנה (מבית צודזינובסקי)
אדעליסט גבריאל, אדעליסט אסתר, אדעליסט דינה
אדעליסט אלחנן, אשתו זיסל וילדיהם לייבצ'ע ומינדעלע
אדעליסט יעקל ומשפחתו דבושה וסימה
אוביזינסקה גולדה ומשפחתה
אובשני זלמן
אובשני מאיר, רבקה וילדיהם
אובשני חיים, גיטל ושמעון
אוסטרי מרדכי, אשתו צפורה וילדיהם מלכה, אברהם, בלומה, רחל, אסתר ונתן
אוסטרי מרדכי, אשתו אסתר פרימט וילדיהם אפרים זלמן, חיה שרה, לאה חנה ופריידל
אוסטרי יחזקאל, אשתו חיה (מבית פרסה) וילדיהם ברכה וישראל לייב
איזן חיים אליעזר, דבושה וילדיהם רבקה, שמואל הירש שו"ב ושבעה ילדיהם
איסערובסקי משה פישל וחיה
איצקוביץ וולף ומשפחתו
אלטמן בצלאל, אשתו רחל ובנם יהושע
אלתר יצחק, בשיה, סמק והלה
אנקרמן מניה
אספיס יצחק ומרים, וולף, שמואל, אברהם, ביילע

אספיס וולף שמואל אברהם, ביילע, מרים
אפזדובר לייבל, רבקה (מבית ורשביאק) והילדים
אקורנט לאה, אסתר ודוד
אקרמן זעליג ושיינדל
אקרמן מאיר, פעסעלע, קלמן ושרה
ארליך צבי מרדכי, צינה, ראובן, אסתר, גיטה
ארקוש חיה (מבית גרסטנפלד) וילדיה אסתר ודוד
ארקוש יוסף ואשתו גיטל (מבית דזיוינצקי)

....

....

....

בגיסקה יודל ובלימה
בורשטין משה, אשתו חוה (מבית דולע) וילדיהם רויזע, שמעון וצילה
בורשטין בן־ציון, בורשטין יחיאל
ביגץ יחיאל חיים
ביגץ שמעיה
ביגץ בר, מוטי, בלומע, רחל, שרה
ביטר אברהם שלמה, אשתו מלכה וילדיהם יעקב ורייזל
ביטר משה, מוטל ולאה
ביטר שמחה ואשתו אסתר
בייסקי בן־ציון, אשתו שרה (מבית פטשניק) ובתם מרים רחל
בלאדי גולדה, אברהם שלום ויוכבד
בלדרמן אברהם, אשתו פעסעלע (מבית גרויסוואלד) וילדיהם שמואל, יעקב ואליעזר
בלט אברהם משה, אשתו זלטע פערל, וילדיהם אהרן, דאבציע, יונה, זיינביל, פולע, מאיר, שרה, יעקב יצחק ואליעזר
בלט הרצקה, אשתו חנקה, בלה ומשה חיים
בלט אלימלך, אשתו רבקה, וילדיהם מוטל ובאלציע
בלט בריינדל, יצחק ואלימלך
בליצקי אברהם אליעזר, אשתו ראלה וילדיהם אדלה, נחה, לוי, פרץ, אלימלך, חנה
בנך אברהם הירש

בנך דוד, אשתו בלה ובתם מלכה
בנך אברהם ולאה
בנך שמואל, קיילה, קופל ויוסף
ברגמן יעקב
ברויגס אהרן ואשתו אסתר
ברויגס אלתר ויפציה, סלקה, רויזה
ברויגס בערל, אשתו פייגע ובנותיהם זיסל וטויבע
ברויגס חנה וילדיה בערל ורויזה
ברויגס טויבע, שרה, מוטל, רחל
ברטקביץ מרדכי, מינדל, זיסל, זליג, מרים, ויטל
ברטקביץ יוסף, שרה מינדל
ברנדס אברהם ואשתו הינדעלע (מבית וואגא)
ברנדס לייביש, אשתו חנה וילדיהם משה, לאה, רפאל ושלומה
ברנדס קופל ומשפחתו
ברנר בינם, בלומה, יצחק חיים, שרה בריינדל, חיה, זאב אהרן
ברנר בצלאל, שרה, שלמה, סמך

....

....

....

גדנסקי בריינדל ובעלה וילדיהם ישראל ודוד
גדנסקי ירחמיאל, אשתו זיסל (מבית ברויגס) וילדיהם שרה, יחיאל ודוד
גוטנברג משה וזיסל
גוטפריט אבא, מלכה, יוסף, פרץ
גולדפריינד פרידה
גולדקורן הרשל וחוה
גולדקורן שמואל ואשתו וילדיהם שלמה בעריש ורחל
גלבארט נחום, אשתו שרה ובנותיהם פרימט ורבקה
גליבטער יצחק ומשפחתו
גליבטערביילה
גלודני מרים לאה
גלזמן יהודה, אשתו שרה ובתם חנה

גלייט בלציה
גלייט פסח וגולדה
גלייט הירש לייב, אשתו פייגל וילדיהם לאה וראצל
גלייט ישראל ואשתו בלציה
גלייט שלמה, אשתו חנה וילדם משה
גרבאזש אוריש, אשתו בלומה וילדיהם פייגל, הניה, פעסל, בוינים והינדע
גרוסולד יהודה לייב, אשתו רחל וילדיהם דוד, יעקב, מנחם ושבתאי
גרוספלד חיה
גרטלר סלומיאה וילדיה לאופולד, אאוגניה ויונה
גרינר אליעזר וילדו בערל
גרינר בערל
גרינר שלמה וילדיו בערל וחנה
גריצמן מלכה
גרנטמן אביש, אשתו פייגעלה (מבית שווימער) וילדיהם ביילה, רייזה ושלום
גרפינקל דוד, אשתו רחל (מבית גריצמן) וילדיהם יעקב, אנשל, פניה
גורפינקל מאיר, אשתו, בנותיהם דבורה ואסתר, ובנו יחיאל
גרשונוביץ לייב, ישראל, חנה, הניה, ביילה, משה, אהרן, דבושיה, יעקב, פייגל

....

....

....

דולה אברהם, אשתו פריידל־נישה וילדיהם בלה, חנה, שמואל ואהרן
דולה זאב, אשתו מלה ובתם
דולה יהודה, אשתו אסתר וילדיהם בלה, וולף, קלמן, פרימט ופלה
דולה יונתן
דולה לייביש ורבקה
דולה מנדל ופרל
דולה מרדכי
דולה מרים ובנותיה
דולה צפורה (פייגל)

דולה קלמן וחוה
דומברובסקי טובה, צפורה, בלה, בנימין, חיים מאיר, מוטל
דומברובסקי שלמה, דומברובסקי איטה, דומברובסקי בנימין
דזיבינסקי אפרים, אשתו ובנם
דזיבינסקי הרשל
דזיביגסקי חוה ושני ילדיה
דזיבינסקי חיים יוסף, נחה, הנדל
דזיבינסקי יקותיאל
דזיבינסקי שלמה, אשתו שרה ובנם
דפנר דוד ומשפחתו
דפנר לאה
דרוביאז' אסתר ומשפחתה
דרוביאז' גיטל ומשפחתה, הינדה אסתר, אברהם יצחק, בלומה
דרוביאז' חנה פרל וילדיה רייזל, אברהם יצחק, צבי
דרוביאז' מאיר, אשתו שרה (מבית פרסה) ובנותיהם בלומה ורייזל
דרוביאז' מרדכי ומשפחתו

....

....

....

הוניגסברג מיכאל, שלמה, יענטל, קלמן, אסתר
הורוביץ גרשון, מלכה לאה, יענטל, פרימט, חנה
הורוביץ רייזל
הלפרן אברהם, חיה מניה, אסתר, פרל, יהושע השל, נחום מאיר, שיינדל
הרצברג פסח, גניה
הרשלוביץ אברהם
הרשלוביץ אברהם, חנה והרצקה
הרשלוביץ הרצקה, פייגל ואחותה
השניק לייביש

....

....

....

וואגע יצחק מאיר ומשפחתו
וואגע משה, אשתו וילדיהם אברהם מוטל זלמן ואחותם
וואגע רחל וילדיהם זיידל, חיה, חיים, גיטה ולייבצ'ה
וואקשלג יעקב, אשתו צירקה וילדיהם חנה, יצחק, מנחם מנדל, נפתלי, צירל לאה
ודובינסקי דוד, אשתו הינדלה ובנותיהם סלה ברוניה ומינדזיה
ודובינסקי דוד ואשתו גיטה
ודובינסקי יוסף, אשתו צפורה (מבית קולטץ) ובניהם דוד, יצחק ואהרן
ודובינסקי ינטל
ודובינסקי יצחק, אשתו זיסל (מבית גולדקורן) ובניהם דוד ובעריש
ודובינסקי חיה וילדיה מינדל, מנציע, פייגל, בערל, גיטל, בלומה
ודובינסקי שרגא, אשתו מלכה ובניהם יעקב ויצחק
וויינבוים זאלע, טובה, קלצ'יה
וויינשטוק ישראל, רייזל, אסתר, שרה, שלום, רחל, מאיר
ויינר אברהם, ויינר עזריאל, ויינר משה
ויינריב בלה (מבית אספיס)
ולברג אלתר מאיר, אשתו וילדיהם אהרן פישה ואחיותיהם
ולוסקי זאב, חוה, נחום, יעקב, מנוחה, יונה, טובה, אברהם, יטקה, מרים, הניה, בער
ולוסקי חיה, זאב, נחום, יעקב, טובה, יונה אברהם, לאה
ולובסקי יעקב, נחה, יהודית מרים, הניה, יואל, מוטי, זלדה, מלכה, נחום
וולגלרנטר חיים, מאיר
וולפוביץ הרמן, מלכה, חנה, לייב
וורשביאק אברהם, חנה, יעקב, פייגל
וורשביאק נחום, ישראל, פעסעלע, יעקב, פייביל, לייבל, פייגה, פינציע
וורשביאק שמחה בינם, גולדה געלציה

....

....

....

זאיונץ אברהם יצחק, פייגל, הנדל, גלה
זוננפלד מנדל, אשתו בלה, ובנותיהם שיינדל חנקה ולאה

זידובינש מיכאל ומשפחתו
זידובינש קיילה
זידובינש יצחק ומשפחתו
זידובינש וולף ומשפחתו
זידובינש הרשל, אשתו חנה (מבית פולסקי) ובנותיהם אסתר, חוה, מאַשה, פסיה ושלומית
זיכלינסקי אלי ומשפחתו
זילבר אברהם, שרה, לייבל ואחיותיהם
זילבר חיה ומשפחתה
זילבר זיסמע ומשפחתו
זילבר מנדל, אשתו שרה וילדיהם דב, פריידל, קריינדל, יעקב
זילברברג וולף, פרניה, בלהה, אריה, שמואל
זילברברג חיה, אשתו שרה וילדיהם רבקה, נתן, הניה
זילברברג פסל, זילברברג יעקב
זינגר אנשל ואשתו חנה
זינגר בערל ומשפחתו
זינגר דוד, אשתו חנה וילדיהם אלק, אסתר
זינגר דוד ואסתר
זינגר מרים (מבית פלורנץ) ומשפחתה
זינגר מנשה ומשפחתו
זינגר משה, אליהו, חנה, רבקה, יחזקאל, שרה לאה, אהרן, מרים, צילה
זינגר נחה
זלוטניק יעקב, חנה, בערל, פוריה, וילדיה אברהם ויצחק
זלוטניק מרדכי, יוסף, פסיל, משה, רייזל, פרימיט, הרשל, איידל
זלוטניק משה, פרימט, אברהם, מרדכי יוסף
זלוטניק פרימט וילדיה איידל, פריידה
זלוטניק רבקה וארבעה ילדיה
זלמנוביץ אלתר יעקב, אשתו גיטלה וילדיהם חיה שרה ושיינדל
זלצברג שמחה, אשתו זלטה וילדיהם אלתר וולף
זלצמן יהודה, ביילה ויעקב
זלצמן בנימין, אשתו פרימט ובנם אלתר מיכאל
זלצמן ברל
זלצמן בלומה (מבית קרלמן)
זלצמן מנדל מנחם, שפרינצה, מיכאל יחיאל, חוה, צבי, אסתר, מרדכי

חבה מיכאל, מינדל, פייבל, יעקב, מרים, חנה רחל
חבה פלה, משה, יהושע, יעקב
חבה רחל, רייזל, אברהם אליעזר, מרדכי, דוד ואהרן
חלופוביץ חיים, אשתו לובה (מבית פרסה) והילדות
חנצינסקי אפרים ומשפחתו
חנצינסקי ישראל, חיה, שושנה, משה, פייבל ומאיר
חרמץ אלקנה, אשתו חוה וילדיהם חיים דוד, חנה ואסתר

טאובר חוה, טאובר יונה, טאובר שלום
טופף אלתר, חנה, שרה
טורגובניק יוסף ואשתו
טורגובניק דוד ומשה
טינטפולווער שלמה, דבורה, בעריש, סלה, אברהם, חנה, וולף
טייטלבאום יוסף, אשתו דבושיה וילדיהם דוד, גניה ואברהם
טייכטייל יוסף
טננבוים זיסמן, גרינה, חיה, רייזעלע, אלי, אסתר
טננבוים יואב, הניה
טשארנאכע בעריל, אשתו מלכה
טשארנאכע חיה ושלושת ילדיה
טשוסנעק יעקב, זלדה, צבי, פראניה, צילה, משה

יוטשנקא אברהם, מירלה והילדים
יוטשנקא חיים יחזקאל, נעמי, ישראל, צירל, לייבל ומשפחתו
יוטשנקא יצחק, חנה, פינציע, שלום, ויטל
יוטשנקא יעקל, אשתו צוועטעלע (מבית סקשיפק)
יוטשנקא מיכל, אשתו רייזל, נעמי ואחיותיה
יוטשנקא שמואל, פייגלה, ויטלה, אסתר, משה
יוריסטה אהרן ומשפחתו
יוריסטה חננדל
יוריסטה יודל ומשפחתו
יוריסטה יצחק, אסתר, מרדכי, יעקב
יוריסטה סנדל ומשפחתו
יוריסטה שמחה, אשתו שיינדל וילדיהם חיים דוד, דבורה, אברהם אבא, פערל ושמואל
יורע שמעיה ומשפחתו
יזראלביץ אליהו, מינדל, טוביה
יסנה אהרן, פרימט, היינדה, שרה, ביילה, איטה, חיים, ברוניה, אלימלך
יסנה צבי, שרה, מנחם, חוה, הלה
יעקובוביץ זיסקינד, אשתו והילדים
יעקובוביץ מרדכי לייב ומשפחתו
יעקובוביץ קופל, אסתר, יעקב

....

....

....

כהן אברהם ורבקה
כץ משה
כץ פלטיאל, מנדל וצפורה
כץ קלמן
כץ רבקה

....

....

....

לבקוביץ אברהם, חנה
לבקוביץ אהרן, אשתו חיה שפרינצה וילדיהם מינדל, פייגל, רייזל, יוסף קלמן
לבקוביץ דבורה
לבקוביץ זלמן, אשתו וחמשת ילדיהם
לבקוביץ ירחמיאל, דוד
לבקוביץ קיילה והילדים
לבקוביץ שמואל יעקב, שרה רייזל, רויזה, חנגדל, משה, הרשל, מלכה, בלומה ודוד
לובלין לייב, שרה, אליעזר
לויט משה, בנימין ומשפחתו
לוקאי אברהם ומשפחתו
לוקאי הרשל, אשתו רחל וילדיהם ישראל, אברהם, רפאל, שיינדל
לזנובסקי מלכה, הלה ואחיהם
לזניאש גיטל טובה
לטש מאשה, ינטה שרהצע
לטש אברהם, בלומה, ינטע בריינדל
לידה אריה לייביש, שושנה, בלומה, מלכה
לידה חיים צבי, חיה שרה, יהודה אריה, זאב, הרצל, לוי, דבורה, מנחם מנדל, ישראל
לידה חנה ומשפחתה
לידה לאה ומשפחתה
ליכטיג שלמה
ליס יעקב, פייגל
לייזרוביץ בנימין, יעקב, זאב, גיטה, פרימה
לייזרוביץ צבי
לייזרוביץ רבקה, רחל
ליפמן מרדכי, זליג, אבא, שמשיל, יצחק ואליהו איסר
ליפמן מרדכי, אשר אליעזר אלי איסר חנוך אבא, שמעון יצחק זליג
לנגר אייזיק, וולף
לשמן יעקב, אשתו מניה (מבית פטשניק) וילדיהם דב, רויזע, דוד, גיטל, ישראל ואיטה
לשמן יהודה ובנו ישראל

מאהר הרשל, מלכה, בלומה, רייזל, לייבל, שלמה, חנציע
מאירציק אברהם
מאירציק גלה
מאירציק חנה ומשפחתה
מאירציק משה אהרן, צרקה, רבקה, הניה, רחל
מאירציק נפתלי, רבקה, פייגל, גיטל
מאירציק רבקה, גיטל
מור מניה
מורציק מרומצי
מורוביצקי ישראל, רחל, הינדה, ליפה, בנימין, רויזה, אברהם, ביילה, דוד, לאה
מושנברג אשר, רחל, אליעזר, חיים, חנה
מושקוביץ הנדל, גלה
מיודובניק יוסף ברוך, קיילה, ישראל, יחיאל, קלמיש ומוטל
מייטק חיים, שפרה
מייטק מיכאל, אשתו בלה (מבית נתנזון) וילדתם
מייטק יעקב, משה פישל
מילר הרשל, אשתו לאה לבית גזש, בלה, דובה, שמואל, דבורה, גיטל, יעקב
מינעטו יעקב, אשתו זיסל (מבית זמישלני) ושני ילדיהם
מינץ שמערל, ביילה, הירש לייב, פייגל, חיה
מלץ הרשל, רבקה, רחל, דוד
מלץ חנה ומשפחתה
מנדלבוים דוד וסוניה
מנדלבאום יוסף יהודה, אשתו פייגל ובתו בלה
מנדלבאום יעקב, אשתו שיינדל ובנם הרשל

נוגלבלט חיים מאיר, גיננדל, שרה לאה, גיטל, חנה, פריידה, רבקה
נוגלבלט שמואל, בדוניה, יצחק, יעקב, גיטל
נוזיצער הרצקה, אשתו שרה ובניהם הרשל ומקס
נוזיצער לייביש, שרה, זיסל, זיסמה, יודל
נוסבוים לייב, אלה, אסתר, שרה ברייגדל (מבית ברנר)
נוסבוים משה
נימובה יצחק, אשתו רבקה וילדיהם מרים, סימה, לייב, וולף
ניימן בריינדל
ניפקר וויטה, ברונה (מבית שטייר), יוסף, נדזיה (מבית רייזפלד)
נתנזון אברהם, פלה, בלה, שמואל
נתנזון יידל, מינדל, בלציה, וולף
נתנזון משה פישל, מרדכי, וולף, מאיר
נתנזון קלמן, אשתו ובתו
נתנזון שרה, מינדל ובלה

....

....

....

סטשבסקי הרב יצחק הלוי והרבנית
סטשבסקי משה
סטשבסקי שמחה
סטשבסקי משה יחיאל הדיין ומשפחתו
סלבצקי מירה
סלומון יחיאל, טובה, שמואל, רחל
סלומון יחיאל דוד, טויבה, רחל, לאה, מאיר, יוסף לייב, שמואל
סמולרציק לייב ומשפחתו
סמקולק הרצל
ספוקויני אלתר, שרה והילדים
ספוקויני הינדה, שרה, יעקב, ישראל, פייגל, וולף, רבקה, רוחציה
ספוקויני דוד, אשתו רבקה (מבית צודזינובסקי
ספוקויני יוסף לייב, סימה, אברהם, חיים
ספוקויני מרדכי, אסתר, דוד, משה, ינקל, חוה
סצמסקי אהרן יוסף ושרה

סצמסקי טובה (מבית ברויגז)
סצמסקי מנדל, שרה, דוד, ויטל, חנה
סקורה וולף
סקופף אליעזר ושרה
סקופף אלתר ומשפחתו
סקופף וולף ואשתו, בנם יעקב ואחיותיו
סקופף ישעיהו ומשפחתו
סקופף נתן ומשפחתו
סקורצקי יעקב, הינדה, אהרן, מרים, שמואל, פרניה, בתיה, הלנה, משה
סקורצקי יוסף, בינם, משה, מרים, חנה
סקלרציק יעקב, אשתו ובניהם קלמן, דוד
סקשיקץ מנדל, קריינדל, ישראל זיסל

....

....

....

עפשטיין אליעזר הלוי, מרן רבנו האדמו"ר, בן אחר בן של אדמו"ר מניישטאָדט, דור חמישי של בעל „המאור ושמש" ז'צלה"ה

עפשטיין פרימעט, הרבנית הצדקית המפורסמת בצדקת מעשיה הטובים בת נ"ק האדמו"ר הרהצ"הק מופת הדור מרן רבי יעקב משה סאפרין זצוק"ל מקומרנה, דור רביעי של הצדיק ה"ק ציס"ע, האדמו"ר רבי אייזיקל המקובל האלוקי מקומרנה ז'צללה"ה בנם הרב הק' יוסף דוד ומשפחתו, האדמו"ר בעיר סוקולוב גליציא

עפשטיין ישראל הרב ומשפחתו, אדמו"ר בעיר לודז'
עפשטיין יצחק איזיק הרב ומשפחתו, מעיר לודז'
עפשטיין יהונתן
עפשטיין אלטע, אסתר פייטשע

....

....

....

פדרמן וולף ומשפחתו
פדרמן יטל
פוטוק אהרן, מלה, אברהם, סימה
פולקה משה, רחל
פולקה סנדיל, גלה חנה
פומרנץ אברהם ומשפחתו
פומרנץ גיטלה, לייבל אריה, מאלה
פומרנץ ישראל
פומרנץ משה דוד
פוקס איטשה, אשתו חוה (מבית שליוינסקי) וילדיהם
פוראין נתן ומשפחתו
פוראין משה ומשפחתו
פזשעוואזניק יוסף ומינה
פטשניק אברהם ואיטה
פטשניק בנימין, אדעלה, חנה, אברהם דוד, אסתר, מרדכי
פטשניק יחיאל ורלה
פטשניק ישראל ישעיהו, אשתו רחל, בנם זישה, בתם פרימטשה וילדתה
פטשניק לייביש ואשתו
פטשניק מרדכי
פטשניק מרדכי, פרימטשה, צבי הערשלה
פטשניק שמואל וילדיו רוזשיה ודב
פילץ שלום ומשפחתו
פייגנבלט איטקה
פיינר יוסף קלמן חיים ואחותם
פינצבסקי בנימין ומשפחתו
פינק יעקב
פיקאזש יהודה, רחל
פיקאזש יהודה ושרה
פיקאזש שמואל, רוחמה, בת שבע ומשפחותיהם
פיקאזש שמואל יואל, אסתר, חנה, יהודה
פישלר דוד, בלה, משה, חנן, לזר
פישלר יוסף, פריידל, מנדל דוד, פריל, יהודה, פנחס
פישלר יוסף יהודה, אשתו פריידל אסתר ושמואל
פישלר פנחס, ברכה, בלה, מנדל, שבתאי

פישלר קלמן שמעון, טלציה, בלומה
פלאום יוסף, אשתו חיה ובנותיהם חנה ודינה
פלטקביץ ינטל
פלטקביץ ישראל, רויזה
פלטקביץ יטה ומשפחתה
פלשניצקי דורה ומשפחתה
פלשניצקי דוד, אשתו פייגל (מבית טייטלבאום) ובתם רויזה
פלשניצקי פרניה
פלשניצקי שרה ומשפחתה
פסטרנק סלה ומשפחתה
פסרמן הינדה
פרוימן פנחס, אשתו וילדיהם דוד, לייבל, אברהם
פרוינד אלתר שו״ב, צירקה, יעקל, חוה ובתה גולדה
פרופסורסקי אלתר ומשפחתו
פרופסורסקי דבורה
פרידברג יצחק מאיר שו״ב, אשתו ובתו
פרידמן יונה ומשפחתו
פרידמן נפתלי, אלי, פריידה, חיים
פרידמן שמחה, ביילה, חנה בריינדל, רבקה רחל, מירל
פרידריך דוד, אשתו זלטה (מבית לטש), ינטה
פריזנט יעקב, אסתר (מבית ליכטיג), אלטע יחיאל
פריימן אסתר, חנה
פריימן חוה (בת יצחק צבי) וילדיה רוזה, חיה, רחל, שרה, איטה, פריידה מלכה, מנחם, יחזקאל, קלונימוס קלמן
פריימן חיה, נחמה, ישראל
פריימן מנחם, חנה, שלמה
פריימן מנדל, אשתו זיסל ובניהם חיים ושמעון
פריימן פורנה וילדיה אברהם, יצחק ושמעון
פרייס שמערל, אשתו בלומה ובנם יצחק הירש
פרייס דוד ואשתו גיטה
פרנץ הרצל
פרנקל חיים, אשתו רבקה (מבית לבקוביץ) וילדיהם יעקב, מאיר
פרנקל יוסף חיים, אשתו גיטל (מבית יוטשנקא), דוד, ויטל, מלה ובלה
פרסה טויבלה (מבית לוקאי) ובתה רייזלה

פרסה שמואל יוחנן, אשתו אלטע (מבית רפלוביץ) וילדיהם חיים שמחה, מרדכי, בלומה, שרה
פשנדזה יוסף, אשתו מרים (מבית זמישלני)

....

....

....

צודזינובסקי דוד, מלכה, חנה, ברכה, וולף, זיסל עקיבא, בלה
צודזינובסקי חוה, יחזקאל זכריה, יוסף, זיסל
צודזינובסקי חיים, אשתו שיינדל (מבית לטש) וילדיהם שמעון אלישע, אליעזר, ברכה
צודזינובסקי יוסף, זיסל, יוכבד, שמעון, דוד, לאה, אסתר
צודזינובסקי יוסף, זיסל, לאה, אסתר, דוד, דרעזל, רחל, שרה, שמואל
צודזינובסקי יוסף, אשתו אסתר (מבית מנדלוביץ) ובתם פולה
צודזינובסקי מרדכי יוסף
צוקרמן אהרן, אברהם יעקב
צוקרמן דוד, הניה
צוקרמן יעקב, חיה, יוסף, ויטל, חנה
צוקרמן ישראל
צוקרמן זיידל
צוקרמן קלמן, אשתו מלה וילדם
צ׳יוסנק אליעזר, לאה, מאיר, בלומה, שמואל
צ׳יוסנק יעקב, חנה, בלומה מרים, משה
ציצובסקי יהודה לייביש, פרימט, שרה רבקה, אסתר ביילה, דבורה, זרח, מנדל, פרידה הניה
ציקרוור מרים
צסקי דבושה (מבית פטשניק), הניה, אברהם, שרה, חנה, טובה
צסקי שרה וילדיה אברהם, חנה
צרנוכה בערל, מלכה ומשפחתם
צרנוכה סנדר ומשפחתו
צרני שמואל, רחל, לאה, אדלה
צרקובסקי מנלה ואשתו אסתר לאה

....

קואלוואסער מרדכי, אשתו בלהה, ראובן, אברהם, יוסף, מינדזיה
קוזמה אנשל, אשתו מיכל (מבית ליס) וילדיהם פייגל, יצחק, יוסף, יואל בערל, איטקה, אסתר ובלומה
קוזמה יצחק ומשפחתו
קולטץ יידל, ינטה, מניה, סיבה, דולק
קולטץ יצחק
קולימק אלימלך, אשתו רבקה ושמונת ילדיהם
קולימק הרשל, הינדה וילדיהם
קופץ יצחק, מניה, יוסף, רבקה, קלמן
קופץ נתן, קופץ בלומה, קופץ חוה, קופץ יוסף, קופץ יהושע, קופץ שרה
קופץ צבי
קופץ קלמן בן אבא
קופץ שבע והילדים
קורלנד מוריץ, רוזיה, לאשיה, הניעק
קזמירסקי אברהם אבא, אשתו געלציע וילדיהם רויזה, צפורה, ישראל, פרץ ויעקב
קזמירסקי גודל, יעקל
קזמירסקי שרה (מבית בינשטוק)
קזמירסקי שלמה, לאה
קזמירסקי לייזר ומשפחתו
קייזר חיים, חוה
קייזר מרדכי, צירל, בעריש, חנה, חיה, חוה, הרשל
קינריס קלמן ושיינדיל
קינריס שלמה ואסתר
קירשנבאום יהודית
קלינר שמואל, שפרה
קליינמן יונתן שו"ב ומשפחתו
קליינמן אלימלך ומשפחתו
קליינמן ישראל ומשפחתו
קמינקובסקי משה ושרה

קמלגרט יוסף, אשתו שושנה וילדיהם ישראל, יעקב, משה, חנה, מיכאל
קצקה גבריאל, אשתו לאה ובניהם שלמה וחיים
קריצר יעקב, תהילה, הדסה, פרימט, חנה, ישראל, משה, אננה, לאה
קרלמן יעקב צבי, קרלמן שושנה (מבית קופץ)
קשעשיוא חנוך, אשתו אסתר וילדיהם גיטל, אהרון, יחיאל הירש, איטל

....

....

....

רובין אסתר
רודל ישראל יעקב, משה, יצחק יהודה, צירל (מבית הרץ)
רוזדיאל אברהם, ביילה, זיסל, רבקה, זלדה, חנה שפרה, דוד, חיה, שרה, ישראל
רוזדיאל שלמה, רחל, בערל, אלתר, בלומה, יעקב, מנדל
רוזיצקי פסח, מחלה
רוז'ני יוסף, אשתו מרים וילדיהם פרניה, דוד, רגינה, פלה, וולף
רוזנבלום יואל, אשתו מירל ובניהם אברהם, אירע, קלמן יצחק, לייביש וולף, שמעון, עזריאל, שבתאי
רוזנפרוכט משה הירש ומשפחתו
רוזנק אסתר וילדיה
רוזנק דוד, חנה, יחיאל מוטל
רוזנק וולף, פייגה, פרימציה, שרה, לאה, מרדכי
רוזנק מרים
רוזנק מרדכי
רוזנק משה, קלציה, מניה, שרה, רוזיה
רוזנק פייבל, מלה, אברהם, מוטל, שמואל
רוזנק פייבל, שרגא, אשתו רבקה (מבית בלט) וילדיהם אלימלך, זיסל, מרים, גולדה
רוזנק צפורה
רוזנק שמואל, יטה, שרה, מוטל, פרימט
רוטנר חנה שרה, אסתר, גרשון, לאה, חיים
רולניצקי אליהו, רחל, חוה, מירה, פרידה, יצחק, מריאן, מניה

רולניצקי לודוויק, יולק
רולניצקי נתן, חיים אהרן, פייגל, אבא
רטמן חיים, אשתו חנה (מבית פטשניק) וילדיהם מרים וילדתה, זלטה, גיטל אברהם
רטמן יוסף
ריבה הירש ואשתו
ריבה זליג, אשתו מלכה וילדיהם קריינדל וקופל
ריבה חיים לייב, חוה
ריבה ישראל ומשפחתו
ריבה סנדר ויוכבד (מבית קרלמן) דובציה, רחל, צפורה
ריבה פייביש
ריבה שמואל
ריזמן דב, צירנה, צבי
רייזפלד אברהם, משה, נחמן, סימה, חיים, קלמן, לובה
רייזפלד בני
רייזפלד דב צבי, נעכע (מבית פיינר) שרה שיינדל, נינקה
רייזפלד חוה, רייזפלד פלה, רייזפלד משה
רייזפלד יונה ורחל ובנותיהם נעכע והלה
רייזפלד יצחק, שרה ובניהם מרדכי וישעיהו
רייזפלד מרדכי, פרל ובניהם שמואל ויהודה לייב
רייזפלד משה בן הרשל
רייזפלד נעכע (בת דוד גוסטב)
רייזפלד סימה (מבעלה זילברברג) וילדיה נעכע ושמואל
רייזפלד רחל (רוטנברג)
רייזפלד שפרה וילדיה נעכע, קלמן, זאב
רינדהורן דוד, רבקה שרה (מקז'ימירז)
רינדהורן מנשה, רוזה, דוד קלמן (מקז'ימירז)
רפלוביץ אברהם, רפלוביץ יעקב
רפלוביץ אסתר (פולטורה)
רפלוביץ הויביש, אשתו חנקה ובניהם מאיר, אברהם זיידה
רפלוביץ חיים, דוד, רויזה, געלע, ובניהם טוביה, שמואל הירש, אלטע, אסתר
רפלוביץ זלמן, אשתו חנה וילדיהם נטע, משה ומנחם
רפלוביץ יעקב ואשתו שרה
רפלוביץ יוסף, פרץ, אברהם, שיינדל, וולף, רייזל ובעלה

רפלוביץ ישראל גבריאל, מרדכי, פרידה, דב ושרה
רפלוביץ משה, חנקה, מאיר, זיידל
רפלוביץ צבי ובילה ובניהם יחיאל וזאב
רפלוביץ קריינדל (ספוקויני)
רפלוביץ קיילה (קמרד)
רפלוביץ שמואל ובריינה ובניהם יחיאל וזאב
רקובסקי יוסף, חנה, חיים, יעקב קופל, פרידה, רייזה, פרימט, שמואל הירש
רקובסקי משה דוד, פרל, הניה, צירל, יחיאל, יוסף, זלדה, פרימט, ישראל

....

....

....

שוימר אברהם, בלה, ישראל, יעקב, בלומה, משה
שוימר יהודה, פייגה, דב
שוימר מאיר, הניה
שוימר צבי, יהודה, איטה, חנה
שוייצר דוד
שוייצר אנשל ומשפחתו
שוייצר בלומה
שוייצר יצחק
שוייצר לאה ומשפחתה
שוייצר פייגל ומשפחתה
שוייצר צבי דוד וזיסל
שוייצר רחל ומשפחתה
שוייצר שיינדל ומשפחתה
שולימוביץ מאיר, אשתו חוה ובנם שלמה
שולימוביץ יוסף ואשתו טויבציה מבית ויינבאום
שולימוביץ חוה ומשפחתה
שולמן שרה
שטיין דוד, חיה והילדים
שטיין יוכבד

שטיין מרדכי וולף, אשתו הינדה והילדים
שטיינפלד מאיר
שטיינר שלמה ולאה
שטייר פלה ברוניה, אדזיה
שטערן דובה
שטריסבר קריינדל
שטרנברג פסח ומשפחתו
שטרנפינקל משה, אשתו רחל ובנותיהם פרניה ושרה
שידלובסקי יונה
שידלובסקי יצחק, אשתו חנה וילדיהם פריידל ונפתלי חיים
שידלובסקי מנחם סילמן, אשתו פריידעלע וילדותיהם שרה וברכה
שידלובסקי תמרה
שינקר טובה
שינקר יהודית
שיינקר פרידה
שיינפלד לייביש, שיינפלד רחל
שלומוביץ אברהם, אשתו אדלה וילדיהם פריידל איטקה, חיים דוד, מרים פייגה, גולדה
שלומוביץ יוסף ומשפחתו
שלומוביץ לייביש ומשפחתו
שליווינסקי אייזיק, אשתו חנטשה וילדיהם נתן, חוה, שמואל, קריסע
שליווינסקי יעקב ומשפחתו
שליווינסקי נתן, אשתו זיסל, וילדיהם שרה, חיה, יעקב וישעיהו
שלמוביץ חוה ומשפחתה
שמילוביץ פיניע וילדיו בערל ואיטקה
שנאל פייגל, גלה
שנטל אברהם יוסף ומשפחתו
שנטל אהרן ומשפחתו
שנטל חנוך ומשפחתו
שנטל מנדל וברונציה
שניצקי אברהם, שניצקי יצחק
שנקר אברהם משה, אשתו הניה וילדיהם רחל, דוד, פסל, שמעון, חיה שרה
שפיווק חנה ומשפחתה
שפיווק משה, שפיווק אברהם

שפירא דודק
שפירא לולק
שפירא מוניק
שפירא פייגל (מבית מאירציק), שפירא וואועק

תוכן

דזיאלושיץ העיר ויושביה עד למלחמת העולם הראשונה

ראשית הישוב דזיאלושיץ 11
היתה עיר וראו איננה עוד... — ישראל דב סקורה 16
מקורות פרנסה של יהודי דזיאלושיץ — שלמה גרטלר 26
בית סבתא שחרב — ישראל זרחי 30
חובה להיזכר — מ. רפאלי 49
ראשית תקופת ההשכלה בעיר — יוסף וברוך בלאט 56
היה היתה עיירה — חוה כרמיאל 60
מפי זקנים — ישראל דב סקורה 62

בין שתי מלחמות־עולם

דזשאַלאָשיץ און אירע יידן — אברהם לאַנגער 69
פון דער אַלטער היים — חיים שווימער 76
אי יהודי בים של גויים — דוד שלומי 78
דזשאַלאָשיצער יידן ווי איך געדענק זיי — יוסף חריף 90
יהודים בעלי אחוזה — חיים שווימר 96
המסחר הזעיר — אריה רולניצקי 101
לימוד תורה ומפעלי סעד — הרב יהודה פרנקל 105
בית הכנסת „מזרחי" — יהושע וודובינסקי 112
בית־ספר „יבנה" — יהושע וודובינסקי 115
ספרית „התחיה" — חיה חבה 121
„הנוער הציוני" ופעולותיו — זאב שטרנפינקל 126
„הנוער הציוני" — ישראל ברנדס 129
„השומר הצעיר" — משה פולקה 135
תנועת „גורדוניה" — נתן קרלמן 138
אגודת ישראל — אריה שחר 141
זרמים בתנועה הציונית — נפתלי שידלובסקי 146
חוגים דרמטיים ומפעלי בידור — שושנה רולניצקי 152
די פאַרפלייצונג — נתן קרעלמאַן 158
בית סבא — חיים ציצובסקי 164
מיינע זכרונות — מנחם לאסקער 167
זכרונות — ברכה פויזנר 171
זכרונות פון אַמאָל — קלאַראַ וואַקס 175
פון מיין זכרון — בנימין וולאָסקי 178
זכרונות — מאיר צודז'ינאָווסקי 180
מעשיות פון אַמאָל — חיים יעקב כ"ץ 182

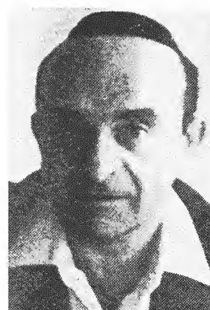
הווי ומסורת

הווי בית המדרש — חיים בליצקי 187
על התורה ועל העבודה — דב פטשניק 190
שטיבלעך של חסידים — אריה שחר 195
הכנסת ספרי התורה לבית הכנסת — יוסף כ"ץ 197
כניסת השבת בעיירתנו — טובה אבני 198
מלמדים בדזיאלושיץ — אריה שחר 201
הרבי ר' יוסקלה — נפתלי שידלובסקי 204
ר' קלמן דיין — אלתר הורוביץ 206
אינגנאַצי מאַן, דער רבי און זיין תלמיד — חיים שווימער 207
חזן העיר — משה סלומון 210
מיין פאָטער דער כלל־טוער — משה דראַביאַזש 213
מן הפולקלור הדזיאלושיצאי — דב בייסקי 216

שואה וחורבן

ימי השואה — ד"ר משה בייסקי 233
עם פרוץ מלחמת העולם השנייה — משה רוזנק 261
העזרה הסוציאלית בזמן הכיבוש הנאצי — דב בייסקי 267
מיינע ערשטע טויט־שרעק — אברהם כאַבע 271
יידן טוען תשובה — חיים יצחק וואַהלגעלערנטער 273
דאָס שרעקלעכע האָט זיך אָנגעהויבן — דוד וואַהלגעלערנטער 275
רוע הגזירה — שלום שלמוביץ 278
נדודי בשואה — אריה שחר 280
במחתרת הפולנית — שלמה לשמן 298
די אויסזידלונג פון דזשאַלאָשיץ, סקאַלבמיעזש און מיעכאָוו — אברהם טענענבוים 304
מבשרי חזיתי את השואה — דב בייסקי 307
יחידי ובודד במסתרים — אליהו רוזדזיאַל 324
זכרונות — דוד רייזפלד 329
די דזשאַלאָשיצער טראַגעדיע — דוד געלבאַרט 336
די יאַנקעלאָווקע און אירע יידן — חיים פריימאַן 343
יאָרן פון פיין — אברהם כאַבע 349
אונטערן דייטשן שטיוול — אשר ראַפּאַלאָוויטש 357
התעלמתי והייתי אדם חפשי — דוד רותם 368
מיין אונטערערדיש לעבן — דוד וואַהלגעלערנטער 372
בעת און נאָך דער מלחמה — אברהם לאַנגער 387
רשימת בני העיר, אשר ניספו בשואה, הי"ד 397
המדור האנגלי

ועד אירגון גועדת הספר של יוצאי דזיאלושיץ והסביבה

מזכיר: אריה שחר

יו"ר: צבי יהודה פרנקל

גזבר: דב בייסקי

משה רוזנק

אריה רולניצקי

יעקב חבה

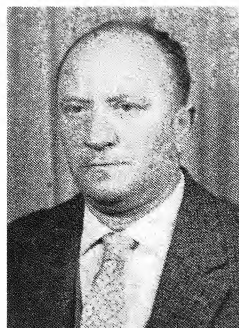
ישראל רוזנק

שלמה לידה

ישראל צבי סקורה

דוד שלומי

חברים נאמנים ועסקנים מסורים — חברי הועד שנעדרו
יהי זכרם ברוך

צבי רולניצקי

זיסמן שיניבסקי

יוסף ברנדס

חיים שקולניק

כה תאמר לבית יעקב — אלו הנשים העסקניות המסורות
לטוב ולחסד לכל ענייני ארגון יוצאי דזיאלושיץ הי"ו
כולן תעמודנה על הברכה עד עולם

חיה חבה

שושנה רולניצקי

טובה אבני

ברכה פוזנר

שרה שרר

דזשאלאשיצער לאנדסמאנשאפט אין אמעריקע

מאַרווין לאַסקער
פרעזידענט

חיים פריימאַן
ערשטער וויצע־פרעזידענט

הילל גדאַנסקי
צווייטער וויצע־פרעזידענט

מאיר וואַקשלאַג
דריטער וויצע־פרעזידענט

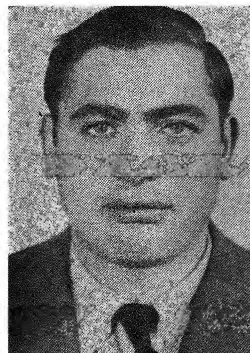
האַרי שווייצער
קאַסירער

לעאָ מאַרגאָלין
סעקרעטאַר

שלמה פריימאַן

הערצקע גאַרבער

with whom I had gone to school and begged for shelter, but he did not even open the door. Dawn was approaching, so we made for the Pole's barn where the door was not locked, and hid ourselves deep in the straw. There we stayed for three days and nights and the farmer knew nothing of it, but the single loaf of bread we had with us was finished by the second day. On the third night we left, went to the railway station at Janowice and succeeded in reaching Cracow. The mishaps which befell me after that have nothing to do with the fate of Dzialioszyce which had been cleansed of Jews by this time, for good and all.

Afterword

Several hundred Jews from Dzialoszyce found themselves together in the Plaszow Labour Camp at the end of 1942, and underwent indescribable sufferings for another two and a half years. Many lost their lives there after bitter torment, while others perished in camps throughout Poland, Germany, Czechoslovakia and Austria. Those few who survived until 8th. May 1945 were physically and spiritually broken. While the whole world rejoiced at the end of hostilities we suddenly became fully aware of our situation. With nobody and nothing left, we had to decide where we should go. Poles and Frenchmen had only transport difficulties to face, but what were we to do?

A few decided to return and see what had happened to the home in which they had spent their lives before the Holocaust. Others hoped they might find surviving kinsfolk, and it was only natural to suppose that they would make their way home as well. So two or three dozen Jews arrived in Dzialoszyce, naked and barefoot and lacking for everything. But the Poles were not prepared to accept even that handful. They had made up their minds that once the town was without Jews it must remain so. One day they murdered Samuel Piekarz, Ben-Zion Chernocha and Yorista. Those murders served as a warning to the others, who fled that selfsame night.

Since then no Jewish foot has trodden the streets of Dzialoszyce.

1942. (I had already communicated with the Zionist Youth groups in the still existent Ghettoes of Cracow and Czenstochowa, suggesting that contact should be established with the partizans. But in our part of Poland this was impossible.)

After a few days in town I was awakened one night to learn that the town was again surrounded by Germans. A day or two earlier the Brothers Levitt of Miechow, who had moved to our town during the war, told me they had prepared a hiding place against trouble; and if necessary I could join them. The place was in an attic in what had formerly been the home of the Moshenberg family. I went there at once, and within a few moments 12 persons had assembeld: The Brothers Levitt, their brother-in-law Salek Katzengold, Shanietzky and Yehiel Reisfeld. The bunker was well hidden. When we were all inside the Polish policeman Kamerdiniak appeared and put a padlock on the outer door, taking the key with him. I personally did not trust him but was reassured by Yehiel Reisfeld, who told me that the policeman would keep us informed of what was going on. We spent a whole day in the dark, without knowing what was going on, unable to move. About midnight Kamerdiniak appeared and told us that all the Jews in town had been rounded up and taken away under heavy guard. Then he locked us in again, promising to return the following night.

We spent the day discussing possibilities of escape. The policeman never came the second night and we grew very anxious. During the third day we heard shots and understood that the Germans were hunting for those in hiding. Early in the evening the policeman came and told us that house-to-house searches had been conducted for the past two days. All those found were killed on the spot, and he expected it would be the turn of our house next day. He was not at all sure that we would not be found, in spite of the excellent hiding-place. Most of the Germans, said he, were still in town but there were few guards outside. He thought it would be possible to escape by way of the Christian cemetery where there seemed to be no guards at all. After he left we decided to leave in pairs at intervals of half an hour. I went with my friend Salek Katzengold. Our first surprise was the snow everywhere; and our coats were dark and very visible.

But we crossed the church courtyard and cemetery and found ourselves outside the town. We went to a Pole in the nearest village

promptly marched to the station and loaded on cattle trucks. Other Jews were loaded on the same train, but we young men were taken off at Prokocim station while the others went on to the Belsec camp, where all the Jews Dzialoszyce and the neighbouring towns met their deaths. We others were left for the labour and concentration camps instead.

It is doubtful whether anyone could describe our lives from that day until the liberation of the survivors on 8th May 1945. I shal not attempt it. In any case there are no figures as to the numbers who were exterminated or perished in the camps, nor of the number of survivors. What we know is that there are now about 330 survivors in Israel and another few hundreds dispersed all over the world. That is the end of a community which had lived a full Jewish life for hundreds of years.

The Final Liquidation

Our camp experience started with handling over whatever "valuables" we still had to the Ukrainian guards, who shot the first two who tried to conceal anything. In due course I was sent to a camp at Podgozhe, where I found many more from our town. This camp had the advantage that there were no German guards. A fortnight later I learnt from a newcomer that Jews had gathered in Dzialoszyce again; namely, those who had escaped before the expulsion. The rains of Autumn, it should be remembered, had begun in addition to all their other hardships, and they had nowhere to hide. While we were at this camp the Germans assembled all former members of the Ordnungsdienst and sent them back to Dzialoszyce and allsewhere, to collect and liquidate whatever was left behind; for it seemed that the Poles were beginning to pillage and loot. And that outraged the German sense of order and fitness.

As soon as this news came, a number of the camp inmates escaped and went back to Dzialoszyce. Some of them soon returned bringing a few belongings with them, while the rest remained in the town for the present. I decided to go back and see what I could still save of the family belongings, to be exchanged for food, which was becoming very scanty in the camp. When I came there I found several hundred other Jews. Plainly we could not remain, but the only alternative was the labour camps. This was the end of October

faltering steps, looking back from time to time.

A pitiful sight met us in the street, with men and women, old and young and children, stumbling along under their packs on their way to the market-place. From time to time I saw a familiar Polish face looking out of a window, without a twitch or a word. Were they waiting for Jews and Germans alike to depart in order to swoop down and loot whatever they found, as in so many other places.

The market-place continued to fill up for an hour after our arrival and nobody might leave. Then an armed sentry approached, chose four young men, including me, and ordered us to follow him into the courtyard of Gertler's house. Several corpses of women were lying there. We were told to put them all together. A man who looked out from an upper floor was called down and shot on the stairs. His body had to be placed with the others. The sentry entered the next house, and I fled back to my family and friends, who kept me out of sight.

Later many horses and carts came into the square, with peasant drivers. Those who found it hard to walk to the distant station were told to mount the carts. Many old folk and women did so. The carts did not take the road to the railway station, but that to the cemetery.

Meanwhile the square filled up and we were ordered to march to the station. On the way we heard the ceaseless rattle of machine-guns. In due course I learnt that 1200—2000 old folk and women had been mown down at the cemetery and were buried in 3 mass graves.

At the station we were loaded on open trucks and taken to a huge open field near Miechow where we found Jews from neighbouring towns, and the members of our own Judenrat and Ordnungsdienst, though they had been promised that they would be left behind. By the following morning there must have been 20,000 Jews there. At about noon the men were ordered into fives, and meanwhile the selection began. The fives marched with their hands up and the selecting officer directed each one right or left with his finger. Only the young men were sent to the left, under guard. My two brothers Dov and the late Uri were sent left with me, while the rest of the family were marched in the other direction, and vanished at once. Everything took place at lightning speed. The entire operation took some two hours, and about 2000 young men were left and were

to spread in summer 1942 about the "Aktions" in different parts of Poland, from which Jews were expelled to unknown destinations. Nobody in our town could even imagine such a thing as the death-camps. It is strange to think that even after three years in the Nazi inferno nobody could imagine that the sole aim of the Nazis was to destroy the Jewish People entirely. The Germans themselves sedulously spread rumours and concealed their activities in order to prevent any such suspicion. They saw to it that letters were sent from extermination camps such as Auschwitz, and then exterminated the writers immediately afterwards in the gas-chambers. In spite of which a general apprehension began to be felt in the last week of August 1942. Tales were told about "Aktions" in Zaglembie Judenrat members with special passes went to the German administration town Miechow every day but could not learn anything.

What we feared came before the New Year of 5713, on 2nd. September 1942. "Aktions' were reported in our immediate vicinity. (There was no possibility of flight. Poles not only refused to give shelter but in most cases denounced any Jews they saw.) Next morning the German forces entered the town, and took up positions all round it. The Poles who lived in town put crosses on the doors and in the windows. I stole along the river-bed to the centre of the town, peered through a crack in the house where Sternberg had his Chemist shop and saw armed Germans facing four or five Jews standing several metres from each other. The Germans put the Jews through various gymnastic exercises: all down! Stand up! Hands up! Hands down! All of a sudden while they stood with raised arms they were shot. They were too far away for me to identify them.

That night, after hearing rumours in front of the Judenrat, I decided to see whether it was possible to escape, but found at once that it was impossible, and those who tried were being shot. We spent another terrifying night. Before noon we were all instructed to appear at specified times in the market square, arriving by streets. Each had to bring a little bundle with working clothes, since we were all going to working places. Our street had to appear at two o'clock. Each of us prepared a rucksack in silence and took it on his back. My father of blessed memory gave his parting words to each one of us as a family heritage, and shared out the little ready money held in reserve. Then he kissed the mezuza on the door and set out with

I look back the more I am astounded at this, and the subject is worthy of very careful study and deep research. Without this capacity it is impossible to understand haw the Jews bore the burden imposed upon them. There are very few cases in which our people lost their faith and hope; not only in the Ghettoes but later as well, in the concentration and extermination camps.

Public prayer was prohibited as soon as the Nazi Occupation began. Still, Jews continued to pray together wherever they could collect a "Minyan" or prayer quorum of ten, not only on Sabbaths and festivals but all the week round. Jewish slaughtering and the sale of kosher meat were also prohibited; yet if ever there was meat for sale, it was always kosher.

I do not remember exactly when Jews were forbidden to wear beards (the end of 1941, I think). But I do remember the effect on our townsfolk. Actually this order distressed not only the bearded Jews but also those who had long been shaving themselves. Everybody seemed to be disguised. Yet there were many who disobeyed the order, including my own father who prefered to stay at home for many months but did not remove his beard. If he had to go out he wrapped his face in a scarf as though he had toothache. But finally he was caught and punished. He was not the only Jew who did this. When the Jews were expelled never to return, those with beards marched in their simple Jewish faith and faces; and in their martyrdom they revived the time-old and awesome concept of Kiddush Hashem, the Hallowing of the Divine Name.

Hope remained unbroken even amid the most resounding victories of the Nazis. The Jews regarded every victory as a further step towards their inevitable defeat and collapse, which would be followed by a Salvation for the Jews — the Yeshua of Jewish Messianic tradition. And all Jews knew: "Mir vellen sei iberleben" (We shall survive them). How few of them did!

The First Expulsion

By the end of the third year of the War it was possible to hope that we would see the defeat of the Nazis. The hope was no longer based on rumour but on actual facts. Jews were well experienced in reading between the lines of official statements. Yet though we were entirely cut off from the outer world, rumours and information began

munity Council was in office, headed by Moshe Joseph Kruk. The War brough it entirely fresh duties. It had to provide for the refugees. It had no money and could not face the pressure of circumstances, though it made unbelievable and surprisingly successful efforts. But when I returned from Cracow the Judenrat was already in existence, with almost the same membership as the former Vaad Hakehilla, although it had a larger number of members as time went on and its functions altered.

It served as an address for the Germans, both for carrying out the ceaseless flow of anti-Jewish orders and for satisfying the demands of the local authorities. Furthermore, the members of the Judenrat were personally responsible for implementing every order given. And any authoritative Nazi in the district used it for his own private extortion activities. Extortioners of this kind included high officers like Schmidt, Bayerlein, Vogt, Becker, Redinger, and Gendarmes like Kosko, Dachauer-Kornhaeuser, Schubert and many others. The Judenrat thought like many other Jews that satisfying Nazi demands would enable them to make things easier. Truth to tell this often proved to be the case temporarily, as individuals were satisfied. It must be admitted that the Judenrat had very little choice. But as a result it was in constant conflict with the community.

I have undertaken not to discuss the Judenrat in general from the historical standpoint. Yet one must always remember the factors involved in daily life, which caused the ordinary Jews to view it with suspicion. Yet I am certain that in our town it functioned only in order to handle those difficulties produced by the times and the circumstances. These included the urgent necessity of carrying out Nazi orders today if any part of the Community was to survive till tomorrow or even longer. (In the Hebrew text many instances of Judenrat activities are included). I wish to repeat that in our town at least the Judenrat fulfilled all its duties to the local Jews. And this is not the place to discuss the attiude adoped in general by Jewish leaders towards all revolt and resistance activities.

Faith and Hope

In spite of all the oppression by the Germans and the horrors undergone by the Jews, two of the basic factors of small-town Jewry in Poland remained unaffected : Their faith and their hope. The more

clothes, blankets and bits of furniture. However, the problem of food was even more urgent. At the beginning of 1940 the first floor or rather one wing above the Bet Hamidrash was still empty and was used to set up a public kitchen and dining hall thanks to these young Zionists, headed by the late Mrs. Salomea Gertler, wife of Shlomo Gertler. During the first few months only a few hundred refugees ate there daily, but before long it became the most important institution in town, providing a daily meal for thousands. It is impossible to describe the super-human efforts made to ensure that this institution should continue to exist. I hope the tale will be told by one of the surviving members. The kitchen provided daily hot and tasty meals as well as bread. The people who dedicated themselves to this sacred task included Mrs. Gertler, the brothers Kaczka, Joseph and Solomon Shulimovitch, Moshe Kamelgarten and Mottel Rosenek, all of whom lost their lives; and Dov Bejski, Moshe Rosenek, Alter Friedman and others who have survived.

The difficulty of finding food was renewed every day, although the Judenrat in due course gave part of the requirements from the rations allocated by the authorities. The rest had to be obtained by legal and illegal methods, and money also had to be raised. For all those who came to the kitchen this was their only hot meal, while for many it was their main source of food. As time went on the townsfolk came there as well as the refugees, and were permitted to take their share home.

The Judenrat

The word Judenrat has justly or unjustly become a term of abuse, and its members are often identified as collaborators. This is not the place to discuss the real situation and functions of this unhappy institution. Here I shall only try to describe how the Judenrat of Dzialoszyce appeared to one of the local residents. But first I must add that it is unjust and unrealistic to treat the Judenrat as a uniform phenomenon. The negative and collaborationist Judenrats were almost always appointed by the Occupation Authorities after a preceding Judenrat had been liquidated because the Nazis found it unsatisfactory. But I know of many other Judenrats of a very different kind.

When I went to Cracow at the end of 1939 our long-elected Com-

town. Often people were caught in the streets for this purpose. But by the first winter the Community Council had to supply a certain number of groups to clear the snow, etc. Later they had to dry swamps, make roads, build a new railway, etc. A German Labour Chief named Mucha arrived, and hundreds of Jews went out daily to various places in the neighbourhood to engage in development works.

Here there was considerable cooperation with the Judenrat, which set up a special Labour Department under Mr. Hoffman. A rotation of all the able-bodied men was introduced, and the working groups changed every few weeks in accordance with the requirements. Sole supporters of large families and special social cases were given special consideration, which led to many complaints of discrimination. The compulsory labour gave a living to many families. As long as there were people left with resources they preferred not to go out to exhausting work from dawn to sunset under the Nazi taskmasters. These people found substitutes to whom they were prepared to pay between 5 and 12 zloty daily. There were always candidates for such jobs.

In the course of time German police would appear in town, seize a few dozen youngsters and take them away to labour camps near Cracow or the factories of the German firm Richard Strauch. At first an attempt was made through the Judenrat to transmit them parcels of clothing and food and blankets. The reports received about working conditions were very depressing and the Judenrat arranged after a few months that the first groups should be replaced by others. Nobody was prepared to go willingly and the Jewish Police of the Judenrat, known as the "Ordnungsdienst", sometimes had to intervene. Yet once again those families that had a little money were prepared to pay for substitutes for their sons, and the substitutes also insisted on regular food parcels as part of their pay.

Relief and Welfare (The Communal Kitchen)

Besides the daily troubles of the permanent residents, steps had to be taken to help the ever-increasing number of refugees. It was not easy to provide, for the townsfolk themselves grew poorer and poorer. The younger generation, particularly the active members of the Zionist Youth Movements, began to take steps, first collecting

the local craftsmen made their livings from the peasants of the surrounding villages, as did the supposedly well-to-do shopkeepers. Others traded in the villages all the week, selling what they purchased on market days to wholesalers who sent it to other places. There were also the usual communal functionaries and officials. The livings of most of the townsfolk came to an end when the War broke out.

One of the first things done by the Nazis was to establish Trustees (Treuhaendler) for the larger businesses. Other shops simply closed up. Jews might not trade in cotton or linen goods, textiles of any kind, drapery, leather-wear, shoes, etc., etc. Practically everything was under control. Though a few tradesmen managed to hide part of their goods and traded with them later, their stock was used up during the three years before the Liquidation. Searches were carried out every few days and sooner or later the gendarmes took everything away. Goods were found in the possession of Isaac Meir Vaga, Alter Spokoiny, Dula, Galonzka, Shulimovitch, Platkievicz and others, and the discoveries usually led to arrest, fines, or more serious penalties.

Though Jews might not leave the town, hunger was often stronger than the risk that was run. Many people risked their lives in visiting the neighbouring villages. Some were caught and arrested, others were imprisoned. The situation of the craftsmen was no better, as the villagers simply stopped coming to town. There were no raw materials and the free sale of agricultural produce was prohibited while the farmers had to supply almost all their harvest to the authorities. Inter-urban trade also ceased completely.

Meanwhile the Jews had to turn over everything of value to the Germans, as already reported, including foreign currency, radio sets, furs, etc. A number of people were killed at every confiscation, and large punitive fines were imposed. If these "contributions" were not paid by the specified time a number of leading townsfolk were killed. The Judenrat also constantly required large sums of money for bribery.

Many of the population did not even have the tiny amounts necessary to buy the scanty rations of flour and sugar. As a result people disguised as Christians and smuggled food to and from large towns. All that was left was forced labour. To begin with the Jews had to carry out various works and other chance jobs inside the

increasing the congestion. Place had to be created and was created for them.

Hygiene and Epidemics

The Community Council took steps from the first to reduce the danger of epidemics, which could spread uninterruptedly under the bad hygienic and poor nutritional conditions, and also because of the measures taken by the Germans to eradicate them. At first only Dr. Grembowski lived in town, but early in 1940 the Jewish physician Dr. Dvora Lazer came there. Besides ordinary medical services for over 10,000 people she had to take preventive measures against epidemics. Contagious diseases were running rife in the vicinity and there were scarcely any remedies or prophylactics. However, thanks to Dr. Lazer a Sanitary Committee was set up and established disinfection stations. The members made the rounds daily, visiting all points, and fumigated with sulphur and other disinfectants. High-temperature steam centres were opened where all refugees and their belonging had to be disinfected regularly.

These preventives served for some time, but epidemics were raging in the area and in 1941 there were simultaneous outbreaks of dysentery, typhoid and typhus. According to the law the authorities should have been informed in every case of contagious disease, and they always took drastic steps. Although the diseases spread rapidly and many people died the Germans never heard about it thanks to the late Doctor Dvora Lazer, whose energy and devotion helped to bring the typhoid epidemic to an end. Apart from the dreadful overcrowding and malnutrition about which nothing could be done the whole population had to be disinfected as near simultaneously as possible, despite the absence of necessary equipment. Besides there was no hospital, nor even isolation rooms. The situation was so bad that those suffering from typhus were taken to the "Hekdesh" (lodging for poor travellers and communal poorhouse) near the cemetery. However, the epidemic ended before Winter 1942, though there were still occasional cases of typhoid.

Livelihood and Occupations

Even in peacetime a considerable part of the Jews in our town lived from hand to mouth, and many were poverty-stricken. Most of

males up to 50 years old to withdraw to Pinczow and Kielce. But the German army was ahead of us. When we reached the River San we found the Germans holding one bank and the Russians the other. We returned home to find the town in German hands. Many of the townsfolk had escaped into what had become Russian territory. Of these, many ended up in the Urals or Siberia. But meanwhile Dzialoszyce had filled up with refugees from other communities.

Inhabitants and Housing Conditions

Anti-Jewish legislation began as soon as the fighting was over. Some of it was countrywide and some local. By the end of 1939 silver, gold and jewels had been confiscated, a curfew was imposed, Jews might not leave town, the Jewish badge had to be worn, Jews might not ride in trains or do business, property was taken away, etc. I returned to work in Cracow but early in 1940 the Ghetto was established there and I came back home, where no barbed wire or walls had been erected. In 1940 there was no permanent German police station in town, and the district authorities were in Miechow, so we had a minimum of peace compared with other places. That may be the reason why former Dzialoszyce residents began to return from Silesia and Zaglembie. The Jewish community in 1940—1941 must have numbered well over 10,000, of whom two-thirds were penniless refugees.

In general local housing conditions were very poor, and building never caught up with population. But kinsfolk housed kinsfolk. Every hole and corner was put to use. Hundreds of families lived in the public buildings and institutions under indescribable conditions. Almost a thousand persons lived in the Bet-Hamidrash and synagogue, the use of which for prayer and study was prohibited. An area was allocated by size of family, and ledges were installed for sleeping. People tried to put up partitions of linen or other stuff. There were no sanitary conveniences and water had to be brought in buckets from afar. Cooking became a major problem for lack of space, but in due course the public kitchen (of which more below) made things easier. The problem of fuel and heating was shared by both residents and refugees. And Winter 1940 was particularly hard.

Towards Winter 1941 hundreds of additional families came to the town from the surrounding villages by order of the Germans,

Dr. Moshe Bejski :

DZIALOSZYCE DURING THE HOLOCAUST

Foreword

When those who took the initiative in preparing this Memorial Volume asked me to give an account of some of the things that happened to the community and its members during the years of the Nazi terror I first refused. For I doubted whether I had the strength or other qualities necessary. It is almost certain that most of the Jews of Dzialoszyce met their deaths at the Belzec Camp on or after 2nd. November 1942. Thousands were killed in the town, in various *Aktions* round it or in neighbouring camps. Even the graveyard has been destroyed. And so it is with all the centuries-old archives, the community *pinkas* and other documentary material. Whatever the Germans may have missed the local Poles completed. And memory alone is a poor witness. Besides, I did not feel competent to describe the three years of communal and family and individual hell through which the community and its members passed.

In the thirty years that have passed we have not forgotten anything except, it may be, the order in which things happened. We kept no records. Because of all these difficulties in giving an accurate account I refused at first. And yet I have changed my mind. As survivors each of us must put on record what he can, for after we have gone nobody will be left who knew our community. Our children find it hard even to pronounce the name of the town where we were born. So whether adequate or not, I shall try to honour the memory of our forefathers and those of our kin who were destroyed by the Nazis. It is the least I as a survivor can do.

The Beginning

When the war began I had been living in Cracow for several years, but promptly returned home. My older brother Dov and I set out on foot, for there were no means of travel. After three days and nights on the road, with German planes machine-gunning the refugees who did not know whither to flee, we finally joined the family.

That evening the Polish authorities called on all reserves and

also sent from Plaszow to Mauthhausen, Friedburg, Buchenwald, Auschwitz, Gross-Rosen, etc. There must have been 1000—1200 people from Dzialaszyce at this time.

Early in May 1944 we were all paraded and ordered to strip naked. An S.S. Hauptsturmfuehrer was there, reportedly named Blanke All inmates were run before him and he sent them right or left, to which side the old, weak and defective or juvenile were sent. Two days later they were separated, placed on goods waggons and were joined by the 250 children in the camp. The outcry was stifled by S.S. guns pointed at us all, and loud-speakers played lullabies. More than 1200 adults and 250 children were taken to Auschwitz and the death chambers. One boy of 12 or 13 named Jerzy Spiro managed to escape and hid all day in the cesspit at the latrine, with only his head uncovered. I do not know whether he survived the war.

Individuals were shot on the spot, anywhere and everywhere in the camp. For group executions the victims were conducted to a special hill, called Hujar Hill after the executioner. There they had to prepare wood and lie down on it. Then they were shot and their bodies burnt. Jews caught living as Aryans were killed there, also Polish partizans. These were brought direct in closed cars.

The Plaszow Camp was liquidated in mid-October 1944 when the Russians neared Cracow. With about 1200 others I was taken to the Gross-Rosen Camp in Germany. About 100 men were forced into each goods truck and the train journey took 3 days. There was no possibility of sitting, and food for less than a day. The only sanitary provision was a pail in each truck, which was closed from the outside. The treatment in Gross-Rosen was even worse than in Plaszow, but after a short stay we were transferred to a branch-camp at Brilnitz in Czechoslovakia where the Russians released us on 8th. May 1945, at the end of the War.

We Jews of Dzialoszyce were only a small handful among the millions who were slain. Let us never forget them.

man was at any moment. Otherwise all those in the workshop were
ing outside his house. In the workshops established within the camps
the foremen and managers had to be able to state just where every
liable to collective punishment.

Food consisted of a portion of poor-quality bread and a tasteless drink called coffee twice a day, a thin soup at noon and irregular intervals, with occasional fat or some other spread. Naturally some of the hungry people tried to steal into the kitchen to beg for something more. For a while Yehoshua Wdowinski worked there and would get something for those from Dzialoszyce who could reach him. Those caught were usually shot and killed on the spot. Work that was judged of poor quality was also punished, usually by death.

There was also a special camp prison which was usually kept for Jews who were caught with Aryan papers. Few people came out alive. I remember how Geth brought out a Jew named Olmer of Miechow and set his dogs on him. They tore him to death.

Main danger-spots were the kitchen as already told, and the women's camp to which approach was absolutely forbidden. Still men stole there to meet wives, sisters and daughters and get news from them or give them some morsel of food, no matter how great the risk.

The punishments were: *Group Whipping* at special parades. *Night work* after the exhausting regular days' work was over, when part or all the camp were called out to drag great loads up the hill to the new area, carrying great stones on their backs for two or three kilometres in rain and cold. *The Stone Railway.* A narrow-gause railway was constructed from the camp quarry to the height 2 kilometres away. Little carriages were loaded with stones quarried by a punishment squad, to which I belonged for some time. The carriages were dragged along by teams of women who were harnessed to them and who had to pull them uphill. They wore wooden clogs which slipped in the mud or snow, and had to work under all weather conditions.

In 1943 we practically all still had warm clothing, but this was taken away in 1944 and replaced by the familiar concentration camp garb of blue and grey stripes and thin material, so that we all suffered from the cold. There was a small enclave of Polish prisoners, and at times there were more than 25,000 in the camp. Prisoners were

a giant with a rigid face. Upon his arrival working conditions were worsened and hours lengthened, collective punishment became more frequent, torture and death were daily events. Groups passsing one another on different work shifts reported the daily number killed. In any case all outside work soon ceased, cutting off the possibility of contact with Polish workers who had sometimes slipped us a little food for those in camp, in spite of orders. (If anyone was found with food the whole group was punished, the mildest punishment being whipping with the victim counting each blow. I myself was lashed 25 times on several occosions, and 50 times once. Of course we had to go back to work immediately.) Being sent in a punishment squad on night work in the quarry within the camp was worse. Then there was a punishment cell of 20 inches by 20 inches, where the prisoner had to stand 24 or 48 hours. Men were sometimes hung by the hands from a wall for several hours, being lowered only when they fainted. Cold water was then poured over them, and then they were sometimes hung afresh.

Any S.S. man could impose any of these punishments whenever he felt like it. On occasion a group returning from work would be shot either in whole or part. (The Hebrew text contains many additional details.) Every inmate of Plaszow Camp faced death at any moment. I remember those cases in which all the 20,000 inmates of the camp were summoned to watch public executions. Thus on Yom Kippur 1943 the S.S. men took 50 men from the barracks and shot them. Another time Engineer Krautwirt and a boy aged 15 were publicly hung. The rope broke and the boy fell but was hung again till he died. The engineer cut his wrists and was hung up bleeding. Meanwhile S.S. men whipped the inmates to compel them to watch. I cannot understand to this day why not one of us broke the ranks in revolt, even knowing that it meant certain death on the spot.

When bread was found in an office-worker's drawer all the office workers were sent to the shooting range and killed.

Work outside stopped in the middle of 1943 and my group was put to building, road-making, building barracks, levelling ground, etc. in the camp, at the risk of our lives. When a German was seen approaching a signal was given so that we should all speed up. Geth would stand at his window with a rifle and shoot down Jews work-

own synagogue had been transformed into an excellent clothing factory a year earlier, working for the German army. But it made no difference when the expulsion orders were issued.)

We thought that our situation was very harsh; yet we had no idea of what lay in store for us when we all concentrated in the camp in the Jerozolimska Street in Plaszow.

The Plaszow Camp

When we were transferred there at the end of 1942 or early in 1943, the camp on the former cemetery grounds was being enlarged to serve for extermination of the Cracow Ghetto. We ourselves had to work outside, in the municipal gas-works for light and cooking. The camp rose at 4 a.m., and after a long roll-call we were marched out under armed guard. All day long we had to shovel coal, returning at evening under armed guard again. Those who worked outside were far better off than those in the camp, for we did not see the horrors perpetrated all day long as they did. At this period the camp commandant was Scharfuehrer Mueller. The regime was unbearable, the food was less than insufficient, the housing conditions were inhuman. Hundreds were crowded into one hut with three tiers of boards for sleeping. Upon our return a second rollcall was held and we were usually sent off to work again, this time within the camp. We dragged broken headstones, rocks, boards, hut sections, etc., all at double time and under S.S. supervision. Anyone thought to be slack at work received dozens of lashes on his naked body. Some of our townsfolk and others were shot and killed.

The Cracow Ghetto was liquidated on 13th. March 1943 and all the Jews, both living and dead, were brought to Plaszow, for several thousand were shot during the "Aktion", and their bodies were brought along. On our way back from the gasworks we saw these bodies lying with the blood running into the roadway. The camp inmates buried them all in a huge collective grave, naturally first removing their bloodstained and bullet-riddled clothes. (When the camp was liquidated these bodies were removed and burnt, their gold teeth beeing first removed by German prisoners who were then in the camp. The fires burnt for weeks on end.)

In February 1943 a new commandant, S.S. Oberscharfuehrer Amon Geth, arrived with a large group of S.S. officers. Geth was

town, who warned us what to expect. In the morning they marched to work while we were lined up and surrounded by Ukrainian guards (Russian prisoners of war who had agreed to join the Germans). The Camp Commandant ordered us to hand over all our belongings of every kind, except for 25 zloty each. After this was done he searched the pockets of one man at random, found some money and shot him in the head. Now indeed everybody gave up whatever they had hidden away. That single casual murder by the camp commandant Müller told us what we had to expect. But at first it was possible to get in and out of the camp without difficullty, and many escaped. Some went back to Dzialoszyce when they heard that survivors were gathering there again. They were all exterminated two months later, and buried in a common grave in the valley behind the Jewish cemetery. But we three used the opportunity to get away from the camp, and with the aid of a cousin moved into a camp in Kobierzynska Street in Cracow.

Firma Richard Strauss

The men in this camp worked for the above firm which was owned by Germans and engaged in drainage works, built canals and embankments on the River Vistula. Jews from Dzialoszyce and Prosowice worked for them. The work was very hard and conditians were very difficult. We had never done physical work before, but now we had to dig for 13—14 hours a day. It was very difficult at first, but in due course we became excellent labourers. Like all our townsfolk in this camp we were consumed with anxiety about the fate of our families. Our other concern was how to fill our stomachs. We received a chunk of bread in the morning and watery soup for lunch, but it was entirely insufficient for the work we were doing. Luckily this camp and the one to which we were afterwards sent were not surrounded with barbed wire or stricktly guarded, though we were forbidden to leave the area. This did not prevent us from getting out, selling odds and ends we still had and buying food next day while at work. Indeed, we only knew what a Labour Camp really was when we were all concentrated at Plaszow.

At this time, Winter 1942, there were still more than 20,000 Jews in the Cracow Ghetto. They all tried to be productive workers in the workshops that were being hastily established. (Actually our

The Expulsion

Rumours had been spreading for several weeks, but when the survivors of the Volbrom expulsion reached Dzialoszyce it was clear that we were on the list and our time would come soon. And come it did. The town was cordoned off on 1st September 1942.

(About a year earlier leaders of the Zionist Youth Movements had discussed the establishment of an underground Resistance Movement. They had been: The Brothers Shlomo and Hayyim Kaczka, the Brothers Joseph and Shlomo Shulemovitch, Moshe Kamelgarten, Elijah Silber, my brother Moshe, Mashe Rozenek, Mordechai Rozenek, Alter Friedman and myself. But we never succeeded in obtaining arms in spite of all our efforts. There was no Polish underground in the region at the time; and so we had to bow before the situation).

On 2nd. September all Jews, men, women and children, were summoned to the market in the early hours of the morning. After a heart-rending night they all appeared with their bundles on their backs. We were driven into line savagely by the S.S. men. Those unable to walk were told to get onto the waiting carts, and so the lines were emptied of the old folk. The carts vanished, but not in the direction of the railway. Then the remainder were marched off in lines, families together, with the S.S. and Gestapo men on either side, their weapons ready.

On the Way to the Camps

We were all concentrated in a spacious meadow near Miechow, together with the Jews of Skalbmierz and the vicinity. Bread and water were supplied by the Jews of Miechow for their bretheren. Next day they joined us. Then we were ordered to line up again, and the young people capable of hard work were separated. My two brothers and I stood together. I took a last look at my parents and my sister Rachel, weeping and waving farewell. And 1500 to 2000 young men of Dzialoszyce Skalbmierz and the vicinity were marched off to the railway trucks and crushed together in them, while the train moved off.

At the Prokocim Camp

This camp was in a Cracow suburb, and in it we found young men from the small surrounding villages and a few from our own

for forced labour such as digging drainage and sewage canals, without pay or food. The kitchen began to supply food to the workers. During the first years money was supplied by the Joint Distribution Committee until USA entered the War. Thus we received matzot for Passover but had to take them ourselves from Censtochowa, at a time when Jews were forbidden to travel. Still Moshe Kamelgarten and I obtained travel permits, hired a lorry, made the journey, obtained the matzot and after all kinds of adventures brought them back. In addition each family contributed whatever it could every month. The *kehilla* also provided food and sold it cheap.

But the situation became worse and worse. Most of the young men were sent to labour camps and the old people, women and children moved about as though awaiting execution. The entire community spent the last three days before the expulsion in the cemetery, praying at the graves of their fathers and ancestors. On Thursday 24th. Ellul the Jews were assembled and classified in the market square. The old folk, more than 1500 in number, were taken to the cemetery and murdered. Rabbi Stashevsky who was ill was shot and killed in bed. The rest were taken to Miechow and left for a day and a night in the open. Then those young folk who looked healthy were taken in open raillway trucks to a labour camp at Prokocim near Cracow, and all the others were sent to the Belzec extermination camp. Not one of them survived.

Dov Bejski :

MY OWN EXPERIENCE IN THE HOLOCAUST

For years I have tried to put the war years out of my mind, but in vain. I shall never forget the wise eyes of my father and the tears of my mother when they said farewell to me in that meadow near Miechow. And I shall always bear in mind the community of Dzialoszyce and how plain and simple Jews lived there, serving God and struggling for a living. They lived in their faith and perished as martyrs to Hallow the Name of God. Let us always bear them in mind at least.

The surviving Jews came to us. The Germans appropriated the larger and better apartments, and the Pinczow and other refugees were housed in the Bet Hamidrash, synagogue and shtieblech without any amenities whatsoever. It was the end of Autumn, all ordinary livelihoods had come to a standstill, the community council did not function, there was no Polish Government, the German Government had not yet taken over, and masses of refugees began to arrive from Lodz. Representatives of the Youth Movements met in spite of German prohibitions of public assembly, to find ways and means of helping the helpless nowcomers. Special units were appointed to collect warm clothes, blankets, pillows, etc. They went from house to house and met with a very generous response. This in spite of the poverty of most of the Jews in town. Money was also collected. When we bypassed some poverty-stricken homes we were called back so that they could give their share.

That was the start of a Jewish Mutual Aid Service which functioned until the liquidation of the community and expulsion of the Jews in Autumn 1942. We set up a communal kitchen providing about 1500 meals twice a day, either free or at a nominal charge. It operated for 2½ years. The members of this Committee were: The Brothers Shlomo and Hayyim Kaczka, Joseph Shulimovitch and his wife nee Weintraub, Mrs. Salomea Gertler, Eli Zilber, Moshe Kamelgarten, Feigele Dulla, Mira Rolnitsky and Jacob Grosswald, all of them martyred. The survivors are: Dov Bejski and his brother Moshe Bejski, Alter Friedman, Moshe Rozenek and Israel Ber Skora. Special mention should be made of Mrs. Gertler who managed the kitchen as a volunteer from dawn till late at night in spite of her own very difficult economic position. Joseph Shulimovitch was the Treasurer and Shlomo Kaczka handled supplies. The Committee secured not only material but spiritual resources as well, under the inconceivably difficult conditions of the times. At Hanukka 1941 a special Children's Party was arranged and a play on the heroism of the Maccabees was presented, with sweets, etc. Moshe Kaczka spoke and openly compared those times to our own. Next day he was severely rebuked by Moshe Yossel Kruk, head of the Communal Council and the Judenrat, who threatened to close down all activities. Nor can he be blamed in the circumstances.

The situation steadily grew worse. All males over 14 were taken

Moshe Rozenek:

THE OUTBREAK OF WORLD WAR TWO

The rising international tension was felt in town by the middle of August, and the Yiddish papers from Warsaw were anxiously awaited every afternoon, while the few radios were carefully listened to. We first learnt that war had begun on September 1st. 1939, when my father returned from his business trip to neighbouring villages because German planes had machine-gunned the road. The complete unpreparedness of the Polish army for this kind of war was evident by September 2nd. The German Luftwaffe was in complete control of the skies. On September 3rd. Dzialaszyce was bombed, a number of Jews digging trenches were wounded and Reb Moshe Yurista was killed. Refugees began to arrive from Zaglembia, Cracow, etc.; far more than the population. There was an immediate shortage of bread.

The Meeting with the Germans

The Mayor, police and all official Polish representatives were the first to vanish. German motor-cyclists arrived on Thursday, September 7, rode through the crowded streets several times and vanished. On Friday morning mechanised German forces, tanks and artillery entered the town, which was occupied without bloodshed. During the first few days there were no active anti-Jewish measures. However, when they bombed the trains both Poles and Jews were wounded and the Poles attended to their own people only. Wounded Jews were found in the streets on September 5th. in the midst of the general confusion. They were taken to the Community Library, given beds and food, and a refugee doctor treated them and said they must taken to hospital. The nearest was in Cracow 50 kilometres away, and there were no communications. On Saturday I stopped a German military ambulance and asked the driver to transport the wounded. He asked: "Who are they, people or Jews?" He had no room for Jews. A week later I hired a Polish waggon and had them transferred to the Cracow Jewish hospital. They recovered and managed to reach the Russian-occupied district.

In Pinczow, the district centre, a young Pole fired a few shots as the Germans entered the town which was put on fire in consequence.

terer Moshe Benjamin committed suicide because he could not bring himself to learn the slaughtering craft.

Founders and members of the Hevrat Bikkur Halim Umenahem Avelim (Society for visiting the sick, consoling mourners) were : Asher Moshenberg, Chairman; Herschel Skora; Benzion Bejski; Joseph Kamelgarten; Zisskind Jakubovitch; Benjamin Pinchevsky, Maltz, Kuzma, Yoske Bratkevitch and Huna Edelist.

There was a cloudburst and a flood in 1936, beginning one Sabbath afternoon. The town was cut off for eight days. Many houses were simply washed away and my aunt, Uncle Wolf's wife, was drowned. The Polish Government granted loans to rebuild the destroyed houses.

Itsche Rubin, the Jewish vice-Mayor was a handsome, elegant Gerrer Hassid. He had a mezuza on his official door, and told Jews not to remove their hats when they entered the municipal building. His home was always full of people who came for advice or favours. He was the warmest and most cordial person I ever met. When regulations requiring lavatories and dustbins were issued, he provided these for the poor folk and took the money from the rich. Once I complained to him that the police were troubling me. He advised me to collect the money for a fine, and he accompanied me to the district offices in Pinczow. The road was blocked, but he insisted on his rights as Mayor of Dzialoszyce and we were allowed to pass. In Pinczow he reported the misbehaviour of the police. The fine was returned and the police were instructed by telephone to leave me alone.

There were four Jewish Councillors: Asher Moshenberg, Herschel Skora, Benzion Bajski and Aaron Retman, who always protected Jewish interests and saw to it that no harm was done to the Jewish inhabitants.

There was also a Gemillat Hessed Fund which gave loans without interest. The Jewish Firemen were: Leibele Ptashnik, Meir Kompot, Yoske Bratkevitch, Hertzka Tshosnek, Israel Yehuda Prassa and Israel Jacob Wasserman. When a fire broke out the latter would blow a resounding blast on his trumpet. But if anyone asked him, "Where's the fire?", he would answer, "That's my affair."

of the Cracow Road to the railway station. Some Jews built coal stores which had never existed in town before, and now provided a living for the carters who delivered coal to the houses.

In those days half the Jews of the town lived on the neighbouring villages, which they regularly visited to buy grain, foodstuffs and milk produce, selling them all they needed. During the war they traded in food, flour and buckwheat, which they peddled from knapsacks on their backs, bringing back tobacco and other wares from as far away as Cracow. Cigarette-making, spirits and soap manufacture also began. Some strong-arm young men also engaged in smuggling goods into Galicia. They did large-scale business, earned well, and helped many poor people. They kept an eye open for any mishandling of Jews in the region, and put a stop to it.

The Joint Distribution Committee had an office and provided food and clothing for the needy, besides engaging in general hygienic measures. The representative was a Jew from Bendin named Weissler. The town was full of refugees with whom the townsfolk lived well. They mutually aided one another.

In 1918, following Polish independence, some rioting members of the Haller Forces (Poles who had returned from USA) took away Yankel Skopetsky's gold watch and cut his beard off. When Hillel, Yankel's son aged 18, was informed, he caught them one in each hand and simply banged them together one against the other.

My uncle Wolf Kuzmer was a barber-surgeon and what was called a Nikolai soldier (who had served 25 years in the Russian army). He was very hospitable and treated a number of diseases. He brought up my sister from the age of 8, and married her off in due course. I myself maintained my mother and two sisters, and opened my own barber shop.

When Poland became independent in 1918 arms were distributed and Jews received some, but young Polish ruffians attacked them and shot Zalman Zudzynowski. There was a typhoid epidemic that year, and many people died. Both joy and sorrow were widely shared. Bridegroom and bride were conducted in separate processions to the canopy with music, song and dance. Everybody came. When a Torah Scroll was taken to the synagogue there were eight days of festivity.

Before the Shevuot festival in 1919 the son-in-law of the slaugh-

all the works of reference he might require as he guided the youngsters through their studies.

A special Committee saw to the purchase, binding and good condition of the large selection of books in constant use. The late Reb Hayyim Yehiel and Rabbi Hershel Lida gave lessons for exceptionally gifted students. There were many many more, but I do not remember their names. At the time of the Afternoon Prayers the streets leading to the Bet Hamidrash were crowded with those going there, and it was crammed full until the Evening Prayers were over. Most Zionist and similar addresses were delivered there, as well as the sermons of *maggidim* (preachers), to which women also came in large numbers. Money was raised for hospital treatment, for "secret gifts" to those who had come down in the world, and for help to wayfarers and needy travellers, some of whom lodged there at night. Even the town fools found refuge from the children here. And sometimes women in distress, or praying for the sick or those in difficult labour, would dash in, fling open the Holy Ark and utter their imploring prayer before the Torah Scrolls. Ten Psalms daily were recited between the Afternoon and Evening Prayers. On the Sabbaths the tables were covered with clean white cloths and Jews who had no time all the week round came and joined their own groups for the study of what was closest to their hearts. May these lines be a memorial to the Jewish spiritual centre and those who made it the centre.

Abraham Langer:

THE JEWS OF DZIALOSZYCE

When I came to the town from Bendin in 1915 it was under Austrian occupation, and the authorities decided to construct a "koleika" or narrow-guage railway. The mud in the streets was replaced by a paved way. The small railway was completed in 1917 and led to Miechow. The hooting of the first train to arrive from Miechow brought all the town together amid general jubilation. Indeed, riding in a vehicle without horses was a remarkable experience for a long time to come. The Austrians also buillt a board walk the whole length

About 500 chilren attended the Talmud Torah whose Chairman was Reb Shmuel Yutchenka. He was also responsible for Bet Yaakov with 200 children and the Yeshiva with its 70—80 senior students, many of them from the neighbouring small towns.

Indeed, the Aguda's activities encompassed all aspects of Jewish life, economic, religious and political, until the outbreak of the bestial Hitler War, during which our town was destroyed with all its institutions. The Poles even destroyed the cemtery, leaving no trace at all of the long-flourishing Jewish community of Dzialoszyce.

Hayyim Balitzki :

WHAT THE BET HAMIDRASH WAS

Our Bet Hamidrash was a large grey brick building which served most of the Jewish community as a second home. Almost every Jew visited it at least once a day or more. *Minyanim* (prayer quorums of ten or more) were praying there from dawn till late in the afternoon. The *Hevra Tehillim* (Psalms-reciting Society) completed the reading of the Book of Psalms there once every day, starting early in the morning before going about their daily work.

The young students and older scholars engaged in the study of the Talmud from dawn till after midnight. Among them was the martyred Reb Abrahamche Zilber, who would be found in the Bet Hamidrash every morning by 4 a.m. An outstanding scholar, he was always ready to help others in their difficulties with the text. Beside him sat his companion in study, the martyred Reb Kalman Blady. Yet another such was the martyred Reb Abraham Isaac Zayontz, a sweet-voiced leader of prayer, who dedicated himself to Bible study no less than Talmud. The gentle-eyed and martyred Reb Abraham Dayyan, a qualified rabbi, would be found amid his group of young students, to whom he dedicated all his free time. Reb Abraham Moshe Shenkar would be seated elsewhere with his group of "Little Yeshiva" students, clarifying all dificulties in knotty Talmudic texts. The perpetual student, the martyred Reb Jacob Skopf, would be seated at the last table near the book-cases, to have easy access to

Vice-Mayor. He actually received a majority of the votes, but the Polish Government could not stomach having a Jewish Mayor. From the beginning he worked for the good of all Jews without exception and was appreciated accordingly. Naturally things became lively at election times, but they calmed down once the elections were over.

At the international Agudat Israel Conference in 1933, Dzialoszyce sent Rabbi Judah Halevi Frankel and Reb Isaac Meir Friedberg as its delegates. They called on the Conference to take all steps, both spiritual and practical, to secure the opening of the gates of Eretz Israel to the tens of thousands of young Agudat Israel members and others who wished to proceed there. The appeal met with general acclamation.

After this Conference the Aguda underwent a revival in Dzialoszyce and more than 100 new members joined the Youth Organisation. They were given premises by Mrs. Bluma Sapovitch and commenced working intensively for Eretz Israel. When Rabbi Shabbetai Rapaport the Rabbi of Pinchow came to speak to the young men the latter, led by Leibel Yutchenka, brought him to town by a special coach. The Rabbi delivered a fiery address and within a short time 15,000 zloty were colllected towards the Million Zloty Eretz Israel Campaign. Reb Hayyim Kleiner, Chairman of the Youth Organisation, together with the Secretary Shmuel Formalski, extended activities on behalf of the Keren Hayishuv of the Aguda. This secretary dedicated himself heart and soul to the development of the local Zeirei Agudas Israel and established a Junior section of Pirhei Agudas Israel, a *Yeshiva Ketana* of about 120 members aged 13—16 years, who studied their daily Talmud portion daily after work. The lessons were given by Leibel Yutchenka, Berel Patashnik, Abraham Vaga, Yankel Kazimirski, etc. A Library was established containing the works of all orthodox writers, and Yisrolke Kamelgarten was librarian. Courses in Modern Hebrew were given by Herzl Karmiol, and there were Chess Tournaments conducted by Eleazar Katz. Reb Isaac Meir Friedberg conducted a course in Torah for all and sundry every Sunday, which included the Book of Psalms. His course proved increasingly popular.

Later the Tzeirei Agudat Israel helped to establish the Poalei Agudat Israel headed by Hertzka Einhorn, Joseph Pshendza, etc., which prepared for life in Eretz Israel and found work for members.

Leibel Yutchenka (Aryeh Shahar):

THE AGUDAT ISRAEL

Polish Jewry began to organise itself in political groups after the First World War. This new development affected observant Jews no less than others, and led to the emergence of the Agudat Israel. This had started in 1912 in Germany, and came largely from the ultra-observant Frankfort Jews who had set up their own communal institutions, etc., even earlier, as a counter-measure against the widespread Jewish assimilation within Germany in the early 20th. century and before. A similar process had taken place in Hungary, where the observant Jews had broken away from the "Neologists". But in Poland and Lithuania the overwhelming majority of Jewry was still observant, the study of Torah was the essence of Jewish life, Hassidism was continuing to spread, and the steps taken further west were felt to be unnecessary.

By the end of the First World War the situation had changed and the Gerrer Rebbe, the beloved moralist Reb Israel Meir Cohen known after his major work as the "Hefetz Hayyim", the saintly and learned Reb Hayyim Ozer Grodzinsky and others summoned a *Knessia Gedola*, or Great Assembly, and called upon Polish Jewry to organise as the *Agudas Israel* for the purposes of strengthening the study of the Torah and the education of children, while maintaining the fully observant ritual structure of the Jewish communities and act against alien influences. It was prepared to accept all who lived according to the Torah and its *mitzvot* (commandments).

And so it came about in Dzialoiszyce as elsewhere that all the Hassidim and fully observant Jews joined the Aguda which, among other activities, maintained the Yeshivot and Talmud Torahs. The first Agudat Israel Committee was headed by Reb Shmuel Yutchenka, Reb Isaac Meir Friedberg the *shohet* (slaughterer), Reb Hayyim Joseph Dzieviencki, Reb Moshe Weinstein and Reb Israel Joseph Mandelbaum. At first Dzialoszyce Vaad Hakehilla (Community Council) elections in independent Poland the Aguda received a majority. Reb Isaac Rubin was elected first Chairman, and won general approval for his dedication to the public welfare, in Polish eyes as well. When the first Municipal elections were held he was appointed

III. *Bet Yaakov*

Reb Shmuel Yutshenka, Reb Isaac Meir Friedberg and others, including myself, also established a Bet Yaakov School for girls and hired a dedicated group of women teachers to bring the girls up in the traditional Jewish fashion. Its reputation spread far and wide through the region, ond it was visited by Mrs. Sarah Schenierer, founder of the Bet Yaakov Schools. It did a great deal to persuade and convince the outstanding womenfolk of the community that the traditional education of girls was as important as that of boys.

IV. *The Bikkur Holim Society*

Special mention should be made of the Bikkur Holim Society, whose purpose was to provide for the needs of the sick and their families. Those who were most concerned with education also dedicated themselves to the *mitzwa* (commandment). This society represented all sections of the community. Every night one of a group of young men in rotation would spend the night with a patient in order to enable his family to rest. The Society also paid for doctor's visits and the services of two *feldshers* (medical attendanats). Reb Leibush Sheniavski and Reb Asher Moshenberg regularly visited the sick. The Society paid for medicines. It must be remembered that there were no hospitals or nurses in the smaller Jewish towns of Poland in those days.

V. *"Purity of the Family"*

There was also a special Fund which whenever necessary paid for the minimal costs of immersion in the *mikveh* or ritual bath, in order to ensure that the time-established practices involved in conjugal relations should not be neglected.

Apart from these organised activities there was a vast amount of private and unrecorded charity. The Bet Hamidrash students and young scholars dedicated themselves in particular to helping needy wayfarers and travelling scholars, preachers, etc., doing all in their power to fulfill the commandment of hospitality. All in all, Dzialoszyce could well stand comparison with far larger Jewish communities.

worse they devoted themselves increasingly to the growth of the Talmud Torah. Craftsmen, waggoners, small shopkeepers and peddlars and others who made the rounds of the villages during the whole year all helped. Reb Mordechai Isaac Stashevsky, city Robbi, was invited to the end-of-semester examinations together with town worthies. This ensured better study and greater general support. The registration of pupils and fixing of fees, no matter how minimal, at the beginning of the *zeman* (semester commencing after the High Holidays and the Passover) often gave rise to heart-rending scenes, so poor were the parents. My partner in registration on these occasions was the late Reb Abraham Zuckerman.

The Talmud Torah provided a living for 12—14 *melamdim* (teachers of traditional Jewish studies) who served as a team of teachers, and whose position was greatly improved by this. Their head-master was the late Reb Israel Shlomo Landau. We refrained from bringing teachers from elsewhere in order to ensure that the local *melamdim* should have a secure source of income.

II. *The Yeshiva*

When the boys grew older some went to Yeshivot elsewhere; but special free courses in Mishna and Talmud were given daily to those who remained in town by Reb Isaac Meir Friedberg the local *shohet* (slaughterer), a leading local Gerrer Hassid; by the martyred Reb Abraham Shenkar; and by myself. Some boys studied in the local Bet Hamidrash under the guidance of Reb Hayyim Yehiel, head of the Yeshiva, others in various Hassidic *shtieblech* (conventicles) or in private homes.

In the course of time a Yeshiva worthy of the name was established and a Yeshiva Head was invited from elsewhere. In due course youngsters came to study there from neighbouring towns such as Miechow Sklabmierz, Proszowice etc. Special care had to be taken of the latter, board and lodging being necessary for them.

The poorer groups were fighting the battle of economic existence and could not afford to pay for the Jewish education of their children. Hence the communal workers dedicated themselves to ensuring that the poorer children in particular should not be deprived of a Jewish education, in order to ensure the continuity of Judaism and the Jewish people.

However, the economic crisis at the end of the Twenties caused many families to move elsewhere and the Yavneh school had to close, though repeated attempts were made to continue it on a private basis by the brothers Karmiol and others. After the outbreak of the Second World War Mr. Landau and Mr. Rosenman continued to conduct organised courses in Hebrew for as long as possible.

Teachers at the Girls' School were: Mrs. Czwik and Hayyim Shlomo Rosenfrucht (Shlomo Lehrer) who taught Jewish religion at the Government School. They were joined later by Mrs. Haya Brenner, and in due course Sarah Klementinowski was sent from Vilna.

Rabbi Yehuda Frankel:

TORAH STUDY AND WORKS OF CHARITY

I. *The Talmud Torah*

When I came to Dzialoszyce in 1925 the Talmud Torah scarcely existed while the Bet Hamidrash was almost empty. I promptly took steps to organise the Talmud Torah, with the aid of Reb Abraham Moshe Shenkar, the late Reb Shmuel Yutshenka and the late Reb Hayyim Joseph Dzievientzki. Reb Shmuel, a Gerrer Hassid, not only raised money but recruited others and dedicated himself to the development of this and other orthodox schools, such as Bet Yaakov, etc. Similarly Reb Hayyim Joseph was dedicated to everything that encouraged the study of Torah and the performance of good deeds. and was both personally charitable and dedicated to communal welfare. Naturally they were by no means the only ones. May their memories be blessed.

At first it was very difficult to raise funds for salaries, etc., as the pupils' fees covered very little of the costs. However, the community came to realise the value of the institution and the Community Council allocated an annual amount. This was not enough, however, and with the assistance of Mr. Shapira, the landowner of Dziekanowice we prevailed on the District Governor at Pinczow to permit the Council to increase its allocation.

Though the general economic situation of the local Jews grew

the inhabitants were almost entirely unaware of what was going on in the larger world. The Zionist Movement and its Youth Movements seemed to have gone to sleep. Nobody had heard of the "Illegal" Aliya to Eretz Israel. But after Munich, when Poland demanded the ceding of the Teschen district by Czechoslovakia, the town became excited for a little while until the latter gave in. Then the town returned to its former tranquility. It was the calm before the final storm

Joshua Wdowinski :

THE YAVNEH SCHOOL

After the establishment of the seven-year elementary school system by the Polish Government, the Jews of Dzialoszyce set up a communal elementary school of their own which was associated with the Yavneh school system of the Mizrahi and gave a traditional Jewish education while satisfying state educational requirements. Its upkeep imposed a considerable burden on the parents and School Curatorium, but it continued to function for the better part of a decade, together with a Yavneh School for Girls which was set up some years later.

Premises were never adequate or suitable, but there were regular classes and for some time pupils received a roll and cocoa at school every morning. The teachers were: Isaiah Sanuel Hirschenhorn of Miechov (Talmud, Mishna and Literature); Isaiah Jonah Pschenitza (the same subjects); Hayyim Jacob Gottlieb (Bible, Mishna and Talmud), who used the old-style Polish-Jewish pronounciation of Hebrew; Herzl Karmiol (Hebrew literature, Grammar, Geography and History); his brother Mordechai Karmiol (the same subjects in the lower classes); Mordechai Unger (Bible, Literature, Singing and Play-production); Shimon Platkevitch, (in charge of the lower classes, Singing and Gymnastics). Hebrew was taught in correct Ashkenazic pronounciation, which made the study of Grammar far easier. Though there was no playground, time was dedicated to drill, singing and rambles every Sunday afternoon in fine weather. The pupils used to contribute to the Hebrew children's weeklies which then appeared in Poland.

attitudes (largely a conflict between fathers and sons), daily life was lived to the full in accordance with Jewish tradition, which encompassed everybody. The year was marked by the Sabbath and the periodicity of the festivals, when the families dispersed all over Poland returned home. Weddings were usually held on Friday afternoon in the square between the synagogue and Bet Hamidrash, bride and bridegroom being brought in two separate processions accompanied by the local musicians — Lokay the tinsmith and his children, each playing a separate instrument. They were also the orchestra for youth parties and amateur and professional troupes.

In winter a *maggid* or preacher appeared to describe the battle of good and evil, the reward of virtue and punishment of wickedness. Sometimes an outstanding *hazan* or cantor would lead the prayers. A Hassidic *rebbe* might come to town to visit his group of followers. (Dzialszyce actually had its own, Rabbi Eliezer Halevi Epstein, most of whose followers lived in neighbouring villages.) Sabbath and festivals were celebrated as they had been for centuries. On Sabbath morning children brought steaming jugs of tea and coffee and *cholent* from the bakeries, where they had been put in the ovens the afternoon before. The Hevra Kadisha or Burial Society was something like a Masonic Order; and whenever Itzikel the grave-digger was asked how business was he would answer, "poorly, very poorly of late".

The young people developed their own Zionist, sport, theatrical and literary activities. A cinema had opened in the early Twenties but soon closed again. Travelling Yiddish theatrical troupes were regular vsitors. The local amateur theatre was largely the offspring of Jacob Leshman, a private teacher. There were annual balls, Keren Kayemet bazaars, etc. On Sunday mornings villagers in vast numbers came to prayer in the ancient church, but by afternoon the town was Jewish once again.

The Calm before the Storm

I went to Eretz Israel in 1934, and returned for a visit in 1938. It was a very disturbed year on the international scene, and Poland was becoming more actively Antisemitic. The town was almost without adolescents. Young people had moved elsewhere, particularly to the towns of Upper Silesia, but otherwise nothing had changed and

Twenties, following an abortive attempt to establish a Scout Movement some years earlier. In 1927 the pupils of the "Yavneh" Hebrew School set up a society to foster Hebrew as a living language. A branch of the Hashomer Haleumi was founded in 1928 as a national Zionist Scout Movement, as against the already Socialist and Marxist Hashomer Hazair. The founders were: Moshe Schweitzer, Moshe Zuckerman, Moshe Wdowinski, the late Joseph Brandys, Nathan Sternfinkel, the late Aaron Wdowinski, the writer, etc. In due course it came to be headed for many years by Z'ev Sternfinkel, the late Joseph Shulimovitch, Dov Bejski, etc. One of its first steps was to set up a Choir. Following a visit by a Hashomer Haleumi leader it was decided to join the latter, but the local group soon separated again. In due course the name Hashomer Haleumi was changed to Hanoar Hatzioni. The youth movement served to maintain the Zionist spirit at a time when older Zionists were inactive for various reasons.

The Hanoar Hatzioni was very active in the 1932 Polish General Elections, when the leaders of Agudat Israel chose to support Pilsudsky and his followers whereas the Zionists remained opposed. Zionist electioneering material sent by post failed to reach the town, and police pressure was applied and seemed to deter the older Zionists. However, an Election Committee of young people was set up, electioneering material was locally printed and placards were prepared by hand. Finally most of the local Jewish population voted for the Zionist list.

The Halutz Movement was strengthened by the growth of Antisemitism and the difficulties of finding employment. There were two hachshara (training) centres in Dzialoszyce. The Hanoar Hatzioni centre was on the estate of the Zionist Shapiro family and was agricultural. The other was set up by the Gordonia Movement and its members took on work in town, as was then the practice in urban hachshara centres.

In 1933 the late Joseph Brandys, Moshe Wdowinski, the present writer, Bella Burstein and Necha Brenner, leaders of Hanoar Hatzioni, proceeded on hachshara and were followed by members of other youth movementes which had meanwhile been set up. These included Hashomer Hatzair, Gordonia, Betar and the General Zionist Youth.

Life and Living

Besides the struggle for a living and the conflict in beliefs and

Town Council, the vice-Mayor was a Jew, and there were many Jews in the Volunteer Fire Brigade. Most of them were highly observant and the rest lived according to tradition. Only a few of the younger generation were affected by heterodex or modernist ideas.

Conflict of Beliefs and Opinions

As elsewhere in Poland, much of their spare time was spent on the internal conflict of beliefs and opinions. Here the war was waged between Hassidim and Zionists. None of the various other groups were represented, except by two Communists one of whom went to Russia and was apparently liquidated in due course, while the other came to pray in the synagogue at the festivals. The observant were of two kinds. Some spent all their time at prayer or study of the Torah, while others made it their business to combat all Zionist activities on account of their secularist character and their desire to set up a Jewish State in Eretz Israel before Messiah had come. These were mostly "Gerrer" Hassidim and members of Agudat Israel. Their political opponents were the Zionists and Mizrahi members.

The Zionists were young and youngish people who set up a Zionist group immediately after the Balfour Declaration (Shlomo Gertler, Yitzhak Kolatach, Herzl Carmel, Joseph Alter, Joseph Targovnik, Joseph Tauman, Israel Ber Skora, etc.). They had a Club in the Talmud Torah Building where there was also a Public Library, and in it they held meetings and discussed Zionist and Jewish developments. They also conducted their specifically Zionist celebrations and activities.

The Mizrahi and Tseirei Mizrahi were also represented, the leaders of the former being Pessah Sternberg, Bendet Meyerchik, Hershel Mohr, etc. For the greater part of the year there was an armistice between the Hassidim and the Jewish Nationalists. Debate became fierce only on certain occasions. Thus the Hassidim objected to the Memorial Service for Herzl in the Synagogue, and there were lively election campaigns to the Polish Seim and Senate and the local Community Council, for which the Aguda and the Zionists presented lists of their own.

The Younger Generation emerges

The younger generation emerged on the scene in the later

the extensive Russian market. Local dealers sold these goods as far away as Ukrainia and even Siberia, leaving town after Passover and returning for the festival a year later.

Two flour-mills in the town and about 6 in the vicinity were managed or leased by Jews. Consignments of several hundred tons of flour left for Dombrowa and Sosnowiec every week, apart from local consumption. Several dozen families lived on the land. Two local banks financed all the trade. There were scores of tailors, shoe-makers and harness-makers, as well as a chicory factory. These were the sources of Jewish livelihood in Dzialoszyce on the eve of World War One.

David Shlomi :

A JEWISH ISLAND IN A GENTILE SEA

Between the two World Wars Dzialoszyce was a country town in the Kielce District, without famous rabbis or wealthy men or outstanding leaders — just a small Jewish centre where people made a living and lived a decent family life. They depended on the surrounding peasants who came to market on Tuesday and Friday. On Monday morning many Jews set out for neighbouring markets and fairs, and came back on Thursday evening to prepare fresh goods and spend the Sabbath with their families. Wholesale textile and leather merchants sold their goods to retailers, stall-keepers, tailors and shoe-makers over the weekend. But the craftsmen were hard at work all the week long: Tailors, shoe-makers, metal workers, hat-makers, book-binders, bakers, tinsmiths, goldsmiths, barbers, etc. There was usually plenty to do but it was hard to make a living, for the pay was low. The tanners had a workshop and residential quarter on their own. Shoes were manufactured chiefly for Upper Silesia. There were soapmakers, stocking makers, oilmakers, etc. Some 85% of the population were Jews and most houses, shops, workshops and factories belonged to them. The non-Jews lived on the outskirts and were mostly craftsmen, local or government officials. But the town was administered by Poles, though there were several Jews on the

Nazi exterminated the Jews in 1942. The town is connected with the neighbouring towns by a main road and a narrow-gauge railway.

Shlomo Gertler :

JEWISH LIVELIHOODS BEFORE WORLD WAR I

The countryside round Dzialoszyce is exceedingly fertile, and the Jews of the city played their part in providing a useful trading centre for it. They handled all the crops and produce of the peasants, while the estate owners usually sold their produce to wholesalers from larger centres.

The Jewish population consisted of : Peddlars and dealers making the rounds of the villages and purchasing direct from the peasants, agents and middling merchants buying from the medium-sizen estates and wholesalers who usually did business with the owners of the large estates. Each village or group of villages had its own long-established dealers who were known as "village-goers" ("Dorf-geher" in Yiddish). Each large estate owner had his own agent or steward, usually a Jew, who handled current affairs and marketed the produce. Tuesday and Friday were market days, when the villagers brought their wares to town and bought their requirements from about 100—120 shops and stalls. Thus the rural countryside provided a living for 300—400 families.

The town also supplied centres such as Sosnowiec, Bendzin, Dombrowa, Zawiercie and the coalmine districts. As the town was not on the main railway line goods were carried in waggons, and this transport gave a living to 50—60 families who took agricultural produce and brought back all kinds of industrial goods. But part of the produce was processed on the spot. There were two oil-manufacturing plants which also produced cattle fodder and supported several dozen families. Nor should the opportunities afforded by smuggling across the local frontier with Austria be overlooked.

Goods smuggled from Cracow included ostrich feathers and corals, the latter providing a livelihood (stringing coral necklaces) for about half of the women and children, who prepared them for

HISTORY OF DZIALOSZYCE

(From the Polish Pamphlet, "Fifty Years of the Voluntary Fire Brigade of Dzialoszyce", 1958)

Dzialoszyce developed from a game-keepers' village established almost a thousand years ago by Polish nobles at the confluence of two tributaries of the river Nidzica in the middle of a vast forest. It lay on the high road to Cracow, and was well populated by the 12th century, a stone church being built there in the 13th. century. Jews were first permitted to settle there in the reign of Casimir the Great in the mid-14th. century. It was a nobleman's city and was very favorably situated for trade, taxation being less than in neighbouring royal cities. Before long most of the population were Jews engaging in crafts and commerce. The non-Jews were farmers, coopers, potters and wood-workers. Dzialoszyce received full urban status early in the 15th. century. In 1520 abridge-toll was levied and in due course the number of annual fairs was raised from 12 to 16, with two market-days a week.

Under Russian rule in the 19th. century Jews were 75% of the population. The town prospered, largely thanks to large-scale smuggling across what had become the neighbouring Austrian frontier. During and after the First World War wealthy Jews began to buy up estates in the surrounding countryside. In the Second World War the Germans killed more than 10,000 Jews and destroyed most of the buildings, leaving less than 2,000 impoverished Polish inhabitants.

As in so many Polish towns, Dzialoszyce was repeatedly burnt down, most of its buildings being constructed of wood.

City and Population

Dzialoszyce was originally part of the Cracow Province, and was ennexed to the Pinczow District after the Partition of Poland. It is now part of the new Kazimierz Wielki District. In 1820 there were 1692 inhabitants, of whom 1256 were Jews. In 1921 the population was 6765, with 5638 Jews. This population ratio continued until the

events, as they were recorded and evoked by those who found it well to put them in writing.

Be they blessed the friends, particularly Mr. Dov Beiski, who saw it as their sacred duty to work for the perpetuation of the memory of our community, and ceaselessly laboured until they attained their aim.

M. B.

For hundreds of years, it throbbed with a bustling Jewish life, one generation passing on to the next the flame of Jewish tradition and the yearning for salvation and deliverance. Except for us, nobody can tell about its sages and rabbis, about the ordinary, humble Jews who for six days of the week, ran hither and thither among the peasants, but on Friday, hastened to their homes to behold in reverence and awe Queen Sabbat; about the porters who all day long, stood in the market-place, murmuring one hundred and fifty psalms while waiting (often in vain) for the half-zloty payment for unloading a crate, so that they might be able to purchase a loaf of bread; about the Yeshiva students who spent their nighs as days over their Talmud, but did not always manage to provide for their fare at the table of the rich.

And who, except us, will remember the terrible days of the Holocaust when, despite the inhuman suffering and persecution, faith did not waver nor hope falter, even when the townsfolk were driven to the unknown, on the way from which there was no return. Most of our martyred townsmen had not even a Jewish burial and their place of interment is unknown. The old cemetery was completely destroyed by our Polish neighbours, intent to erase memory and vestige of Jewish Dzialoszyce. And we cannot even put up a tombstone over our fathers' graves.

*

Although to all appearances, we the surviving remnants are living our renewed life — we are nonetheless bound with the innermost fibres of our souls and heart to all that is dear to us from our childhood an dour past. And so that no city and mother might be forgotten in Israel. So that a memorial be erected to the sacred community and its martyred members — to these ends are the chapters of this "Yizkor" — In Memoriam — book dedicated.

Unfortunately and most sorrowfully, we are but a pitiful few. And because of the Jewish city's destruction, down to its very foundations — and the destruction of all that was connected with the Jewish community, sources and material are scarce. Were they to be found, they could have enabled an extensive picture of the community. This is why we must restrict ourselves to these chapters of memories and

sword had decimated us, the biological processes did their part and our fellow-townsmen also went the way of all flesh. At the early commemoration ceremonies we hold here to bemoan our sacred dead, we call up the memory of those among us who in that same year, passed away — and who, to our great sorrow, are many — and when this present generation will come to pass — this generation born, grown, brought up and who lived in the city of Dzialoszyce — then the memory of that sacred community may, Heaven forbid, vanish altogether, as did most of the Jewish population.

Our children were born in this country. With their mothers' milk, they did not suck the tradition of the small Jewish town in the Diaspora. Not only are they unable to enunciate the name of their fathers' native city, but they moreover tend to reject the customs, the traditions that nurtured their parents. Under ordinary circumstances, this is the natural phenomenon of the clashing respective cultures of fathers and sons — which in view of the changes that affected the people of Israel in its homeland, are here all the more so. It is likewise with our fellow-townsmens' children who were educated in alien countries, where assimilation draws the young generation further apart from the traditions of its parents.

Maybe our city Dzialoszyce was not very different from hundreds and thousands of other Jewish communities in eastern Europe. It is true that much of the small Jewish town's peculiar character was common to most such settlements: similar ways of life, institutions of the community, livelihood and even poverty. In each small town, there were the usual associations for visits to the sick, provision of dowry to needy brides, charity deeds and the like. The "Beit Midrash", the "Shtiblach" — synagogue houses of learning — the Yeshivot, differed only on the outside. Inside, in their contents and the spirit that permeated them, they were as one, to the point that sometimes even the prayer melody and study came forth from one rabbinical court.

It is not necessary to search for the distinctive traits of our city Dzialoszyce in order to justify in this "Yizkor" book the chapters of reminiscences and way of life because although to all intents and purposes our town may have looked like numerous other communities, and although it is not within our hands to glorify and extol it and sing paeans to its unique greatness — it is our town that was and is no more!

FOREWORD

... "*And I will take you one of a city and two of a family*" ... (Jeremiah, III — 14)

But for our city, even this macabre saying did not materialize. When the Holocaust subsided and its surviving remnants had been traced throughout Europe, it was discovered that in a few families, a lone survivor remained. In most, no one had been left alive; the whole branch had simply been wiped out, leaving nobody.

It is doubtful whether after the Holocaust someone could harbour the notion of resuming life anew on the ruins of Jewish Dzialoszyce. If a few rescued "embers", drawing upon the last of their strength returned, deluded into hoping that perhaps some of their dear ones might be still alive, and that here was the natural meeting-place for a gathering of this sort, they met with the refusal of the antisemitic Polish population to accept the idea that such Jews intended staying longer — until they would recover. The Poles resolved that not a single one of these wretches would cross the gates of the city. With a pogrom, they finished off the work of the Germans. Those who were able to escape the axe or the gun, fled in the thick of darkness, so long that body and soul held together. Broken, exhausted and ill, the few survivors dispersed in all directions, facing every evening the recurring problem of finding that night a stone to lay their head on.

And the city of Dzialoszyce remained to no Jews — this time for ever!

One generation and more went by. Most of us who chanced to be saved from the hellish nazi horror, have concentrated here in the State of Israel where, within the framework of national resurrection, we built our homes, set up families and begot children. Others among us dispersed to the four corners of the globe, wherever relatives and kinsmen abroad helped them to emigrate and strike new roots in a foreign land. And although but a few of us were left after the nazi

©
"Hamenora" Publishing House
24, Zangwill St. Tel-Aviv, Israel

Printed in Israel 1973

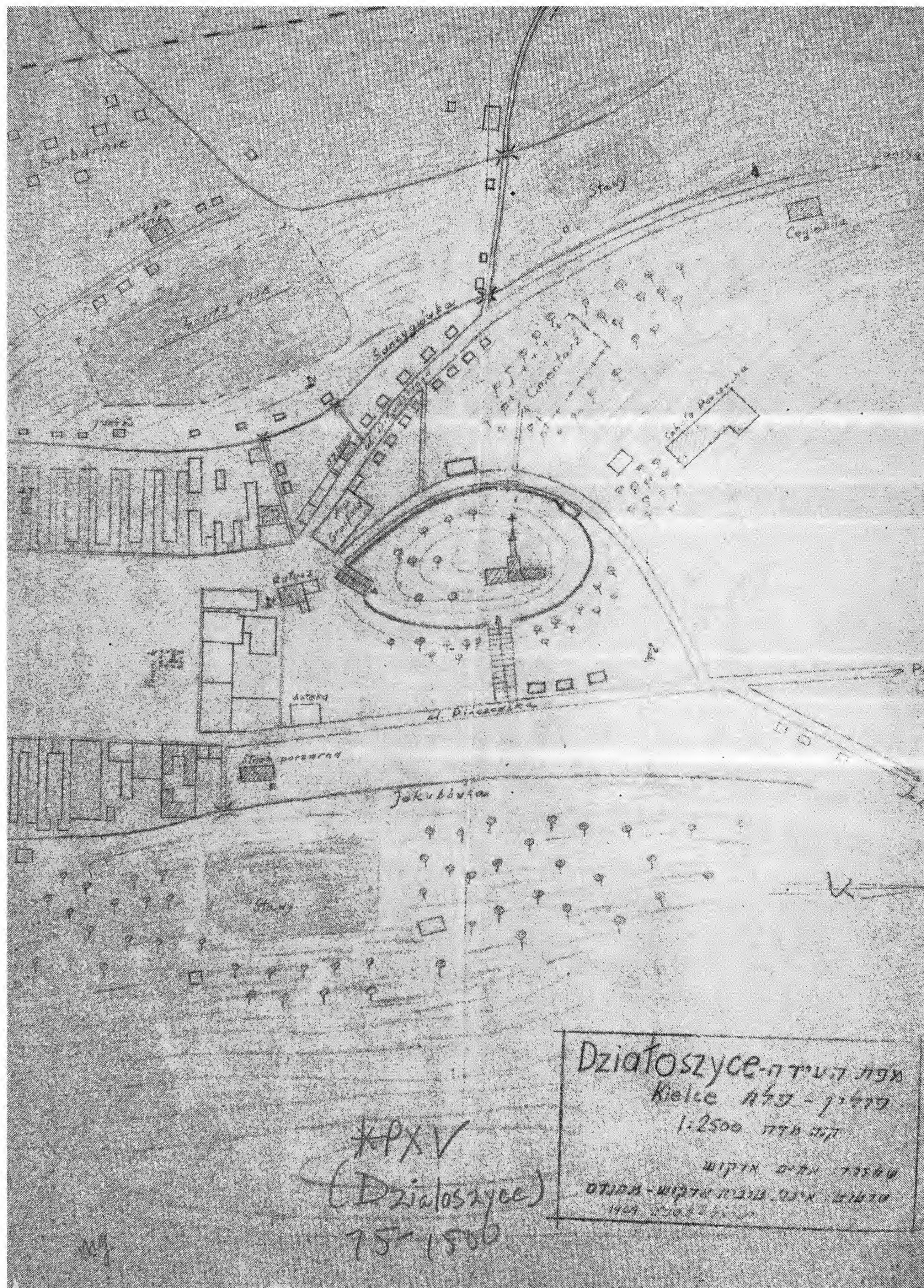
D. Bin-Nun Press, Tel-Aviv

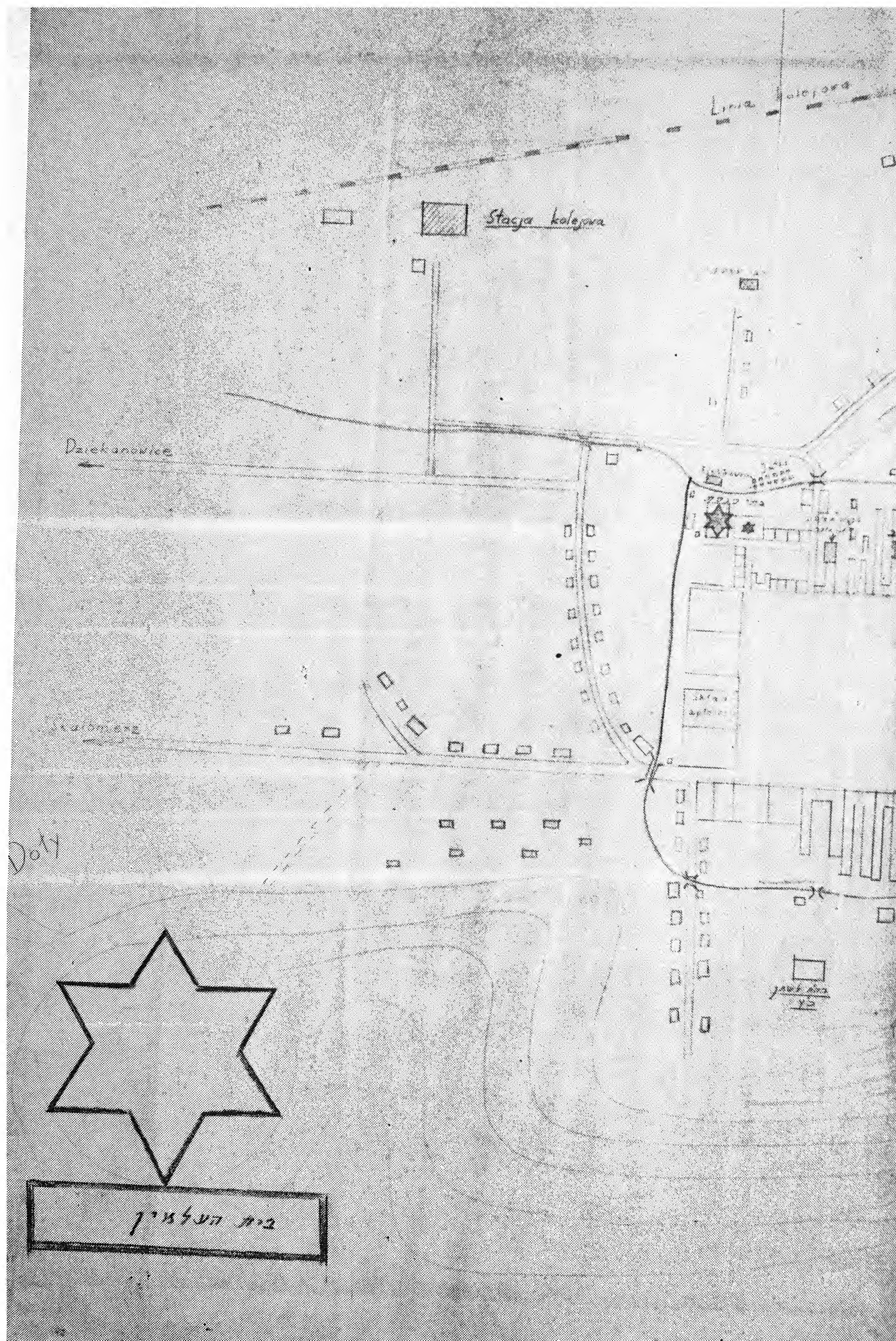
YIZKOR BOOK

OF THE JEWISH COMMUNITY
IN DZIALOSZYCE AND SURROUNDINGS

"Hamenora" Publishing House
Tel-Aviv 1973

Stawy
Cegielnia
Sancygniówka
Rataicz
ul. Pińczowska
Straż pożarna
Jakubówka
Stawy
Działoszyce-מפת העיירה
Kielce
1:2500 קנה מדה
KPXV
(Dzialoszyce)
75-1506

Linia kolejowa
Stacja kolejowa
Dziekanowice
Doły
בית העלמין